Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA NYELVTUDOMÁNYI
BIZOTTSÁGÁNAK
MEGBÍZÁSÁBÓL
SZERKESZTI:

HAJDÚ PÉTER ÉS RÉDEI KÁROLY

77. kötet 1. szám Budapest, 1975

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

BERECZKI GÁBOR
DEME LÁSZLÓ
FÓNAGY IVÁN
HAJDÚ PÉTER
JUHÁSZ JÓZSEF
N. KAKUK ZSUZSA
KÁLMÁN BÉLA
KÁROLY SÁNDOR
KOVÁCS FERENC
LAKÓ GYÖRGY
RÉDEI KÁROLY
TAMÁS LAJOS

Felelős szerkesztő:

HAJDÚ PÉTER

Szerkesztő:

RÉDEI KÁROLY

Technikai szerkesztő:

HONTI LÁSZLÓ

A szerkesztőség címe:

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
1014 BUDAPEST I., SZENTHÁROMSÁG U. 2.
I. EMELET, 1250 BUDAPEST 1. PF. 19.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI. 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámára.

Egyes példányok beszerezhetők a 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓnál, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11 488.,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban, 1368 Budapest V., Váci u. 22. Telefon 185—612.

Nyelvtudományi Közlemények

A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI
HAJDÚ PÉTER ÉS RÉDEI KÁROLY

HETVENHETEDIK KÖTET

BUDAPEST
1975

Köszöntő

113 éves folyóiratunk 77. évfolyamába lépünk e számmal, de e rendhagyó köszöntő nem ez egyébként sem kerek évszámoknak szól, s nem is annak a ténynek, hogy 1975-tel évezredünk utolsó előtti negyed századától búcsúzunk, hanem mindenekelőtt annak a két nevezetes jubileumnak, amely ünnepivé teszi ezt az esztendőt az egész magyar társadalom számára.

Országunk felszabadulásának 30. évfordulóját ünnepeljük az idén s három évtized távolából tisztelettel adózunk azok emlékének, akik életüket áldozták azért, hogy a felszabadított magyar nép szabad akarata szerint építse jövőjét.

Ma még sokan vagyunk élő tanúi az akkori történelmi időknek és tisztán emlékezünk: az ország nagy része hadszíntérré vált, városaink és ipartelepeink romokban hevertek, megbénult az ország közlekedése, s egy időre teljesen megszűnt az élelmiszer- és tüzelőellátás, a hivatalok nem működtek. Értékeink jelentős részét a megszálló hitleristák és nyilas kiszolgálóik kihurcolták az országból. Ám a szovjet csapatoktól felszabadított területen hamarosan megindult az élet. Még 1944 végén Debrecenben megalakult az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az ideiglenes kormány. Abban a városban, ahol Kossuth 1849-ben kihirdette a magyar függetlenséget. A debreceni kormány határozata folytán Magyarország kilépett a háborúból, fegyverszüneti szerződést kötött a Szovjetunióval, hadat üzent a hitlerista Németországnak, belpolitikai vonatkozásban pedig ugyancsak radikális intézkedéseket tett. Magyarországot köztársaságnak nyilvánította és meghirdette a földreformot, megszüntette a félfeudális nagybirtokrendszert.

A harcokban elsüllyedt főváros 1945. február 13-i felszabadulása után a győzedelmes sereg lépésről lépésre kényszerítette meghátrálásra az ellenséget és április 4-re az utolsó fasiszta csapatoktól is megtisztította hazánk területét. A kormány Budapestre tehette át székhelyét és lassanként mind nagyobb lendületet vett az ország demokratikus átalakulása.

Persze időbe telt, míg a lerombolt és kifosztott ország újra talpra állt. A legfontosabb létszükségletek megteremtése is egy ideig még nehéz gondokat okozott. A háború kábulatából nehezen tért magához az ország s ilyen körülmények között egyelőre alig lehetett gondolni a tudomány fejlesztésére, a tudományos közélet helyreállítására. Az újjáépítés gyors üteme nyomán — egyelőre szerény keretek között — azután ennek is eljött az ideje.

A gazdasági és politikai stabilizáció betetőzéseként kialakultak a feltételek a szocialista építés kibontakoztatásához. Az államhatalom legfontosabb pozícióit a munkásosztály és a parasztság képviselői foglalták el. A létrejött munkáshatalom a tudományos és kulturális élet területén is gyökeres

változásokat készített elő, mert tudatosan akarta felhasználni a tudomány eredményeit az új társadalom építésében. E cél érdekében 1948-ban megalakult a Magyar Tudományos Tanács, s ezt követte a Magyar Tudományos Akadémia átszervezése 1949-ben. Mindez nyitánya volt a tudományos élet regenerálódásának és teljes intenzitású kibontakozásának. Ekképp lett az Akadémia a magyar tudományos élet irányító központja, amely biztosította a tudományos munka tervszerűségét, és a tudományos kutatást a nép szolgálatába állította. Ez a tudománypolitika, amely a kutatást az ország felemelkedésének és jólétének ügyével kapcsolta össze, bevált, és eredményességéről három évtized tapasztalata tanúskodik.

Hazánk felszabadulása mellett ugyancsak ebben az évben ünnepeljük az Akadémia alapításának 150. jubileumát. Egy magyar tudós társaság gondolata már a XVIII. század második felében felmerült, e gondolat azonban csak akkor válhatott valóra,mikor az 1825. évi országgyűlésen Széchenyi István, az akkor még ismeretlen huszárkapitány birtokainak egy évi jövedelmét ajánlotta fel erre a célra. Ebből és a további adományokból megteremtődött a működéshez szükséges anyagi alap. A Magyar Tudós Társaság alapvető célja a magyar nyelv kiművelése volt, majd később fokozatosan vonta be hatáskörébe az irodalom, a népköltés, a történelem tudományágazatait, végül a természettudományokat is. Könyvkiadással, tudományos pályadíjakkal, külföldi kiküldetésekkel és jutalmakkal támogatta a hazai kutatásokat, ma pedig már átfogja a tudomány egész területét, és tudományszervezésünk legfőbb fóruma: bizottságai és intézetei útján irányítja az egész magyar tudományos életet.

Mindkét évforduló alkalmat adhat a nyelvtudomány területén elért eredményeink és további feladataink mérlegelésére. Ezúttal mégis elállunk ettől, mert ilyen helyzetfelmérő elemzések a közelmúltban is történtek, sőt folyóiratunk ez évi második számában újólag visszatérünk e kérdésekre a Nyelvtudományi Intézet jubileumi ülésszakán elhangzott beszámoló közlésével.

Ünnepi köszöntésünk szól tehát a huszonöt éve működő Nyelvtudományi Intézetnek is, amely megalapításakor mindössze öt tudományos és két adminisztratív munkatársból állott, létszáma azóta több mint tízszeresére emelkedett. A Nyelvtudományi Intézet a hazai nyelvészet legjelentősebb műhelye, amely számos fontos munkálatot indított útjára, és a nyelvészeti utánpótlás biztosításában is figyelemreméltó eredményeket ért el.

És végül köszöntjük az idén Budapesten ülésező IV. Nemzetközi Finnugor Kongresszust. Az öt évenként megrendezésre kerülő kongresszus most második alkalommal gyűlik össze fővárosunkba. Első ízben 1960-ban tanácskoztak az uráli népek nyelveivel, irodalmaival, történelmével, néprajzával foglalkozó kutatók, szám szerint mintegy háromszázan (közülük 100 külföldi). Az idei, negyedik kongresszuson a rendezőség kb. 1000 vendég részvételére készült fel, akiknek több mint a fele külföldről érkezik hazánkba. Az emelkedő számok a finnugor-uráli stúdiumok iránti fokozódó nemzetközi érdeklődés jelei, egyben azonban azt is tanúsítják, hogy a kongresszusok sorozatát eredményező magyar kezdeményezés időszerű és hasznos indítvány volt. Sok sikert kívánunk a IV. Nemzetközi Finnugor Kongresszus munkájához és szeretettel üdvözöljük a kongresszus résztvevőit függetlenségünk harmincadik és Akadémiánk százötvenedik jubileumi esztendejében.

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Kontrastive Untersuchungen zur Übernahme internationaler Wörter im Estnischen, Finnischen und Ungarischen

Dem vierten internationalen Finnougristenkongreß

I.

Die Beschäftigung mit internationalen Wörtern als Bestandteil des Wortschatzes ist im Zusammenhang mit jeder Sprache schon an sich interessant und nützlich. Sie gibt ein Bild nicht nur von Interferenzbeziehungen sondern auch von der Art, wie und mit welchen Mitteln die Einzelsprache ihr Wortinventar vergrößert und bereichert.

Sprachbarrieren zwischen typologisch verschiedenen Sprachen sind höher als zwischen genealogisch verwandten Sprachen. Das sieht man z. B. deutlich an den Entlehnungen aus dem Lateinischen. Schon aus lautlichen Gründen können die romanischen Sprachen, aber auch die germanischen, leichter lateinische Elemente übernehmen als etwa das Finnische. Verbreitung von internationalen Wörtern stößt daher — von den kulturellen Beziehungen jetzt ganz abgesehen — ceteris paribus in nicht indogermanischen Sprachen Europas auf größeren Widerstand. Der Lehnprozeß ist bei ihnen etwas anders als bei den indogermanischen Sprachen untereinander.

Wir haben uns deshalb die Aufgabe gestellt, anhand eines ausgewählten Materials eine Anschauung von Art und Umfang dieses Widerstandes zu geben. Diese Themen sind nur als Beispiel herausgegriffen und wir hoffen, daß sie die Forschung zur Fortsetzung anregen.

Ähnliche vergleichende Studien wurden bisher nicht unternommen. Statistische Untersuchungen in den Einzelsprachen gibt es reichlich, besonders im Ungarischen. Aus Finnland sind besonders HAKULINENS Arbeiten zu erwähnen, die jedoch vornehmlich diachronisch orientiert sind. Uns dagegen schwebte eine kontrastive Betrachtung dreier nicht-indogermanischer Sprachen und ihr Verhalten bei der Übernahme überwiegend indogermanischen Sprachguts vor.

Als Grundlage der Materialsammlung diente fürs Estnische KANN—KIBBERMANN—KIBBERMANN—KIROTAR: Estnisch-deutsches Wörterbuch[3], KOKLA—LAANPERE—MÄGER—PIKAMÄE: Eesti-soome sõnaraamat, KLEIS—SILVET—VÄÄRI: Võõrsõnade leksikon, fürs Finnische Nykysuomen sanakirja und fürs Ungarische A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, A magyar nyelv értelmező szótára. Das Material wurde in Göttingen (12. 72 bis 12. 73) von WOLFGANG SCHLACHTER, PAUL KOKLA und JENŐ KISS gesammelt. Bei der Überprüfung des finnischen Materials, bei dessen Beschaffung ein Muttersprachler (native speaker) nicht zur Verfügung stand, war ESKO KOIVUSALO behilflich, wofür die Verfasser an dieser Stelle herzlich danken.

Aufgenommen wurden nur hochsprachliche (gemeinsprachliche) Wörter. Ausgeschlossen wurden Völkernamen, geographische Namen, Tier- und Pflanzennamen, Namen von Metallen sowie Fachwörter. Hier ist die Beziehung von Gegenstand und Name so eindeutig, daß die Übernahme in die Sprache keine eigene geistige Leistung bedeutet. Die Grenze war natürlich oft nicht scharf zu ziehen. Daraus ergaben sich gelegentlich Meinungsverschiedenheiten zwischen den Verfassern. In solchen Fällen gab die Stimmenmehrheit den Ausschlag. Trotz dieser Einschränkung konnte und sollte Vollständigkeit nicht erstrebt werden. Uns lag nur an einer hinlänglich großen Zahl von Beispielen, die Schlüsse über das Verhalten der Sprachen zuließ.

Als internationale Wörter haben wir solche Wörter betrachtet, die in zahlreichen Sprachen nach Form und Bedeutung ganz oder fast identisch sind (die meisten von ihnen gehen auf die klassischen Sprachen: Griechisch und Lateinisch zurück). Alle anderen nennen wir — der Einfachheit halber — nicht-internationale Wörter. Hierher gehört insbesondere der einheimische Wortschatz (Erbwörter, Ableitungen, Komposita, Onomatopoetika).

Um die drei finnisch–ugrischen Sprachen miteinander vergleichen zu können, brauchen wir eine gemeinsame Vergleichsgrundlage. Diese kann bei Entlehnungsfragen nur in dem Bestand solcher internationaler Wörter liegen, die mindestens zweien der drei verglichenen Sprachen gemeinsam sind.

Das nach den erwähnten Gesichtspunkten gesammelte Material wurde auf drei Listen verteilt. Die Listen sind laufend durchnumeriert. In der ersten Spalte stehen die laufenden Nummer; in der zweiten folgt das deutsche Wort, das den finnisch–ugrischen Wörtern inhaltlich entspricht. In einigen Fällen wird auch als deutsches Wort ein nicht-internationales Wort verwendet (z. B. *Hubschrauber, Fahrrad*). Die Anordnung erfolgt alphabetisch. Aus technischen Gründen sind *ä-* und *e-*, *ph-* und *f-*, c- und *k-*, *ch-* und *k-* sowie *ch-* und *s-* nicht konsequent eingeordnet worden (z. B. *Ära, Photo, Charakter, Chance*). *Z* erscheint sowohl nach *b* (= ung. *c*) und am Ende des Alphabets (z. B. *Zentrum* und *Zirkus*). In der dritten bis fünften Spalte stehen die finnischen, ungarischen und estnischen Belege.

Die Listen sollen zwei Fragen beantworten: 1) welchen von den ausgewählten internationalen Wörtern entspricht in mindestens einer der drei finnisch-ugrischen Sprachen ein nicht-internationales Wort? 2) in welchem Häufigkeitsverhältnis steht das nicht-internationale und das internationale Wort, wenn in mindestens einer der drei finnisch-ugrischen Sprachen beide nebeneinander vorkommen?

Die erste Liste enthält diejenigen Fälle, in denen mindestens eine Sprache eine ausschließlich nicht-internationale Entsprechung aufweist (z. B. *Januar:* fi. *tammikuu*, ung. *január*, estn. *jaanuar*; *Büro:* fi. *toimisto*, ung. *iroda*, estn. *büroo; Liste:* fi. *luettelo*, ung. *lista*, estn. *loetelu*). Die zweite Liste wurde in drei Untergruppen aufgegliedert. Sie enthält diejenigen Fälle, wo ein nicht-internationales und ein internationales Wort nebeneinander vorkommen. In der ersten Gruppe wird das nicht-internationale Wort häufiger gebraucht (z. B. *Export:* fi. *vienti*, ung. *kivitel, export*, estn. *väljavedu, eksport*). In der zweiten sind beide etwa gleich häufig (z. B. *Kritik:* fi. *kritiikki* = *arvostelu*, ung. *kritika* = *bírálat*, estn. *kriitika* = *arvustus*). In der dritten ist das internationale Wort häufiger (z. B. *Pilot:* fi. *lentäjä, pilotti*, ung. *pilóta, repülő*, estn. *lendur, piloot*). In der dritten Liste erscheinen solche Fälle, wo alle drei Sprachen das

internationale Wort anwenden (z. B. *Akademie:* fi. *akatemia*, ung. *akadémia*, estn. *akadeemia*).

Die nicht-internationalen Wörter sind überall durch Kursivdruck hervorgehoben. In der Liste 2 (Untergruppe 1 und 3) gibt die Reihenfolge der Wörter gleich das Häufigkeitsverhältnis an: das voranstehende Wort ist häufiger als das folgende. Das Gleichheitszeichen gibt an, daß beide Wörter etwa gleich häufig sind. Da Liste 1 den Anteil der nicht-internationalen Wörter angibt, Liste 2 zusätzlich noch das Häufigkeitsverhältnis zwischen nicht-internationalen und internationalen Wörtern, ergeben sich vielfach Überschneidungen. Um die Übersicht zu erleichtern, wurde auf mehrfaches Vorkommen einer Wortreihe in der Liste 1 und 2 durch Kreuzverweise aufmerksam gemacht, z. B. in der ersten Liste: 13 : 274 *Allee:* fi. *puistokatu*, ung. *fasor*, *allé*, estn. *puiestee*, *allee* und in der ersten Untergruppe der zweiten Liste: 303 : 556 *Dialog:* fi. *dialogi*, *kaksinpuhelu*, ung. *párbeszéd*, *dialógus*, estn. *dialoog*, *kahekõne*. Aus praktischen Gründen wurden als internationale Wörter auch die wenigen Fälle behandelt, in denen ein internationales Wort in einer Sprache nur in einem Kompositum vorkommt (z. B.: *Bestie:* estn. (*bestia*)-*elajas*, *Dom:* fi. *tuomiokirkko*, *Brosche:* ung. *brosstű*). Auch einheimische Weiterbildungen von internationalen Stämmen werden als internationale Wörter behandelt (z. B. *filmen:* fi. *filmata*, ung. *filmez*, estn. *filmima*).Ein Ausrufungszeichen nach einem Wort macht auf eine stark abweichende Bedeutung aufmerksam (z. B.: *Bassin:* fi. *allas*!).

II.

Tabelle 1

Tabelle 1 gibt die Anzahl der Artikel, verteilt auf die Gruppen 1–3

Bezeichnung der Gruppe	laufende Nummer	Belegzahlen
1.	1—268	274
2.1.	269—486	222
2.2.	487—546	64
2.3.	547—608	72
3.	609—911	304

Gesamtzahl der Artikel: 936
Gesamtzahl der Artikel ohne Verweise: 745

Durch nachträgliche Einfügung einiger Artikel stimmen die hier genannten Zahlen mit den laufenden Nummern der Artikel nicht genau überein. Durch die Kreuzverweise innerhalb der Gruppen erscheint eine Anzahl Wörter zweimal, gelegentlich dreimal in den Listen. Dadurch erhöht sich das Gesamtvorkommen der Belege auf 936. Im folgenden arbeiten wir nur mit der Gesamtzahl der Artikel ohne Verweise (745).

Tabelle 2

Verteilung des Belegmaterials auf Sprachen und Gruppen

Bezeichnung der Gruppe	Finnisch	Ungarisch	Estnisch
1.	227 = 30,4%	78 = 10,5%	22 = 3%
2.1.	94 = 12,6%	159 = 21,5%	43 = 5,8%
2.2.	27 = 3,6%	60 = 8,1%	12 = 1,6%
2.3.	31 = 4,2%	30 = 4%	29 = 3,9%
3.	304 = 41%	304 = 41%	304 = 41%
Gesamtzahl der internationalen Wörter	366 = 49,1%	418 = 56,1%	639 = 85,7%

Tabelle 3

Verteilung nach der Häufigkeit innerhalb der Gruppen

Finnisch		Ungarisch		Estnisch	
Bezeichnung der Gruppe	Belegzahl	Bezeichnung der Gruppe	Belegzahl	Bezeichnung der Gruppe	Belegzahl
3.	304 = 41%	3.	304 = 41%	3.	304 = 41%
1.	227 = 30,4%	2.1.	159 = 21,5%	2.1.	43 = 5,8%
2.1.	94 = 12,6%	1.	78 = 10,5%	2.3.	29 = 3,9%
2.3.	31 = 4,2%	2.2.	60 = 8,1%	1.	22 = 3%
2.2.	27 = 3,6%	2.3	30 = 4%	2.2	12 = 1,6%

Tabelle 4

Vorkommen von nicht-internationalen, internationalen oder beiden Bezeichnungen nach Sprachen

	nicht-internationales	internationales	beides
Finnisch	227 = 30,4%	366 = 49,1%	152 = 20%
Ungarisch	78 = 10,5%	418 = 56,1%	249 = 33,4%
Estnisch	22 = 3%	639 = 85,7%	84 = 11,2%

Tabelle 5

Verteilung der nicht-internationalen Wörter nach ihrer morphologischen Struktur

	Finnisch	Ungarisch	Estnisch
Ableitungen	40%	40%	30%
Komposita	33%	33%	50%
Wurzeln	27%	27%	20%

Das Estnische weicht wiederum von den beiden anderen Sprachen ab: es enthält wesentlich mehr Komposita, während besonders die Ableitungen gegenüber denen der anderen Sprachen zurückbleiben. Bedenkt man nun etwa bei einem Vergleich zwischen Deutsch und Ungarisch, daß Deutsch das Kompositum häufiger verwendet als das Ungarische (hier tritt die Ableitung stärker hervor), möchte man vermuten, daß der große Anteil der Komposita im Estnischen wenigstens teilweise auf deutschen Einfluß zurückgeht.

Von besonderem Interesse sind diejenigen Fälle, in denen dem internationalen Wort in mindestens einer unserer finnisch-ugrischen Sprachen ein nicht weitergebildetes Wort entspricht. Hier scheinen sich einige typische Wege abzuzeichnen, auf denen die Sprache zur Schaffung von Gegenstücken für internationale Wörter gelangt. Wir fanden zwei Gruppen mit je zwei Untergruppen. In der ersten Gruppe entstehen die neuen Wörter auf morphologischem Wege, und zwar durch Rückbildung oder Weiterbildung. Da es sich in jedem Fall um Produkte der Spracherneuerung handelt, dürfen wir den Begriff »Weiterbildung« nicht im strengen Sinne der historischen Sprachforschung verstehen. Diese Wörter erscheinen dem heutigen Sprecher als Wurzelwörter, z. B. *Adresse:* ung. *cím* (< *címer*), *Idee:* ung. *eszme* (<*eszmél*), fi. *aate* (< *aatella* ~ *ajatella* 'denken') (s. TESz. und SKES.): dies Verfahren scheint im Ungarischen viel verbreiteter zu sein als im Finnischen. — *Faktum:* ung. *tény* (<*te-nni* 'tun, machen'). Die zweite Gruppe umfaßt solche Fälle, wo der Wortkörper bereits existiert und nur die Bedeutung nach Umfang oder Inhalt verändert wird. Die Untergruppen entstehen so, daß in der einen nur ein Unterbegriff zu einem bereits vorhandenen Obergriff hinzugefügt wird, die andere dadurch, daß ein selbständiger Begriff aufgenommen wird, z. B. fi. *vika* 'Defekt' (ursprünglich 'Fehler'), *kappale* 'Exemplar' (ursprünglich 'Stück') bzw. ung. *jegy* 'Billett, Eintrittskarte' (ursprünglich 'Zeichen'), fi. *juna* 'Eisenbahnzug' (ursprünglich und dialektal 'Reihe'), fi. *kone* 'Maschine' (ursprünglich bzw. dialektal auch 'Arbeitgerät').

Zu den Komposita wollen wir nur bemerken, daß etwa 50% unseres ungarischen Materials — um nur ein Beispiel zu nennen — nach deutschem Muster gebildet ist, ungefähr ein Drittel selbständig geschaffen zu sein scheint (*utóétel: Nachspeise* und *fasor* 'Allee').

Bei den Ableitungen von internationalen Wörtern lassen sich gewisse Eigentümlichkeiten beobachten. Das Ungarische verwendet zur Einbürgerung verbaler Begriffe das seit alters übliche Suffix *-l* (*honorál* 'honorieren'). Bei den Adjektiven dagegen (größtenteils lateinischen Ursprungs) wird das lateinische Suffix nicht nur beibehalten, sondern gelegentlich auch Wörtern nichtlateinischen Ursprungs angefügt (z. B. *akadémikus* 'akademisch', *dekadens* 'dekadent', *diplomatikus* 'diplomatisch'). Auch bei den Substantiven wird großenteils die lateinische Endung beibehalten (*-áció*, *-ista*, *-tás*), eine eigene Gruppe bilden die nomina actionis. Hier stehen die funktionell gleichen Suffixe lat. *-(a)tio* und ung. *-ás/-és* nebeneinander. Grundlage der Weiterbildungen mit ung. *-ás/-és* sind Lehnverba auf *-l*. In den beiden ostseefinnischen Sprachen sind die Suffixe für Lehnverba fi. *-oi-* und *-eera-*, estn. *-eeri-* (z. B. fi. *dokumentoida*, estn. *dokumenteerima:* 'dokumentieren'). *-Eera-* und *-eeri-* treten nur an die neueren Lehnstämme, fi. *-oi-* ist zwar alt, findet sich aber z. B. kaum in den alten germanischen Lehnwörtern. Die Adjektiva werden im Gegensatz zum Ungarischen mit einheimischen Suffixen (fi. *-nen-*, *-inen*, *-llinen*, estn. *-ne*, *-ine*, *-line*, *-lik*) gebildet (z. B. fi. *kyyninen* ~ *kyynillinen*,

estn. *küüniline:* 'zynisch', fi. *diktatorinen*, estn. *diktatoorlik:* 'diktatorisch'). Bei den Substantiven kann das lateinische Suffix (*-atio*) im Finnischen unverändert bleiben (*-aatio*), im Estnischen dagegen erhält es das *-n* der Vorbildsprachen (z. B. fi. *amputaatio* 'Amputation', estn. *emigratsioon* 'Emigration'). Die substantivischen Ableitungen von Lehnverben verwenden überwiegend einheimische Suffixe (fi. *-nti*, estn. *-mine*) (z. B. fi. *amputointi*, estn. *amputeerimine:* 'Amputation'). In Weiterbildungen von Adjektiven schließlich finden wir nur ausnahmsweise Lehnsuffixe (fi. *-teetti*), gewöhnlich einheimische (fi. *-suus*, estn. *-sus*) (z. B. fi. *aktiviteetti* ~ *aktiivisuus*, estn. *aktiivsus:* 'Aktivität').

III.

Das Wortmaterial

1. Nur nicht-internationales Wort in mindestens einer Sprache

Nummer	deutsch	finnisch	ungarisch	estnisch
1	verwalten	*hoitaa, hallita*	adminisztrál	administreerima
2 :487	Verwaltung	*hallinto*	adminisztráció = *közigazgatás*	administratsioon = *haldus*
3 :488	verwaltungsmäßig	*hallinollinen*	adminisztratív = *közigazgatási*	administratiivne
4 :271	Adresse	*osoite*, adressi !	*cím*	aadress
5	adressieren	*osoittaa*	*címez*	adresseerima
6 :272	Agent	*asiamies*, agentti	*ügynök*	agent
7	Agentur	agentuuri	*ügynökség*	agentuur
8 :489	Aggression	*hyökkäys*	agresszió = *támadás*	agressioon
9 :490	Aggressor	*hyökkäjä*	agresszor = *támadó*	agressor
10 :273	agrarisch	*maatalous-*	*mezőgazdasági*, agrár	agraarne
11	Akte	*asiakirja*	akta	akt
12	Aktion	*toiminta*	akció	aktsioon
13 :493	Alarm	*hälytys*	*riadó*	alarm = *häire*
14	alarmieren	*hälyttää*	*riadóztat*	alarmeerima
15 :274	Allee	*puistokatu*	*fasor*, allé	*puiestee*, allee
16	Allüren	*käytös(tapa)*	allűr	allüür
17	Amnestie	*armahdus*	amnesztia	amnestia
18 :275	Analphabet	*kirjoitustaidoton*	*írástudatlan*, analfabéta	*kirjaoskamatu* analfabeet
19—20 :495	Apparat	*koje, laite*	*szervezet* = apparátus	aparaat
21 :278	arrogant	*ylpeä, pöyhkeä*	*büszke*, arrogáns	arrogantne
22 :496	assistieren	*avustaa*	*segédkezik* = asszisztál	assisteerima
23	Atlas	*kartasto*	atlasz	atlas
24	Athletik	*voimailu*	atlétika	
25	August	*elokuu*	augusztus	august
26	Bagage	*matkatavara(t)*	*poggyász*	pagas
27	Ball	*tanssiaiset*	bál	ball
28 :499	Ballon	*(kaasu)säiliö*	ballon = *tartály*	balloon
29	Bassin	*allas!*	*medence*	bassein
30 :280	Batterie	*paristo*, patteri !	*üteg, elem*	patarei
31	Bestie	*peto*	bestia	(bestia)elajas
32 :281	bestialisch	*petomainen*	bestiális	*elajalik*, bestiaalne

Nummer	deutsch	finnisch	ungarisch	estnisch
33	Bibel	*raamattu*	biblia	piibel
34	Billett	*(matka)lippu*	*jegy*	pilet
35 :500	blamieren	*nolata*	blamál = *megszégyenít*	blameerima
36 :501	Blamage	*nolaus*	blamázs = *megszégyenülés*	blamaaž
36b :283	Blockade	*saarto*	*zárlat*, blokád	blokaad
37	Blus	*pusero*	blúz	pluus
38	boxen	*nyrkkeillä*	bokszol	poksima
39 :502	Boxen	*nyrkkeily*	*ökölvívás* = boksz	poks
40 :284	Boxer	*nyrkkeilijä*	*ökölvívó*, bokszoló	poksija
41 :285	Brosche	*rintaneula*	*melltű*, brosstű	pross
42	Bulletin	*aikakauskirja*	*közlemény*	bülletään
43 :287	Budget	*talousarvio*, budjetti	*költségvetés*	*eelarve*
44	Büfett	*baari*, bufetti	büfé	*einelaud*
45	Büro	*toimisto*	*iroda*	büroo
46	Zelle	selli	cella, *sejt*	*kong*
47	Zentrifuge	*linko*	centrifuga	tsentrifuug
48 :288	zentral	*keskeinen*	*központi* centrális	*keskne*, tsentraalne
49 :289	Zentrum	*keskus, keskusta*	*központ*, centrum	*keskus*, tsentrum
50	Zigarette	*savuke*	cigaretta	sigaret
51 :506	Zyklus	*jakso, sarja*	ciklus = *szakasz*	tsükkel
52 :507	Datum	*päivämäärä, päiväys*	dátum = *kelt(ezés)*	daatum
53	datieren	*päivätä*	*keltez*	dateerima
54 :508	Defekt	*vika*	defekt = *hiba*	defekt
55 :509	defekt	*viallinen*	*hibás* = defekt(es)	defekt
56 :293	Defizit	*vajaus*	*hiány*, deficit	*puudujääk*
57 :294	dekorieren	*koristaa*	*diszít*, dekorál	dekoreerima
58 :295	Dekoration	*koristeet*	*diszítés*, dekoráció	dekoratsioon
59 :296	dekorativ	*koristeellinen*	*diszítő*, dekoratív	dekoratiivne
60 :299	demonstrieren	*osoittaa mieltään*	*tüntet*, demonstrál	demonstreerima
61 :300	Demonstration	*mielenosoitus*	*tüntetés*, demonstráció	demonstratioon
62 :301	Dessert	*jälkiruoka*	*utóétel*, desszert !	*magustoit*
63 :302	Detail	*yksityiskohta, detalji*	*részlet*	detail
64	detailliert	*yksityiskohtainen*	*részletes*	detailne
65 :510	desertieren	*karata*	*átszökik* = dezertál	deserteerima
66	Dezember	*joulukuu*	december	detsember
67 :304, 557	Differenz	*ero*	*különbség*, differencia	diferents, *erinevus*
68 :305	Diktat	*sanelu*	*tollbamondás*, diktátum	*etteütlus*, diktaat
69 :559	diktieren	*sanella*	diktál, *tollbamond*	dikteerima
70	Dilemma	*pulma*	dilemma	dilemma
71 :311	dirigieren	*johtaa, ohjata*	*vezényel, parancsol*, dirigál	*johtima*, dirigeerima
72 :312	Dirigent	*kapellimestari, kuoronjohtaja*	*karmester*, dirigens	*koorijuht*, dirigent
73 :309	direkt	*välitön*	*közvetlen*, direkt	*vahetu*
74 :310	Direktor	*johtaja*	*igazgató*, direktor	direktor
75	diskret	*hienotunteinen*	diszkrét	diskreetne
76	Diskretion	*hienotunteisuus*	diszkréció	diskreetsus
77	Disziplin	*kuri, tieteenhaara*	*fegyelem, tudományág*	distsipliin

Nummer	deutsch	finnisch	ungarisch	estnisch
78 :314	dominant	*vallitseva*	*uralkodó*, domináns	emigreerima
79	dressieren	*kouluttaa*	*idomít*	entsüklopeedia
80	Dressur	*koulutus*	*idomítás*	*ajastu*
81 :315	(Jam)	*hillo*	*lekvár*, dzsem	etikett
82 :316	Dschungel	*viidakko*	*őserdő*, dzsungel	eksalteerunud
83 :317	Echo	*kaiku*	*visszhang*, echó	eksamineerima
84	Elektrizität	*sähkö*	*villany*, *villamosság*	eksam, eksisteerima
85 :321	elektrisch	*sähköinen*	*villany-*, elektromos	eksemplar, ekspeditsioon
86	Element	elementti	*elem*	
86b :322	elementar	*perus-*, *alkeis-*	*elemi*, elementáris	eksperiment, *katse*
87 :323	Emblem	*tunnus(merkki)*	*jelvény*, embléma	*väljavedu*, eksport
88 :560	Emigration	*pakolaisuus*	emigráció	eksportima
89 :561	emigrieren	*muuttaa maasta*	emigrál, *menekül*	eksportija
90	Enzyklopädie	*tietosanakirja*	enciklopédia	ekspress
91 :326	Ära	*kausi*, *aikakausi*	*korszak*, éra	
92	Etikett	(*nimi*)*lappu*	*címke*	*jalgratas*
93	exaltiert	*hurmioitunut*	egzaltált	
94	examinieren	*tutkia*, *tenttiä*	*vizsgáztat*	*tõsiasi*, fakt
95	Examen	*tutkinto*, *tentti*	*vizsga*	*perekond*
96	existieren	*olla* (*olemassa*)	*létezik*, *van*	*soosik* = favoriit
97—98	Exemplar	*kappale*	*példány*	fantastiline
99 :329	Expedition	*tutkimusmatka*	*tanulmányút*, expedíció	faas
100 :562	Experiment	*koe*	*kísérlet*	veebruar
101 :330	Export	*vienti*	*kivitel*, export	fiktiivne
102 :514	exportieren	*viedä* (*maasta*)	*kivisz* = exportál	vorm
103	Exporteur	(*maasta*)*viejä*	exportáló	vormiline
104 :331	Express	*pikajuna*	*gyorsvonat*, expressz	vormiline, fotograaf
105 :515	Fahrrad	*polkupyörä*	*kerékpár* = bicikli	foto, fotografeerima,
106 :333	Faktum	*tosiasia*, fakta	*tény*	*pildistama*
107 :334	Familie	*perhe*	*család*, família	*soeng*
108 :519	Favorit	*suosikki*	*esélyes* = favorit	*rinne*
109	phantastisch	*mielikuvituksellinen*	fantasztikus	*alusmüür*, vundament
110 :520	Phase	*vaihe*	*szakasz* = fázis	funktionäär
111	Februar	*helmikuu*	február	*tagatis*, garantii
112 :337	fiktiv	*kuviteltu*	*elképzelt*, fiktív	*tagama*,
113 :521	Form	*muoto*	*alak* = forma	garanteerima
114	formal	*muodollinen*	formai	*riidehoid*,
115	formell	*muodollinen*	formális	garderoob
116	Photograph	*valokuvaaja*	*fényképész*	garnitur
117 :342	Photo	*valokuva*	*fénykép*, fotó	domineeriv
118 :563b	photographieren	*valokuvata*	*fényképez*	dresseerima, dressuur
119	Frisur	*kampaus*	frizura	*keedis*, džemm
120	Front	*rintama*	front	džungel
121 :343	Fundament	*perustus*	*alap*, *alapzat*, fundamentum	*kaja*, elekter
122	Funktionär	*toimihenkilö*	funkcionárius	elektriline
123 :344	Garantie	*takuu*	*jótállás*, garancia	
124 :345	garantieren	*taata*	*jótáll*, garantál	element
125 :346	Garderobe	*vaatesäilö*	*ruhatár*	elementaarne, embleem
126	Garnitur	*kalusto*	garnitúra	emigratsioon, *maapagu*

Nummer	deutsch	finnisch	ungarisch	estnisch
127 :523	Generation	*sukupolvi*	*nemzedék* = generáció	*polvkond* = generatsioon
128 :524	gestikulieren	*elehtiä*	gesztikulál = *mutogat*	žestikuleerima
129	Geste	*ele*	gesztus	žest
129b :348	Glasur	*lasitus*	*máz*, glazúr	glasuur
130	Globus	*pallokartta*	*földgömb*	gloobus
131	gratulieren	*onnitella*	gratulál	*õnnitlema*
132 :525	Gratulation	*onnittelu*	gratuláció = *szerencsekívánat*	*õnnitlus*
133	Gymnasium	*yhteiskoulu*	gimnázium	gümnaasium
134	Gymnasiast	*yhteiskoululainen*	gimnazista	gümnasist
135 :526	Hangar	*lentokonehalli*	hangár = *repülőgépcsarnok*	angaar
136 :353	heroisch	*sankarillinen*	*hősi*, heroikus	*kangelaslik*, heroiline
137 :356	Historie	historia	*történelem*, história	*ajalugu*
138	historisch	historiallinen	*történelmi*	*ajalooline*
139	honorieren	*palkita*	honorál	honoreerima
140	Horde	*joukkio*	horda	hord
141 :568	Humanität	humaanisuus, *inhimillisyys*	*emberség*	humaansus, *inimlikkus*
142 :360	Idee	*aate*, idea	*eszme*	idee
142b	Illustration	*kuvitus*	illusztráció	illustratsioon
143 :364	illustrieren	*kuvittaa*	*szemléltet*, illusztrál	illustreerima
144 :365	imitieren	*matkia*	*utánoz*, imitál	*matkima*, imiteerima
145 :571	Instanz	instanssi *virka-aste*	*illetékes hatóság*	instants
146 :368	instruieren	*opastaa*	*utasít*, instruál	instrueerima
147 :369	Instruktion	*ohje*	*utasítás*, instrukció	instruktion
148 :375	Internat	*asuntola*	*diákotthon*, internátus	*ühiselamu*, internaat
149	Interwiew	*haastattelu*	interjú	intervju
150	interwiewen	*haastatella*	interjúvol	intervjueerima
151 :376	international	*kansainvälinen*	*nemzetközi*, internacionális	*rahvusvaheline*, internationaalne
152	Januar	*tammikuu*	január	jaanuar
153 :526b	Jubiläum	(*riemu*)*juhla*	*emlékünnep* = jubileum	juubel
154 :381	Jubilar	*juhlittava*	*ünnepelt*, jubiláns	juubilar
155	Juli	*heinäkuu*	július	juuli
156	Juni	*kesäkuu*	június	juuni
157	Camping	*leirintä*	kemping	camping
158	Kanal	*kanava*	*csatorna*	kanal
159	Kapital	*pääoma*	*tőke*	kapital
160 :386	charakterisieren	*luonnehtia*, karakterisoida	*jellemez*	*iseloomustama*
161 :576	kokett	koketti, *keimailevа*	*kacér*	koketne
162 :577	Kolonie	*siirtomaa*	*gyarmat*	koloonia, *asumaa*
163 :391	Komfort	mukavuus	*kényelem*, komfort	*magavus*, komfort
164 :393	Komission	*toimikunta*, kommissio	*bizottság*	*toimkond*, komisjon
165	kommandieren	komentaa	*vezényel*	komandeerima

Nummer	deutsch	finnisch	ungarisch	estnisch
166 :396	konkurrieren	*kilpailla*	*verseng*, konkurrál	konkureerima
167 :397	Konkurrenz	*kilpailu*	*versengés*, konkurrencia	konkurents
167 :398	Kontinent	*maanosa*	*földrész*, kontinens	kontinent, *maailmajagu*
168	Kontur	*ääriviiva*	*körvonal*	kontuur
168b :402	konsequent	*johdonmukainen*	*következetes*, konzekvens	*järjekindel*, konsekventne
168c :403	Konsequenz	*johdonmukaisuus*	*következmény*, konzekvencia	*järjekindlus*, konsekventsus
169	Konserve	*säilyke*	konzerv	konserv
170 :532	Creme	*voide*	krém = *kenőcs*	kreem
171 :581	Lift	*hissi*	lift, *felvonó*	lift
172 :408	Liste	*luettelo*, lista	lista	*loetelu*
173 :581b	Luxus	*loisto, ylellisyys*	luxus, *fényűzés*	luksus
174	Mai	*toukokuu*	május	mai
175	Mappe	*salkku*	mappa	mapp
176	März	*maaliskuu*	március	märts
177 :409	Maschine	*kone*	*gép*, masina	masin
178 :537	Maske	*naamio, naamari*	maszk = *álarc*	mask
179	Minute	minuutti	*perc*	minut
180 :412	Moment	*hetki, tuokio*	*pillanat*, momentum	moment
181	Monument	monumentti, *muistomerkki*	*emlékmű*	monument, *mälestusmärg*
182	Moral	moraali	*erkölcs*	moraal
183 :414	Niveau	*taso*	*színvonal*	*tase*, nivoo
184	November	*marraskuu*	november	november
185 :415, 585	Nuance	*vivahde*, nyanssi	*árnyalat*	nüanss, *varjund*
186	Oase	*keidas*	oázis	oaas
187	Ozean	*valtameri*	óceán	ookean
188	Oktober	*lokakuu*	október	oktoober
189	Omnibus	*linjaauto, bussi*	omnibusz	omnibuss
190	Organ	*elin*	*szerv*	organ
191 :538	Pakt	*sopimus*	*egyesség* = paktum	pakt
191b	Pansion	*täysihoitola*	panzió	pansion, pension
192	Paragraph	*pykälä*	paragrafus	paragrahv
193	parallel	*yhdensuuntainen*	*párhuzamos*	parallelne
194	Park	*puisto*	park	park
195	Partei	*puolue*	párt	partei
195b :419	Partie	*ottelu*	*játszma*, parti	partii
196	Paß	passi	*útlevél*	pass
197 :421	Patient	*potilas*	*beteg*, páciens !	patsient
198 :422	Pendel	*heiluri*, pendeli	*inga*	pendel
199 :423	perfekt	*täydellinen*	*tökéletes*, perfekt	perfektne
200	Perron	*asemalaituri*	peron	perroon
201	Personal	*henkilökunta*	*személyzet*	personal
202	Pflaster	laastari	*tapasz*	plaaster
203 :590	Planet	planeetta, *kiertotähti*	*bolygó*	planeet
204 :429	Podium	*koroke*	*emelvény*, pódium	poodium
205	Polizei	poliisi	*rendőrség*	politsei
206	Polizist	poliisi	*rendőr*	politseinik
207 :431	Portion	*annos*	*adag*, porció	*annus*, portsijon
208 :592	Pose	*asento*	póz, *állás, helyzet*	poos, *asend*
209 :432	Position	*asema*	*helyzet*, pozíció	positsioon
210 :433	Praxis	*käytäntö*	*gyakorlat*, praxis	praktika

Nummer	deutsch	finnisch	ungarisch	estnisch
211 :433b	Prämie	*palkkio*	*jutalom*, prémium	preemia
212	Präsident	presidentti	*elnök*	president
213 :437	Programm	*ohjelma*	*műsor*, program	*eeskava*, programm
214 :593	Protest	protesti, *vastalause*	*tiltakozás*	protest
215 :438	Provinz	*maakunta*, provinssi	*vidék, tartomány*	provints
216	Prozent	prosentti	*százalék*	protsent
217 :594	Prozeß	prosessi, *kehityskulku, oikeudenkäynti*	*folyamat, pör*	protsess
218 :439	Publikum	*yleisö*	*közönség*, publikum	publik
219	Punkt	***piste***	pont	punkt
220	Qualität	*laatu*	*minőség*	kvaliteet
221 :441	Quantum	*määrä*	*mennyiség*	*määr*, kvantum
222	Rang	*arvoaste*	rang	*auaste*
223 :443	Register	*luettelo*, rekisteri	*jegyzék*	*luetelu*, register
224 :595	Respekt	respekti, *arvonanto*	*tisztelet*	respekt, *austus*
225 :596	Restaurant	*ravintola*	*étterem*	restoran, *söökla*
226 :445	Resultat	*tulos*	*eredmény*	*tulemus*, resultaat
227	Revolution	*vallankumous*	*forradalom*	revolutsioon
228	Schach	šakki	sakk	*male*
229 :597b	Chance	*mahdollisuus*	*lehetőség*	šanss, *võimalus*
230 :598b	Schlager	*iskelmä*	sláger	šlaager, *lööklaul*
231	Sekunde	sekunti	*másodperc*	sekund
232	September	*syyskuu*	szeptember	september
233	Skandal	skandaali	*botrány*	skandaal
234	solid	*luotettava*	szolíd	soliidne
235 :450	Soße	*kastike*	*mártás*, szósz	*kaste*, soust
236 :598	Souvenir	*muistoesine*	*emlék*	suveniir, *meene*
237	Sport	*urheilu*	sport	sport
238 :543	Stadium	*vaihe*	*szakasz* = stádium	staadium =*järk*
239 :453b, 600b	Star	*tähti*	sztár, *csillag*	*täht*, staar
240	Streik	*lakko*	sztrájk	streik
241	Tabak	tupakka	*dohány*	tubakas
242 :544	Tabelle	*taulukko*	*táblázat* = tabella	tabel
243 :459	Talent	*kyky, lahjakkuus*	*tehetség*	*andekus, anne*, talent
244	Telegramm	*sähke*	*távirat*	telegramm
245 :602b	Telephon	*puhelin*	telefon, *távbeszélő*	telefon
246	Temperatur	*lämpötila*	*hőmérséklet*	temperatuur
247	Theater	teatteri	*színház*	teater
248	Tinte	*muste*	tinta	tint
249 :465	tolerant	*suvaitsevainen*	*türelmes*, toleráns	*salliv*, tolerantne
250 :466	Ton	*sävy*	*hang*, tónus	toon
251 :604	Transport	*kuljetus*	*szállítás*	transport, *vedu*
252 :545	Tribüne	*koroke*	*emelvény* = tribün	tribüün
253	Trick	*temppu*	trükk	trikk
254 :605	Triumph	triumfi, *riemuvoitto*	*diadal*	triumf
255 :606	Trophäe	*voitonmerkki*	trófea, *diadaljel*	trofee
256 :546	Tumult	*melu, meteli*	*zavargás* = tumultus	*kära, mürgel, möll*
257—258 :	Tyrann	tyranni,	*zsarnok*	türann

Nummer	deutsch	finnsch	ungarische	estnisch
607		*hirmuvaltias*		
259	Watte	*pumpuli, vanu*	vatta	**vatt**
260	Villa	*huvila*	villa	villa
261 :482	Vision	*näky*	*látomás*, vízió	*nägemus*, visioon
262	Witz	vitsi	vicc	*nali, vaimukus*
263	Zettel	*lippu, lappu*	cédula	sedel
264	Ziel	*päämäärä, maali*	cél	*eesmärk, märk*
265	Zigeuner	*mustalainen*	cigány	*mustlane*
266 :484b	Zirkel	*harppi*, sirkkeli !	*kör, körző*	sirkel
267	Zivilisation	*sivistys*	civilizáció	tsivilisatsioon
268 :608	Zone	*vyöhyke*	zóna, *öv, réteg*	*vöönd*, tsoon

2. Nicht-internationale und internationale Wörter konkurrieren

2.1. Das nicht-internationale Wort häufiger

Nummer	deutsch	finnisch	ungarisch	estnisch
269	absurd	*järjetön*, absurdi	abszurd	absurdne
270	adoptieren	adoptoida	*örökbefogad*, adoptál	adopteerima
271 :4	Adresse	*osoite*, adressi !	*cím*	aadress
272 :6	Agent	*asiamies*, agentti	*ügynök*	agent
273 :10	agrarisch	*maatalous-*	*mezőgazdasági*, agrár	agraarne
274 :15	Allee	*puistokatu*	*fasor*, allé	*puiestee*, allee
275 :18	Analphabet	*kirjoitustaidoton*	*írástudatlan*, analfabéta	*kirjaoskamatu*, analfabeet
276	April	*huhtikuu*, aprilli !	április	aprill
277	Argument	*peruste*, argumentti	*érv*, argumentum	argument
278 :21	arrogant	*ylpeä, pöyhkeä*	*büszke*, arrogáns	arrogantne
279	Artist	*taiteilija*, artisti	artista	artist
280 :30	Batterie	*paristo*, patteri !	*üteg, elem*	patarei
281 :32	bestialisch	*petomainen*	bestiális	*elajalik*, bestiaalne
282	Blankett	*lomake*, blanketti	blanketta	blankett
283 :36b	Blockade	*saarto*	*zárlat*, blokád	blokaad
284 :40	Boxer	*nyrkkeilijä*	*ökölvívó*, bokszoló	poksija
285 :41	Brosche	*rintaneula*	*melltű*	pross
286	Börse	pörssi	*tőzsde*, börze	börs
287 :43	Budget	*talousarvio* budjetti	*költségvetés*	*eelarve*
288 :48	zentral	*keskeinen*	*központi* centrális	*keskne*, tsentraalne
289 :49	Zentrum	*keskus, keskusta*	*központ*, centrum	*keskus*
290	zentralisieren	*keskittää* sentralisoida	*központosít*, centralizál	tsentraliseerima
291	Zentralisierung	*keskitys*, sentralisaatio	*központosítás*, centralizáció	tsentralisatioon
292	Dame	*nainen*, daami	*hölgy*, dáma	daam
293 :56	Defizit	*vajaus*	*hiány*, deficit	*puudujääk*
294 :57	dekorieren	*koristaa*	*diszít*, dekorál	dekoreerima

Nummer	deutsch	finnisch	ungarisch	estnisch
295 :58	Dekoration	*koristeet*	*díszítés*, dekoráció	dekoratsioon
296 :59	dekorativ	*koristeellinen*	*díszítő*, dekoratív	dekoratiivne
297	Demokratie	*kansanvalta*, demokratia	demokrácia	demokraatia
298	demokratisch	*kansanvaltainen* demokraattinen	demokratikus	demokraatlik
299 :60	demonstrieren	*osoittaa mieltään*	*tüntet*, demonstrál	demonstreerima
300 :61	Demonstration	*mielenosoitus*	*tüntetés* demonstráció	demonstratioon
301 :62	Dessert	*jälkiruoka*	*utóétel*, desszert !	*magustoit*
302 :63	Detail	*yksityiskohta*, detalji	*részlet*	detail
303 :556	Dialog	dialogi *kaksinpuhelu*	*párbeszéd* dialógus	dialoog *kahekõne*
304 :67, 557	Differenz	*ero*	*különbség*, differencia	diferents, *erinevus*
305 :68	Diktat	*sanelu*	*tollbamondás*, diktátum	*etteütlus*, diktaat
306	Dilettant	diletantti	*műkedvelő*, dilettáns	diletant
307	dilettantisch	diletanttimainen	*műkedvelő*, dilettáns	diletantlik
308	dynamisch	dynaaminen	*lendületes*, dinamikus	dünaamiline
309 :73	direkt	*välitön*	*közvetlen*, direkt	*vahetu*
310 :74	Direktor	*johtaja*	*igazgató*, direktor	direktor
311 :71	dirigieren	*ohjata*	*vezényel*, *parancsol*, dirigál	*johtima*, dirigeerima
312 :72	Dirigent	*kapellimestari*, *kuoronjohtaja*	*karmester*, dirigens	*koorijuht*, dirigent
313	Diwan	*sohva*, divaani	dívány	diivan
314 :78	dominant	*vallitseva*	*uralkodó*, dominánns	domineeriv
315 :81	(Jam)	*hillo*	*lekvár*, dzsem	*keedis*, džemm
316 :82	Dschungel	*viidakko*	*őserdő*, dzsungel	džungel
317 :83	Echo	*kaiku*	*visszhang*, echó	*kaja*
318	Egoist	egoisti	*önző*, egoista	egoist
319	egoistisch	*itsekäs*, egoistinen	*önző*, egoista	egoistlik
320	Existenz	*olemassaolo*, eksistenssi	*lét*, egzisztencia	eksistents
321 :85	elektrisch	*sähköinen*	*villany-*, elektromos	elektriline
322 :86b	elementar	*perus-*, *alkeis-*	*elemi*, elementáris	elementaarne
323 :87	Emblem	*tunnus(merkki)*	*jelvény*, embléma	embleem
324 :513b	Emigrant	*pakolainen*, emigrantti	emigráns = *menekült*	emigrant = *pagulane*
325	energisch	*tarmokas*, energinen	energikus	energiline
326 :91	Ära	*kausi*, *aikakausi*	*korszak*, éra	*ajastu*
327	Ethik	etiikka	*erkölcs*, etika	eetika
328	ethisch	eettinen	*erkölcsi*, etikai	eetiline
329 :99	Expedition	*tutkimusmatka*	*tanulmányút*, expedíció	ekspeditsioon
330 :101	Export	*vienti*	*kivitel*, export	*väljavedu*, eksport
331 :104	Express	*pikajuna*	*gyorsvonat*, expressz	ekspress

Nummer	deutsch	finnisch	ungarisch	estnisch
332	Faktor	*tekijä*, faktori	*tényező*, faktor	*tegur*, faktor
333 :106	Faktum	*tosiasia*, fakta	*tény*	*tõsiasi*, fakt
334 :107	Familie	*perhe*	*család*, família	*perekond*
335	Figur	*hahmo*, *muoto*, figuuri	*alak*, figura	figuur
336 :563	Fiktion	*kuvitelma*, fiktio	fikció, *kitalálás*	fiktsioon
337 :112	fiktiv	*kuviteltu*	*elképzelt*, *fiktív*	fiktiivne
337b	filmen	*elokuvata*, filmata	filmez	filmima
338	finanzieren	*rahoittaa*, finansioida	*pénzel* finanszíroz	finantseerima
339	Firma	*toiminimi*, firma	*cég*, firma !	firma
340	Flirt	*hakkailu*, flirtti	*kacérkodás*, flört	flirt
341	flirten	*hakkailla*, flirtata	*kacérkodik*, flörtöl	flirtima
342 :117	Photo	*valokuva*	*fénykép*, fotó	foto
343 :121	Fundament	*perustus*	*alap*, *alapzat*, fundamentum	*alusmüür*, vundament
344 :123	Garantie	*takuu*	*jótállás*, garancia	*tagatis*, garantii
345 :124	garantieren	*taata*	*jótáll*, garantál	*tagama*, garanteerima
346 :125	Garderobe	*vaatesäilö*	*ruhatár*	*riidehoid*, garderoob
347	General	kenraali	*tábornok*, generális	kindral
348 :129b	Glasur	*lasitus*	*máz*, glazúr	glasuur
349 :566b	Harmonie	*sopusointu*, harmonia	*összhang*, harmónia	harmoonia, *kooskõla*
350	harmonisch	*sopusointuinen*, harmoninen	harmonikus	harmooniline
351	Hasard	*uhkapeli*, hasardi	hazárdjáték	hasartmäng
352	Hegemonie	*ylivalta*, hegemonia	*egyeduralom*, hegemónia	hegemoonia
353 :136	heroisch	*sankarillinen*	*hősi*, heroikus	*kangelaslik*, heroiline
354	Heroismus	*sankarillisuus*, heroismi	*hősiesség*, heroizmus	*kangelaslikus*, heroism
355	Hymne	*kansallislaulu*, hymni	himnusz	hümn
356 :137	Historie	historia	*történelem*, história	*ajalugu*
357	Horizont	*taivaanranta* horisontti	*látóhatár*, horizont	*silmapiir* horisont
358 :567	Hotel	hotelli	*szálloda*, hotel	hotell, *võõrastemaja*
359	human	*inhimillinen*, humaani(nen)	*emberséges*, humánus	*inimlik*, humaanne
340 :142	Idee	*aate*, idea	*eszme*	idee
361	Ideal	*ihanne*, ideaali	*eszménykép*, ideál	ideaal
362	ideal	*ihanteellinen*, ideaalinen	*eszményi* ideális	ideaalne
363	idealisieren	*ihannoida*, ideaalistaa	*eszményít*, idealizál	idealiseerima
364 :143	illustrieren	*kuvittaa*	*szemléltet*, illusztrál	illustreerima
365 :144	imitieren	*matkia*	*utánoz*, imitál	*matkima*, imiteerima
366	informieren	*tiedottaa*, informoida	*tájékoztat*, informál	informeerima
367	Information	*ilmoitus*, *tieto*, informaatio	*felvilágosítás*, információ	informatsioon

Nummer	deutsch	finnisch	ungarisch	estnisch
368 :146	instruieren	*opastaa*	*utasít*, instruál	instrueerima
369 :147	Instruktion	*ohje*	*utasítás*, instrukció	instruktion
370	importieren	*tuoda (maahan)*, importoida	*behoz*, importál	importima
371	Import	*tuonti*, importti	*(áru)behozatal*, import	import
372	imposant	*vaikuttava*, imposantti	*lenyűgöző*, impozáns	imposantne
373	Intelligent	*älykäs*, intelligentti	*művelt*, intelligens	intelligentne
374	Intelligenz	*älymystö, äly*, intelligenssi	intelligencia	intelligents
375 :148	Internat	*asuntola*	*diákotthon*, internátus	*ühiselamu*, internaat
376 :151	international	*kansainvälinen*	*nemzetközi*, internacionális	*rahvusvaheline*, internationaalne
377	intim	intiimi	*bizalmas, meghitt*, intim	intiimne
378	intrigieren	*juonitella*, intrigoida	intrikál	intrigeerima
379	Intrige	*juoni*, intrigi	intrika	intriig
380 :572	Invalide	invalidi, *vammainen*	*rokkant*, invalidus	invaliid
381 :154	Jubilar	*juhlittava*	*ünnepelt*, jubiláns	juubilar
382 :573	Kalender	kalenteri, *almanakka*	*naptár* kalendárium	kalender
383 :573b	Chaos	kaaos, *sekasorto*	*zűrzavar*, káosz	kaos
384	chaotisch	kaoottinen	*zűrzavaros*, kaotikus	kaootiline
385	Charakter	*luonne*, karakteri	*jellem, jelleg*, karakter	*iseloom*, karakter
386 :160	charakterisieren	*luonnehtia*, karakterisoida	*jellemez*	*iseloomustama*
387 :573c	Karikatur	*pilakuva*, karikatyyri	karikatúra, *gúnykép*	karikatüüri
388	Kaserne	kasarmi	*laktanya*, kaszárnya	kasarm
389	Kathedrale	katedraali	*székesegyház*, katedrális	katedraal
390	Kombination	*yhdistelmä*, kombinaatio	*összeállítás*, kombináció	kombination
391 :163	Komfort	*mukavuus*	*kényelem*, komfort	*mugavus*, komfort
392 :578	komisch	koominen, *naurettava*	*furcsa*, komikus	koomiline
393 :164	Komission	*toimikunta*, komissio	*bizottság*	*toimkond*, komisjon
394	kompliziert	*monimutkainen*, komplisoitunut	*bonyolult*, komplikált	komplitseeritud
395	Konflikt	*selkkaus*, konflikti	*összeütközés*, konfliktus	konflikt
396 :166	konkurrieren	*kilpailla*	*verseng*, konkurrál	konkureerima
397 :167	Konkurrenz	*kilpailu*	*versengés*, konkurrencia	konkurents
398 :176b	Kontinent	*maanosa*	*földrész*, kontinens	kontinent, *maailmajagu*

Nummer	deutsch	finnisch	ungarisch	estnisch
399	Kontrast	*vastakohta*, kontrasti	*ellentét*, kontraszt	kontrast
400	Kontrolle	*tarkastus*, kontrolli	*ellenőrzés*, kontroll	kontroll
401	kontrollieren	*tarkastaa*, kontrolloida	*ellenőriz*, kontrollál	kontrollima
402:168b	konsequent	*johdonmukainen*	*következetes*, konzekvens	*järjekindel*, konsekventne
493:168c	Konsequenz	*johdonmukaisuus*	*következetesség*, *következmény*, *következtetés*, konzekvencia	*järjekindlus*, konsekventsus
404	konservativ	*vanhoillinen*, konservatiivinen	*maradi*, konzervatív	konservatiivne
405	Konzert	konsertti	*hangverseny*, koncert	kontsert
406	Krise	*pula*, kriisi	krízis	kriis
407	lakonisch	lakoninen	*tömör*, *velős*, lakonikus	lakoniline
408:172	Liste	*luettelo*, lista	lista	*loetelu*
409:177	Maschine	*kone*	*gép*, masina	masin
410	massiv	massiivi(nen)	*tömör*, *szilárd*, masszív	massivne
411	Melodie	*sävelmä*, melodia	melódia	meloodia
412:180	Moment	*hetki*, *tuokio*	*pillanat*, momentum	moment
413	monoton	*yksitoikkoinen*, monotoninen	*egyhangú*, monoton	monotoonne
414:183	Niveau	*taso*	*színvonal*	*tase*, nivoo
415:185, 585	Nuance	*vivahde*, nyanssi	*árnyalat*	nüanss, *varjund*
416	Operation	*leikkaus*, operaatio	operáció	operatsioon
417	Panorama	panoraama	*kilátás*, panoráma	panoraam
418	Parfüm	*hajuvesi*, parfyymi	*illatszer*, parfüm	parfüüm
419:195b	Partie	*ottelu*	*játszma*, parti	partii
420:587	Patriot	patriootti, *isänmaanystävä*	*hazafi*, patrióta	patrioot
421:197	Patient	*potilas*	*beteg*, páciens!	patsient
422:198	Pendel	*heiluri*, pendeli	*inga*	pendel
423:199	perfekt	*tädellinen*	*tökéletes*, perfekt	perfektne
424	Periode	*kausi*, periodi	*korszak*, periódus	periood
425	Peripherie	*äärialue*, periferia	*szél*, periféria	perifeeria
426:588	Phantasie	*mielikuvitus*, fantasia	fantázia, *képzelet*	fantaasia
427:589	Pilot	*lentäjä*, pilotti	pilóta, *repülő*	*lendur*, piloot
428	Plakat	*juliste*, plakaatti	plakát	plakat
429:204	Podium	*koroke*	*emelvény*, pódium	poodium
430:591	Portier	*vahtimestari*, portieeri	portás, *kapus*	portjee
431:207	Portion	*annos*	*adag*, porció	*annus*, portsijon
432:209	Position	*asema*	*helyzet*, pozíció	positsioon
433:210	Praxis	*käytäntö*	*gyakorlat*, praxis	praktika
433b:211	Prämie	*palkkio*	*jutalom*, prémium	preemia
434	privat	*yksityinen*,	*magán*, *maszek*,	*era-*, privaatne

Nummer	deutsch	finnisch	ungarisch	estnisch
		privaatti	privát	
435	Problem	*ongelma*, probleemi	*kérdés*, probléma	probleem
436	produktiv	*tuottelias*, produktiivinen	*termékeny*, produktív	produktiivne
437 :213	Programm	*ohjelma*	*műsor*, program	*eeskava*, programm
438 :215	Provinz	*maakunta*, provinssi	*vidék, tartomány*	provints
439 :218	Publikum	*yleisö*	*közönség*, publikum	publik
440	Puls	*valtimo*, pulssi	*ütőér*, pulzus	pulss
441 :221	Quantum	*määrä*	*mennyiség*	*määr*, kvantum
442	real	*todellinen*, reaalinen	*való*, reális	reaalne
443 :223	Register	*luettelo*, rekisteri	*jegyzék*	*luetelu*, register
444	relativ	*suhteellinen*, relatiivinen	*viszonylagos*, relatív	*suhteline*, relativne
445 :226	Resultat	*tulos*	*eredmény*	*tulemus*, resultaat
446 :597	Risiko	riski, *tappionvaara*	*kockázat*, rizikó	riisiko
447	Rivale	*kilpailija*, rivaali	*vetélytárs*, rivális	rivaal
448 :598	sexual	*sukupuolinen*, seksuaalinen	*nemi*, szexuális	seksuaalne, *suguline*
449	skeptisch	*epäilevä*, skeptinen	*kétkedő*,	skeptiline
450 :235	Soße	*kastike*	*mártás*, szósz	*kaste*, soust
451 :599	speziell	*erityinen*, spesiaalinen	*sajátos*, speciális	spetsiaalne, *eriline*
452 :600	Sphäre	(*vaikutus*)*piiri*, sfääri !	*hatáskör, kör*, szféra	sfäär, (*mõju*)*piirkond*
453	stabil	*vakaa*, stabiili	*állandó*, stabil	stabiilne
453b :239, 600b	Star	*tähti*	sztár, *csillag*	*täht*, staar
454 :601	Start	*lähtö*, startti	start, *indulás*	start, *lähe*
455	Struktur	*rakenne*, struktuuri	rendszer, struktúra	struktuur
456	Summe	summa	*összeg*, summa	summa
457	System	*järjestelmä*, systeemi	*rendszer*, szisztéma	süsteem
458	Takt	tahti	*ütem*, taktus	takt
459 :243	Talent	*kyky, lahjakkuus*	*tehetség*	*andekus, anne*, talent
460 :602	Tank	tankki, *säiliö*	tank, *tartály*	*paak*, tank
461	Temperament	temperamentti	*vérmérséklet*, temperamentum	temperament
462	Tendenz	tendenssi	*irányzat*, tendencia	tendents
463	Theorie	teoria	*elmélet*, teória	teooria
464 :603	Titel	titteli, *arvonimi*	*cím*, titulus	tiitel
465 :249	tolerant	*suvaitsevainen*	*türelmes*, toleráns	*salliv*, tolerantne
466 :250	Ton	*sävy*	*hang*, tónus	toon
467	Torte	*kakku*, torttu !	torta	tort
478 :603b	total	totaalinen, *täydellinen*	*teljes*, totális	totaalne, *täielik*
479	Tradition	*perinne*, traditio	*hagyomány*, tradíció	traditsioon
480	universal	universaalinen	*egyetemes*, univerzális	universaalne

Nummer	deutsch	finnisch	ungarisch	estnisch
481	Vase	*maljakko*, vaasi !	váza	vaas
482 :261	Vision	*näky*	*látomás*, vízió	*nägemus*, visioon
483 :49	Zentrum	*keskus, keskusta*	*központ*, centrum	*keskus*, tsentrum
484	Zeremonie	*juhlallisuudet*, seremonia	*szertartás*, ceremónia	tseremoonia
484b :266	Zirkel	*harppi*, sirkkeli !	*kör, körző*	sirkel
485	Zivil	siviili(henkilö)	civil	*eraisik*, tsiviilisik
486 :268 :608	Zone	*vyöhyke*	zóna, *öv, réteg*	*vöönd*, tsoon

2.2. Beide Wörter gleich häufig

Nummer	deutsch	finnisch	ungarisch	estnisch
487 :2	Verwaltung	*hallinto*	adminisztráció = *közigazgatás*	administratsioon = *haldus*
488 :3	verwaltungs-mäßig	*hallinollinen*	adminisztratív = *közigazgatási*	administratiivne
489 :8	Aggression	*hyökkäys*	agresszió = *támadás*	agressioon
490 :9	Aggressor	*hyökkääjä*	agresszor = *támadó*	agressor
491	Aktualität	aktuaalisuus = *ajankohtaisuus*	aktualitás = *időszerűség*	aktuaalsus
492	aktuell	aktuaalinen = *ajankohtainen*	aktuális = *időszerű*	aktuaalne
493 :13	Alarm	*hälytys*	*riadó*	alarm = *häire*
494	Amateur	*harrastelija* = amatööri	amatőr	amatöör
495 :19	Apparat	*koje*, laite	*szervezet* = apparátus	aparaat
496 :22	assistieren	*avustaa*	*segédkezik* = asszisztál	assisteerima
497	Athlet	*voimailija* = atleetti	atléta	atleet
498	Autobus	*linjaauto* = bussi	autóbusz = *busz*	autobuss = *buss*
499 :28	Ballon	(*kaasu*)*säiliö*	ballon = *tartály*	balloon
500 :35	blamieren	*nolata*	blamál = *megszégyenít*	blameerima
501 :36	Blamage	*nolaus*	blamázs = *megszégyenülés*	blamaaž
502 :39	Boxen	*nyrkkeily*	*ökölvívás* = boksz	poks
503	Broschüre	*esite* = brosyyri	brosúra	brošüür
504	brutal	*raaka* = brutaali	*kegyetlen* = brutális	brutaalne
505	Brutalität	*raakuus* = brutaalius	*kegyetlenség* = brutalitás	brutaalsus
506 :51	Zyklus	*jakso, sarja*	ciklus = *szakasz*	tsükkel

Nummer	deutsch	finnisch	ungarisch	estnisch
507 :52	Datum	*päivämäärä, päiväys*	dátum = *kelt(ezés)*	daatum
508 :54	Defekt	*vika*	defekt = *hiba*	defekt
509 :55	defekt	*viallinen*	*hibás* = defekt(es)	defekt
510 :65	desertieren	*karata*	*átszökik* = dezertál	deserteerima
511	Doktor	tohtori = *lääkäri*	doktor = *orvos*	doktor = *arst*
512	Egoismus	*itsekkyys* = egoismi	*önzés* = egoizmus	egoism
513	Ekstase	*hurmio* = ekstaasi	*önkívület* = ekszẗázis	ekstaas
513b :324	Emigrant	*pakolainen*, emigrantti	emigráns = *menekült*	emigrant = *pagulane*
514 :102	exportieren	*viedä (maasta)*	*kivisz* = exportál	eksportima
515 :105	Fahrrad	*polkupyörä*	*kerékpár* = bicikli	*jalgratas*
516	Fanatiker	fanaatikko = *kiihkoilija*	*elvakult* = fanatikus	fanaatik
517	fanatisch	fanaattinen = *kiihkomielinen*	*elvakult* = fanatikus	fanaatiline
518	Fanatismus	fanatismi = *kiihkomielisyys*	*elvakultság* = fanatizmus	fanaatilisus, fanatism
519 :108	Favorit	*suosikki*	*esélyes* = favorit	*soosik* = favoriit
520 :110	Phase	*vaihe*	*szakasz* = fázis	faas
521 :113	Form	*muoto*	*alak* = forma	vorm
522	(Zieh)harmonika	*hanuri* = harmonikka	(tangó)harmonika	harmoonika
523 :127	Generation	*sukupolvi*	*nemzedék* = generáció	*põlvkond* = generatsioon
524 :128	gestikulieren	*elehtiä*	gesztikulál = *mutogat*	žestikuleerima
525 :132	Gratulation	*onnittelu*	gratuláció = *szerencsekívánat*	*õnnitlus*
526 :135	(Hangar)	*lentokonehalli*	hangár = *repülőgépcsarnok*	angaar
526b :153	Jubilar	*juhlittava*	*ünnepelt*, jubiláns	juubilar
527	kalkulieren	kalkyloida = *arvioida*	kalkulál = *számít*	kalkuleerima
528	Kalkulation	kalkyyli = *arvio*	kalkuláció = *számítás*	kalkulatsioon
529	Kannibale	*ihmissyöjä* = kannibaali	*emberevő* = kannibál	kannibal
529b	Klub	klubi = *kerho*	klub = *kör, egyesület*	klubi
530	Kollege	kollega = *virkaveli*	*szaktárs, kartárs* = kolléga	kolleeg
531	Kompott	kompotti = *hilloke*	*befőtt* = kompót	kompott
532 :170	Creme	*voide*	*krém* = kenőcs	kreem
533	Kritik	kritiikki = *arvostelu*	kritika = *bírálat*	kriitika = *arvustus*
534	Kritiker	kriitikko = *arvostelija*	kritikus = *bíráló*	kriitik = *arvustaja*
535	kritisch	kriittinen = *arvosteleva*	kritikus = *bíráló*	kriitiline
536	kritisieren	kritisoida = *arvostella*	kritizál = *bírál*	kritiseerima = *arvustama*

Nummer	deutsch	finnisch	ungarisch	estnisch
537:178	Maske	*naamio, naamari*	maszk = *álarc*	mask
537b	Musik	musiikki	*zene* = muzsika	muusika
538:191	Pakt	*sopimus*	*egység* = paktum	pakt
539	Partner	partneri	partner = *társ*	partner
540	passiv	passiivinen	passzív = *tétlen*	passiivne
541	Pessimist	pessimisti	pesszimista = *borúlátó*	pessimist
542	primitiv	primitiivinen = *alkeellinen*	primitív = *kezdetleges*	primitiivne = *algeline*
543:238	Stadium	*vaihe*	*szakasz* = stádium	staadium = *järk*
544:242	Tabelle	*taulukko*	*táblázat* = tabella	tabel
545:252	Tribüne	*koroke*	*emelvény* = tribün	tribüün
546:256	Tumult	*melu, meteli*	*zavargás* = tumultus	*kära, mürgel, möll*

2.3. Das internationale Wort häufiger

Nummer	deutsch	finnisch	ungarisch	estnisc
547	abstrakt	abstraktinen	absztrakt, *elvont*	abstraktne
548	aggressiv	aggressiivinen	agresszív, *támadó*	agressiivne
549	Agronom	agronomi	agronómus, *mezőgazdasági mérnök, agrármérnök*	agronoom
550	Asket	askeetti	aszkéta	askeet,
551	Atheist	ateisti, *jumalankieltäjä*	ateista, *istentagadó*	ateist, *jumalasalgaja*
552	Assistent	assistentti, *avustaja*	asszisztens	assistent
553	Autonomie	autonomia, *itsehallinto*	autonómia	autonoomia
554	Alkohol	alkoholi	alkohol, *szesz*	alkohol
555	Bordell	bordelli, *ilotalo, porttola*	bordély(ház), *kupleráj*	bordell
556 :303	Dialog	dialogi, *kaksinpuhelu*	*párbeszéd*, dialógus	dialoog *kahekõne*
557 :304, 67	Differenz	*ero*	*különbség* differencia	diferents, *erinevus*
558	Diktator	diktaattori, *yksinvaltias*	diktátor, *egyeduralkodó*	diktaator
559 :69	diktieren	*sanella*	diktál, *tollbamond*	dikteerima
560 :88	Emigration	*pakolaisuus*	emigráció	emigratsioon, *maapagu*
561 :89	emigrieren	*muuttaa maasta*	emigrál, *menekül*	emigreerima
562 :100	Experiment	*koe*	*kísérlet*	eksperiment, *katse*
563 :336	Fiktion	*kuvitelma*, fiktio	fikció, *kitalálás*	fiktsioon
563b :118	photographieren	*valokuvata*	*fényképez*	fotografeerima, *pildistama*
564—565	Frack	frakki, *hännystakki*	frakk	frakk

Nummer	deutsch	finnisch	ungarisch	estnisch
566 :132	Gratulation	*onnittelu*	gratuláció, *szerencsekívánat*	*õnnitlus*
566b :349	Harmonie	*sopusointu*, harmonia	*összhang*, harmónia	harmoonia, *kooskõla*
567 :358	Hotel	hotelli	*szálloda*, hotel	hotell, *võõrastemaja*
568 :141	Humanität	humaanisuus, *inhimillisyys*	*emberség*	humaansus, *inimlikkus*
569	inspirieren	inspiroida, *innoittaa*	inspirál, *ihlet*	inspireerima, *innustama*
570	Inspiration	inspiraatio, *innoitus*	inspiráció, *ihletés*	inspiraatioon, *innustus*
571 :145	Instanz	instanssi, *virka-aste*	*illetékes hatóság*	instants
572 :380	Invalide	invalidi, *vammainen*	*rokkant*, invalidus	invaliid
573 :382	Kalender	kalenteri, *almanakka*	*naptár*, kalendárium	kalender
573b :383	Chaos	kaaos, *sekasorto*	*zűrzavar*, káosz	kaos
573c :387	Karikatur	*pilakuva*, karikatyyri	karikatúra, *gúnykép*	karikatüüri
574	Katastrophe	katastrofi, *tuho*	katasztrófa	katastroof
575	katastrophal	katastrofaalinen, *tuhoisa*	katasztrofális	katastroofaline
576 :161	kokett	koketti, *keimaileva*	*kacér*	koketne
577 :162	Kolonie	*siirtomaa*	*gyarmat*	koloonia, *asumaa*
578 :392	komisch	koominen, *naurettava*	*furcsa*, komikus	koomiline
579	liberal	liberaali, *vapamielinen*	liberális, *szabadelvű*	liberaalne, *vabameelne*
580	Liberalismus	liberalismi, *vapamielisyys*	liberalizmus	liberalism, *vabameelsus*
581 :171	Lift	*hissi*	lift, *felvonó*	lift
581b :173	Luxus	*loisto*, *ylellisyys*	luxus, *fényűzés*	luksus
582	Manikür	manikyyri, *käsienhoito*	manikűr, *kézápolás*	maniküür
583	monumental	monumentaalinen, *valtava*	monumentális, *hatalmas*	monumentaalne
584 :181	Monument	monumentti, *muistomerkki*	*emlékmű*	monument, *mälestusmärg*
585 :185 :415	Nuance	*vivahde*, nyanssi	*árnyalat*	nüanss, *varjund*
586	Panik	paniikki, *pakokauhu*	pánik	paanika
587 :420	Patriot	patriotti, *isänmaanystävä*	*hazafi*, patrióta	patrioot
588 :426	Phantasie	*mielikuvitus*, fantasia	fantázia, *képzelet*	fantaasia
589 :427	Pilot	*lentäjä*, pilotti	pilóta, *repülő*	*lendur*, piloot
590 :203	Planet	planeetta, *kiertotähti*	*bolygó*	planeet
591 :430	Portier	*vahtimestari*, portieeri	portás, *kapus*	portjee
592 :208	Pose	*asento*	póz, *állás*, *helyzet*	poos, *asend*
593 :214	Protest	protesti, *vastalause*	*tiltakozás*	protest

Nummer	deutsch	finnisch	ungarisch	estnisch
594 :217	Prozeß	prosessi, *kehityskulku, oikeudenkäynti*	*folyamat, pör*	protsess
595 :224	Respekt	respekti, *arvonanto*	*tisztelet*	respekt, *austus*
596 :225	Restaurant	*ravintola*	*étterem*	restoran, *söökla*
597 :446	Risiko	riski, *tappionvaara*	*kockázat*, rizikó	riisiko
597b :229	Chance	mahdollisuus	*lehetőség*	šanss, *võimalus*
598 :448	sexual	*sukupuolinen*, seksuaalinen	*nemi*, szexuális	seksuaalne, *suguline*
598b :230	Schlager	*iskelmä*	sláger	slaager, *lööklaul*
598c :236	Souvenir	*muistoesine*	*emlék*	suveniir, *meene*
599 :451	speziell	*erityinen*, spesiaalinen	*sajátos*, speciális	spetsiaalne, *eriline*
600 :452	Sphäre	(*vaikutus*)*piiri*, sfääri !	*hatáskör, kör* szféra	sfäär (*mõju*)*piirkond*
600b :239, 453b	Star	*tähti*	sztár, *csillag*	*täht*, staar
601 :454	Start	*lähtö*, startti	start, *indulás*	start, *lähe*
602 :460	Tank	tankki, *säiliö*	tank, *tartály*	*paak*, tank
602b :245	Telephon	*puhelin*	telefon, *távbeszélő*	telefon
603 :464	Titel	titteli, *arvonimi*	*cím*, titulus	tiitel
603b :478	total	totaalinen, *täydellinen*	*teljes*, totális	totaalne, *täielik*
604 :251	Transport	*kuljetus*	*szállítás*	transport, *vedu*
605 :254	Triumph	triumfi, *riemuvoitto*	*diadal*	triumf
606 :255	Trophäe	*voitonmerkki*	trófea, *diadaljel*	trofee
607 :257—258	Tyrann	tyranni, *hirmuvaltias*	*zsarnok*	türann
608 :268, 486	Zone	*vyöhyke*	zóna, *öv, réteg*	*vöönd*, tsoon

3. Nur internationale Wörter

609 absolut : absoluuttinen, abszolút, absoluutne — 610 Absurdität : absurdisuus, abszurdum, absurdus — 611 Adjutant : adjutantti, adjutáns, adjutant — 612 Verwalter : administraattori, adminisztrátor, administraator — 613 Admiral : amiraali, admirális, admiral — 614 Advent : adventti, ádvent, advent — 615 Affäre : afääri, affér, afäär — 616 agitieren : agiteerata ~ agitoida, agitál, agiteerama — 617 Agitator : agitaattori, agitátor, agitaator — 618 Agitation : agitaatio, agitáció, agitatsioon — 619 Akademie : akatemia, akadémia, akadeemia — 620 Akademiker : akateemikko, akadémikus, akadeemik — 621 akademisch : akateeminen, akadémiai, akadeemiline — 622 Akrobat : akrobaatti, akrobata, akrobaat — 623 akrobatisch : akrobaattinen, akrobatikus, akrobaatiline — 624 aktiv : aktiivinen, aktív, aktiivne — 625 Aktivität : aktiviteetti ~ aktiivisuus, aktivitás, aktiivsus — 626 aktivis eren : aktivoida, aktivizál, aktiviseerima — 627 Akt : akti, akt, aktus — 628 Akustik : akustiikka, akusztika, akustika — 629 akustisch : akustinen, akusztikai, akustiline — 630 Aquarium : akvaario, akvárium, akvaarium — 631 Albino : albiino, albínó, albiino — 632 Album : albumi, album, album — 633 Alibi : alibi, alibi, alibi — 634 Alkoholiker : alkoholisti, alkoholista, alkohoolik — 635 Alkoholismus : alkoholismi, alkoholizmus, alkoholism — 636 Amen :

aamen ~ amen, ámen, aamen — 637 Ampulle: ampulli, ampulla, ampull — 638 Amputation: amputaatio ~ amputatointi, amputáció, amputeerimine — 639 amputieren: amputoida, amputál, amputeerima — 639b Amulett: amuletti, amulett, amulett — 640 anarchistisch: anarkistinen, anarchikus, anarhistlik — 641 Anekdote: anekdootti, anekdóta, anekdoot — 642 Engel: enkeli, angyal, ingel — 643 antik: antiikkinen, antik, antiikne — 644 antiquarisch: antikvaarinen, antikvár, antikvaarne — 645 Antiquariat: antikvariaatti, antikvárium, antikvariaat — 646 Apostel: apostoli, apostol, apostel — 647 archaisch: arkaistinen, archaikus, arhailine ~ arhaistlik — 648 Arena: areena, aréna, areen — 649 Arie: aaria, ária, aaria — 650 Aristokratie: aristokratia, arisztokrácia, aristokraatia — 651 Aristokrat: aristokraatti, arisztokrata, aristokraat — 652 aristokratisch: aristokraattinen, arisztokratikus, aristokraatlik — 653 Arkade: arkadi, árkád, arkaad — 654 Aroma: aromi, aroma, aroom — 655 artesischer (Brunnen): arteesinen kaivo, artézi kút, arteesia kaev — 656 Arsenal: arsenaali, arzenál, arsenal — 657 As: ässä, ász, äss — 658 asketisch: askeettinen, aszketikus, askeetlik — 659 Asphalt: asfaltti ~ asvaltti, aszfalt, asfalt — 660 Asthma: astma, asztma, astma — 661 Asthmatiker: astmaatikko, asztmás, astmaatik — 662 asthmatisch: astmaattinen, asztmás ~ asztmatikus, astmaatiline — 663 Athmosphäre: atmosfääri, atmoszféra, atmosfäär — 664 Atom: atomi, atom, aatom — 665 Attraktion: attraktio, attrakció, atraktion — 666 Auto: auto, autó, auto — 667 Automat: automaatti, automata, automaat — 668 automatisch: automaattinen, automatikus, automaatne — 669 automatisieren: automatisoida, automatizál, automatiseerima — 670 Autonomie: autonomia, autonómia, autonoomia — 671 Autogramm: autografi, autogram, autogramm — 672 Bazille: basilli, bacilus, batsill — 673 Bagatelle: bagatelli, bagatell, bagatell — 674 Bakterie: bakteeri, baktérium, bakter — 675 Ballerina: ballerina, balerina, baleriin — 676 Ballett: baletti, balett, ballett — 677 Ballade: balladi, ballada, ballaad — 678 Balsam: balsami ~ palsami, balzsam, palsam — 679 banal: banaali, banális, banaalne — 680 Bandit: bandiitti, bandita, bandiit — 681 Bank: pankki ~ penkki!, bank, pank ~ pink! — 682 Bankier: pankkiiri, bankár, pankur — 683 Bankett: banketti, bankett, bankett — 684 Bar: baari!, bár, baar — 685 Baracke: parakki, barakk, barakk — 686 Barbar: barbaari, barbár, barbar — 687 barbarisch: barbaarinen, barbár, barbaarne — 688 Barbarei: barbaria ~ barbaarisuus, barbárság, barbaarsus — 689 Barde: bardi, bárd, bard — 690 Barrikade: barrikadi, barikád, barrikaad — 691 Basar: basaari, bazár, basaar — 692 Basis: baasis, bázis, baas — 693 bizarr: bisarri, bizarr, bisarne — 694 Block: blokki, blokk, blokk — 695 Bluff: bluffi, blöff, bluff — 696 bluffen: bluffata, blöfföl, bluffima — 697 Boykott: boikotti, bojkott, boikott — 698 boykottieren: boikottoida, bojkottál, boikotteerima — 699 Bombe: pommi, bomba, pomm — 700 bombardieren: pommittaa, bombáz, pommitama — 701 Bravour: bravuuri, bravúr, bravuur — 702 Brigade: prikaati, brigád, brigaad — 703 Brillant: briljantti, briliáns, briljant — 704 brillant: briljantti, briliáns, briljant — 705 Brokat: brokadi, brokát, brokaat — 706 brutto: brutto, bruttó, bruto — 707 Boulevard: bulevardi, bulvár, bulvar — 708 Bunker: bunkkeri, bunker, punker — 709 Bus: bussi, busz, buss — 710 Bürokratie: byrokratia, bürokrácia, bürokraatia — 711 bürokratisch: byrokraattinen, bürokratikus, bürokraatlik — 712 Bürokrat: byrokraatti, bürokrata, bürokraat — 713 Zensur: sensuuri, cenzúra, tsensuur — 714 Zensor: sensori, cenzor, tsensor — 715 zensieren:

sensuuroida, cenzúráz, tsenseerima — 716 Zylinder: silinteri ~ sylinteri!, cilinder, silinder — 717 Zyniker: kyynikko, cinikus, küünik — 718 zynisch: kyyninen ~ kyynillinen, cinikus, küüniline — 719 Zirkus: sirkus, cirkusz, tsirkus — 720 Zitrone: sitruuna, citrom, sidrun — 721 Scheck: šekki, csekk, tšekk — 722 Schokolade: suklaa, csokoládé, šokolaad — 723 degenerieren: degeneroitua, degenerálódik, degenereeruma — 724 Dekadenz: dekadenssi, dekadencia, dekadents — 725 dekadent: dekadentti, dekadens, dekadentlik — 726 Demokrat: demokraatti, demokrata, demokraat — 727 Devisen: deviisi, deviza, deviis — 728 Diktatur: diktatuuri, diktatúra, diktatuur — 729 diktatorisch: diktatorinen, diktatórikus, diktatoorlik — 730 Diplom: diplomi, diploma, diplom — 731 diplomatisch: diplomaattinen, diplomatikus, diplomaatiline — 723 Diplomatie: diplomatia, diplomácia, diplomaatia — 733 Diplomat: diplomaatti, diplomata, diplomaat — 734 Dogma: dogmi, dogma, dogma, — 735 dogmatisch: dogmaattinen, dogmatikus, dogmaatiline — 736 dokumentieren: dokumentoida, dokumentál, dokumenteerima — 737 Dokumentation: dokumentointi, dokumentáció, dokumentatsioon! — 738 dokumentarisch: dokumentaarinen, dokumentációs, dokumentaalne — 739 Dom: tuomiokirkko, dóm, toomkirik — 740 Drama: draama, dráma, draama — 741 dramatisieren: dramatisoida, dramatizál, dramatiseerima — 742 dramatisch: dramaattinen, drámai, dramaatiline — 743 drastisch: drastinen, drasztikus, drastiline — 744 Jazz: jatsi, dzsessz, džäss — 745 exotisch: eksoottinen, egzotikus, eksootiline — 746 Exotikum: eksotiikka, egzotikum, eksootika — 747 elegant: elegantti, elegáns, elegantne — 748 Eleganz: eleganssi, elegancia, elegants — 749 Energie: energia, energia, energia — 750 Episode: episodi, epizód, episood — 751 Erotik: erotiikka, erotika, erotika — 752 erotisch: eroottinen, erotikus, erootiline — 753 Essenz: esanssi, eszencia, essents — 754 ästhetisch: esteettinen, esztétikus, esteetiline — 755 Äther: eetteri, éter, eeter — 756 Etikette: etiketti, etikett, etikett — 757 evangelisch: evankelinen, evangélikus, evangeelne — 758 Evangelium: evankeliumi, evangélium, evangeelium — 759 Evangelist: evankelista, evangélista, evangelist — 760 evident: evidentti, evidens, evidentne — 761 Fakir: fakiiri, fakír, fakiir — 762 Farm: farmi, farm, farm — 763 feudal: feodaalinen, feudális, feodaalne — 764 Philosophie: filosofia, filozófia, filosoofia — 765 Philosoph: filosofi, filozófus, filosoof — 766 philosophieren: filosofoida, filozofál, filosofeerima — 767 philosophisch: filosofinen, filozofikus, filosoofiline — 768 Finanzen: finanssit, finánc!, finantsid — 769 fix: fiksu, fix, viks — 770 Phrase: fraasi, frázis, fraas — 771 Funktion: funktio, funkció, funktsioon — 772 Gala: gaala, gála-, gala — 773 Galerie: galleria, galéria, galerii — 774 Garde: kaarti, gárda, kaardi(väägi) — 775 Gardist: kaartilainen, gárdista, kaardiväelane — 776 Kavalier: kavaljeeri, gavallér, kavaler — 777 Gas: kaasu, gáz, gaas — 778 Gramm: gramma, gramm, gramm — 779 Gummi: kumi, gumi, kummi — 780 Diamant: timantti, gyémánt, teemant — 781 Harem: haaremi, hárem, haarem — 782 Harmonium: (urku)harmoni, harmónium, harmoonium — 783 Hubschrauber: helikopteri, helikopter, helikopter — 784 Hysterie: hysteria, hisztéria, hüsteeria — 785 hysterisch: hysteerinen, hisztérikus, hüsteeriline — 786 Hokuspokus: hokkuspokkus, hókuszpókusz, hookuspookus — 787 Halbstarke: huligaani, huligán, huligaan — 788 Ø: hulinoida, huligánkodik, huligaanitsema — 789 Humor: huumori, humor, huumor — 790 humoristisch: humoristinen, humoros, humoristlik — 791 Husar: husaari, huszár, husaar — 792 Idealist: idealisti, idealista, idealist — 793 Ideologie: ideologia,

ideológia, ideoloogia — 794 Ideologe: ideologi, ideológus, ideoloog — 795 Idylle: idylli, idill, idüll — 796 idyllisch: idyllinen, idillikus, idülliline — 797 Idiot: idiootti, idióta, idioot — 798 idiotisch: idioottimainen, idióta, idiotlik — 799 Illusion: illuusio, illúzió, illusioon — 800 imponieren: imponoida, imponál, imponeerima — 801 Ironie: ironia, irónia, iroonia — 802 ironisch: ironinen, irónikus, irooniline — 803 jovial: joviaali, joviális, joviaalne — 804 Kabarett: kabaretti ~ kabaree, kabaré, kabaree — 805 Kabel: kaapeli, kábel, kaabel — 806 Kabinett: kabinetti, kabinett, kabinet — 807 Überschuh (Galosche): kalossi, kalucsni, kaloss — 808 Kammer: kamari, kamara, kamber — 809 Kanzler: kansleri, kancellár, kantsler — 810 Kanon: kaanon, kánon, kaanon — 811 Kapitän: kapteeni, kapitány, kapten — 812 Karamel: karamelli, karamella, karamell — 813 Karneval: karnevaali, karnevál, karneval — 814 Karriere: karrieeri, karrier, karjäär — 815 Karrierist: karrieristi, karrierista, karjerist — 816 Karte: kortti, kártya, kaart — 817 Kasse: kassa, kassza, kassa — 818 Kategorie: kategoria, kategória, kategooria — 819 kategorisch: kategorinen, kategorikus, kategooriline — 820 Kaffee: kahvi, kávé, kohv — 821 Kasette: kasetti, kazetta, kassett — 822 Keks: keksi, keksz, keeks — 823 Kilo: kilo, kiló, kilo — 824 klassisch: klassinen, klasszikus, klassikaline — 825 Klinik: klinikka, klinika, kliinik — 826 kollegial: kollegiaalinen, kollegiális, kollegiaalne — 827 kollektív: kollektiivinen, kollektív, kollektiivne — 828 Kollektive: kollektiivi, kollektíva, kollektiiv — 829 Koloß: kolossi, kolosszus, koloss — 830 kolossal: kolossaalinen, kolosszális, kolossalne — 831 kombinieren: kombinoida, kombinál, kombineerima — 832 Komödie: komedia, komédia, komöödia — 833 Kompromiß: kompromissi, kompromisszum, kompromiss — 834 kompromittieren: kompromettoida, kompromittál, kompromiteerima — 835 Konferenz: konferenssi, konferencia, konverets — 836 Kongreß: kongressi, kongresszus, kongress — 837 konkret konkreettinen, konkrét, konkreetne — 838 Chor: kuoro, kórus, koor — 839 kosmisch: kosminen, kozmikus, kosmiline — 840 Kristall: kristalli, kristály, kristall — 841 Kultur: kulttuuri, kultúra, kultuur — 842 kulturell; Kultur-: kulttuuri-, kulturális, kultuuriline — 843 Lampe: lamppu,lámpa, lamp — 844 Lyzeum: lyseo, líceum, lütseum — 845 Likör: likööri, likőr, liköör — 846 Limonade: limonaati ~ limonadi, limonádé, limonaad — 847 lyrisch: lyyrinen, lírikus, lüüriline — 848 Liter: litra, liter, liiter — 849 Logik: logiikka, logika, loogika — 850 logisch: looginen, logikus, loogiline — 851 Magazin: makasiini, magazin, magasin — 852 Magnet: magneetti, mágnes, magnet — 853 Marke: merkki, márka, mark — 854 Maximum: maksimi, maximum, maksimum — 855 mechanisch: mekaaninen, mechanikus, mehhaaniline — 856 melankolisch: melankolinen, melankólikus, melankoolne — 857 Milliarde: miljardi, milliárd, miljard — 858 Million: miljoona, millió, miljon — 859 Minimum: minimi, minimum, minimum — 860 Minister: ministeri, miniszter, minister — 861 Ministerium: ministeriö, minisztérium, ministeerium — 862 modern: moderni, modern, modernne — 863 Motiv: motiivi, motívum, motiiv — 864 Motor: moottori, motor, mootor — 865 Museum: museo, múzeum, muuseum — 866 naiv: naiivi, naív, naivne — 867 negativ: negatiivinen, negatív, negatiivne — 868 Neger: neekeri, néger, neeger — 869 Norm: normi, norma, norm — 870 Null: nolla, nulla, null — 871 objektív: objektiivinen, objektív, objektiivne — 872 Oper: ooppera, opera, ooper — 873 operieren: operoida, operál, opereerima — 974 Operette: operetti, operett, operett — 875 Optimist: optimisti, optimista, optimist — 876 optimistisch: optimistinen, optimista,

optimistlik — 877 Paar : pari, pár, paar — 878 Papier : paperi, papír, paber — 879 Parade : paraati, parádé, paraad — 880 Paradies : paratiisi, pradicsom, paradiis — 881 Paradox : paradoksi, paradoxon, paradoks — 882 paradox : paradoksaalinen, paradox, paradoksaalne — 883 Pastor : pastori, pásztor, pastor — 884 Pavillon : paviljonki, pavilon, pavillon — 885 Pistole : pistooli, pisztoly, püstol — 886 Politik : politiikka, politika, poliitika — 887 positiv : positiivinen, pozitív, positiivne — 888 Post : posti, posta, post — 889 Profil : profiili, profil, profiil — 890 Prophet : profeetta, próféta, prohvet — 891 provozieren : provosoida, provokál, provotseerima — 892 Radio : radio, rádió, raadio — 893 Schock : šokki, sokk, šokk — 894 Schule : koulu, iskola, kool — 895 Sensation : sensaatio, szenzáció, sensatioon — 896 Silhuette : siluetti, sziluett, siluett — 897 Sirene : sireeni, sziréna, sireen — 898 Stadion : stadion, stadion, staadion — 899 Stil : tyyli, stílus, stiil — 900 Taktik : taktiikka, taktika, taktika — 901 Tanz : tanssi, tánc, tants — 902 Terrasse : terassi, terrasz, terrass — 903 Tonne : tonni, tonna, tonn — 904 Tourist : turisti, turista, turist — 905 tragisch : traaginen, tragikus, traagiline — 906 Trompete : trumpetti, trombita, trompet — 907 Typ : tyyppi, típus, tüüp — 908 Utopie : utopia, utópia, utoopia — 909 Valuta : valuutta, valuta, valuuta — 910 Vitamin : vitamiini, vitamin, vitamiin — 911 Zentimeter : sentti(metri), centi(méter), sentimeeter.

JENŐ KISS—PAUL KOKLA—WOLFGANG SCHLACHTER

A bolgár – török – permi érintkezések néhány kérdése

Előző cikkünkben (NyK 74 : 281—298) a permi nyelvek szókészletének azon elemeit vettük sorra, amelyek biztosan őspermi kori bolgár-török jövevényszavak. Most először három olyan egyezést tárgyalunk, amelyek különböző okokból bizonytalanok.

1. ? Z ü r j . (WUo.) V Sz. Pecs. Ud. *eś-kę*, V *eś-kęn*, V Sz. Lu. Le. Ud. *veś-kę*, AV I *veś-ke*, V Lu. *veś-kęn:* Partikel zur Bildung des Konditionals u.a., (Rog.) *veśkę* 'бы' | v o t j . (Wichm. 59) J *iśke*, MU *śke*, *ske* (<**iśke*) 'in diesem Falle, wenn es so ist', G *śike* (<**iśke*) 'es scheint, wohl', (Munk.) Sz. *iśke*'nu dann, nun also' — PP **iśkɛ*.

← ? KB **ǐč* ~ **ǐś*, **ǐčke* ~ *ǐśke* > csuv. *ěś*, *ěśke*, *-śke* (Asm., Mat. 239, 325, CsRSzl. 72, 189 l. *ved*, *že* alatt) ~ ÓT *heč* ← perzsa *hīž* (Räsänen, EtymWb. 160).

A szó igen korán elterjedt a török nyelvekben, de a XI. század előttről nincsen adatunk. Szókezdő *h*-val található a Kutadgu Biligben, Jügnäkinél és a Codex Cumanicusban is, ami igen valószínűvé teszi perzsa eredetét. A régi nyelvemlékekben és a mai nyelvek egy részében rendszerint negatív jelentésű szó kiemelésére szolgál és a szó előtt áll. A kipcsak nyelvekben és a csuvasban azonban a szó után álló, kiemelő funkciójú partikula lett belőle. Ez a csuvasban (l. fent) és a tatárban (*ič*) még hangátvetés nélkül fordul elő, de a többi kipcsak nyelvben már hangátvetéssel és részleges (kklp. *-ši/še*, nog. *-ši/ši*) vagy teljes illeszkedéssel (kum. *či/či/ču/čü*, bask. *si/se/so/sö*) találjuk meg. Ugyanakkor a könyvnyelv révén a perzsa szó eredeti formájában és jelentésében is megőrződött pl. a tatárban (*hič*, nyj. *is*). A csuv. *-ke* talán szintén perzsa eredetű.

A zürjénben *i*-s szókezdet volna a szabályos ; az *e-*, *ve-* a *veś* 'vergeblich, umsonst' hatásával magyarázható. Lehetséges, hogy csak a zürj. *eś-*, *veś-* (< **iś-*), votj. *iś-* elem származik a KB-ból (**ǐč* ~ *ǐś*), a zürj. *-kę*, votj. *-ke* utótag pedig a 'ha' jelentésű eredeti partikulával azonos. De a KB **ǐčke* ~ *ǐśke* alakból való származtatása esetén sem zárhatjuk ki a *kę/ke* 'ha' partikula hatását.

A votják szó biztosan csuvas eredetű. Ha a zürjén szó is idetartozik, úgy ennek kronológiai szempontból van jelentősége. A szó ugyanis a volgai bolgárok nyelvében aligha terjedhetett el az iszlám felvétele előtti időben, bizonyosan későbbi tehát a X. századnál.

Wichmann : MSFOu. 21 : 59 (zürj. ?-lel) ; Uotila : MSFOu. 65 : 62 ; Raun : JAOS 1957 : 43 ; ESzK.

2. Zürj. (WUo.) V Sz. Pecs. Lu. Le. *kušman*, P *kušma·n* 'Rettich' | ? votj. (WICHM. 85) G M J MU Uf. *kušman*, (MUNK). Sz. K *kušman* ua. — PP **kušman*.

← KB **χušman*; vö. csuv. *kŏšman*, *kăšman* 'retek' (ASM., SZIR.) ← tat.

A szó a mai csuvasban kései tatár jövevényszó (vö. tat. nyj. *kušman* 'retek'), s jelentése mindenfajta ehető gyökerű növény (vö. *yüšk.* 'retek', *sar*, *šură k.* 'karórépa', *tutlă k.* ua. *χura k.* 'retek', *χĕrlĕ k.* 'cékla', ASM. VII, 221). Ugyancsak jövevényszó a csuvasban a *kăšmi* 'karórépa' (uo.) is. A tatár szó azonban nem török eredetű, rokonsága ott nem mutatható ki, hanem egy KB **χŭšman* átvétele. Erre utal a cser. *ušmen*, *ušman* (RÄSÄNEN : MSFOu. 48: 237) és a mord. E *kšumań*, M *kušma·n*, *kušma* (WICHMANN, 86) is, amelyek szintén a KB-ból származnak. A KB **χŭšman* és **χŭšmi* szavak is rokontalanok a törökségben és szóföldrajzi okokból is arra kell gondolnunk, hogy a középső Volga vidékére húzódó bolgár-törökök egy helyi növény nevét a helyi lakosságtól vették át. A szó eredete egy ősvog. **koćmən* ~ **koćmə* lehetett vö.: vog. (KANN.: FUF. 17 : 232) P. *koššəm*, ÉVag. DVag. AL KL *kośmən*, FL *χŏšman* 'eine zwiebelartige wild wachsende Pflanze, deren Stengel und Wurzel als Suppenwürze gebraucht werden; Zwiebel' | m. *hagyma* | zürj. (WIED.) P. *komiź* 'Lauch (allium)'; (LYTKIN) Ja. *ku·mić* 'перо лука, зеленый лук' | votj. (WIED.) *kumuź*, *kumiź* 'Knoblauch'; (MUNK.) Sz. *kumiz* 'fokhagyma'; (URSzl.) *kumiź* 'дикий чеснок' (MSzFE l. *hagyma* alatt). A KB *χŭšmi* származhatik egy ősm. **χoźmə*(< ugor **koćmə* vagy **kaćmə*) vagy őspermi **koźmə*-alakból is.

A votj. *kušman* *-a*-ja kései átvételre utal, s ez a permi szavak közös, őspermi kori eredetét bizonytalanná teszi. A votj. *kušman* alak a várt **kušmon* helyett talán újraalakulás a csuvas vagy tatár szó hatására.

WICHMANN: MSFOu 21 : 85; GOMBOCZ: MSFOu. 30: 33—34, RAUN: JAOS 1957: 44, LYTKIN, IsztVok. 207, VFUJa. 1967: 133, ESzK.

3. Zürj. (WUo.) V AV Sz. Pecs. Lu. Le. I Ud. *śękid*, P *śękit* 'schwer, schwierig; schwanger' | votj. (WICHM.) G Uf. *śekĭt*, M J *śekit*, (MUNK.) Sz. M *śókit*, J G *śekit*, K *śekęt* ua. — PP **śɛkit*.

← ? KB **śŭk* > csuv. *śĕk* 'teher' (ASM.), *śăk* ua. (SZIR.), *śĕkle-*, *śŏkle-* 'felemelni, vinni (terhet)' (SZIR., ASM., PAAS.) ~ PT *yük* (CLAUSON, EtymDict. 910, RÄSÄNEN, EtymWb. 212).

A csuv. *śĕk* ma nem használatos, s talán ASMARIN szótárában is csak szótári elvonás eredménye az élő *śĕkle-* alakból, korábban azonban megvolt. A *śăk* mélyhangúsága másodlagos.

Ez a származtatás azért bizonytalan, mert a KB labiális **ŭ*-nek a feltehető PP illabiális **ɛ* szabálytalanul felel meg. A KB **ŭ* PP képviseleteiről l. RÉDEI—RÓNA-TAS: NyK 74 :292. A zürj. *-id*, votj. *-it* melléknévképző, mely egyébként jövevényszavakhoz is járulhat, pl. zürj. *krepid* 'fest, stark' (<or. крепкий).

WICHMANN: MSFOu. 21 : 97 (?-lel). — Tévesen: ESzK.

*

A következőkben az őspermi (= PP) nyelvi egység felbomlása utáni időben a zürjén nyelv déli nyelvjárásába (a permjákba) és a votjákba bekerült bolgár-török (= KB) jövevényszavak problematikájával foglalkozunk. A téma

körülhatárolását az indokolja, hogy az idetartozó szavak az őspermi korban, illetőleg a votják nyelv külön életében átvett jövevényszavak problematikájától elkülönítendő, önálló egészet alkotó kérdéskomplexumot képeznek. A zürjén P nyelvjárásában és a votjákban előforduló csuvas elemek az újabb (a X. század után átvett) rétegbe tartoznak (LAKÓ : FgrÉrt. 2 : 63). Tekintettel arra, hogy az őspermi egység a X. században megszűnt, ezen szavak esetében — LYTKINnel (VFUJa. 1967 : 138) ellentétben — már nem beszélhetünk közös átvételekről. Ebből az alaptételből kiindulva annak a problémának a megvizsgálását tűztük feladatul magunk elé, hogy a kérdéses szavak egy időben, de egymástól függetlenül átvett csuvas → permják, illetőleg csuvas → votják (ősvotják = PV) kölcsönzéseknek tekintendők-e, avagy csuvas → votják → permják irányú átvételekkel állunk-e szemben.

1. Zürj. (BATALOVA, közli LYTK. : VFUJa. 1967 :136) P *ćebẹr* : *ć. mort* 'хвастун, красивый, гордый', *ćebẹr- ćebẹr munis* 'пошел гордо, высоко подняв голову, хвастаясь', *ćebẹr* 'разборчивый, брезгливый | votj. (WICHM. 113) G. Uf. *ćeber*, Sz. MJ *čeber* 'schön, anmutig, hübsch, gut, (G auch) schnell (Adv.), (MU auch) Schönheit, (J auch) gut (Adv.)', (MUNK.) Sz. *čeber*, Uf. *ťeber* 'schön, hübsch'. — PV **ćeber*.

← ? KB *čebär;* vö. csuv. *čiper* 'szép, jó' (SZIR.).

A csuvas szó a szókedző *č-* miatt tatár jövevényszó (vö. tat. *čiber*, bask. *siber*). A szó legkorábban a Codex Cumanicusban fordul elő, GRØNBECH (Komanisches Wb. 74) és POPPE (Németh armağani 335) a szót mongol eredetűnek tartják. Ennek azonban ellene mond a szó széles elterjedése a törökségben (vö. RÄSÄNEN, EtymWb. 101), továbbá az, hogy a szónak nincs etimológiája a mongolban sem és végül a tkm. *čeper* adat, amelynek *-p-*-jét a mongolból nem lehet megmagyarázni. A kései jövevény *čäbär* mellett a jakutban is van egy *säbär* alak, amelyet KAŁUŻYŃSKY (MongEl. 110) korai jövevényszónak magyaráz. A mongol eredet kérdése azért fontos esetünkben, mert kronológiai támpontot nyújthatna az átvétel idejére vonatkozóan. Azt természetesen nem zárhatjuk ki, hogy a szó a Volga vidékére mongol közvetítéssel jutott, de bizonyosra sem vehetjük.

WICHMANN (i.h.) szerint a votják szó esetleg a tatárból származik. Akár közvetlenül, akár a csuvason keresztül került a szó a votjákba és votják közvetítéssel a zürjP-be, ez a volgai $e > i$ változás előtt történt.

WICHMANN : MSFOu. 21 : 113 (votj.); LYTKIN : VFUJa. 1967 : 136 (+ zürj.).

2. Zürj. (WUo.) P *kab* 'Leisten für Bastschuhe' | votj. (WICHM. : FUF 12 : 130) *kab* ua., (MUNK.) Sz. K *kab* 'Leisten' — PV **kab*.

← KB **kāp* vagy **kāb* > csuv. *kap* 'külalak, forma; alak, egész' (SZIR.) ~ PT *kāp, kīp* (CLAUSON, EtymDict. 686, RÄSÄNEN, EtymWb. 253), vö. még csuv. *pek*, nyj. *kap* 'hasonló'.

A török adatok (tkm. *gāp*, jak. *kiäp*, kazak *keyip* stb.), a korai szláv капь és a magyar *kép* egy PT *kāp* formára utalnak, s ebből magyaráhaztó a csuvas *kap* is. Egyes korai török nyelvemlékek (pl. Hszüen-cang lev. 2110 : *kip*, KĀšr. *kīp*) egy zárt *ĕ*-s, esetleg *i*-s, változatot is megengednek. A többek által feltett *-b* szóvégre azonban nincs egyértelműen utaló adat, és ennek várt *-v*, *-y* fejleményei is hiányoznak. A votj. *-b* (→ zürjP *-b*) elvileg lehetne a votjákban lezajlott szórványos zöngésülés eredménye, de ilyen esetekben legalább

egyes nyelvjárásokban *-p-*t várnánk. A szó zürjP és votj. jelentéséhez vö. KĂšrARĪ 'Muster, Leisten' jelentését.

WICHMANN: FUF 12: 130; WUo.; LYTKIN, IsztVok. 163, VFUJa. 1967: 132. — Tévesen: WICHMANN: MSFOu. 21: 81 (votj.: < tat.).

3. Z ü r j. (WUo.) P *kena·k* 'Brudersfrau', (WIED.) 'Schwägerin' v o t j. (WICHM.: 71) Uf. MU J M G *ken* 'Schwiegertochter, Schnur, Schwiegertochter (wird so von den älteren Familienmitgliedern genannt) (J), junges Weibchen überhaupt (welches jünger als der Anredende ist) (MU J M)', (WIED.) *kenak* 'ältere Schwiegertochter, Brudersfrau', (MUNK.) Sz. *kenak* 'Frau des älteren Bruders'. — PV **ken* és **kenak*.

← KB **ken* > csuv. *kin* 'meny, menyasszony' (SZIR.) ~ PT *kelin* (CLAUSON, EtymDict. 719, RÄSÄNEN, EtymWb. 250).

A JEGOROV (EtimSzl. 113) által idézett csuv. *kilen*, ha egyáltalában létezik, fiatal tatár jövevényszó, de valószínűleg csak a kétnyelvűek ajkán él. A csuvas szó az *-l-* eltűnésével egy birtokos személyragos alakból magyarázható: *kelini* > *kelni* > *keni* > *kinĕ* ~ *kin*(vö. *qïlič* > *qïlč* > *qïč* > *χĕš* 'kard').

A votj. *kenak* elhomályosult összetétel. Utótagja: (WICHM.) G *akî*, *ak*, J *ak*, *ako* 'ältere Schwester', (MUNK). Sz. *ak* ua., Ez is csuvas eredetű (vö. UOTILA: FUF 23: 98, WICHMANN: MSFOu. 21: 38) ← KB **äkä* > csuv. *akka*, *aki*, *akam* 'idősebb nővér, néne, fogadott nővér' (ASM., SZIR.) ~ PT **eke* (CLAUSON, EtymDict. 100, RÄSÄNEN, EtymWb. 38).

WICHMANN: MSFOu. 21: 71; LYTKIN: VFUJa. 1967: 133.

4. Z ü r j. (LYTK.: VFUJa. 1967: 133) P *koba*, (LYTK.) Ja. *ko·ba* 'прялка' | v o t j. (WICHM. 75) G M J Uf. *kubo* 'Spindel', (MUNK.) K *kubo* 'Flachshechel'. — PV **koba*.

← KB **χåba* vagy **χoba* ~ PT *qaba* ~ *qāba* 'vastag, kiálló (főleg haj, szakáll, toll stb.)' (CLAUSON, EtymDict. 580—81, RÄSÄNEN, EtymWb. 215).

A szó hiányzik a mai csuvasban. Talán összekapcsolható vele a csuv. *yupa* 'oszlop, halotti emlékoszlop, karó' (ASM.), amely a tkm. *gāba* alapján rekonstruált PT **qāba* szónak szabályos hangtani megfelelése lenne, s a jelentésfejlődés 'sírhalmon kiálló jel' > 'síroszlop', de ez bizonytalan. A zürjP és votj. szó jelentésével megegyező jelentésű szó csak a tatárban és baskírban (*kaba* 'rokka'), valamint a kazakban (*kaba* 'fonógereben') van meg, a többi török nyelvben csak kiálló, bozontos valamit jelent. Ez a jelentése is megvan a tatárban, ahol a két szót ma homofon szavaknak érzik. Szóföldrajzi okokból ezért biztosan Volga-vidéki és valószínűleg volgai bolgár eredetű szóról kell beszélnünk. Mivel azonban a tatár szó első *-a-*ja is labiális, nem zárhatjuk ki a tatár eredetet sem.

A zürjP *o* a PP átvételekben mutatkozó *a* helyett votjákból való kölcsönzésre mutat.

WICHMANN: MSFOu. 21: 75 (votj.); LYTKIN, IsztVok. 82 (zürj.-votj.), VFUJa. 1967: 133; FEDOTOV 2: 155; RÄSÄNEN, EtymWb. 215.

5. Z ü r j. (WIED.) P *sugoń* 'Zwiebel' | v o t j. (WICHM. 93) M Uf. J *sugon*, G *sugon* : *kurît s.*, (MUNK.) Sz. K *sugon* ua. — PV **sogan* vagy (a tatárból való kölcsönzés esetén) **sugan*.

← ? KB **sōγan* > csuv. *suχan* 'hagyma' (SZIR.) ~ PT *sōγan* (CLAUSON, EtymDict. 812; RÄSÄNEN EtymWb. 425).

A szó KĀŠγARĪnál hosszú *ō*-val van, de a türkmén rövid (*sogan*). A karacsáj-balkár *soχan* alapján feltételezhetjük, hogy az ősbolgár alak esetleg **sōqan* volt, a *-χ-* azonban a KB-ban és a csuvasban mindenképpen zöngésült. Tekintettel arra, hogy a szó tatár alakja *sugan*, a tatár eredetet sem lehet kizárni.

A zürjP szó hangalakja votjákból való kölcsönzésre utal. A permjákban **sogan* — a tatárból való kölcsönzés esetén: *sugan* — hangalakot várnánk. A votj. → permják irányú átvétel viszonylag későn — a votják elsőszótagi **o* > *u* és nem-első szótagi **a* > *o* után — történhetett meg. A zürjP *sugoń* szóvégi *ń*-je szokatlan (vö. WICHMANN: i.h.). Ha a zürjP szó a tatárból való, akkor a kölcsönzés ugyancsak a votj. *a* > *o* utáni időben történt meg.

WICHMANN: MSFOu. 21: 93; RAUN: JAOS 1957: 20, 42; LYTKIN: VFUJa. 1967: 133.

6. Z ü r j. (WUo.) P *susa* 'Weberschiffchen' | v o t j. (MUNK.) Sz. K. *suso* ua.

← ? KB **susa* < PT *susaq* ~ *susγaq* 'merítő(edény)' < *sus-* 'merít' (CLAUSON, EtymDict. 856, RÄSÄNEN, EtymWb. 434).

A vetélő elnevezésére a formai hasonlóság adott okot (l. ném. *Weberschiffchen*, or. *čelnok*). A mai csuvas adatok: *ăsa, ŏsa, ăso* (ASM., SZIR.), *săsa, sŏsa* (ASM.). Az *s*-eltűnése szabályos és nem régi jelenség, vö. *ăs-* 'merít' < PT *sus-, ăsla* 'cefre' ← or. *suslo* stb. A KB. szó mint szövéstechnikai műszó terjedt el a Volga-vidéken, vö. cser. *šuša* (RÄSÄNEN: MSFOu. 50:65: cser. ← tat.), tat. *sosa*, bask. *hosa*, s tatár közvetítéssel eljutott a vogulba (*sisa*, KANNISTO: FUF 17: 177), az osztjákba (*susaj*, PAASONEN: FUF 2: 129) és esetleg a votjákba is. Mivel a szó csak a zürjP nyelvjárásban van meg, a szó vagy votják, vagy tatár közvetítésű. Az orosz nyelvjárásokból a szót eddig nem sikerült kimutatni.

7. Z ü r j. (WIED.) P *śor* 'Stief-': *śor-aj* 'Stiefvater', *śor-mam* 'Stiefmutter', *śor-zon* 'Stiefsohn', *śor-nʲil* 'Stieftochter' | v o t j. (WICHM. 101) *śur* 'Stief-': Uf. *śur-ajî*, M *śur-aji*, MU *śur-ataj* 'Stiefvater', Uf. *śur-mumî*, MU *śur-anaj* 'Stiefmutter'. — PV **śor*.

← KB **śår* vagy **śor* > csuv. *śur, śură* 'fél, fele vminek' (SZIR.), vö. *ama śuri* 'mostohaanya', *ama śuri ĭvăl, ĭvăl śuri* 'mostohafiú' (SZIR.) ~ PT *yaru* 'fél', *yarïm* ua. < *yar-* '(ketté)hasít' (CLAUSON, EtymDict. 954, 955, 968; RÄSÄNEN, EtymWb. 189).

A mai csuvasban is él az eredetibb *śură* forma mellett a *śur* alak, amit az *ĭvăl śurri* (PAAS.) és *ĭvăl śuri* (SZIR.) alakok kettőssége is mutat. A zürjP *o* a PP kori jövevényszavakban jelentkező *a* helyett a votjákból való kölcsönzésre mutat.

WICHMANN: MSFOu. 21: 101; RAUN: JAOS 1957: 41; LYTKIN, IsztVok. 95, VFUJa. 1967: 133.

8. Z ü r j. (WUo.) P *torta·* 'Brett mit Schaft zum Zusammenscharren des gedroschenen Getreides', (LYTK.), Ja. *to·rta* '»пехло«, употребляемое для сгружения вымолоченного зерна на гумне' | v o t j. (WICHM. 111) MU *turto* 'Femerstange, Deichsel, Gabeldeichsel', Uf. *turto: gerî-t.* 'Deichsel am Pflug', (MUNK.) K *turto* 'Gabeldeichsel, Doppeldeichsel'. — PV **torta*.

← KB **tårta* vagy **torta* > csuv. *turta* 'kocsirúd' (SZIR.) ~ PT *tarta* ~ *tartaq* < *tart-* 'húzni' (CLAUSON, EtymDict. 535, RÄSÄNEN, EtymWb. 465).

RÄSÄNEN (i.h.) szerint a csuvas szó egy *tartaq* alakra megy vissza, ami hangtanilag lehetséges, azonban a tkm. *dartï* 'детали ткацкого и прядильного станков' arra utal, hogy a szónak volt egy *-q* nélküli alakja is. A tat., tob. *tarta* (RADLOV) és tat., bask. *tärtä* minden bizonnyal volgai bolgár jövevényszavak, azonban a turki *tärtä* (RACHMETI, l. RÄSÄNEN, i.h.) — ha egyáltalán hiteles — aligha az.

A zürjP *o* a PP kori jövevényszavak alapján várható *a* helyett votjákból való átvételre utal.

WICHMANN: MSFOu. 21:111; RAUN: JAOS 1957: 41, 44; LYTKIN, IsztVok. 98, VFUJa. 1967: 133; FEDOTOV 2: 144; RÄSÄNEN, EtWb. 465.

9. Z ü r j. (WIED., Zus.) P *ulmę, ulmęs* 'Apfel' | v o t j. (WICHM. 123) MU *uμmo*, (MUNK.), K *ulmo*, (UOTILA: MSFOu 67: 400) *umo* 'Apfel', *umo-pu* 'Apfelbaum'. — PV **olma*.

← KB **ålma* vagy **olma* > csuv. *ulma* 'alma, burgonya' (SZIR.), *uma* 'burgonya' (ASM.) ~ PT *alma* (CLAUSON, EtymWb. 146—7; RÄSÄNEN, EtymWb. 18).

A zürjP szó nem származhatik közvetlenül a csuvasból, mivel a KB **ålma* vagy **olma* alapján a permjákban **alma* vagy *olma* alaknak kellene lennie. A zürjP *ulmę* (< **ulmo*) a votják első szótagi **o* > *u* és nem-első szótagi **a* > *o* hangváltozás után került át a permjákba. A votják nem-első szótagi *o*-t a zürjénben *ę*-vel helyettesítették, mivel abszolút szóvégi helyzetben eredeti zürjén szavakban *o* nem fordulhat elő. Az *ę*-t egysz. 1. sz. birtokos személyragból fejlődött nominatívusi értékben használatos vocativusnak fogták fel, vö. *pećę* 'Großmutter' (~ *pęć* ua.), *bębę* 'Einfältiger' (~ *bęb* 'dumm') (l. A. KÖVESI, Permiképz. 130). Az *ulmęs* alakban az *-ę* helyére a gyakrabban előforduló *-ęs* denom. névszóképző lépett. Az UOTILA (MSFOu. 67: 400) által idézett votj. *umo* 'Apfel', *umo-pu* 'Apfelbaum' aligha függ össze etimológiailag a finn *omena*, észt *õun* stb. 'Apfel' szavakkal (a SKES a votják szót nem említi a finnségi stb. szavak megfelelőjéül). A votj. *umo* egy csuvas nyelvjárási *uma* átvétele.

WICHMANN: MSFOu. 21: 123; UOTILA: MSFOu. 65: 388; LAKÓ: FgrÉrt. 2: 27; RAUN: JAOS 1957: 41, 44; LYTKIN: VFUJa. 1967: 133; FEDOTOV 2: 146.

Hangtani és történeti következtetések

A zürjP és a votják közös KB jövevényszavainak száma túl kicsi ahhoz, hogy messzemenő következtetéseket vonhassunk le, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy egyes esetekben nem tudjuk a tatár eredetet vagy közvetítést kizárni.

A mássalhangzók rendszerében a PP által tükrözött helyzethez képest lényeges változást nem találunk. Ha az 5. sz. egy ŐB **sōqan* alakra megy vissza, úgy a *-χ-* zöngülése már megtörtént (vö. előző cikkünk 1. sz. szavát: *-t-* > *-d-*). A 7. sz. *ś-* szókezdője egy csuvasos típusú nyelvjárásra mutat a feliratok *ǰ-*jével szemben. A 2. sz. szóvégi *-b*-jének esetleges török eredete további vizsgálatra szorul.

A magánhangzó-rendszer egy speciális problémát vet fel. A PT *a* > KB *å* később *o* (virj.) és *u* (an.) lett. Ez a folyamat úgy zajlott le, hogy közben az eredeti *o*-ból egy *u*-n keresztül *ȏ* lett. A hosszú *ō* megállt az *u* fokon, mivel

eredeti hosszúsága miatt nem redukálódhatott. Ugyanakkor az *u* is *ŏ*-vá fejlődött:

$$
\begin{array}{rcl}
*\mathring{a} & > & o \\
 & & *o > *u > \breve{o} \\
 & & *\bar{o} > u \\
 & & *u > \breve{o}
\end{array}
$$

Ha tehát a PV a 7. sz. esetében már **u*-t mutat, akkor ez közvetve annyit is jelent, hogy az $\mathring{a} > o$ fejlődés is lezajlott. Ennek a PV szempontjából semmi akadálya nincs, ugyanis a labiális *å*-t a PV ugyan helyettesíthette *o*-val, de természetesen egy *o*-t is *o*-val vett át. A PV szempontjából ugyancsak elképzelhető, hogy már nem egy $\ddot{a} \rightarrow a$ hanghelyettesítés történt a 2. sz. etimológiában, hanem az $\ddot{a} > a$ fejlődés után a PV egy *a*-t vett át. Ugyanakkor azonban az 1. és 3. sz. tánúsága alapján az $e > i$ még nem zajlott le. Itt különösen fontos a 3. sz. tanúsága, mert ez minden kétséget kizáróan bolgár-török szó.

A volgai bolgár feliratok tanúsága szerint az *a* és *e* hangok még nem lettek *o*-vá illetve *i*-vé, a labiálisok szempontjából a feliratok közömbösek. A volgai török nyelvek mongol jövevényszavai (l. Róna-Tas, Középmongol eredetű jövevényszavak a csuvasban II, 134–135) azt mutatják, hogy a zártabbá válási folyamatban a mongol jövevényszavak részt vettek, ezért ezt a változást a XIV. századnál későbbi időre kell tennünk.

Mivel nem szükségszerű, hogy a zártabbá válási folyamat minden magánhangzónál egyidőben történjék meg, s azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a Volga-vidék bolgár-török nyelvjárásai között nemcsak a konszonantizmusban (*ǰ* : *ś*) hanem a vokalizmusban is lehetett eltérés, az $\mathring{a} > o$ illetve $o > u$ változás kronológiájának kérdését a PV ~ zürjP KB elemeivel kapcsolatban nyitva kell hagynunk.

A PP–KB érintkezés alsó határa a VIII. század, de az igazán intenzív érintkezés a IX. század elejétől számítható. Ebből a korból valók a permi nyelveknek legrégibb (őspermi kori) KB jövevényszavai (l. Rédei–Róna-Tas: NyK 74: 281 kk.). A bolgár-török jövevényszavak újabb rétegét képezik a votják és a zürjén nyelv P nyelvjárásának — az ún. permjáknak — „közös" bolgár-török elemei. Az idetartozó szavak akkor kerülhettek be a votjákba és a permjákba, amikor a zürjénség északi csoportja (a komi-zürjének) már északra költözött, vagyis a X. századtól kezdve. Ebben az időben a zürjén (komi-zürjén és komi-permják) és a votják nyelv elkülönülése már megtörtént, tehát semmiképpen sem beszélhetünk k ö z ö s permják-votják átvételekről (másképp Lytkin: VFUJa. 1967: 136). Legfeljebb némi valószínűséggel csak arról lehetne szó, hogy az ide sorolható szavak egy részét — nyilván a legrégebbieket, azaz a X–XI. században kölcsönzötteket — a permjákok és a votjákok nagyjából egy időben vették át a KB-ból. De — mint látni fogjuk — egészen másról van szó. A 4, 5, 7, 8 és 9. számú szavak olyan — a votjákra jellemző — hangtani, illetőleg alaktani jegyeket viselnek magukon, amelyek miatt nem gondolhatunk közvetlen KB → permják kölcsönzésre.

Az őspermi kori átvételekben a KB **å*-t PP **a*-val helyettesítették. Ennek a mai zürjénben *a*, a votjákban *u* felel meg (l. Rédei–Róna-Tas: NyK 74: 292–3). Amennyiben a 4, 7 és 8. számú etimológiák esetében PP átvétellel állnánk szemben, ma a zürjénP-ben az első szótagban nem *o*, hanem *a* volna. Az *o*-s képviselet azonban minden kétséget kizáróan PV → permják

közvetítésre vall. Elvben felmerülhetne a kettős hanghelyettesítés is (*a* ← *å* → → *o*), de ezt ki kell zárnunk azért mert az első szótagi *o* (< PP**o* ← KB *å*) hangot tartalmazó szavak csak a P nyelvjárásban vannak meg. A KB *å*-t a PV-ban *o*-val helyettesítették, de az sincs kizárva, hogy az idetartozó szavak a KB *å* > *o* zártabbá válás után kerültek át a votjákba. A votjákok ugyanis a KB *o*-t is csak *o*-val vehették át. Ezek a szavak persze még a votj. *o* > *u* hangváltozás megtörténte előtt (a XV—XVI. századot megelőző időben) jutottak be a permjákba.

Ismeretes, hogy az első szótagi **o* > *u* hangváltozás a votjákban a legrégibb orosz jövevényszavak tanúsága szerint (pl. *kuso* 'kasza' < or. *коса*, *ukno* 'ablak' < or. *окно*) viszonylag későn, a XV—XVI. században mehetett végbe (vö. E. Itkonen: FUF 31: 271; Lytkin, IsztVok. 19; Csúcs: NyK 74: 35). Ehhez kapcsolódik egy másik votják hangfejlődési folyamat is, mégpedig a szóvégi *a*-nak *o*-ra változtatása akkor, ha az első szótagban *o* vagy *u* állt. Ez a változás is egészen késői, mivel nemcsak a votják nyelv külön életében átvett csuvas jövevényszavak, hanem a tatárból kölcsönzött szavak is részt vettek benne (vö. Lakó: FgrÉrt 2: 27). A mondottak alapján kétségtelennek látszik, hogy az **o* > *u* változást tükröző két szó (5, 9) a XV—XVI. század utáni időben került át a votjákból a permjákba. — A P *kena·k* 'Brudersfrau' (3) *-ak* eleme miatt minden bizonnyal szintén votjákból való átvétel. Ha mármost hat permják szót hangtani, illetőleg alaktani kritériumok alapján nem csuvas, hanem votják jövevényszónak kell tartanunk, joggal merülhet fel a kétség a maradék két — hangtani-alaktani kritériumokkal nem rendelkező — permják szó (1, 2) csuvas eredetével kapcsolatban is. Nagyon valószínű, hogy ezek is votják közvetítéssel kerültek át a permjákba. Mindez persze azt jelenti, hogy az őspermi nyelvi egység felbomlása után már nem számolhatunk többé KB (csuvas) → zürjén (permják), hanem csak KB (csuvas) → votják érintkezéssel.

A zürjén nyelv P nyelvjárásának votják közvetítésű csuvas elemei azért is fontosak, mert általában ráirányítják figyelmünket a votják → permják (és esetleg permják → votják) kölcsönzések lehetőségére. Tudjuk, ennek a kérdésnek a vizsgálata rendkívüli körültekintést kíván, hiszen két nagyon közeli rokon nyelv esetében az átvételek kimutatása — markáns hangtani és egyéb kritériumok hiányában — felette nehéz. Az esetleges votják-permják kölcsönzések problémája azonban már túlnő ennek a dolgozatnak a keretein.

*

Előző és mostani cikkünkben azokat a PP és PV szavakat tárgyaltuk, amelyek biztosan vagy nagy valószínűséggel KB jövevényszavaknak tarthatók, mivel ennek megfelelő kritériumaik vannak. Az irodalomban Wichmann (MSFOu. 21, 1903) óta igen sok egyéb egyeztetést javasoltak. Ezek azonban többségükben vagy a finnugor vagy a török nyelvtörténeti hátteret nem vették kellően figyelembe. Az egyeztetések sok esetben figyelmen kívül hagyták az orosz nyelvjárások közvetítő szerepét, továbbá azt, hogy a szó csuvas megfelelése kései tatár jövevényszó, hogy a kérdéses szó nem török eredetű, (iráni, hangutánzó stb.), vagy hogy a szó kereskedelmi úton későn elterjedt vándorszó avagy éppen finnugor eredetű a volgai török nyelvekben. A téves egyeztetések mindegyikének cáfolata márcsak helyszűke miatt is lehetetlen. Az alábbiakban az irodalomban legszívósabban továbbélő téves

egyeztetések közül választottunk ki néhányat, melyeknek tanulságai talán általánosíthatók lesznek.

1. Z ü r j . (WUo.) V AV Sz. Pecs. Lu. Le. I. Ud. *bi̯d* 'jeder, all, ganz', P *bi̯de̯n* 'alle', P *bi̯de̯·s* 'alles, alle' | v o t j . (Munk.) Sz. *bi̯t, bi̯d*, K *be̯t, be̯d* 'ganz, vollständig', (Wichm.) G Uf. *bi̯d, bi̯t*, M J UM *bi̯d, bi̯t* ua.

Csuv. (Asm.) *pə̈də̈m, pədəm* 'ganz, vollständig' (Wichmann : MSFOu. 21 : 45 ; Uotila : MSFOu. 65 : 12, SyrjChr. 66 ?-lel). WUo. nem említi a permi szavak csuvas eredetét.

A csuv. *pə̆tə̆m, pětěm* 'teljes, egész' (Szir.) szavak mellett előfordul egy *pět, pětě, pə̆tə̆* 'terhes' (Asm., Paas., Szir.) szó is. Ennek eredeti jelentése, mint az a KB-ból kölcsönzött tat., bask. *böte* 'mind, teljes', toboli *pöte* 'mind' (Tumaseva 183) mutatja, szintén eredetileg 'teljes' volt. E szavak egy PT **bütük* alakra mennek vissza (vö. tat. nyj. *bötük* 'mind'). A csuvas *-t-* magánhangzóközti helyzetben korán zöngésedhetett (vö. NyK 74 : 282, 1. sz. és 288), azonban a permi adatok alapján kikövetkeztetett **büt* szóvégi *-t-*-jének zöngésülését nem tudjuk megmagyarázni (vö. mégis *kăp* ~ *kăb* !).

2. Z ü r j . (WUo.) V Lu. *ćip* 'Lockruf, für Hühner', V Sz. Pecs. Lu. Le. I Ud. *ćipan*, P *ćipa·n* 'Huhn, Henne (V Sz. Pecs. Lu. Le.), Küchlein (I) ; männliches Glied (Ud. P)', (Lytk.) Ja. *ćip* 'Küchlein', (Gen.) KP *ći·pan* 'männl. Geschlechtsteile' | v o t j . (Wichm. 115) G *ćipi̯, ćîpi̯*, Sz. M MU *ćipi̯*, Uf. *ćipu*, (Munk.) K *ćipe̯* 'Küchlein'.

Csuv. (Asm.) *ťšəvə, ťšəvə* 'Küchlein' (Wichmann : MSFOu. 21 : 115 ; Lakó : FgrÉrt. 2 : 13 ; Uotila, SyrjChr. 167 ; WUo. ; Lytkin, IsztVok. 183, VFUJa. 1967 : 133 ; ESzK ; Fedotov 2, 162.

A votj. G *ćîpi̯* változat első szótagbeli *î* hangja a második szótagi *i̯*-hoz való hasonulással keletkezett. A zürj. *-an* kicsinyítő képző. A csuvasból való származtatás nem fogadható el ; mind a csuvas mind a permi szavak hangutánzó eredetűek. Hasonló hangalakú és jelentésű szavak más nyelvekben is vannak, pl. m. *csirke, csibe*, or. *цыпка, цыпленок*.

3. Z ü r j . (WUo.) Sz. Lu. Le. *ćokmar* 'Holzkeule (mit großem Kopf)', (SzrSzlK) FV Lu. Le. Szkr. KSz. *ćokmar* 'чекмарь' | v o t j . (Wichm. 116) MU *ćokmor*, Uf. *ćokmor*, M *ćukmer*, (Munk.) Sz. K. *ćokmor*, M *ćokmar* 'Prügel, Keule'.

Csuv. *čukmar* ua. (Wichmann : MSFOu. 21 : 116 ; Lytkin : VFUJa. 1967 : 134 ; Fedotov 2 : 164). A csuvas szó kései tatár jövevényszó (← tat. *čukmar* < *čoqmar*), vö. Räsänen : MSFOu. 50 :80. Feltűnő, hogy a szó a zürjénben a P nyelvjárásban nincs meg. A zürjén szó a tatár eredetű or. *чёкмарь* átvétele (WUo.), a votják pedig vagy a csuvasból, vagy a tatárból (kaz. *čukmar* ua.) származik. A zürj. (SzrSzlK) AV *ćok* 'чекмарь' elvonás a *ćokmar* alakból az orosz eredetű (Fokos-Fuchs) V *ćok* : *ć.kerni̯* 'anstoßen (mit den Gläsern)' (< or. *чокаться, чокнуться*) hatására. A zürj. (SzrSzlK) FV *tukmar* 'чёкмарь' alak a *ćokmar* és a (SzrSzlK) Szkr. *tukman* 'тычек в голову, удар кулаком по голове' kontaminációja útján keletkezhetett. A votj. *ćokmor, ćokmor* első szótagi *o*-ja a várható *u* helyett szabálytalan ; feltehetőleg a második szótagbeli *o* asszimilációs hatásával magyarázható.

4. Z ü r j . (WUo.) V Sz. Pecs. Lu. Le. I Ud. *ćuman*, P *ćuma·n* 'kleines Gefäß aus Birkenrinde (1/4 Arschin) (V Sz. Lu. Le. Ud. P), viereckiges Gefäß

aus Birkenrinde (ugf. 1, $^1/_2$ — 2 Viertelellen hoch) (Pecs.); weibliches Glied (I)', (Lytk.) Ja. *ćuma·n* 'берестяная коробка четырех-угольной формы' | v o t j . (Wichm. 118) M, (Munk.) Sz. *čumon* 'ein Gefäß aus Birkenrinde'.

Csuv. (Paas.) *tšyman* 'längliches, niedriges Gefäß aus Lindenrinde (zum Malzen)' (Wichmann : MSFOu. 21 :118 ; Lytkin, IsztVok. 212, VFUJa. 1967 : 134 ; ESzK ; Fedotov 2 : 164). A zürjén szó forrása a törökségi (csuvas és/vagy tatár) eredetű or. *чуман* 'Korb aus Birkenrinde), a votják *čumon* vagy a csuvasra, vagy a tatárra megy vissza (vö. Uotila, SyrjChr. 168 ; Wuo.). A csuvas szó kései tatár (*čuman*) jövevényszó.

5. Z ü r j . (WUo.) V AV Sz. Pecs. Lu. Le. Ud. P I *don* 'Preis, Wert (V AV Sz. Pecs. Lu. Le. Ud. I), Bezahlung (V Sz. Lu. Le. Ud. I) ; Perle (P)' | v o t j . (Wichm. 53) Uf. MU J M G *dun*, (Munk.) Sz. K *dun* 'Wert, Preis, Zahlung', *don* (in Zusammensetzungen) : *końdon* (< **końį-don*, *końį* 'Eichhörnchen') 'Viertel Kopeke, kleines Geld im allg'.

Csuv. *tan* 'gleich' (Wichmann : MSFOu. 21 : 53 ?-lel, FUF 11 : 234 ; Fedotov 2 : 137 ?-lel). A permi szavak finnugor eredetűek (Uotila, SyrjChr. 69 ; ESzK).

6. Z ü r j . (WUo.) V Sz. PecsT *juvęr*, Pecs. Ud. *juęr*, AV *juer*, Lu. Le. *juvor*, I *juor*, P *juę·r* 'Nachricht, Kunde, Botschaft, (Pecs. auch) Gerücht' | v o t j . (Wichm. 61) Sz. *jivor*, Uf. MU *ďivor*, J M G *ivor*, (Munk.) K *ibęr*, *ďivor*, *ďęvor*, Sz. *ivor*, G J *jivor* 'Nachricht, Botschaft'.

Ccuv. (Asm.) *χĭbar* ua. (Wichmann : MSFOu. 21 : 61 ? ?-lel ; Fedotov 2 : 168). Ez az egyeztetés súlyos hangtani nehézségek miatt nem lehetséges. A permi szavak (részben) helyes magyarázatát l. Uotila : MSFOu. 65 : 258, FUF 26 : 151, SyrjChr. 89 ; ESzK.

7. Z ü r j . (WUo.) V Sz. Lu. Le. Ud. *majęg*, AV Pecs. I *majeg*, P *maję·g* 'Stange, Pfahl, Zaunpfahl' | v o t j . (Wichm. 86) G Uf. *majeg*, J M *majįg*, MU *majįk* 'Pfahl, Stange, Spieß, (Munk.) K *majäk*, *majik*, Sz. M *majįg* 'Stange, Pfahl, Zaunpfahl'.

Csuv. (Asm.) *majak* 'eine Stange im allg., als Zeichen' (Wichmann : MSFOu. 21 : 86). Wichmann (i.h.) és Uotila (MSFOu.65 : 140) szerint a permi szavak vagy iráni jövevényszavak, vagy pedig csuvas közvetítéssel kerültek át az iráni ból. Uotila később (SyrjChr. 114), továbbá az ESzK és legújabban Joki (MSFOu 151 : 279) csak iráni eredettel számol.

8. Z ü r j . (WUo.) *parga* 'in der Flachshechel zurückgebliebener flockenförmiger, reiner Abfall vom gehechelten Flachs :

Csuv. (Zol.) *parga* 'Büschel' (Wichmann : MSFOu. 21 : 91 ?-lel). Az irodalomban két össze nem tartozó szót együtt tárgyalnak. A csuv. *parga* (Zol., Paas.) 'csomó, nyaláb' nyelvjárási alak, pontosabban a *paŕga* (Asm. IX, 117, Szergejev, Szlovar csuv. nar. gov., 94) és a köznyelvi *payărka* szó megfelelője. Ez a szó megvan a cseremiszben (*pajə̑rka*, *pə̑jə̑rka*, Räsänen, MSFOu. 50 : 88 cser. ← csuv., EtymWb. 378 cser. = csuv.), valamint a tatárban is (nyj. *payarka*). E szavak az orosz *поярок* 'шерсть ягнят (первой стрижки)' (Vasmer. III, 351 átvételei, s a jelentésfejlődés 'kis gyapjúcsomó' → 'kis csomó, köteg' (vö. cser. *miž-pajə̑rka* 'ein wenig Wolle', tat. *payarka* 'поярок'. Ezt a szót Vasmer (III 205) és Räsänen (i.h.) véleménye ellenére hangtani

és jelentéstani okokból el kell választani a másik szótól. Ez a mai csuvasban *parka* 'törékeny' (ASM. VII 110), *parkăn* 'apró darabokra tört' (uo.) alakban van meg. Ritka nyelvjárási szóvá vált, ugyanis homofoniába került a KMo. eredetű *parka* 'szilárd, erős' szóval (vö. RÓNA-TAS, Középmongol eredetű jöv. I, 82). A szó azonban megvan a cseremiszben (*parγa* 'обдирики от мочала', RÄSÄNEN, i.h.) és a vidék orosz nyelvjárásaiban is (*parɛá* 'очески льна, маленькие волокна', VASMER III, 205). Ez utóbbi szavak egy KB **bärgä* megfelelői, melyek a PT *ber-* 'üt' (elválasztandó a *bēr-* 'ad' szótól!) szóval függenek össze (RÄSÄNEN, EtymWb. 70). A zürjén szó orosz közvetítésű a szókezdő *p-* miatt is. Helyesen orosz jövevényszónak tartotta WUo.

9. Z ü r j . (WUo.) V AV Sz. Pecs. Lu. Le. *peļiś*, I *peliź* 'Vogelbeere' | v o t j . (WICHM. 90) Uf. *paleś*, *paleź*, G J *paleź*, J M *påweź* ua.

Vö. csuv. (ASM.) *piľeš* ua. (WICHMANN : MSFOu. 21 : 90). A permi szavak finnugor eredetűek (ESzK).

10. Z ü r j . (WUo.) V AV Pecs. *pįriź*, Sz. Ud. *pįriź* 'lange Brechstange, Eishaue (die Spitze aus Eisen, der Schaft aus Holz)', (ROG). P *pįrįć* ua. | v o t j . (WICHM. 91) J *pįrić* 'Brecheisen, Brechstange', (MUNK.) Sz. *pįrįča*, M *piriča* 'Hohleisen (zum Aushöhlen eines Troges od. Bienenstockes gebrauchtes Werkzeug)'.

Csuv. (ZOL.) *pürüš* 'Kratzeisen, Haue, Karst' (WICHMANN : MSFOu. 21 : 91 ; FEDOTOV 2 : 123). A csuvas szó (helyesen: *pŏrŏš*, *pĕrĕš*, ASM.) és a tat. nyj. *böröš*, bask. *böröz* átvétel valamelyik finnugor nyelvből. A permi szavak uráli eredetűek (FUV ; ESzK).

11. Z ü r j . (WUo.) V AV Pecs. *sukman* 'Überrock aus hellgrauem hausgewebtem Wollstoff (V), Überrock aus schwarzem, blauen od. weißem hausgewebtem Stoff (AV), Überrock aus dickem hausgewebtem Stoff (Pecs.)' | v o t j . (WICHM. 95) G *sukman* 'grober, wollener Kaftan, Bauernkittel', (MUNK.) Sz. M *sukman* 'hinten gefaltetes Winterröckel'.

Csuv. (AHLDOV.) *suxman*, *sukman*, (ZOL.) *suxman* 'Kaftan, Rock' (WICHMANN : MSFOu. 21 :95 ; LYTKIN, IsztVok. 210, VFUJa. 1967 :133 ; ESzK ; FEDOTOV 2 :125). A csuv. adatok : *săkman*, *săχman*, *sŏχman* (ASM., PAAS., SZIR.) kizárják annak lehetőségét, hogy a szó a tör. *čäkmän* (erről vö. DOERFER, TMEN III 82—84 ; RÄSÄNEN, EtymWb. 103) szabályos megfelelői legyenek; ebben az esetben ugyanis **śakman* esetleg **śikmen* alakot várnánk. A mai csuvas alakok az orosz *sukmán* kölcsönzései, ennek a *săkman* szabályosan felel meg, a *-χ*-s alakok a mélyhangú szavakban általános *-χ-* hatására analógiásan képzettek. VASMER (III, 799) az orosz szó szláv eredeztetését azért tartja kétségesnek, mert a török *č*-s adatokkal szemben előforduló *s-* kezdetű török változatokat a szlávból nem tartja megmagyarázhatónak. A csuv. adat azonban, mint láttuk, orosz eredetű. A toboli *šükmen*, *sügmen* 'чекмень' (TUMASEVA 193) valóban nem magyarázható meg az oroszból, de nem magyarázható meg a *čäkmän*-ből sem ; sem szókezdő *s-* hangja, sem labiális magánhangzója. Itt vagy csuvas közvetítést kell feltételeznünk, vagy egy török **sökmen* alakot. Ez utóbbi előfordul KĀŠγARĪnál : *sökmen* 'egy katonai cím'. Igen tanulságos KĀŠγARĪ példamondata *er sökmenlendi* 'a férfi felvette a katonai ruhát és egynek ismerte el magát közülük (tkp. a férfi meg*sökmene*sedett)' (vö. CLAUSON, EtymDict. 821). Itt tehát egy katonai ranggal együttjáró

ruhadarabról lehetett szó. Egy tör. *sökmen* → → orosz *sukman* kölcsönzés hangtani szempontból elfogadható, bár az átadó török alak adatok híján egyelőre pontosan nem rekonstruálható. Nincs ugyanis kizárva, hogy a török szónak volt egy *soqman* változata is. Egy török csizmafajta neve pl. *soqman*, s ennek régi szövegekben van *sökmen* alakja is (vö. Tarama sözlüğü V,3501). A csizmát egyébként nemezből készítették! A zürjén szó orosz eredetű és a votják is talán az, bár a török közvetítést sem zárhatjuk ki. A votj. *a* kései átvételre utal.

12. Z ü r j . (WUo.) V Ud. *śorkńi*, V Pecs. Le. I *śortńi*, Sz Lu. P *śorťńi*, (GEN.) KP *śo·rtńi* 'Rübe' l v o t j. (WICHM. 97) G Uf. *śarćî*, M MU *śarčį*, *śartčį*, (MUNK.) Sz. *śartči*, K *čarčę* ua.

Csuv. (ASM.) *śarĭk* ua. (WICHMANN : MSFOu. 21 :97 ; UOTILA : MSFOu. 65 :41, 358 ; LYTKIN, IsztVok. 96, VFUJa. 1967 :133 ; ESzK ; FEDOTOV 2 :130).

A csuvas szó teljesen rokontalan a törökségben, esetleges rekonstruált PT alakja **yärik* vagy **čärik* lehetne. Ebből egy KB **śärik* válhatott volna. Az egyeztetésnek azonban hangtani nehézségei is vannak : a KB *ä* → PP *o* (> zürj. *o*, votj. *a*) megfelelés szokatlan. A zürj. *-ńi*, ill. a votj. *-čį*, *-či* denom. névszóképző. A zürjénben **śorįkńi* > *śorkńi* > *śortńi* > *śorťńi*, a votjákban pedig **śorįkčį* > **śarįkčį* > **śarkčį* > *śartčį* > *śarčį* hangfejlődéssel kell számolnunk. Ezek megmagyarázása egy KB **śärik* alakból nem lehetséges.

13. Z ü r j . (WUo.) V Sz. Lu. Le. *šabala* 'an der rechten Seite der Pflugkrümme (oberhalb der Pflugschar) angenageltes dreieckiges Brettchen zum Abwälzen der Erde', (SzrSzlK) Pecs. *šabala* 'отвал (у сохи)' | v o t j. (WICHM. 103) G M Uf. *šabala* 'ein an der Pflugkrümme (oberhalb der Pflugscharen) befestigtes Brettchen (Schaufel) zum Abwälzen der Erde', (MUNK.) Sz. K *šabala* 'Deichsel, Handhabe am Pflug'.

Csuv. (ZOL.) *šabala*, *šybala*, *šubala* 'Löffel, großer Löffel, Schaumlöffel', *soga-šybaly* 'Brettchen am Pflug zum Abwälzen der Erde' (WICHMANN : MSFOu. 21 :103 ; LYTKIN, IsztVok. 167, VFUJa. 1967 : 134 ; ESzK ; FEDOTOV 2 :131).

A csuvasban a *šăpala* és a *šŏpala*, *šăpala* alakokat el kell választanunk egymástól. Az utóbbiak jelentése 'merítőkanál' (ASM.); a *suxa šăpali* összetétel 'отвал, деревянная или железная дошечка приделанная выше сошника для отвала земли' (SZIR. l. *suχa* alatt) jelentése minden valószínűség szerint a volgai bolgár földművelésben kialakult terminus. A KB alak **šobala* alakban rekonstruálható, ezt vette át az orosz (*шабалá* 'eke kormánylemeze ; merítőkanál'), és a cseremisz (*šowəla*, *sowla*, *sawa·la*, RÄSÄNEN : MSFOu. 48 :193). A szó orosz közvetítéssel elterjedt a török nyelvekben (vö. tat. nyj. *šabala*, *čabala*, RÄSÄNEN, EtymWb. 94) és az oroszból való visszakölcsönzés a csuv. *šăpala* is. Mindezek alapján kétségtelen, hogy a permi szavak hangtani (*š-*, zürj., votj. *a-*) és nyelvföldrajzi okokból is csak orosz jövevényszavak lehetnek, a votják esetleg tatár közvetítéssel.

A feltételezett KB **šobala* eredete nem világos. A szibériai törökségben elterjedt szó, amely átkerült a déli szamojéd nyelvekbe is (vö. JOKI : MSFOu. 103 :282; RÄSÄNEN, EtymWb. 94) közvetlenül orosz eredetű, mint erre számos hangtani „szabálytalanságuk" utal. Ezeket már RÁSONYI (NyK 51 :19) és LAKÓ (Melich-Eml. 210) is észrevette. A KB **šobala* (< **čobala*) kifogástalanul származtatható a m. N. *csobolyó* 'Handlägel, Holzfäßchen' ősm. **ćubələ*

vagy *ćobələ* előzményéből (a magyar szóra vonatkozóan l. MSzFE). Átadó nyelvként csakis az ősmagyar jöhet tekintetbe, vagyis egy olyan hangalakú szó, amelyben az ugor **ćumpələ* **-mp-*jéből már *-b-* lett. Hangtani okokból az obi-ugor és a permi eredetet ki kell zárnunk.

14. Z ü r j . (WUo.) V Sz. Pecs. Lu. Le. I Ud. *tasma* 'Riemen, Ledergürtel' | v o t j . (Wied.) *tasma* 'Gurt'.

Csuv.: vö. kaz. *tasma* 'Band, Wollenband' (Wichmann: MSFOu. 21:105 ? ?-lel) A szó a csuvasban nem fordul elő.

A szó története és eredete vitatott. Újabban Doerfer (TMEN I 245—247) és Joki (MSFOu 151:214, 326) elvetették a korábban javasolt iráni származtatást. Joki szerint a szó kereskedelmi úton a tatárból került a zürjénbe, míg WUo szerint a zürjén szó az orosz nyj. *tasma* átvétele, ez pedig, valamint a votják szó közvetlenül tatár eredetű. A szó a mongol korban Kelet-Európától (orosz, lengyel, román, bolgár) a Kaukázuson, Afganisztánon, Perzsián, Szibérián és Belső-Ázsián át egészen a mandzsukig elterjedt műveltségszó (l. még Joki: MSFOu. 103:317 is). Korábbról sehonnan nem mutatható ki, ezért kétségtelen, hogy mongol eredetű, bár az nem bizonyos hogy a mongol szó e nyelv eredeti szókincséhez tartozik. Tekintettel a szó kései vándorszó voltára és hangtani okokból is (zürj. *a* ~ votj. *a*), függetlenül a közvetlen forrástól, a PP KB jövevényszavai közül ki kell zárnunk.

15. Z ü r j . (WUo.) V AV Sz. Pecs. I Ud. *źep*, Lu. Le. *ʒep* 'Tasche' | v o t j . (Wichm. 53) G *ʒep*, (Wied.) *źep* ua.

Csuv.; vö. oszm. *ǯeb* 'Tasche, Sack, Beutel' (Wichmann: MSFOu. 21:52 ? ?-lel). A zürj. *źep* az or. *зепь*, *зеп* formából származik. A zürj. *ʒep* forrása az or. *джеб* lehet (vö. Kalima: MSFOu. 29:172; Uotila: MSFOu. 65:36, SyrjChr. 188; ESzK). Problémát jelent az or. *ǯ*-nek zürj. *ʒ*-vel való helyettesítése (l. ESzK). Tekintettel azonban arra, hogy az or. *š*, *ž* (< óor. *ś*, *ź*) hangokat a zürjén nyelv legrégibb orosz jövevényszavaiban *ś*-szel, *ź*-vel helyettesítették (l. Лыткин, Древнерусские *ś*, *ź* — зырянские *ś*, *ź*. Доклады АН СССР 1928, 298—301), lehetségesnek tartjuk, hogy az oroszban (jövevényszavakban) meglehetősen ritkán előforduló *ǯ* is korábban lágy mássalhangzó (*ʒ́*) volt. Egy régi or. **ʒ́*-nek zürj. *ʒ*-vel való átvétele teljesen szabályos.

Az orosz szó forrása a török *ǰeb*, amely a perzsán keresztül az arabra megy vissza (vö. Räsänen, EtymWb. 124, Kakuk, Recherches 89—90, Vasmer, 2:95) és viszonylag későn, kereskedelmi úton elterjedt szó; ezért van sok változata magán az oroszon belül is.

Rédei Károly — Róna-Tas András

On Some Problems of Bulgar-Turkic — Permian Contacts

In a former paper of ours (NyK 74:281—298) we discuss the Middle Bulgarian loanwords which were borrowed before the dissolution of the Proto Permian dialects and which had explicit criteria for this fact. In this paper we added three etymologies in connection with which we had some doubt and which we therefore did not include in the list of our former paper. These etymologies are: MB *ič* ~ *iš* (← Persian) → PP *iśke* 'a kind of particle used for forming the conditional etc.', MB *xušman* (← P Vogul *koćmən*) → PP *kušman* 'radish', MB *śük* 'burden' (< PT *yük*) → PP *śekit* 'heavy'.

In the second part of our paper we discuss nine Middle Bulgarian words which are only present in the Permyak dialect of Zyrian and in Votyak. The most important result of the discussion of these words is that they came *via* Votyak into Permyak.

In the final part of the paper, after summing up some phonological and historical conclusions of the material, we discussed fifteen etymologies wich had earlier been erroneously proposed as MB loanwords in PP. We chose these fifteen words from the literature because we hoped that a discussion of them would be of some special interest for the study of those erroneous etymologies, the investigation of which we had no space.

K. RÉDEI—A. RÓNA-TAS

Az erza-mordvin névutók áttekintése

(Első közlemény)

I.

A névutó az mdE.-ban (mint minden finnugor nyelvben) lényeges, dinamikus elem a mondat különböző részei által formált láncolatban. Beiktatása révén a mondat sok árnyalattal és meghatározással gazdagszik. A névutó képes kifejezni tér-, idő-, ok-, cél- és egyéb kapcsolatokat (vö. GMJa I, 337). Szerepe szempontjából tehát a névutó az esetvégződéshez áll közel. Mindazonáltal nem téveszthető össze ez utóbbival alak- és jelentéstani okok miatt. 1. A névutó nem suffixum formájában jelentkezik, hanem mint önálló szó. Ezenfelül, főként az mdE.-t illetően, az esetrag (a *-vtomo/-vťeńe* abessivusragot kivéve) mindig egy szótagból áll vagy pedig csak egy fonémából, a névutó viszont, egy aránylag kisszámú kivételtől eltekintve (vö. *kis, pots, vakss, víďs* stb.), rendszerint két vagy több szótagból épül fel, mindenesetre sohasem egyetlen fonémából. 2. Az esetrag általában elvont viszonyokat fejez ki, míg a névutó pontosan meghatározza, konkretizálja ezeket a viszonyokat (vö. GMJa 1 : 337)[1].

Lássunk két példát az mdE.-ból: *sovan kudos* 'belépek a házba' — *sovan kudoń́ pots* 'ua.', de a második változat a *pots* névutóval pontosabban kiemeli, hogy én éppen a ház belsejébe megyek (vö. *potmo* 'vminek a belseje') és hogy nem állok meg — tegyük fel — alig valamivel az ajtón túl. Ugyanígy: *lomań moľi ķijava* 'egy ember megy az úton' — *lomań moľi kiń́ k u n š k a v a* 'ua.', a második variánsban viszont hangsúlyozottabbnak bizonyul a mozgás helye, mert a *kunškava* magával hordja a 'közepén' (vö. *kunška* 'közép') képzetét. Hangsúlyoznom kell egyébként, hogy az mdE. névutók legnagyobbrészt az esetragok kiegészítői. Vagyis az mdE.-ban, tekintve az esetek viszonylag csekély számát (pl. a 24 magyar esetraghoz képest 11 található az mdE.-ban), a névutók funkciója olyan szintaktikai összefüggések létesítése, amelyeket lehetetlen volna megvalósítani a rendelkezésre álló esetragok révén. Ritkán lehet tehát, e tény miatt is, egy névutó specifikus szerepét összetéveszteni egy esetvégződésével. A mdE. esetek csekély számában és kiváltképpen a belső a külső helyviszonyt jelölő esetek közötti megkülönböztetés hiányában (ez a megkülönböztetés egy időben megvolt az mdE.-ban, de nagyon hamar kiveszett) látja Serebrennikov a névutók és elsősorban a lokális értékű névutók mennyisége létrejöttének okát (vö. Ser 39, 239).

Mint gyakorlatilag ragozhatatlan elem, amely a mondat sokféle árnyalattal és meghatározással való gazdagítására szolgál, a névutó közelíthető a ha-

[1] Vö. még ehhez Bencédy J.—Fábián P.—Rácz E.—Velcsov M.-né, A mai magyar nyelv. Budapest, 1971, 76. l.: „A névutó . . . egy névszónak . . . jelentését — a határozóragok funkciójára emlékeztetve — valamilyen határozói viszonyjelentés-mozzanattal bővíti".

tározószóhoz is. Sőt ez a közeliség külsőleg nem ritkán mint egybeesés jelenik meg, amikor is a határozószó formájában azonos a névutóval, úgyhogy ebben az értelemben egy „határozószó-névutó" vegyes kategóriáról beszélhetnénk: vö. pl. mdE. *alo* határozószó 'alul', névutó 'alatt'. A névutó különbözik viszont a határozószótól egy fontos szintaktikai ok miatt: a mondat keretei közt a határozószó alkalmazásbeli mozgékonysággal rendelkezik, míg a névutó nem. Helyesen írja SEBESTYÉN Á. (MNR 13): „... a határozószó önálló szó és szabad morféma, a névutó pedig — bár önálló szó — kötött morféma". A határozószó kapcsolatba léphet mind névszókkal, mind igékkel, mind pedig egy másik határozószóval, a névutó ezzel szemben csak névszókkal léphet közvetlen kapcsolatba. Nem hiszem, hogy szükséges példákkal szemléltetni az előbbi megállapításokat. Szeretnék mégis kicsit időzni azoknál a szavaknál, amelyeket fentebb határozószó-névutóknak neveztem (nagyobbrészt lokális értékű határozószó-névutók), néhányuknak igékkel való társuláskor mutatott különleges viselkedésénél, mely viselkedésben az mdE. eltér más finnugor (és nemcsak finnugor) nyelvektől.

A magyarban az 'unterschreiben' ige megfelelője *aláírni* < *alá* határozószó-névutó + *írni*, a finnben *allekirjoittaa* <: *alle* határozószó-névutó 'alá' + *kirjoittaa* 'írni' (vö. ol. *sotto-scrivere*, ném. *unter-schreiben*, ang. *under-sign* stb. is), míg az mdE.-ban *śormadoms* tkp. 'írni' vagy *ťem putoms* tkp. 'odatenni a nevet'. Még egy példa: m. *körülfogni* 'umgeben, umschließen' <: *körül* határozószó-névutó + *fogni* (vö. ol. *circon-dare*, ném. *um-geben* stb.), de az mdE.-ban *ṕiŕams* 'ua.' (tkp. 'elzárni, eltorlaszolni'). A magyarban és a finnben (valamint más nyelvekben) tehát a határozószó-névutók esetenként igekötői helyzetben mutatkoznak.[2] Másrészt az mdE.-ban nem sikerült semmi nyomot felkutatnom egy olyan tendencia meglétét illetően, amely a magyarban, a finnben stb. megállapítható, azaz semmi jele sincs a határozószó-névutó → igekötő fejlődésnek.

Vizsgáljuk meg a következő mondatot: *či valdoś p a č k jutakšnoś tumopulovaňť* 'a napfény át- meg átjárja a tölgyest' (RESl 307)[3]. Itt a *pačk* határozószó-névutó 'át' az igekötő elméleti helyén található, csakhogy — miután az mdE. számára ismeretlen az a fejlődés, amire az imént céloztam — érintetlenül megőrzi mind funkcionális, mind formai függetlenségét, anélkül, hogy az igével jelentésbelileg egybeolvadna. Határesetet jelent egy népdal alábbi sora: *a l g a a l g a ťiftijan* 'wenn ich untenhin fliege' (P 2, 233). Ebben az első *alga* ('lent, alant') nyilvánvalóan határozószó[4], és a második ('ua.') is, jóllehet akadálytalanul felvehetné az igekötői jelleget, mégis mint határozószó elszigetelt marad az igei állítmánytól és — ez gyakori az mdE.-ban — a megelőző iker-alakot erősíti.

Az mdE.-ban mindazonáltal találhatunk példákat a határozószó-névutó szóvégi agglutinációjára vagy fél-agglutinációjára. Íme néhány: *maťŕa ašťi śeď- a l o* 'Matrja a híd alatt van' (P 2, 281): *śeď-alo* fél-agglutináció — vö. *śeď* v. *sęď* 'híd' és *alo* (határozószó-)névutó 'alatt'; *pand-a l g a stada jaki* 'a hegy lábánál halad egy csorda' (EMSz 296; Evs 234): *pand-alga* az agglu-

[2] Az igekötő lényegéhez a magyarban és más finnugor nyelvekben is, vö. J. SOLTÉSZ K., Az ősi magyar igekötők. Budapest, 1959. 7—16.

[3] Az mdE. szövegek idézésekor többnyire a források adta írásmódhoz igazodom, mindig megkülönböztetve azonban az ún. lágy mássalhangzókat a szokásos ´ jellel.

[4] Grammatikailag az *alga* határozószó-névutó: 'alant' és 'alatt (el)'.

tinációhoz nagyon közeli fél-agglutináció — vö. a *pando* 'hegy' *o*-jának lekopása az *alga* (határozószó-)névutó 'alatt (el)' szóeleji *a*-jának hatására; *stol a ŋ k s t o penč praś* 'az asztalról leesett egy kanál' (Evs 236): a *stolaŋksto* agglutináció a *stol'* 'asztal' és a *laŋksto* (határozószó-)névutó '-ról' között. Effajta alakulatok, analógikus hatást gyakorolva, előkészíthetnék egy sor újtípusú esetrag létrejöttét, s ezáltal előbb-utóbb kibővíthetnék az erza-mordvin meglevő esetkészletét[5]. Egy ilyen feltevés nem túlságosan merész: több eset található, amelyben a névutós szerkezet főnévi alaptagjára vonatkozó birtokos személyrag nem a névszóhoz, hanem közvetlenül a névutóhoz tapad, mintha ez utóbbi nem névutó, hanem esetrag lenne. Pl.: *lotkan pećka-i ķ e ľ i ť* 'megállok a kályhád előtt' (P 2, 401): a *pećka-iķeľiť* birtokraggal ellátott fél-agglutinációs alak — vö. *pećka* 'kályha' és *iķeľiť* 'előtted', tkp. 'eléd' < : *iķeľev* ~ (*iķeľej* >) *iķeľi* névutó 'elé' + *-ť* e. sz. 2. sz. birtokrag; *ton ozak stol' e k š e z ę m* 'te ülj az asztalomhoz!' (GMJa 1 : 338): *stol' ekšezęm* 'az asztalom mögé, az asztalomhoz', tkp. 'az asztal-mögém' — vö. *stol'* 'asztal' és *ekšezęm* 'mögém' < : *ekšes* névutó 'mögé' + *-(ę)m* e. sz. 1. sz. birtokrag. Visszatérve arra a tényre, hogy az mdE.-ban a határozószó-névutók sohasem használatosak igekötőkként, megjegyzendő, hogy e nyelv számára voltaképpen idegen bármilyen előszócska-típus, hacsak nem számítjuk ilyennek az *a* tagadó szócskát az efféle kifejezésekben: *a-jovtavića* 'kimondhat-atlan', *a-lamo* 'nem sok, kevés' (EMSz 113, 176).

Az mdE.-ban mintegy harminc névutó használható fel határozószóként (l. a II. fejezetben), azaz van körülbelül harminc határozószó-névutó. Az a körülmény, hogy a fonetikai egybeesésen túl szemantikailag sem nagyon különülnek el egymástól, azt sugallja, hogy az azonos alakú névutók és határozószók (az erzában, a magyarban, a finnben stb. egyaránt) eredetüket tekintve is összetartoznak: ez kétségtelenül helytálló. A vitatható csupán az, hogy a határozószók előzték-e meg létrejöttükben a nekik megfelelő névutókat, vagy fordítva. Megpróbálok némi fényt vetni erre a problémára, bár nehéz (és talán eredménytelen) még csak feltételezéseket tenni is.

A latin *utrumque latus circumfluit aequoris unda* mondatban, a *latus circumfluit* szintagmát a puszta kifejezés síkján háromféleképpen lehetne felbontani: 1. *latus* I *circumfluit*, 2. *latus circum* I *fluit*, 3. *latus* I *circum* I *fluit*. Világosan kitűnik, hogy az így tagolt szintagmában a *circum* szócska 1. igekötővel, 2. viszonyszó-névutóval,[6] ill. 3. határozószóval azonosul. Hasonlóképpen a *vir alov tuś* 'erdő aljába ment' (EMSz 296) mdE. mondat a következő formákban bontható szét: 1. *vir alov* I *tuś*, 2. *vir* I *alov tuś*, 3. *vir* I *alov* I *tuś*, ahol *alov* 'aljába, alá' 1. névutó, 2. igekötőszerű szócska, ill. 3. határozószó szerepében rögzítődik. A *circum* és *alov* funkcionális mozgékonysága az illető szintmagmákon belül egyrészt eredeti határozatlanságukra, másrész pedig olyan kifejezési képességükre mutat, amely idegen minden felszínes nyelvtani osztályozástól.

Ezen a ponton, azt hiszem, már ésszerű nem ragaszkodni tovább az elsőbbség kérdésének taglalásához. Mindazonáltal kívánatosnak tartom felhívni a figyelmet arra, hogy egyesek a határozószó genetikai elsőbbségét vall-

[5] A prepozíció egy hasonló fejlődési lehetőségéhez (ti. viszonyszó → eset-előrag) vö. G. Devoto, Enciclopedia Italiana. 28 (1935): 193 (Preposizione címszó alatt).

[6] A latinban is találhatók névszó után álló viszonyszók: vö. pl. *me-cum*, *quo-usque* stb.

ják a homofon (és nem csak homofon) névutóval szemben,[7] mások ellenben a névutót tartják korábbinak.[8]

Az mdE. (és a mdM., a magyar, a finn stb.) névutók legnagyobb százaléka morfológiailag egy főnév megkövült ragos (nagyon ritkán ragtalan) alakjából áll (vö. GMJa I, 338). Az itt említett nyelvekből a következő adatokat emelhetjük ki:

erza-mordvin ..... 42 névutói tő közül 29 világosan főnévi eredetű (69%);
moksa-mordvin .... 38 névutói tő közül 26 minden bizonnyal főnévi (68,4)%);
magyar ..... 55 névutói tő közül 43 főnévi természetű (78,1%);
finn ..... 86 névutói tő közül 50 főnévi jellege közvetlenül észrevehető (58,1%).[9]

A tőként szolgáló főnév eredeti jelentése olykor megőrződött a névutó formában is, máskor nem. Nézzük meg hát, e tényből kiindulva, milyen kritériumok alapján különböztethető meg a gyakorlatban egy mdE. névutó egy egyszerű ragos főnévtől.

1.1. Valódi névutónak kell tartanunk mindenekelőtt azt a névutót, amelyben a még önálló főnévként létező tő etimológiai jelentése

a) nem maradt meg: pl. *ķis* ~ *ķisę* '-ért, miatt' — vö. *ķi* 'út', vagy
b) legalábbis elhomályosult: pl. *ķeľes* 'mindenütt, -ben' — vö. *ķeľe* 'szélesség'.

1.2. Ugyanebbe a kategóriába tartozik továbbá az a névutói viszonyszótípus,

a) amelynek töve ma már nem létezik mint rendes főnév: pl. *aldo* 'alól' — vö. **al* 'alacsonyan levő rész', vagy
b) amelynek esetvégződése, jóllehet gyakran egy mindmáig önálló főnévként szótárazott tőhöz járul, már nem tagja az mdE. modern esetragrendszerének, csupán többé-kevésbé elszigetelt maradványa valamikor eleven toldaléknak: pl. *ṕeľe* 'oldalán' — vö. *ṕeľ* 'oldal, rész' és *-e* < : ?**-ľe* régi locativusi esetrag.

1.3. Természetesen megérdemlik a „névutó" címet mindazok a szavak, amelyeket az mdE. közvetlenül mint ilyeneket kölcsönzött a tatárból és amelyek a tatárban voltaképpen ragos főnevek: pl. *baška* 'vmin kívül; nélkül' — vö. tat. *baška* 'vmin kívül' < : *baš* 'fej'.

[7] Vö. pl. Gy. Décsy, Einführung in die finnisch—ugrische Sprachwissenschaft. Wiesbaden, 1965. 161, 42. jegyz.

[8] Ezt a véleményt látszik képviselni többek között K. Rédei (Radanovics) Die Postpositionen im Syrjänischen unter Berücksichtigung des Wotjakischen. Budapest, 1962. 204—5.

[9] A névutói tövek vizsgálatakor az alábbi műveket vettem alapul: az erzához Ser 239—255 és a jelen tanulmányt; a moksához Ser uo. és S. G. Potapkin—A. K. Imjarekov, Mokšansko-russkij slovar'. Moskva, 1949, passim; a magyarhoz MNR 29—167; a finnhez A. Penttilä, Suomen kielioppi. Porvoo—Helsinki, 1963. 337—342, 370—1, 389, 403, 414, 430, 436, 445 (NB. A Penttilänél fellelhető 156 névutói tő közü azokat választottam ki, amelyek a leggyakoribb névutók bázisát képezik: számításom szerint 86 ilyen van) és Suomen kielen etymologinen sanakirja. 1—4, Helsinki, 1955—1969, passim (Lexica Societatis Fenno—Ugricae 12.).

1.4. Valódi névutónak kell felfognunk ezenkívül egy pár volt főnevet, amelyet jelenleg esetvégződés nélkül, viszonyszó szerepében találunk meg: pl. *kirda* '-szor/-szer/-ször' — vö. **kirda* 'szer'.

2. Problematikusabb „névutónak" definiálni azt a főnévi alapú névutói szótípust, amely nem kaphat helyet a már említett csoportok között, vagyis azt a típust, amely egy ma is meglevő és állandó jelentéssel bíró főnév és egy eleven esetvégződés összetételének mutatkozik. Ilyen körülmények közt csak a szövegkörnyezetre támaszkodva dönthetjük el, hogy névutóról vagy egyszerűen ragos főnévről van-e szó. Ti. egy nomen possessoris + nomen possessi kapcsolatban, ahol a nomen possessi nyugodtan lehetne névutó, ha annak objektív jelentése nem egyeztethető össze azzal a jelentéssel, ami a szövegkörnyezetből derül ki, akkor mondhatjuk, hogy névutóval állunk szemben. Másképpen kifejezve, ahhoz, hogy névutónak nyilváníthassuk a kérdéses típusú szóalakokat, nomen possessi funkciójában, teljesen el kellett veszíteniük szótári jelentésüket (vö. GMJa 1 : 340—341 ;KUDAEV : VMJa 32 : 161, 170). Megmagyarázom példákkal:

Az mdE. *ve časoń p o c t o mon i sįń* 'én egy órán belül jöttem' (P 1, 304) verssorban a *pocto* (= *potsto*) a legnagyobb szemantikai és szerkezeti hűséggel 'belül', etimológiailag azonban 'belse(jé)ből' (< : *pot-mo* 'belső rész, belső' + *-sto* elativusrag) jelentésű; tehát ha *pocto* nem lenne névutó és az adott szövegösszefüggésben nem objektív jelentésétől megfosztva jelentkeznék, a *ve časoń pocto mon i sįń* mondatot illogikusan így kellene lefordítanunk: 'én egy óra belsejéből jöttem'. A *toń k e ď s t ę ľezks karman vešeńe* 'tőled fogok segítséget kérni' (SER 245) mondatban a *ķeďstę* tkp. '-től', de etimológiailag a. m. 'kézből' (< : *ķeď* 'kéz' + *-stę* elativusrag); ha itt a *ķeďstę* nem mint viszonyszó szerepelne és megtartaná konkrét etimológiai jelentését, a mondat magyarul így hangzanék: 'a te kezedből fogok segítséget kérni', ami meglehetősen korlátozó és fölöslegesen részletezett lenne a kifejezés általános logikai értékéhez képest. Még egy utolsó példa. „*Predśedateľeś avoľ toń konďamo, a śiṁi*", — *otvečaś ṁirďenzę źįľamoṅť l a n g s Nataľ* ',,Az elnök nem olyan, mint te, nem iszik" — válaszolta Natalja a férje zsörtölődésére' (GMJa 1: 341): *langs* '-re', de etimológiailag 'felület(é)be' (< : *lang-o* 'felület' + *-s* illativusrag); ennélfogva itt is, amennyiben a *langs* egyszerűen egy illativusi végződéssel ellátott főnév lenne, nem pedig névutóként szerepelne, abszurd módon a következő fordítást kapnánk: '... válaszolta Natalja a férje zsörtölődésének felületébe'.

Más esetekben viszont nem ilyen könnyű megoldani a problémát. Olykor kizárólag az egyén akaratától függ, hogy névutónak tekinti-e vagy sem egy elméleti nomen possessoris + nomen possessi kapcsolat nomen possesi-jét. Pl. ha a *veď č i ŕ e v a jakan* 'a folyó mentén járkálok' (Evs 237) mondatban a *čiŕeva*-nak 'a szél(e) mentén' (vö. *čiŕe* 'oldal, szél' és *-va* prolativusi esetrag) konkrét értelmet akarunk adni, a *čiŕeva* a *veď* 'víz, folyó' szóhoz viszonyítva nem lenne más, mint egy nomen possessi, ezzel szemben ha a *čiŕeva*-nak az elvontabb, ám logikailag ugyanúgy érvényes 'mellett (el)' értelmet adjuk, akkor a *čiŕeva* a vmi közelében való mozgást kifejező viszonyszó alapvető jellegét veszi fel. Hasonlóképpen, ha a *veďeń k u n š k a s o tol palį* 'vízben tűz ég' (EMSz 299) mondatban a *kunškaso*-nak a 'közepében' reális és pontos jelentését tulajdonítjuk (vö. *kunška* 'közép' és *-so* inessivus rag), a *veďeń kunškaso* egy nomen possessoris + nomen possessi kapcsolat lenne, ha viszont '-ben' jelentésben fogjuk fel, névutói jellegét emeljük ki.

Ugyanígy a szövegkörnyezet nyújtotta segítség ellenére sem könnyű rendszerint eldönteni, hogy egy meghatározott szóalak névutó vagy ragos főnév-e, azokban az esetekben, amikor a 'ragos főnév' nem főnév, hanem melléknév után áll, vele látszólag egy attributív szószerkezetet alkotva. Mindjárt le kell szögezni, hogy az mdE.-ban alapvetően két névutói szó-sort érint ez a jelenség : a *jono* (tkp. 'oldalon') és a *ṕeľe* (tkp. 'részen') névutókat és származékaikat és hogy a velük társuló melléknevek általában a *ťiť* 'jobb' és a *ťerš* 'bal', a *ťe* 'egy', *kavto* 'két' melléknévi értékű számnevek, a melléknévi szerepű *ombo* 'másik' határozatlan, és a szintén melléknévi értelmű *ťe* 'ez', *to* 'az' mutató névmások.

Mindenekelőtt, azt hiszem, megállapítható, hogy az olyan szókapcsolatokban, mint *ťe j o n o* 'ezen az oldalon', *ťerš ṕ e ľ e* 'bal oldalon' stb., a *jono* és a *ṕeľe* jelenleg névutóknak tartandók, lévén ma már megkövesült főnévi formák (< : *jon* 'oldal', ill. *ṕeľ* 'rész') az *-o*, ill. *-e* (?< :**-lo*/**-le*) locativusi esetrag miatt, amely nem tartozik többé a modern erza esetragrendszerhez (vö. fentebb 1.2. b). Olyan más szókapcsolatokban mint *to j o n d o* 'arról az oldalról', *kavto j o n g a* 'két oldal mentén', *ombo ṕ e ľ e v* 'másik oldalra, *ťiť ṕ e ľ ď e* 'jobb oldalról' stb., ahol a *jon*-hoz és a *ṕeľ*-hez olyan toldalékok járulnak, amelyek ma is szabályszerűen tagjai a modern erza esetragrendszernek (vö. *-do*/*-ďe* ablativusi, *-v* lativusi, *-ga* prolativusi rag), a *jondo*, *jonga ṕeľev*, *ṕeľďe* stb. valószínű névutói természetének kiemelésére a következő feltételezést tehetjük : a fent idézett kapcsolatok korábbi teljesebb és konkrétabb szerkezetekből alakult hiányos kifejezések. Így pl. *to jondo* < :**to ťeď jondo* 'a felől a kéz felől' → 'afelől', *ombo pelev* < :**ombo ťeď ṕeľev* '(a) másik kéz felé' → '(a)másik felé', *kavto jonga* < :**kavto ťeď jonga* '(a) két kéz oldalán végig' → 'két oldalon végig' stb. (megjegyzendő, hogy magyarban is fellelhetők ilyen névutós szerkezetek : vö. *a-felé*, *két-felé*, *jobb felé* stb., továbbá *bal kéz felől*, *jobb kéz felől*).

Fentebb (1.4.) hivatkoztam azokra az egykori főnevekre, amelyeket minden esetvégződés nélkül viszonyszói szerepben találunk. Szeretném itt felhívni a figyelmet ezek egyikére: *kuvalma* 'hosszában, hosszant, stb.'. Nézetem szerint e névutó az mdE. *kuvalmo* (mdM. *kuvalma*) 'hosszúság' főnévre vezethető vissza, amelynek korábban **kuvalma* változatának is kellett lennie. Valóban, az mdE.-ban a *-mo* deverbális nomenképző váltakozik a *-ma* képzővel (vö. *kočka-mo* 'választás' < : *kočkams* 'választani', ill. *ľiśe-ma* 'kimenés' < : *ľiśems* 'kimenni' — Ser 70). Mindazonáltal, a *kuvalma* névutó esetében a *-ma* nomenképző ténylegesen felveszi a viszonyt kifejező funkciót is (vö. II. fejezet 17.). Arra a kérdésre : miként lehet az, hogy a szóban forgó *-ma* viszonyt is kifejez, érdekes magyarázatot sugall P. S. Kudaev (VMJa 32 : 171). A szovjet nyelvész véleménye szerint a *kuvalma* egy előbbi **kuvalmova* (< :*kuvalma* ~ *kuvalmo* + *-va* prolativusi végződés) összevont formájának tekinthető. E tétel alátámasztására egy példát idéz Drakino falu (Torbeevo körzet a Mordvin ASzSzK délnyugati részén) nyelvjárásából, ahol kifejezetten *kuvalmuva* (~ **kuvalmova*) alakot olvashatunk : *opįtnįj učastkať k u v a l m u v a ťicta jofťiḱ*, *ćuť ťešinǵe son* 'a kísérleti területről helyesen mondtad, elég kicsi' (tkp. 'egy kicsit kicsi') (uo.).

A főneveken alapuló névutók közül érdeklődésünkre tarthat számot a *tombaľe* 'vmin túl'. Az mdE.-ban — származékait nem számítva — ez az egyetlen olyan névutó, amely egy névmási és egy főnévi tő társulásából jött létre. Csakugyan, a *ton*(*a*) 'amaz' + *ṕeľe* 'oldalon' összekapcsolódásából származik

(vö. II. fejezet 23., valamint EMSz 299 és VMJa 32 : 61). Eredeti jelentése tehát: 'amazon az oldalon, a túloldalon' → 'vmin túl'. Ezt a származtatást SEREBRENNIKOV nem fogadja el. Szerinte a *tombaľe*-t a következőképpen kell felbontani: *to-* névmási tő, *-mb-* nagyobb fokú távolságra mutató suffixum, (*-a-* kötőhangzó,) *-ľe* → :**-lne* < : *-l* adverbiális képző + *-ne* régi locativusi rag (vö. SER 251). Egy ilyen etimológiai magyarázat helytálló is lehetne, viszont, úgy vélem, okot ad némi bírálatra. Mindenekelőtt túlságosan nehézkes és bonyolult az első magyarázat egyszerűségével szemben; különös továbbá, hogy az mdE.-ban a feltételezett *-mb-* elem, ami emlékezetünkbe idézi a többi közt a finn középfok *-mp-* jelét, nagyon szórványos eseteket kivéve (vö. pl. *ombo* 'másik'), csak *tombaľe* névutóban és származékaiban található meg egyfajta augmentatív funkcióval, és egyáltalán nem használatos pl. a melléknevek középfokának jelölésére (vö. Evs 83). A javasolt etimológiát illetőleg maga SEREBRENNIKOV is mintha ellentmondana önmagának: egy helyen a *tombaľe*-t így fordítja: 'na drugoj storone' (SER 73), és ennélfogva, véleményem szerint, ő is elismeri a szóban a *ľeľe* komponenst. A *tombaľe*-vel kapcsolatban rá kell mutatni a szovjet kutató egy másik ellentmondására is. SEREBRENNIKOV megállapítja, hogy ezzel a szóalakkal csupán az mdE.-ban találkozhatunk (SER 251), az előző oldalak egyikén azonban idéz egy mdM. *tom-baľ* alakot 'a túloldalon' jelentésben (vö. SER 73). A valóságban ez a *tom-baľ* nem dokumentált sem a Mokšansko-russkij slovar'-ban, sem másutt, joggal kételkedhetünk tehát reális meglétében.

De nem minden mdE. névutó alapszik közvetlenül főnéven: egyesek névmásokból vagy névmási tövekből, mások melléknevekből vagy melléknévi formákból származnak, megint mások határozószókból (nem választom külön a tatárból kölcsönzött névutókat, mert lényegében ezek is az említett tőcsoportok valamelyikébe tartoznak).

Több névmási tőből, valamint egy (legalábbis formailag) melléknévi suffixumból alakult a *konďamo* 'vmihez hasonlóan' (részletesen l. a II. fejezet 37. alatt).

Nagy a valószínűsége, hogy melléknévi eredetű a *viďs* '-hez, -ig' (vö. *viďe* 'egyenes'). Talán közvetlenül egy melléknévi formára épül a *malaso* 'mellett': a mdM.-ban valóban bizonyított egy *mala* 'közeli' melléknév, míg maga a *malaso* az mdE.-ban mind névutó, mind melléknév.[10]

Végül mint határozószóból keletkezett névutó (természetesen a már jelzett fenntartással az iránt, hogy jogos-e genetikai elsőbbségről beszélni a homofon névutók és határozószók között) megemlíthető az *iķeľev* 'elé'. Nem fogadható el, hogy ez a névutó minden közbeeső mozzanat nélkül egy főnévből alakult volna ki, mivel **iķeľ* főnév az mdE.-ban sohasem létezett. (NB. *-ev* = *-e-* kötőhangzó + *-v* lativusrag.) Legfeljebb azt tételezhetjük fel, hogy valamikor megvolt az **ik* 'előrész' szó (vö. SER 243), amelyből utóbb az *l* ~ *ľ* (vö. SER 251) adverbiális képzővel lett az *iķeľe* 'elöl'; majd az *iķeľe* „hol?" kérdésre felelő határozószóból létrejött az *iķeľev* 'előre' „hová?" kérdésre felelő határozószó, ami aztán mondattani okok miatt felvette a névutói értéket is.

Mint a felhozott példákból és főként az utolsóból következik, nem lehet teljes határozottsággal mondani, hogy egy mdE. névutó n e m főnévből származott, mert — meg vagyok róla győződve — ennek a nyelvnek minden

[10] Kuriózumként megemlíthető, hogy a 'mellett, közelében' fogalmat más nyelvek is egy melléknévi eredetű viszonyszóval fejezik ki: vö. pl. ol. *vicino* melléknév-prepozíció („Abito nel paese *vicino*" — „Abito *vicino* al paese").

névutója végül is főnévi tőhöz köthető (pl. nem kizárt, hogy a *konďamo* kotöve is, amelynek nagyon régóta névmási értéke van, a nyelvi fejlődés kezdetén konkrét jelentéssel és főnévi funkcióval bírt). Az utóbbi állításra vonatkozóan meg kell vizsgálnunk az *ejsę, ejstę, ejs* stb. névutói sort (l. II. fejezet 5.).

Ennek a sornak közvetlen kapcsolata van az *eś* 'övé, maga' névmással. Szorosan véve tehát névmási eredetű (vö. Evs 236). Mindazonáltal D. V. Bubrich az *eś*(~ *es*)-nek eredeti 'közép, benső, szív, lélek' jelentést tulajdonít, régi formai variánsaként pedig az **ez*(~**eź*)-t jelöli meg.[11] Bubrich szemantikai hipotézise bizonyára nagyon közel jár az igazsághoz, mivel más finnugor és nem finnugor nyelvekből is vannak bizonyítékok arra, hogy a visszaható névmás nyelvtani szerepét gyakran olyan szavak töltik be, amelyeknek konkrét értelmük van. Példaképpen gondoljunk a magyar *maga* névmásra, melynek elvont grammatikai értéke éppen egy nagyon is konkrét korábbi jelentésből fejlődött ki (< :*mag* 'semen').[12] Az **ez*(~**eź*) variáns másrészről lehetővé teszi, hogy pontosan megmagyarázzuk az *ezga* (~ *eźga*) 'vmin végig' és *ezdę* (~ *eźďe*) '-tól/-től' névutói alakok eredetét. Ha nem létezett volna az **ez* variáns, a jelenlegi prolativusi névutóalak **eska* (vagy **eśka*) lenne, azaz a *-ka* végződés, amely történetileg megelőzte a *-ga*-t, a zöngétlen *s* szomszédsága miatt sohasem zöngésülhetett volna; míg viszont egy **ezka* alak szabályosan átmehetett *ezga*-ba (vö. Ser 242). Hasonló megjegyzések érvényesek az *ezdę* névutóra is: ha az alapszó *es* ~ *eś* lett volna, ma **estę* vagy esetleg **eśťe* alakokkal találkozhatnánk. Az *ejsę, ejstę, ejs* is minden valószínűség szerint **ez*(~ **eź*)-re megy vissza: az mdE.-ban a *z* ~ *ź* + *s* kapcsolat gyakran módosul *j* + *s*-szé — pl. *kardazso* (< : *kardaz*) :> *kardajso* 'udvarban' *kuźś* (< : *kuźems*) :> *kujś* 'felkúszott' (vö. Ser 241, EMSz 164).

Abból a tényből kiindulva, hogy az *eś*(~ *es*) jelentése eredetileg 'benső, lélek', sőt talán 'emberi test' lehetett, Kudaev (VMJa 32: 172) úgy véli, hogy az *ejsę, ejstę, ejs* stb. névutói sor már az *es* objektív jelentésével összefüggésben jött létre. A magam részéről azt gondolom, nem szükséges ennyire, a mordvin nyelv őstörténetéhez visszanyúlni. Az *ejsę/ejstę* stb. szemantikai bázisa könnyen összeköthető a 'maga' elvont jelentésű *eś* névmással. Mint majd a III. fejezetben láthatjuk, a névszó + *ejsę/ejstę* stb. együttes egyfajta „bővelkedő esetszerkezetnek" tekinthető, ahol a ‚maga' jelentést meg tudnánk okolni.

Az itt említett névutó-sorról szóló fejtegetések befejezéseképpen megjegyzendő, hogy az egyes tagok felsorolásakor sem Kudaev (vö. MVJa 32: 170—172), sem A. K. Imjarekov (vö. GMJa 1 :338), sem pedig Serebrennikov (vö. Ser 241) nem nevezi meg az *ezdę* ablativusi formát, sőt az mdE. *ejstę*-t a mdM. *ezda*-hoz párosítják, és következésképpen elhanyagolnak egy moksa *esta* elativusi alakot is. Holott úgy tűnik, mind a kettő létezik. Az *ezdę* alak szabály szerint használható a határozott (vagy a birtokos személy-) ragozás ablativusi ragjának helyettesítésére: vö. Evs 60, 62, 63, 66, 75, 76 stb., valamint Ser 39 (sic!). Egy mdM. *esta* névutó bizonyított pl. Budenznál (BMNy 38) és Bubrichnál (i. m. 67, 208 stb.). A pontos párosítás ez lenne: mdE. *ezdę* — mdM. *ezda*, mdE. *ejstę* — mdM. *esta*.

Hogy Kudaev és a többiek „megfeledkeztek" az *ezdę* névutóról, mentséget találhat abban a tényben, miszerint a mai mdE-ban az *ejstę* eredeti

[11] L. részletesen D. V. Bubrich, Istoričeskaja grammatika erzjanskogo jazyka. Saransk, 1953. 208—211.

[12] Vö. további példákkal Gombocz Z., Jelentéstan. Pécs, 1926. 96—98.

elativusi funkciójához mindinkább hozzávegyül egy ablativusi is, bizonyos módon fölöslegessé téve és szinte kiszorítva a használatból az *ezdę*-t: vö. pl. *„Mon tujan. . .”* — *meŕś Miťa, véľavťś da sastiŋe tuś školańť e j s t ę ve jonov* „Én elmegyek. . .” — mondta Mitja, megfordult és az iskolától lassacskán elment valamerre' (VMJa 32: 172. — Itt logikusan *ejstę* helyett *ezdę* lenne helyes). Egészen más a mdM. *esta* helyzete. Azt mondhatjuk, hogy ennek a névutói formának az utóbbi időben — talán kevés nyelvjárási terület kivételével — teljesen elfoglalta a helyét az *ezda* (a mai moksa köznyelvben *esta* már csak mint határozószó él, 'akkor' értelemben — vö. Mokšansko-russkij slovar' 317), azaz a mdM.-ban gyakorlatilag az ellenkezője történt annak, ami az mdE.-ban van megvalósulóban.

Ismeretes, hogy a magyarban és a finnben igei tőből keletkezett névutók is vannak. Pl. m. *néhány nap m ú l v a*, ahol a *múlva* névutó a *múlik* ige határozói igeneve; f. *toukokuuhun m e n n e s s ä* 'április folyamán, május kezdete előtt': a *mennessä* névutó (vö. PENTTILÄ i. m. 414) a *mennä* 'menni' ige II. inf. inessivusragos alakja. Az erza-morvinban viszont nem találhatók ilyen névutó-típusok.

Térjünk most rá egyes sajátos morfológiai arculatok vizsgálatára, amelyeket a névutó meghatározott szövegkörnyezetbe ékelődve ölthet magára.

A névutó a hozzá tartozó névszótól függően az mdE.-ban néhány olyan formai jellegzetességgel mutatkozhat, amelyek tulajdonképpen a vele társult névszónak felelnének meg, nevezetesen

a) a névszó birtokragjával (mint fentebb is utaltam rá): pl. *śeľḿe i ķ e ľ ď e ń e k jomaś* 'elveszett a szemünk elől' (Evs 236; EMSz 297. — *Śeľḿe iķeľďeńek* tkp. 'szem-előlünk' **śeľḿeńek iķeľďe* 'szemünk elől' helyett), *maksiźe ťeťań ķ e ď s ę n z ę* 'odaadta azt apjának' (Ser 245. — *Ťeťań keďsęnzę* **ťeťanzo keďsę* 'apjának' helyett);

b) nyomatékosító szócskákkal: pl. *avoľ anśak toń, no moń ķ i s ę j a k pičeďi* 'nemcsak érted aggódik, hanem értem is' (GMJa I, 338. — *Moń kisejak* tkp. 'én miatt-is' **mońgak kisę* 'miattam is' helyett; *-jak/-gak* 'is'), *sajems príḿer kiń p e ľ ď e j a k* 'példát venni valakiről' (RESl 39. — *Kiń peľďejak kińgak peľďe* tkp 'valaki felől', valakiről' helyett; a *kińgak* a *kijak* 'valaki' genetivusa: a *-jak/-gak*-nak itt névmási képző szerepe van).

A moksában az erzában felsorolt jellegzetességeken kívül a névutó még más formákban is megjelenhet. Ellátható becéző-kicsinyítő képzővel, ami természetesen a névszóra vonatkozik (pl. *vir t ŝ r v a ń ä s a* 'erdőcske mellett' **víŕńä tŝrvasa* helyett; a-*ńä*/mdE. *-ńe*/ becéző-kicsinyítő képző). Hozzájárulhat továbbá a határozott főnévragozás jele, amely voltaképpen névszóhoz kapcsolódnék (pl. *obed m a l a ť i* 'majdnem ebédig' **obeďť malas* helyett; a *-ť* a határozott főnévragozás jele) (vö. GMJa I. 338).

Érdekes megfigyelni, hogy mindezekben az alakokban a névutók ugyanúgy viselkednek, mintha esetragok lennének: vö. pl. mdE. *pakśasonk* 'szántóföldeteken' — *pakśa l a n g s o n k* 'ua.', *kudostojak* 'házból is' — *kudo potstojak* 'ua.', ahol szerkezeti szempontból mindkét páros formában ez a sorrend: tő + esetrag/ névutó + egyéb toldalék. A fentiek alapján a hasonló szerkezetek meglétének okát a névutók egyszerű esetragokká való lassú átfejlődésében kereshetnénk.

Sajátos morfológiai arculatot vesznek még fel az mdE. (és más finnugor nyelvekbeli) névutók, amikor logikai kapcsolatba lépnek egy személyes névmással, pontosabban amikor a személyes névmás ↔ névutó viszonyt névutó +

birtokos személyrag révén fejezzük ki. Erről az oldalukról is közelíthetők tehát a névutók a főnevek kategóriájához, mert rendszerint csak ez utóbbiak kaphatnának birtokragot (más szófajok is, amikor birtokos személyraggal szerepelnek, főnevesült formában állnak: a mellékneveket illetően vö. pl. mdE. *mazịm* 'szépségem', tkp. 'szépem', m. *kedvesem*, f. *rakkaani* 'drágám' stb.).

Vegyünk mdE. példákat, amelyekben a névutóhoz a különböző birtokos személyragok csatlakoznak: *užo aran parịjam dugam i ḱeľeť* 'várj, sógornőm, nővérkém, eléd állok' (P 2, 167. — *Iḱeľeť* 'eléd', tkp. 'előtted' < : *iḱeľe* névutó 'előtt' + *-ť* e. sz. 2. sz. birtokrag); *i ḱeľeńek ašťi* 'előttünk áll' (Evs 236. — *Iḱeľeńek* 'előttünk' < : *iḱeľe* + *-ńek* t. sz. 1. sz. birtokrag); *jožoston tuś* 'elment tőlem' (Evs 236. — *Jožoston* 'tőlem' < : *jožosto* névutó '-től' + *-n/~ -m/* e. sz. 1. sz. birtokrag); *konaś jutkstoŋk véšeměďe pokš?* 'ki a legidősebb közületek?' (Evs 234. — *Jutkstoŋk* 'közületek' < : *jutksto* névutó 'közül' + *-ŋk* t. sz. 2. sz. birtokrag); *koda mon jutkstost, bratcị, orgoďiń?* 'hogy szöktem meg közülük, testvérek?' (P 2, 105. — *Jutkstost* 'közülük' < : *jutksto* + *-st* t. sz. 3. sz. birtokrag); *kortịńek kuvalmanzo* 'róla beszéltünk', (ERSl 113. — *Kuvalmanzo* 'róla' < : *kuvalma* névutó 'hosszában', itt '-ról/-ről, vm/vki körül' + *-nzo* e. sz. 3. sz. birtokrag); *ḱisẹnzẹ saśť* 'érte jöttek' (Evs 233. — *Ḱisẹnzẹ* 'érte' < : *ḱisẹ ~ ḱis* névutó '-ért' + *-nzẹ ~ -nzo* l. fent); *varmaś pačkat ľiśi* 'keresztülfúj rajtad a szél' (Evs 232. — *Pačkat* 'rajtad keresztül' < : *pačk ~ pačka* névutó 'át, keresztül' + *-t ~ -ť* l. fent).

Ismeretes, hogy — mint az mdE.-ban — a birtokrag a magyarban és a finnben is hozzáilleszthető a névutóhoz. Mi több, meg kell jegyeznünk, hogy a kapcsolódási sorrend mindhárom nyelvben ugyanaz: vö. mdE. *malavanok* 'mellettünk el' < : *mala-* tő + *-va* prolativusrag + *-nok* t. sz. 1. sz. birtokrag; m. *alattam* < : *al-* tő + *-(a)tt* locativusrag[13] + *—(a)m* e. sz. 1. sz. birtokrag; f. *sisällänsä* 'benne' < : *sisä-* tő + *-llä* adessivusrag + *-nsä* e. sz. 3. sz. birtokrag. És ez a kapcsolódási sorrend is — amely talán már az uráli alapnyelvre jellemző volt[14] — a főnévhez közelíti a névutót az mdE.-ban (és a finnben): vö. mdE. *ḱiskaškast* 'az ő kutyájuk nagyságú' < : *ḱiska* 'kutya' + *-ška* comparativusrag + *-st* t. sz. 3. sz. birtokrag (ugyanígy a finnben: *kaupungissamme* 'városunkban' < : *kaupunki* (töve: *kaupungi-*) 'város' + *-ssa* inessivusrag + *-mme* t. sz. 1. sz. birtokrag; a magyarban ezzel szemben:[15] *testvérednek* < : *testvér* + *-/e/d* e. sz. 2. sz. birtokrag + *-nek* dativusrag).

A személyes névmás ↔ névutó viszony az említett, alapvetőnek nevezhető módon túl, elsősorban a beszélt nyelvben, sajátos kifejezésbeli kívánalmak vagy érzelmi okok következtében, megvalósulhat még más helyettesítő formákkal is. Hozzá lehet illeszteni a névutóhoz a birtokragot s egyidejűleg elétenni a genitivusban álló megfelelő személyes névmást (éppúgy, mint a főnév esetében): pl. *moń ezgan* 'énrajtam végig', *mińek laconok* 'mint mi' (vö. *sịńst kudost* 'az ő házuk' *kudost* 'házuk' helyett). Ne felejtsük el, hogy azonos szerkezetű formák használhatók a magyarban és a finnben is: pl. m. *mielőttünk*, f. *sinun rinnallasi* 'temelletted', továbbá hogy, mint a magyarban és a finnben, az mdE.-ban is nyomatékosító értékük van. Szintén nyomatékosító (de nem ennyire kiemelő) értéke van az mdE.-ban egy másik, az előzőnél

[13] Az ősi locativusi rag tulajdonképpen *-t* volt: a geminációhoz keletkezéséhez vö. MNR 32.

[14] L. Hajdú P., Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Budapest, 1966. 70.

[15] A birtok- és esetrag kapcsolódásakor a magyarnak az mdE., finn stb. főnévtől eltérő viselkedésének valószínű okáról l. Hajdú i. m. 70—71.

egyszerűbb helyettesítő forma-típusnak, amelyben a birtokrag nélküli névutó elé járul a személyes névmás: pl. *toń a l o* 'alattad', *sonzę ṁ e ľ g a* 'mögötte (el)', *moń m a r t o* 'velem'.

Ami ez utóbbi formáknak a gyakorlati felhasználását illeti, le kell szögezni, hogy minden névutóval előfordulhatnak, míg a *malavanok* típusú formák között nem kaphat helyet kivétel nélkül minden névutó, abban az értelemben, hogy némelyek nem tűrik meg maguk után a birtokragot. Ezek: *baška* 'vmin kívül', 'nélkül', *ezems* 'helyett' és *turtov* 'számára, részére' (vö. GMJa 1 : 345). Ezekre a névutókra tehát csak olyan formák érvényesek, mint pl. *mońďeń b a š k a* 'rajtam kívül', *toń e ź e m s* 'helyetted', *tįnk t u r t o v* 'számotokra'. IMJAREKOV (uo.) azon névutók között, amelyek nem veszik fel a birtokragot, indokolatlanul idézi a *tarkas* 'helyébe, helyett' névutót: vö. pl. *t a r k a z o n z o* 'helyette' (ERSl 211). Hogy miért éppen a *baška*, az *ezems* és a *turtov* nem engedik meg maguk mögött a birtokragot, még tisztázásra szorul; csupán azt jelzem, hogy a magyarban és a finnben is adódnak hasonló esetek: a magyarban nem tűrik meg maguk mögött a birtokragot többek között az igei tőre visszavezethető névutók, a finnben pedig a partitivusszal álló névutók (pl. csak így helyes: m. *rám n é z v e* 'számomra', f. *sinua v a r t e n* 'végetted').

Még egy különös morfológiai jegyről kell szólnunk az mdE. névutók mondattani szerepével kapcsolatban.

Elöljáróban el kell valamit mondani. Az erzában ennek kifejezésére: „én nagy vagyok", általában a *mon pokš* (szó sz. 'én nagy') mondatot használják, azonban ugyanebben az értelemben nem ritka a *pokšan* (< : *pokš* 'nagy' + *-an* jelen i. predikatív suff. e. sz. 1. szem.) ' szintetikus ' kifejezés alkalmazása sem; hasonlóan „te ember voltál" kifejezhető mind a *ton uľiť loman* mondattal, mind a *lomańeľiť* (< : *lomań* 'ember' + *-e-* kötőhangzó + *-ľiť* < */u/ľiť* 'te voltál') mondat-szóval.[16]

A névutók terén is megfigyelhető ez a jelenség. Pl. *stoľ e k š n ę t* 'ők asztalnál vannak' : *ekšnęť* tkp. 'ők mögött vannak' < : *ekšnę* névutó 'mögött' + Ø (a harmadik személyekre vonatkozó predikatív suffixum nem létezik — vö. Evs 211, 212) + *-ť* t. sz. jele; *vir a l o ľ* 'ő erdőben volt' : *aloľ* tkp. 'ő alatt volt' < : *alo* névutó 'alatt' + *-ľ* múlt időre utaló elem (< : *(u)ľ(neś)* 'ő volt' — vö. Evs 213, EMSz 359, 296) + Ø; *kudo u d a l o t a d o* 'ti a ház mögött vagytok' : *udalotado* tkp. 'ti mögött vagytok' < : *udalo* névutó 'mögött' + *-tado* jelen i. predikatív suff. t. sz. 2. szem.; *a l o n z o ľ* 'őalatta volt' < : *alo* + *-nzo* e. sz. 3. sz. birtokrag + *-ľ* l. fentebb + Ø; *m a r t o n o k o ľ ť* 'ők velünk voltak' < : *marto* névutó '-vel' + *-nok* t. sz. 1. sz. birtokrag + *-o-* kötőhangzó + *-ľ-* l. fentebb + Ø + *-ť* t. sz. jele; stb.

E bevezető megjegyzések végéhez közeledve megemlítendő még a névutó esetenkénti kivételes helyzete egy sajátos szókapcsolat keretén belül. Mint közismert és mint maga az elnevezés is mutatja, a névutó szabály szerint közvetlenül a hozzá tartozó névszó mögött foglal helyet. Csak kevés esetben van eltérés az mdE.-ban ettől a szabálytól. Megtörténhet, hogy a névutót egy másik névutó elválasztja a névszótól: pl. *kudoń iķeľe dį u d a l o kasįť čuvtt* 'a ház előtt és mögött fák nőnek'. Ezek az esetek végül is nem túlságosan ritkák, és bőségesen jelentkeznek sok nyelvben (l. a példa magyar fordítását).

[16] Az erzán (és a moksán) kívül ilyenfajta szerkezetek a szamojéd nyelvekben is vannak: l. HAJDÚ P., Chrestomathia Samoiedica. Budapest, 1968. 47. 140—141.

Egészen kivételesek viszont azok a népköltészetből ismert szerkezetek, amelyekben a névszó és névutója közé beékelődik egy másik (vagy több) névszó. Pl. *oľas lamoń ṁenśťiż bojartneń sịń ķ e ď s t ę* 'sokukat megszabadították ők a földesuraktól' (GMJa 1 : 339. — A *bojartneń* (gen. alak) 'földesurak' és névutója, a *ķeďstę* '-tól' között található a *sịń* 'ők' a *ṁenśťiż* (*oľas*) 'megszabadították' alanya) ; *son ťeťadonzo od ćora ṁ e j e ľ e | son viďi śuro* 'a fiatalember az apja után vet gabonát' (P 2 G, 533). — A *ťeťadonzo* (abl. alak) 'apja ' és névutója, a *ṁejeľe* 'után' közé illesztve található az *od* 'új, fiatal', valamint a *ćora* ,ember, fiú', a mondat alanya). Olykor a közbeiktatott elem kötőszó : *koda tịń pačkuťťado ďiŕińeń ťaťań kardazondo dị m a l a v* 'amint szeretett apám udvarának közelébe értek' (P 2, 475. — A *kardazondo* 'udvara' és a *malav* 'közelébe' között kap helyet a *dị* tkp. 'és' /itt nem szükséges a fordítás/).

A névutók egy része nominativus-accusativust vonz, egy másik részük genitivust, egyesek olykor nominativus-accusativust, olykor genitivust, néhány pedig ablativust. Ablativusszal állnak : *baška* 'vmin kívül ; nélkül', *ṁejľe* 'után' és — csak időhatározói értelemben — *iķeľe* 'előtt' (de tényleges névutó volta kétséges, l. II. fejezet 7.). Ez a vonzatok általános sémája, de közelebbről a kérdés kissé bonyolultabb. M. N. KOLJADENKOV (ERSl 286) megállapítja, hogy a névutók rendszerint az alapvető ragozásban levő névszónak nominativusával, a határozott és a birtokos személyragozásban levő névszónak pedig genitivusával használatosak. Ezt a megfogalmazást azon tény teszi érthetővé, hogy az alapvető ragozásban az accusativus a nominativusszal, a határozott és — részben — a birtokos személyragozásban pedig a genitivusszal esik egybe. Mindazonáltal KOLJADENKOV nem vetett számot azzal a körülménnyel, hogy bizonyos névutók a névszó genitivusát követelik meg akkor is, ha ez utóbbi az alapvető ragozási alakban mutatkozik (vö. pl. *robotań ķ i s* 'munkáért', *toloń p a č k* 'tűzön át', *zakoneń k u v a l t* 'törvény szerint' stb.). Éppen ennek figyelembevételével láttam jónak az egyes névutók vonzatát a fenti séma szerint megjelölni a jelen tanulmány II. fejezetében, nominativus-accusativuson a) nominativust értve, amikor a névszó az alapvető ragozásba, b) accusativust, amikor a határozott vagy birtokos személyragozásba tartozik.

Bemutatom az erza-mordvin névutók részletes tablóját, jelezve, hogy a különböző példák magyar fordításban — ahol kívánatos volt — igyekeztem hangsúlyozni a névutó etimológiai értelmét.

DANILO GHENO

(Folytatjuk)

Le résumé de cet article va suivre dans le numéro 78 (1976)/1 de notre revue.

Samuel Gyarmathi (1751–1830) und seine Bemühungen um die grammatische Komponente der Finnougristik

Die disziplinäre Breite, die Schlözers Schaffen umfaßte, wird gerade auch an seinem ungarischen Schülerkreis deutlich. Wesentliche Anregungen verdankten ihm nicht nur der Statistiker Schwartner und der Historiker Engel, sondern auch der Finnougrist Samuel Gyarmathi.

Über Gyarmathis Leben gibt es nur vergleichsweise spärliche Anhaltspunkte. Fest steht, daß er aus armen Verhältnissen stammte und am 15. Juli 1751 in Klausenburg (Cluj, ung. Kolozsvár) geboren wurde, wo er auch im April 1830 verstarb. Die Finnougristik betrieb S. Gyarmathi lediglich als Liebhaberei, während er seinen Lebensunterhalt vor allem als Arzt bestritt. Er studierte 1776 in Wien Medizin, wo er Aufnahme in die sogenannte Goldbergsche Stiftung fand. 1782 erhielt er sein Arztdiplom. In Anschluß daran unternahm er eine wissenschaftliche Reise in das protestantische deutsche Gebiet. Nach seiner Rückkehr wirkte er in Preßburg als Erzieher der Grafen Ráday. 1784 begab er sich nach Pest und darauf nach Siebenbürgen, wo er seit 1787 als Komitatsarzt des Hunyader Komitats tätig war. 1796 führte ihn eine wissenschaftliche Reise, die er als Begleiter des jungen Grafen Alexius Bethlen unternehmen durfte, erneut ins protestantische Ausland.

Die Matrikeln der Göttinger Universität weisen neben Bethlen und Gyarmathi noch siebzehn neuimmatrikulierte ungarische Studenten — meist Siebenbürger — im Jahr 1796 auf. Zwei Jahre weilte Gyarmathi in Göttingen. In einer überaus günstigen geistigen Atmosphäre knüpfte er hier persönliche und wissenschaftliche Verbindungen zu seinen Universitätslehrern an. Besonders starke Impulse verdankte Gyarmathi Schlözer, der ihm nicht nur sein eigenes sprachwissenschaftliches Material zur Verfügung stellte, sondern ihn auch mit dem Sibirischen Vokabular J. E. Fischers vertraut machte. Im August 1798 wurde Gyarmathi zum korrespondierenden Mitglied der Königlichen Societät gewählt. Dabei wird er in dem entsprechenden Jahresbericht der Gesellschaft „durch sein Sprachstudium und Schriften über die Hungarische und die mit ihr verwandten Sprachen als r ü h m l i c h s t bekannt"[1] gekennzeichnet.

Nach seiner Rückkehr nach Ungarn sicherte Gyarmathi eine lebenslängliche Pension durch den Grafen Bethlen eine bescheidene Existenz. Diese Pension bot ihm die Möglichkeit, seinen wissenschaftlichen Sprachstudien ungehindert nachgehen zu können. Gyarmathi hinterließ zwei abgeschlossene Hauptwerke: den „Okoskodva tanító Magyar Nyelvmester" (Der mit Überlegung lehrende ungarische Sprachmeister), Kolozsvár 1794, von dem auch

[1] Vgl. Göttinger Gelehrten Anzeigen 1798. S. 191.

eine zweiteilige deutsche Ausgabe unter dem Titel „Kritische Grammatik der ungarischen Sprache", Klausenburg 1794, erschien, sowie seine noch bedeutendere „Affinitas Linguae Hungaricae cum Linguis Originis grammatice demonstrata", Göttingen 1799. Ein 1799 abgeschlossenes Wörterbuch der slawischen Lehnwörter im Ungarischen, zu dem Engel eine historische Einleitung schrieb, ist nicht im Druck erschienen. Das 1816 in Wien herausgegebene „Vocabularium in quo plurima hungaricis vocibus consona variarum linguarum vocabula collegit" ist zumindest insofern bemerkenswert, als es kein Geringerer als Wilhelm von Humboldt für seine Bibliothek beschaffte und auswertete.[2]

Samuel Gyarmathi ist zwar nicht der Begründer der finnisch-ugrischen Sprachvergleichung, um die sich bereits Aeneas Sylvius (Cosmographia 1503), Mathias Miechow (Tractatus de duabus Sarmatiis, Krakau 1517), Sigmund Herberstein (Rerum Moscoviticarum Commentarii, Basel 1549) später Martin Fogel, Albert Molnár, Olaf Rudbeck, Johannes Ihre, Johann Philipp Strahlenberg, Gottfried Wilhelm Leibniz, Johann Eberhard Fischer und August Ludwig Schlözer mit Erfolg bemüht hatten. Aber mit Gyarmathi nahm eine neue Entwicklungsperiode der Finnougristik ihren Anfang. Sein entscheidendes Verdienst beruht darin, in Ergänzung zu den bisher üblichen Wortvergleichen den grammatikalischen Sprachvergleich in den Mittelpunkt gestellt zu haben. In richtiger methodologischer Erkenntnis ging es ihm darum, den Sprachbau nicht am Beispiel von Einzelwörtern, sondern in seiner Gesamtheit zu erfassen. Dabei gelang es ihm in seinem „Nyelvmester", den er nach dem Vorbild der „Grammaire de l'Académie Française" anlegte, charakteristische Wesenszüge des Ungarischen herauszuarbeiten, so etwa die Vokalharmonie, das Fehlen des grammatischen Geschlechts, die Eigenart der Deklinationen u. a. Gyarmathis bedeutendstes Werk ist die „Affinitas linguae Hungaricae cum linguis Fennicae originis grammatice demonstrata. Nec non Vocabularia dialectorum Tataricarum et Slavicarum cum Hungarica comparata". Es entstand bezeichnenderweise auf Göttinger Boden während des dortigen Aufenthalts von Gyarmathi. Das Titelblatt dieser Arbeit von Gyarmathi nennt zwar das Jahr 1799, aber aus dem Brief des schwedischen Gelehrten Mathias Calonius an Porthan aus Stockholm vom 25. Dezember 1798 wissen wir, daß sie schon im Dezember dieses Jahres veröffentlicht wurde, als sie Calonius vom bekannten Literaturhistoriker, dem Pfarrer der deutschen lutheranischen Gemeinde in Stockholm, Christoph Wilhelm Lüdecke, bekam und, wie er schrieb, wunderte er sich selbst, warum bei dieser Arbeit angeführt wurde, daß sie im Jahre 1799 erschien.[3]

Trotz einer Reihe von Irrtümern, die der „Affinitas" aus heutiger Sicht anhaften und die sich teilweise damit erklären lassen, daß das Werk unter großem Zeitdruck niedergeschrieben wurde, weil es Gyarmathi noch in Göttingen abschließen wollte, füllte es für damalige Verhältnisse eine wichtige Lücke aus und bedeutete gleichzeitig einen wesentlichen Fortschritt der finnisch-ugrischen Forschung.

Die Idee, ein solches Werk zu schreiben, kam bei Gyarmathi ursprünglich recht verschwommen auf. Festere Formen nahm sie erst nach der entscheiden-

[2] Vgl. R. Gragger, Zur Geschichte der ugro-finnischen Sprachwissenschaft, I. Wilhelm von Humboldt, in: Ungarische Jahrbücher, Bd. 4. S. 32.

[3] Vgl. dazu Yrjö Wichmann, Ein Paar Bemerkungen zu Gyarmathis Affinitas, in: Suomalais—Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja 1906, S. 2—4.

den Anregung Dobrovskýs an, während die Linienführung der „Affinitas" wesentlich und sehr positiv von Schlözer beinflußt wurde. Gyarmathi besaß seinerseits zwei Vorteile, die ihn gegenüber seinen Vorgängern auf dem Gebiet der Finnougristik auszeichneten: neben Sajnovics war er der einzige, der eine finnisch-ugrische Sprache als Muttersprache beherrschte. Darüber hinaus baute er seine Sprachvergleiche auf einer bis dahin unerreichten Fülle an linguistischem Material auf.

Die anfängliche Absicht Gyarmathis bestand offenbar lediglich darin, in Anlehnung an Sajnovics[4] und Hager[5] den Nachweise von der ungarisch-finnisch-lappischen Verwandschaft anhand einiger weiterer Beispiele zu führen. Daß Gyarmathis Werk am Ende einen weit größeren Rahmen und prinzipielleren Charakter erhielt, ist das gemeinsame Verdienst von Dobrovský und Schlözer. In einem umfassenderen Sinne bestätigt sich gerade auch am Beispiel der „Affinitas" die Feststellung von Eduard Winter, wonach Böhmen und Ungarn in enger Wechselwirkung standen und der romantische Nationalismus in Ungarn wesentliche Anregungen sowohl vom deutschen, nicht minder aber auch vom tschechischen romantischen Nationalismus erhielt, wofür neben Gyarmathi ganz besonders auch Franz Széchenyi, der den Grundstock zum Ungarischen Nationalmuseum — dem künftigen Mittelpunkt der national-ungarischen Bestrebungen — legte, ein beredtes Zeugnis ablegt.[6]

1792 hatte Dobrovský eine Reise nach Schweden, Finnland und Rußland unternommen, die ihm die Notwendigkeit einer eingehenderen Erforschung der finnisch-ugrischen Sprachverwandtschaft eindringlich vor Augen führte. Seine intensive Beschäftigung mit diesem Problem legt den Schluß nahe, daß er sich mit dem Gedanken trug, selbst auf diesem Gebiet wissenschaftlich tätig zu werden. Es ging ihm dabei aber jedoch ausschließlich um die Sache und nicht um die Befriedigung eines persönlichen Ehrgeizes.[7] So richtete er 1794 in der Wiener ungarischen Zeitung Hírmondó einen Appell an die ungarische Gelehrtenwelt, sich mit finnisch-ugrischen Sprachforschungen zu befassen und dabei auch Kontakt zu finnischen Wissenschaftlern, insbesondere mit Heinrich Porthan — dem Begründer der finnischen Philologie —, aufzunehmen.[8] Gyarmathi hat später diesen Hinweis befolgt und Kontakte zu Porthan aufgenommen.[9] Es ist durchaus möglich, daß Gyarmathi zusätzlich von Schlözer auf Porthan aufmerksam gemacht wurde, weilte doch Porthan 1779 in Göttingen. 1796 zieht Dobrovský die Bilanz seiner Reise,[10] in der die Finnougristik eine wichtige Rolle spielte, wie bereits einleitend klar zum

[4] J. Sajnovics, Demonstratio idioma Ungarorum et Lapponum idem esse, Kopenhagen 1770.

[5] J. Hager, Neue Beweise der Verwandtschaft der Hungarn mit den Lappländern. Wider neue Angriffe der Sajnovicsischen Abhandlung. Wien 1974.

[6] Vgl. E. Winter, Frühliberalismus. Berlin 1968, S. 44.

[7] Vgl. R. Pražák, Josef Dobrovský als Hungarist und Finno—Ugrist, Brno 1967.

[8] Vgl. J. v. Farkas, Samuel Gyarmathi und die finnisch-ugrische Sprachvergleichung, in: Nachrichten d. Akad. d. Wissenschaften in Göttingen, Phil. Hist. Klasse Nr. 3. Jg. 1948. S. 119.

[9] Vgl. Y. Wichmann, Ein Paar Bemerkungen, ebenda, S. 1 f.

[10] Vgl. J. Dobrovský. Litterarische Nachrichten von einer auf Veranlassung der böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften im Jahre 1792 unternommenen Reise nach Schweden und Rußland. Von J. Dobrovský. Nebst einer Vergleichung der Russischen und Böhmischen Sprache nach dem Petersburger Vergleichungswörterbuche aller Sprachen. Prag 1796.

Ausdruck kommt: „Da ich nebst Lappländischen und Finnischen Sprachlehren und Wörterbüchern, auch eine zu Petersburg 1775 Wotische, und durch die Güte des Herrn Pallas, eine Permische Grammatik zum excerpieren erhalten habe, so kann ich mit der Zeit über die nähere oder entferntere Verwandtschaft dieser Sprachen mit der ungarischen etwas Bestimmteres sagen".[11]

Dobrovský hat sein Vorhaben nicht durchgeführt, weil es ein anderer verwirklichte: Gyarmathi mit seiner „Affinitas". Dies zeigt sich nicht zuletzt daran, daß Dobrovský dieses Werk als seiner eigenen Konzeption nahestehend freudig begrüßte, worauf noch zurückzukommen sein wird.

Schon im Herbst 1797 hatte Gyarmathi wesentliche Teile seiner „Affinitas" — den sogenannten Fasciculum I (Affinitas linguae Lapponum et Finnorum) — in der Rohfassung fertiggestellt und Schlözer zur Begutachtung überreicht. Schlözer gab das Manuskript unter dem Datum vom 19. November 1797 mit einer ausführlichen schriftlichen Stellungnahme zurück. Schlözers Anregungen hatten auf die weitere Linienführung der „Affinitas" einen bestimmenden Einfluß, wenn sie auch von dem unter Zeitdruck stehenden Gyarmathi nur teilweise verwirklicht werden konnten. Insgesamt hat sich Schlözer ungemein positiv über Gyarmathis Arbeit geäußert. Ganz besonders bekundete er seine Freude darüber, daß ihm Gyarmathi neue Beweise für seine „schon vor vollen 41 Jahren" gewonnene Überzeugung von der engen Sprachverwandtschaft zwischen dem Ungarischen und dem Finnischen geliefert habe.[12] Für besonders vorzüglich halte er, Schlözer, daß Gyarmathi die Ähnlichkeit auch im Innern beider Sprachen angezeigt und den Nachweis erbracht habe, daß sie „nicht nur im Vocabulario, sondern auch in der Grammatik, wo nicht Schwestern, doch Cousinen sind".

Seine kritischen Hinweise faßte Schlözer in sieben Punkten zusammen.

Sein erster Vorschlag zielt in einer richtigen Erkenntnis zeitgeschichtlicher Zusammenhänge darauf hin, daß die Finnougristik — gerade im Zeichen des sich mit Wucht eintfaltenden ungarischen Nationalbewußtseins — nicht nur eine wissenschaftliche, sondern auch eine nationalpolitische Komponente besitzt. Deshalb werde man in Ungarn eher eine Verwandtschaft des eigenen Volkes mit den Finnen, die schon Tacitus gekannt und die im Mittelalter renommiert gewesen seien, als mit den vergleichsweise traditionslosen Lappen akzeptieren. Gyarmathi solle daher die Bezugnahme auf die Lappen in der Überschrift entfallen lassen (was in der Gesamtüberschrift des Buches auch von Gyarmathi berücksichtigt wurde).

Aber auch aus wissenschaftlichen Erwägungen (der zweite Punkt) verdiene das Finnische gegenüber dem Lappischen den Vorzug, weil es mehr „Sprach-Subsidia (Bibel-Übersetzungen, Lexica, Grammatiken)" habe.

Mit besonderem Nachdruck richtete Schlözer Gyarmathis Augenmerk auf das Estnische, wobei er ihm gleichzeitig eine estnische Grammatik zum Studium übersandte (der dritte Punkt, der offensichtlich den Fasciculum II der Affinitas — Affinitas linguae Esthonum — stimulierte).

Überhaupt wünschte sich Schlözer eine breitere Anlage des Werkes, wovon er sich einen höheren Verallgemeinerungsgrad der Forschungsergebnisse versprach. Unter anderem dachte er dabei an eine Einbeziehung der Sprachen

[11] Zitiert nach J. v. Farkas, Samuel Gyarmathi und die fgr. Sprachvergleichung, S. 119.

[12] S. Gyarmathi, Affinitas, Appendix III, Göttingen 1799, S. 381.

der Tscheremissen, Wotjaken und Wogulen (der vierte und fünfte Punkt). In diesem Zusammenhang verwies er auf die sibirischen Arbeiten von Johann Eberhard Fischer. Die letzten beiden Punkte (der sechste und siebente) bezogen sich nicht unmittelbar auf die vorgelegte Arbeit Gyarmathis. Sie galten vielmehr der Geschichte der finnisch-ugrischen Völker und wurden später in Schlözers Nestorchronik näher kommentiert. Schlözer nahm ein finnisch-ugrisches Stammvolk an, dessen Heimat sich von der Finmark im Nordwesten bis zum Kaspischen Meer im Südosten — nicht aber darüber hinaus — erstreckt habe. Für den ursprünglichen Stammsitz hält er Gebiete am Jaik (Ural-Strom), nicht aber die Gegenden am Nördlichen Eismeer.

Der bisherigen Forschung ist entgangen, daß sich Schlözer mit dem Gedanken trug, seine Thesen zur Herkunft der finnisch-ugrischen Völker in einem historischen Vorwort zu Gyarmathis „Affinitas" näher zu begründen — ein weiteres Zeichen dafür, wie hoch er die Untersuchungen des Ungarn einschätzte und wie er bereit war, sich selbst mit vollem Gewicht seines Namens damit zu identifizieren.[13]

Wie es dem gleichen Brief von Gyarmathi an Engel zu entnehmen ist, war Gyarmathi für Schlözers Hilfe, die sich nicht nur auf die Ratschläge, sondern auch auf umfangreiche Bücherschenkungen (vor allem Lexika und Bibelausgaben) erstreckte, außerordentlich dankbar. Erst diese Unterstützung durch Schlözer habe es ihm ermöglicht, auch das Estnische, Wotjakische und Tscheremissische in die Untersuchung einzubeziehen. Zugleich habe sie ihm — auf der Grundlage von Wortsammlungen Reisender aus Schlözers Beständen — Einblicke ins Mordwinische, Permische und Syrjänische gestattet. Der Schluß liegt nahe, daß die Impulse auch zu anderen weiterführenden Untersuchungen Gyarmathis von Schlözer ausgingen, obwohl es dafür keine unmittelbare Bestätigung aus schriftlichen Quellen gibt. Dies gilt namentlich für die Erfassung slawischer Lehnwörter im Ungarischen und die Sichtung von Gerhard Friedrich Müllers Sammlung russischer Geschichte unter sprachlichen Gesichtspunkten, zwei Themen, die zumindest prinzipiell in der wissenschaftlichen Interessensphäre Schlözers lagen. Die Annahme von Farkas, daß sich Gyarmathi diesen Fragen unabhängig von Schlözer zugewandt habe, ist mit der Nichtexistenz entsprechender Belege keineswegs ausreichend begründet.[14]

Am Ende ist jedoch aus dem Vorwort von Schlözer zur Affinitas nichts geworden. Kein ausdrücklicher Bruch, keine grundsätzlichen Meinungsverschiedenheiten (wie bei dem Verhältnis zwischen Schlözer und Engel), wohl aber Interessenunterschiede zwischen Gyarmathi und seinem Lehrer wiesen die Drucklegung der Affinitas in eine andere Richtung.

Gyarmathi sah sich zur äußersten Eile bei der Fertigstellung seines Werkes gezwungen, weil Umstände eintraten, die ihm eine Abkehr von Schlözer ratsam erscheinen ließen. 1795 war Schlözers „Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen" erschienen, die antiungarisch interpretierbare Passagen enthielt und daher bei nationalgesinnten Ungarn auf heftigen Widerspruch stieß. Ausdruck dieses Widerspruchs war unter anderem die Rezension dieses Buches in der „Allgemeinen Literaturzeitung" durch Aranka,

[13] Vgl. Brief von Gyarmathi an Engel vom 18. Februar 1798; Orsz. Széchenyi Könyvt., Budapest, 1 drb. fol. 1 (in ungarischer Sprache).

[14] Vgl. J. v. Farkas, Samuel Gyarmathi und die fgr. Sprachvergleichung, S. 123.

zu der Gyarmathi Material geliefert hatte. Schlözer, der Engel als Verfasser verdächtigte, fühlte sich durch diese Rezension ungerecht attackiert und suchte eine Bestätigung seiner Ansichten bei Gyarmathi. Gyarmathi sah keine andere Möglichkeit, als sich in Schweigen zu hüllen. Sachlich und darüber hinaus als Ungar konnte er sich unmöglich mit Schlözers „Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen" abfinden, geschweige denn Partei dafür ergreifen, ganz abgesehen davon, daß er bei einer solchen Parteinahme in Ungarn als Wissenschaftler ausgespielt hätte. Und darauf mußte Gyarmathi, der sich ja nur vorübergehend in Göttingen aufhielt und dessen „Ungarische Grammatik" mit finanzieller Unterstützung ausgerechnet der von Schlözer in Mißkredit gebrachten siebenbürgischen ungarischen Stände gedruckt worden war, unbedingt Rücksicht nehmen.

Unter dem Druck dieses Dilemmas schloß Gyarmathi seine Affinitas in der relativ sehr kurzen Zeit von fünf Monaten bereits im Frühjahr 1798 ab. Auch diesmal mußte er mit fremder Hilfe nach einem Verleger suchen, um so mehr, als ihm eigene Mittel für den Druck nicht zur Verfügung standen. Er hielt in dieser Hinsicht sowohl in Göttingen als auch in seiner ungarischen Heimat Ausschau. Die schließliche Drucklegung ermöglichte ihm offenbar die Königliche Sozietät in Göttingen, zu der Gyarmathi — auch in der Absicht, dort Mitglied zu werden — Anschluß suchte. Schlözer gehörte dieser Sozietät nicht an, wohl aber dessen Gegner Heyne und Gatterer, was Gyarmathi in die Zwangslage versetzte, Schlözer gegenüber — wenn auch zweifellos mit schlechtem Gewissen — ein unehrliches Spiel treiben zu müssen. Er zitierte in der Affinitas aus Gatterers Universalhistorie, obwohl er sicherlich wußte, daß die dortigen finnisch-ugrischen Passagen auf Schlözers Allgemeine Nordische Geschichte zurückgingen.

Noch schlimmer: er spielte Schlözers Gutachten über das Fasciculum I der Sozietät zu, in der Hoffnung, daß die positive Stellungnahme eines Wissenschaftlers vom Range Schlözers über alle Zweifel erhaben sein und so auf daß Urteil der Sozietät abfärben mußte. Diese Annahme erwies sich als durchaus richtig. Da die Sozietät keinen Fachmann auf dem Gebiet der Finnougristik besaß, beauftragte sie das damals 19 jährige mathematische Wunder der Georgia Augusta, August Murhard (1779—1853), die Affinitas zu begutachten. Murhard, dem jegliche finnisch-ugrischen Kenntnisse abgingen, wußte sich nicht anders zu helfen als bei Schlözer zu plagiieren, was sachlich sicher das einzig richtige, vom Standpunkt der wissenschaftlichen Moral jedoch im höchsten Grade fragwürdig war. Vermutlich geschah das ohne Wissen, auf alle Fälle jedoch ohne Billigung durch Gyarmathi, denn er erkannte den berechtigten Einspruch Schlözers gegen derartige Praktiken nicht nur an, sondern versah darüber hinaus die noch nicht ausgedruckte Restauflage der Affinitas mit einem Anhang. Dieser sogenannte Appendix III enthält einmal die schriftliche Beurteilung des Fasciculum I durch Schlözer vom 19. November 1797 — in der Originalfassung — und außerdem einen Zusatz, der eindeutig besagt, daß Schlözer bereits 1771 in der „Allgemeinen Nordischen Geschichte" auf die Verwandtschaft der Ungarn mit den Lappländern eingegangen war.

Damit hatte Gyarmathi die notwendige Ehrenerklärung gegenüber seinem Lehrer öffentlich abgegeben. Der offene Bruch war vermieden, aber durch die Begleitumstände der Drucklegung der Affinitas hatte das beiderseitige Verhältnis unzweifelhaft eine Trübung erfahren. Wenn nach der Rückkehr Gyarmathis nach Ungarn dessen Kontakte nicht nur zu Schlözer, sondern

auch zu Göttingen erloschen, so hatte das nicht nur persönliche, sondern auch sachliche Gründe. Aus Göttingen hatte Gyarmathi keine neuen finnisch-ugrischen Anregungen zu erwarten. Zur Pflegestätte der Finnougristik im protestantischen deutschen Gebiet wurde im zweiten Viertel des 19. Jahrhunderts die Berliner Universität,[15] wo Wilhelm Schott — ein Schüler des Hallenser Gelehrten Johann Severin Vater — 1836 in seinem „Versuch über die tatarischen Sprachen" an Gyarmathis Affinitas anknüpfte.

Die Berliner Universität erfüllte damit das Vermächtnis ihres Begründers Wilhelm von Humboldt, der — auf diesem Gebiet durch Friedrich Schlegel angeregt — finnisch-ungarischen Sprachproblemen im Rahmen seiner umfassenden und richtunggebenden philologischen Forschungen reges Interesse entgegenbrachte und der auch zu dem führenden ungarischen, leidenschaftlich auf die Nationalgeschichte seines Volkes orientierten, wenn auch mit irrationalen Elementen behafteten Historiker István Horváth persönlichen Kontakt unterhielt. So befaßte sich Wilhelm von Humboldt mit der für die finnisch-ugrischen Sprachen typischen Vokalharmonie, die ihm als Beispiel für Betrachtungen zu Sprachentwicklungen diente. Auch dessen Bruder Alexander von Humboldt bezog, namentlich im Zusammenhang mit seiner Rußlandreise (1829), die finnisch-ugrischen Völker in seinen wissenschaftlichen Gesichtskreis ein.

Die reichhaltigen finnisch-ugrischen Traditionen der Berliner Universität erlebten in der Deutschen Demokratischen Republik einen erneuten Aufschwung. Insbesondere Wolfgang Steinitz (1905—1968) setzte internationale Maßstäbe. Seine fundamentalen Untersuchungen über die ostjakische Folklore sind eine wesentliche Bereicherung der marxistisch—leninistischen Ethnographie und zugleich eine Ehrenrettung der Volkskunde als Wissenschaft, da diese Disziplin in Deutschland vom faschistischen Ungeist so arg mißbraucht worden war.

Verständlicherweise konnte die Affinitas bei der Kürze der Zeit ihrer Entstehung nicht zum vollausgereiften Werk werden. Immerhin hat jedoch Gyarmathi sprachliche Zusammenhänge klar erfaßt und problematische Fragen anzupacken versucht, was natürlich zwangsläufig Irrtümer einschloß. Ihr Aufbau ist heterogen. Sie besteht aus einer Widmung an den Zaren Paul I., die Gyarmathi — offenbar auf Anraten von Schlözer[16] — seiner Affinitas voranstellt, um so leichter die Genehmigung für eine Studienreise durch Rußland zu erhalten, wo er sich an Ort und Stelle eine wertvolle Ergänzung seiner Kenntnisse über die in Rußland ansässigen finno-ugrischen Völker und deren Sprache erhoffte. Die Möglichkeit zu einer solchen Forschungsreise hat sich in der Folgezeit jedoch nicht ergeben.

Daran schließen sich die schon genannten Teile Fasciculus I und Fasciculus II an. Fasciculus III behandelt: Alliae septem linguae fennicae originis (sieben andere Sprachen finnischen Ursprungs). Das Werk beschließen drei sogenannte Appendices, und zwar Appendix I: Untersuchung der ungarisch-türkischen Verwandtschaft; Appendix II: Wortzusammenstellungen aus dem

[15] Über die Entwicklung der Finnougristik an der Berliner Universität vgl. vor allem B. Szent-Iványi, Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft und Ungarnkunde an der Berliner Universität, in: Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin, Beiheft zum Jubiläumsjahrgang (9) 1961, S. 45—62.

[16] Vgl. M. Zsirai, Finnugor rokonságunk, Budapest 1937, S. 503.

Pallas, Verzeichnis der slawischen Lehnwörter, Ergänzungen ; bei dem Appendix III handelt es sich um den bereits erörterten Brief und Zusatz Schlözers.

Aus heutiger Sicht besteht eine Schwäche der Affinitas darin, daß Gyarmathi die Lautlehre gegenüber der Formenlehre eindeutig unterbewertete, was sich damit erklären läßt, daß ihm bei den meisten der von ihm untersuchten Sprachen nur das Schriftbild, nicht aber das Lautbild zugänglich war, und oft auch jenes nur begrenzt. Eine weitere Schwäche geht darauf zurück, daß Gyarmathi oft kein authentisches Sprachmaterial zur Verfügung stand, so daß er auf konstruierte Beispiele zurückgreifen mußte, wozu bis zu einem gewissen Grade auch Bibelübersetzungen, die, meist unter missionarischen Gesichtspunkten, von Ausländern angefertigt wurden, zählen.

Die von Gyarmathi vorgenommenen Wortvergleiche und Etymologien sind von unterschiedlichem Wert. Insgesamt hat sich knapp ein Drittel davon als richtig erwiesen, eine Quote, die sich zunächst gering ausnimmt, bei deren Einschätzung es jedoch den damaligen Stand der finnisch-ugrischen Wissenschaft zu berücksichtigen gilt und die in einem ganz anderen Lichte erscheint, wenn man weiß, daß das zutreffend erschlossene Wortmaterial zum soliden Ausgangspunkt für die künftige Forschung wurde.

Das Hauptverdienst lag teilweise auf dem Gebiet der Satzlehre — wo er das vorhandene Wissen vor allem systematisierte —, ganz besonders jedoch auf dem der Formenlehre, wo beispielsweise seine Forschungen zu Diminutiv- und Komparativsuffixen bis auf den heutigen Tag nichts von ihrer Gültigkeit eingebüßt haben. Auch mit seiner Auswertung von Forschungsreiseergebnissen aus Rußland erwies er sich als Wegbereiter der künftigen finnisch-ugrischen Forschung. So konnte Gyarmathi anhand des „Sibirischen Wörterbuchs" von Fischer die Ähnlichkeit zwischen dem Ungarischen und dem Ostjakischen mit einer den bisherigen Wissensstand weit übertreffenden Genauigkeit untermauern. Die von ihm aus Arbeiten von Pallas exzerpierten ungarischen Wörter untersuchte er auf ihre etymologische Herkunft (Appendix II), wobei er zu dem Ergebnis kam, daß von den 140 Ausdrücken 66 finnisch-ugrischen Ursprungs waren. In seiner Ausführlichkeit blieb dieses von Gyarmathi auch thematisch klassifizierte Wörterverzeichnis mehr als ein halbes Jahrhundert lang ohne Gegenstück. Nach ihrem Erscheinen erregte die Affinitas in Form von Rezensionen und Würdigungen in Fachkreisen einige Aufmerksamkeit, wenn sich dieses Echo quantitativ auch in Grenzen hielt. Die wissenschaftlich bei weitem bedeutendste dieser Besprechungen erschien am 6. Juli 1799 in der Allgemeinen Literatur-Zeitung und stammte von keinem Geringeren als Josef Dobrovský.[17] Dobrovský äußert sich darin insgesamt höchst positiv über Gyarmathis Arbeit. Er betont jedoch, daß das Finnische näher mit dem Estnischen als mit dem Lappischen verwandt sei und daß diesem Tatbestand die Klassifizierung von Gyarmathi nicht gerecht werde. Ferner verweist Dobrovský auf die Eigenentwicklung des ungarischen Deklinationssystems. Während er in der Behandlung der Postpositionen und der Bildungssuffixe völlig mit Gyarmathi übereinstimmt, hält er Gyarmathis Schlüsse im Hinblick auf die Pronomina und die Possessivsuffixe nicht für beweiskräftig, weil entsprechende Erscheinungen auch auf orientalische Sprachen zuträfen. Daneben geht Dobrovský noch auf viele Einzelfragen ein. Es ist eine helfende und fördernde

[17] Abgedruckt bei R. Pražák, Josef Dobrovský als Hungarist und Finno-Ugrist, Brno 1967, S. 336 ff.

Kritik, die Dobrovský vornimmt — sehr gründlich und detailliert angelegt. Sie hat auch nach heutigen Gesichtspunkten nichts von ihrer Gültigkeit eingebüßt. Es spricht für Dobrovskýs Größe, daß er bei aller Orientierung auf philologische Probleme zugleich auch die historische Bedeutung von Gyarmathis Arbeit erfaßte. Er sah in der Beschäftigung mit der eigenen Sprache einen nationalen Auftrag des ungarischen Volkes an seine Wissenschaftler, wobei er die nationale Selbstbestimmung der Slawen und die der Ungarn nicht als trennendes, sondern als verbindendes Moment empfand.

Ein solcher Standort erschien Dobrovský um so wichtiger, als die Ungarn an drei Seiten von Slawen umgeben waren. Zweifellos glaubte er, dem guten Nachbarschaftsverhältnis zwischen Ungarn und Slawen dadurch zu dienen, daß er seine Achtung vor den nationalen Traditionen der Ungarn und damit der ungarischen Sprache und ihrer Geschichte klar zum Ausdruck brachte. So verwies er am Schluß seiner Rezension auf die Notwendigkeit eines ungarischen Wörterbuches, „mit gehörigen Scheidung des später hinzugekommenen Fremden, oder wenigstens eine Sammlung echt Ungarischer Wurzelwörter mit beständiger Verleichung der Finnischen Dialekte, wozu des Vf. Arbeit gut gebraucht werden kann".[18]

Gyarmathi erhielt also einen reichen Schatz von Anregungen, als er nach Ungarn zurückkehrte. Danach begann jedoch seine Schaffenskraft auffällig zu stagnieren. Die Gründe für seine Resignation sind quellenmäßig im einzelnen nicht zu belegen. Immerhin aber muß es zu denken geben, daß er in Göttingen innerhalb kurzer Zeit sein Hauptwerk verfassen und vollenden konnte und daß ihm in Siebenbürgen nichts Gleichwertiges mehr gelang. Offenbar waren ihm im Ausland die bürgerlichen Errungenschaften der Französischen Revolution deutlicher als der Mehrzahl seiner Landsleute bewußt geworden, ganz besonders auch im Hinblick auf die Zukunft und die Entwicklung des eigenen ungarischen Volkes. So mußte auf ihn die Umgebung des rückständigen ungarischen Ständestaates besonders lähmend wirken.

LORENZ HÜFNER

[18] Zitiert nach R. Pražák, ebenda, S. 44.

Magyar igealakok szintézise
(Ragok előállítása Boole-vektorok szorzásának módszerével)

1. Immár több mint egy éve, hogy a Tudományos és Műszaki Tájékoztató c. folyóiratban lezajlott a vita a gépi fordításról, s ezen belül a magyarországi gépi fordítás lehetőségeiről (TMT 20(1973): 329—358, ill. 840—878). Anélkül, hogy az érvek és ellenérvek közül bármelyiket is kiragadnánk, megállapíthatjuk, hogy a vitapartnerek a szemantikai elemzés lehetetlenségével, ill. hiányosságaival magyarázzák a gépi fordítás eddigi állapotát. Maguk a gépi fordítás hívei és művelői is elsődlegesen az elméleti kérdések felé fordultak, s úgy tűnik, hogy a gyakorlati és konkrét problémák megoldását egy időre félretették. Természetesen az informatika egészére nézve születtek már konkrét eredmények is, mint pl. a tezauruszok, de úgy véljük, hogy a GF számára a jelenlegi helyzetben ezek még inkább elméleti, mint gyakorlati hasznúnak minősülnek.

Pedig a nyelvészet és a gépi fordítás területén sok olyan megoldható probléma van, amely nem függ a szemantikától. Ilyenek: a magyar nyelv független szintézisében a ragozott alakok létrehozása, a szótári keresés műveletének hatékonyságával és általában a nyelvészeti feladatok programozásának optimalizálásával kapcsolatos munkálatok.

Természetesen ilyenek már vannak. Az az úttörő jellegű kísérlet, amely során Hell György 1961-ben először fordított oroszról magyarra,[1] már szükségessé tette bizonyos szintetizálási feladatok megoldását. Ezt követte Papp Ferenc,[2] Igor A. Melcsuk,[3] Klauszer Judit[4] és Stein Mária[5] főnévragozással, Jánoska Sándor[6] igeragozással kapcsolatos algoritmusainak kidolgozása, ill. esetenként gépen való kipróbálása. Ezenkívül Papp Ferenc a TMT-ben[7] említést tesz saját készülő monográfiájáról, amelyben a főnévi ala-

[1] Hell György, Az orosz—magyar gépi fordítás elméleti és gyakorlati kérdései. ÁltNyT. Bp., 1964. 2:177—196.

[2] Papp Ferenc, A magyar főnévragozás három modellje. MNy. 64:194—206.

[3] Melcsuk, Igor A. (Мельчук, И. А.) Egy új főnévragozási modell. MNy. 64:176—192.

[4] Klauszer Judit, A magyar főnevek szintézisének kérdéséhez. ÁltNyT., Bp., 1965. 3:117—129.

[5] Stein Mária, Synthese des ungarischen Hauptwortes mit elektronischen Rechenmaschine. Computational Linguistics. 1966. 5:169—176. (Megegyezik a Papp F. 2. jegyzetében levő cikk függelékében közölt programmal.)

[6] Jánoska Sándor, A magyar ige automatikus toldalékolásának egy modellje. Nyelvtudományi Értekezések. A magyar nyelv története és rendszere. Bp., 1967. 58: 464—468.

[7] Papp Ferenc, Gépi fordítás és számítógépes nyelvészet. Tudományos és Műszaki Tájékoztató, 1973. 20:840—844.

kok szintézisének kérdéseivel továbbra is foglalkozik; valamint egyik munkatársának kéziratban levő cikkéről, amely az igealakok szintéziséről szól. Kéziratban volt módom megismerkedni LUGOSINÉ PAPP MÁRTA, az ÉGSZI munkatársa cikkével, amely szintén az igeragozás szintézisével foglalkozik. Ez utóbbi kipróbálásra is került a Tervhivatal ICL System 4—70 számítógépén, és egyben fordulópontot is jelent: ez az első olyan nyelvészeti program hazánkban, amelyet byte-szervezésű gépen futtattak.

A gépi szótárazás és elemzés (forrásnyelvi analízis) kérdésével KIEFER FERENC[8] és VARGA DÉNES[9] foglalkoztak, mindketten DÖMÖLKI BÁLINT módszerét[10] alkalmazva a gépi fordításban. VARGA DÉNES módszerét SZELEZSÁN IRÉN is felhasználta[11] a gyakorlatban.

A cikk megírásakor még nem jelent meg az 1973 óta hirdetett Papers in Computational Linguistics című könyv (Az 1971-ben Debrecenben megtartott nemzetközi számítógépes nyelvészeti kongresszus előadásai, PAPP FERENC és SZÉPE GYÖRGY szerkesztésében). Ezért az ebben lévő tanulmányok ismeretének hiányában további témába vágó munkáról nem sikerült tudomást szerezni.

2. Programom VARGA DÉNESnek a szukcesszív behatárolás elnevezésű módszerét használja fel, de nem elemzés, hanem szintézis céljaira. Az igeragozás nyelvészeti szempontjaihoz nem kívánok hozzászólni, de a változó tővégű rendhagyó igék tipizálásában talán sikerült némi egyszerűsítést elérni. A módszer ismertetésén kívül egy, a nyelvészeti szakirodalomban ritkán tárgyalt témával is foglalkozunk, mégpedig a nyelvi feladatok megoldásának néhány programozástechnikai kérdésével.

A számítástechnika és a gépek a magyarországi gépi fordítás kezdete óta (1961) sokat fejlődtek, kialakult bizonyos számítógépes kultúra is. (Ma már szinte hihetetlennek tűnik, hogy HELL GYÖRGY a MESZ-1-es jelfogós számítógépen a kinyomtatott szöveget még 10-es számrendszerbeli számokban kapta meg, amelyet át kellett alakítani betűkké.[12])

Hazánkban jelenleg kétféle típusú számítógépek találhatók: egyik fajtájuk az ún. szószervezésű típus, amelyben a legkisebb címezhető egység a szó, általában 24 bites, és ebben 4, egyenként 6-bites karakter (megjeleníthető betű, szám vagy jel) helyezhető el. Bár egyes típusok rendelkeznek ún. karaktermódú műveletekkel, ezek nem általánosak. A másik típus a byte-szervezésű gépek családja, amelyben a legkisebb címezhető egység a byte, amely 8 bit hosszúságú, és ebben egy karakter helyezhető el. Ez nyelvészeti szempontból is praktikusabb.

Már régóta használatosak a különféle magasszintű (feladatorientált) programnyelvek, mint a COBOL, FORTRAN, ALGOL és újabban a PL/1.

[8] KIEFER FERENC, Gépi fordítási kísérletek az M-3 számítógépen. IMDK = Időszerű műszaki dokumentációs kérdések 3—4. Gépi fordítás. Algoritmusok orosz nyelvű szövegek elemzésére. Bp., 1963. OMKDK. 69—142.

[9] VARGA DÉNES, Morfológiai elemzés a szukcesszív behatárolás módszerével. IMDK 244—271.

[10] DÖMÖLKI BÁLINT, Jelsorozatok tulajdonságainak felismerésére szolgáló algoritmusok. Az MTA Számítástechnikai Központjának tájékoztatója, 8:63—68.

[11] SZELEZSÁN IRÉN, Orosz főnevek és melléknevek analízisének programozási vonatkozásai. A tudományos tájékoztatás elmélete és gyakorlata. 11. sz. Nyelvfeldolgozás és dokumentáció. Bp., 1967. OMKDK, 164—183.

[12] Vö. HELL GYÖRGY i. m. 181.

Egyetlen hátrányuk, hogy egyes betűkkel manipuláló műveleteik korlátozottak, és a karakternél kisebb adatokba beavatkozni nem lehet. Léteznek ún. szimbólumkezelő nyelvek is, ezeket nálunk azonban még nem használják. Így nyelvészeti feladatok megoldásához célszerű a géporientált assembly-szintű programozást felhasználni (az ebben a cikkben leírt program a SIEMENS System 4004/45 byte-szervezésű gépre, ASSEMBLER nyelven íródott).

Mivel a számítógépek kettes számrendszerű számaival dolgozni nehézkes, ezért 3 bitet összefogva nyolcas (oktális), 4 bitet összevéve tizenhatos (hexadecimális) számrendszerű számokat szokás írni. A cikk végén található táblázatok minden adat mindhárom alakját tartalmazzák.

A nyelvészeten belül bizonyos eljárásoknak különféle utasítások felelhetnek meg, a makroprogram (algoritmus) és a mikroprogram (gépi utasítások) nem feltétlenül egyeznek meg. A legáltalánosabb eljárás valamely adat felismerése, azonosítása.

Ez történhet az összes lehetséges eset „lekérdezésével". Pl. X betű magánhangzó ? Sorra összehasonlítjuk a kérdéses betűt (továbblépés „igen" esetén a zárójelben levő első, „nem" esetén a második számú utasításra):

(1) X = A ? (6,2)
(2) X = E ? (6,3)
(3) X = I ? (6,4)
(4) X = O ? (6,5)
(5) X = U ? (6,7)
(6) Az az utasítás, amelyet magánhangzó esetén kell végrehajtani;
(7) Az az utasítás, amelyet mássalhangzó esetén kell végrehajtani, vagy folytatás.

A másik lehetséges megoldás az ún. elágazási táblázat létrehozása (a FORTRAN-ban „kiszámított GO TO"-nak nevezik). Ebben az esetben az adat saját maga vezérli a programot. Az előbbi példa ekkor így módosul: A számítógépben az A betű valamilyen jelkombináció, egyben egy számnak is megfelel, pl. 21-nek. A kérdéses betű értékéből kivonunk 20-at, így az A betűből 1 lesz, a B betűből (22) 2, s.i.t.

(1) Vonj ki a betű értékéből 20-at!
(2) Ennek az utasításnak a címéhez [(2)] add hozzá a kivonás eredményét, és ugorj arra a címre!
(3) A-nak megfelelő cím. Ugorj (m) címre!
(4) B-nek megfelelő cím. Ugorj (n) címre!
(5) C-nek megfelelő cím. Ugorj (n) címre!
(6) D-nek megfelelő cím. Ugorj (n) címre!
(7) E-nek megfelelő cím. Ugorj (m) címre!
...
(m) Utasítás magánhangzó esetén;
(n) Utasítás mássalhangzó esetén, vagy folytatás.

A kétféle eljárás közül természetszerűleg az a gazdaságosabb, amelyik az adott feladat típusához jobban illik és rövidebb.

Egy szabály alkalmazását (pl. adott tőhöz milyen rag járulhat) úgy állapítják meg, hogy megvizsgálják, milyen fonémától (betűtől) függ. Amely-

nyiben ténylegesen a betűt vizsgáljuk, erre általában az előbbi két megoldás kínálkozik. Ellenben általános módszer, hogy a szótárban nyelvtani információt (típuskódot) helyezünk el, és ezeknek a lekérdezése mindig egyszerűbb, mint magának a betűnek a vizsgálata, nem is szólva arról, hogy a szó betűi közül a kérdéses meghatározó betűt ki is kell keresni.

Más kérdés az is, hogy a kivételek és szabályok aránya miként valósítható meg célszerűen. Nyilvánvaló, hogy azok a szabályok, amelyek érvényességi köre kicsi, tulajdonképpen kivételként működnek. Helyesírási szempontból nem léteznek olyan alakok, mint [*HALLLAK*], [*IZZZ*], bár egy generálási szabály ezeket hozná létre, és külön törlési szabályt kellene kidolgozni ezekre az esetekre. Kettősbetűt tartalmazó olyan szó, amely kedvéért külön programutasításokat kellene beiktatni, olyan kevés van,[13] hogy célszerűbb kivételnek tekinteni, hisz kivételkereső programrészlet minden programban van. Ugyanez érvényes a meghatározott témakörben mozgó fordítás szókincsére is. Ha egy — egyébként teljesen általános és ezen a szókincsen kívül eső szavakra gyakori érvényes — szabály a szótári anyagra nézve ritka, akkor ezt a szabályt törölni lehet, és az ilyen sajátosságú szavakat rendhagyóként lehet kezelni. Ilyen pl. a *-DZ* tővéghangú igék családja, amelynek *-DDZ* felszólító módú tővariánsait — az előreláthatólag tudományos célokat szolgáló gépi fordítási szótárakban egytől egyig kivételnek tekinthetők.[14]

Mielőtt bemutatnánk a logikai szorzás módszerét, érdemes megnézni azt is, hogy milyen más módszerekkel lehet pl. igeragokat létrehozni.

Erre is két fő lehetőség adódik. Példaként a kijelentő mód alanyi ragozás egyessz. 1. személy ragjait vegyük. A rag alakilag két tényezőtől függ, a hangrendtől és az ikességtől. Ha a lehetséges eseteket táblázatba (más neveken mátrixba, 2-dimenziós tömbbe) foglaljuk, akkor ilyen képet kapunk:

	1	2	3
Hangrend:	mély		magas
		„e-soros"	„ö-soros"
1 iktelen	*OK*	*EK*	*ÖK*
2 ikes	*OM*	*EM*	*ÖM*

Ha az ige a szótár nyelvtani információja alapján ikes és mély hangrendű, akkor a mátrix $a_{2,1}$ elemét kell a tőhöz illesztenünk. Hátránya, hogy rendkívül nagy tömböket kell lefoglalni, és minden rag ill. ragváltozat t e l j e s alakját tárolni kell.

A másik eljárásban a rag kiinduló alakja *VC*, ahol *V* *o-e-ö* „értéket vehet fel", *C* pedig *k-m* értékeket. A programban külön-külön le kell kérdezni a *V* megállapításához a hangrend, a *C*-hez az ikesség típusát.

A programok összeállítása szempontjából általában is kétféle típust lehet megkülönböztetni. Van olyan program, amelyben az adatok szoros szabály szerint vannak tömbökbe rendezve, ebben az esetben az adat kezelése rend-

[13] A Vég Sz.-ban 100 *-LL* végű ige van (224—225), ezek közül a *-lak/-lek* ragos alak szempontjából a *hall* igén kívül legfeljebb a *szégyell*, *restell* és *vall* jöhet számításba. *Izzik* és *átizzik* igén kívül a VégSz.-ban más nincs is (197).

[14] *Edz*, *pedz*, *megedz* (VégSz. 523), valamint 67 *-DZIK* végű ige (190). Ezek közül egy gépi fordítási szótárba, ha a fele is bekerül, legfeljebb 15—20 igének van szükség a felszólító módú alakjára.

kívül egyszerű programot kíván, de nagy, rossz kihasználtságú adattömbökre van szükség. A másik fajta esetén az adatok rendezettségi foka alacsonyabb, így kisebb helyet is foglalnak el, de a program bonyolultabb. Egy szemléletes példa: Ha a szótárban a szavak abc-rendben szorosan egymás után következnek, akkor egy 1000-szavas szótár kis helyet foglal el, de a szó megtalálása viszonylag körülményes. De ha a szavakat az első két betűjük szerint külön lapra írjuk, *AA—AB—AC—...—ZY—ZZ* sorrendben, akkor a keresés egyszerűvé válik, ugyanakkor a terjedelem megnövekszik, és egyes lapokon nagyon kevés, másokon esetleg egy szó sem lesz. A vektorszorzás elve nagyjából a két véglet között félúton foglal helyet.

VARGA DÉNES módszere, amely a nyelvi jelsorozatok felismerésének újszerű módja, a Boole-vektorok konjunkcióján, azaz halmazok metszetének megállapításán alapszik. Vegyünk egy tetszőleges nagyságú halmazt, amelynek minden részhalmaza egy-egy (nyelvi) tulajdonságot reprezentál. Minden nyelvi elemhez rendeljünk hozzá egy Boole-vektort, azaz 0-kból és 1-esekből álló számsorozatot, amelyek rendre azt jelzik, hogy a nyelvi elem melyik tulajdonságú halmazokba tartozik (ott a vektorban 1-es áll). Amennyiben több elem egyszerre jelentkezik, ezek együttes előfordulása csökkenti a lehetőségek körét, és csak azok a tulajdonságok maradnak érvényben, amelyek mindegyik vektorban közösek. A számítógépben a közös rész (konjunkció, metszet) megállapítása a logikai *ÉS* műveletével történik; az *ÉS*-művelet eredménye akkor és csak akkor 1, ha minden tagja is 1.

Két példa: 1. Ha *A*, *B*, *C* és *D* tulajdonságok, *x*, *y*, *z* pedig elemek. Ha *x* *A* és *C* tulajdonságú, akkor Boole-vektora 1010, s tegyük fel, hogy *y*-é 1101, *z*-é 0111. Ha *x* és *y* együttesen fordul elő, akkor a két vektor konjunkciója

x	1010
y	1101
x ÉS y:	1000,

vagyis feltételezhetjük, hogy *x* és *y* együttes előfordulásakor csak az *A* tulajdonság van érvényben.

2. Konkrétan, igeelemzésre felhasználva, *A—B—C* részhalmazok a kijelentő mód alanyi ragozás egyes szám három személyének feleljenek meg. A ragokban (*-ok*, *-ek*, *-ök*, *-om*, *-em*, *-öm*; *-sz*, *-asz*, *-esz*, *-ol*, *-el*, *-öl*; Ø,*-ik*) előforduló betűk abc-sorrendben: *A*, *E*, *I*, *K*, *L*, *M*, *O*, *Ö*, *SZ*, valamint a Ø. Vektoraik:

A: 010, *E*: 110, *I*: 001, *K*: 101, *L*: 010,
M: 100, *O*: 110, *Ö*: 110, *SZ*: 010, Ø: 001.

Tegyük fel, hogy az elemzendő szó tövét megtaláltuk, a teljes szóalakból pedig leválasztottuk a végződés betűit. Ezek vektorait összeszorozva,

—ASZ:	*A*:	010	*—OL*:	*O*:	110	*—IK*:	*I*:	001
	SZ:	010		*L*:	010		*K*:	101
A ÉS SZ:		010,	*O ÉS L*:		010,	*I ÉS K*:		001,

megkapjuk, hogy a ragok e. sz. 2., 2., ill. 3. személyű alakot jelentenek.

Az analízis módszerét megfordítva állíthatjuk: Ha tudjuk, milyen jeleknek kell előfordulni egy adott tulajdonság teljesülése esetén, akkor a feltételek teljesülése azokat és csak azokat a jeleket választja ki, amelyekre szükségünk van.

Példánknál maradva, az e. sz. 1. személy ragjai az *O—E—Ö—K—M* betűkből kerülnek ki. Ötelemű vektorokkal kifejezhetjük, hogy a megfelelő hangrendi és ikességi típusban melyik betűk fordulhatnak elő:

Mély hangrendű igék:	10011
Magas ajakkerekítés nélküli („*e*-soros"):	01011
Magas ajakkerekítéses („*ö*-soros"):	00111
Iktelen igék:	11110
Ikesek:	11101
Betűsor:	*OEÖKM*

A szótári információ szerint az ige mély hangrendű ikes:

hangrendi vektor:	10011
ikesség vektor:	11101
konjunkció:	10001,

amely alapján megállapíthatjuk, hogy az *O* és az *M* helyén áll 1-es, vagyis a rag: *-om*.

Vagy: magas „*ö*-soros" hangrend:	00111
iktelen:	11110
eredményvektor:	00110,

vagyis a rag *Ö—K*, *-ök*.

3. Ezek után következhet a program részletes ismertetése. A szintetizáló programrészlet lényegében csak egy nagyobb program egyik szubrutinja, ezért részére a kiinduló adatokat („aktuális paramétereket") egy másik programrészlet szolgáltatja. Ezeket a kiinduló adatokat a program önálló futása esetén lyukkártyából kellett beolvasni. A lyukkártyán egy ige szótári sorszáma és négy nyelvtani adata szerepel (SORSZÁM, VP, LI, J, K néven) a következő jelentésekben (a továbbiakban a feltüntetett rövidítéseket használva):

1—2. számjegy (VP és LI):

0 1 — főnévi igenév, FNIN
0 2 — folyamatos,
0 3 — befejezett és
0 4 — előidejű melléknévi igenév, FMIN—BMIN—EMIN
0 5 — folyamatos és
0 6 — befejezett határozói igenév, FHIN—BHIN
1 1 — kijelentő mód jelen idő, KJE
1 2 — kijelentő mód múlt idő, KM
1 3 — feltételes mód jelen idő, FTJ
1 4 — felszólító mód, FSZ
1 5 — kijelentő mód jövő idő, KJÖ
1 6 — feltételes mód múlt idő, FTM

A 3—4. számjegy (J és K) értéke 0 0 minden igenév esetén, a 3. számjegy (J) személyragos alakoknál 1 — alanyi, 2 — tárgyas ragozást jelent (AR-TR), 3 — a főnévi igenév ragozott alakjait, FNINR. A 4. számjegy (K) 1 és 6 között e. sz. 1., 2., 3. t. sz. 1., 2. és 3. személyt jelent, 7 — e. sz. 1. sz., 2. személyre mutató raggal (*-lak*, *-lek*, IMPL).

A kisméretű tőszótár szóegységeinek felépítése általában: nyelvtani információ, szabályos tőalak, rendhagyó tőváltozatok száma, a rendhagyó tő nyelvtani információi és maga a rendhagyó tőalak. A szabályos tőalak nyelvtani információi 3 byte-ban, 24 biten helyezkednek el: 1—8. HOSSZKÓD, 9—10. HR, 11. IK, 12—13. J2, 14. J3, 15—16. THG, 17—19. FSZT, 20—21. SZL, 22. KH és 23—24. TVLT. Ezek értékei az alábbiak lehetnek:

HR (hangrend): 00 — mély hangrendű,
01 — magas „*e*-soros",
11 — magas „*ö*-soros".

IK (ikesség): 0 — iktelen,
1 — ikes.

J2 (múlt idő): 00 — minden alak *-t*—ragos,
11 — minden alak *-t*—ragos, kivéve az AR e. sz. 3. személyt, amely *-Vtt* alakú,
01 — minden alak *-Vtt*—ragos.

J3 (FNIN—FTJ): 0 — a főnévi igenév és a feltételes mód képzése *-n-*, kötőhang nélkül,
1 — ua. kötőhanggal.

SZL: 00 — a KJE AR e. sz. 2. sz. ragja *-SZ*,
01 — a rag *-ol*, *-el*, *-öl*,
11 — a rag *-asz*, *-esz*.

KH (kötőhang): 0 — KJE AR t. sz. 2. és 3. sz. kötőhang nélküli,
1 — ua. kötőhangos.

TVLT (tőváltozat):

00 — csak szabályos tő van,
01 — egy rendhagyó tő is van,
11 — több rendhagyó tő van.

Mielőtt a többi típusjel ismertetésére rátérnénk, bemutatjuk a rendhagyó tő szótári felépítését. Ha több rendhagyó tő van, akkor az adatokat egy szám vezeti be, amely jelzi, hány tőváltozat van. Egy rendhagyó tő esetén ilyen bevezető szám nincs. Egy rendhagyó tő alakja: hosszkód, esetvektorok száma, esetvektorok, rendhagyó tőalak betűi. Az esetvektor mutatja, hogy a rendhagyó tő milyen alak képzéséhez használandó fel. 8 bitjéből az 1. jelzi, hogy önálló (0), vagy továbbragozandó alak (1) a rendhagyó tő. A 2—7. bit pedig a bemenő adat rövidített alakja. A 2—3—4. bit az LI értékét veszi fel, az 5—8. bit értéke 0000 az igeneveknél, az 5. bit 0, ha AR, 1, ha TR alakra vonatkozik, a 6—7—8. bit a K értékét veszi fel. Mivel a főnévi igenév ragozott alakjait sohasem képezzük rendhagyó tőből, ezért ennek a jelölésére nem volt szükség. (Példa: KJE AR e. sz. 1. sz. — 1 1 1 1 bemenő adat — esetvektora önálló alaknál 0—001—0—001, FSZ TR t. sz. 2. sz. — 1 4 2 5 bemenő adat — esetvektora továbbragozandó alaknál 1—100—1—101.)

Az FSZT típuskódjai jelzik, hogy a felszólító mód és a KJE TR e. sz. 3. sz., t. sz. 1—3. sz. szempontjából milyen variánsokat különböztetünk meg:

0	(000)	*-j-*	(*verjük*)	*-j-*	(*verjük*)
1	(001)	*-s-*	(*mossuk*)	*-s-*	(*mossuk*)
2	(010)	*-sz-*	(*játsszuk*)	*-sz-*	(*játsszuk*)
3	(011)	*-z-*	(*hozzuk*)	*-z-*	(*hozzuk*)
4	(100)	*-sztj-*	(*ébresztjük*)	*-ssz-*	(*ébresszük*)
5	(101)	*-tj-*	(*vetjük*)	*-ss-*	(*vessük*)
6	(110)	*-tj-*	(*gyüjtjük*)	*-ts-*	(*gyűjtsük*)
7	(111)	*-tssz-*	(*metsszük*)	*-(t)ss(z)*	(*metsszük* vagy *messük*)

A TGH típuskód lehetséges értékeinek ismertetéséhez először közölnünk kell, hogy az ige tőbeli változó hangjait milyen típusokba soroltuk:

Tőbeli változó magánhangzók:

W és X lehetséges értékei: Ø, *O*, *E*, *Ö*;
és | lehetséges értékei: Ø, *U*, *E*, *Ü*.

W és # minden esetben kiesik (Ø), ha a végződés magánhangzóval kezdődik. Ellenkező esetben a három hangrendi típusnak megfelelő értéket veheti fel. X és | ugyanez korlátozott változatban, hangkiesés csak jelen időben történhet, valamint ha a folyamatos melléknévi igenevet *V*-vel képezzük.

Tőbeli változó mássalhangzók:

D és *Z* az alábbi értékeket veheti fel:

SSZ: KJE TR t. sz. 1. sz., ill. mély hangrendűeknél e. sz. 3. sz. és t. sz. 2—3. személyben is;
SZ: a kijelentő mód jelen idő egyéb alakjaiban;
V: ha a FMIN-et *V*-vel képezzük.

Q változása *V*, *SZ*, *SSZ* betűkké azonos az előbbiekkel, egyébként
Ø: EMIN képzésekor (*VEQ—ENDOE — VEENDOE*):
N: FNIN és FTJ képzésekor (*VEN-*):
T: BMIN és KM képzésekor (*VET-*);
GY: FSZ képzésekor (*VEGY-*);
az őt megelőző mgh: határozói igenevekben (*VE-E-VE*).

A * a *ró*, *sző*, *vi* típusú igék véghangzója. Átalakítási szabály: * és *T*: *TT* * és egyéb mássalhangzó: * → Ø, * és magánhangzó: * → *V* (*RO*—T*: *ROTT*, *RO*—NA*: *RONA*, *RO*—OM*: *ROVOM*).

Ennek alapján THG („tőhang") típuskódjai: 01 — ha a *D* és *Z* végű igék a FMIN-et *V* nélkül képzik; 11 — ha *V*-vel. Minden más esetben a kód 00.

Azok az alakok, amelyek ezek a szabályok szerint nem képezhetők, vagy elfogadható, de kevésbé használatos alakok, rendhagyó tőként szerepelnek a szótárban (pl. *FEK* # *D* nem *FEKUEDVE*, hanem *FEKVE*, ugyanakkor a szabály szerint *FEKUEDVEEN*).

A program próbafuttatásához használt szótár összes igéit az 1. táblázat sorolja fel.

A program végrehajtása: Miután a bemenő adatokat a gép elhelyezte a SORSZÁM, VP, LI, J, K változókban, először a megfelelő ige kikeresése következik. A SZÓTÁR nevű tömb kezdőcíméhez a sorszámot hozzáadva, megkapjuk a kérdéses ige adatainak kezdetét. A nyelvtani információt tartalmazó két byte-ot a GRINF nevű munkarekeszbe visszük át, a hosszkód alapján pedig a VERB nevű rekeszbe annyi betűt, ahány betűs a szabályos tő. Amennyiben nem a főnévi igenév valamelyik ragozott alakját kell előállítani (1 1 3 K), a TVLT típuskód alapján lekérdezzük, hogy van-e rendhagyó tő. Ha van, akkor a bemenő adatokból elő kell állítani az 1 byte-os „esetvektor" alakot, hogy a rendhagyó tő esetvektoraival össze tudjuk hasonlítani. Ha valamelyik rendhagyó tő esetvektora és a bemenő adat rövidített alakja egybeesik, akkor a szabályos tő helyett a VERB rekeszbe a rendhagyó tő kerül. Ha az esetvektor 1. bitje 0, akkor a kérdéses alak előállítása befejeződött, ha 1-es, akkor folytatódik a program.

Ha a bemenő adat (1 5 J K) vagy (1 6 J K) alakú, tehát KJÖ vagy FTM alakot kell képezni, az eljárás a következő:

KJÖ: a tőhöz *-NI-*, *-ANI* vagy *-ENI* végződés kerül (J3 típuskód lekérdezésével), valamint a *FOG* szótő. A nyelvtani információ adatait kicseréljük a *FOG* adataival (csupa 0), a bemenő adat LI adatát 1-esre állítjuk (KJE-nek felel meg). FTM: a bemenő adat LI adatát 2-esre állítjuk (KM), és egy VAUX nevű jelzőbe 1-es értéket viszünk be.

Amennyiben a THG típusjelző *D*, *Z* vagy *Q* véghangzót jelez, a megfelelő esetekre való rákérdezéssel végre kell hajtani a módosítást. Mivel nem tudjuk, hogy a végződés milyen betűvel fog kezdődni, ezért a tőbeli magánhangzó és a * változtatására csak a végén kerülhet sor. Amennyiben módosítás történt, egy JELZŐ nevű változóba beviszünk 1-et, mert később szükség lesz rá.

Tőbeli módosítást kell végrehajtani a KJE és FSZ megfelelő eseteiben is:

Ha az FSZT típuskód 2 (010) vagy 7 (111) (*-sz* végű igék), akkor TR t. sz. 1. sz., ill. mély hangrendű igék esetén esz. 3., t. sz. 2—3. személyben a tővégi *Z*-t el kell hagyni (KJE). Ha FSZT 0 (000), 1 (001), 3 (011) és 6 (110) típusú, akkor FSZ képzésénél módosítás nincs. Egyébként:

2 (010) tővégi *Z* levágása,
4 (100) tővégi *ZT* levágása,
5 (101) tővégi *T* helyett *S* beírása, és
7 (111) tővégi *TSZ* helyett (*T*)*S* beírása szükséges.

Ezután következhet a megfelelő alak alapvektorának kiválasztása. Anélkül, hogy ezt részletesen tárgyalnánk, a 2. táblázat „választóvektor" elnevezésű részét kell megmagyaráznunk. Mivel az egyes alakok különböző típusjelektől függnek, ezért azt is fel kellett tüntetni, hogy melyiktől. Az igenevek, a KJE és FSZ képzésében ez többféle is lehet, ezt a program egy 8-menetes ciklusban kérdezi le. A KM és FTJ képzésekor mindig ugyanazokat a vektorokat használjuk, ezért ott a választóvektorokat nem kellett feltüntetni.

Az alapvektor „betűválasztó vektor" elnevezésű részét egymás után összeszorozzuk a kiválasztott típusvektorokkal. Az eredmény szintén egy Boole-vektor, amely a megfelelő betűsor lekérdezését vezérli. Ahányadik helyen az eredményvektorban 1-es áll, ugyanannyiadik betűt kell sorban

egymás után betenni a SUFFIX nevű rekeszbe. Mivel a betűsorok nem egyforma hosszúak, ezért a betűsor lekérdezéséhez különböző menetszámú ciklusok is elegendők (14-29-22-20, ill. 29 menet). Abban az esetben, ha *D, Z, Q* típusú tőnél tőmódosítás történt (erről szerzünk tudomást a JELZŐ nevű változó tartalma alapján), akkor a lekérdezést KJE és FSZ esetén nem az 1., hanem csak a 9. bittől kell elkezdeni.

A könyvtári tájékoztatásban használt fénylyukkártyák (más néven: vizuális vagy átnézeti lyukkártyák) szintén a konjunkciós módszeren alapszanak. Ezért ennek az eljárásnak a modellezése is elvégezhető számítógép nélkül. A vektorokat kis papírcsíkok helyettesítik, amelyek az 1-esek helyén ki vannak vágva. A csíkokat a betűsorra helyezve azok és csak azok a betűk maradnak láthatók, amelyek a kívánt ragot adják. A gépi eljárást és a „barkácsmódszert" egyaránt az 1. ábra szemlélteti.

Néhány megjegyzés a betűsorokhoz:

KJE (29 betű): *AEJSZ JSZNI IULAE NAOOE TOOEK KMLD* 3-4-5. és 6-7-8. pozíció egyaránt J-S-Z, a TR ragjai (*J, S, SZ, Z*), de az egyik csoport „hangrendtől független", a másik „hangrendtől függő". 10-11. pozíció I, az egyik az -IK rag betűje, a másik a FNIN ragozott alakjaiban a *-NIA, -NIE, -NIUK, -NIUEK* ragé. 18—19., és 22—23. pozíció O betűi közül az első valódi O (mély hangrendű), a második az *Ö* (*OE*) *O* betűje(azaz „magas hangrendű"). 25—26. pozíció *K*, az egyik az ikességtől független *K*, a másik az ikes ill. a tsz. alakok *K* betűje.

FSZ (29 betű): (*JS*) (*Z*) (*AU ENAET OOEL*) *AENMD KEEK*. A zárójelek a 2. személyű alakok rövid és hosszabb formáját különböztetik meg, a következőképpen: (Egyes alakoknál felesleges többletzárójellel, de ennek kiküszöbölése bonyolította volna a betűsort és a vektorokat.)

0 (000) *VERJ(EEL)*	*VER(J(E)D*
0 (001) *MOSS(AAL).*	*MOS(S(A)D*
2 (010) *JAATSSZ(AAL)*	*JAATS(S)Z(A)D*
3 (011) *HOZZ(AAL)*	*HOZ(Z(A)D*
4 (100) *VAALASSZ(AAL)*	*VAALAS(S)Z(A)D*
5 (101) *VESS(EEL)*	*VES(S(E)D*
6 (110) *GYUEJTS(EEL)*	*GYUEJTS(E)D*
7 (111) *ME(T)SS(Z)(EEL)*	*ME(T)S(S)(Z)(E)D*

A 27—28—29. pozícióban *EEK* az ikes igék AR esz. 3. személyének ragja.

Feltételes mód (20 betű): *AENAA EEEET NAOEL AEKMD* 6—7. 8—9. pozícióban *E* betűk, a 6—7. hangrendtől függő *e-é* betű, a 8—9. az AR esz. 1. személy hangrendtől független *-ék* ragjának eleme. A FTJ ragjainál az ikes igék ragozását nem vettük figyelembe.

Ezután hátra van, hogy a SUFFIX első betűjét megnézzük: magánhangzóval vagy *T*-vel kezdődik-e. Amennyiben valamelyik feltétel teljesül, a MGHFLAG, ill. TFLAG nevű változók egyikébe 1-et kell bevinni. A tőben (VERB rekeszben) meg kell vizsgálni, hogy van-e benne W, X, |, #, vagy *. Ha igen, a szükséges módosítást végre kell hajtani: a végződés elejére a jelző-(FLAG-)változóra, a hangrendre a HR kódra történő rákérdezéssel kapunk választ. A kijelentő mód jövő idejének képzésekor a korábban bemutatott elv szerint járunk el, a KM és FTM alakokat pedig úgy különböztetjük meg, hogy rákérdezünk a VAUX flag értékére. Ha az 1, akkor a FTM-t a *VOLNA* szó hozzátevésével kapjuk meg.

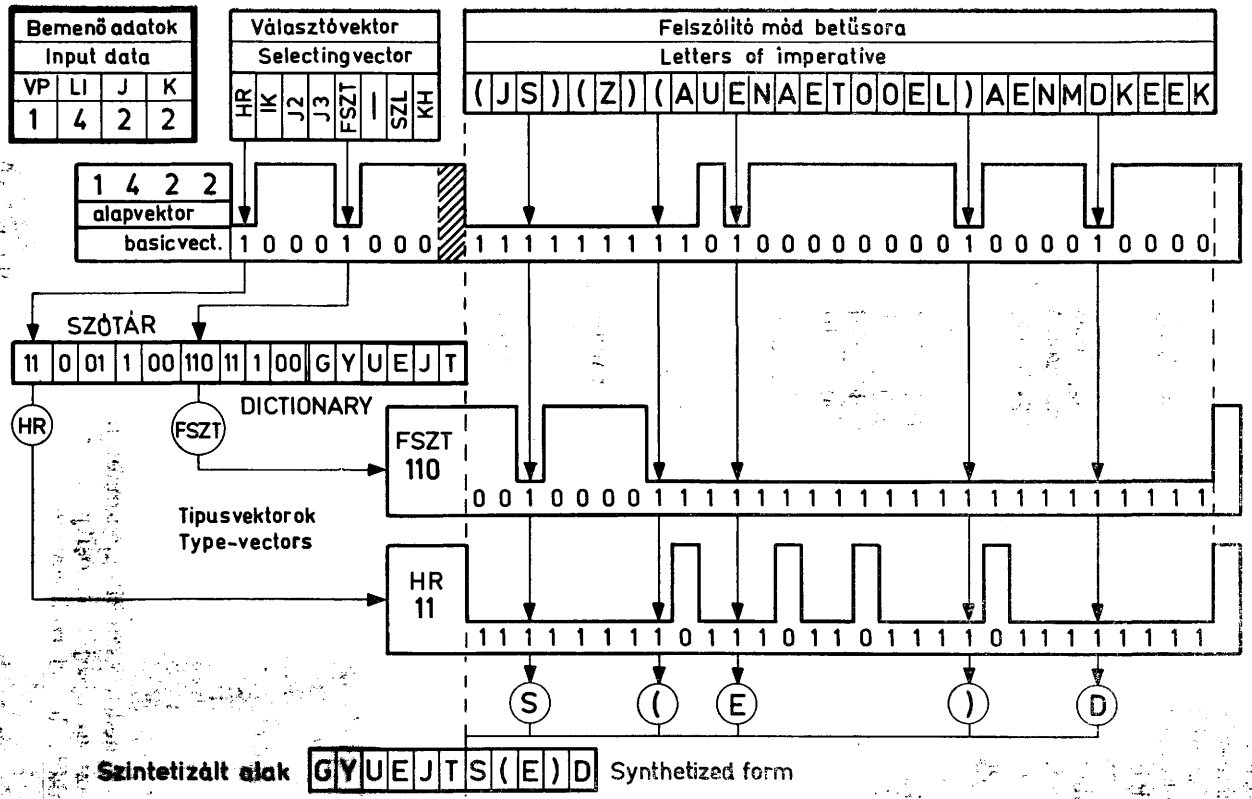
Bemenő adatok
Input data
VP LI J K
1 4 2 2
Választóvektor
Selecting vector
HR IK J2 J3 FSZT — SZL KH
Felszólító mód betűsora
Letters of imperative
(J S) (Z) (A U E N A E T O O E L) A E N M D K E E K
1 4 2 2
alapvektor
basic vect. 1 0 0 0 1 0 0 0
1 1 1 1 1 1 1 1 1 0 1 0 0 0 0 0 0 0 0 1 0 0 0 0 1 0 0 0 0
SZÓTÁR
11 0 01 1 00 110 11 1 00 G Y U E J T
DICTIONARY
HR
FSZT
FSZT 110
0 0 1 0 0 0 0 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1
Típusvektorok
Type-vectors
HR 11
1 1 1 1 1 1 1 1 0 1 1 1 0 1 1 0 1 1 1 1 0 1 1 1 1 1 1 1 1
S (E) D
Szintetizált alak G Y U E J T S (E) D Synthetized form

1. ábra

Végül a tő és a végződés egymás mellé tett betűit az eredménymező SZINTETIZÁLT IGEALAK nevű oszlopába helyezve, kiiratjuk a kész sort (2. ábra).

Az ismertetett program bizonyos feladatokat nem tud ellátni, ezt más programrészletekre bízza. Ilyenek: szórendi kérdések (különösen tagadó alak és igekötős ige ragozásánál), az *IS* szó elhelyezése, stb., sőt azt sem, hogy az adott ige hiányos ragozású-e. Ezt véleményünk szerint az idegen nyelvű szótár magyar szóra vonatkozó adataihoz kell elhelyezni. Ugyanott lehetne feltüntetni azt is, hogy az ige igekötős-e, vagy jellegzetes tővégződésű, és amennyiben igen, akkor a program ezeket az igéket „ál-összetettként" kezelné. A jellegzetes végződéseket (főleg a képzőket) önálló igetövekként lehetne tekinteni, pl.:

	HR	IK	J2	J3	THG	FSZT	SZL	KH	TVLT
1.	—	0	01	0	00	101	00	0	00
2.	—	0	00	0	00	000	00	0	00
3.	—	—	11	0	00	011	01	0	00
4.	—	0	11	0	00	000	00	0	00

Az egyes típusokba a következő képzők tartoznak: 1. *-gat, -get, -ogat, -eget, -hat, -het, -at, -et, -tat, -tet;*, 2. *-ál, -él, dogál, degél, -dögél;*, 3. *-oz, -ez, -öz, -ozik, -ezik, -özik;*, 4. *-kod, -ked, -köd;* amelyek típuson belül csak hangrendben és az ikességben különböznek egymástól.

Lehet, hogy a típuskódok közül a KH nevű típus helytelenül veszi egybe a KJE AR t. sz. 2. és 3. személy kötőhangzósságát. De mivel a gépi fordítású szövegekben tsz. 2. személyű alak feltehetőleg ritkán fog előfordulni, ezért az esetleges szokatlan képzések megbocsáthatók. Így az *IGYEKSZIK* igét kétféle típuskóddal ellátva is lehetne szerepeltetni a szótárban. Párhuzamosan a kétféle változat: (KH kódja 0 vagy 1)

IGYEK | Z (THG kódja 11), *IGYEKEZ* (THG kódja 00)

igyekszem	*igyekezem*
igyekszel	*igyekezel*
igyekszik	*igyekezik*
igyekszünk	*igyekezünk*
igyekszetek	*igyekeztek*
igyekszenek	*igyekeznek*
igyekvő	*igyekező*

A praktikus cél mindenek előtt nem az volt, hogy minden képzett alak stilisztikailag is tökéletes legyen, hanem az, hogy a kész, produkált alak ellen nyelvtanilag ne lehessen kifogást emelni. Így ez a modell szándékában a modellezésnek azt a fajtáját valósítja meg, amikor nem lehet képezni az összes helyes alakot, de a létrehozott alakok között nincs hibás.

4. Ezután tekintsük át azt a két munkát, amelyről a bevezetésben már történt említés.

JÁNOSKA SÁNDOR igeragozási programja a Magyar Nyelv Szóvégmutató Szótára alapján készült, ebből elsősorban a tőtípusok felosztását veszi át.

(azonos kódszámozással 1—52 között. Vö.: VégSz. 16—17. pp.) Minden egyes kódszámmal ellátott típus a ragozás szempontjából egy vagy több tőpéldányt (legfeljebb 4 tőváltozatot) tartalmazhat. A ragokat egy másik táblázat sorolja fel, a következő kódolási rendszerben 3-jegyű számokkal:

1.. KJE, 2.. kijelentő mód elbeszélő múlt,
3.. KM, 4.. FTJ, 5.. FSZ, 7.. FNIN és FNINR
.1. AR, .2. IMPL, .3. TR.
..1—..6 között: e. sz. és t. sz. 1—3. sz.

Külön alakja a 632-es, amely a felszólító mód tárgyas ragozás e. sz. 2. személy rövid alakja.

Minden rag képzése egy-egy ún. „kulcsalakra" van visszavezetve, amelyek a következők:

1. 114: KJE AR t. sz. 1. sz.
2. 112: KJE AR e. sz. 2. sz.
3. 115: KJE AR t. sz. 2. sz.
4. 116: KJE AR t. sz. 3. sz.
5. 134: KJE TR t. sz. 1. sz.
6. 311: KM AR e. sz. 1. sz.
7. 313: KM AR e. sz. 3. sz.
8. 413: FTJ AR e. sz. 3. sz.
9. 513: FSZ AR e. sz. 3. sz.
10. 632: FSZ TR e. sz. 2. sz. rövid alakja.

A ragok 3 fő hangrendi típusba vannak sorolva, a hangrendi típusok 7—7 alcsoportba. A tanulmány szerint a hangrendi típust szintén a VégSz. kódja szolgáltatja (i. m. 467), de ha ezt összevetjük a VégSz. kódolási rendszerével (VégSz. 19, D / 1 kód jelentései), akkor nem világos, hogy a magas ajakkerekítéses („ö-soros") típusnak mi a kódja. A táblázat nem minden részében tartalmaz kiírt toldalékot, hanem ezt valamilyen utalás oldja meg.

Az 1. táblázat, amelyben a tőtípusok és tőpéldányok felsorolása található, tartalmazza a képzési utasításokat is: A tővariáns száma nevű oszlop jelzi 1—4 közötti számmal, hogy típuson belül hányadik tőpéldány adatai következnek, a 4. oszlop a hangrend típusa, (nincs kitöltve, csak jegyzet utal arra, hogy a VégSz. kódja kerül erre a helyre), és az 5—14. számú tíz oszlopban a fenti tíz kulcsalak képzésére vonatkozó típuskód található.Ezek jelzik, hogy a ragozási táblázat hangrendi típusán belül az 1—7. altípus közül melyik ragot kell a tőhöz, ill. a megfelelő (rendhagyó) tővariánshoz illeszteni.

Ha több tőpéldány azonos oszlopában találunk számokat, akkor ez azt jelenti, hogy ugyanazon alaknak többféle formájú képzése lehetséges (pl. *SEPER-T, SEPR-ETT*).

Mivel a munka — valószínűleg a kongresszus főleg nyelvészeti beállítottsága miatt — nem közöl részleteket a program számítástechnikai vonatkozásairól, ezért csak feltevésekre támaszkodhatunk. Nem derül ki, hogy azok az alakok, amelyek nincsenek kiírva, hanem utalással találhatók meg, milyen társszükségletűek. Feltehető, hogy ezek mindössze 1-bites jelzők, de az is, hogy ugyanakkora hosszúságúak, mint azok a tömbelemek, amelyek a ragot kiírt formájában tartalmazzák (ezek többnyire kétszavasak, mert vannak köztük 4-karakteresnél hosszabbak is). Ezért ennek a programnak az előnyeit-hátrányait a következőkben foglalhatjuk össze: előnye, hogy párhuzamos alakváltozatok képezhetők, az összes ragozott alak helyesen állít-

ható elő, és viszonylag kicsi adatkezelő program szükséges hozzá. Hátránya, hogy még így is csaknem 2000 karakter szükséges az összes kiírt raghoz, összességében is nagyon nagy tömbök foglalása szükséges.

LUGOSINÉ PAPP MÁRTA „A magyar igeszintézis egy modellje" c., közeljövőben megjelenő cikke ELEKFI LÁSZLÓnak a „Szókészletünk nyelvtani alakrendszere" c. munkájában levő rendszeren alapszik,[15] némi változtatással. Ez azt jelenti, hogy minden egyes alak külön kódszámot kapott, és a nagyon hiányos ragozású igealakok egyszerű leírásához egy ún. ÜRES típus is csatlakozik. Mivel az Elekfi-rendszer „emberi használatra" készült, ezért abban minden egyes típus tételesen kiírva tartalmazza azokat az eltérő igeragokat, amelyek abban a típusban a kivételeket jelentik; így ugyanazt a ragot többször is felsorolják. Ez a gépi rendszerben egy visszautaló szisztéma („rekurzió") segítségével egyszerűsödik, s a gép max. 6-szoros rekurzióval megtalálja a tényleges ragot.

A programmal az elbeszélő múlt és az összetett igealakok kivételével 63 alakot lehet képezni: az összes személyragos alakot, az igeneveket, a főnévi igenév ragozott alakjait, ezenkívül a *-hat, -ható, -ás, -és,* (műveltető) *-at, -tat* és (szenvedő) *-atik, -tatik* alakokat is. A program a ható, szenvedő és műveltető alakokat továbbragozni is tudja. Mivel minden ige az Elekfi-rendszerben jellemző végződése, igekötő nélküli alakja alapján valamely típusba tartozik, így kivételek, rendhagyóságok egyáltalán nem fordulhatnak elő ebben a rendszerben (önálló típust képeznek azok az ún. egyedi igék is, amelyek típusába összesen egy ige tartozik), és ezért az ÉrtSz. mintegy 15 000 igéjének ragozásához az 515 típusnak megfelelő adatokon, az igekötők és jellemző végződések táblázatán kívül csak egy, kb. 3000—3500 egyedű alapige szótárra van szükség.

Minden ige ragozása visszavezethető a két fő (mély és magas "e-soros") alaptípus ragozására, vagy valamelyik másik típusra. A DISELT nevű mágneslemez-adatkészlet (disk file) tartalmazza mind az 515 típus 63 képezhető alakjára vonatkozó alapadatokat, egyenként egy-egy 63+1 bites vektorban. Ha a 64. bit értéke 0, akkor az utalás valamely alaptípusra közvetlenül történik, ha 1, akkor valamely másikra. Az utalt típus kódját egy 5-karakteres mező tünteti fel. A 63 bit közül azoknak az alakoknak a bitje 0, amelyek nem különböznek az utalt típus ragjaitól, a kivételeket pedig az 1-esek jelzik. A program egyszeres vagy többszörös utalás során eljut egy olyan típus bitjéhez, ahol feltétlenül 1-es található, vagyis az ahhoz tartozó rag különbözik minden más ragtól. Ennek a ragnak egy száma van, s a ragok kiírt alakjait számszerint növekvő sorrendben a DISRAG mágneslemez-file tartalmazza. Minden eltérést a program úgy kezel, hogy amikor valamelyik DISELT vektorban 1-eshez ér, megvizsgálja, hogy abban a vektorban ez hányadik egyes. Pl. Az ige 7. alakját keressük, és az egyik vektorban ezt találjuk: 0010001.... Ez abban a vektorban a második 1-es. Ugyanannak a típusnak a kódszáma szerint a DISMIN disk file-ban a második elem egy ragszámot tartalmaz. (515 DISELT vektornak ugyancsak 515 DISMIN adatrészlet felel meg, ezek különböző hosszúságúak, aszerint, hogy az adott típusban hány többitől eltérő rag van.) A ragszám szerinti ragot az ige tövéhez másolva, az alak létrehozása befejeződik.

[15] Teljes változata nem jelent meg, rövidített összefoglalását l. ELEKFI LÁSZLÓ A magyar szövegek és toldalékok rendszere. MNy. 68:303—309, 412—429.

A rag tőváltozás esetén 1. karakterével vezérli a tőváltozás módját, háromféleképpen:

a) *VA:LASZT* — 2SZA = *VA:LASSZA* (szám jelzi, hogy a tőből hány betűt kell levágni);
b) *CSICSEREG* — *XEK* = *CSICSERGEK* (X jelzi, hogy a tőbeli utolsó magánhangzó kiesik), és
c) *UGRIK* — *YTOK* = *UGORTOK* (Y jelzi a hangbetoldást).

Ezenkívül a rag tartalmazza az alakváltozatokat, beleértve a felszólító mód e. sz. 2. személy rövid alakját is.

Ez a logikailag rendkívül következetes rendszer nemcsak igék ragozására, hanem (a szerző véleménye szerint) más magyar szavak szintézisére, sőt idegen szavak elemzésére is képes, csak a megfelelő adatokat kell hozzá összeállítani, a program változtatása nélkül. Így felfogható tágabb értelemben általános adatkezelő programként is.

A program által szolgáltatott eredmények, bármely ige teljes ragozása, különböző statisztikai vizsgálatok végrehajthatósága, információszolgáltató képessége (hiányos ragozás, stílusminősítések jelzése) szempontjából tudományos értékei vitathatatlanok. De ezek az előnyök nem tudják ellensúlyozni hihetetlenül hatalmas társszükségletét. A program, a négy mágneslemez file és az alapige-szótár együttes terjedelme meghaladja a 150 K byte-ot (1 K byte = 1024 byte), bár ebből az operatív tárban állandó jelleggel csak kb. 20 K byte-nyi rész tartózkodik, a többi valamely háttértárolón. De az igeragozáshoz szükséges adatok, a DISELT, DISMIN és DISRAG file-ok még így is kb. 40 K byte-nyi mágneslemez-helyet igényelnek.

5. Az előbb ismertetett két rendszer után úgy tűnhet, hogy azok közé tartozom, akik mindenek elé helyezik a tárterület maximális kihasználásának az elvét. Pedig ez az elv nem hagyható figyelmen kívül. Ugyanis nemcsak a nyelvészek bizonyos része tartozik a gépi fordítás ellentáborába, hanem a számítógépes szakemberek egy része is, akik a gépi fordítást a hatalmas tárterület-igény miatt tartják kilátástalannak. Ez utóbbiak állásfoglalása könnyebben megváltoztatható, ugyanis a számítógépek korszerűsödése egyre inkább legyőzi ezt a gondot, de a továbblépés szempontjából ezek a gazdaságossági kérdések sem elhanyagolhatók.

Ezek után összefoglaljuk a vektorszorzás módszerén alapuló program főbb tulajdonságait, amelyek úgy véljük, egyben előnyei is: A program nem tárolja a ragokat teljes kiírt alakjukban, csupán betűsorok formájában. Így mindössze 114 betűt kell tárolni, és a betűválasztó vektorok a választóvektorokkal együtt sem hosszabbak, mint kb. 450 byte. Maga a program, amennyiben önálló szubrutin lesz, szótár nélkül, beleértve a kb. 575 byte-os adathalmazt is, kb. 3 K byte nagyságú. A jelenlegi kis szótár 36 szavas, a programban levő változata a rendhagyó alakok összes adataival együtt is csak 514 byte-os. Így egy igére átlagosan 15 byte esik, ha az ÉrtSz. kb. 7500-nyi igekötő nélküli igéjére egyenként 20 byte-os hosszúságot számítunk, a 150 000 byte terjedelem kb. 147 K byte-ot jelent. De minden valószínűség szerint ez a szám még tovább csökkenthető, hiszen a gépi fordításban előreláthatólag sokkal kevesebb igével is megelégedhetünk.

Mielőtt dolgozatomat befejezném, egy megjegyzés a táblázat oktális számadataihoz: A többi adatformától eltérően, ebben a szó elején vannak

a betűválasztó vektorok, és az 1., ill. 2. szó végén az utolsó 8 bit van fenntartva a választóvektor számára. Mivel oktális felírásmódot a szavas gépeknél használnak, ezekben a választóvektor hátulrahelyezése látszik célszerűbbnek, a könnyebb kezelhetőség érdekében.

A 2. táblázat áttekinthetősége érdekében a kettes számrendszerű adatokat nem a szakirodalomban szokásos 1—0, ill. L—0 alakban írtam, hanem 0 helyett . (pontot) használva.

Remélem, hogy evvel az ismertetéssel sikerült némiképp hozzájárulni mind elméleti, mind gyakorlati vonatkozásban a témakör munkálataihoz.[16]

VÁSÁRHELYI S. ISTVÁN

[16]A hivatkozott táblázatokat alább közöljük.

1. táblázat

A programban használt igék szótára

Nyelvtani információk									Tőalakok	Rendhagyó tő esetvektorai (hexadec.)
HR	IK	J2	J3	THG	FSZT	SZL	KH	TVLT		
00	0	11	0	00	011	01	0	00	*akadaalyoz*	
00	1	11	0	11	000	00	0	00	*alkud*	
00	0	00	0	00	000	00	0	00	*akar*	
00	0	01	1	00	110	11	1	00	*aart*	
01	0	01	1	00	100	11	1	00	*eebreszt*	
01	0	01	1	00	011	01	1	11	*edz*	
									edd	9C C1 C2 C3 C4 C5 C6 C9 CB CC CD CE CF
									ed(d)z(e)d	4A
11	1	11	0	11	000	01	0	00	*eskued*	
01	1	00	0	11	000	01	1	01	*fek#d*	
									fekve	50
01	0	01	1	00	110	11	1	01	*fest*	
									fes	C1 C2 C3 C4 C5 C6 C9 CA CB CC CD CE CF
11	0	01	1	00	110	11	1	00	*gyuejt*	
00	0	01	1	00	000	11	1	01	*hall*	
									hallak	1F
00	1	01	1	00	011	01	1	00	*hangwz*	
01	0	00	0	11	000	01	0	11	*hiq*	
									higq	C1 C2 C3 C4 C5 C6 C9 CB CC CD CE CF
									higgyed(hidd)	4A
00	0	01	1	00	110	11	1	00	*javiit*	
11	0	00	0	11	000	00	0	11	*joeq*	
									joev	91 94 CO
									joessz	12
									joen	13 96
									joettoek	15
									joej	C1 C2 C3 C4 C5 C6
00	1	01	1	00	111	01	1	00	*laatsz*	
01	0	00	0	00	000	00	0	11	*men*	
									megy	91 13 94
									meesz	12
01	0	01	1	00	111	01	1	00	*metsz*	
00	0	11	0	00	001	01	0	00	*mos*	
00	0	11	0	00	000	00	0	00	*mozwg*	
00	0	00	0	00	000	00	0	00	*ro**	
11	0	00	0	00	000	00	0	00	*szoe**	
01	0	00	0	11	000	01	0	01	*teq*	
									tegyed(tedd)	4A
11	0	00	0	00	000	00	0	00	*toerwl*	
11	0	01	0	00	101	00	0	00	*uet*	
01	0	00	0	11	000	01	0	01	*veg*	
									vegyed(vedd)	4A
01	0	01	0	00	101	00	0	00	*vet*	
00	1	00	0	11	000	01	1	01	*al#d*	
									alva	50
00	1	11	0	11	000	01	1	00	*harag|d*	
00	1	11	0	11	000	01	1	00	*nyugxd*	
01	1	11	0	01	011	01	1	00	*emleek|z*	
01	1	11	0	11	011	01	1	00	*igyek|z*	
01	1	11	0	01	000	01	1	00	*mosak|d*	

2/a. táblázat

A kijelentő mód jelen idő képzése
(Bemenő adat: 1 1 J K)

A választóvektor bitjeinek jelentése:

1	2	3	4	5	6	7	8
HR	IK	J2	J3	FSZR	—	SZL	KH

Bemenő adat J K	Típus		Választó-vektor		Betűsor és betűválasztó vektorok							
			1234	5678	AEJS	ZJSZ	NIIU	LAEN	AOOE	TOOE	KKML	D
1 1 AR			11..	....	....	....	....	....	....	.111	1.1.	.
2			1...	..1.	11..	..11	....	....	....	.111	...1	.
3			.1..	....	....	....	.1..	....	....	....	.1..	.
4			1...	....	....	....	...1	..11	....	....	.1..	.
5			1...	...1	....	....	....	....	.111	1111	.1..	.
6			1...	...1	11..	....	1...	.11.	....	....	.1..	.
2 1 TR			1...	....	....	....	....	....	....	.111	..1.	.
2			1...	....	....	....	....	....	....	.111	....	1
3			1...	1...	..11	1...	..1.	.1..	....	....	....	.
4			1...	1...	....	.111	...1	..1.	....	....	.1..	.
5			1...	1...	..11	1...	..1.	.1..	1...	11.1	.1..	.
6			1...	1...	..11	1...	..1.	.1..	1...	....	.1..	.
7 IMPL			1...	...1	11..	....	....	111.	....	....	.1..	.
3 1 FNINR			1..1	....	11..	....	1...	....	....	.111	..1.	.
2			1..1	....	11..	....	1...	....	....	.111	....	1
3			1..1	....	11..	....	11..	.11.	....	....	....	.
4			1..1	....	11..	....	1..1	..11	....	....	.1..	.
5			1..1	....	11..	....	1...	....	.111	1111	.1..	.
6			1..1	....	11..	....	11.1	..1.	....	....	.1..	.
	HR =	00			1.11	1111	11.1	11.1	11..	11..	1111	1
		01			.1..	.111	1111	1.11	...1	1..1	1111	1
		11			.1..	.111	1111	1.11	..11	..11	1111	1
	IK =	0			....	....	....	....	....	.111	1...	.
		1			....	....	.1..	....	....	.111	.11.	.
	J3 =	0			....	....	11.1	.111	.111	1111	.11.	1
		1			11..	....	11.1	.111	.1.1	11.1	.11.	1
	FSZT =	000			..1.	.1..	..11	.11.	1...	11.1	.1..	.
		001			...1	..1.	..11	.11.	1...	11.1	.1..	.
		010			...1	1.11	..11	.11.	1...	11.1	.1..	.
		011			....	1..1	..11	.11.	1...	11.1	.1..	.
		100			..1.	.1..	..11	.11.	1...	11.1	.1..	.
		101			..1.	.1..	..11	.11.	1...	11.1	.1..	.
		110			..1.	.1..	..11	.11.	1...	11.1	.1..	.
		111			...1	1.11	..11	.11.	1...	11.1	.1..	.
	SZL =	00			....	..11	....	....	....	....	....	.
		01			....	....	....	....	....	.111	...1	.
		11			11..	..11	....	....	....	....	....	.
	KH =	0			....	....	1...	111.	....	1111	.1..	.
		1			11..	....	1...	1111	.111	1111	.1..	.

2/b. táblázat

A kijelentő mód múlt idő és a feltételes mód jelen idő képzése (Bemenő adatok: 1 2 J K, ill. 1 3 J K)

Bemenő adat J K	Típus	Betűválasztó vektorok					
KM betűsor		OEOE	TTTA	AUEE	TOEM	LAED	NK
1 1 AR		11..	11.1	..1.	...1	....	..
2		11..	11.1	1.11	....	1...	..
3		1111	111.	....	....	....	..
4		11..	11..	.11.	....	....	11
5		11..	11.1	..1.	111.	....	.1
6		11..	11.1	..1.	....	....	.1
2 1 TR		11..	11.1	..1.	...1	....	..
2		11..	11.1	..1.	....	...1	..
3		11..	11.1	..1.	....	....	..
4		11..	11..	.11.	....	....	.1
5		11..	11.1	1.11	111.	....	.1
6		11..	11.1	1.11	....	....	.1
7 IMPL		11..	11.1	..1.	....	111.	.1
	HR = 00	1.1.	1111	11..	11.1	11.1	11
	01	.1.1	1111	1111	1.11	1.11	11
	11	1111	1111	.111	1.11	1.11	11
	J2 = 00	....	1..1	1111	1111	1111	11
	01	11..	11.1	1111	1111	1111	11
	11	..11	.111	1111	1111	1111	11

FTJ betűsor		AENA	AEEE	ETNA	OELA	EKMD	
1 1 AR		111.	...1	1...	....	.1..	
2		1111	111.	....	..1.	....	
3		1111	.1..	....	....	....	
4		1111	111.	..1.	....	.1..	
5		1111	111.	.1..	11..	.1..	
6		1111	111.	..11	.1..	.1..	
2 1 TR		1111	111.	....	....	..1.	
2		1111	111.	....	....	...1	
3		1111	111.	....	....	....	
4		1111	111.	..1.	....	.1..	
5		1111	111.	.1..	11..	.1..	
6		1111	111.	....	....	.1..	
7 IMPL		1111	111.	....	..11	11..	
	HR = 00	1.11	1..1	1111	1.11	.111	
	01	.11.	.111	111.	.11.	1111	
	11	.11.	.111	111.	.11.	1111	
	J3 = 0	..11	1111	1111	1111	1111	
	1	1111	1111	1111	1111	1111	

2/c. táblázat

A felszólító mód és az igenevek képzése (Bemenő adatok: 1 4 K J ill. 0 LI 0 0)

A választóvektor bitjeinek jelentése:

1 2 3 4 5 6 7 8

HR IK J2 J3 FSZT — SZL KH

Bemenő adat		Típus	Választó vektorok		Betűválasztó vektorok							
			1234	5678								
J	K	FSZ betűsor			(JS)	(Z)(	AUEN	AETO	OEL)	AENM	DKEE	K
1	1 AR		11..	1...	.11.	111.	1.1.	....	....	...1	....	.
	2		1...	1...	.11.	1111	1.1.	11..	..11	....	....	.
	3		11..	1...	.11.	111.	....	...1	11..	..1.	..11	1
	4		1...	1...	.11.	111.	.111	....	....	....	.1..	.
	5		1...	1...	.11.	111.	1.1.	..11	.1..	....	.1..	.
	6		1...	1...	.11.	111.	..11	11..	....	....	.1..	.
2	1 TR		1...	1...	.11.	111.	1.1.	....	...1	....	....	.
	2		1...	1...	1111	1111	1.1.	....	...1	....	1...	.
	3		1...	1...	.11.	111.	1.1.	....	....	....	....	.
	4		1...	1...	.11.	111.	.11.	....	....	....	.1..	.
	5		1...	1...	.11.	111.	1.1.	1111	.1..	....	.1..	.
	6		1...	1...	.11.	111.	1.1.	11..	....	....	.1..	.
	7 IMPL		1...	1...	.11.	111.	1.1.	11..	..1.	11..	.1..	.
		HR = 00			1111	1111	11.1	1.11	..11	1.11	1111	1
		01			1111	1111	.111	.11.	.111	.111	1111	1
		11			1111	1111	.111	.11.	1111	.111	1111	1
		IK = 0			.11.	111.	1.1.	...1	11..	..1.	.1..	.
		1			.11.	111.	1.1.	....	....	...1	..11	1
		FSZT = 000			11..	...1	1111	1111	1111	1111	1111	1
		001			1.1.	...1	1111	1111	1111	1111	1111	1
		010			1.11	.1.1	1111	1111	1111	1111	1111	1
		011			1...	.1.1	1111	1111	1111	1111	1111	1
		100			1.11	.1.1	1111	1111	1111	1111	1111	1
		101			1.1.	...1	1111	1111	1111	1111	1111	1
		110			..1.	...1	1111	1111	1111	1111	1111	1
		111			1.11	1111	1111	1111	1111	1111	1111	1

LI	IN betűsor			VAEA	ENID	OOOE	TT				
1		1..1	....	...1	111.	....	..				
2		1...	....	....	....	11.1	..				
3		1.1.	....	....	....	1.11	11				
4		1...	....	...1	11.1	11.1	..				
5		1...	....	1..1	1...	....	..				
6		1...	....	1111	11..	....	..				
	HR = 00			11.1	.111	1...	11				
	01			1.1.	1111	.1.1	11				
	11			1.1.	1111	.111	11				
	J2 = 00			....	....	....	.1				
	01			....	....	1.11	11				
	11			....	....	1.11	11				
	J3 = 0			....	.11.	....	..				
	1			...1	111.	....	..				

3/a. táblázat

A kijelentő mód jelen idő vektorainak hexadecimális és oktális alakja

Bemenő adat J K	Önálló alak esetvektora (hex.)	Ragozandó alak esetvektora (hex.)	Hexadecimális alak (5 ill. 4 byte)	Oktális alak (2 szó)
1 1 AR	11	91	C0 00 00 07 A0	00000007 50000300
2	12	92	82 C3 00 07 10	60600007 04000202
3	13	93	40 00 40 00 40	00040000 20000100
4	14	94	80 00 13 00 40	00011400 20000200
5	15	95	81 00 00 7F 40	00000177 20000201
6	16	96	81 C0 86 00 40	60103000 20000201
2 1 TR	19	99	80 00 00 07 20	00000007 10000200
2	1A	9A	80 00 00 07 08	00000007 02000200
3	1B	9B	88 38 24 00 00	16022000 00000210
4	1C	9C	88 07 12 00 40	01611000 20000210
5	1D	9D	88 38 24 8D 40	16022215 20000210
6	1E	9E	88 38 24 80 40	16022200 20000210
7 IMPL	1F	9F	81 C0 0E 00 40	60007000 20000201
3 1 FNINR			90 C0 80 07 20	60100007 10000220
2			90 C0 80 07 08	60100007 02000220
3			90 C0 C6 00 00	60143000 00000220
4			90 C0 93 00 40	60111400 20000220
5			90 C0 80 7F 40	60100177 20000220
6			90 C0 D2 00 40	60151000 20000220
HR = 00			BF DD CC F8	57756714 76000000
01			47 FB 19 F8	21775431 76000000
11			47 FB 33 F8	21775463 76000000
IK = 0			00 00 07 80	00000007 40000000
1			00 40 07 60	00040007 30000000
J3 = 0			00 D7 7F 68	00153577 32000000
1			C0 D7 5D 68	60153535 32000000
FSZT =000			24 36 8D 40	11033215 20000000
001			12 36 8D 40	04433215 20000000
010			1B 36 8D 40	06633215 20000000
011			09 36 8D 40	02233215 20000000
100			24 36 8D 40	11033215 20000000
101			24 36 8D 40	11033215 20000000
110			24 36 8D 40	11033215 20000000
111			1B 36 8D 40	06633215 20000000
SZL = 00			03 00 00 00	00600000 00000000
01			00 00 07 10	00000007 04000000
11			C3 00 00 00	60600000 00000000
KH = 0			00 8E 0F 40	00107017 20000000
1			C0 8F 7F 40	60107577 20000000

3/b. táblázat

A kijelentő mód múlt idő és a feltételes mód jelen idő vektorainak hexadecimális és oktális alakja

Bemenő adat J K	Önálló	Ragozandó	Hexadecimális alak (3 byte)	Oktális alak (1 szó)
	alak esetvektora (hex.)			
KM 1 1 AR	21	A1	CD 21 00	6322 0400
2	22	A2	CD B0 80	6333 0200
3	23	A3	FE 00 00	7740 0000
4	24	A4	CC 60 0C	6306 0014
5	25	A5	CD 2E 04	6322 7004
6	26	A6	CD 20 04	6322 0004
2 1 TR	29	A9	CD 21 00	6322 0400
2	2A	AA	CD 20 10	6322 0020
3	2B	AB	CD 20 00	6322 0000
4	2C	AC	CC 60 04	6306 0004
5	2D	AD	CD BE 04	6333 7004
6	2E	AE	CD B0 04	6333 0004
7	2F	AF	CD 20 E4	6322 0344
HR=00			AF CD DC	5374 6734
01			5F FB BC	2777 5674
11			FF 7B BC	7764 5674
J2 = 00			09 FF FC	0237 7774
01			CD FF FC	6337 7774
11			37 FF FC	1577 7774
FTJ 1 1 AR	31	B1	E1 80 40	7030 0100
2	32	B2	FE 02 00	7740 1000
3	33	B3	F4 00 00	7500 0000
4	34	B4	FE 20 40	7742 0100
5	35	B5	FE 4C 40	7744 6100
6	36	B6	FE 34 40	7743 2100
2 1 TR	39	B9	FE 00 20	7740 0040
2	3A	BA	FE 00 10	7740 0020
3	3B	BB	FE 00 00	7740 0000
4	3C	BC	FE 20 40	7742 0100
5	3D	BD	FE 4C 40	7744 6100
6	3E	BE	FE 00 40	7740 6100
7 IMPL	3F	BF	FE 03 C0	7740 1700
HR =00			B9 FB 70	5637 5560
01			67 E6 F0	3176 3360
11			67 E6 F0	3176 3360
J3 = 0			3F FF F0	1777 7760
1			FF FF F0	7777 7760

3/c. táblázat

A felszólító mód és az igenevek vektorainak hexadecimális és oktális alakja

Bemenő adat			Önálló alak esetvektora (hex.)	Ragozandó alak esetvektora (hex.)	Hexadecimális alak					Oktális alak	
FSZ	J	K			(5 ill. 4 byte)					(2 szó)	
1	1		41	C1	C8	6E	A0	01	00	33520001	00000310
	2		42	C2	88	6F	AC	30	00	33726060	00000210
	3		43	C3	C8	6E	01	C2	38	33400702	16000310
	4		44	C4	88	6E	70	00	40	33470000	20000210
	5		45	C5	88	6E	A3	40	40	33521500	20000210
	6		46	C6	88	6E	3C	00	40	33436000	20000210
2	1		49	C9	88	6E	A0	10	00	33520020	00000210
	2		4A	CA	88	FF	A0	10	80	77720020	40000210
	3		4B	CB	88	6E	A0	00	00	33520000	00000210
	4		4C	CC	88	6E	60	00	40	33460000	20000210
	5		4D	CD	88	6E	AF	40	40	33527500	20000210
	6		4E	CE	88	6E	AC	00	40	33526000	20000210
	7		4F	CF	88	6E	AC	2C	40	33526054	20000210
HR		=	00			FF	DB	3B	F8	77755473	76000000
			01			FF	76	77	F8	77673167	76000000
			11			FF	76	F7	F8	77673367	76000000
IK		=	0			6E	A1	C2	40	33520702	20000000
			1			6E	A0	01	38	33520001	16000000
FSZT		=	000			C1	FF	FF	F8	60377777	76000000
			001			A1	FF	FF	F8	50377777	76000000
			010			B5	FF	FF	F8	55377777	76000000
			011			85	FF	FF	F8	41377777	76000000
			100			B5	FF	FF	F8	55377777	76000000
			101			A1	FF	FF	F8	50377777	76000000
			110			21	FF	FF	F8	10377777	76000000
			111			BF	FF	FF	F8	57777777	76000000
LI — Igenevek —					(3 ill. 2 byte)					(1 szó)	
1			10	90	90	1E	00			0740	0220
2			20	A0	80	00	D0			0015	0200
3			30	B0	A0	00	BC			0013	6240
4			40	C0	80	1D	D0			0735	0200
5			50	D0	80	98	00			4600	0200
6			60	E0	80	FC	00			7700	0200
HR		=	00			D7	8C			6570	6000
			01			AF	5C			5365	6000
			11			AF	7C			5367	6000
J2		=	00			00	04			0000	2000
			01			00	BC			0013	6000
			11			00	BC			0013	6000
J3		=	0			06	00			0140	0000
			1			1E	00			0740	0000

VHI: MAGYAR IGEALAKOK SZINTEZISE

SZOTARI TOE:	ADATOK:	SZINTETIZALT IGEALAK:
AKADAALYOZ	1 1 1 2	AKADAALYOZOL
ALKUD	0 2 0 0	ALKUVO
ALKUD	1 1 1 4	ALKUSZUNK
ALKUD	1 6 1 5	ALKUDTATOK VOLNA
AKAR	1 2 1 3	AKART
AART	1 1 1 6	AARTANAK
EEBRESZT	1 4 2 4	EEBRESSZUEK
EDZ	1 4 1 1	EDDZEK
ESKUED	0 2 0 0	ESKUEVOE
FEST	1 2 2 7	FESTETTELEK
FEST	0 4 0 0	FESTENDOE
HALL	1 1 2 7	HALLAK
HALL	1 2 2 7	HALLOTTALAK
JAVIIT	0 6 0 0	JAVIITVAAN
MOS	1 1 1 3	MOS
MOS	1 4 1 3	MOSS(AAL)
MOZWG	1 2 1 3	MOZGOTT
RO*	0 2 0 0	ROVO
TEQ	1 1 1 3	TESZ
AL#D	1 1 1 4	ALSZUNK
AL#D	1 1 2 4	ALUSSZUK
EMLEEK/Z	1 1 1 4	EMLEEKSZUENK
MOSAK/D	1 1 1 4	MOSAKSZUNK
MOSAK/D	1 5 1 1	MOSAKODNAANK

GYUEJT	1 4 1 2	GYUEJTS(EEL)
HANGWZ	0 1 0 0	HANGZANI
HANGWZ	1 1 1 3	HANGZIK
HANGWZ	1 4 1 3	HANGOZZEEK
HIQ	1 1 1 2	HISZEL
HIQ	1 4 1 2	HIGGY(EEL)
JOEQ	0 1 0 0	JOENNI
JOEQ	0 5 0 0	JOEEVE
LAATSZ	1 1 1 3	LAATSZIK
LAATSZ	1 4 1 3	LAA(T)SS(Z)EEK
MEN	1 5 1 1	MENNI FOGOK
MEN	1 5 1 4	MENNI FOGTOK
MOZWG	1 2 1 4	MOZOGTUNK
RO*	0 5 0 0	ROTT
TEQ	1 2 1 3	TETT
TEQ	0 4 0 0	TEENDOE
TEQ	0 5 0 0	TEEVE
TOERWL	1 2 2 6	TOEROELTEEK
TOERWL	0 2 0 0	TOERLOE
UET	1 1 2 2	UETOED
UET	1 4 2 2	UES(S(E)D
VEQ	1 3 2 7	VENNEELEK
AL#D	1 4 1 4	ALUDJUNK
HARAG/D	0 2 0 0	HARAGVO
NYUGXD	0 2 0 0	NYUGVO
NYUGXD	1 1 1 4	NYUGSZUNK
EMLEEK/Z	1 6 1 1	EMLEEKEZTEM VOLNA
IGYEK/Z	0 2 0 0	IGYEKVOE
IGYEK/Z	1 4 1 4	IGYEKEZZUENK

A Synthesis of Hungarian Verbal Forms through the Help of a Computer (Production of verbal suffixes making use of the product of Boolean vectors)

The author applies in the synthesis of language signs the method employed by Dénes Varga in analyses made up to now. (Dénes Varga: Morphological analysis by help of the method of successive delimination. Computational Linguistics, 1963, 1:223—255). Because of the exceptionally large number and large variety of Hungarian verbal suffixes, large arrays, which uneconomically utilized the memory capacity of the computer, became necessary. It was possible to reduce this number by employing a Boolean vector for each single code type of the machine dictionary; the suffix characters are stored in alphanumeric row matrixes. Two or more vector products contain the value of 1 only where an enumeration of the appropriate characters results in the desired outcome. Without the help of a computer, it can also be demonstrated with visual punched cards.

István Vásárhelyi S.

AZ ETIMOLÓGIA ELMÉLETE ÉS MÓDSZERTANA

című konferencia anyagából*

Wortbildung in der PU/PFU-Grundsprache

1. In der PU/PFU-Grundsprache mag es neben den aus einem Morphem bestehenden Stämmen auch sekundäre Stämme gegeben haben, die sich aus zwei (eventuell aus mehreren) Morphemen entwickelt haben. Wir unterscheiden zwei Typen von sekundären Stämmen: a) Stämme, die aus zwei freien Morphemen bestehen (zusammengesetzte Wörter); b) Stämme, die aus einem freien und einem (oder mehreren) gebundenen Morphemen bestehen (Ableitungen).

2. Die zusammengesetzten Wörter lassen sich in zwei weitere Gruppen einordnen: nebenordnende und unterordnende Zusammensetzungen. Unter den nebenordnenden (kopulativen) Zusammensetzungen bilden die sog. zusammenfassenden (kopulativen) Zusammensetzungen einen eigenartigen Typ. Sie drücken abstrakte Begriffe oder Kollektiva aus, und zwar so, daß sie zwei charakteristische, manchmal sogar entgegengesetzte Bedeutung habende Elemente des Begriffes enthalten. Z. B.: ung. *hírnév* 'Ruhm, Reputation' (= 'Nachricht+'Name'), wog. *āγi-piγ* 'Kind' (= 'Mädchen'+'Knabe'), ostj. *ne-χo* 'Mensch' (= 'Frau' + 'Mann'), syrj. *niŗ-vom* 'Gesicht' (=*niŗ* 'Nase' + *vom* 'Mund'), votj. *įm-niŗ* dasselbe (= *įm* 'Mund' + *niŗ* 'Nase'), finn. *maailma* 'Welt' (= *maa* 'Erde' + *ilma* 'Luft'), est. *isad-emad* 'die Eltern' (= *isad* 'die Väter' + *emad* 'die Mütter'), *suu-silmad* 'Gesicht' (= *suu* 'Mund' + + *silmad* 'Augen'). Die kopulativen Zusammensetzungen bilden einen außerordentlich archaischen, auf der gleichen Betrachtungsweise basierenden gemeinsamen Charakterzug der uralischen Sprachen.[1]

Die Herausbildung der Zusammensetzungen solchen Typs reicht in die Zeit zurück, in der die Benennung der abstrakten und kollektiven Begriffe nur auf die erwähnte Weise möglich war. Aller Wahrscheinlichkeit nach gab es solche Zusammensetzungen auch in der PU/PFU-Grundsprache, obwohl wir keine der h e u t e existierenden kopulativen Zusammensetzungen der einzelnen Sprachen bis ins Zeitalter der Grundsprache zurückführen können. Daß wir den Ursprung der einzelnen kopulativen Zusammensetzungen nicht beweisen können, läßt sich vielleicht dadurch erklären, daß man die zusammen-

* A Nyelvtudományi Intézet által 1974. augusztus 22—24. között rendezett konferencia finnugor vonatkozású előadásainak egy része. Az előadások magyar nyelven hangzottak el és magyar nyelvű változatuk a Nyelvtudományi Értekezések 90. számában jelenik meg.

[1] Zusammensetzungen solcher Art sind in den indoeuropäischen Sprachen nicht bekannt. O. N. Trubatschow (Этимология 1963 [191—3) erwähnt zwar zwei Beispiele (tochr. *ak-mal* 'лицо' eig. 'Auge' + 'Mund' und osset. *cæskom* dasselbe), seines Erachtens sind sie aber unter finnisch-ugrischem Einfluß zustandegekommen.

gesetzten Wörter, die abstrakte und kollektive Begriffe ausdrücken, im alltäglichen Sprechen seltener gebrauchte als die konkrete Begriffe bezeichnenden einfachen Wörter. So konnten die ursprünglichen Zusammensetzungen leicht vergessen, bzw. ausgetauscht werden. Wir müssen aber auch mit mundartlichen Unterschieden der Grundsprache rechnen. Es muß auch beachtet werden, daß die Elemente der Zusammensetzung ihre ursprüngliche morphologische Korpulenz und ihre für die erste Silbe charakteristische phonetische Struktur lange (in manchen Fällen bis heute!) behalten haben. Das hat seine Ursache in der semantischen Deutbarkeit. Die Bezeichnung der abstrakten und kollektiven Begriffe war nämlich zur Zeit der Grundsprache — und auch noch später — nur auf „durchsichtig" konkrete Weise möglich, im Falle der kopulativen Zusammensetzungen durch die Kombination von zwei konkrete Begriffe bezeichnenden Wörtern. Mit dem Streben nach dieser „Durchsichtigkeit" kann es zusammenhängen, daß die zusammenfassenden Zusammensetzungen — mit einigen Ausnahmen — (ung. *arc, orca* < **orr* + + **szá(j)*, ung. *ember* < **em* + **ber*) — für das Sprachgefühl im allgemeinen nicht zu morphologisch unzerlegbaren (deetymologisierten), lexikalischen Einheiten geworden sind, die vom deskriptivem Standpunkt aus einem einzigen freien Morphem bestehen.

Obwohl die kopulative Zusammensetzung charakteristisch für das alte uralische bzw. finnisch-ugrische Zeitalter ist, können wir über die hierzugehörenden Wörter der heutigen Sprachen nur soviel feststellen, daß sie im Laufe der Entwicklung der einzelnen Sprachen entstanden sind. Die ursprünglichen Zusammensetzungen — die des PU/PFU-Zeitalters — sind wegen der oben dargelegten Ursachen nicht erhalten geblieben, beziehungsweise sind ihre heutigen nicht unmittelbaren (also nicht etymologischen), sondern auf der gleichen Betrachtungsweise basierenden „Weiterentwicklungen" Resultate von (manchmal mehrmaligen) Umgestaltungen und Austauschvorgängen.

In der Grundsprache können auch unterordnende (syntagmatische) Zusammensetzungen existiert haben, aber anhand des Materials der heutigen Sprachen können wir auch solche nicht mit Gewißheit nachweisen. Aus dem PU- oder PFU-Zeitalter kann z. B. ung. *hónalj* 'Achselhöhle' (<*hón* + *al* syrj.-wotj. *kun-ul*, ? finn. *kainalo* usw., s. MSzFE) stammen, aber seine ursprüngiche Existenz ist auch nicht zu beweisen.

3. Auch in der PU- und PFU-Grundsprache gab es aus einem (oder mehreren) gebundenen Morphemen bestehende Stämme (Ableitungen, Derivate). Die Kriterien des Ableitungswesens der Etymologien sind: (1) Nach dem ersten und wichtigsten Kriterium sind diejenigen PU/PFU-Etymologien als gebildete Formen aufzufassen, die sich auf eine aus drei Silben bestehende Grundform zurückführen lassen. Bekanntlich waren die lexikalischen oder freien Morpheme der PU- und PFU-Grundsprache (die sog. Begriffswörter) zweisilbig. Ihr struktureller Aufbau war: *VCV*, *CVCV*, *VCCV*, *CVCCV*. Die Struktur der gebildeten Wörter war: *VCV* + *CV* (seltener: *VCV* + *C*) usw. (2) Die als ursprünglich aufgefaßte Ableitung ist in allen, bzw. in den meisten Sprachen mit demselben Ableitungssuffix versehen. Das Schicksal des Grundwortes aus dem PU/PFU-Zeitalter ist: (a) Seine Weiterentwicklungen sind in allen Sprachen zu finden; (b) Die Weiterentwicklung wird nur von einigen, manchmal bloß von einer Sprache aufbewahrt.

Die Liste der PU/PFU-Ableitungen[2]

1. *anз-ppз* 'Schwiegermutter' FU, ? U

finn. *anoppi* (Gen. *anopin*) 'Schwiegermutter' | lapp. N *vuone -dnam-* | ostj. Trj. *ŏntəp* | vog. So. *ōnip* | ? ung. (dialekt.) *napa* (altung. *nap*) | | ? sam. jur. O *ŋinab* 'Vater der Frau'; je. *inobo;* twg. *ŋinaba.* Das lappische Wort ist mit einem **-mз* Ableitungssuffix versehen.

2. **aśkę-lз, *ańkę-lз* 'schreiten; Schritt' U

finn. *askel* (Gen. *askelen*) 'Schritt', ? *astu-* 'treten, gehen' | mord. E *aśkiľa-, eśkiľa-, iśkiľa-,* M *aśkoľa-* 'schreiten' | tsch. KB *aškə̑l,* B *oškə̑l* 'Schritt', J *aškə̑la-* U *oškə̑la-* 'schreiten',KB *aškeδä-* 'treten, gehen' | wotj. *ućkil* 'Schritt' | syrj. *voškol* | wotj. *ućkį̄l* 'Schritt' | syrj. *voškol* | wog. So. *ūsil* | | sam. selk. Ta. *aasel-* 'überschreiten'. Der Stamm **aśkę-* oder **ańkę-* hat im Finnischen auch eine Ableitung mit dem Suffix *-tu-,* im Tscheremissischen ebenfalls eine mit dem Suffix *-δä-.*

3. **ämз-rз-* 'schöpfen' FU

wotj. *omį̄rt-* 'schöpfen' | ostj. V *emər-* | wog. So. *āmart-* | ung. *mer-.* — Das *t*-Element des wotjakischen und wogulischen Wortes ist auch ein Verbsuffix.

4. **ćäkз-rз* 'harter Schnee; ausgeweidetes, plattgetretenes Land im Winter' U

lapp. N *čiegâr -kk-* 'snow-field which has been trampled and dug up by reindeer' | ? ostj. J *ťayər* Weideplatz der Renntiere od. der Elentiere im Winter, wo der Schnee plattgetreten ist' | ? wog. So. *śayr* 'niedergetretener Schnee' | | sam.jur. O *śeχe* 'harter Schnee', *śeχeri* 'allgemeiner Winterweg'; k. *šęr* 'Weideplatz für Renntiere'. — Das Grundwort ist in der sam. jur. Form *śeχe* aufbewahrt.

5. **čiγз-rз, *ćiγз-rз* (**čikз-rз, *ćikз-rз*) 'Grab' FU

tsch. J *šüγer,* B *šüγär* 'Grab' | ung. *sír* (1055 : *ſyher* TA).

6. **ike-ne* (*-ńe*) 'Gaumen, Zahnfleisch' FU

finn. *ien* (Gen. *ikenen*) | ? wotj. *an* | ? syrj. *an* | ung. *iny.*

7. **ipз* ~ **ipз-sз* ~ *ipз-śз* 'Geschmack, Geruch' U

lapp. N *afse, avse* 'odor', *hâk'sâ -vs-* 'excrement of reindeer in summer' | mord. M *opoś* 'Geruch, Witterung' | tsch. KB *üpš,* M *üpś* 'Geruch' | syrj. *is* 'Gestank, Geruch' | ostj. V *ewəl* 'Geruch, Geschmack', DN *epsent-* 'schnuppern, wittern (Hund)' | wog. So. *at* 'Geruch, Gestank', N *ăp, äp* 'Dunst, Ausdünstung' | ung. *íz* 'Geschmack; (dial.) Geruch, Duft' | | sam. jur. O *ŋapt* 'Geruch'; je. *obto;* twg. *ŋobta;* selk. Ta. *aptз;* k. *puɔ̯btu.* — Das mordwinische und tscheremissische Wort, ferner das ostjakische *epsent-* haben ein **-śз-,* und die anderen Wörter der verwandten Sprachen enthalten ein **-sз-* Suffix. Das Grundwort ist im Wogulischen *ăp, äp* aufbewahrt.

8. ** ? jäse, *jäse-ne* (** ? jäsne*) 'Glied, Gelenk' FP, ? FU

finn. *jäsen* (Gen. *jäsenen*) 'Glied, Gelenk' | mord. E *eźńe,* M *jäźńä, äźńä* tsch. KB *jəžən,* B *jəžə̑n* | wotj. *joz* | syrj. *jęz* 'Volk, Leute, Menschen', VO *jez*

[2] Die Etymologien bringe ich auf Grund des Materials des im Sprachwissenschaftlichen Institut der Ungarischen Akademie der Wissenschaften in Vorbereitung befindlichen Uralischen Etymologischen Wörterbuches in gekürzter Form. In meinen Schlußfolgerungen stütze ich mich nur auf sichere Etymologien. Auf die Behandlung der phonetischen, semantischen usw. Fragen gehe ich nicht ein, aber auf die Probleme, die mit der Zielsetzung der Abhandlung verbunden sind (Weiterleben des Grundwortes, Wortbildung) deute ich kurz hin.

'Gelenk' | ? ung. *íz*. — Das **-ne*-Element ist eventuell kein Suffix, sondern gehört zum Stamm. Dem wiederspricht, daß in den permischen Sprachen und vielleicht im Ungarischen die Weiterentwicklungen des Grundwortes **jäse* vorhanden sind.

9. **käl3 käl3-w3* 'Schwägerin' FP, ? U

finn. *käly* 'Schwägerin' | lapp. N *gālŏjœdne -ēn-* ~ *œdnĕ -n-* (*œdne* 'Mutter') | mord. E *kijalo, kijal*, M *kel* | wotj. *kaľi* 'Schwiegertochter' | syrj. *kel* 'Schwägerin' | ? ostj. Trj. *kiʌi* 'jüngere Schwester der Frau' | ? wog. LO *kil* 'Bruder der Frau' | | ? sam. jur. O *śel* Mann der Schwester der Frau'; je. Ch. *séðі*, B *séri* 'Schwager' | twg. *śaluŋ;* selk. N *šäl* 'свояк'. Mit dem **-w3* Ableitungssuffix müssen wir im Finnischen, im Lappischen und im Tawgischen rechnen. In den anderen Sprachen finden wir die Weiterentwicklungen des rekonstruktierbaren Grundwortes **käl3*.

10. **käme-ne* 'die flache Hand, die hohle Hand, Handteller' FU

finn. *kämmen* (Gen. *kämmenen*) 'die flache Hand, Handteller, Handfläche' | lapp. *kiem* (Gen. *kiemen*) | ostj. V *kömən*; *kömənkăγər*.

11. **kińe, kińe-l3* 'Träne' U

finn. *kyynel* (Gn. *kyynelen*) 'Träne' | lapp. N *gânjâl -dnj-* | wotj. *kɨľi :śin-k.* | ung. *könny* | | sam. mur. O *hājelᵊ;* je. Ch. *kōδi*, B *koiri;* twg. *kāle;* selk. Ke. *saina-gai* (*sai* 'Auge'); k. *kajəl, kajil*. — Das suffixlose Grundwort **kińe* lebt im Ungarischen und im Selkupischen weiter.

12. **koje-m3* 'Mann, Mensch' U

? wotj. *kum :vĭžĭ-k.* 'Verwandte, Freunde', *sara-k.* 'Syrjäne' | ? syrj. *komi* 'Syrjäne' | wog. So. *χum* 'Mann' | ung. *hím* 'Männchen' | | sam. selk. Ta. *ķum, ķup* 'Mensch'. — Die etymologische Familie des rekonstruierbaren Grundwortes **koję* 'Mann, Mensch' ist lapp. K T *kijj*, Kld. A *kuj* 'Ehegatte' | ostj. V *ku (kuj-)* 'Mann, Gatte' | wog. So. *χuj* 'Männchen' | | sam. jur. *χājūpā-* 'verheiratet, verehelicht sein (eine Frau)' (jur. *-pā-* ist ein Ableitungssuffix).[3] S. noch **koję-ra* 'Männchen' U.

13. **koję-ra* 'Männchen' U

finn. *koira* 'Hund' | syrj. *kĭr* 'männlicher Hund' | ostj. V *kar* 'Renntierochs, Hengst, Männchen (von Tieren)' | wog. So. *χār* | ung. *here* 'Drohne; Müßiggänger; Hode; Klee' | | sam. jur. *χora* 'Männchen, wilder Renntierbulle, Hengst'; je. Ch. *kuða*, B *kura* 'nicht verschnittener Renntier' | selk. Ta. *ķor* 'Stier, Hengst'; k. *kora* 'Ochs, Männchen'. S. noch *koję-m3* 'Mann, Mensch' U.

14. **kom3-r3* 'hohle Hand' U

lapp. N *goabmer* 'the two curved open hands put together to receive or catch something' | mord. E *komoro*, M *komor* 'Handvoll' | ? ? syrj. *kamĭr* | | sam. ? je. *chámmara* 'Hand': selk. Ta. *ķaamə* 'ausgebreitete Arme'; k. *kāmə-ruᵊ* 'Arme'. — Das Grundwort **kom3* ist im Selkupischen vertreten: *kaam3*.

15. **kul3-k3* 'Rabe'

ostj. V *kəl̩ək* 'Rabe' | wog. So. *χulaχ* | ung. *holló* | | sam. jur. O *χūlī;* je. Ch. *kuðuke*, B *kuruke*; twg. *kula;* selk. Ke. *kulé;* k. *kuli*. — Die samojedischen Wörter — mit Ausnahme von je. *kuðuke, kuruke* — sind die Weiterentwicklungen des Grundwortes **kul3*.

16. **kunta-l3-* 'hören, horchen' Ug., ? FU

[3] Auch das Zahlwort ung. *húsz*, wog. *χus* usw. ist nach einer der bestehenden Ansichten als eine Ableitung des Wortes **koję* 'Mann, Mensch' U aufzufassen (s. MSzFE).

? finn. *kuuntele-* 'horchen' | ostj. V *kunγəl-* 'hören' | wog. So. *χūntl-* 'horchen' | ung. *hall-* 'hören, vernehmen'. — Diese Wörter sind vielleicht mit dem frequentativen Suffix **-lɜ-* gebildete Ableitungen des Grundwortes **kunta-* 'ergreifen, fangen; (eine Beute) finden' FU, ? U.

17. **kupę (-na)* 'Fischblase' FU

finn. *kupinas* (Gen. *kupinaan*) 'Fischblase' | ? lapp. I *kopp'an* | wog. N *χā̆pen*.

18. **kərnɜ, *kərnɜ-šɜ* 'Rabe' U

finn. *kaarne* (Gen. *kaarneen*) 'Rabe' | lapp. N. *gārânâs* | mord. E *kŕenč, krenš, kŕänš*, M **krandəš, kranč* | tsch. KB *kurnəž*, B *kurunuž, kurnuž* | wotj. G *kṛ̈rnṛ̈ž* | syrj. *kṛ̈rnṛ̈š* | | sam. jur. O *harŋeɔ; mot. chárgoi.* — Die samojedischen Wörter enthalten ein *-neɔ*, bzw. *-goi* Suffix.

19. **ńoma, *ńoma-lɜ* U

lapp. N *njoammel* 'Hase' | mord. E *numolo*, M *numol* | syrj. PO *ńima·l* | ung. *nyúl* | | sam. jur. O *ńāwa;* je. B *ńaba*, Ch *nāba;* twg. *ńomu* | selk. Ta. *njoma.* — Die PU Grundform **ńoma* und das Suffix **-lɜ-* kamen im PFU-Zeitalter zum Stamm hinzu.

20. **oćtɜ-rɜ* 'Schößling, Gerte, Rute; Peitsche' Ug., ? ? FU

? ? tsch. KB *waštər*, UB *woštər* 'Pröβling, Schößling (des Baumes), Gerte, Rute' | wog. TJ *aśtə·r*, N *åśtər* 'Peitsche' | ung. *ostor.* Vgl. ieur.; sanksr. *àṣṭra-* 'Stachel zum Antreiben des Viehes, Ochsenstachel'.

21. **oδa-mɜ* 'Schlaf, Traum' FU

mord. E *udomo*, M *udoma, udom* | tsch. KB *om*, B *omo* | wotj. *um (umm-)* | syrj. *un (unm-)* | ostj. V *aləm* 'Schlaf', *uləm* 'Traum' | wog. So. *ūləm* | ung. *álom.* — Das sind die Ableitungen des Verbs **oδa-* 'schlafen, liegen' FU (vgl. lapp. N *oađđe-*, ostj. *ăla-* usw.)

22. **ońća-rɜ* 'Hauer, Hauzahn' FU

wotj. *vaǯer* 'Hauer, Hauzahn' | syrj. Pr. *voǯir* | ? ostj. Kaz. *ăńśar* 'Eck-, Reiβzahn des Bären' | wog. So. *ańśar* | ung. *agyar.*

23. **oŋɜ-lɜ (*oŋlɜ)* 'Kinnbacken, -lade' FU

tsch. KB *oŋγəlaš*, U B *oŋlaš* 'Unterkiefer, Kinn' | wotj. S *aŋles* 'Kinnbacken' | ostj. V *ŏŋəl* 'Kinnlade' | ? ung. *áll.* — Es ist nur dann als eine mit dem Suffix **-lɜ* gebildete Ableitung des Grundwortes **oŋɜ* anzusehen, wenn der rekonstruierbare Stamm **oŋɜ* das velare Paar von **äŋɜ* 'Kinnbacken, -lade' U (wotj. *aŋ* 'Backenbein, Kinnbacken', syrj. *an* 'Kinnlade', ostj. V *äγəṇ* 'Kinn' usw.) ist.

24. **orpasɜ* (~ **orwasɜ*) 'Waise, verwaist; Witwe, verwitwet' FU

finn. *orpo* 'Waise, verwaist' | lapp. *oarbes -r'bas-* | mord. E *urus*, E. M *uros* | ostj. V *urwį: jəŋku.* | ung. *árva* < ieur.: vorariat. **orbho-s*: sanksr. *árbhas, arbhaká-* 'klein, schwach, jung', lat. *orbus* 'verwaist, Waise, Witwe' usw.

25. **poŋę, *poŋę-sɜ/šɜ* 'Busen' FU

finn. *povi* (Gen. *poven*) 'Busen, Brust' | lapp. N *buogŋâ* ~ *vuogŋâ -ŋ-* 'breast of a bird' | mord. E *poŋgo*, M *pov, pova* | tsch. KB *poŋgəš*, B *poməš* | wotj. *pi* | syrj. *pi* | ostj. V *puγəl* | wog. So. *pūťi.* — Die Weiterentwicklungen der mit dem **-sɜ (*-šɜ)* Suffix gebildeten Variante finden wir im Tscheremissischen und in den obugrischen Sprachen.

26. **piŋse-me, *pise-me,* ? **pipse-me* 'Lippe' U

lapp. N *bâvsâ (bâk'sâmâ-)*, D *bâŋšĕmž* 'lip' | ostj. V *pələm* | wog. So. *piťmi* | | sam.jur. O *pīpťiɔ* 'Unterlippe'; je. Ch. *fiteɔ*, B *piteɔ*; twg. *feabteŋ;*

selk. K *peptéi, peptei* 'Kinn' ; tg. *hapten-de* 'Lippe'. — Nach dem Lappischen müssen wir mit der ersten, nach dem Ob-Ugrischen mit der zweiten und nach dem Samojedischen mit dem dritten rekonstruierten Grundwort rechnen. Das sam. inlautende *p, b* ist vielleicht unter dem Einfluß des anlautenden *p* aus **η-* entstanden. Die Unregelmäßigkeit des inlautenden Konsonantismus ist mit dem onomatopoetischen Charakter des Wortes zu erklären.

27. **puć3-r3* '(aus)drücken, (aus)pressen' FU

finn. *puserta-* 'drücken klemmen' | wotj. *pi̯ži̯rt-* | syrj. *pi̯ži̯rt-* | ostj. VK *posər-* | ung. *facsar-*. — Das syrj.-wotj. *-t-* und das finn. *-ta-* sind Verbalsuffixe.

28. **puś3-n3* ~ **puć3-n3* (? **puśn3* ~ **pućn3*) 'Mehl' FU

wotj. *pi̯ź, piź* 'Mehl', *pi̯źnal-* 'mit Mehl bestreuen' | syrj. *pi̯ź* | wog. LM *pasėn*, T *påsėn*. — Es kann nicht entschieden werden, ob das **-n3*-Element ein Ableitungssuffix ist oder zum Stamm gehört.

29. **repä, *repä-ć3* 'Fuchs' FU

finn. *repo* 'Fuchs' ; est. *rebane* (Gen. *rebase*) | ? lapp. *riebân* ~ *rievân* | mord. E *ŕiveś* | tsch. KB *rəwəž*, B *rə̂wə̂ž* | wotj. *ʒi̯čį* | syrj. *ruć* | ung. *ravasz* 'schlau, listig ; (altung.) Fuchs', *róka* < ? ieur. : av. *roapiš* 'Fuchs, Schakal', sankr. *lōpāça* 'Fuchs', osset. *ruwas, rūwas*.

30, **sor3, *sor3-ś3* 'Spanne' FU

tsch. M *šorž*, JU *šor* 'Spanne' | ostj. V *sort*, O *sǫrəs* | wog. So. *tōras* | ung. *arasz*. — Das ostj. V *sort* ist eine mit *t* gebildete Ableitung. Die Weiterentwicklung des Grundwortes **sor3* ist das tscheremissische *šor*.

31. **śiδä-me* 'Herz' U

finn. *sydän* (Gen. *sydämen*) 'Herz' | lapp. N *čâđâ* (postp.) 'through' | mord. E *śeďej, śeďeη*, M *śeďi* | tsch. KB B *šüm* | wotj. *śulem* | syrj. *śe̯le̯m* | ostj. V *səm* | wog. So. *sim* | ung. *szív* | | sam. jur. O *śej ;* je. Ch. *seo*, B *seijo ;* twg. *sa, soa ;* selk. A Ta. *siče ;* k. *sī*. — Das Ableitungssuffix **-me* kam im PU-, eventuell im PFU-Zeitalter zum Wort hinzu, aber auch das Grundwort (**śiδä*) ist erhalten geblieben (jur., je., selk., k.) Im auslautenden *â* des Lappischen steckt wahrscheinlich ein **-ek* Ableitungssuffix. Auch das mord. *-j* und *-η* sind Suffixe.

32. **śije-le* 'Igel' FU

finn. *siili* (Gen. *siilin*) | mord. E M *śejeľ* | tsch. KB *šüle*, B *šulo* | wog. (Pallas, Zoogr. 137) *soule* | ung. *sün* (dial. *sül*, altung. *szül*).

33. **śom3-r3* 'Kummer, Trauer ; ? traurig sein' FU

mord. E *śumuŕde-, śumoŕde-* 'sich grämen' | ung. *szomorú* 'traurig, trüb, betrübt'. — Das mord. *-ďe-* und ung. *-ú* sind weitere Ableitungssuffixe.

34. **śur(e̯)-ma* 'Tod' FU

finn. *surma* 'Tod' | ostj. Trj. *sŏrəm* | ? wog. N *sorėm* (wog. < ? ostj.). — Das sind Ableitungen des Verbs **śure-* 'sterben' FU (vgl. finn. *sure-* 'trauern, betrauern', est. *sure-* 'sterben' usw.).

35. **šiŋere* 'Maus' FU

finn. *hiiri* (Gen. *hiiren*) 'Maus' | mord. E *čejeŕ, čeveŕ*, M *šejer* | wotj. *šį̄r* | syrj. *šį̄r* | ostj. V *löŋkər* | wog. LO *taŋkər* | ung. *egér* < alt.: ma.-tung. **siŋere* 'Maus, Ratte' ; tung. *singerēkēn*, gold *siŋgere*.

36. **tar3-k3* 'Kranich' FU

wotj. *turi* 'Kranich' | syrj. *turi* | ostj. V *tarəγ* | wog. So. *tariγ* | ung. *daru*. — Vgl. alt. : türk. *turna*, mong. *toγuriγun* (tung. *tokorou*).

37. **wiδe-me* 'Mark' FU

finn. *ydin* (Gen. *ytimen*) 'Mark' | lapp. N *âδâ* (*âδâmâ-*) | mord. E *uďem* | tsch. KB *wim* ,U B *wem* | wotj. S. *vijim*, G *vim* | syrj. *vem* | ostj. V *weləm* | wog. So. *wāləm* | ung. *velő*.

4. Die PU/PFU-Grundsprache war reich an Ableitungssuffixen. Von den zwanzig konsonantischen Phonemen der Grundsprache (*p, t, k, m, n, ń, ŋ, č, ć, w, δ, s, š, ś, δ', j, γ, l, ľ, r*) traten 17 als Ableitungssuffixe auf. In der Rolle eines Suffixes erscheinen **δ*, **δ'* und **γ* nicht.[4,5] Diese Phoneme waren auch als Kasussuffixe nicht gebräuchlich.

Außer ihrem charakteristischen — und vermutlich funktionstragenden — Konsonantenbestandteil enthielten die Suffixe auch Vokale, und so waren sie silbenbildend. Ihre rekonstruierbare Struktur mag *CV* gewesen sein. Man kann annehmen, aber vorläufig noch nicht beweisen, daß es auch Suffixe mit einer *C*-Struktur sporadisch gegeben haben mag. Daß man für die Grundsprache Suffixe mit einer *CV*- seltener eventuell *C*-Struktur annehmen kann, beweist mittelbar auch die Existenz der vokalischen Stämme (Typen wie *VCV, CVCV* usw.). Wenn es nämlich in der Grundsprache auch konsonantische Stämme gegeben hätte (vgl. GANSCHOW: CIFUS 1 :134—45, SFU 7(1971): 239—50), müßten wir auch mit Ableitungssuffixen rechnen,die zu den Typen *VC* und *V* gehören. Solche können aber nicht in Frage kommen. Für die Zeit der Grundsprache nehme ich die Existenz von grammatischen Morphemen (Ableitungssuffixe, Zeichen, Endungen) mit einem *V*-Element überhaupt nicht an. Das ist mein entscheidendstes Argument gegen die Annahme des Bestehens konsonantischer Stämme.

In der Grundsprache haben wir aber nicht mit siebzehn, sondern mit viel mehr Ableitungssuffixen zu rechnen. Die aus demselben konsonantischen + vokalischen Element bestehenden Suffixmorpheme konnten nämlich — im Prinzip — in vier verschiedenen Funktionen auftreten: als denominale Nominal- und Verbalsuffixe, sowie deverbale Nominal- und Verbalsuffixe. Wenn wir noch die Pronominalsuffixe, ferner die aus geminierten Explosiven bestehenden Suffixe (**-pp3, *-tt3, *kk3*) und die Suffixkombinationen (**-mp3, *-nt3, *-ŋk3, -ńć3, -sk3, -št3* usw.) hinzunehmen, kann der Ableitungssuffixbestand der Grundsprache zahlenmäßig um 100 gewesen sein. Im Verhältnis zu dieser Zahl ist die der für die Grundsprache rekonstruierbaren 37 Ableitungen außerordentlich gering. Wenn wir in der PU/PFU-Grundsprache mit ungefähr 1000—1200 sicheren Etymologien rechnen, (dieses Zahlenverhältnis beruht auf dem Material des Uralischen Etymologischen Wörterbuches), dann machen die 37 Ableitungen etwas mehr als 3% des Wortbestandes der Grundsprache aus. Diese Angabe über den Bestand in der Grundsprache kann jedoch kaum als zuverlässig angesehen werden. Weil es in der Grundsprache sehr viele Ableitungssuffixe gab und sie weitverzweigte, nuancierte

[4] Das **δ* und **δ'* gehören zu den problematischsten Konsonanten der Grundprache (s. zuletzt Décsy: UAJb. 41 :64—5, 199—202; E. Itkonen: ebenda 110—11.) Nach mehreren Meinungen sind sie eher als Symbole von undefinierbaren Konsonanten aufzufassen, und nicht als Laute, die einst existiert haben mögen. Das **γ* erscheint in der PU/PFU-Grundsprache zuerst als Allophon von **k* in inlautender Stellung, sowie im Anlaut (als eine äußere Sandhi-Erscheinung), seine Phonologisation erfolgte vermutlich noch zur Zeit der Grundsprache.

[5] Theoretisch rechnet HAJDÚ (BUNyt. 79) mit 20 Suffixelementen, wobei er außer acht läßt, daß von den grundsprachlichen Konsonanten **δ*, **δ'* und **γ* nicht als Ableitungssuffixe auftraten.

Funktionen hatten, muß die Zahl der abgeleiteten Wörter in der PU/PFU-Grundsprache viel größer gewesen sein. Warum haben wir nur so wenig Ableitungen von der PU/PFU-Grundsprache vererbt? Welche Ableitungssuffixe treten in den umstrittenen Wörtern auf, welche Funktion versehen sie dort? Zur Beantwortung dieser Fragen untersuchen wir die hierhergehörenden Wörter näher!

Der gemeinsame morphologische Charakterzug aller 37 ermittelten Etymologien besteht in ihrer Dreisilbigkeit. Eigentlich ordnen wir sie deshalb unter die grundsprachlichen Ableitungen ein (den Grund dafür s. oben). Drei von ihnen (24, 29, 35) sind Lehnwörter. Diese enthalten keinerlei PU/PFU-Ableitungssuffix, nur wegen ihrer Wortstruktur (anhand ihrer Dreisilbigkeit) sind sie in diese Gruppe einzuordnen; ihr drittes Silbenelement (**-s3*, **ć3*, **-re*) verhält sich aus finnisch-ugrischem morphologischen Gesichtspunkt so wie ein Ableitungssuffix.

Das Weiterleben der Wurzeln von Ableitungen aus dem PU/PFU-Zeitalter wird von 16 Etymologien bezeugt, die wenigstens in einer, manchmal in mehreren Sprachen vorkommen: 4, 7, 8, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 19, 21, 24, 25, 30, 34. In 21 Fällen ist die PU/PFU-Wurzel in keiner einzigen Sprache aufbewahrt geblieben: 1, 2, 3, 5, 6, 10, 17, 18, 20, 22, 23, 26, 28(?), 29, 31, 32, 33, 35, 36, 37. In den uralten 37 Ableitungen treten folgende 11 Ableitungssuffixe auf (die in Klammern stehende Ziffer nach den einzelnen Suffixen gibt die Zahl der Häufigkeit an): **-ć3* (1), **-k3* (2), **-l3* (6), **-m3* (6), **-n3* (5), **-pp3* (1), **-r3* (4), **-s3* (1), **-ś3* (2), **-š3* (1), **-s3* oder **-š3* (1), **-w3* (1). Aus den Zahlen geht klar hervor, daß die produktivsten Ableitungssuffixe der Grundsprache diejenigen waren, welche die Elemente **-l3*, **-m3*, **-n3*, **-r3* enthielten. Aus der Untersuchung der alten Ableitungen ergibt sich auch die auffallend geringe Häufigkeit verbaler Ableitungen. Es sind drei: das **-l3* kommt in einem Beispiel (16), das **-r3* in zwei Beispielen (3, 27) vor. Es ist anzunehmen, daß wir es in allen Wörtern mit einem deverbalen Verbsuffix zu tun haben. Die Frage kann aber nur im Falle von **-l3* zweifelsfrei entschieden werden (**kunta-l3-* 'hören, horchen' < **kunta-* 'ergreifen, fangen, (eine Beute) finden'), denn die Weiterentwicklungen der Wurzel von beiden mit **-r3* gebildeten Verben sind in keiner einzigen verwandten Sprache erhalten geblieben. Die Zahl der anderen abgeleiteten Nomina (Substantive), und zwar die der denominalen Nomina ist 31, die der deverbalen 3.

Wir können drei verbale Ableitungen auf die PU/PFU-Grundsprache zurückführen. Daraus folgt aber noch nicht, daß die Zahl der wirklich gebrauchten abgeleiteten Verben im PU/PFU-Zeitalter so gering gewesen sein muß, und daß die Produktivität der Verbsuffixe weit hinter der der Nomensuffixe zurückgebleiben wäre. Die Weiterentwicklungen der drei Verben sind in den heutigen Sprachen erstarrte Ableitungen, die ursprüngliche Funktion des Suffixes ist verblichen. Das Schwinden der Funktion des Suffixes in diesen Wörtern ist wahrscheinlich bereits im Zeitalter der Grundsprache erfolgt. Damit kann die Tatsache zusammenhängen, daß das Grundwort in zwei Fällen ganz und gar ausgestorben ist und in einem Fall die Beziehung zwischen Wurzel und Ableitung dadurch aufgehört hat zu existieren, weil sich die Bedeutung der abgeleiteten Form stark von der der Wurzel entfernt hat (**kunta-* 'ergreifen, fangen, (eine Beute) finden' ~ **kunta-l3* 'hören, horchen'). Das heißt: in der Ableitung hat sich das Ableitungssuffix deetymologisiert. Es sind also nur wenige verbale Ableitungen aus dem PU/PFU-Zeitalter

erhalten gebleiben. Das kann nach unserer Meinung mit der außerordentlichen Mobilität der Verbsuffixe der Grundsprache erklärt werden. Das bedeutet, daß die Ableitungssuffixe, die die Qualität des Handels und des Geschehens (Aktion) ausdrücken (frequentative, momentane Suffixe), sowie die transitiven (faktitiv-kausativen) Suffixe und die intransitiven (reflexiven) Suffixe genauso wie die anderen grammatischen Morpheme (Zeichen, Endungen) auf Grund des gegebenen Sprechmoments zur Wurzel hinzukamen. Die Voraussetzungen des Entstehens von dreisilbigen Stämmen waren das Erbleichen der ursprünglichen Funktion des Ableitungssuffixes und die Unterbrechung des etymologischen Zusammenhangs zwischen Wurzel und Ableitung. Das konnte aber wegen des dynamischen Bedeutungsinhalts der Verbsuffixe nur sporadisch erfolgen.

Der Zusammenhang zwischen den grundsprachlichen Wurzeln und Ableitungen ist am leichtesten im Falle der denominalen Verbsuffixe und der deverbalen Nomensuffixe zu fassen, da hier die Bildung gleichzeitig die Veränderung der Morphemklasse verursachte (HAJDÚ, BUNyt. 80). In diesen Fällen konnte die ursprüngliche Funktion des Ableitungssuffixes in geringerem Maße verbleichen. Auf Grund des Gesagten liegt es auf der Hand, warum nur drei deverbale Nomen auf die Grundsprache zurückgeführt werden können. Die überwiegende Mehrheit der grundsprachlichen Ableitungen (31 Wörter) besteht aus denominalen Nomina. Die uralten denominalen Nominalsuffixe hatten möglicherweise eine verkleinernde-vergrößernde (deminutive-augmentative) Bedeutung. Zwischen der Wurzel und der daraus gebildeten Ableitung mag also oft ein synonymes Verhältnis bestanden haben. Das hat aber leicht zum Erbleichen des ursprünglichen Wertes des Suffixes führen können. Das Erstarren des Ableitungssuffixes hat auch der Umstand befördern können, daß im Falle der denominalen Nomen die Veränderung der Morphemklasse nicht erfolgt. Aus dem Kampf zwischen Wurzel und Ableitung ging im allgemeinen die Ableitung siegreich hervor. Dabei kann das korpulentere Wesen und der inhaltsreichere affektive (deminutive-augmentative) Bedeutungsüberschuß der Ableitung eine Rolle gespielt haben.

5. Am Ende meines Vortrags möchte ich die Aufmerksamkeit auf eine methodische Möglichkeit der uralischen etymologischen Forschungen lenken, die die weitere innere Rekonstruktionsanalyse der mit großer Wahrscheinlichkeit rekonstruierbaren Grundformen als ihre Aufgabe ansieht. Mit der Anwendung dieser Methode können wir eventuell auch in die frühere Vergangenheit der uralischen Grundsprache Einblick erhalten. Mehreren sicheren Etymologien nach haben in der PU/PFU-Grunsprache dreifache Konsonantenverbindungen im Inlaut (**-ŋkć-*, **-ŋks-*, *-ńćk-* usw.) vorhanden sein können. Es ist nicht ausgeschlossen, daß auch die zweisilbigen rekonstruierten Stämme, die solche Lautverbindungen enthalten, eigentlich uralte Bildungen sind (s. RÉDEI: Mélanges offerts à Aurélien Sauvageot ... 235). Wenn unsere Annahme richtig ist, dann gehen diese auf frühere dreisilbige Formen zurück. Die späteren, drei Konsonantenverbindungen aufweisenden zweisilbigen Grundformen können so entstanden sein, daß der zweite Vokal in offener Silbe vor dem Ableitungssuffix mit CV-Struktur ausgefallen ist und das Zusammentreffen der inlautenden Lautverbindung (z. B. **-ŋk-*, **-ńć-*) mit dem Konsonantenelement des Ableitungssuffixes eine dreifache Verbindung ergab (z. B. **-ŋkć-*, **-ŋks-*, **-ńćk-*). Diese Annahme könnten wir

aber nur beweisen, wenn es uns — indem wir uns auf den Wortbestand der verwandten Sprachen stützen — gelänge, auch die als Grundwort dienende und einen Doppelkonsonanten aufweisende Grundform zu rekonstruieren. Im Prinzip ist es auch nicht unmöglich, daß gewisse ungewöhnlichen (nicht homorgane) zweifache Konsonantenverbindungen (**-mt-*, **-mś-*, **-mć-*, **-čn-* usw.) in ihrem zweiten Element auch uralte Ableitungssuffixe aufbewahren. Auch diese Annahme wäre nur dann ausreichend begründet, wenn wir die Wurzel der als sekundär aufgefaßten Rekonstruktion nachweisen könnten, und zwar mit Hilfe etymologischer — morphologischer und semantischer — Analysen des Wortbestandes der heutigen uralischen Sprachen.

KÁROLY RÉDEI

Zur Frage der Systematisierung finnisch-ugrischer Demonstrativpronomen

In den Redaktionen der heimatlichen etymologischen Wörterbücher geht die Arbeit nach methodischen und praktischen Grundsätzen vor sich. Das bedeutet unter anderem, daß wir bei der Ausarbeitung der Etymologie einzelner Wörter nicht nur die phonetischen, semantischen, ethnographischen usw. Probleme klarstellen, sondern wir müssen manchmal versuchen, auch andere Beziehungen der Systematik zu ermitteln.

Als bei der Bearbeitung der Artikel des Uralischen Etymologischen Wörterbuches (die meine Aufgabe bildeten) das grundsprachliche **tä* (finn *tämä*) Demonstrativpronomen an die Reihe kam, stellte es sich heraus, daß man die Etymologie eines jeden Pronomens nicht gesondert klären kann: man muß alle mit **t-*, sogar mit **ć-* und **n-* anlautenden Pronomen gemeinsam bearbeiten. (Die mit einem Vokal anlautenden waren damals schon von meinen Kollegen beschrieben worden.) Anhand dieser weiteren Untersuchung stellte es sich herus, daß es mehr Demonstrativpronomen oder Adverbien solchen Ursprungs im Ungarischen und in den verwandten Sprachen gibt, als von Grammatiken, bzw. von Wörterbüchern erwähnt zu werden pflegen. Wir erhalten keine Information, höchstens eine unsichere, nicht befriedigende Antwort, warum, z.B., zweierlei Demonstrativpronomen mit der Bedeutung 'jener' in mehreren finnisch-ugrischen Sprachen vorhanden sind, was der Unterschied zwischen ihnen ist, in welchen Fällen man das eine oder das andere gebrauchen kann.

Die Orientierung unter den finnisch-ugrischen und samojedischen Demonstrativpronomen und Adverbien pronominalen Ursprungs war außerordentlich schwierig. Es wurde deutlich, daß man einige von ihnen nicht bis zur uralischen oder finnisch-ugrischen Periode zurückführen kann. Nach der Ausfilterung dieser Demonstrativpronomen, die sekundär, im Eigenleben der Sprachen durch Analogiebildung usw. entstanden sind, verursachten die mit **t-* anlautenden vordervokalischen Pronomen immer noch viel Kopfzerbrechen. Nach ihrer eingehenderen Untersuchung bin ich zu der Schlußfolgerung gekommen, daß wir außer den bisher bekannten auch mit einem weiteren finnisch-ugrischen, eventuell uralischen Pronomen zu rechnen haben. Seine Lautform kann **te* oder **ti* sein, ist also palatal und seine Bedeutung ist 'jener (nahe)' d.h., es weist auf das Ferne, aber nicht auf das allzu Entfernte hin. Das steht natürlich der Tatsache gegenüber, die uns bisher über die finnisch-ugrischen Demonstrativpronomen bekannt war, nämlich, daß die palatalen auf das Nahe, die velaren auf das Entfernte hinweisen. So ist es auch nicht überraschend, daß KÁROLY RÉDEI, der Redakteur des Wörterbuches, von den fertigen Artikeln den hier besprochenen in den des FU, ? U **tä* 'dieser' (finn

tämä) Pronomens eingefügt hat. Demzufolge ist die rekonstruierte Grundform des auf das Nahe hinweisenden Demonstrativpronomens **tä* ~ **te* ~ **ti* geworden. Die unter den Belegen auftauchende Bedeutung 'jener' wurde vom Redakteur als sekundär, als Resultat innerer sprachlicher Entwicklung bezeichnet. Sie ist durch die Umgestaltung des Pronominalsystems zustandegekommen, und ihre Existenz in der Grundsprache ist seines Erachtens nicht zu beweisen. (Seine Meinung ist in seiner Abhandlung „Über die Demonstrativpronomina in den uralischen Sprachen" zu lesen, erschienen in der Festschrift für Erkki Itkonen : MSFOu. 150:317 Anm.). Heute bin ich der Meinung — die späteren Untersuchungen haben es bewiesen —, daß keine dieser Behauptungen zutrifft. Die des Redakteurs insoweit nicht, da wir außer dem Wort **tä* 'dieser' auf jeden Fall mit einem anderen mit einem **t-* anlautenden und einen palatalen Vokal enthaltenden Demonstrativpronomen zu rechnen haben. Ich selbst habe darin geirrt, daß in der Funktion des umstrittenen Pronomens nicht der Hinweis auf das nicht allzu Entfernte der wesentliche Faktor ist. Die Quelle dieser Irrtümer muß meines Erachtens darin gesehen werden, daß sich die Etymologien im allgemeinen nur auf die Lautform und die lexikale Bedeutung stützen, die Analyse der Texte wird aber nur selten vorgenommen.

Im weiteren werde ich diejenigen Pronomen untersuchen, die KÁROLY RÉDEI in seiner Abhandlung in der Festschrift für Erkki Itkonen veröffentlicht hat. Diese sind : **će* ~ **ći* 'dieser, der ‚jener' U ; **e* 'dieser' U ; **o* ~ **u* 'jener' U ; **ta* 'der hier, dieser da' FU, ?U ; **tä* (~**te* ~ **ti*) 'dieser' U ; **to* 'jener' U ; **na* 'der hier, dieser da' ? FU ; **nä* (~**ne* ~ ?**ni*) 'dieser, ? der, jener' FP, ? U ; **no* 'jener' FU, ? U. Die große Zahl der Pronomen ist nicht überraschend, denn es ist allgemein bekannt : je mehr ein Volk der Natur nahesteht, desto mehr Pronomen gebraucht es. Während in der Sprache einer modernen Gesellschaft das System der Demonstrativpronomen binär (es besteht also aus einem auf das Nahe und einem auf das Entfernte hinweisenden Demonstrativpronomen), bzw. trinär ist (wenn zu den oben erwähnten noch ein neutrales oder anaforisches hinzutritt), kann es für ein primitives Volk notwendig sein, mit einem Demonstrativpronomen z.B. die Stelle im Raum zu unterscheiden. die dem Sprechenden näher ist als dem Angesprochenen, — oder umgekehrt. Das sichtbare, das sitzende, das gehende, das sich rechts oder links befindliche, das auf dem Meer oder am Ufer wahrnehmbare Lebewesen oder Ding usw. kann den Gebrauch verschiedener Demonstrativpronomen erfordern. (Siehe H. FREI : Systemes de déictiques, Acta Linguistica Revue Internationale de linguistique structurale 4 : 111—29 ; К. Е. Майтинская: Местоимения в языках разных систем 61—68).

In seiner erwähnten Abhandlung schreibt KÁROLY RÉDEI der finnisch-ugrischen Grundsprache ein anaforisches und acht deiktische Pronomen zu. Die deiktischen Pronomen deuten, wie wir wissen, auf die Situation hin, sie dienen mehr oder weniger dem unmittelbaren Hinweis, die anaforischen dagegen beziehen sich auf das Abwesende, aber schon Bekannte, darauf, worüber eben gesprochen wird. RÉDEI macht auch einige allgemeine Bemerkungen, die ganze Gruppe betreffend : die Pronomen konnten die relative Stellung des Sprechers und des Hörers ausdrücken, sie hielten sich an das Ding, bzw. an die Personen, und bezeichneten mehrere deiktische Sphären. Es wird aber nicht detailliert erklärt, wozu die einzelnen dieser neun Pronomen dienen konnten, er hält es aber für wahrscheinlich, daß das grundsprach-

liche System dem Pronominalsystem der lappischen und samojedischen Sprachen ähnlich gewesen sein mag.

In der Festschrift für Y. H. Toivonen wurden die lappischen Demonstrativpronomen von KNUT BERGSLAND eingehend behandelt (MSFOu. 98: 27—35). Diese drücken heute eine große Genauigkeit im Raum aus, sie bezeichnen mehrere deiktische Sphären. Sie unterscheiden zwischen dem, was dem Sprechenden näher steht als dem Angesprochenen und umgekehrt. Im Gemeinlappischen setzt BERGSLAND (mit seiner eigenen Terminologie) zwei stark deiktische und zwei schwach deiktische oder anaforische Pronomen voraus, aber er nimmt an, daß noch früher, im Urlappischen auch das Sichtbare und das Unsichtbare ein Oppositionspaar bildeten. Unseren heutigen Kenntnissen entsprechend ist das Finnische dem Lappischen insoweit ähnlich, daß auch im Finnischen mehrere deiktische Sphären bezeichnet werden können. Die Bedeutung des Dialektwortes *taa* ist nämlich (SKES) 'tämä, tuo (,,tarkoittaa esinettä, joka on *tämän* ja *tuon* välillä")'. RÉDEIS Meinung gegenüber könnte man den folgenden Einwand machen: Wie kann er sich auf das lappische System berufen wenn nur vier von den rekonstruierten neun Pronomen eine sichere lappische Entsprechung haben? Die Pronomen **ćе ~ *ci*, **e* und **o ~ *u* sind überhaupt nicht rekonstruierbar. Von zwei weiteren lappischen Pronomen ist nicht bekannt, von welchem finnisch-ugrischen oder uralischen Pronomen sie die Weiterentwicklung sind. Es ist aber Tatsache, daß es keine solche uralische Sprache gibt, in der wir alle rekonstruierten Demonstrativpronomen auffinden könnten.

Auch zur Identifizierung des grundsprachlichen und samojedischen Pronominalsystems haben wir keine ausreichenden Anhaltspunkte, denn die Aufdeckung und Systematisierung des letzteren ist — meines Erachtens — eine noch zu lösende Aufgabe.

Ein anderer Versuch zur Systematisierung eines Teils unserer Pronomen ist mit dem Namen von GYÖRGY LAKÓ verbunden. Sich auf die Analogie des sich auf Personen und auf Gegenstände beziehenden Interrogativpronomens *ki* 'wer?', *mi* 'was?' berufend, nimmt er an, daß sich die mit **t-* anlautenden Pronomen auf Gegenstände, die mit **n-* anlautenden auf Personen bezogen haben mochten (NyIOK 1:219, ALH 1:355, 363). Was für eine Stellung die mit einem Vokal oder mit **ć-* anlautenden Pronomen in diesem System eingenommen haben, darüber spricht er nicht.

RAVILA (Vir. 1945:323) meint, daß zwar mehrere alte Pronomenwurzeln spurlos verschwinden konnten, aus dem Erscheinen der immer noch zahlreichen Pronomen geht allerdings hervor, daß man im grundsprachlichen System vielerlei Gesichtspunkte unterscheiden konnte. Unter dem Stichwort *az* des MSzFE ist folgendes zu lesen: ,,Aus den Bedeutungen der bis heute erhalten gebliebenen Pronomen kann man schließen, daß oft nur ein Nuanceunterschied zwischen ihnen bestand". Das ist richtig so, aber diese Unterschiede sind nur für uns ,,Nuancen", für ein Naturvolk konnten sie sicher von lebenswichtiger Bedeutung sein. Die verschiedenen Pronomen verloren mit der Zeit die Wichtigkeit ihres unterscheidenden Vermögens, ihre Funktion erblich, sie konnten aus der Sprache schwinden. Das Pronomen ist eventuell geblieben, nur hat es seine ursprüngliche Funktion verloren. All das bietet wenig Hoffnung, das Pronominalsystem der Grundsprache in seiner Vollkommenheit rekonstruieren zu können. Trotz alledem sind — meines Erachtens — weitere Versuche nicht überflüssig. Wir können auch einen konkrete-

ren Ausgangspunkt als den allgemeinen Hinweis (vgl. das lappische und samojedische System) finden. Richtiger: Wir können auch andere Arten von Oppositionen annehmen, als das Lappische und vermutlich das Samojedische bieten können.

Die oben erwähnten rekonstruierten Demonstrativpronomen unterscheiden sich zwar in der Lautform, aber mehrere haben die gleiche Bedeutung. Es gibt zwei unter ihnen, die 'dieser, der, jener' bedeuten: die Pronomen **ćе* ~ **ći* und **nä* (~**ne* ~**ni*). Mit der Bedeutung 'dieser' finden wir auch zwei, und zwar die Pronomen **e* und **tä* (~**te* ~**ti*). Die Deixis 'jener' hätte die Grundsprache schon mit drei Wörtern ausgedrückt: mit **o* ~**u*, **to* und **no*. Das Pronomen 'der hier, dieser da' tritt wieder mit zwei Varianten auf: **ta* und **na*. Wenn wir die mit **n-* anlautenden aus diesem System ausschließen, ist das Bild viel beruhigender. Von den hier zugeordneten Wörtern leite ich diejenigen, die nicht finnisch-wolgaisch, bzw. nicht finnisch-permisch sind, nicht vom Zeigwort, sondern vom Nennwort ab. Meiner Meinung nach ist die uralische oder finnisch-ugrische Herkunft der mit **n-* anlautenden Pronomen zweifelhaft, so beschäftige ich mich mit diesen im weiteren nicht.

In den verschiedenen Sprachen können wir in der Regel mindestens mit einem deiktischen Pronomen, das auf das Nahe, und mindestens mit einem, das auf das Entfernte hinweist, rechnen. Solche waren im Uralischen **tä* und **to*. Außer den deiktischen Demonstrativpronomen, die auf das Nahe und das Entfernte hinweisen, tritt in vielen Sprachen ein anaforisches Pronomen auf, das gegen die räumliche Opposition gleichgültig ist, oder eins, das 'der'bedeutet. In unserem System ist es das Pronomen **ćе* ~**ći*, wie wir es auch in Rédeis Abhandlung finden.

Kehren wir zu dem von mir als **te* oder **ti* rekonstruierten Pronomen zurück. Phonetisch ist es natürlich ganz klar von **tä* abgrenzbar, sonst hätte der Redakteur des Wörterbuches nicht auch noch die Formen **te* ~**ti* zu **tä* aufgenommen. Seine von **tä* abweichende Funktion habe ich anhand einer gründlichen Untersuchung von wogulischen und ostjakischen Texten festgestellt. Aus anderen finnisch-ugrischen Sprachen verfüge ich über wenigere Beispiele. Die lexikalische Bedeutung des auch hierhergehörenden jenisseischen Pronomens dagegen ist: (Прокофьев, Язык и письменность народов Севера 1: 85) *tike* 'тот (о котором шла речь)'. Es wird freilich auch in den obugrischen Sprachen dann gebraucht, wenn auf etwas hingewiesen wird, was nicht anwesend ist, aber worüber schon gesprochen wurde. Die Beispiele bringe ich in Übersetzung: 'in jenen Tagen', 'jenen Ort erreichte ich in einer Woche'. Der Held kommt bei einer Hütte an, d o r t ist seine Schwester (das Adverb *dort* hat sich aus **te* ~**ti* und nicht aus dem auf das Entfernte hinweisenden **to* entwickelt). „Oh, ruft die Schwester, Brüderchen, h i e r wird man dich essen" (das Adverb 'hier' hat sich aus **tä* entwickelt). Ein anderes Beispiel: Als der Held eintritt, sitzen seine Geschwister d o r t (darüber sprechen wir nur, wir weisen deiktisch nicht auf sie hin), das ist das Pronomen **te* ~ **ti*. „Warum sitzt ihr h i e r?" In diesem Falle wird schon das deiktische **tä* gebraucht.

Meiner Meinung nach muß man das umstrittene Pronomen von **tä* unterscheiden, nicht nur wegen seiner Lautform, sondern auch wegen seiner Funktion. **te* ~**ti* kann deiktisch nicht gebraucht werden. Nach dem bisher Gesagten bestimme ich es im uralischen System als ein anaforisches Pronomen.

Was für eine Rolle mögen neben den auf das Nahe und Entfernte hinweisenden deiktischen, sowie den deiktischen und anaforischen Oppositionen das auf das Nahe hinweisende **e* und das auf Entfernte hinweisende **o* ~**u* Demonstrativpronomen gespielt haben? In ihrem Aufbau unterscheiden sie sich von den bisher behandelten Pronomen (sie gehören nicht zum CV-Typ, sondern zum V-Typ), aber ihre Bedeutung ist mit der der **tä* und **to* Pronomen identisch: 'dieser', 'jener'. Wiederum beweist die Analyse der Texte, daß die Funktion des auf das Nahe hinweisenden Pronomens **e* nicht der Hinweis auf einen Gegenstand, sondern auf ein Lebewesen — Mensch, Tier — ist, anhand der ob-ugrischen Sprachen können wir es jedenfalls annehmen. Heute tritt es im Wogulischen und Ostjakischen meistens als Adverb auf, oft ist es aber Artikel, und manchmal kann es die Funktion von Demonstrativpronomen übernehmen. Mag es aber als Artikel oder auch als Pronomen auftreten, es steht immer vor einem ein Lebewesen bedeutenden Wort. Zum Beweis einige Beispiele aus dem Wogulischen: *ań ēkoa* 'die Alte', *ań ńawram* 'das Kind'; aus dem Ostjakischen: *in akar* 'der Hund', *in oχsar* 'die Füchsin'. Nur übersetzt bringe ich die folgenden Beispiele: 'Er übernachtete die Nacht bei *diesem* Alten', 'Am Morgen kam *diese* Frau wieder'. (Die Weiterentwicklung des Pronomens **e* wird im Ob-Ugrischen in allen Fällen anaforisch gebraucht).

Mag das Pronomen **e* auf ein nahes Lebewesen hingewiesen haben, so ist es doch möglich, daß das **o* ~**u* zur Bezeichnung von entfernten Lebewesen gebraucht wurde. Natürlich (das **o* ~**u* fehlt aus den ob-ugrischen Sprachen) kann das nur anhand der allgemeinen Regelmäßigkeit des Pronominalsystems als wahrscheinlich erklärt werden.

Im finnisch-ugrischen (uralischen) Demonstrativpronomensystem kann es also eine auf das Nahe (**tä*) hinweisende und eine auf das Entfernte hinweisende (**to*) Opposition von Demonstrativpronomen gegeben haben, sowie — denen gegenüber — ein neutrales, indifferentes Pronomen (**će* ~**ći*). Ich würde eher diese Bezeichnung gebrauchen, als die von RÉDEI angewandte „anaforisch" (vgl. H. FREI: a.a. o.). Einander gegenüberstehen konnten das deiktische (s. oben) und das anaforische (**te* ~**ti*), das lebendige (**e*, **o* ~**u*) und das nicht lebendige (also die anderen Pronomen). Das System ist nicht vollständig. Eine Annahme, die größtenteils auf dem Ob-Ugrischen aufgebaut ist, kann natürlich nicht ohne weiteres auf das Finnisch-Ugrische oder Uralische bezogen werden. Es ist vielleicht dennoch gelungen, soviel zu beweisen, daß wir anhand von Textanalysen ein sichereres Ergebnis bekommen können, als wenn wir uns nur auf die lexikalische Bedeutung stützen. Im Falle der Pronomen hat es sich zum Beispiel herausgestellt, daß man außer den konventionellen Kategorien auch die Möglichkeit anderer pronominaler Oppositionen vor Augen halten muß.

ÉVA K. SAL

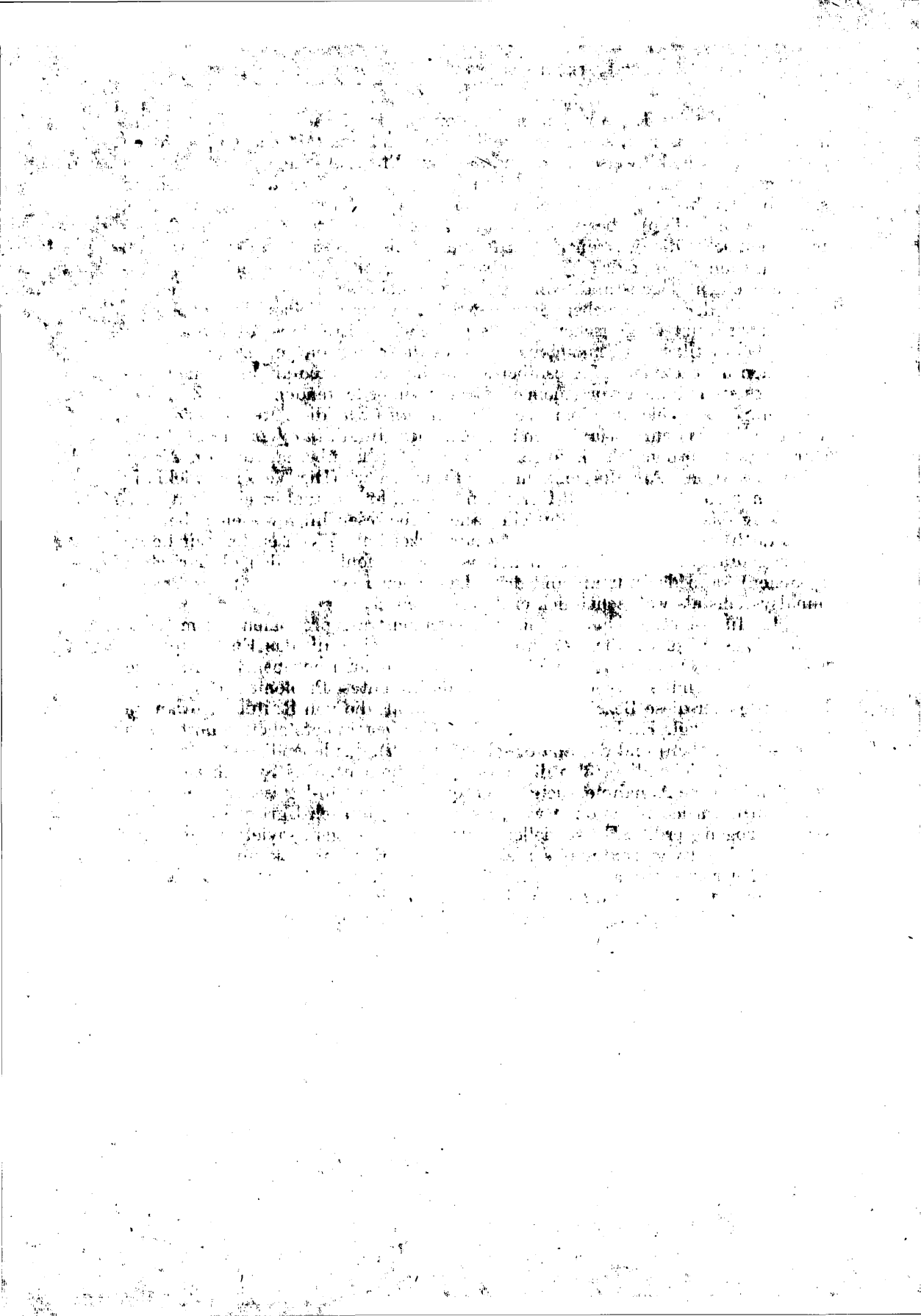

On the Nostratic Language Family Hypothesis

The present subject, one of the basic characteristics of which is that it probes into an almost endless and distant past, brings to mind the following words of Thomas Mann: „... mit unserer Forscherangelegentlichkeit treibt das Unerforschliche eine Art von foppenden Spiel: es bietet ihr Scheinhalte und Wegesziele, hinter denen, wenn sie erreicht sind, neue Vergangenheitsstrecken sich auftun..."

And it is an actual fact! An investigation of the ancient Uralic Age characteristics, then the search for pre-Uralic contacts, that is, the creation of an Indo-Uralic, Uralic-Altaic, and Uralic-Jukagir theory, as well as the creation of theories involving other language families, seem to be nothing more than transitory stages in the mirror of the Nostratic language family theory.

The designation „Nostratic" was first used by HOLGER PEDERSEN. In 1903 he enriched comparative linguistics with an interesting idea. According to this it is conceivable that more language families form one single large language community. To this linguistic community, which was called Nostratic by him, belong the following languages or language families: Uralic, Indo-European, Altaic, Hamito-Semitic, Basque, the Caucasian languages, the dead languages of Asia Minor and its neighboring territories, as well as Eskimo, Jukagir, and the dead languages of the Bering Straits (Türkische Lautgesetze ZDMG 57: 535–61).

It was only in the sixties, after a rather long silence, that any attempt was made towards producing some sort of scientific foundation for such a type of macro-language family theory, if I may put it so. The long pause was justified; moreover, it can even be said that it was worthy of praise, because without a more thorough knowledge concerning the members of the macro-language family, the notion of a Nostratic language family would have become degraded to only an irresponsibly playful idea. Then, however, when V. M. ILLICH-SVITYCH and A. V. DOLGOPOLSKIJ settled down to work in about the middle of the sixties—to use the words of B. COLLINDER—„das fast unabsehbare nostratische Feld zu pflügen" (Hat des Uralische Verwandte? 171), it could already be argued that given the knowledge of the newer results, an investigation of a language relation in a wider perspective appears to be much less likely to be labled illusory.

There are, however, viewpoints on the basis of which the question may well be raised as to whether it wasn't a premature undertaking to collate several language families. Above all, the theory which is at issue causes one to think in the direction—as W. VEENKER suggests (UAJb. 41: 367—8)— that

ILLICH-SVITYCH and DOLGOPOLSKIJ were not entirely of the same opinion as to which language families belong the Nostratic language community (DOLGOPOLSKIJ earlier called it Borealis and then Europo-Siberian). According to ILLICH-SVITYCH, Hamito-Semitic, Kartvelian, Indo-European, Uralic, Dravidian, and the Altaic language families belong to the Nostratic language community. DOLGOPOLSKIJ at first included Chukchi-Kamchadal, while he later left it out, but he left Dravidian completely out of consideration. In my opinion, such exclusions and inclusions respectively are quite arbitrary at this initial stage of research. For what is actually the question here ? The question is that once as far back as Paleolithic times the languages of the Eurasian continent could have once been members of a related linguistic community in a certain territory. From the followers of the hypothesis we could expect as a logical starting-point the a-priori argument that there was such a relationship of such an early age between all the languages, or rather, all the language families of Eurasia. Further research will decide, in the course of bringing to light the distance or proximity of the relationships between the language families, which language families should be excluded from the so-called Nostratic linguistic community.

Raising some doubt regarding the hypothesis is also the circumstance that the internal relationships of some of the language families have by no means made clear that as far as the Nostratic hypothesis is concerned, there would not be quite enought to be done in micro-comparative linguistics. As an example, B. COLLINDER mentions the internal reconstruction problems of the Hamitic languages (Antiqutates Indogermanicae 1974 : 370), but we may well suppose that within the Altaic language family, whose mere existence is furthermore subject to debate, the problem of comparing and genetically relating is not of an insignificant nature. Moreover, the relationships between the two major branches of the Uralic language family, Finno-Ugric and Samoyedic, is subject to refinement. Concerning this, we may cite GYULA DÉCSY (UAJb. 41 : 375—80), according to whom Finno-Ugric and Samoyedic should for pracitcal purposes be separated. He proposes that only through this division can Samoyedic linguistics be created as an independent discipline which is without doubt necessary for hypothesizing a Samoyedic proto-language, just as through the help of the same for a more perfect reconstruction of the Uralic proto-language.

After all of this, we can return to the question of whether it is not too premature to compare more language families or even perhaps two language families. I believe and I wish to emphasize that it is not too early but just the right time. But why ? Here I am resorting to a very simple commonplace. In any case it would be to the advantage of a Uralic or Indo-European linguist if he could be fully aware of how far his research in his own specialization can be assimilated in future investigations of a wider scope. The deductive utilization of a seemingly well theory, which appears to be well-established and correct, can, as compared to this, advance inquires of an inductive nature.

DOLGOPOLSKIJ regards it possible that the Nostratic theory should already be utilized in this way. It has as its starting point the fact that the effectiveness of language comparison can be increased if many languages are compared all at once. The possibility of two morphemes corresponding by chance, as generally known, is more probable if we compare only two languages than if we do the same with more languages. On the basis of this, the method

of comparing all of these language families collectively can strengthen the correspondences between the Uralic and Altaic, the Uralic and Indo-European, the Indo-European and Hamito-Semitic, etc. language families, and it can also significantly reduce the number of chance correspondences.

DOLGOPOLSKIJ clearly saw that in this collective comparison the traditional methods of comparative linguistics could not be applied. He therefore called upon the help of strict laws based upon the exact statistical data of the theory of probability. First of all he chose from among a group of meanings those whose designations in the majority of languages show the least amount of instability. He was able to filter out fifteen such meanings. After that he calculated what was the probability of the chance correspondences of the morphemes carrying these meanings. It turned out that among the fifteen morpheme types, thirteen could not be explained as chance correspondences! It cannot even be a question of borrowing. According to the statistical investigation, out of two hundred European, Asian, and African languages, words having such meanings are borrowed from one language to another only in the rarest of cases. DOLGOPOLSKIJ came finally to the conclusion that the Indo-European, Hamito-Semitic, Uralic and Altaic, Chukchi and Kartvelian language families were probably in an ancient genetic relationship with one another; since in finding the origin of the word material under investigation we have to exclude the possibility of chance correspondences and borrowings, we have only the possibility of a genetic relationship to consider. Says DOLGOPOLSKIJ! (VJa. 1964/2 : 53—63)

But I wonder whether we can actually think of only that . ANDRÁS RÓNA-TAS, in investigating the problems concerning the relationships between the Altaic languages, lists all of those factors which can bring about correspondences or agreements between languages. After considering chance and typological correspondences as well as correspondences based upon convergence, he returns to those he calls correspondences resulting from historical relations. Here he distinguishes four types : genetic relationship, areal contacts, mutual influence of a third language, as well as certain historical contacts which are manifest in borrowings (VJa. 1974/2 :31). DOLGOPOLSKIJ then, after excluding the chance possibility as well as the possibility of borrowing, exclusively regards a genetic relationship as a possible explanation for the correspondences, and does not regard the correspondences based upon areal contacts.

PÉTER HAJDÚ, in a paper given at the Finno-Ugric Congress held in Tallinn (Uralistik und areale Sprachforschung), taking the notion of Sprachbund as his starting point, treats in some detail the possibilities that stem from a state which is characteristic of a group of neighboring languages in a relatively uniform or at least contiguous area and which we can recognize through the help of a group of linguistic similarities. HAJDÚ establishes that the areal contact between languages existing together for a long time and between non-related languages can in a surprising manner bring about corporeal similarities in the grammatical morpheme structure. As an example, the instrumental suffixes of Selkup and Ket (Selkup *-sä*, Ket *-as*, *-äs*) can be mentioned. Although the Selkup suffix presumably comes from an *-s* adjectival derivational suffix, there is also unexpectedly in Ket an *-s*, *-sa* adjectival derivational suffix. The Eastern Ostyak and Chukchi instrumental suffix likewise shows a striking resemblance between one another. After this,

HAJDÚ poses the question: can these examples mean that the areal language relationship can bring about not only typological correspondences but genetic corporeal correspondences as well? The answer: „Vielleicht dürfte man diese Frage bejahend beantworten."

According to HAJDÚ, through this areal contact, that is actually an application of a more modern version of BUBRICH's contact theory, we can perhaps find a suitable explanation for the pre-Uralic genetic-like correspondences. If that is to say the areal relations during the historical period could have brought about genetic-like correspondences, then we must with this phase consider with increased effort the Paleolithic Age when human society from an economic and cultural point of view was rather unified; that is, the language creation role of the areal contacts must have also been stronger.

Of course, if we also accept areal contact as an explanatory principle, we cannot leave out of consideration the possibility that areal contact could just as well have come about between related languages some time after their separation and could form a system of secondary correspondences. But one of the reasons for the Altaic problem is that the Altaic nations after the 13th Century were in contact with one another. The existence of a contact of this kind must be recognized as being in favor of their genetic relationship. This contact being a fact, we can suppose that there had been contacts between them earlier as well so that the correspondences thought to be ancient are perhaps only secondary. The latter assumption, however, does not always exclude the possible ancient correspondences, that is, the possibility that the Altaic language family had really existed at one time.

The correspondences in that case are of three types: 1. ancient inheritance, 2. secondary correspondences stemming from the later areal contact of languages probably related genetically, 3. correspondences stemming from the areal contact of non-related languages. These three types of explanatory principles are similarly valid if based upon the Nostratic area. RÓNA-TAS, in working towards a solution of the Altaic question, proposes a detailed examination of the historical relationships of the periods from the beginning of the II millenium B.C. to the beginning of the II millenium A.D. (op. cit. 45). This test could actually bring about a solution, because the relatively recent past must be investigated. But I wonder whether we can think of a similar solution, if we must make a decision regarding the language contacts during the Paleolithic and Mezolithic Ages. Even if we can do so, our method must be different in the case of such a distant past.

In the following I will introduce the method that according to me might be of perhaps more help to us towards finding a solution.

On the basis of ILLICH-SVITYCH's 245 Nostratic, called so by him, lexical items (Опыт сравнения ностратических языков. Moscow), I have made some statistical analyses. I mention in advance that the specialists dealing with the various language families will without doubt have to check the reliability of the etymologies, in particular when we have at our disposal Nostratic word material of more than 600 vocabulary items as estimated by DOLGOPOLSKIJ. At the time he included the Uralic equivalents, ILLICH-SVITYCH relied mostly upon B. COLLINDER's dictionary as well as the first three volumes of the Finnish etymological dictionary. He however used word agreements not occuring in these works from older and possibly obsolete findings. In Uralic linguistics etymological research is continually carried on. Being in possession

of the complete material of the SKES, as well as the MSzFE and the Uralic Etymological Dictionary, a thorough screening of the Nostratic vocabulary items from a Uralic point of view will be possible. With all of this I wish to express that now as I am utilizing the 245 etymologies that already exist, I am doing it with the knowledge that I can only carry out a methodoligical experiment on them in so much as I am not and cannot be convinced of their reliability.

In the language families I selected related variations appearing in the individual etymologies. What was particularly noticeable at first glance was that disyllabic word agreements, which contained correspondences from only two language families, were in the great majority (120). 78 etymologies connect three language families, 32 connect four, 10 connect five, and only 5 connect all six. It turns out from the disyllabic related types that on the basis of these, a close connection can be assumed first between U-IE-A, second between IE-A-HS, third between IE-K-HS and fourth between U-A-D. We can demonstrate this as follows in a diagram :

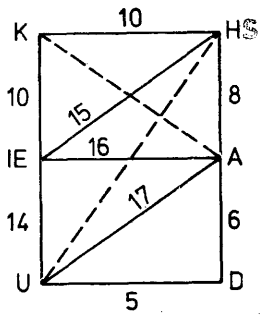

(The numbers signify the numerical ratio of the individual related variations.
Abbreviations :
HS — Hamito-Semitic
K — Kartvelian
IE — Indo-European
U — Uralic
D — Dravidian
A — Altaic)

Considering these connections, I found in insignificantly small numbers etymologies containing HS-D (1), K-U (3), K-D (1) and IE-D (3) pairs. Agreements between A and K (6) as well as between HS and U (5) show a relatively stronger connection, which is nevertheless indicated by only a broken line. Through the help of the diagram, I wanted to demonstrate that outside of possibly the group IE-U-A-HS, which constitutes a more solid block, occurs K and D ; but the last two cannot hardly be connected with one another. Etymologies, such as these, which contain K or D reflexes — this can also be seen from the numbers — occur, on the other hand, in a smaller quantity than those in which the other language families play a role. In addition, K appears in the 245 etymologies only 65 times, D 92 times ; but on the other hand U appears 118 times, HS 125 times, A 138 times, and IE 144 times. This would support the assumption, formed on the basis of the preceding, that particularly K and perhaps D are connected to the others by possibly weak threads. After all of this and while thinking of the fortuitiousness of the disyllabic comparisons mentioned repeatedly by Dolgoposkij, I examined the tri-syllabic word agreements. I took into consideration only those connection variations whose numerical ratio was not smaller than 5. I naturally set this limit arbitrarily. The largest number found was 9. My tests resulted in the following diagram :

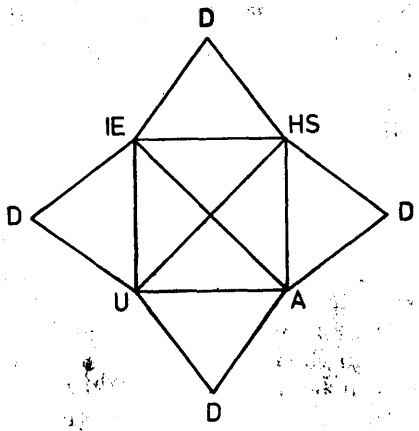

From the disyllabic word agreements it was disclosed that D exhibits a close relationship with U and A. Also in the majority of threefold etymologies, as can be seen in the diagram, the D reflex appears only if the etymologies have at the same time an A or a U reflex. We however have a type of relationship whose reflexes are IE-D-HS. On the basis of the disyllabic etymologies, D cannot be connected with either one of the other two language families. We must now, however, make an alteration in the picture. Of course, we cannot in any case decide — alongside such small order of magnitude — from among the two language families, which one D is closer to. We can barely establish that D might have been in contact with the HS-IE group. After all of this, we can determine the relationships between the language families in two diagrams:

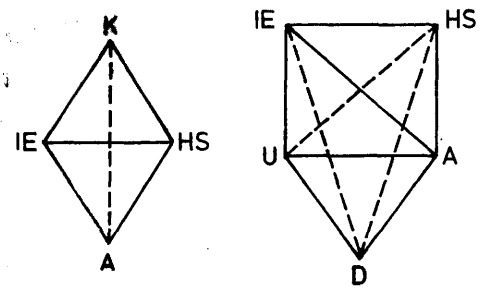

The question of whether the relationships shown in the two diagrams reflect a temporal level of difference or only a geographical localization during a certain period may now be logically presented. It can also of course be imagined that they reflect both at the same time. In other words, the position of K, which excludes both U and D, can be explained on the one hand in that K sooner or later joined the IE-HS-A stock-group; but on the other hand it can be explained that geographically the previously mentioned stock-group occupied, at one time, a central place; while D-U, or rather K, settled down in peripheral areas further apart from one another.

I repeatedly emphasize that I did not carry out all of these calculations with the hope that some kind of definite conclusion would be disclosed. I was on the one hand aware that ILLICH-SVITYCH's word material was small and on the other, as I have already mentioned, that a thorough re-examination would be required. My goal was only that the same kind of approximating method could, to a greater extent, be proposed when a larger and more reliable collection of words would be at our disposal.

What the calculations carried out in the present material can tell us is only that we can observe in the relationships of the six Nostratic language familes certain temporal o r spatial, or rather temporal a n d spatial shifts. This point is sufficient to arouse our curiosity as to how the Nostratic area was divided and what kind of events took place there.

In conclusion I can say that the Nostratic theory is an interesting hypothesis. Instead of the concept ,,language family", however, we should in the present case be satisfied with the concept ,,area". Future research would achieve significant results if through the help of the calculus of probability, or rather through the help of certain statistical methods similar to those shown above, or other non-traditional means of paleo-linguistics, the movements that took place in the Nostratic area and the genetic type of relations that came into being there would, to a certain degree, become clear. If it could be shown which language families were in a more distant relationship with one another and which were in a closer relationship, then perhaps the internal language teachings of the language families in closer contact and which correlate with one another could also be utilized. Attempts in such a direction have already taken place (ILLICH-SVITYCH : Etim. 1966 : 304 pp.; VFUJa. 4 (1967) : 95 pp. ; DOLGOPOLSKIJ : Etim. 1964 : 259 pp., 1968 : 237 pp., 1970 : 356 pp. etc.), but because of their prematureness, their results are not convincing. We can await help of a different kind from a picture drawn more clearly of the Nostratic area. We can perhaps more exactly designate the individual language families, ancient areas of their diffusion, and also be able to determine the possible direction of their migrations.

All of this, however, belongs to future tasks. Researchers involved with the individual language families, and thus Uralic linguists, must still wait for the Nostratic hypothesis to help them in their repsective areas and in the research they are carrying out. I will close with BO WICKMAN's conviction according to which in such research, that is in an investigation of the relationships between language families, temperament, or rather optimism and scepticism, will always play a large role (UAJb. 41 :310).

ÉVA KORENCHY

Semantic Examination of Genetically Related Language Correspondences[1]

„. . .variability of vocabulary, as reflecting social environment, obtains in time as well as place ; in other words, the stock of culture concepts and therefore also the corresponding vocabulary become constantly enriched and ramified with the increase within a group of cultural complexity. . . .for a vocabulary ... aims at any given time to serve as a set of symbols referring to the culture background of the group" (the italics are mine — M. B.—N.)[2]

This statement quoted from SAPIR, which may be regarded as one of the axioms of linguistics, also concerns those languages which existed more than one thousand years ago, and which, before the dissemination of the individual language families and their distribution into daughter languages, existed more or less as uniform languages or proto-languages. So that we can gain an insight into the economic and social organization of the community speaking the proto-language as well as an insight into its culture and knowledge regarding the surrounding world, we must reconstruct this proto-language, or the word-stock with it, by making use of also the research results of other branches of knowledge (ancient history, anthropology, ethnography, etc.).

Etymological research represents the first stage in the road leading towards reconstruction.

The etymologist, when examining connectible words of genetically related languages, besides a phonological and morphological analysis, but as by no means a secondary task, subjects the words to a semantic treatment in the interest that he can account for or refute their common origins from a semantic point of view. In the course of the analysis historical semantics presents us with methods to be employed, theories and observations — we cannot speak about a separate semantics of the etymologies. „. . . in establishing the origin of a word, we must make use of the theoretical and practical teachings of research involving meaning changes ; a separate point of view for the etymology cannot be possible. Because whatever would concern the semantic aspect of the word that would belong to semantics. But semantics extracts generalities from the „reliable" etymologies in not a small measure."[3]

[1] I wish to thank KÁROLY RÉDEI for his valuable advice that he offered me during the preparation of my paper.

[2] E. SAPIR, Language and Environment. In : Selected Writings of Edward Sapir in Language, Culture and Personality. Ed. by D. G. Mandelbaum. Berkeley and Los Angeles, 1951. 94—5.

[3] S. KÁROLY, Általános és magyar jelentéstan, Bp, 1970. 225.

From the series of tasks in which numerous difficulties and problems are hidden and which the etymologist must unravel in the course of his semantic investigations,[4] and from a disclosure of the semantic structure of the individual words through a presentation of the meaning changes as well as an explanation of them I can raise altogether only one single question which is the relationship between the semantic features in the meanings of words from genetically related languages and the hypothesized proto-meanings.

The investigator, after making certain that two or more word correspondences do not have a more serious obstacle from a phonological or a morphological point of view, the relationship between the meanings of the words is subjected to the scalpel. In a large percentage of cases such words are disclosed whose meanings possibly show great deviations; the task of the investigator in these „heterogeneous" meanings is to find all of those which are common. The investigator subsequently disassociates the individual meanings of the language data into constituents, that is into semantic features. Each semantic feature includes one substantial characteristic of an object, action, or concept specified by a given word or one of its relations to other objects, actions, or concepts. The semantic features of the Hungarian word *domb* meaning 'hill' ('Hügel') are for the most part the following: 1. relief form, 2. elevation, 3. situated on the surface of the earth, 4. of an inclined side, 5. characteristic height (e.g., not higher than 200 meters), etc.[5] All of these features in the case of *hegy* 'mountain' ('Berg') could also be found with the difference that here the semantic feature specifying its height would be different (e.g., higher than 200 meters).[6]

At the time the semantic features are gathered — in so far as the possibility occurs — we cannot be unmindful of investigating the context of a given word, of the historical linguistic data in connection with languages possessing written records (we must treat these very cautiously, for the oldest historical language data do not always preserve the more original meaning), and finally, but not least, what might be considered an unessential feature according to our — those speaking Hungarian as a native language — way of thinking (e.g., is the slope of a hill steep or gentle) might according to the way of thinking of another (for example, nature) nation or a group of people speaking another dialect within a language community be an essential and possibly a distinctive feature[7] — therefore, in the word-stock of a given language the place occupied by the word must be considered.[8]

In determining the distribution of semantic features for each meaning of the genetically related language word and in placing the rows of semantic features obtained beside one another, we can establish as the result of our comparison which features can be found in all or in the majority of the meanings tested. These common features constitute the form of the semantic correspondences of the words, but in exceeding this they also carry within themselves the nucleus of the hypothesized proto-meaning.

[4] E. Benveniste, Problèmes sèmantiques de la reconstruction Word 10:251—264.
[5] On the basis of A Concise Interpretative Dictionary of Hungarian Bp., 1972
[6] On the basis of A Concise Interpretative Dictionary of Hungarian
[7] E. Sapir, op. cit. 96.
[8] S. Károly, op. cit. 255.

It is generally known that in the semantic features the richer meaning of a word designates a more concrete object, action, or concept than the object, action, or concept which are disposed of with fewer features.[9] At the same time it is also well known that in time we proceed always from more concrete meanings to more abstract ones. The present-day meanings of genetically related language words have become in the majority of cases, on the one hand, more abstract; on the other hand, they have gone through the whole series of meaning changes in the course of time and as a consequence of the latter factor, the number of previously mentioned common semantic features is decreasing. Thus, we are faced with the paradoxical situation that on the basis of the relatively small number of semantic features, we can hypothesize only a more general proto-meaning; since the fewer the number of semantic features, the more general is the meaning. The investigator, therefore, knows in vain that the proto-meaning should frequently be more concrete; he cannot happen upon this concreteness on the basis of the present-day generalized and changed meanings.

The supposition that the proto-meanings in the proto-language can frequently be considered to be more concrete is supported by the fact that not only one word, for example the word meaning 'hill', from the present-day languages has an etymological correspondence in the genetically related languages, but more have it as well (cf. reference B/1, C/1 and 3). In the sense of what has been said above, however, on the basis of further words meaning 'hill', we can hypothesize only a more general proto-meaning. It follows from all of this that in the Uralic or Finno-Ugric proto-language we can find not one, but two, or possibly three or four proto-meanings 'hill'; at the same time, however, we are sure that these same proto-meanings definitely do not originate from the faulty nature of the research methods, but that the present state of the genetically related languages does not in many cases make possible the slight differentiation between the same hypothesized proto-meanings.

The following question involuntarily emerges: whether our facts are or could be in this connection such as to enable us to ask whether there were differences in the proto-language between proto-meanings that seem to be the same today? I claim that there are. We must look for these facts, however, in the morphological carriers of the proto-meanings, that is in the proto-forms. In testing the relationship between the proto-forms and proto-meanings, we will comprehend the Uralic or Finno-Ugric proto-language, but more or less as a unified synchronous system showing already certain dialectal divisions.[10] Within this system the words having the same proto-meanings will show a three-fold division according to the proto-forms belonging to them.[11]

I have listed in the first group those doublets whose proto-forms are different, words independent of one another. By way of example, consider the following three doublets, or word-triplets:

[9] H. KRONASSER, Handbuch der Semasiologie, Heidelberg 1952. 116.

[10] P. HAJDÚ, Bevezetés az uráli nyelvtudományba (A magyar nyelv finnugor alapjai) Bp., 1966. 13.

[11] I collected my material from the published volumes of A magyar szókészlet finnugor elemei (principal editor GYÖRGY LAKÓ, 1. Bp., 1967, 2. Bp., 1971.) and the manuscript material, as well as the word articles of the Uralic Etymological Dictionary now under preparation. I took the proto-meanings from this dictionary.

A/1.	**kum3* 'cloud ; Wolke' FU (h. *homály*) ?fi., mord., zürj., vog., h.		**pilwe* (*pilŋe*) 'cloud ; Wolke' FU (h. *felhő*) fi., est., lp., mord., cher., votj., zürj., ostj., h.
2.	**mene-* 'go ; gehen' U (h. *megy-*) fi., est., lp., cher., votj., zürj., ostj., vog., h., jur., tvg., selk., kam.	**juta-* 'go ; gehen' U (lp. N *jǫtte-*) lp., ?mord., jur., jen., tvg., mot.	**jom3-* 'go ; gehen' U (?h. *indul-*) vog., ?h., jur.
3.	**päŋ3* 'head ; Kopf' U (h. *fej*) fi., est., ?lp., mord., votj., zürj., vog., h., ?jur., tvg.	**ojwa* 'head ; Kopf' U (fi. *oiva*) fi., est., lp., jur., jen., tvg., ?taig., karag.	**uk3*(*ok3*) 'head ; Kopf' U (ostj. Ni. *uχ*, Kaz. *ŏχ*, vog. So. *āwa*) ostj., vog., selk.

In the first example we see that the reflexes of **pilwe*, with the exception of vog., are in all the FU languages, while we can find the reflexes of **kum3* in only five. The situation is similar with the proto-word **mene-* 'go ; gehen' where outside of mord. and jen. we have data from all the languages ; the reflexes of **juta-* and **jom3-* are much more fewer. The picture changes to a certain extent with the words meaning 'head ; Kopf' ; here, that is, taking into consideration the Volgaic and the Permic and Ugric languages, we find reflexes of either one or only the other proto-word in all the languages. Naturally the possibility cannot be excluded that the same language has preserved two proto-words, but among them one has become extinct. But in the Samoyedic languages the reflexes of all three proto-forms are present.

We can postulate on the basis of the etymologies enumerated here and those not presented here because of lack of space, that among the proto-meanings there could have once been a difference (in the case of those meaning 'go', for example, in respect to the direction or intensity of the action), but at the same time the fact cannot be left out of consideration that the dividing of the Uralic proto-language into dialects continually became stronger and in the formation of words having newer or approximately the same proto-meanings this dialectal separation could have also played a role.

Words showing a palatal-velar sound opposition constitute the second group. Such ones are the following :

B/1.	**ćsŋka* 'hill, hillock ; Hügel' FU (?h. *-ság*) mord., cher., ?vog., ?h.	**ćiŋkä* (*ćüŋkä*) 'hill, hillock ; Hügel' FU (?h.*-ság*) est., ?lp., cher., ostj., vog., ?h.

2.	**kom3(r3)* 'hollow of the hand ; hohle Hand' U (zürj. *kamir*) lp., mord., ? ?zürj., ?jen., selk., kam.	**käm3(-n3)* 'hollow of the hand, palm ; die flache Hand, die hohle Hand, Handteller' FU (fi. *kämmen*) fi., est., ?lp., ostj.
3.	**oŋl3 (ɤŋ3, ɤŋ3-l3)* 'chin, jaw-bone ; Kinn(backen, -lade)' FU (h. *áll*) votj., cher., ostj., ?h.	**äŋ3* 'chin, jaw-bone ; Kinn(backen, -lade)' U (zürj. Le. V *an*) votj., zürj., ostj., vog., jur., jen., selk., kam., taig.
4.	**śalę-* 'cut ; schneiden' FU (h. *szil-, szilács-*) fi., lp., cher., votj., zürj., ostj., vog., h.	**śälä-* 'cut ; schneiden' FU (h. *szel-*) ?[fi., lp.,], ?cher., ?h.

It is unquestionable that we are opposed to one of the methods of word-formation here, word-splitting, in the course of which a single word became divided into two variant forms and among these a partial or complete meaning separation came into existence. The formal separation can be registered, but the difference between the meanings is only in exceptional cases. Such an example is the second doublet where — in so far as we are able to hypothesize — the meaning of the velar variant is 'hollow of the hand' (that is, bent-in palm), the palatal sound variant of the FU age means the palm itself, but hollow of the hand as well.

At present and from the point of view of the topic it would be superflous for us to investigate which one of the doublets from the U or FU age would be the more original, and which one induced the coming into existence of the other ; but this much is sure, that when we find the reflexes of both a palatal and a velar sound antecedent in the same language, the semantic separation was already older, formed in the U or FU language, but in the opposite case nothing would account for the coming into existence of the variant forms.

The following doublets make up the third and at the same time most interesting group :

C/1.	**ćukk3* 'hill, hillock, peak ; Hügel, Spitze' U (fi. *sukki*) ?fi., lp., zürj., ?ostj., ?vog., selk.	**ćɤŋka* 'hill, hillock ; Hügel' FU (?h.*-ság*) mord.,cher., ?vog., ?h.

**-kk* ⟷ **-ŋk-*

2.	**kečä* 'circle, ring ;	**kećз* 'circle, ring;	**kere* 'circle, ring ;

Kreis, Ring, Reifen' FU (?h. *kégy*) fi., est., mord., cher., votj., zürj., ostj., vog., ?h.	Kreis, Ring, Reifen' FU (?h. *kégy*) kar., lüd., est., ostj., ?h.	Kreis, Ring, Reifen' FU (h. *köré, körül*) fi., est., lp., votj., zürj., h.
	**-č-* ⟷ **-ć-* ⟷ **-r-*	
3. **mäkɜ* 'hill, mountain ; Hügel, Berg' FU (fi. *mäki*) fi., est., ostj.		**mäkte* 'tussocks ; Rasen(hügel)' U (fi. *mätäs*) fi., est., lp., jur., selk., kam.
	**-k-* ⟷ **-kt-*	
4. **olɜ* 'chin, jaw-bone ; Kinn(backen,-lade)' FU (?h. *áll*) lp., mord., vog., ?h.		**oŋlɜ* (**oŋɜ*, **oŋɜ-lɜ*) 'chin, jaw-bone ; Kinn(backen,-lade)' FU (?h. *áll*) lp., cher., votj., ostj., ?h.
	**-l-* ⟷ **-ŋl-*	
5 **omtę* 'cavity, hole ; Höhle, Höhlung' FU (?h. *odú*) ?fi., ?est., lp., ?mord., ?votj., ostj., vog., ?h.		**oŋtę* '(chest, abdominal) cavity ; (Brust, Bauch) Höhlung' FU (?h. *odú*) ?fi., est., lp., ?mord., ?votj., ostj., ?h.
	**-mt-* ⟷ **-ŋt-*	
6. **päjä* 'fire ; Fexer' FU (zürj. S PO P *bi*) ?lp., ?zürj., ?ostj.,		**päjwä* 'fire ; Feuer' FU (fi. *päivä*) ?fi., est., lp., ? ?zürj., ? ?ostj.
	**-j-* ⟷ **-jw-*	
7. **puwɜ-* (*puγɜ-*) 'blow ; blasen' U (h. *fúj-*) mord., cher., ostj., vog., h., jur., jen., tvg., selk., kam.		**pušɜ-* 'blow ; blasen' U (fi. *puhu-*, *puhalta-*) fi., est., lp., ?zürj., ostj., vog., selk.
	**-w-(-γ-)* ⟷ **-š-*	
8. **saŋća-* 'stand ; stehen' FU (fi. *seiso-*, *seise-*) fi., est., lp., mord., cher., zürj., ostj., vog.		**salkɜ-* 'stand ; stehen' FU (h. *áll-*) cher., votj., zürj., h.
	**-ŋć-* ⟷ **-lk-*	

As can be established at first glance, the initial syllables of the doublets agree completely with one another: 1. **ću-*, 2. **ke-*, 3. **mä-*, 4. **o-*, 5. **o-*, 6. **pä-*, 7. **pu-*, 8. **sa-*. An essential difference can be seen in the second syllables, that is in the word-internal consonants: 1. **-kk-* ↔ **-ŋk-*, 2. **-č-* ↔ **-ć-* ↔ **-r-* etc. In comprehending the phonetic juncture features of a single sound and in describing with symbols the sound structure of the proto-words, we obtain the following diagram:

1. $VCV \leftrightarrow VC^1V$ (fourth and fifth doublet)
2. $CVCV \leftrightarrow CVC^1V$ (all the other doublets)

That is, inside the stem of the word in all the cases a new consonant appears by the same proto-meaning.

How should we explain this uncommon phenomenon? Perhaps that the phonetic form coocurrence of initial syllables in the above doublets is only a chance occurrence? Or would the same proto-meaning of words be founded on chance? Hardly. Or perhaps that the different word-internal consonants are actually derivational affixes, or derivational affix clusters? In accepting this explanation, however, we should reckon with earlier monosyllabic stems (possibly roots) in the meanings of which all the common semantic features of disyllabic stem meanings are included; we could therefore speak about monosyllabic concept-words. It is unquestionable that in the Uralic proto-language there were monosyllabic morphemes; they could have been pronouns or possibly interjections.[12] But the ability of pronouns to relate to the real world is not as great as that of concept-words.

We must search for a solution to the problem elsewhere. On the basis of research up to now, it is probable that in the Uralic proto-language one of the methods of word-formation was in word-initial consonant alteration. The essence of this can be summarized briefly in the following: one of the doublets which have the same meaning and which correspond in their initial syllables can be regarded as being older and more original. Its meaning was concerned with a definite object or action, etc.:

$$*CVCV \qquad *\mathrm{M}^1$$

The new word came into existence in this way that instead of the more original word-internal consonant, a newer one appeared in the word-stem and with this a newer meaning was at the same time born:

$$\begin{array}{ll} *CVCV & *\mathrm{M}^1 \\ \downarrow & \downarrow \\ *CVC^1V & *\mathrm{M}^2 \end{array}$$

The essential semantic features of the later meaning correspond with the semantic features of the more original meaning; the hypothesized proto-meanings bear witness to this. But what proves that in regards to chiefly concreteness, there was a difference between the older and the newer meanings? In one respect it is that what we established in connection with words of the A and B groups: we can find the reflexes of two or three proto-forms in the

[12] P. Hajdú, op. cit. 53.

same language. Our other theory is the following: it happens, but however rarely, that the difference between doublet meanings can be shown, as for example in the case of **mäkɜ* and **mäkte*.

Everywhere in the reflexes of **mäkte* the meaning 'tussock; Rasenhügel' is present:

f i. 'Rasenhügel, Erdhügel, Höcker, Mooshöcker'
e s t. 'Rasen, Rasenhügelchen, ausgestochenes Rasen- od. Torfstück'
l p. 'a species of Carex which forms tussocks and grows on bogs'
j u r. 'Rasenhöcker, Bülter'
s e l k. 'kleiner Hügel, kleiner Rasenhügel, Haufen'
k a m 'Rasenhügel, Erdhügel, kleiner Erdhügel'

In the etymology of **mäkɜ* we can find it in only one case, in osjt.:

f i. 'Hügel, Anhöhe, Berg; Abhang, Hang'
e s t. 'Berg, Hügel'
o s t j. 'kleiner Erdhügel, Bülte, Erdhöcker, R a s e n h ü g e l'

On the basis of the meanings of the etymological correspondences of **mäkte*, we can rightly hypothesize the meaning 'tussock'; but in connection with the meaning of **mäkɜ*, we only know that we can designate it as a hill or a relief form larger than a hill, or a mountain. A similar difference can be seen in the dobulet **omtę* — **oŋtę*, where the former meant some kind of cavity or hole, and the latter, however, a cavity inside a person or animal, the chest or stomach cavity.

A further problem is that among the doublets — from within Uralic or Finno-Ugric — which could have been primary, as well as the problem that was there some kind of connection between the quality of the consonant of the form assumed to be hypothetically more original and the quality of the consonant that appeared recently; does the transposition of consonants show certain tendencies. In this actual initial phase of research it would be early to mention tendencies, as the supposition would be only that the collected — and here it is only presented in fragments — material shows that we are in the presence of word-splitting and word-formation concerned with one of the rather ancient or earlier m e t h o d s o f w o r d - f o r m a t i o n in the Uralic proto-language. I would have liked to there and now call the reader's attention to only this phenomenon. A common morphological and semantic, or perhaps morphosemantic, examination of the complete Uralic or Finno-Ugric word-stock is necessary in accounting for this supposition in what follows.

This work can be accomplished on the basis of such an etymological dictionary which beyond preparing the word-stock of a given language family has the goal of reconstructing the proto-forms and proto-meanings as well.

MARIANNE SZ. BAKRÓ-NAGY

On the Question of Proto-Language Reconstruction

Following the discovery that the Indo-European languages are genetically related, it was seen relatively soon that Sanskrit does not represent the language state that is the source of the living Indo-European languages, neither could it be the common predecessor or at least very close to it; but rather the oldest known language. AUGUST SCHLEICHER, who — under the influence of Darwin's teachings — imagined the development of languages to be similar to the living world, set upon himself the task of deducing the Indo-European proto-language. This he represented in the form of a family tree. He thought that by comparing the data of related languages we could proceed back step by step in the history of the languages until we would be able to reconstruct, with the help of our knowledge of phonological rules, this Indo-European proto-form and proto-language from which the correspondences of the genetically related languages compared as well as the genetically related languages themselves are derived. SCHLEICHER saw the value of this procedure in the fact that such ancient language forms demonstrate in a concrete manner the results of research, facilitate an insight into the history of the daughter languages, and by means of them the erroneous nature of this view could easily be conceivable, the view according to which Sanskrit would also be the common predecessor of the non-Indian Indo-European languages.[1] SCHLEICHER in his Compendium published not only the words and roots of the proto-language but paradigms as well: and moreover published a simple short tale constructed in the proto-language.[2] SCHLEICHER was therefore not content with ascertaining genetic affinity, but he also wished, by disclosing the regularities, to reconstruct the common ancestor of the Indo-European languages. His procedure was not met with unanimous recognition: while the neo-grammarians were drawing upon Schleicher in their research on phonological rules and efforts in reconstruction, his pupil, JOHANNES SCHMIDT[3] attacked the family tree theory by establishing his wave theory, and he classified the proto-language as a piece of scientific fiction, which naturally also meant denying the justification for reconstructing. In judging this question the

[1] A. SCHLEICHER, Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen. Vierte Auflage. Weimar, 1876, 8; cf. also H. PAUL, Deutsche Grammatik. Dritte Auflage. 1. Band. Halle, 1955, 7.

[2] A. SCHLEICHER, Eine Fabel in indogermanischer Ursprache. Beiträge zur vergleichenden Sprachforschung auf dem Gebiete der arischen, celtischen und slawischen Sprachen. Berlin, 5(1868):206—8.

[3] J. SCHMIDT, Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen. Weimar, 1872.

camp of comparativists was split into two parts : those who believed and were against reconstruction, and this debate has not died down even today.[4]

KARL BRUGMANN[5] declared that the Indo-European proto-language reconstructed through the help of linguistics was not the kind of language that could have once been spoken, for the method of reconstruction can place beside one another forms derived from different ages and from different dialects of the proto-language. But BRUGMANN does not reject reconstruction itself, nor does he condemn it ; on the contrary, he applies it. A. MEILLET, for the most part, emphasized the unreality of reconstructions as well as their unverifiable nature and looked upon the disclosure of the system of correspondences as the task of comparative linguistics,[6] although his point of view against it was not always unanimously unfavourable.[7] H. SCHUCHARDT[8] and N. S. TRUBETZKOY[9] did not derive the Indo-European languages from one certain proto-language, but explained them as the results of contacts and interrelationships between languages which were not in a genetic relationship with one another — cf. TRUBETZKOY : Sprachbund — (in Finno-Ugric D. V. BUBRIH asserted similar views which have however remained without reaction) ;[10] after denying the existence of a proto-language, it would naturally follow that reconstruction would be refused as a method. In Italy among the representatives of the neo-linguistic trend, G. BONFANTE[11] and V. PISANI[12] conducted especially vehement attacks against reconstruction. Soliciting the help of linguistic geography teachings and referring to the not always clear-cut nature of the reconstructions, they deny the existence of a unified Indo-European, etc. proto-language, and see the task of comparative linguistics in the determination of isoglosses ; according to them, only through a knowledge of these isoglosses can we arrive, in connection with outlining the temporal and spatial history of languages, at such stable and objective results which, as they say, can never be reached by adhering to the „Schleicherian myth" of the proto-language. According to them, we cannot understand the history of a language in the absence of a thorough and detailed knowledge concerning the history of the people speaking

[4] Cf. G. BONFANTE, On Reconstruction and Linguistic Method. Word 1 :83—94, 132—61 ; V. PISANI, August Schleicher und einige Richtungen der heutigen Sprachwissenschaft. Lingua 4 :337—68 ; В. А. Виноградов, О реконструкции протоязыковых состояний. In: Система и уровни языка. Москва, 1969. 4—42.

[5] K. BRUGMANN—B. DELBRÜCK, Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen. Vergleichende Laut-, Stammbildungs- und Flexionslehre der indogermanischen Sprachen. Zweite Bearbeitung. Unveränderter Neudruck. Berlin—Leipzig, 1930. 21—7. K. BRUGMANN, Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen. Strassburg, 1904. 22—5.

[6] A. MEILLET, Einführung in die vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen. Leipzig—Berlin, 1907. 17, the same, Сравительный метод в историческом языкознании [La méthode comparative en linguistique historique]. Москва, 1954. 20, 21.

[7] Cf. BONFANTE : op. cit. 87—9.

[8] H. SCHUCHARDT, Sprachverwandtschaft. Sitzungsberichte der Königlichen Preussischen Akademie der Wissenschaften. 1917 :518—29, cf. also H. PAUL: op. cit. 9.

[9] N. S. TRUBETZKOY, Gedanken über das Indogermanenproblem. Acta Linguistica 1:81—9.

[10] Cf. E. ITKONEN, Suomalais-ugrilaisen kantakielen äänne- ja muotorakenteesta [In : Suomalais-ugrilaisen kielen- ja historiantutkimuksen alalta. Helsinki 1961. Tietolipas 20 :48—84]. 48—50.

[11] G. BONFANTE, The Neolinguistic Position. Language 23 :344—75.

[12] V. PISANI : op. cit., К индоевропейской проблеме. Вопросы языкознания 1966/4:3—21.

that particular language.[13] The American E. PULGRAM also expressed his opinions concerning the complete unreliability of reconstructions,[14] maintaining that two types of Indo-European proto-languages must be distinguished: one which actually existed but with which we can never be familiar; the other is the reconstructed Indo-European proto-language which is the sum of reconstructed forms not posessing actual values.

Others — e.g., F. DE SAUSSURE,[15] R. A. HALL,[16] H. HOENIGSWALD,[17] A. NEHRING,[18] O. SZEMERÉNYI,[19] R. ANTTILA[20 21] — contrary to the ,,negativists'' who were frequently under the influence of agnosticism, advocated reconstruction saying: the task of comparative linguistics is the possible reconstruction of proto-languages so that we can by this means obtain a more composite and concrete picture concerning the antecedants of the languages known today, their structure, the life of the society that spoke the proto-language, so that we can improve our knowledge concerning the historical linguistic events, etc. of the periods elapsing between the time of the proto-language and that of the daughter languages; and in accordance with this concept, the reality of the reconstructed unities does indeed exist, and these precisely reflect the prevailing results of comparative linguistics; reconstructions — just like the knowledge of natural laws — can be refined, and in broadening our knowledge they will also become more and more accurate.[22]

In Finno-Ugric linguistics, beginning already with the first and at the same time serious consideration regarding the common word-stock of the genetically related languages, the (Magyar-ugor összehasonlító szótár) written by JÓZSEF BUDENZ, we can speak about the reconstruction of the Finno-Ugric proto-language forms. In the course of his university studies at Göttingen, BUDENZ became acquainted with the results and theories of German linguistics at that time, among other things, SCHLEICHER's language theory. In the spirit of this, BUDENZ formulated the goal of Finno-Ugric comparative investigations in the preface to his dictionary: ,,... the Ugric languages demand from science to be compared above all with the aim that we can, so to say, revitalize their by-gone unity, that is the ,,Ugric proto-language'', determining with possible approximation its assumable phonetic character and with formal accuracy in conformity to past word-stock and parts of its formal grammatical structure''.[24] (BUDENZ attempted to reconstruct parts of

[13] BONFANTE: op. cit. 348.

[14] E. PULGRAM, Proto-Indo-European Reality and Reconstruction. Language 35:421—6 and The Nature and Use of Proto-Languages. Lingua 10:18—37.

[15] FERDINAND DE SAUSSURE, Bevezetés az általános nyelvészetbe. Budapest, 1967. 271—5.

[16] R. A. HALL, On Realism in Reconstruction. Language 36:203—6.

[17] H. HOENIGSWALD, Language Change and Linguistic Reconstruction. Chicago, 1960 and Phonetic Reconstruction. In: Proceedings of the Fifth International Congress of Phonetic Sciences. Basel—New York, 1965. 25—42.

[18] A. NEHRING, Zur ‚Realität' des Urindogermanischen. Lingua 10:357—68.

[19] O. SZEMERÉNYI, Trends and Tasks in Comparative Philology. London, 1962. and Einführung in die vergleichende Sprachwissenschaft, Darmstadt, 1970. 29.

[20] R. ANTTILA, An Introduction to Historical and Comparative Linguistics. New York—London, 1972. 326, 333 etc.

[21] Cf. also PISANI: Lingua 4:350—1.

[22] Cf. SZEMERÉNYI, Trends ... 9, Einführung ... 29.

[23] J. BUDENZ, Magyar-ugor összehasonlító szótár. Budapest, 1873—1881.

[24] MUSz. III—IV.

the formal grammatical structure in his work entitled Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana.[25]) With a short time delay another similar undertaking followed the Magyar-ugor összehasonlító szótár: O. DONNER's work entitled Vergleichendes Wörterbuch der finnisch-ugrischen Sprachen.[26] DONNER likewise touched upon the means of reconstruction, but operated with word roots patterned after Indo-European[27] and thus of course he undertook also the hypothesis of vocalic element in Finno-Ugric ,,word-roots" from nothing. Contrary to this, BUDENZ does not present his immense amount of etymological material in grouping according to roots, (this is alien to the Finno-Ugric languages), but according to the Hungarian member of the genetically related language correspondences — although he mentions the proto-word as the root-word equivalent[28] —, or rather he notes that as a consequence of the complete unclearity of Finno-Ugric vocalism at that time, in hypothesizing the proto-forms he attempts a decision at best of the palatal or velar quality of the proto-language vowels.[29] BUDENZ did not always attempt a reconstruction of the proto-word, saying that his work ,,in accordance with its detailed task is not an «etymological» dictionary. . . but simply a «comparative» one",[30] and for the most part only then discloses the hypothesized forms if the proto-language word under consideration exists in the modern Finno-Ugric languages but only in its derivations. ,,He was the first who started to examine Finno-Ugric proto-forms clearly surpassing the comparativist attitude; but it is true that this was in one respect certainly early, for the history of the smaller language groups was not yet examined; but the initiative in any case remains the merit of Bundenz", wrote SETÄLÄ[31] about him.

For more than half a century the BUDENZ type of reconstruction was not met with a follow-up in Finno-Ugric. We cannot look for the reason in the aversion to reconstruction but in the relatively poor results of comparative phonological research. From time to time in articles written by SETÄLÄ, PAASONEN, and later TOIVONEN dealing with the subject of etymology there appeared hypothesized proto-language forms, but more for the purpose of only summarizing the more complicated explanations and demonstrating the phonological changes described. PAASONEN[32] and HANNES SKÖLD[33] in their studies dealing with Finno-Ugric-Indo-European agreements, besides the Indo-European roots, and in the absence of reconstructed forms were compelled to list the Uralic or Finno-Ugric word-family members alleged to be reconcilable: the reason was again the lack of research in vocalism, as SKÖLD also ponted out.[34] LEHTISALO's attempt into the historical phonology of Uralic, which was not successful,[35] did not change the matter. STEINITZ's

[25] J. BUNDEZ, Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana. Budapest, 1884.
[26] O. DONNER, Vergleichendes Wörterbuch der finnisch-ugrischen Sprachen. Leipzig, I. 1874., II. 1876., III. 1888.
[27] Cp. eg. VglWb. V, VI.
[28] MUSz. V.
[29] MUSz. VIII.
[30] MUSz. VII.
[31] NyK 23:340
[32] H. PAASONEN, Zur Frage von der Verwandtschaft der finnisch-ugrischen und indogermanischen Sprachen. FUF 7:13—31.
[33] H. SKÖLD, Indo-uralisch. FUF 18:216—31.
[34] FUF 18:218.
[35] T. LEHTISALO, Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Uralischen vom qualitativen Standpunkt aus. FUF 21:5—55.

vowel theory[36] and E. ITKONEN's criticism connected with it, as well as his new vowel theory,[37] brought about a sudden change. Following this, in the works of BJÖRN COLLINDER proto-language reconstruction plays a particularly important role. In searching for a synthesis of the two theories, he worked out a theory with a rather new conception. Of course, we must not forget that COLLINDER already previously undertook in a few cases[39] a hypothesis regarding the suffixes and words of the proto-language. In Hungary, however, large-scale etymological dictionary work produced a favourable possibility for reconstructing the phonetic shape of the Uralic, Finno-Ugric, etc. (proto-language) words.

Therefore, in Finno-Ugric research proto-language reconstruction was (again) established only through the efforts of COLLINDER as well as through the development of national etymological research,[40] at least in practice. From the following it however appears that certain people feel the insistence of theoretical reservations almost obligatory: COLLINDER writes in the introduction[41] to the section of his Uralic comparative grammar that treats reconstructed proto-forms that the readers can question them at their own discretion. In the chapter on historical phonetics he lists and examines as well-established correspondences a large number of the daughter-language data, which are derived from these proto-forms. But he does so with the firm conviction that the definite element of these proto-forms (vowel or consonant) is the sure continuation, present-day representative of a definite Uralic (Finno-Ugric) proto-language sound, reconstructed on the basis of reciprocal correspondences. It is somewhat strange that what we recognize as true and correct as an integral element, we must consider it in its totality to be already unreliable. Nor is it slightly contradictory, as GYÖRGY LAKÓ, the principal editor of A magyar szókészlet finnugor elemei, expresses his views about this same question: „As we continually go further back into the past, we can more or less finally reconstruct also the language form that was the common antecedent of all the Finno-Ugric languages, that is the Finno-Ugric proto-language,"[42] or rather: "The reconstructed forms require a clarification of the totality of our hypotheses drawn from the individual Finno-Ugric language (dialectal) forms and require them to be expressed then in the form of a concise symbol. While we do not attribute a real existence to them it is our conviction that with their applications as symbols we served the interest of those who use our dictionary."[43] In the „prospectus"[44] of the other large etymological dictionary[45] we do

[36] W. STEINITZ, Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus. Stockholm, 1944.
[37] E. ITKONEN, Zur Frage nach der Entwicklung des Vokalismus der ersten Silbe in der finnisch-ugrischen Sprachen, insbesondere im Mordwinischen. FUF 29:222—337, Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Tscheremissischen und in den permischen Sprachen. FUF 31:149—345 etc.
[38] B. COLLINDER, Comparative Grammar of the Uralic Languages. Stockholm, 1960.
[39] B. COLLINDER, Indo uralisches Sprachgut. UUÅ 1934., Jukagirisch und Uralisch. UUÅ 1940.
[40] A magyar szókészlet finnugor elemei. Budapest, I. 1967., II. 1970.
[41] CompGr. 405.
[42] GYÖRGY LAKÓ, A magyar nyelv finnugor alapjai. Bevezetés. Hangtan. Kézirat. Finnugor Jegyzetek XI. Budapest, 1964. 17, this same work is also in English: Proto Finno-Ugric Sources of the Hungarian Phonetik Stock. Budapest, 1968. 21.
[43] MSzFE 17
[44] A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Budapest, I. 1967., II. 1970.
[45] TESz. 30.

not find, in connection with the proto-language reconstructions in the word-articles of words belonging to the so-called ,,ancient heritage", any kind of basic attitude, but the principal editor, LORÁND BENKŐ, in a university grammar book[46] expresses his opinion that the words reconstructed on the basis of comparative linguistic results, can considered as only hypothetical ones, as a ,,formula-type summary" about the earliest state of the Hungarian language. In the previous case it is particularly striking that we can read about dictionary reconstructions as such kind of symbols which were recognized out of necessity, and still have not been perhaps properly established; while elsewhere this same author even believes in the reconstruction of the Finno-Ugric proto-language, if only ,,more or less". Considering the not altogether consistent attitude among Finno-Ugric historical linguists, I feel that RAIMO ANTTILA's remark is appropriate here: ,,. . .many of those linguists who are maintaining a negativist position in theory are actually positivists in practice".[47]

Those opposed to proto-language reconstruction now and then question the existence of a proto-language (cf. above), saying that the present-day languages are not descendents of one definite proto-language, but usually came into existence through the mutual influence of more—whether genetically related to one another or not — languages; or rather that we have scarcely any or a very approximate knowledge concerning the temporal and spatial localization of a given proto-language; we do not know the dialectal distribution of the proto-language, and the characteristics of the dialects, and how they were related to one another, etc. The danger in a reconstruction is that we might place beside one another forms derived from different ages or different dialects. Contrary to this, however, it would not show common sense to deny the former existence of a common predecessor for the genetically related languages known today, a (Uralic, Finno-Ugric; Indo-European, Germanic, etc.) proto-language; naturally, however, the view according to which the individual proto-languages would have been sort of undifferentiated formations and the languages derived from them, not being influenced by neighboring genetically related and non-related languages (which would have developed according to their own internal laws) would be unacceptable. Therefore we cannot in every case and generally regard the reconstructed proto-language forms as being undoubtedly reliable. Taking the above also into consideration, there could also be more reasons for this:

1. the more distant the age is in which the proto-language becomes dissociated, the more difficult it is to determine its duration and to define it in time,[48] and the greater are the changes that took place in the daughter languages, among them not a small number of ,,irregularities", the reason or conditions of which we do not know;

2. Just like the present-day living languages, the individual proto-languages also evidently showed a more or less definite dialectal separation; but for the time being, we can accept this circumstance in Finno-Ugric rather only in theory than in practice; but if we wish to explain nowadays certain excep-

[46] G. BÁRCZI—L. BENKŐ—J. BERRÁR, A magyar nyelv története. Budapest, 1967. 26—7.

[47] R. ANTTILA: op. cit. 341.

[48] P. RAVILA, Kantakieli kielihistorian peruskäsitteenä [In: Totuus ja metodi. Porvoo—Helsinki, 1967. 67—78]. 70, 77.

tional sound correspondences, ,,irregularities'' by means of dialectal differences of the proto-language, than we would only give an opportunity for[49] the arbitrary and unscientific etymologies; if we can obtain the completely reconstructed word-stock and grammatical framework of our language family, we will perhaps then have some hope of finding out something about the dialects of the proto-language; naturally we must imagine the dialectal distribution of the proto-language not or not only according to language groups known today, but former dialectal bounderies probably did not necessarily coincide with the bounderies or dividing lines between units of the population speaking the proto-language and moving in the path of separate language development;[50]

3. If convergence development took place in the daughter languages in a certain area or areas, this cannot be clarified through comparative linguistic methods and it is lost for reconstruction;[51]

4. Among languages that have continued independently, two or more living in the neighborhood of each other and coming into contact and creating areal contacts can form a system of secondary agreements;[52]

5. Because of the possible lack of early linguistic monuments, a reconstruction that is built upon speculation must bridge over a larger temporal distance, as a result of which the chance of error is greater; this difficulty can be especially felt in the research dealing with the history of the Uralic languages;[53]

6. The fact that our knowledge reflecting proto-language relations can change and grow supports already by itself its necessity that in each case we adjust the reconstructed forms to our more exact knowledge;[54]

7. Finally, besides reconstructing the sound body of each proto-language word, the semantic hypothesis belonging to the word causes some problem if — as it sometimes happens — we come across divergent meanings or semantic ranges in the present-day languages which at first glance show a small number of common features; surmounting this calls for an investigation of meaning changes and an application of the hypotheses concluded from this investigation, because the reference to possible semantic parallels does not unconditionally lead to unanimously reliable and convincing results.[55]

[49] E. ITKONEN: Tietolipas 20:55, RAVILA: op. cit. 68—70.

[50] H. PAUL, Prinzipien der Sprachgeschichte. 5. Auflage. Halle, 1920. 46—7.

[51] MEILLET, Сравнительный метод ... 20, HOENIGSWALD, Language Change ... 135, 136.

[52] A. RÓNA—TAS, Néhány gondolat a nyelvrokonságról (NyK 71:261—79) 278—9 and Общее наследие или заимствование? [Вопросы языкознания 1974/2: 31—45] 31.

[53] G. BÁRCZI, Bevezetés a nyelvtudományba. Budapest, 1953. 109—10, HAJDÚ P., Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Budapest, 1973. 19—20.

[54] Cf. G. BERECZKI: NyK 70:450—1, SZEMERÉNYI, Trends ... 9, Einführung .. 29.

[55] R. KATIČIĆ, Der Entsprechungsbegriff in der vergleichenden Laut— und Formenlehre [Indogermanische Forschungen 71:203—20]. 209; S. KÁROLY, Általános és magyar jelentéstan. Budapest, 1970. 255; in connection with semantic reconstructions cf. also E. BENEVENISTE, Problèmes sémantiques de la reconstruction. Word 10:251—64 and P. THIEME, The Comparative Method for Reconstruction in Linguistics. In: Language in Culture and Society. New York—London—Tokyo. 1966. 585—98, cp. also MARIENNE BAKRÓ-NAGY paper entitled: Semantic Examination of Genetically Related Language Correspondences.

According to GUY JUCQUOIS's[56] assertions,[57] reconstructed proto-languages contain a much more larger quantity of homophonous words than do natural languages; the reason for this can be seen in the methods of reconstruction. Thus, for example, in J. POKORNY's work entitled Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch,[58] 95.5% of the reconstructed roots have at least one homophoncus counterpart according to E. BENVENISTE's investigations.[59] From the material of the Uralic Etymological Dictionary about 1200 word-articles (about two-thirds) have so far been prepared, and in it, among the reconstructed proto-forms, only about 250 (about 20%) have at least one homophonous counterpart; I regarded as homophones also those proto-forms in which the vocalic quality of the non-initial syllable could not be determined, e.g., **čeŋke* 'Dampf' FU — **čeŋkɜ* 'Keil' FU, **kuδɜ* 'Morgen' U — **kuδɜ* 'Schneefall' U, therefore, only potentially homophones; that is, if our knowledge concerning the proto-language would widen, we could count upon a 20% decrease of the above; but inasmuch as I, at the time the proportion mentioned above was established, regarded the verbal-nouns as one word, although it would have been more correct to accept them as homophonous proto-words, the 20% proportation would increase somewhat. But it could easily be possible that the decrease and increase already mentioned will be approximately of the same degree, it would therefore not bring about a considerable change; besides about 400 Uralic and Finno-Ugric word articles awaiting writing cannot to a significant degree alter this proportation; on the basis of this, we can therefore much more favourably judge the situation of Uralic etymological research — and together with this the situation of the reconstructions, as COLLINDER[60] and A. JOKI[61] referred to it. — By the way, the approximately 1600 reconstructable words of the Uralic-Finno-Ugric proto-language's word-stock (and then we considered the verbal-nouns to be only one and not two words!) contradicts AURÈLIEN SAUVAGEOT's thesis[62] (which influenced perhaps a little strangely more than two decades) that the common word-stock of the Uralic languages known today is small; the predominant majority of these 1600 etymologies were already just as well known then, but this reasonably strange statement can be explained to a certain extent that the etymologies were published in several papers, sometimes in hidden places and so the revealed common word-stock could be surveyed and organized only with relative difficulty.

The proto-language reconstructions can be controlled not or only rarely, and in exceptional cases, but if the possibility arises, they turn out to be effectial and successful,[63] and this naturally justifies those who believe in reconstruction

[56] GUY JUCQUOIS, La théorie de la racine en indo-européen La Linguistique 6/2 :69—102, 7/1 :73—91, 8/1 :73—103.

[57] La Linguistique 6/2 :76.

[58] J. POKORNY, Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch. Bern—München, 1959.

[59] E. BENVENISTE, La structure des racines en indo-européen. In: Linguistic Research in Belgium. Wetteren, 1966. 57—68, quotes JUCQUOIS : La Linguistique 6/2 :83.

[60] B. COLLINDER, Introduktion till de uraliska språken. Stockholm, 1962. 45.

[61] A. JOKI : MNy. 66 :10.

[62] A. SAUVAGEOT : Les langues du monde. Paris, 1952. 310.

[63] Cf. HOENIGSWALD : op. cit. 137, SZEMERÉNYI, Trends . . . 8, I. FODOR, Mire jó a nyelvtudomány? Budapest, 1968. 40, E. SAPIR, Az ember és a nyelv. Budapest, 1971. 84—5.

and admit that the system of hypothesized forms is necessary for further research. The goal of comparative linguistic research is not only to ascertain the genetic affinity of the related languages and to determine the degree of relationship, but also that through the reconstructions we can obtain a possible maximum knowledge concerning the proto-language. If we know the two distant points in a developmental process (the possible system of the reconstructed proto-language and the present-day languages that developed from the proto-language), we can create also a picture about such circumstances of the development, upon which a mere comparison would not shed light. Of course, so that we can have a reliable picture of the split proto-language in a distant age, we must know the later developmental periods as well, the „intermediate proto-languages" also ; thus, for example, a clarification of the Finno-Permic, Finno-Volgaic, and Ugric, etc. proto-language system would enlarge and make our knowledge more exact concerning the Uralic (Finno-Ugric) proto-language, although for the time being such a paradoxical situation took shape that we know more in phonological relation about the distant Finno-Ugric proto-language, than about the later Ugric proto-language or the early developmental periods of the separate lives of the single languages, as for example, old Hungarian. This is mainly so because Ugric vocalism research fell behind to a certain extent the Finno-Permic branch.[64] The archaism of the vocalism of the Finnic languages (and congruent evidence with these of Lapp vocalism) facilitates, in a large degree, Finno-Permic and Finno-Volgaic, and further Finno-Ugric and Uralic reconstructions, thus the reconstructions of the Finnic languages play a key language role in this most problemtic area of the reconstruction. Neither can we depend, in this area, on one of the Ugric languages as a key language. Another similarly not unimportant problem of Finno-Ugric is that for the time being we do not know how to separate from one another on the basis of phonetic points of view the Finno-Ugric and the Uralic proto-language,[65] although perhaps a historical-comparative study of the up-to-now fairly neglected Samoyedic languages will bring the desired result.

In becoming freightened of the towering difficulties before us, we would give up on reconstruction, we would also give up revealing those historical processes which shaped the individual physiognomy of the present-day languages, however such investigations also mutually complement one another, and through this the reconstruction of the proto-language could be at the same time the goal and means as well.[66] In addition to the phonological system of the proto-language, we can more or less reconstruct its morphological units : in relationship to the formation of the Finno-Ugric proto-language, see KÁROLY RÉDEI's paper ;[67] we can reason further the derivational and inflectional morphemes of the proto-language, but a complete reconstruction of the paradigm system of the proto-language would be an unfounded and illusory objective. In connection with the syntax of the proto-language, we can also arrive at certain cautious hypotheses,[68] but we cannot scarcely know more

[64] Cf. E. ITKONEN : FUF 37 :40.
[65] About this cp. HAJDÚ, BUNyt. 43 .
[66] Cf. SAUSSURE : op. cit. 271.
[67] KÁROLY RÉDEI, Wortbildung in der PU/PFU Grundsprache.

about the syntax of the Uralic and Finno-Ugric proto-language than can be found in PÉTER HAJDÚ's book.[69] The practical and expedient nature of the reconstructions can otherwise be convincingly proven that the reconstructions of the Uralic etymological dictionary have already brought surprising and interesting results : through them and by the help of internal reconstruction we can obtain an insight into the secrets of the perhaps very early method of word formation in the Uralic proto-language, about which MARIANNE BAKRÓ-NAGY's paper[70] gives account. With a knowledge concerning the complete reconstructable vocabulary we can become acquainted with the living conditions, social and economic relations, etc. of the people who spoke the proto-language. Nor could it be insensible that being in possession of the reconstructed vocabulary, we can know something sure and more about possible distant relations of our language family. The efforts directed towards the reconstruction of the proto-language are therefore useful and encouraging efforts accompanied by results, because the proto-language, like a mosaic hypothesized constitutes the object of further investigations.[71]

A re-establishment of the complete synchronic system of the proto-language cannot naturally be the goal of the comparison of the genetically related languages and the reconstruction of the proto-language,[72] still less would be the useless construction and improvization of proto-language texts. But our knowledge which is sometimes scanty does not authorize us to suppose that the proto-language could have been so „primitive" that the prestigious part of the grammatical categories could have been formed in the separate lives of the single languages or language groups.[73]

In the reconstruction of proto-language conditions and in clarifying language historical processes that took place, typological research, the discovery of universals, implicational connections, the application of general rules appearing in historical changes[74] can offer a great help.

In Finno-Ugric studies at home — as I already mentioned — reconstruction because of etymological dictionary work, and more of all because of the Uralic Etymological Dictionary has become an especially actual question. In connection with this, I must remind the reader of the practical use of the

[68] Cf. SZEMERÉNYI, Einführung . . . 28, NEHRING: Lingua 10 :368, E. ITKONEN : Tietolipas 20 :54—5.

[69] BUNyt. 80—4.

[70] Cp. note 55.

[71] Cf. В. К. Журавлев, Современные проблемы реконструкции праязыка [In: Проблемы языкознания. X Международный конгресс лингвистов. Москва, 1967. 255—60]. 260.

[72] Cf. NEHRING : Lingua 10 :365, E. ITKONEN : Tietolipas 20 :54—5, HAJDÚ, BUNyt. 40.

[73] This e. g. J. BERRÁR, Magyar történeti mondattan. Budapest, 1957. 43, 78—9, 175—6, but cf. MEILLET, Einführung . . . 20—1.

[74] Cf. R. JAKOBSON, Typological Studies and Their Contribution to Historical Comparative Linguistics. In : Proceedings of the VIII International Congress of Linguists. Oslo, 1958. 17—25, in Hungarian : A nyelvtipológia. In : R. JAKOBSON, Hang-Jel-Vers. Budapest, 1969. 175—85, R. ANTTILA, Uusimman äännehistorian suunnasta ja luonteesta. Turun Yliopiston Fonetiikan laitoksen julkaisuja no. 5. Turku, 1969. 51—2, J. H. GREENBERG—CH. E. OSGOOD—J. J. JENKINS, Memorandum Concerning Language Universals (in : Universals of Language. Second Edition. Cambridge (Massachusetts) — London, 1966. XV—XXVII). XXII—XIV, B. A. USPENSKIJ, Strukturális nyelvészeti tipológia (in : A nyelvtudomány ma. Budapest, 1973. 419—39) 422—3, Б. А. Серебренников, Вероятностные обоснования в компаративистике. Москва, 1974, 5, 45—63.

reconstructed proto-language forms, the proto-forms, but it will make possible an easily arranged publication of the dictionary material.[75] As a result of an arrangement of word-articles according to the proto-forms in alphabetical order the Uralic Etymological Dictionary will be incomparably more easily treatable, then COLLINDER's etymological dictionary[76] of a much smaller extent which was assembled according to other principles of editing. Perhaps it is not an exaggeration to assert that for the comparative-etymological dictionaries that treat the vocabulary of more languages the publication method based on the reconstructions is the ideal one.

LÁSZLÓ HONTI

[75] Eg. POKORNY, IdgEtwb., Cf. also E. BERNEKER, Slavisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg, 1908—14. 3.

[76] B. COLLINDER, Fenno-Ugric Vocabulary. Stockholm, 1955.

Le système de correspondance phonétique dans le dictionnaire étymologique: „Les éléments finno-ougriens dans le vocabulaire du hongrois"*

1. À fin de représenter plus clairement l'identité étymologique des mots hongrois avec des mots correspondants des langues apparentées, le dictionnaire étymologique portant le titre „Les éléments finno-ougriens dans le vocabulaire du hongrois" indique, entre autres, la forme phonétique reconstituée de l'antécédent de la famille de mots supposé appartenir à l'ouralien, au finno-ougrien ou ougrien primitifs. Sous forme de symboles concis, ces formes primitives servent à formuler le résultat que l'on obtient en tirant les conséquences possibles des correspondances entre les langues apparentées.

Dans les deux volumes du dictionnaire déjà parus, on peut trouver 336 formes primitives ayant à l'intérieur un élément consonantique (consonne simple, -géminée, groupe de consonnes composé de deux ou, plus rarement, de trois consonnes). En comparant les représentations phonétiques du hongrois actuel avec leurs antécédents supposés appartenir à la langue primitive, on aboutit à un système compliqué, divergeant et en même temps entrelacé des correspondances phonétiques.

Ce système des correspondances phonétiques peut être analysé, du point de vue de la théorie de l'information, comme système statistiquement indépendant du temps, dont les caractéristiques sont déterminées par la fréquence des éléments qui y figurent. Autant que je sache, les relations de fréquence internes, c'est á dire les lois statistiques indiquant les correspondances phonétiques (ces dernières appliquées au cours des recherches étymologiques ouraliennes) n'ont pas encore été traitées. Pourtant, de semblables recherches pourraient contribuer à l'exploration des indices quantitatifs caractérisant tout le système, ce qui permettrait de mesurer le degré d'authenticité des types établis des correspondances phonétiques. C'est ce que j'essaie de démontrer en faisant des recherches sur un sous-système du système de correspondances phonétiques traité dans le dictionnaire, qui inclue deux tiers des correspondances consonantiques á l'intérieur du mot.

2. En partant de l'état actuel des langues apparentées pour explorer l'antécédent le plus possible, la mise en correspondance des sons a une structure et une démarche logique de sens invers par rapport aux processus réels de l'évolution de la langue. Donc le variable d'état « input « n'est autre chose que la représentation phonétique de la langue dérivée (en ce cas le hongrois), tandis que les signes «output« sont les sons hypothétiques de la langue primi-

* A magyar szókészlet finnugor elemei. I. Budapest 1967., II. Budapest 1971.

tive. La structure même du système est déterminée par le réseau de la rélation des signes input et output, ainsi que par les fréquences relatives à cette relation.

Le degré d'authenticité des correspondances phonétiques est détermin par les facteurs quantitatifs suivants:

1. Par la fréquence des représentations phonétiques input (c'est à dire par le pourcentage des représentations consonantiques — consonnes simples et géminées ou groupes de consonnes — dans l'ensemble des 336 mots analysés).
2. Par le nombre des représentations phonétiques output (cette fois par le nombre des représentations primitives possibles) correspondant à chaque signe input.
3. Par la répartition de la charge des types divers de correspondance phonétique, c'est à dire par la dispersion de chaque représentation input entre ses représentations output.

De ce qui suit, ces trois critères seront nommées «fréquence«, «nombre d'antécédents« et «indice de dispersion«.

3. Le premier supplément offre l'illustration de la répartition réelle des correspondances phonétiques. Les 336 pairs correspondants s'arrangent dans 118 types de correspondance d'après leurs signes input et output qui doivent différer au moins dans l'une des marques significatives. Le mombre des représentations phonétiques input est 39. On en peut distinguer 4 sous-groupes:

1. Consonnes simples: 20. Absence de *C*, *DZS*, *ZS*, *F* et de *TY*.
2. Consonnes géminées: les six suivantes; *NNY*, *TTY*, *GGY*, *GG*, *SSZ* et *LL*.
3. Groupes de consonnes: 12 groupes bipartits. Les groupes caractéristiques en sont les suivants (selon la présence ou l'absence d'un élément occlusif):
   type 01: nasale, fricative ou liquide + occlusive
   MB, *NG*, *NGY*, *JD* et *LGY*.
   type 00: fricative, liquide ou trémulante + nasale ou fricative
   JSZ, *LH*, *RM*, *RNY*, *RV*, *RS*.
   type 10: occlusive + nasale
   GYM
   type 11: occlusive + occlusive
   ce type n'est pas représenté.
4. Ø (manque de son): Toutes les représentations phonétiques de degré Ø dans la forme lexicographique du mot, même s' il y a des altérnances thématiques où quelque consonne (*V*, *J*, *H*) est présente, appartiennent à ce groupe.

Il y a en somme 75 sortes de représentations phonétiques output. À cause de l' incertitude de la mise en correspondance des sons, on a obtenu 21 signes output doubles (donc deux antécédents pour un signe input) et un signe triple. Entre les 20 consonnes supposées de la langue primitive il y a 18 qui sont des représentations consonantiques simples; le **š* apparait dans une seule position, dans le groupe de consonnes **kš*, alors que**γ* apparait ou bien dans des groupes de consonnes, ou bien comme variante facultative près de **k* et de **w*. Il y a trois consonnes géminées: **pp*, **tt*, **kk*; 40 groupes de consonnes doubles et

trois groupes de consonnes triples. La plupart des groupes de consonnes doubles est de type 00 (23 groupes) il y a 11 groupes de type 01 et il n'y a que trois groupes qui sont de type 10 (**kš*, **ks* et **ps*). Il y a également trois groupes de type 11: **kt*, **tk* et **pt*. Il semble que les groupes formés de trois consonnes peuvent être décomposés en deux sous-groupes: en 2 + 1 (**ńć|k*) et en 1+2 (**η|ks* et **w|kk*).

4. Les valeurs de fréquence des signes input se trouvent dans la première colonne du deuxième supplément. La distribution uniforme des 336 données entre les 39 représentations phonétiques donnerait une fréquence moyenne de 8,6. La fréquence de *R* est le quintuple, celle de *L* et de Ø est le quadruple et celle de *GY*, de *Z*, de *J*, de *K*, de *G* et de *P* est le double de cette valeur moyenne. En revanche il y a 13 entre eux (*TTY*, *DZ*, *H* et presque tous les groupes de consonnes) qui n'apparaissent qu'une fois.

Les nombres d'antécédents primitifs se trouvent dans la deuxième colonne du 2ème supplément. Les 39 représentations phonétiques input ont en somme 118 antécédents possibles. Le nombre d'antécédents correspondant à chaque représentation phonétique est en moyenne 3,0. *GY*, Ø et *L* ont un très grand nombre d'antécédents: plus que le triple; *Z*, *J*, *R*, *S* et *LL* ont un nombre d'antécédents près du double de la valeur moyenne; *T*, *SZ*, *M*, *NY*, *D* et *CS* ont un nombre d'antécédents proche de la valeur moyenne; *P*, *G*, *N* et *B* se distinguent des autres par leur nombre d'antécédents très petit par rapport à leur assez grande fréquence.

Sur la base de la proportion de charge des divers types de correspondance phonétique appartenant à chaque représentation phonétique input et déterminé par le nombre d'antécédents, nous pouvons obtenir les indices de dispersion par la méthode suivante:

Si la représentation phonétique n'a qu'un seul antécédent, la mise en correspondance a une univocité de 100%, donc l'indice de dispersion est 1,000. Mais si le signe input peut avoir deux ou plus de deux outputs possibles, la mise en correspondance aura certainement une dispersion positive: elle sera inférieure à un et sa valeur actuelle dépandra toujours de la fréquence du signe input et des proportions de distribution appartenant à chaque signe output.

La formule générale pour cette fonction est la suivante: $D = \sum_{i=1}^{n} \left(\frac{k_i}{B}\right)^2$

où D = indice de dispersion
B = fréquence input
k_i = valeur de charge pour chaque signe output $k_1, k_2 \ldots k_i \ldots k_n$
n = nombre des signes output

En traduisant cette formule au language des calculs pratiques; nous devons faire l'addition des carrés des fréquences pour chaque output et diviser la somme obtenue par le carré de la fréquence input.

Voici un exemple concret de ce procédé. Supposons que la fréquence d'un signe input est 4. Dans ce cas, le nombre des signes output ne peut être en principe que 1, 2, 3 ou 4.

Si le nombre des outputs est *1* il n'y a pas de dispersion, $D = 1{,}000$.

Si le nombre des outputs est *2* les proportions de distribution possibles sont 1:3 et 2:2

si nous avons 1:3, $D = \frac{1^2 + 3^2}{4^2} = \frac{10}{16} = 0{,}625.$

si nous avons 2:2, $D = \frac{2^2 + 2^2}{4^2} = \frac{8}{16} = 0{,}500.$

Si le nombre des outputs est *3* la proportion de distribution ne peut être que 1:1:2

$$D = \frac{1^2 + 1^2 + 2^2}{4^2} = \frac{6}{16} = 0{,}375.$$

Si le nombre des outputs est *4* la proportion de distribution ne peut être que 1:1:1:1

$$D = \frac{1^2 + 1^2 + 1^2 + 1^2}{4^2} = \frac{4}{16} = 0{,}250.$$

Les résultats des calculs pour les indices de dispersion se trouvent dans la 3ème colonne du 2ème supplément. Mais la dispersion seule ne peut pas servir de mesure d'authenticité pour les correspondances phonétiques. Car il est évident que, même avec des proportions de distribution output identiques, les fréquences des représentations phonétiques input peuvent être très différentes: par exemple les fréquences input 4 et 40 ayant une proportion de distribution 1:3 ont également un indice de dispersion 0,625 ce qui signifie dans le cas de la première 1 et 3 apparitions, tandis que dans le cas de la deuxième 10 et 30. Donc les facteurs de fréquence jouent aussi un rôle important dans le jugement du degré d'authenticité.

Les valeurs qui servent à démontrer le degré d'authenticité des correspondances phonétiques (faute de meilleur terme on les nommera «indices d'authenticité«) peuvent être obtenu par la multiplication des indices de dispersion par les fréquences input (v. les résultats dans la 4ème colonne du 2ème supplément).

Avec des dispersions identiques, les écarts (réduits ou augmentés) de fréquence des correspondances phonétiques motivent l'écart (réduit ou augmenté) de l'indice d'authenticité, qui est proportionnel et conforme aux indices de dispersion.

Avec des fréquences identiques, les écarts (réduits ou augmentés) dans la proportion de distribution motivent l'écart de sens invers des indices de dispersion et le changement des indices d'authenticité proportionnel á l'écart des indices de dispersion.

Nous pouvons donc constater que la fréquence est directement proportionnelle á l'authenticité, tandis que la dispersion y est inversement proportionnelle. Ceci est conforme à la thèse des étymologues, selon laquelle plus une correspondance phonétique a des pairs correspondant univoques, parmi des représentations phonétiques limitées autant que possible, plus elle est authentique.

5. Quelles conséquences peut-on tirer des calculs statistiques en ce qui concerne l'authenticité des correspondances phonétiques? Les lois statistiques qui déterminent le sous-système des correspondances phonétiques peuvent

être rendues visibles par la représentation graphique des paramètres internes, statistiques de ces correspondances (v. 3ème supplément). On y voit clairement que 5 catégories des correspondances phonétiques peuvent être distinguées sur la base des indices d'authenticité:

1. La première catégorie ne contient qu'une seule représentation phonétique, notamment *R*. **r* primitif se garde avec grande fréquence dans le hongrois, mais **k*, **w*, **j* et **γ* primitifs peuvent disparaître de son environnement.
2. *L*, *P* et *K* peuvent figurer dans cette catégorie. **l* primitif garde sa grande fréquence dans le hongrois, mais **k*, **w*, **j* et **γ* primitifs peuvent disparaître de son environnement, ces derniers montrant une plus grande fréquence dans cette position que dans l'environnement de **r*. Antécédents primitifs de *L* peuvent également être **δ* et plus rarement **wδ* ou **nt*. Malgré leurs fréquences presque identiques, l'indice d'authenticité de *L* est donc moins que la moitié de celui de *R*. Dans ce sous-système, c'est *P* qui a le correspondant le plus univoque: tous ses antécédents sont déductibles de **pp*. *K* aurait une pareille position, s'il n'avait pas, comme conséquence de l'influence modifiante des correspondances des langues apparentées, deux fois **wkk* au lieu de **kk* comme antécédent primitif. Donc *K* montre, malgré sa plus grande fréquence, un degré d'authenticité plus bas. Quant à *T*, on pourrait demander pourquoi il ne figure pas entre les autres occlusives *P* et *K*. La fréquence de *T* n'est pas moins élevée que celle de *P* et de *K*, mais à cause de son indice d'authenticité plus bas, il a trouvé place de deux catégories plus loin. C'est une conséquence de sa proportion de distribution très grande: il a comme antécédents **tt*, **kt*, **tk* et **pt*, donc tous les groupes: occlusive + +occlusive. Cette incertitude dans les correspondances de *T* est, jusqu'à nos jours, la source de nombreux points d'interrogation.
3. Dans cette catégorie nous avons déjà 6 représentations phonétiques diverses. *G* a deux antécédents primitifs: **ηk* et **η*. Ce qui est étonnant, c'est que le dernier est beaucoup plus chargé (11:4). La correspondance univoque de N est variée par l'antécédent **m* dans *indul*. Mais cette alternance de la consonne motivée par le suffixe ne fait écarter l'indice d'authenticité que de 0,8. L'influence modifiante des correspondances sporadiques dans le cas de *Z* est d'autant plus grande. Sur la base de ses antécédents **t* avec un indice d'authenticité de 11,0, il devrait figurer dans la 2ème catégorie, mais la dispersion des correspondants mène à une réduction de 3,8. Dans le cas de *D* c'est pareil: ici, c'était la dispersion des correspondants **nt* et **mt* qui a causé la réduction de valeur. La valeur d'authenticité de *M* est réduite par le fait que **l*, **l'* ou **δ'* peuvent disparaître de son environnement, ce qui rend ses correspondances plus incertaines. Ø (manque de son) a une fréquence et une dispersion également grandes. C'est grâce à ces deux facteurs que son indice d'authenticité approche de la moyenne de tout le système: même arrondi à deux chiffres, cela donne 5,8. Ø a 11 antécédents divers qui ont la caractéristique commune suivante: dans la plupart des cas, ils se trouvent près de *V*, *J* ou plus rarement de *H*: sons remplissant des hiatus. Conformé-

1er Supplément: Répartition des correspondances phonétiques

| | | |

| | | |

2ème Supplément: Planches statistiques

Signe input	Fréquence	Nombre d'antécédents	Indice de dispersion	Indice d'authenticité
M	9	3	0,633	5,7
N	10	2	0,820	8,2
NY	10	3	0,420	4,2
NNY	3	2	0,556	1,7
P	14	1	1,000	14,0
T	10	4	0,340	3,4
TTY	1	1	1,000	1,0
K	15	2	0,791	11,9
B	4	1	1,000	4,0
D	10	3	0,660	6,6
GY	20	11	0,125	2,5
GGY	2	2	0,500	1,0
G	15	2	0,609	9,1
GG	2	2	0,500	1,0
CS	3	3	0,333	1,0
DZ	1	1	1,000	1,0
SZ	9	4	0,382	3,4
SSZ	2	2	0,500	1,0
S	13	6	0,279	3,6
H	1	1	1,000	1,0
V	3	2	0,556	1,7
Z	18	7	0,401	7,2
J, LY	16	7	0,297	4,8
L	40	10	0,390	15,6
LL	10	5	0,280	2,8
R	43	6	0,771	33,1
ø	38	11	0,154	5,8
MB	1	1	1,000	1,0
NGY	2	2	0,500	1,0
NG	1	1	1,000	1,0
GYM	1	1	1,000	1,0
JD	1	1	1,000	1,0
JSZ	1	1	1i000	1,0
LGY	1	1	1,000	1,0
LH	1	1	1,000	1,0
RM	1	1	1,000	1,0
RNY	1	1	1,000	1,0
RV	2	2	0,500	1,0
RS	1	1	1,000	1,0
Moyenne	8,6	3,0	0,674	5,8

ment á ceci, on pourrait énumérer ici les correspondances *V* — **p* ou *V* — **η*, *J* — **η* et *H* — **kš*. Mais cette hétérogénéité des correspondances nous conseille d'être prudent quant au jugement des antécédents possibles de la manque de son dans les mots hongrois.

4. Parmi les 10 représentations phonétiques de la 4ème catégorie, c'est *B* dont les correspondants sont tout à fait univoques; son bas degré d'authenticité est la conséquence de son apparition rare. Malgré sa plus grande fréquence, *NY* doit également figurer dans cette catégorie à cause de la dispersion de ses antécédents entre **ń* et **n*. Comme c'est **n* qui domine entre les deux, il faut donc compter avec une palatalisation secondaire. La correspondance sporadique avec **δ'* dans *enyv* modifie l'indice d'authenticité de *NY* seulement de 0,4. Quant à *J*, on n'a pas distingué les graphèmes *j* et *ly*: mais leur distinction n'aurait pas changé le position de *J*; pour deux antécédents de moins, il y aurait une fréquence de trois plus basse, donc l'hétérogénéité des correspondants de *J* ne changerait pas. La dispersion des correspondants de *SZ* est une conséquence de la présence de **ć* alternant avec **ś* et une correspondance irrégulière ,sporadique de **s*. Il est intéressant de voir que c'est **ć* qui domine parmi les antécédents de *S*; sa valeur est donc plus basse à cause des autres correspondances. *GY* semble être une sorte de réceptacle des antécédents primitifs divers: c'est lui qui a la plus grande dispersion dans tout le système. Par conséquence, son indice d'authenticité est très petit malgré la fréquence élevée qu'il a. Les deux domaines principaux de ses correspondances sont d'une part les affriquées (**ć*, **č* et surtout **ńć*) d'autre part les fricatives et les liquides palatales ou palatalisées (**j*, **δ'*, **l'*). En dehors de cela, et grâce à certaines palatalisations secondaires sporadiques, **l* et **n* appartiennent aussi au «champ d'attraction« de *GY*. L'apparition des consonnes longues dans la 4ème et la 5ème catégories mériterait une analyse à part mais je me contenterai de remarquer que l'allongement peut être expliqué seulement en partie par la supposition d'un groupe de consonnes comme antécédent; dans la plupart des cas, la raison de l'allongement est à chercher ailleurs. Il ne semble pas forcé de chercher des relations entre les mots *faggyú*, *hattyú*, *könnyű*, *hosszú* et peut être *holló* et *messze*. Quant aux mots *meggy*, *menny* et *könny* (arch. *könyü*, *könyv*) c'était peut être la volonté d'éviter l'identité phonétique avec des mots *megy*, *meny*, *könyv* qui a pu jouer un rôle.
5. Des cas individuels et des apparitions uniques sont caractéristiques à la 5ème catégorie. Les groupes de consonnes plus rares en constituent une partie (*GYM*, *JSZ*, *RNY*, *RV*), tandis que les correspondances les plus problématiques s'y trouvent aussi: des mots comme *méh*, *felhő*, *edz*, *domb*. On y trouve également des groupes de sons comportant des consonnes «non-étymologiques«.

6. À cause des possibilités techniques limitées, ces recherches ne pouvaient prendre en considération qu'une partie du système de correspondances phonétiques traitées dans le dictionnaire. Une analyse pareille de tout le système pourrait certainement donner davantage des conclusions utiles.

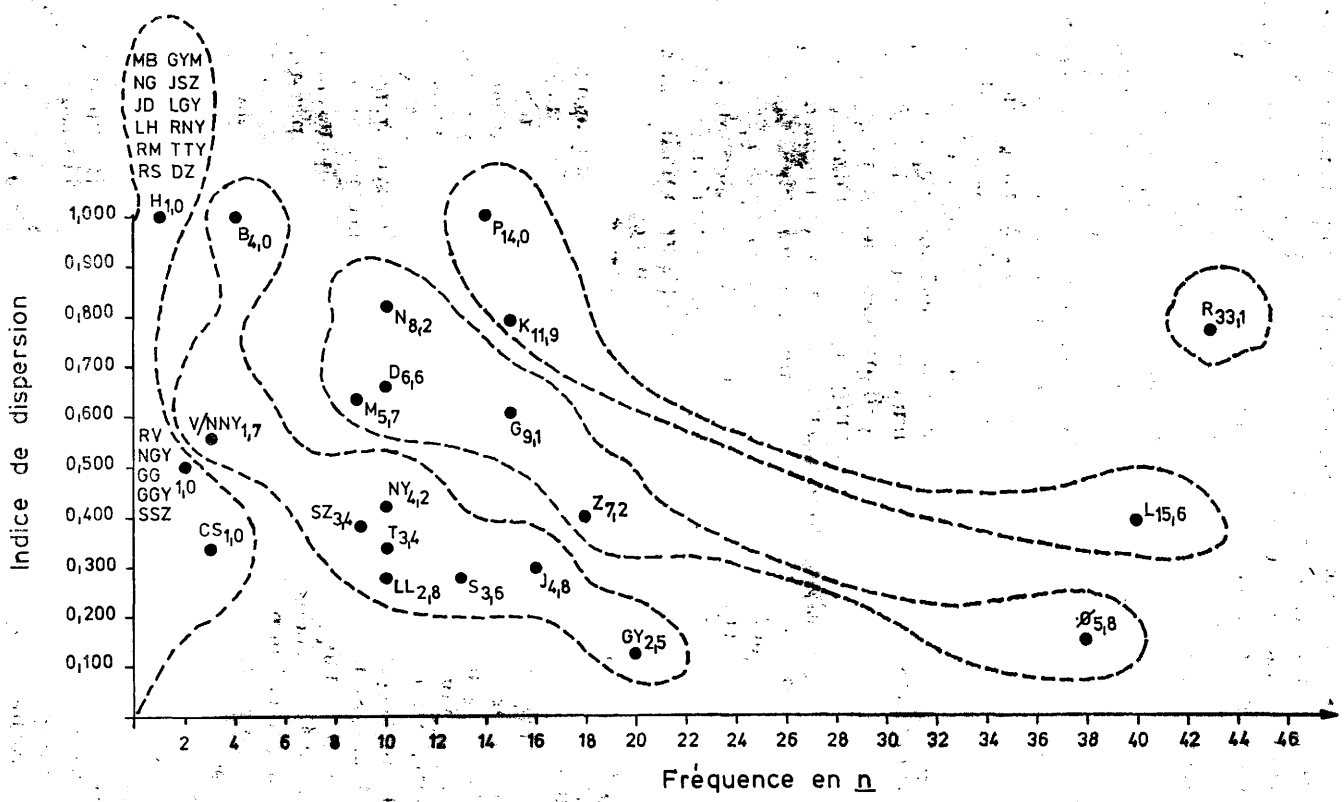

3ème Supplément: Représentation graphique des paramètres statistiques

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Arealógia és urálisztika*

A Sprachbund fogalmát N. S. TRUBETZKOY vezette be a nyelvtudományba 1923-ban „Vavilonskaja bašnja i smešenie jazykov" c. cikkében (Evrazijskij Vremennik, Berlin III. 107—124), s az ő nyomdokain R. JAKOBSON kezdte érvényesíteni a „nyelvi szövetség" szempontjait nyelvészeti kutatásaiban (R. JAKOBSON, K harakteristike evrazijskogo jazykovogo sojuza. Párizs 1931; Uő. Über die phonologischen Sprachbünde: TCLP 4 (1931): 234—240). Azóta főleg az indogermán nyelvek köréből, elsősorban a szlavisztika és a balkanisztika területén születtek a Sprachbund-tipológiai módszerek alkalmazásával oly eredmények, amelyek a történeti-genetikai nyelvtudomány művelői számára is érdekesek lehetnek (vö. H. BECKER, Der Sprachbund. Berlin 1948; KR. SANDFELD, Linguistique Balkanique. Párizs 1930; a legújabb, egész Európára kiterjedő areális nyelvészeti összegezés DÉCSY GYULÁÉ: Die linguistische Struktur Europas. Wiesbaden 1973).

Az areális nyelvészet módszerei tanulságosak azonban az urálisztika művelői számára is: ezt hangoztatta TH.A. SEBEOK „The Importance of Areal Linguistics in Uralic Studies" c. közleményében (MSFOu 98 (1950): 99—106) s erre mutatott példát ERNST LEWY „Der Bau der europäischen Sprachen." (Dublin 1952) c. monográfiája is. Ezeknek a visszhangja azonban hamar elhalt, holott az uráli nyelvészet mint történeti aspektusú tudomány is hasznosíthatja ilyen irányú vizsgálatok eredményeit.

Mielőtt azonban a tárgyra térnék, szükséges néhány terminológiai és elvi kérdést tisztázni.

A „Sprachbund" kifejezés olyan állapotot jelöl, amely egy aránylag egységes, összefüggő földrajzi áreában élő szomszéd nyelvek csoportjára jellemző és amelyeket a nyelvi affinitások egész sora jellemez. Ezek a hasonlóságok általában nyelvi interferencia révén alakulhattak ki (vö. B. HAVRÁNEK, Zur Problematik der Sprachmischung: Travaux Linguistiques de Prague 2 (1966): 81). Az „adstratum" és „substratum" terminusokat ezzel kapcsolatban felesleges említenünk, mivel ezek a nyelvi érintkezések speciális megvalósulási formái (ezek jelentőségét a történeti nyelvészet gyakran túlértékelte).

Ezen az alapon természetesen nem oszthatom azt a nézetet, amely szerint a Sprachbund az adstratumnak erőteljesebb megjelenési formája volna (vö. E. ITKONEN, Kieli ja sen tutkimus 136). A Sprachbund-fogalom ui. a synchronia talaján jött létre, az adstratum, (ill. substratum) viszont éppen

* „Uralistik und areale Sprachforschung" címmel elhangzott előadás az 1970. évi tallinni III. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson.

ellenkezőleg : nyelvtörténeti folyamatot jelöl, melynek segítségével nem rokon nyelvek kölcsönös egymásrahatásának különböző formáit különítik el. Sprachbund és adstratum tehát nem szinonímái egymásnak ; az előző : státus, míg a második egy folyamat megnevezése. A Sprachbund-on belüli egyezések magyarázatában persze alkalmazható az adstratum jelenség, de ezen kívül még más magyarázó-elvek is szóba jönnek (pl. konvergencia, kétnyelvűség, nyelvkeveredés stb.), amelyek legtöbbje ugyancsak kapcsolatba hozható vagy az adstratummal, vagy a substratummal. A nyelvi affinitások keletkezésében azonban még mindig nincsen megnyugtató módon tisztázva e faktorok szerepe, noha erre vonatkozólag már bőséges irodalmat tarthatunk számon.

Véleményünk szerint a Sprachbund-tipológia olyan nyelvi hasonlóságokat tárt fel, melyeknek történeti kiértékelése általában még nem történt meg maradéktalanul. Ennek ellenére hasznos lehetne az urálisztika számára is, ha az uráli nyelvek területén mutatkozó Sprachbund-jelenségeket összegyűjtenénk, még akkor is, ha ezek történeti háttere nem teljesen világos.

Ezt a konfrontációt persze nem nevezhetjük sem Sprachbund-tipológiának, sem adsztrátum-kutatásnak ; kiindulási alapul az uráli és a velük szomszédos nyelvek affinitásai szolgálnak, de ezek nyelvtörténeti értelmezése is célja e kutatásnak. Éppen ezért jobban kifejezi e vizsgálatok lényegét az „areális nyelvészet" terminus : ezzel azt a kutatási irányt jelöljük, amely egy meghatározott földrajzi áreán belül a leíró-tipológiai konfrontálást összekapcsolja a genetikai-történeti nyelvészeti szemponttal.

Ez a módszer nem újdonat-új. E. Lewy egész munkássága szemléletesen példázza, hogyan kell a nyelvföldrajzot a tipológiával és nyelvtörténettel egybeötvözni. A zseniális mester a következőképpen fogalmazta meg 1933-ban ezt a nyelvészeti szemléletet : „Die uralaltaische Frage habe ich nicht zu lösen versucht. Aber zu ihrer Lösung ist es nötig, auch die Sprachen zu betrachten, die auf uralaltaischem Gebiet gesprochen werden, und doch nicht uralaltaisch sind. Vereinigung der historischen, der komparativen und der Typenforschung ist auch hier nötig, eine ideale Forderung — wenn man auch bei dem Versuche, sie zu erfüllen, der eigenen Schranken sehr bewußt wird." (UngJahrb 13 : 309).

Ma már valamelyest konkrétabban körvonalazható, hogy milyen teendői vannak az urálisztikának az areális-tipológiai kutatásban és hogy milyen eredményekre juthat e téren. Ezt szeretnénk az alábbiakban néhány példán bemutatni.

Az uráli nyelvek hagyományos csoportosításában tisztán genetikai szempontok érvényesülnek. Emellett azonban érdemes volna az osztályozásban alkalmasint — kiegészítő faktorokként — a tipológiai affinitás jegyeit is tekintetbe venni. Először is néhány általános észrevétellel lehetne kiegészíteni a tradicionális osztályozást : mind a magyar, mind a finn nyelv tipológiailag meglehetősen eltávolodott a hozzá genetikai rokonság szerint legközelebb álló nyelvektől. Sőt, már-már szinte arról beszélhetnénk, hogy az említett nyelvek bizonyos vonatkozásban hozzáidomultak a szomszédságukban élő indogermán nyelvekhez. Másrészt azután érdekes tipológiai egyezéseket lehet megállapítani a szamojéd és a tőlük genetikailag távoli obi ugor nyelvek között. E jelenségek széles körben ismertek, Lewy is tárgyalja őket 1942-ben megjelent művében (Der Bau der europäischen Sprachen).

A részletekkel való megismerkedés végett az lenne legközelebbi tennivalónk, hogy az uráli nyelvek legfontosabb tipológiai jegyeit taxonomikusan

próbáljuk bemutatni. Példaként álljon itt egy vázlatos kísérlet annak illusztrálására, miként tesztelhetők a rokon nyelvek strukturális paraméterei (l. az alábbi táblázatot). Ez a kísérlet azonban csak egy a lehetségesek közül,

	szam	obi-ugor	magy	permi	mdv	cser	fi	lp
Palatalizáció	+	+	±	+	+	−	−	+
Kvantitás	−	−	+	−	−	−	+	+
Magánhangzóharmónia	−	−	+	−	+	+	+	−
Umlaut, Ablaut	+	+	−	−	−	−	−	+
Fokváltakozás	−	−	−	−	−	−	+	+
Duális	+	+	−	−	−	−	−	+
Alapalak funkcionális gazdagsága	+	+	±	−	−	−	−	−
Külső/belső helyi esetek	−	−	+	+	+	+	+	−
ś-Präteritum (+) j-Präteritum (−)	+	+	−	−	±	±	−	±
-ni Inf.	−	−	+	+	−	−	−	−
Determinált igeragozás	+	+	+	−	+	−	−	−
Passzívum	−	+	+	−	+	−	+	+
Konvertálható névszók	+	±	±	−	+	−	−	−
Negatív segédige	+	−	−	+	±	+	+	+
SVO-tendencia	−	−	−	zrj + vtj −	+	−	+	+

amelyet természetesen szükséges még tovább javítani és fejleszteni, s ennek során a paraméterek más szempontok alapján is kiválaszthatók. A 151. lapon a tipológiai affinitási-viszonyokat grafikusan szemléltetjük. A genetikai szétágazást ábrázoló módszerrel ellentétben a tipológiai szemléltetési mód talán komplikáltnak látszik, de a nyelvek közötti viszonyok szinte abszurd bonyolultságát — úgy érezzük — reálisabban kifejezi.

Nyelvi hasonulások nem-rokon nyelvek között is előfordulnak. Ha szomszédos népek hosszú ideje élnek egymás mellett, nyelvük elképesztő hasonlóságokat hozhat létre. Nemrégiben V. N. Toporov tárgyalt a ket és a szölkup között néhány párhuzamos nyelvi jelenséget, s a legfigyelemreméltóbbak közülük éppen a névszóragozás területén tapasztalhatók. Mindkét nyelvben előfordul, hogy egyes esetragokat nem a főnév nominativusához, hanem genitívusi alakjához kapcsolnak; mind a ket, mind a szölkup megkülönböztet két-két nemet (genus animatum—genus inanimum) stb. (l. Toporov in: Voprosy struktury jazyka. Szerk. Vjač. Vs. Ivanov. M. 1964. 117—129). Hasonló jellegű példákat B. A. Szerebrennyikov is említ a különböző finnugor, török és szláv nyelvekből (VoprJaz. 1957/4: 5—15).

Ha nem is mindig kielégítően, de mégis aránylag jól ismertek két szomszédos nyelv kisebb mikroáreájának efféle hasonlósági (affinitási) jegyei. Ezzel szemben egy nagyobb földrajzi egységen belül, pl. Északszibéria vagy Északeurázsia makroáreájában a nyelvi interferencia jelenségei úgyszólván földerítetlenek, noha fontos eredményeket remélhetnénk ebben a vonatkozásban is az arealógiától. Néhány éve az NyK 71. kötetében tárgyaltam a szamojéd nyelvek ún. konnektív-reciprok képzőit. Ez a képző az illető szóval jelzett fogalom (legtöbbször személy) és a vele szoros kapcsolatban álló fogalom

kölcsönös viszonyára utal. Ez a képző leginkább rokonságnevekben jelenik meg és a bázis-fogalom szűkebb környezetére utal, azaz személyek összességére, akik kölcsönösen kapcsolatban vagy rokonságban állanak. Ez a képző olykor duális-, ill. többesjellel együtt is megjelenhet: (pl. nyeny. *ńā-sa-xaˀ* 'Zwei Kameraden untereinander'; *ńā-s-ˀ* 'die Kameraden untereinander'; szölk.. *iraqum-os-qäqi* 'Mann und Frau', *ämä-si-t* 'die Mutter und ihre Kinder' stb. Arra is fény derült azután, hogy ez a képző — melynek megfelelői az obi ugor nyelvekből, sőt a lappból és valamelyes nyomai még néhány balti finn nyelvből is ismertek, — korábban nomen possessorisi funkciójú volt, eredetileg azonban egyszerű kicsinyítő képző lehetett. — A képző konnektiv-reciprok használata — és kiegészülése különböző grammatikai számjelekkel — csupán a felsorolt nyelvek külön életében alakult ki. Az a konvergencia azonban, amely a konnektív-reciprok képző alakulásában a nyugatszibériai és az északkeleteurópai rokon nyelvek között mutatkozik, bizonyára nem véletlen jelenség. A konnektív-reciprok képző + számjel szerkezet-típust elsősorban azokban a nyelvekben lehet megfigyelni, melyek földrajzilag közeli kapcsolatban állanak egymással (obi ugor—szamojéd). A kérdéses szerkezetek elterjedését elősegítő areális feltételek éppen oly nyilvánvalóak, mint alkotórészeik genetikus összetartozása. Ez esetben tehát arról van szó, hogy több északi uráli nyelv genetikailag rokon grammatikai morfémáiban areális interferencia révén konvergens funkciófejlődést, ill. szerkesztésbeli azonosságokat figyelhetünk meg. Hogy valóban areális tényezők hatásáról van szó, ugyanezen área egyéb nyelvei bizonyítják. Az északszibériai (vagy északeurázsiai) nyelvterületről sikerült — főleg rokonságnevekben — konnektív képzőket kimutatnom, melyek materiálisan természetesen nem rokonok egymással, mégis tökéletesen megegyezik bennük a képző funkciója és melléknévképzői, kicsinyitőképzői, ill. nomen possessorisi eredete az obi-ugor és szamojéd morfémákéval. E képzőt ki lehet mutatni a zürjénből (*-jan*), cseremiszből (*-mə̑t*), mordvinból (*-ďe* + Px, *-me* + *ś* + *t*), evenkiből (*-nan, nasal, -til*), lamutból (*-nun, -nil, -til, -lqasăl*), nanajból (*-na, -molia*), korjákból (*-inte*), csukcsból (*-nte*), giljákból (*-xe, -xo, -xu*), jukagírból (*-ńe*). Egyelőre még tisztázatlan, hogyan kapcsolódik e jelenséghez a Hildebrandslied-ből ismert: *sunufatarungo* 'Vater und Sohn' — l. Lewy, KlSchr62. — Valamennyi tárgyalt képző és képzőkapcsolat strukturálisan azonosnak fogható föl. Az a tény, hogy egy bizonyos speciális grammatikai kategória kifejezése hasonszerű konstrukciókkal, azaz hasonló eredetű morfémákkal történik, kétségtelenül egy nyelvi összetartozásnak a jele, amely az észak-szibériai Sprachbund övezetében — a Ochotszki tengertől Archangelszkig nyúló hatalmas területen — állt elő. Az említett északszibériai nyelvek között hasonló azonosságokat bizonyára szép számmal lehetne még igazolni, csupán grammatikájukat kellene tüzetesen tanulmányozni.

Ezzel kapcsolatban még az a kérdés is felmerül, hogy a nyelvi interferencia-jelenségek létrejöttében milyen szerep jut a két- vagy többnyelvűségnek. Ekkora kiterjedésű nyelvterületen általános érvényű többnyelvűségről természetesen szó sem lehet. Az adott nyelvek érintkezési pontjain fennálló kollektív és egyéni kétnyelvűség azonban minden kétséget kizáróan alkalmas talajt teremt azonosulások kialakulásához. A kétnyelvűségnek kell tehát — föltevésünk szerint — az interferáló jelenségek kiinduló pontjául szolgálni, ez lehet a kölcsönös nyelvi hatások közvetítője. A bilingvizmusnak ezen közvetítő szerepét metafórikusan az idegrendszer ganglionjainak működéséhez

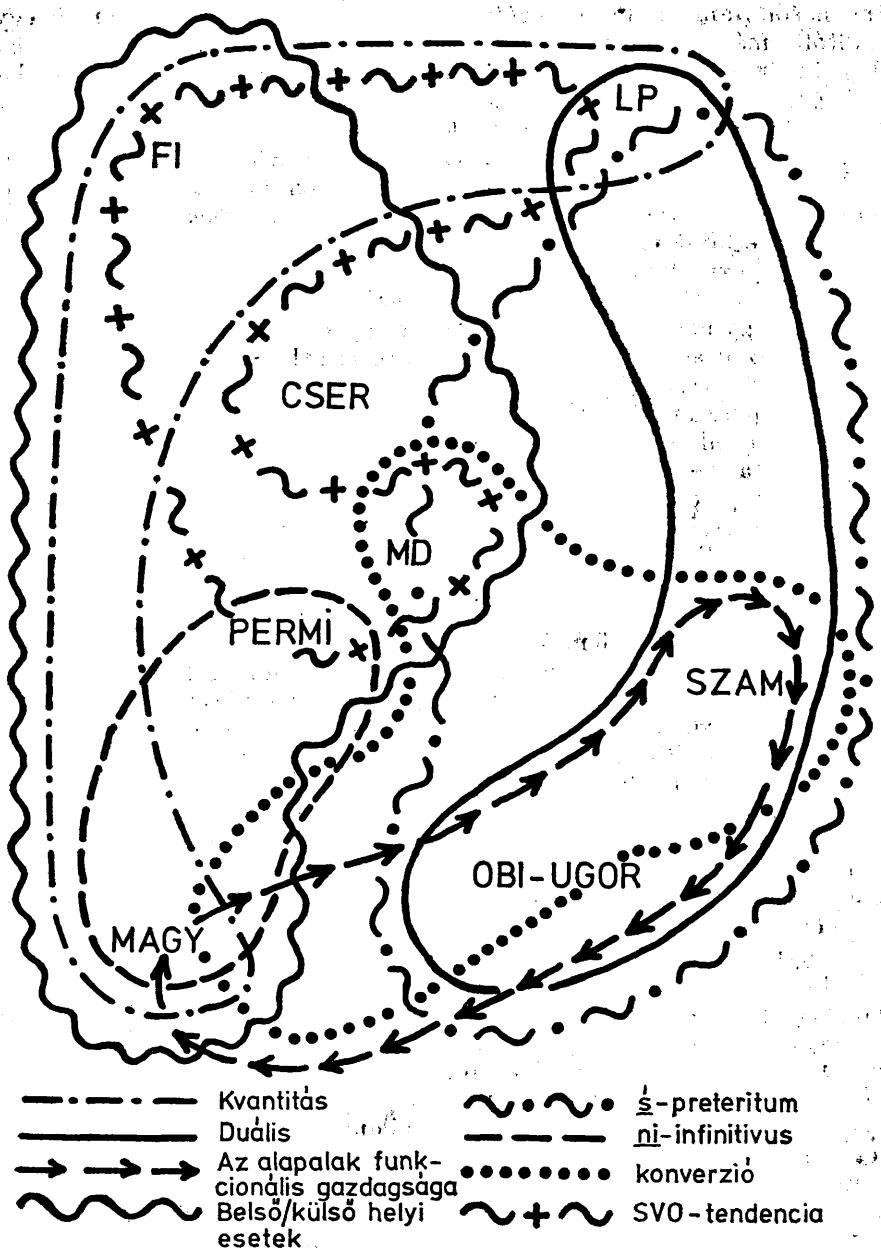
FI
LP
CSER
MD
PERMI
SZAM
OBI-UGOR
MAGY
Kvantitás
Duális
Az alapalak funkcionális gazdagsága
Belső/külső helyi esetek
s-preteritum
ni-infinitivus
konverzió
SVO-tendencia

lehetne hasonlítani: a külső ingereket ezek az idegdúcok közvetítik egyik idegszáltól a másikig, vagyis a kapcsolódási helyeken afféle váltókként biztosítják a különböző idegkötegek harmónikus együttműködését. A különböző nyelvek érintkezési pontjain ugyanez a szerep jut a kétnyelvűségnek: közvetít — vagy bizonyos körülmények között fékez — kétirányú nyelvi hatásokat. A nyelvfejlődés folyamatában ekképp néha beláthatatlan messzeségbe vivő utak nyílhatnak — többszörös átkapcsolások következtében. Egy-egy Sprachbund nyelvi szolidaritását a kétnyelvűségi érintkezési csomópontok egész rendszere hívja életre és huzamosan biztosítja.

Hangsúlyozni kívánom még ezzel kapcsolatban, hogy bilingvizmuson nem föltétlenül szükséges általános és kollektív kettős nyelvhasználatot érteni, amely egy népesség egészére, minden egyedére kiterjed. A kétnyelvűség egymás szomszédságában élő nyelvek közös érintkezési területein keletkezhet, elsősorban a beszélők kisebb közösségein belül érvényes, de elképzelhető részleges, sőt pusztán passzív adottság formájában is. Mindenesetre nagyon nehezen tudjuk elképzelni, hogy a bilingvizmus fogalmából az egyén kettős nyelvhasználatát teljesen mellőzni lehessen.

Areális kapcsolatok következtében nem csupán lexikális, fonetikai vagy szerkezeti egyezések keletkezhetnek, de ritkábban még a grammatikai morfématár anyagi hasonulásaival is találkozunk. A szölkup eszközhatározói ragról (*-sä*) köztudott, hogy genetikailag talán összefügg az *-s* melléknévképzővel. Nagyon figyelemre méltó jelenség, hogy a szölkuphoz feltűnően hasonlítanak a megfelelő ket morfémák (vö. Instr.-Kom. *-as, -äs*, Adj. *-s, -sa* l. TOPOROV, op. cit. 121; HAJDÚ, NyK 71 :65). További példa: a keleti osztják eszközhatározói ragja: *-tə, -tə̂/-ə, -ə̂;* ugyanezen rag a csukcsban: *-te, ta/-e, -a*, l. H. KATZ, ALH 20 :59—61. Azt jelenthetik-e vajon a felsorolt példák, hogy nemcsak tipológiai affinitásokat, hanem rokonságszerű materiális egyezéseket is eredményezhet a nyelvi érintkezés? Felelhetnénk igennel erre a kérdésre, s ekkor tulajdonképpen Bubrih „kontaktus-elmélet"-évél találjuk magunkat szemben, amelynek korszerűsített változata alkalmas lehet arra, hogy fényt derítsen a nyelvcsaládok, nyelvrokoni viszonyok kialakulására. A magyarázat gyökereinek odáig kell visszanyúlniuk, hogy a paleolitikumban az emberi közösségek gazdasági és műveltségi tekintetben meglehetősen közel állottak egymáshoz, s e közösségek életében az areális érintkezések sokkal jelentősebb nyelvteremtő szerepet játszottak, mint a történeti időkben. E hipotézis segítségével a protouráli és más nyelvcsaládok (indogermán, török vagy altaji, jugakir stb.) között kimutatható rokonságszerű egyezéseket is történelem előtti areális hasonulásokként lehetne magyarázni. Természetesen nem áltatom magam azzal, hogy ezáltal most már minden talányt megfejtettünk. Ellenkezőleg: bevallom — mint ahogy azt LEWY is megtette E. ÖHMANN-hoz írt köszöntőjében (KlSchr. 62) — „. . . daß der Spaß erst jetzt anfängt."

HAJDÚ PÉTER

Areal Linguistics and Uralic Studies

This is the Hungarian version of a lecture given at the Third International Finno-Ugric Congress in 1970 in Tallinn. The original version will be published in German under the title „Uralistik und areale Sprachforschung" — in the Proceedings of this Congress.

PÉTER HAJDÚ

Этимология коми слова *ӧч* 'зерно'

Коми *ӧч* (лузско-летский диалект) 'зерно', *шоj ӧч* 'почерневшее, неразвившееся зерно' (рукопись диалектологического словаря автора), *шоj* 'труп'; *ӧтś* L 'siemen, korn, frö, Korn, Same'. El. *ӧтśӧś* (Wıcнм., Syrjänischer Wortschatz); *ӧч*, луз. 'зерно' (Коми-рус. словарь Шахова); *ӧтś* Lu Le 'зерно, Korn, Kern(Lu); ein Korn (ein Stück: Korn, z. B. eine Erbse, eine Bohne) (Le)'. Instr.: *ӧтśӧn* Lu. (D. R. Fokos-Fuchs, Syrjänisches Wörterbuch). В сравнительном словаре коми-зырянских диалектов даются следующие сведения об этом слове: *ӧч* лузско-летск. 'зерно, зернышко; крупинка, крупица; ягодка, ягода; капля', *ид ӧч* 'зерно ячменя', *пул ӧч, пув ӧч* 'ягода брусники', *ӧч коластӧсь* лет. 'малозернистый, неполновесный (о колосе)', *няньыс ӧчын* лузско-летск. 'хлеб в зерне»; *зӧр ӧч* лузско-лет. 'бородавка' (*зӧр* 'овес'); *ӧча* лет: 'высокозернистый (о колосе), с тяжелым колосом (о хлебах)'; *ӧчасьны* лузск. 'капать, крапать, накрапывать (о дожде)'; *ӧчасьны* лет: 'собирать ягоды». Коми *ӧчӧдны* удорск. 'отделить, отделять охвостье от зерна (после веянья)' *ӧчӧтчыны* удорск. 'отделять, заниматься отделением охвостья от зерна (после веянья)' (ССКЗД).

Первоначальное значение слова *ӧч*, встречающегося на всей территории лузско-летских говоров, а также в удорском диалекте, было 'зерно', 'зернышко (ячменя, овса, гороха и т. д.)', а значения 'ягодка, капля (дождя)' являются вторичными.

В других пермских языках (диалектах) этого слова нет, поэтому трудно установить, какой гласный был в прапермском языке. Современное коми-зырянское ӧ(*ӧ*) может восходить к трем прапермским гласным: **ǫ̇*, **o̭*, **ɛ*[1]. Мы предполагаем для данного слова первую возможность: рассматриваемое слово в общепермском языке звучало **ǫ̇ć*. Прапермское **ǫ̇* образовалось чаще всего из допермского **ō*[2], реже — из допермского **o*[3].

Коми *ӧч* (*ӧć*) < прапермского **ǫ̇ć* < допермского **ōć* (или **oć*) мы имеем возможность сопоставить с прибалтийско—финскими словами, приведенными в Этимологическом словаре финского языка (SKES II, стр. 420), возводя гласный звук первого слога к праприбалтийско-финскому **ō* или **o*:

Финс. *ohra*, вост. диал. *otra* 'ячмень', кар. *odra, oźra, oś́ra*, вепсск. *ozr*, водск. *ӧzra*, эст. *oder*, диал. *odr, õdr, oher*, лив. *vǫ'ddə̂rz, vʷo'drə̂z* 'ячмень' (SKES). Согласный этих слов (*h, ź, ś, d*) восходит к аффрикату **ć* (см. Той-

[1] См. В. И. Лыткин, Исторический вокализм пермских языков. М. 1964, стр. 140, 117 и 153.

[2] Э. Итконен: FUF 31 : 296.

[3] Там же, стр. 297.

вонен — FUF 19: 19, 36, 37; о замещении финно-угорского *$\acute{c}$ в прибалтийско-финских языках см. там же, стр. 226—227). В раннеприбалтийско-финском языке-основе данное слово, по-видимому, звучало *$\bar{o}\acute{c}$-*rз* (или ? *$o\acute{c}$-*rз*), где *-rз* является словообразовательным суффиксом, отсутствующим в сопоставляемом коми слове. Финно-пермское *$\bar{o}\acute{c}$- (*$o\acute{c}$-) означало 'какой-то вид злака, хлеба в зерне'.

Происхождение этого финско-пермского термина земледельческой культуры было до сих пор неясное. Авторы Финского этимологического словаря пишут, что это прибалтийско-финское слово (там нет сопоставления с коми *$ę\acute{c}$*) представляет собой заимствование из какого-то протоарийского или древнеарийского языка (санскритск. *aštrā* 'стрекало, чем гонят скот', авест. *aštrā* 'плеть') или из балтийских языков (ср. литовск. *aštras*, *aštrùs* 'острый, колючий'), но оба объяснения являются невероятными (SKES).

Б. Коллиндер (FUV, стр. 133), кроме вышеприведенных, дает ряд параллелей из других индоевропейских языков, например: греч. *ἀκοστή (akoste)* 'ячмень', готск. *ahs* 'колос', латинск. *acus* 'ость колоса, высевки' и т. д. (FUV). С этими словами М. Фасмер сопоставляет рус. *ячмень* < праслав. **jęčьmy*, где корень **jęčь-* (< **ęčь-*) и возводит к индоевропейскому **aŋk-* 'сгибать', т. к. у созревшего ячменя колос клонится к земле (REWb. стр. 510); Н. М. Шанский с рус. *ячмень* сопоставляет также греч. *onkos* 'крючок', лат. *ankus* 'имеющий кривые ноги' (см. Краткий этимологический словарь русского языка. М. 1961, словарные статьи: *ячмень* и *паук*).

Однако, сопоставление финско-пермского *$\bar{o}\acute{c}$- с праславянск. *$ję\acute{c}$- (< *$ę\acute{c}$-) < и.-е. **aŋk-* встречает трудности фонетического характера: на финской почве носовой согласный (и.-е. **aŋk-* > праслав. **ę$\acute{c}$-*) не получил отражения. Сопоставление с теми индоевропейскими словами, где нет носового элемента, не встречает затруднений. Оригиналом заимствования следует считать предполагаемое праиранское **a$\acute{c}$-*, являющееся названием какого-то злака. Это праиранское слово (равно как и греч. *ak-*, готск. *ah-*, латинск. *ac- (ak-)*, санскритск. *aš-*, литов. *aš-*) восходит к индоевропейскому **a$\hat{k}$* оно означало 'вид какого-то злака'; и. -е. **a$\hat{k}$-* закономерно давало праиранскую форму **a$\acute{c}$-* > ф. -у. **$\bar{o}\acute{c}$- (*$o\acute{c}$-)*[4]

Таким образом, мы устанавливаем еще одно название злака, существовавшее в финско-пермском праязыке и заимствованное из какого-то древнего иранского языка.

В. И. Лыткин

[4] См., например, таблицу развития индоевропейского **$\hat{k}$* в индоиранских языках (в частности, о переходе этого индоевропейского согласного в праиранское **ts*) в книге HERMANN JACOBSOHN "Arier und Ugrofinnen". Göttingen. 1922 г., стр. 160. Что касается гласного звука этого слова, то нужно сказать следующее: финно-угорское * *ō* (**o*) в индоевропейских (и арийских) заимствованиях обычно отражает праиндоевропейское или праарийское **o* (ср. ф. *ora* 'колючка, шип', ф. *osa* 'часть', ф. *ostaa* 'купить', ф. *porsas* 'поросенок', ф. *orpo* 'сирота' — см. A. Joki "Uralier und Indogermanen". Helsinki. 1973 г., стр. 296, 298, 303, 297) — хотя в индоиранских языках мы имеем здесь гласный *a*. Однако имеются случаи, когда финно-угорскому **ō*(**o*) в индоевропейских (и арийских) заимствованиях соотвествует индоевропейское (праарийское) **a* (ср. ф. *suola* 'соль' < и.-е **sal-* см. A. Joki указ. сочинение, стр. 316). Не исключено, что некоторые из приведенных индоевропейских заимствований являются не праарийскими, а праиранскими, содержащими гласный *a*. Это праиранское **a* в отдельных случаях на финно-угорской почве могло давать **ō* (**o*). Ср. также: ф. *omena* 'яблоко'? < ир., скиф. *amanā* см. Joki, 295 стр.; ф. *onki* < ? ар, ср. ав. *aŋkah* < и. -е. **anko-*, **onko-*, см. Joki, 296; ф. *orja* 'раб' < ? ир. **ar(i)ya*, см. Joki, 297.

A szófaji átcsapás egy esete az osztjákban

Sajátos jelenség az északi osztjákban a jelzői funkcióban álló verbum finitum. Ez a verbum finitum mindig jelen idejű, többnyire passzívumban van, de előfordulhat aktívumban is. Úgy tűnik, ez a jelenség leginkább a szigvai szövegekből, azaz REGULY gyűjtéséből adatolható, de PÁPAY szövegeiben is előfordul: igen nagy mértékben az Osztják Népköltési Gyűjteményben, elenyésző mennyiségben az Északi-osztják nyelvtanulmányokban.

A) Passzív verbum finitum jelzőként

Példaként álljon itt a hősénekek egy gyakran ismétlődő fordulata: *ogeutlä sar ălom il nyogolleu / sableutlä uzi ălom il nyogolleu* PÁPAY: *oγ-ēu̯ətlâ sár ālə̂m il-ńoγə̂llèu̯, / sâBl / v. sāBəl / ēu̯ətlâ uzi ālə̂m il-ńoγə̂llèu̯.* 'Fejet levágható igazi álmot alszunk, / nyakat levágható igazi álmot alszunk'. OH[1] 350/1623, 24. Tulajdonképpen 'a fej levágatik igazi álmot . . . ', ill. 'a nyaka levágatik erős álmot' lenne a szerkezet szolgai fordítása. Ez a szorosan összeforrott, gyakori paralelizmus pedig valaha két mondat lehetett, mégpedig: (Olyan) igazi álmot alszunk, (hogy közben) a fejünket levághatják. Az *eutlä* (*ēu̯ətlâ*) passzívum jelen idő egyes szám 3. személyű igealak, melyben az *-l-* a jelen idő jele, az *-a* pedig a passzívum képzője egyes szám 3. személyben.

Ez a szerkezet korántsem ismeretlen nyelvészeink körében. Már SZABÓ DEZSŐ felfigyelt rá A vogul szóképzés c. tanulmányában (NyK 34: 230): „Érdekes jelenség, de csak két-három esetben találtam, hogy a pass. alak jelzőül van használva: *jäkti* 'vág': *supi'* — *sis jaktawe oššä sujrisät* tokhát módjára átszelt vékony ligetecskéjében . . . " SCHÜTZ JÓZSEF Az északi-osztják szóképzés c. tanulmányában (NyK 40 :71—73) a deverbális névszóképzők között említi a *-lājen*, *-la*, *-laŋen* formánsokat, eredetüket nem tisztázza, de egymás közötti összefüggésüket, valamint a passzívum egyes szám 3. személyű ragjával való kapcsolatukat fölveti. SZEPESY GYULA Az osztják *-la*-képzős szerkezet címmel kis fejezetet állított össze egyik tanulmányában (Az *isten-adta* féle szerkezetek a finnugor nyelvekben, Budapest, 1939, 28). Példáját az Osztják Népköltési Gyűjteményből, tehát a szigvai anyagból veszi: *χā̆r nōyolla unt šašlna* (PÁPAY átírása). Így vélekedik: „Ennek a *-la*-s alaknak a magyarázatára nézetem szerint legvalószínűbb föltevés, hogy ez azonos a jelen idő egyes 3. személy szenvedő alakjával."

Hasonló szerkezet van a magyarban is. PAIS DEZSŐ ekképp nevezi a szóban forgó szerkezettípust: összetétel, amelyben az „utótag tárgyas ragozású verbum finitum. Ilyenek: R. *isten adta, istenverte,* R. *eb adta* (OKlSz): *káromló szó isten adta helyett,* R. *fene-ette, szúette,* R. *féreg ette, féregrágta,*

madárlátta, mohlepte, porlepte, napégette, dércsípte'' (Alak és mondattani gyűjtelék. Szerkesztette PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND Nytud.Ért. 46 :66). A 67. lapon részletesen kifejti az efféle szerkezetek keletkezésére vonatkozó nézetét, miszerint ezek „az alakulatok eredetileg önálló mondatok lehettek ilyen fordulatokban: *Isten adta jókedvét, — nem veszti el soha . . . Madár látta kenyeret, — szereti a gyerek . . .* Ezekben az *Isten adta* stb. szókapcsolat alanyállítmányból jelzővé lett a mondata tárgyának, és így együttesen forrt hozzá a következő mondatot alkotó szókapcsolathoz.'' Ily módon képzelhető el a fenti osztják szerkezet keletkezése is; vagyis a 'feje levágatik' alany-állítmány szerkezet másik mondat tárgyának — 'erős álmot alszunk' — jelzőjévé vált. Egy másik példa: *kăr nyogolla päzsing unt sässelnä* 'A rénbika futotta fényes erdő hátán' OH[1] 248/732, azaz: (Ahol) a rénbika fut — intranzitív igéknek is van passzívuma —, a fényes erdő hátán. (PAIS DEZSŐ az idézett tanulmányában a kérdés irodalmát, a különféle nézeteket is közli.)

Az alábbiakban megkísérlem bebizonyítani, hogy ezek az osztják szerkezetek valóban jelzős szerkezetek, nem pedig külön álló mondatok. Az utóbbit már csak azért sem lehetne tényszerűen kimutatni, mert REGULY nem tagolta a szövegeket sorokra, mondatokra. Hogy valóban összeforrott jelzős szerkezetekről van szó, arra nyelvtani és stilisztikai bizonyítékaim vannak:

1. A szenvedő szerkezet logikai alanyáról eltűnik a locativus-instrumentalis ragja.

2. A passzív verbum finitum olyan képzőket vehet fel, melyek melléknevekhez vagy melléknévi igenevekhez járulhatnak.

3. Ezek a szerkezetek sztereotíp fordulatokban jelentkeznek.

1. Ismeretes, hogy az osztjákban a szenvedő szerkezet logikai alanya a locativus-instrumentalis ragot kapja, pl. *ort iki . . nyiil kuspi ănget nyălnä . . . pitemptlä* 'fejedelemhős öreg . . . nyolc horgú (tkp. karmú) szarunyíltól . . . van találva'. OH[1] 110/928. A jelzővé vált szerkezetekben jóval több az olyan példa, amelyben nincs locativus-instrumentalis rag; a locativus-instrumentalist tartalmazó szerkezetekre igen kevés példám van: *kesinä pogollä kull ko schidi vuertal* 'késsel átbökhető vastag (jég)kérget csinál íme' OH[4] 158/1426 (2); *laimna seurlä likkärmäs kuttleult* (PÁPAY: *lāi̯əmna sēu̯ərla*) 'A fejszével vágott sűrű (?) cserjés közepe táján' OH[3] 92/613 (6); *nyormeskäp orten mäsächnä jogottle kuleng saspi tarom jogol ischemne* (PÁPAY: *mázəknâ i̯oγə̂tlâ*) 'Erős-öklű-fejedelemhősöd-öklével-nem éri-csengős-hátú-erős-íj öcsémtől' OH[1] 120/1017 (6); *nimelnä jăchlä nimling ken ord ischem* (PÁPAY: *jąχla*)'Hótalpon-járó-hótalpas-gyors fejedelemhős öcsém' ONGy 3/30 (8), de: *niml jachlä nimling ken ord ischem* (PÁPAY: *jąχla*) ONGy 3/497 (6). Megfigyelhetjük, hogy a locativus-instrumentalis raggal ellátott főnév mindig a passzív igealak előtt van, azaz a jelző állományában. Ez az eredeti szerkezet igen ritka, a nyelvhasználat fokozatosan eltávolodott tőle, ezáltal a mondat pedig egyre általánosabb jellegű lett. Több fejlődési fokozatot figyelhetünk meg: a) A logikai alany a jelző állományában van, de locativus-instrumentalis rag nélkül. b) A logikai alany a jelzett szó állományában van, azaz nem tartják szükségesnek megismétlését. c) Egyáltalán nincs logikai alany a mondatban. Ezek az általam általános jellegűenk nevezett mondatok, ezek a leggyakoribb sztereotípiák.

a) Az itt szereplő példamondatok szerkezete a következő: a jelző állományában van a logikai alany és a passzív verbum finitum, a jelzett szó állományában pedig a jelzett szó, ami gyakran maga is birtokos jelző, névutós határozó stb.

aj kuji alomla johling almess jäm oling alomlen (P.: *āləmlâ*) 'Fiatalember (koromban) emelt íjas teher (tkp. emelés) jó végét emelem' OH[1] 224/506 (10): *pa mu ku ameslä torning mua luotittlaim* 'Más föld (vidék) embere lakta füves földre vetődöm' OH[4] 39/321, 2 (4); *lău longi kohlä pänt schidi ăltal* (P.: *χòχla*) 'lópatának (?) járható (tk. futható) út van íme' OH[3] 90/592 (4); *ma lailla i kurpi săgălltägi ălyeng ura* 'a magam állta egylábú deszkája ragyogó bálványsátorba' OH[4] 17/122 (12); *schi kemi untlnä kossne mennlä laolt kăt eult* 'Ezenközben a húsz nő járta (tk. járó) őrző házból' OH[4] 47/388 (29); *sem nilä kămet nyorom schidi seurem* (P.: *nílâ*) 'a szemmel látható széles berek ím le van vágva' OH[1] 100/849 (4); *kăr nyogolla päzsing unt säsnelnä* (P.: *ńōγəllâ*) 'rénbika futotta fényes erdő hátán' OH[1] 248/732 (18); *velykäschcho nyogorlä | nyălel vaj parreing vuoll kollnä ămesslem* 'A nőtlen ember faragó (v. faragta) nyílnyél forgácsos (?) helyén ülök még' OH[4] 12/75 (4); *lău lăngi ohlä pänt eult* (P.: *oχla*) 'a lópatának járható úton' OH[3] 92/614; *nomes pittla săting kattlem ohtinä* 'észnek tetsző bűvös napomon' OH[2] 218/487; *lont kuri poremlä kolmas jégi kutéuna* 'A lúd-láb taposta Hármas-Ob-folyónk közén' OH[2] 256/1,2; *ko poschlä laort nor ponnlem* 'férfi nem bírja nehéz gerendát helyezek' OH[2] 92/837 (8); *närochlä jeming jogan aul eult* 'a nőnek érinthetetlen szentséges kis folyó torkolatánál' OH[4] 20/146 (8); *äl olti ajung go pogol teilä russ karti seming tel* 'Közönséges apródférfi szolgának való gyönge vasból készült pikkelyes páncélomat' OH[2] 284/351. Az ONGy-ben van még 33 adatom, jobbára más verbum finitumokkal, az ONy-ben nagyon ritka ez a szerkezet, mindössze két mondatot találtam: *èụi líla ʂuńəŋ òńʂ ị̈oγə̂tl* 'leányevő bőséges halszállás megérkezik' 128 (2); *pà χuị̈ āməsla pàmi mo̯u̯ lòdɪ̈ɪ̈dəs* 'idegen ember lakta füves földön termett (?) 61 (8).

b) Az itt szereplő példamondatokban a logikai alany a jelzett szó állományában van.

juhung vuăs ălngem ămeslä . . . ord ischen schidi ultal (P.: *āməslâ*) 'A faváram végén lakó . . . fejedelemhős öcsém van ím' OH[2] 4/8 (11); *tăui păitét juutla nyiil kuspi ănget nyăl lakemätäl* 'tavaszi hófajdot lövő nyolc horgos szaru nyilat ránt elő' OH[4] 137/1229 (7); *ampen säss kattschelä inä endom* (P.: *χattšəlâ*) 'ebhát (tkp. ebed-hát) csapkodó egy asszony sincs' OH[1] 228/548 (6); *juhung vuăs ălgnem laulla | kareng nang pănntäp vuăs ălngem laulla . . . jajem* (P.: *la̯u̯əlla*) 'A fa városom végét őrző, | a kérges vörösfenyőből ácsolt városom végét őrző . . . bátyám' OH[3] 16/15, 6 (28); *kolom schoper nochlä vuăs ti ămesleu* (P.: *noχlâ*) 'három *šăвər* ducos (?) városban itt lakozunk' OH[2] 120/3. Az ONGy-ben még 30 adatot találtam, főleg az *ameslä* és *laulla* verbum finitumokkal, de előbukkantak egyéb érdekes szerkezetek is: *ānem āʌtʌa, sōnem āʌtʌa ajəŋ χo poγēmən* 'tálam hordó, edényem hordó apródférfi szolgám' 249/36; *ma molχa ēvi kitla sa̯t Kalṭvś ńērəŋ nāj* 'Én egykoron, mint leányölő bűvös *Kalṭvś* haragos istennő' 268/14; *ńoγos kuśla ńēlvŋ āmp lu āt kuśleľ* 'nyuszt kereső éhes (?) eb módjára ők hadd keressék' 274/60; *muwəl šanžəŋ šašəl manla narəŋ sa̯rńi ār poγem* 'földje hátas hátát járó bűnhődéshozó aranyos sok fiamnak' 272/7; *nē-lil manla marəŋ kar̥təŋ* 'az asszony-lélek menesztő bűnhődéshozó vasat' 275/87; *χa̯t vērem taiʌa kūlvŋ χa̯rəp ār ʌēwem* 'a házi dolgom végző . . . sok szolgám' 256/295; *lu taiti juχ-vēr verla ńōzəŋ ār lēwəlń* 'Az ő famunkáját csináló . . . sok szolgája' 276/95.

c) Egyáltalán nincs logikai alany a mondatokban. Ezek a szerkezetek általános jellegűek, igen gyakran ismétlődő mondattípusok. Valószínűleg a gyakoriságuk miatt váltak általános jellegűvé.

mollti serek ailtla lăr kotäng koreng teel siken (P.: *aľətlâ*) 'Néhanapján emlegetett Tavi-hattyú-ékítményű páncélocskád' OH[1] 266/879; *tom ămeslä muul senhlem jogol päll ar unt nyăll numbel eult* (P.: *ăməslâ*) 'az amott levő (tkp. ülő) földje megnőtt, fája magas sok hegyfok felső vége irányában' OH[1] 202/321; *ogeutlä sar uilt nyogolleu* (P.: *oγ-ēu̯ətla*) 'fejet levágható igazi szunnyadásba merülünk' OH[1] 320/1359 (37); *sableutlä sar ălom olleu* (P.: *sə̀ʙəl-ēu̯ətlə̀*) 'Nyakat levágható igazi álmot alszunk' OH[1] 320/1358; *sas jogotlä mällom schidi pittlem* 'térdig érő mély vízbe jutok ím' OH[2] 813/747 (14); *teutmel senhlä vas kări săch ichtä selem* 'tetűnövesztő (v. tetve megnőtt) récebőrt aggatok' OH[4] 18/126, 8 (18); *koi loss uitla saring lyälynä schi jogotmeu* (P.: *u̯ōi̯ətlə̀*) 'embere sűrűnek ismert zajgó ellenség jött ím ránk' OH[1] 204/352; *aj kuji ultelä nyochs lanhmeng jäm ăntep ultelaim* 'gyermek fektető (tk. kis ember) nyusztbőrrel fedett jeles bölcsőbe fektet engem' (P.: *oltələ̀*) OH[2] 156/331, 2; *lyom vuoschlä kar juch vuonschlem* 'bogyója letarolt puszta zelnicefa módjára megtépem' OH[3] 166/1309 (9). Az ONGy-ben 43 adatot találtam, pl.: *ar̥tālala pōsəŋ sā̆t ńā̆l lābət jem pat muŋ ant artālaseu* 'irányzott hegyes nyíl bűvös véggel mi nem irányozunk' 274/64; *tut juch jăulla vuering kenntäs eult* (P.: *jo̯wolla*) 'A tűzifa tartó állványról' 4/731; *χā̆r jerla lisəŋ moŋgol neŋen jersa!* 'rénbika kötő hurkos csomóval neked kötöttük meg! 271/11; *pōsālala kartəŋ sā̆t ńā̆l muŋ ant pōsālaseu* 'hegyezett vasú bűvös nyilat mi nem hegyezünk' 274/66.

2. A jelzőként álló passzív verbum finitumot a nyelvhasználat egyre fokozottabb mértékben nem érzi igének, ugyanis a) olyan képzőket vehet fel, amelyek eredetileg melléknévhez járulhatnak, vagy melléknévi igenevet alkotnak, b) a gondolatritmusban szabadon váltogatják a passzív igealakot és a *-ti* képzős igenevet.

a) *igető* + *l*(*a*) + *əm* (a befejezett melléknévi igenév képzője):

kosne männlem lault kăt minemen alyatn / *kôsne männlä lault kăt minemen tûäti* 'A húsz nő járta őrző házat nekünk mutassátok meg / A húsz nő járta őrző házhoz minket vezessetek el' OH[1] 358/1693, 4; *kărr nyogollem păzsing unt sässelä utn killä* (P.: *ńōγə̀llə̀*) 'A rénbika futotta fényes erdő hátára (= partra) kelek' OH[1] 68/583; *teutmel senhlem lont kări săch ehtesälem* / *sunzel senhlä vuas kări săch ehtesälem* 'tetvével megtelt kitömött lúdbőrt aggatok, bolhájával megtelt récebőrt aggatok' OH[2] 54/471, 2; *ort losi uitlem ohung kănti* 'fejedelemhőse sűrűnek ismert . . . hadat' OH[2] 42/362.

igető + *l*(*a*) + *η* (adjektívum képző):

lyom voschla kar juch vuănschleu / *anzäl vuănschläng kar juch vuonschleu* 'Bogyója letarolt puszta zelnicefa módjára megszedjük (őket), csipkerózsabogyója letarolt puszta csipkerózsafa módjára megszedjük.' OH[1] 150/284, 5; *ăltlängn nyuri sech ăltläli* 'Egybefűzött szíj-gombolyag (módjára) kapcsolja (a sok csónakot egymás után)' OH[1] 16/120, 1; *pătlangen jengapi päsing songa* 'a be nem fagyó vizű fényes lékhez' OH[2] 152/302, 7. Az utóbbi két példában még egy determináló elem járul az adjektívum képzőhöz. Ezek a szerkezetek az ONGy-ben is előfordulnak: *kos kăr kogolmang näring jeng schidi oltal* (P.: *χōγolmaŋ*) 'húsz rénbika futotta bűnhődéshozó vize az' 3/174; determináló elemmel: *ăltlangen nyuri sech ăltesleu* (P.: *ā̆ltlaŋen*) 'egybefűzött szíj-gombolyag gyanánt kapcsolódunk' 4/1133 (3); *pentlangen nyuri sech tal seleu* (P.: *pentlaŋen*) 'alámerülő szíj-gombolyag módjára húzódunk' 4/1155 (2); *suitlangen mori keui suitlangen ila soiletäl* (P.: *šōitlaŋən*) 'süllyedő terméskő módjára alásüllyed' 4/1115 (4); *tall langen keli sech talesleu* (P.: *tāllʷəŋən*) 'húzott kötél-

gombolyag módjára húzódunk' 4/1134; a determináló elem egyéb birtokos személyragból ered: *-em, tam tailaŋem ńąləl kātləm ort-poγem* 'ennek az íját fogó egy fejedelemhős fiamnak' 274/46; *-el, qusəl lāulaŋəl* 'torkolatát őrző' 273/23; *pā-mū-χōjem tailaŋəl muwəln narəŋ mū* 'A más vidéki emberem lakta (tk. bírta) földjére (nézvést) bűnhődésthozó földhöz' 275/77; *lābət jeŋk-χo vantlaŋəl Novi-Sąrńi kul kiŋen* 'hét víz embere látó Fehér-Aranyos vastag kötővel' 276/112.

igető + *l(a)* + *ən* (determináló elem):

kuling uit kuttpel ămeslain . . . iki koschä (P.: *ămələlāi̯ən*) 'A halas rétioldal közepén lakó . . . ipad öreghez' OH² 64/566; *ous sarisch ăul laullain . . . ai limi* (P.: *lău̯əllāi̯ən*) 'Alvidéki tenger torkolatát őrző . . . kis felesége' OH¹ 244/702; *pon kul vellain mogol jiupoh* (P.; *u̯ellāi̯ən*) 'kecével halászó több testvért' OH² 124/42, 4; *kesinä lărtlain likkärmäs kutt leult* (P.: *lortlái̯əm*) 'a késsel lenyesett . . . cserjés között' OH³ 90/593; Az ONGy-ben is találtam 10 adatot, közülük csak egyet idézek: *nomel takí jilain . . . iken* (P.: *jilājem*) 'felülről jövő . . . öregednek' 4/85. Előfordul, hogy Regula *-ən*, Pápay pedig *-əm* determináló elemet ír, vagy pedig fordítva. Lehetséges, hogy csak a nazálisok felcseréléséről van szó, mint az alábbi példa igazolja: *pon kul vuellain ogol jiupoh* (P.: *vellājen*) 'kecével halászó több testvért' ONGy 3/56, 9; *pon kuli vellaim mogol jiu poch* ua. OH¹ 8/29, 40, ugyanakkor az is lehetséges, hogy *-əm*, vagyis az első személyű birtokos személyragból származó determináló elem van a szó végén: *mul kăti schongem laullaim / mul kăti alngem ămeslaim . . . agem oltal* (P.: *laullājen, ąmɒslājen*) 'vendég házam szögletét őrző / vendég házam elején ülő . . . bácsikám van' ONGy 1/8, 9, 12, 13 (8). Ez utóbbit indokolja, hogy több, első személyű birtokos személyragos szó van a mondatban.

W. Steinitz és Fokos Dávid is ír a birtokos személyragok determináló használatáról (OVE, ill. Urali és altaji összehasonlító szintaktikai tanulmányok NyK 62 :213—241). Fokos írja: „. . . a szóban forgó személy vagy tárgy az elevenebb elbeszélésben vagy beszédben szereplő személlyel bizonyos kapcsolatba jutott, vagy azt (elsősorban a 2. személy személyragjának használata esetében) az eleven előadás kapcsán a megszólítottal bizonyos kapcsolatba, hozzá közel kerül." (223. l.) Ilyen meggondolások alapján elképzelhető, hogy az analógia átterjed az első személyre is. Az alábbi esetekben is a mondatkörnyezet indokolja az egyes szám első személyű birtokos személyragból származó determináló elem használatát.

igető + *l(a)* + *-əm* (determináló elem):

juhung vuăs ălngem ămeslaim / pontäng vuăs ălngem laullaim / vuăting lăr nyärätnä ohlem / nyolach tăr päll kuriät jajem schidi ultal 'A fa városom végét lakó / ácsolt városom végét őrző, / Szeles-áradvány-iszapjára-szálló-(nyolc(!)-daru-magas láb íz bátyám van ím' OH² 180/7—10, 11; 13, 14: *laullain* (4); *nomeltäki männläim / togol belek nyorom kolăch ikem* 'a felülről jövő (v. fönt járó) félszárnyra (ereszkedett) réti holló öregemnek' OH⁴ 13/83.

b) Azt, hogy mennyire nem érezhette a nyelvhasználat ezeket a szerkezeteket külön álló igés mondatoknak, hanem egy nagyobb egység szerves részének, bizonyítja az a tény, hogy a paralelizmusban sokszor hasonló helyzetben igenevet, mégpedig folyamatos melléknévi igenevet használnak, tehát azonos funkciót tulajdonítanak a verbum finitumból lett jelzőnek és az igenévnek: *pa mu ku ămeslä torning mua luotittlaim / pa muku ămesti vuarsing mua tolain* 'Más föld (vidék) embere lakta füves földre vetődöm (?), más föld embere lakta vesszős (v. bokros) földre visz engem (ti. a vad)' OH⁴ 39/321, 2;

ma läillä i kurpi sägällaki elyäng urä / ma läilti partelki elyäng urä 'A magam állta (tk. álló) egylábú deszkája ragyogó, bálványsátorba' OH³ 92/605, 7 (5); *täm kär nyogollä posching unt säsślnä / vuoj nyogolti lault unt säsślnä* 'Ezen a rénbika futotta fényes erdő hátán / Ez állat futotta legelős erdő hátán' OH² 206/337, 8; *lyäm vuonschlä kar juch schidi vuonschlä / anzäl vuonschti kar juch schidi vuonschtel* 'zelnice szedő puszta zelnicefa módjára meg van tépve, csipkerózsa bogyóját szedő puszta fa módjára meg van tépve' OH² 58/505,6.

Valószínű, hogy Reguly vagy gyűjtésének közzétevői olykor hibásnak minősíthették a jelzői passzív verbum finitumot, esetleg elírásnak tartották, mivel néha megkérdőjelezték. Lehetséges, hogy Reguly is bizonytalan volt a megítélésükben, egyszer pl. így ír: *noch läilä lailti al viili* (P.: *noχläi̯lâ* (*läi̯ɒi̯?*)) 'fölállásra való lábszár erőre' OH¹ 96/816, tehát mind a verbum finitumot, mind az igenevet leírja. Az egyéb bizonyítokokon kívül az adatok sokasága is arra mutat, hogy egy sajátos nyelvi jelenséggel, nem pedig hibával állunk szemben.

3. A jelzővé vált verbum finitumok többnyire megcsontosodott kifejezésekben, sztereotíp fordulatokban jelentkeznek. Véleményem szerint a gyakori ismétlés, a közismert fordulat segítette elő a verbum finitum jelzővé válását. A hősénekekben ilyen fordulatokat alkalmaznak a szereplő személyek, a színhely bemutatásakor, az utazás leírásakor, az ellenség megpillantásakor stb. Ezek a sztereotípiák többnyire a) paralelizmusok, b) ezen belül figura etimologicák, továbbá c) tulajdonnevek.

a) A paralelizmusra már sok példát idéztem. A hősénekekben azonban bonyolultabb, hosszú szerkezetekkel is találkozhatunk, amelyekben több jelzővé vált verbum finitum van, pl.: *lu tating kät älngel ämesslä / rating kät älngel laulla . . . / ord pogoll* 'Az ő tüzes háza végén ülő (tk. tüzes háza vége életik), tűzhelyes háza végét őrző / . . . fejedelemhős fia van' OH⁴ 7/34 (5) stb.

b) A paralelizmus gyakran kombinálódik figura etimologicával: *lyom vuoschlä kar juch vuonschlem* OH³ 166/1309 stb.

c) Különleges fajtáját képezik a sztereotípiáknak a tulajdonnevek. Olyannyira részletező, bonyolult és merész képzettársításokat tartalmazó metaforák, hogy stilisztikai szempontból is figyelmet érdemelnek. Véleményem szerint a tulajdonnevekben szereplő verbum finitum minden kétséget kizáróan bizonyítja a jelzővé válást, hiszen ezek szorosan összeforrott, elválhatatlan szerkezetek: *untnä étylilälä unt tulpäch seung jau kilem* (P.: *étlɨi̯lälâ*) 'Erdőben-termett-erdei-légyölőgalóca-hajfonatos-*i̯äγ*-öcsém' OH¹ 90/755; *keue nyäl jengitla jengit lonh iken* (P.: *i̯ēŋətlâ*) 'Ural (tk. kő v. szikla)—fokát-orsózó-orsó bálvány öreged' OH² 122/31 (2); *jelem sirko kogetlälä katt mongh siki* 'mennyei-fajta-ember-futó két vakond' OH⁴ 179/1610 (6); *nim sarisch äul laulla koräng or ko ai limi lohsell älltі* (P.: *läu̯əllâ*) 'az Alvidéki-tenger-torkolatát-őrző-rénbikás-szamojéd-ember-kis-felesége barátjának' OH¹ 478/2725; *jorlauän mongellä toch mongol ischem* (P.: *mònŋəəllâ*) 'Erős-lovat (tkp. lovadat)-csomózó-erős csomó öcsémet' OH¹ 126/1059; *kolom schäper nohlä orten* (P.: *noχlâ*) 'a három-*śäʙər*-hengerítő-rúd-fejedelemhősöd' OH² 162/395; *tohleng lonh ko porentla katt jättpi jäting jogol ischem schidi ultal* 'Szárnyas-bálvány-embertaposó-vas-izületű-izületes-íj öcsém van íme' OH³ 16/23 (14); *jel mäje ho seurlä nareng longh sikel* (P.: *sēu̯ərlâ*) 'Távoli-embert-levágó-szablyás-bálvány-öreg' OH¹ 130/1097; *kär sägätlälä jiur kunytlem imen* 'Rénbika tépő (?) farkas hajnal asszonyod' OH⁴ 26/199 (2); *jorn kosch ko täilä kolem lell pôs väj pälät ort sikell* (P.: *täi̯lâ*) 'A Nőtlen-szamojéd-ember-bírta-háromöles-

dárdanyél-magasságú-fejedelemhősnek' OH[1] 156/1311 (9); *posteilă niring nari ischem* 'Éles-hegyű-buzogányos-szablya-öcsém' OH[4] 5/7 (51); *kû ila päläp ord* (P.: *jila*), ill. *kanyila päläp ord* (P.: *χū-ńila*) 'Messze halló fülű fejedelemhős' ONGy 3/65, 91, ill. 3/66, 67, 90.

B) Aktiv verbum finitum jelzőként

Szórványosan előfordul, hogy az aktív igealak egyes számban jelzővé válik:

1. személy: *täm end vantlem muzum labed tarom kăim tagan* (P.: *u̯àntləm*) 'Ezen a nem láttam (tkp. látom) két világtáj (tkp. földszöglet) két vésze érte helyen' OH[1] 46/377, 48/401, 50/416.
2. személy: *tam änd vuantlen nai li vuas alngelnä kischem ... pokeluen* 'ezen a nem látod nő nélküli város végén maradt ... szolgánk' OH[3] 78/502; *taln katl iln* (*jilen*) *koing măi siin* (P.: *i̯ilən*) 'A téli napon jövő emberes lakodalmi nép zaja' (tk. zajod)' OH[2] 126/63, 5.
3. személy: *tam and vantleli labed muzung labed tarom kăimal* (P.: *u̯àntləli*) 'Ezen a nem látta (tkp. látja) hét földszöglet hét vésze érte helyen' OH[2] 346/1587.

A „Névszókul használt igealakok" (Nyr 7 :443) gyakoriak a magyarban is, bár Simonyi szórványos jelenségnek tekintette őket, sőt egy másik tanulmányában (Nyr 36 :201) hamis analógiának, játszi, szórványos jelenségnek vélte őket. Szepesy, Pais a fentebb idézett műveikben sok példát említenek, ilyenek: *térjmeg utca, nekeresdi csárda, R. Én nem vagyok fia a te-mondád molnárnak, ti pedig ezer hízelkedéssel s ti-tudjátok mesterséggel ostromoljátok, a magok mondják jóságokra ösztönöznek, be nem szeretem gyerek, ebkérdi csárda, találom felelet, eszem-iszom ember* stb.

Tanulságok:

1. Az adatok nagy száma, valamint elsősorban a nyelvtani és stilisztikai bizonyítékok amellett szólnak, hogy szófaji átcsapás történt, a szóban forgó szerkezetekben már nem verbum finitum van, hanem jelzői funkcióban szereplő verbum finitum eredetű szó. Ezen megállapítások lényegében a passzív verbum finitumból eredő jelzőkre vonatkoznak, az aktívumra egyelőre igen kevés adat áll rendelkezésünkre.

2. Az osztják nyelvi adatok, valamint az esetleges fejlődési vonal megrajzolása alátámasztják a magyar nyelvészek logikai elgondolásait a mondatból lett jelző kialakulásával kapcsolatban.

A. Jászó Anna

A Case of a Part of Speech Conversion in Ostyak

This work deals with the application of the original verbum finitum used as attributes. These verbum finitum are present tense verbal forms most frequently used in the passive voice but also occurring in the active voice as well. The work proves that a part of speech conversion occured; linguistic intuition no longer regards these words as verbs. A similar type of part of speech conversion can be found also in Hungarian. Regarding an explanation of their origin, however, only a logical notion is possible.

Anna A. Jászó

A szamojéd rokonságnevekről

1. A rokonsági kapcsolatok vizsgálatán igen sok tudományág osztozik: erről a legutóbbi időben SZÉPE GYÖRGY nyújtott bőséges tájékoztatást.[1]

Az alábbi dolgozatban szociolingvisztikai megközelítésben tárgyalom a címben jelzett kérdéskört. A szociológiai és a nyelvi tények egymásra épülnek, tehát még akkor is, ha a vizsgálat „kedvezőtlenül" nyelvészeti indíttatású, szakadatlanul szükséges a társadalmi relációk nyomon követése.

Az uráli nyelvek rokonság-terminológiájáról a magyar, a finn és az észt kivételével nem túl sokat tudunk. Néhány vitatható eredmény után[2] STEINITZ az osztjákokról írt[3] — s ő ugyan nem beszélt róla, munkamódszere azonban mégis tisztán szociolingvisztikai volt.

A szamojédok közül eddig leginkább a nganaszánt (tavgi-szamojédot) kutatták. Jóllehet én csak a nyenyec és a szölkup rokonsági kapcsolataira fordítottam figyelmet — bár a címben az általános szamojéd megnevezéssel éltem — úgy hiszem, hogy az északi és a déli ágnak e két képviselője többékevésbé reprezentálhatja a szamojéd viszonyokat.

Előre kell bocsátanom, hogy különösen a szölkup esetében híján vagyunk a szükséges mennyiségű adatnak, tehát gyakran elesünk a tiszta, áttekinthető rendszerek megalkotásától.

2.1. E népeket még a XX. század kezdete is hallatlanul elmaradott társadalmi viszonyok közt találta.[5] Az októberi forradalom hozta változást is hiba lenne úgy elképzelnünk, hogy máról holnapra eltűntek vagy megváltoztak a régi állapotok. A nyenyeceknél például olyan szilárdan fennmaradt az ősi nemzetségi rendszer, hogy még a kolhozokat is ennek alapján szervezték meg.

2.2. A nemzetségi hierarchia jelentősége tükröződik a rokonságnevek használatában is. A nemzetségi kötelékek lazulását — bizonyos fázis késéssel — érzékeltetik a rokonnevek is.

A nemzetségek exogám frátriákat alkottak. Ismerősek e fogalmak a néprajzból, de talán nem fölösleges megállnunk egy pillanatra az értelmezésük-

[1] ÁNyT 8:181—200 l.;
[2] K. F. KARJALAINEN: FUF 13:207—95; UNO HARVA: FUF 26:21—120.
[3] W. STEINITZ: NyIOK 10:321—334.
[4] L. A. FAJNBERG: Terminologija rodstva nganasan kak istoričeskij istočnik: Sibirskij Etnografičeskij Sbornik 4(1962):226—237. Moskva; B. O. DOLGICH: Rodovaja ekzogamija u nganasan i encev: Sibirskij Etn. Sbornik 4(1962):197—225.; L. V. HOMIČ, Nency. 1966. 156—162. l.; G. J. PELICH: K voprosu o rodoplemennom stroe narymskich selkupov. Tomsk 1963. stb.
[5] HAJDÚ PÉTER: Finnugor népek és nyelvek. 1962. Bp.

nél. Az unilaterális[6] leszármazáson alapuló rokonsági csoportokat szokták nemzetségnek nevezni. Tagjait a közös őstől való származás tudata köti egymáshoz. Ha a házasodási rend a csoporton kívüli párválasztást teszi kötelezővé, akkor szokás az exogámiáról beszélni. A két vagy több nemzetséget egybefogó, nagyobb csoport neve a frátria.[7]

Mind a nyenyec, mind a szölkup családban a nő alárendelt szerepet játszott. Örökösödési joga csak a férfinak lehetett. Jellemző volt továbbá, hogy régebben nem volt kötelező a monogámia.[8]

A szölkupoknál valamivel előbb jelentkezett a nemzetségi rendszer fölbomlása (kb. a XVIII. sz. vége), s ez — úgy hiszem — valamelyest érezteti is hatását a rokoni terminológia alakulásában.

2.3. Mint majd a későbbiekben láthatjuk, a két nyelvből idézett példák etimológiai összetartozása vagy össze nem tartozása a mi esetünkben teljesen közömbös. Természetes, hogy szép számmal akadnak közös eredetű szavak, hiszen viszonylag közeli rokonnyelvről van szó, ám önmagában ez az egy tény még úgyszólván semmit sem árul el a mai viszonyokról. Ebből az is következik, hogy figyelmen kívül hagytam, mit jelentett eredetileg az alkalmazott terminus: azaz amennyire a szóanyag lehetővé tette, a mai szóhasználatból indultam ki.

A nyenyec rokonsági elnevezések láttán már az első pillantásra szembeötlik (a szölkupnál már kevésbé), hogy egyik-másik terminus nagyon sok (és sok irányba továbbterjeszthető) jelentést hordoz, míg mások egyetlen egy, pontosan meghatározható személyhez kötődnek.

a) Nyenyec: *jīŕī* — apai nagyapa
anyai nagyapa
dédapa
apám bátyja
anyám bátyja
férjem bátyja
férjem apja

b) Szölkup: *ilča* — apai nagyapa
anyai nagyapa
apám bátyja
anyám bátyja

Szándékosan nem sorszámoztam a jelentéseket, hiszen a terminus egyik rokonsági relációt sem jelenti elsődlegesebben, mint a másikat. Hogy éppen melyik értelemben használják, azt a szituáció, ill. a szövegösszefüggés a legtöbb esetben egyértelművé teszi. Ezek a megnevezések osztályozó terminusok, szemben a jelölő terminussal, amely minden esetben egyetlen személyre vonatkozik.

a. Nyenyec: *ńiśe* 'apa'; *ńeb̆e* 'anya'
b. Szölkup: *ęsį* 'apa'; *ęmį* 'anya'

[6] *unilaterális:* csak az egyik szülőhöz való tartozás alapján jegyzik a leszármazást.
[7] Bodrogi Tibor: Ethnographia 68: 19. l.
[8] Hajdú Péter, i. m. 351., 376. l.

A továbbiakban a könnyebb áttekinthetőség kedvéért nem egymás mellett, hanem egymás után tárgyalom a két nyelv adatait.

3. A nyenyec vizsgálatához az alábbi műveket használtam fel: T. LEHTISALO: Juraksamojedisches Wörterbuch. Helsinki, 1956; N. M. TEREŠČENKO: Nenecko-russkij slovaŕ. Moskva, 1965; HAJDÚ PÉTER: Chrestomathia Samoiedica. Bp., 1968.; KUPRIJANOVA: Terminologija rodstva v ustnom narodnom tvorčestve nencev (Učenye zapiski Ped. Inst. im. Gercena, 101, 159—179 l.)

Áttekintésünk a tundrai nyenyecre támaszkodik. Hangjelölésünk fonematikus, s követi a ChrSam.-ból ismert alapelvet.

3.1. Az egyenesági rokonság megnevezései

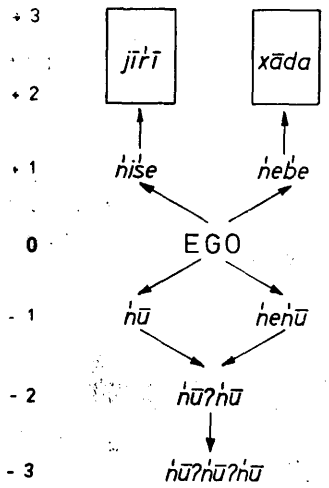

Az EGO-n[9] kívül a megnevezések hat generációt, többé-kevésbé pontosan rögzítenek. Jelölő terminus csak a felmenő ág első fokozatában használatos az összes többi megnevezés már csoportokra vonatkozik.

Az apa és az anya számontartása az EGO számára minden tekintetből fontos volt (öröklés, párválasztás stb.) — a megkülönböztető név tehát magától értetődik.

A felmenő ág második és harmadik fokozatában a megjelölés már csak a korkülönbséget és a nemeket tűnteti fel, függetlenül attól, hogy a rokonság az apai vagy az anyai ágról származik. A *jīŕī* és a *xāda* ebben az összefüggésben azt jelenti, hogy e személy az EGO egyenesági rokona, aki kettő (vagy több) generációval idősebb nála.

[9] Az EGO az elkövetkezőkben az Én-pontot jelenti, amely a nem szempontjából általában meghatározatlan.

A lemenő ág első fokozata a *ńū* és a *ńeńū* névvel megkülönbözteti ugyan a nemeket, és az EGO-hoz mért korkülönbséget, viszont több *ńū* közt már nem tud különbséget tenni. Ehhez hozzá kell még vennünk, hogy a *ńū* másik (nem második!) jelentése a 'gyerek' fogalom.

A nyenyec társadalmi viszonyok alapján könnyen belátható, hogy a családban gyereknek igazán csak a fiú számított, hiszen csak ő örökölhetett, ő vitte tovább a nemzetségi fonalat. Így hát a lányt elég, ha úgy nevezik, hogy *ńe-ńū*, azaz 'nő-gyerek'. (Ez persze nem egészen egyedi jelenség. A finnben is találkozhatunk hasonlóval: a *Minulla on kaksi lasta* 'Két gyermekem van' mondat gyakran úgy értendő, hogy két *fiam* van.)

A lemenő ág második és harmadik fokozatában előkerülő terminusok már nem differenciálnak a nemek szerint: *ńūʔńū*, azaz voltaképp a gyereknek a gyereke. Grammatikailag tehát birtokos esettel fejezték ki; ez a szerkesztésmód elvileg még tovább vihető a −4, −5 stb. fokozatokra is, a valóságban viszont aligha léteznek ilyen alakzatok.

3.2. Az oldalági rokonság elnevezései

Az egyazon szülőtől származó testvérek közt nem és kor szerint egyaránt különbséget teszünk.

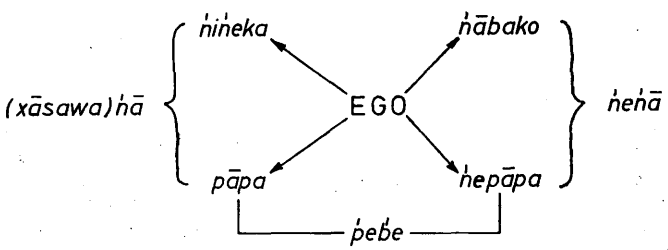

Érdekessége e rendszernek, hogy az EGO-nál kisebb testvéreket külön osztályozó terminussal is illették: *peďe*.

A *ńā* szó jelentése általánosabb, mint a *xāsawańā* fivér, és a *ńeńa* nővér, hiszen az EGO-val azonos nemzedéki szinten levő oldalági kategóriának valamennyi tagját összefoglalja, anélkül, hogy nemben, vagy az EGO-hoz képest korban differenciálna. A *xāsawa* 'férfi' és *ńe* 'nő' jelen esetben prefixumként viselkedik, s jelentése <+férfi, −férfi>. Ha a *xāsawa* nincs kitéve, akkor is lehet a jelentés <+férfi>. Az oldalági rokonság kiterjedhet (az azonos generációs szinten maradva) a 2. fokozatra, illetve nemzedék(ek)kel fölfelé és lefelé.

E ponton kell visszatérnünk ahhoz, hogy a nyenyecben egyes terminusok nagyon sok mindent jelenthetnek. Kiderül ugyanis, hogy a *ńińeka*, *ńābako* stb. rokonnevek valójában a rokoni kapcsolatok széles skálájára vonatkoztathatók. Azaz:

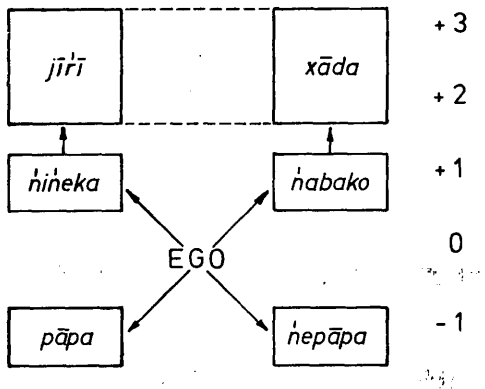

A *jīŕī* mindazokat a férfi rokonokat jelöli, akik az EGO-nál több mint egy generációval idősebbek. Ez a megnevezés nem követi szigorúan a nemzetségi láncolatot, hiszen az apai, és az anyai ágon egyaránt vannak *jīŕī* rokoni kapcsolatok! (L. a (déd)nagyapáról mondottakat!)

A *ńińeka* mindazoknak az EGO-nál idősebb, de az apánál fiatalabb férfirokonoknak a neve, akik az apa rokonságához tartoznak. Pontos, szimmetriai megfelelője a női oldalon — a *ńābako*.

A *pāpa* és *ńepāpa* az előbbi kettőnek nagyjából megfelelő tükörképe a lemenő ágon.

Az eddigiekben tehát láttuk, hogy a rokonsági relációk megítélésében a következők játszotta szerepet: férfi-e, vagy nő; az EGO-nál idősebb-e, vagy fiatalabb; ha idősebb, akkor egy, ill. kettő (vagy annál több) generációval; egyenesági rokon-e, vagy oldalági.

	férfi (+) nő (—)	idősebb (+) fiatalabb (—)	1. fok (+) 2. v. több fok (—)	egyenesági (+) oldalági (—)
ńińeka	+	+	+	—
ńābako	—	+	+	—
pāpa	+	—	+	—
ńepāpa	—	—	+	—
jīŕī	+	+	—	±
xāda	—	+	—	±

A fentiekből kiderül, hogy a generációs korkülönbség és az egyenesági/-oldalági kapcsolat egymással szinte oppozícióba kerülhet. Ha ugyanis a fenti terminusok mögött egy generációnyi korkülönbség van, akkor oldalági kapcsolatról lehet szó. Ha viszont a korkülönbség kettő (vagy annál több) generáció, akkor az egyenesági és oldalági viszony közti szembenállás feloldódik.

Az anyai ág hasonló relációiról később szólunk még (vö. 3.4.).

3.2.1. Az oldalági rokonságnak távolabbi pontjaira utal a *ṁāŋ* 'a nővér fia; az apa nővérének a fia' és a *ńeṁāŋ* 'a nővér leánya; az apa nővérének a lánya stb.'.

Ha homályosabban is, de él egy bizonyos „másod-unokatestvéri" kategória az anyai ágon is : *śūni* 'az anya nővérének a fia' ; *ńeśūni* 'az anya nővérének a lánya'. LEHTISALO szerint (i. m. 455.) e nevek elsősorban szólító terminusként élnek (vö. még az 5.2. ponttal).

Láthatjuk most már, hogy az oldalági rokoni nevek kivétel nélkül több-kevesebb személyre vonatkozhatnak, azaz, mint korábban említettük, osztályozó terminusok.

3.3. A házasság révén létrejövő rokoni kapcsolatok

Bár az anya az EGO-nak mindig egyenesági rokona, tudni kell, hogy a patrilineáris elvű nemzetségi rendszerbe nem tartozhat bele. Az exogámia egyébként is eleve megszabja, hogy az anya (mint az apa felesége) más nemzetségből származzék.

A házassági rokonságban már nem közömbös az EGO neve. Az alábbi ábra a férfi—EGO szituációját mutatja.

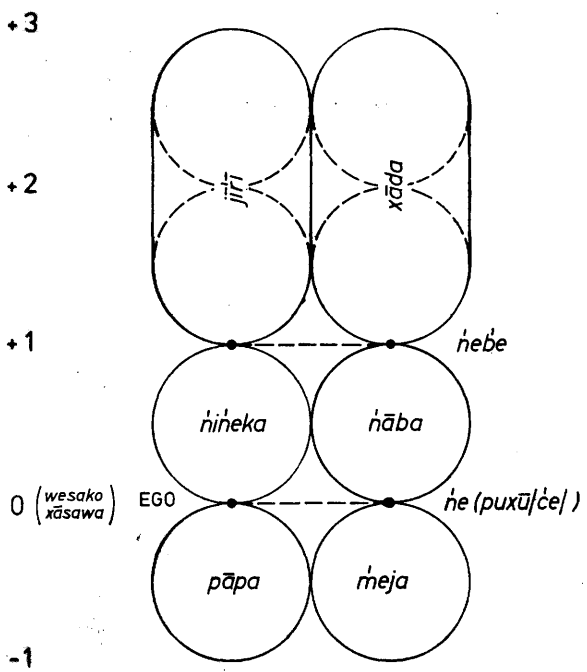

A generációs fokozatokon végighaladva láthatjuk, hogy az EGO-val azonos nemzetségbe tartozó férfirokon feleségét az ÉN-pontból nézve milyen terminussal illetik. A megnevezések ezúttal is többnyire csoportra (és nem személyre) vonatkoznak. Az anya (*ńeb'e*) jelölő terminussal való megkülönböztetése társadalmilag szükséges, hiszen az EGO és az anya közti kapcsolat maga is megkülönböztetett jelentőségű (vö. 3.1.).

A *ńāba* általában valamennyi *ńińeka* rokon feleségét jelenti. Az EGO-hoz viszonyított korkülönbség alapján szabályosnak mondható, hogy az EGO-nál több mint egy generációval idősebb nem lehet.

A *jīŕī* fokú rokon feleségét *xāda*-val nevezik meg.

A fiatalabb korosztályhoz tartozó férfiak feleségét a *ńeja* terminussal jelölik. A fiam felesége (azaz a menyem), és az öcsém (tehát a *pāpa*) felesége mellett ugyanez a *ńeja* név illeti meg — női EGO esetében — a férj öccsének a feleségét is. Ha viszont az EGO-nak lánya van, akkor annak a férje (tehát az EGO veje) a *jīj* nevet kapja. Ugyanez a név vonatkozik azonban a húgom (tehát a *ńepāpa*) férjére is.

A házasság révén létrejövő kapcsolatok láttán világosodhat meg, hogy miképpen lehet a *ńāba* az EGO-nak akár a mostohaanyja is. A magyar megnevezés használata mindenképp erőltetettnek hat a nyenyec viszonyok közt: a mostohaanyává való „előlépés" a nyenyeceknél nem jelent olyan értelmű törést, vagy akár távolságot, mint ahogy ezt a szó magyar megfelelője sugallná, hiszen a *ńāba* már korábban is tagja a családnak — ezúttal legföljebb a „jogi helyzete" változik meg.

Megjegyzendő viszont, hogy a fent említett megnevezést több helyütt más alak helyettesíti: *ńebte* 'mostohaanya' — ez utóbbi viszont az anyánál fiatalabb szokott lenni.

A házasság révén létrejövő kapcsolatban a feleségnek a férj, a férjnek a feleség rokonai jelentik azt az új kört, csoportot, amit néven kell nevezni.

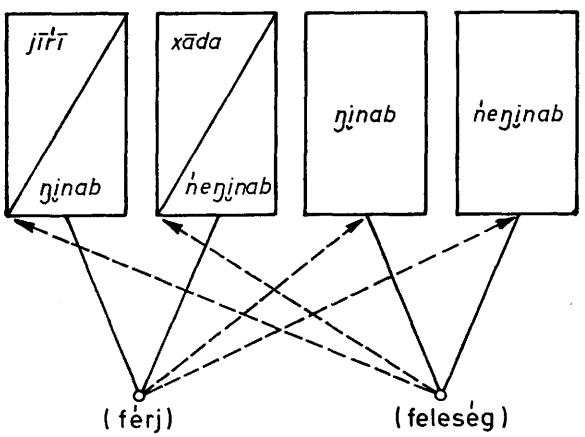

Az EGO nemzetségi rokonainak relációjában tisztázódott már, hogy a *jīŕī* és a *xāda*, valamint az EGO közt legalább két fokozatnyi a korkülönbség. Ezzel szemben, ha az EGO feleségétől indulunk ki, a korkülönbség egy fokozatnyira csökken. Hogyan lehetséges ez a közeledés? Megítélésem szerint ezúttal abból kell kiindulnunk, hogy a feleség (a szigorú társadalmi előírások alapján) más nemzetséghez tartozik, mint a férje. Ez a nemzetségbeli különbség adott esetben felérhet egy (azonos nemzetségen belüli!) generációs fokozattal. A következő fokozat már valóságos generáció-lépcsőt jelent. (Másként

fogalmazva : vízszintesen is egy lépcsőnyi, függőlegesen is egy lépcsőnyi a távolság !) Tehát a *jïrï* és a *xāda* az EGO feleségéhez sem áll közelebb.

A *ŋinab* igen tág jelentéskörű : általában mindazon férfirokonokat megjelöli, akik a férj, ill. a feleség rokonságából valók, de a férjnél idősebbek. A *ńeŋinab* ugyanígy értelmezendő, azzal a különbséggel, hogy ez női rokonoknak a neve.

Megjegyzendő, hogy az egynejűség nem volt kizárólagos és kötelező házassági forma a nyenyeceknél. Erre utal az az adat is, amely szerint — ha egy férfinek két felesége volt — az idősebb feleséget külön névvel is illették (*pudï*).

A házassági kötelékkel az oldalági rokoni szálak tovább gyarapodnak. Egyszerűbben áttekinthető kapcsolatra utal a *nādo* 'a feleség öccse ; a férj öccse', vagy a *ńenādo* 'a feleség húga ; a férj húga', de még a *ńińedi* 'a nővér férje' is. Ezzel szemben meglehetősen távoli pontokat hoz közös rokonságba a *śel* 'a férj lánytestvérének a férje ; a feleség lánytestvérének a férje', a *ńeśel* 'a feleség fivérének a felesége ; a férj fivérének a felesége', a *jāneˀ* 'a nővér férjének a fivére ; a fivér feleségének a fivére ; a fivér felesége nővérének a férje, a nővér férje nővérének a férje', *ńejāneˀ* 'a fivér feleségének a leánytestvére ; a nővér férjének a leánytestvére stb.'.

3.4. Külön kell szólni néhány sajátos terminusról. A sor élére kívánkoznak az anyai ágról származó kapcsolatok. A *ťiďā* utal az anya öccsére, az anya fivérének fiára, ill. az apa húgának fiára ; a *ńeje* viszont az anya húgára, az anya fivérének a lányára, ill. az apa nővérének a lányára. A *ťiďā* és a *ńeje* általában idősebb az EGO-nál.

Az anyai ág rokoni kapcsolatainak ez a megkülönböztetett részletezése nem lehet egészen a véletlen műve : úgy tűnik, hogy e nevekben valami hajdan fontos kapcsolatláncnak a nyoma maradhatott fenn. Végső fokon feltehető, hogy ezeknek a nyelvi adatoknak az eredete valahol az anyajogú[10] társadalomban keresendő.[11] Az, hogy a jelentések közt az apai ág is képviselteti magát, egy fajta jelentésbővülésre mutat. Bizton mondhatjuk, hogy az apai ágra utaló jelentések relatíve újkeletűek. (Nem lényegtelen, hogy e jelentések mindig tartalmaznak valamilyen *női* relációt !)

Nehéz lenne pontosan megállapítani, hogy az említett társadalmi viszonyok közt mit jelentett a rokon halála a kapcsolat megnevezésében.[12] Tény, hogy az ilyen megszakadt kapcsolatnak csak kevés nyelvi dokumentuma van. Ilyen a házassági kötelékre utaló kifejezés : *sēŕa* (*xāsawa*) 'özvegy ember' és *sēŕa ńe* 'özvegy asszony'. (Figyelemre méltó az utóbbi szórendje : a *ńe* elem követi az alapszót, holott máskor mindig megelőzi.) Ide tartozik még a *jewako* 'árva' terminus is.

4. A szölkup rokonsági terminológiához két nyelvjárás adatait használtam föl.[13] Még az így összegyűlt anyag is kevésnek bizonyult a teljes kép kialakításához. Mind a régibb, mind az újabb névjegyzékből több olyan megnevezés hiányzik, ami a mi szempontunkból lényeges lehetne.

[10] Egyes szerzők bírálják e szó használatát, viszont a helyette felkínáltak fölöttébb bonyolultak, és semmivel sem nyújtanak több eligazítást ; így hát megmaradtam a hagyományos szóhasználat mellett.

[11] Steinitz, W. : NyIOK 10 :331.

[12] ÁNyT 8 :197.

[13] Castrén—Lehtisalo : MSFOu 122 ; Pápai—Hajdú : NyK 54 : 141—184. ; Erdélyi, Selkupisches Wörterverzeichnis. 1969.

4.1. Az egyenesági rokonságnevek alkotta rendszer a tazi nyelvjárásban is, és a narymiban is másképp alakul.

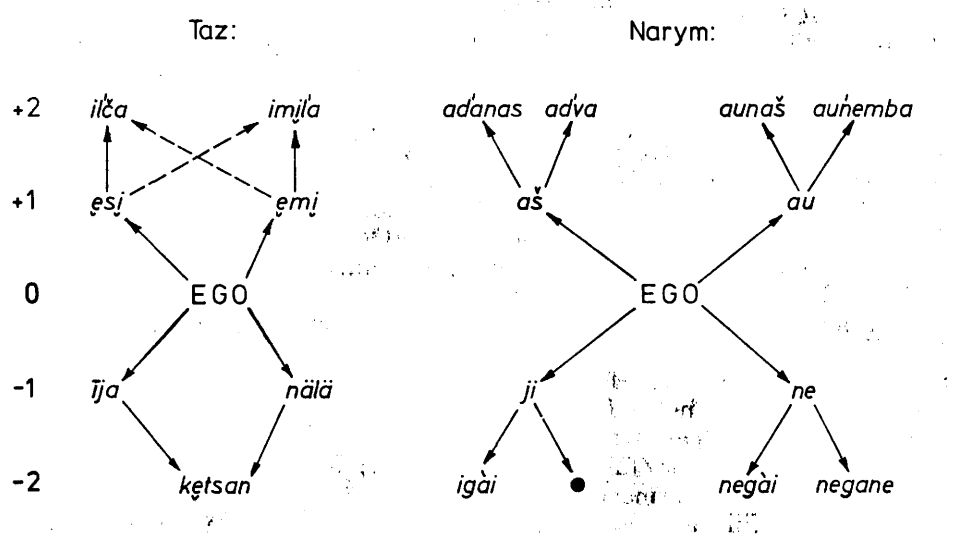

A tazi nyelvjárásban az *e̯si̯*, *e̯mi̯* jelölő terminusokon kívül csak olyan megnevezések vannak, amik több-kevesebb tagú csoportra utalnak. Analizálóbb típussal állunk szemben a narymi nyelvjárásban. Az EGO-n kívül itt is négy generációt jelölnek. A felmenő ág következetesen jelölő terminusokat használ, azaz a nagyszülők közt különbséget tesz aszerint, hogy az apa, ill. az anya szüleiről van szó. A lemenő ág is analizálóbb a tazinál (a nemek elkülönítésére), viszont a relatív korkülönbséget már nem tünteti fel, tehát ha egyazon szülőnek több *ji*-je vagy *igái-* a van (ami igen könnyen megeshet), akkor a rokonnevek máris csoportot jelölnek!

A tazi *ĭja* és a narymi *ji* egyformán használatosak 'fiú' és 'gyermek' értelemben (vö. a 3.1. pontban írottakkal!).

Ha kizárólag nyelvi szempontból közelítjük meg a narymi *aďanas*, *aďva* *anuaš*, *auńemba* alakokat, látható, hogy összetett szavak. A szóösszetételből alakult terminusok vizsgálatában feltétlenül figyelembe veendő, hogy a megjelölés csak alkalmi jellegű-e, vagy pedig a használata állandósult. Nem lehet tehát egyformán értékelni a svéd *mormor*-t, ill. a magyar *anyám anyjá*-t. Az utóbbi nem állandó tagja a rendszernek, hiszen csak a pillanatnyi szükség hívta életre egy másik terminus pontosítására.

A narymi szölkup alakok az egyszerű szavakkal egyenértékű, állandósult terminusok.[14]

4.2. Az oldalági rokonság elnevezései

Elsőként itt is az EGO-val egyazon szülőtől származó testvéreket vesszük számba:

[14] Megjegyzendő, hogy ismeretes egy *paĭda* (apám anyja, anyám anyja) szó is, de nem világos, milyen használati szabály alapján differenciálják a *paĭda* ~ *aďva* stb. formákat!

a. Tazi nyelvjárás:

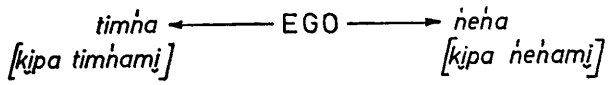

b. Narymi nyelvjárás:

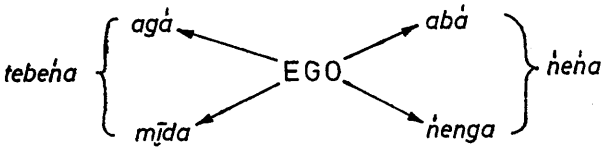

A tazi alakok alatt szögletes zárójelben egy-egy körülírásos alak szerepel. A *kịpa timńamị* jelentése voltaképp 'kis fivérem', azaz öcsém ; *kịpa ńeńamị* 'kis nővérem', azaz húgom.

A narymi nyelvjárás nemcsak a nemeket különbözteti meg, hanem a relatív kort is.[15]

A kérdés nyilvánvaló : honnan ez a nagy eltérés ?

A válaszra sajnos még csak kísérletet sem lehet tenni, hiszen igen könnyen elképzelhető, hogy több „lappangó" rokonnév van még, csakhogy ezideig nem jegyezték fel.

Annak megítélése is roppant nehézségekbe ütközik, hogy ezek a terminusok valóban c s a k ezeket az eddig ismertetett relációkat jelentik-e ? A rendelkezésünkre álló szótári anyag tanúsága szerint igen.

Az oldalági viszonyok a szölkupban is kiterjednek azonos generációs szinten is, és a fölmenő, ill. lemenő ág mentén is.

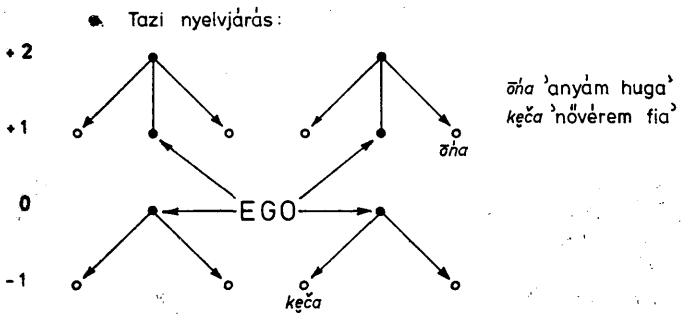

[15] A narymi összefoglaló megjelölésben annak a szónak az etimológiai megfelelőjét találjuk, ami a taziban egyedüli terminusként szerepel !

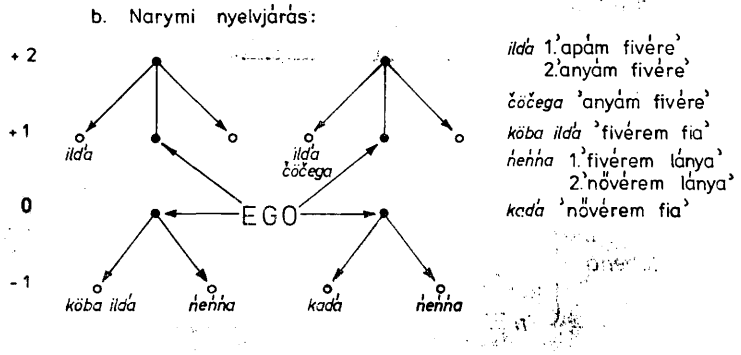

Elméletileg azokon a pontokon is meg kell lennie a megnevezésnek, ahol most hiányos az ábra.

4.3. A házasság révén létrejövő rokoni kapcsolatokra is csak meglehetősen foghíjas nyelvi adatok utalnak.

Taz : *qup* (*qummį*) + *ima* (*imamį*)
Narym : *tėdė* + *ema* [férj(em) + feleség(em)]

Miután a szölkupoknál az ősi társadalmi rend már korábban felbomlott, feltehető, hogy a többnejűség már régebben megszűnt, — így tehát az ifjabb (ill. második) feleség megjelölésére szükségtelenné vált egy speciális megkülönböztető terminus.

A házastárs szüleinek megnevezésében közömbös az EGO neme. A narymi *ilďa* jelenti a) a feleségem apját, b) a férjem anyját. A tazi *qenį ira* jelentése 'após'. Más adat nincs sem a narymiben, sem a taziban. Talán éppen azért, mert a megnevezéssel alapvetően nem is szándékoztak a nemek közt különbséget tenni. (A tazi elnevezés *ira* 'der Alte, муж' eleme is ezt sejteti).[16] A lemenő ágban is lényegtelen az EGO neme. A narymi *ėmnė/indima* 'meny/vő' párral szemben a tazi csonka, ti. csak a *ämnä* 'meny' terminusra van adat.

Mindkét nyelvjárásban föllelhető néhány szó, amely valamelyik (nem ritkán az idősebb) testvér házastársát stb. jelöli meg. Pl. : Taz : *ōńa* 'a bátyám felesége', *ämnä* 'a testvér házastársa', *kuenä* 'a nővér férje, a feleség fivére' ; Narym : *kvōnėk* 'sógor', *kvąrmė* 'a nővérem férje', *köba kvōnėk* 'a feleségem testvére [azaz a kis sógor]', *kaďa* 'a férj fivére'. A házasság révén létrejövő rokoni relációkhoz tartozik a házastársak szülei közti kapcsolat is. Feltehetően idegen (orosz) hatásra honosodott meg az ún. *nász-* kategória :

Narym : *svadibaja* nászasszony
svadiéra nászuram

A voltaképpen összetételből keletkezett terminus előtagja (a *svadi-*) szinte prefixumként viselkedik, s az azonos generációs szinten levők közti

[16] Természetesen nem kizárt az, hogy a fenti hiány csak a gyűjtések számlájára írandó.

műrokonságot jelenti, ami a szóbanforgó személyek gyermekeinek házasságát követően jön létre.

A tazi *ɛmeku* és a narymi *ewegu* segítségével különbséget lehet tenni anya/mostohaanya között. A *-ku, -gu* elem révén válik jelöltté: az *ɛmi* és az *au, ewe* elnevezésekkel szemben. Megjegyzendő, hogy a jelölt elemek nem hordoznak pejoratív töltést (vö. 3.3. ponttal is). Kérdéses viszont, hogy mennyire kiterjedt a *ku-, -gu* használata a rokonsági terminológiában.

5.1. A leszűrhető tanulságok összegezése

A rokonsági terminusok összevetésére nem vállalkozhatom, hiszen a szölkup anyag oly töredékes, hogy legföljebb csak bizonyos dolgokat sejtet. A szölkup közlésével éppen az volt elsősorban a célom, hogy felhívjam a figyelmet erre a fehér foltra.

Bizonyos terminusok használata nem jelent soha kizárólagosságot. Ha a rokonok valamely csoportját az EGO-hoz való meghatározott viszonya alapján megjelölték (pl. *xāda*), akkor az általános nyelvhasználat minden további szituációban nehézség nélkül alkalmazza a terminust.

Előfordulhat viszont, hogy ezen a csoporton belül egyetlen konkrét személyt kell a rokonsági reláció alapján megneveznünk. Ez esetben alkalmi kifejezés jön létre, ami szerkezetileg többnyire a meglévő terminusok láncszerű kapcsolata. A nyenyecben is gyakoriak az ilyen példák: unoka kategórián belül: *ńeńūńi ńeńū* tulajdonképpen a 'lányom lánya'.

5.2. A rokonsági elnevezések sorában fontos szerepet játszanak az ún. megszólító terminusok, aminek a lényege közismert: az illető rokonhoz beszélünk, és közben a megfelelő rokonsági terminussal szólítjuk meg. Nem törvényszerű, hogy egybeessen a hivatkozó terminussal. (A rokoni terminust használva beszélünk az illető személyről Sg3-ban valaki másnak).

Ilyen megszólító terminus a nyenyecben: *abaľulu* 'nagymama'
mamako 'anyuka' stb.
a szölkupban: *mama* 'mama'
apa 'apuka' stb.

Az itt felsorolt példák gyermeknyelviek. Ebből egyúttal az is következik, hogy e szavak nem speciálisan szamojédok (legföljebb néhány képzővel a nyelvhez idomultak), habár ez a mi esetünkben elhanyagolható körülmény. (A narymi szölkup *ölga* már nem gyermeknyelvi alak: a feleségem hívja így a nővéremet.)

5.3. A nyelvi anyag alapján az a benyomásunk támad, hogy inkább a nyenyec őrzi az ősibb társadalomtól kialakított rokonsági hierarchiát, míg a szölkup a maga töredékességével is inkább valami újabb rendszerre utal.

A rokonsági elnevezések nyelvi rendszere a meglevő társadalmi tényezőkre épül. Láthattuk, hogy a hozzávetőleg azonos társadalmi körülmények közt is egymástól erősen eltérő rendszerek alakulhatnak ki (Narym, Taz).

Mindenképpen lényeges mozzanata a feldolgozott anyagnak, hogy amennyiben az EGO és a szóbanforgó rokon kapcsolatát különféle szigorú társadalmi, erkölcsi, jogi parancsok, tilalmak (esetleg tabuk) irányítják,[17] akkor

[17] Vö. Hajdú Péter: NyK 71: 45—56.

a megnevezés pontosságra törekszik: a rokonnév igyekszik a személyt kiemelni az általános csoportból. Ugyanakkor viszont az EGO-tól generációs stb. fokokban távolabb eső relációk inkább az általánosításra, semmint az egyénítésre törekednek.

MÁRK TAMÁS

Zu den Verwandtschaftsbenennungen der Samojeden

Der Verfasser beschäftigt sich im Gegensatz zu dem Titel der Abhandlung mit dem Problem des Nenzischen und Sölkupischen, mit zwei voneinander stark entfernten Gliedern der Samojeden.

Während der Untersuchung hatte er nicht nur linguistische, sondern auch bestimmte soziologischen Standpunkte vor Augen gehalten.

Der Ausgangspunkt der Untersuchungen war, soweit das enge Material es ermöglichte, die heutige Benutzung und Funktion des Wortes. Eine Reihe der nenzischen und sölkupischen Benennungen hat auch noch heute sog. mehrgliedrige Bedeutung (d. h. ein Bedeutungsystem mit zahlreichen Bedeutungseinheiten, wie z. B. nenz. *jĭŕi*, sölk. *ilča)*. Manche Benennungen verknüpfen sich an eine konkrete Person (z. B. nenz. *ńiśe*, sölk. *ęsį*).

Der Verfasser analysiert die einzelnen Benennungen der Abstammung in gerader Linie oder in Seitenlinie, und des verwandtschaftlichen Verhältnisses durch die Ehe. Alle diese bilden ein ziemlich geschlossenes System, mit Deszendenz und Aszendenz im Mittelpunkt mit dem EGO. Je komplizierter die Verhältnisse sind, desto mehr Übertragung im Alter und Geschlecht zwischen dem EGO und den Verwandten sind.

Wir haben den Eindruck, daß das Nenzische eventuell eine Hierarchie der Urgesellschaft bewahrt hat, während das Sölkupische auf ein neueres System hinweist. Die Auflösung der Hierarchie des Geschlechts sind von den nenzischen und sölkupischen Benennungen in verschiedener Phase wahrnehmbar gemacht. Es muß unbedingt festgestellt werden, daß eine gleichartige Gesellschaft verschiedene Systeme der Verwandtschaftsbeziehungen ausbilden kann (s. die Mundarten von Narym und Tas).

Sind die Verbindungen zwischen EGO und den fraglichen Verwandten von strengen gesellschaftlichen, sittlichen, rechtlichen Ordern, Verboten (eventuell Tabus) geregelt, strebt die Benennung nach Genaugkeit: die Person wird aus der Gruppe der allgemeinen Verwandtschaft herausgehoben (z. B. nenz. *ńeбe* 'Mutter'). Ist aber ein Verhältnis zum EGO lockerer (infolge des Alters, des Geschlechts oder der Ehe usw.), werden die allgemeineren Eigentümlichkeiten zusammengefasst — so entstehen die Benennungen mit mehreren Bedeutungen. Diese Wörter sind aber im Kontext im allgemeinen eindeutig.

TAMÁS MÁRK

A hónapok elnevezései a szamojéd nyelvekben

A természeti népek időszámításában igen nagy szerepet játszik a Hold megújulása. Nem véletlen, hogy az uráli nyelvek többségében a 'hold' és a 'hónap' szó azonos (MNyTK. 124 :19). A szamojéd nyelvekben is a következőt figyelhetjük meg:

1. Nyeny. (129a): *jirīj* 'Mond, Monat'; eny. C Ch. *iʒio*, B. *jerie*; szelk. (Selk.Wz. 48) *irä* 'Mond, Monat'. E szavakat ERDŐDI JÓZSEF összefüggésbe hozza a nyenyec 'Grossvater' és szelkup 'Greis' jelentésű szóval (*jirī*, ill. *ira*) (MNyTK. 124 :27).

2. Ngan. C *kî-ťadâ* 'Monat'; kam. (30) *ki* 'Mond, Monat'; kojb. AP *kyïi* 'Monat', *kuii* 'Mond'; mot. *ki-schtit* 'Mond, Monat'; tajgi *kiш-tin* 'Mond'. Uráli eredetű szó (MSzFE 2: 228, TESz 2 :125).

A tundrai népeknél (a gyakori hóviharok, ködök miatt) lehetetlen a tiszta lunáris időszámítás. Ezért a szamojédok bizonyos periódikusan ismétlődő természeti jelenségekhez (pl. a madarak megjelenéséhez), az életmód szezonmunkálataihoz kötötték a hónapok megjelölését. SCHRENKnek is ez a véleménye: „Die Samojeden theilen wie wir das Jahr in vier Jahreszeiten oder 12 Monaten, die nach den verschiedenen periodisch in denselben N a t u r p h ä n o m e n e n, oder aber nach den B e s c h ä f t i g u n g e n, die sie für den Nomaden mit sich bringen, ihrer Namen erhalten" (Reise, 1 :535).

A szamojéd népek közül a nyenyecek naptári rendszerét ismerjük legjobban; ez már a miénket követi. Az évet 12 hónapra osztják. Egy hónapnak több elnevezése is van, sőt ismeretesek az orosz nevek is.

A rendelkezésünkre álló források alapján ismerjük a nyenyec, (részben az enyec,) nganaszan, szelkup és kamassz hónapelnevezéseket.

Említettük, hogy a hónapok nevét az é l e t m ó d és a t e r m é s z e t r i t m i k u s a n i s m é t l ő d ő j e l e n s é g e i n e k a megfigyelése alapján alakították ki. Ezeket figyelembe véve, a következő csoportosítást alkalmazzuk:

I. A h a l a k é l e t é v e l é s a h a l á s z a t t a l k a p c s o l a t o s e l n e v e z é s e k

II. A v a d a k é l e t é v e l é s a v a d á s z a t t a l k a p c s o l a t o s e l n e v e z é s e k

III. A r é n t e n y é s z t é s s e l k a p c s o l a t o s e l n e v e z é s e k

IV. A m a d a r a k é l e t é v e l k a p c s o l a t o s e l n e v e z é s e k

V. A z é v s z a k o k n e v é n a l a p u l ó e l n e v e z é s e k

VI. A z e g y é b t e r m é s z e t i j e l e n s é g e k k e l ö s s z e f ü g g ő h ó n a p n e v e k

I. A halak életével és a halászattal kapcsolatos elnevezések

Halnevek szerepelnek a következő hónapnevekben:

nyeny. Schr. *halę̀-jirij* '(der April, wo man zuerst in Landseen zu fischen anfängt)'; ngan. (TIĖ 3 :15) *kolь kiteda* 'рыбы месяц'. A hónapnév főnévi jelzős szerkezet mindkét nyelvben. Az előtag, a 'Fisch' jelentésű szó uráli eredetű (MSzFE 2 :250, SKES 1 :146).

Nyeny. Schr. *jáumgalė-jirìj* '(der September; Seefischmonat, wo der Omylj samojedisch *jáumgale*, d. i. Seefisch an der Küsten gefangen wird)', (96b) *jāwŋ_kal* > *jirīj* '(Monat der Omul-Fische, Monat im Spätsommer)', Pyr-Ter: *яв' халы' upuй* 'август'. *jāwŋ_kāl'e* 'Omul; Seefisch' (<*jām* 'grosser Fluss, Ob, Meer' + *χāl'l'e* 'Fisch') két tagja között birtokviszony van, legalábbis a gégezárhang, illetve a genitivus ragját a morfémakapcsolat határán helyettesítő nazális erre utal. Az omul (Coregonus omul) a marénafélékhez tartozik, és igen gyakori hal az Obban, a Jeniszejben, s a lefolyástalan tavakban (pl. a Bajkálban) is előfordul. Schrenk a lazacfélék családjába sorolja az omult (Salmo omul Pall.). Ezt átvéve, N. Sebestyén Irén (NyK. 49 :17) a fi. *juominki* „laxhane som ej far hake i nedra käken och haller sig röd i köttet hela sommaren (tejes lazac, melynek az alsó állkapcsa nem lesz kampós és amelynek húsa egész nyáron vörös marad)" és a zrj. *juman, jumai* „Elritze, Cyprinus Phoxinus" szavakkal egyezteti. Az egyeztetés azonban nem helyes, mert mindkettő az 'ívni' jelentésű szóból származik: fi. *juo;* zrj. *ju-* (SKES 1 :124). A *χal'* és a *χалле'* 'adatok többes genitivusban állnak.

Szelk. Pápai *kvögeri-érėd* „szeptember (tokhalhónap)". A *khövöger* „«осетра» (tokhal)" jelentésű szó összamojéd eredetű: nyeny. *jehena, wehana* 'Stör'; eny. *behana;* ngan. *bakunu* 'ua.' (KSz 14 :23, 17 :26—7, MSFOu. 49 :45).

Szelk. Pápai *kōri-érėd* „október (tokhalhónap)". A *khōr* 'муксун (mukszun)' szó minden valószínűség szerint uráli eredetű: kam. *kuru* 'Salmo lenoc. Pall.'; kojb. *churrù* 'salmo coregonides'; fi. *kuǫre* 'norsyngel, nors'; karjaun. *kuǫris* 'osmerus eperlanus'; lúd *kuǫreh* 'ua'.; zrj. *guri-na* 'gründling, cyprinus gobio; vog. *chori* 'salmo muksun' (JSFOu. 30 :50, SKES 2 :240, NyK. 49 :12—3).

Szelk. (MSFOu. 122 : 26) B. *muendśel-iräd* '(Njelmamonat; Juli)', C. *muenśel-ireäd, wuenśe-(wuenśel-) ireäd* 'der Njelmamonat (Juli), Pápai *vǫndzsi-érėd* 'augusztus (nyelmahónap)'. A *wandśə* 'Stör, Njelma' (egyes nyelvjárásokban a *-l* subst. denom. képzővel) szó uráli eredete valószínű: eny. Ch. *jiddu*, B. *adde* 'Njelma'; ngan. *jìntu* 'ua.'; lp. *vâu̯tsė'k* 'kleiner Lachs'; zrj. *ùdž* 'Ber'; osztj. *ùn̯ṭs* 'ua.'; vog. *ǫš(k̲ǭл)* 'nyelma' (JSFOu. 30 :49, FUF 12 :90—1, NyK. 55 :75).

Szelk. Pápai *kōba-pečatkuj-érėd* 'november (a kis csuka bőségének a hava)'. A hónapnév első része három szóból áll: *kōba* 'малинкой (kicsi)', *peča* 'чука (csuka)'; *kę, kwę, kuę* 'остаток | Rest; лишний | überflüssig (Selk. Wz. 88.)

Szelk. Pápai *warghe-péčat-kuj-érėd* 'december (a nagy csuka bőségének a hava)'. A *warghe* szó összamojéd eredetű: nyeny. *ŋārka* 'gross'; eny. Ch. *aðikeo*, B. *arikeo;* kam. *uryo;* kojb. *urga;* mot. *orga;* tajgi *urgo;* karag. *oргó* (KSz. 13 :274, NyK. 55 :73).

Az ívással és az ikrázással is kapcsolatos néhány hónapnév:

Nyeny. (389b) erd. *púbś jiʌi* 'Monat, in dem Fische laichen'. Az előtag:

pu- 'laichen', a hónapnévben a *-pťś*, az erd-ben *bś* subst. denom. képző (vö. szelk. *-psa, -pse, -psį* verbalnomen illetve nomen instrumenti ; MSFOu 72 :529). Íváshó. Tudjuk, hogy a halak egyes fajtái tavasszal, ritkábban nyáron, még ritkábban télen ívnak, így a *pubś jiʌi* pontos idejét nem lehet megadni.

Szelk. (MSFOu 122 :33—4) N *kuelet-tiril-iräd,* 'Fischrogenmonat', C *kuelet-tiril-ireäd* 'der Monat, wenn die Fische Rogen legen ; April'. A szelk. *tirap, tiram, tyrem* 'Rogen' megfelelője több szamojéd nyelvben megvan : nyeny. *ťiribea* 'Rogen' ; eny. Ch. *ťiɔ̂ê,* B. *ťirê ;* ngan. *ťirimi ;* kam. *thürüma* 'ua.' ; kojb. *turme* 'Kaviar' ; mot. *turme ;* tajgi *türme, türmüde* 'ua'. Valamennyi szamojéd nyelvben jövevényszó < mongol *türi(sün)* 'Fischrogen, Kaviar' ; tung. *tíry-m, tìrəm* 'ua.' (MSFOu 103 :344—5).

Szelk. Pápai *kvölet-pötèi-èrèd* 'május (halikrás hónap)'. C *peť* 'Fischsuppe' szón a *-į* adj. denom. képzőt találjuk (MSFOu 72: 55—60).

A halászásra két hónapnevet tudunk adatolni a szelkupból : Pápai *öččö-kvǫ̀dčebi èrèd* 'június (kis vízrekeszték hónap)' és *varge-kvǫdčebi-èrèd* 'július (nagy vízrekeszték hónap)'. A folyórekeszték (*kvǫdčetê ; kvǫdčetebi* 'rekesztékű') a halászat egyik formája a szelkupoknál.

Ezekből a hónapnevekből világosan látjuk, hogy a halászat a szamojédok (különösen a szelkupok) életében igen fontos szerepet játszik.

II. A vadak életével és a vadászattal kapcsolatos elnevezések

Nyeny. (290a) *nōśī talwa jìrį̄* 'Monat des Polarfuchsfangs, October'. (*noχo* 'Polarfuchs', Pl. Acc. *nōśi ; talla* 'schliessen, zumachen' + *-wa* igenévképző). Hogy a sarki rókát nemcsak fogták, hanem vadászták is, azt a Pyr-Terban található hónapnév bizonyítja : *носиндалава ирий* 'октябрь'. Pl. Acc. vagy Gen. + *-nz* = valamilyen állatra vadászni (Inf.). Ennek az igének a *-dalawa* képzős alakja a szokásos cselekvés helyét jelöli > *nōśindalawa* (Chrest. Sam. 50).

Nyeny. (192a) *χōr' jiŕį̄* 'Herbstmonat, in dem die Brunstzeit der Renntierbullen beginnt, September' (erd. is). A *χōra* 'Stier, Ochs' szó uráli eredetű : eny. Ch. *kuɔ̈a,* B. *kura* 'Stier, Hengst' ; ngan. *kuru* 'nicht verschnittenes Renntier' ; szelk. *kor* 'Stier, Hengst' ; kam. *kora* 'Ochs, Männchen' ; vog. *χār* 'Renntierochs' ; osztj. *χoŕ* 'ua.' ; magy. *here* 'Drohne, Hode' ; zrj. *kìr* 'männlicher Hund' ; fi. *koira* 'Hund' ; észt *koer* 'ua.' (MSzFE 2 :281—2, TESz 2 :95—6, SKES 2 :207). A *χōra* szó a hónapnévben Pl. Gen-ban áll.

Nyeny. Schr. *Marēmbade-jirìj* '(d. i. der Brunstmonat, in welchen die Brunstzeit der Rennthiere fällt ; September'), vö. *маренба-сь* (inf.) 'быть похотливым' + *-da,* a part. imp. képzője (Chrest. Sam. 51).

Nyeny. Schr. *Hanjálowa-jirìj* '(d. i. der Jagdmonat, wo die Jagden der Pelzthiere ihren Anfang nehmen, der Oktober'. A *χāńje* szó jelentése 'Wild jagen'. A *-lawa* a cselekvés szokványos helyének a képzője (Chrest. Sam. 50).

Nyeny. Dun. *немсай ирьі* 'сетевой месяц'. Vö. *ńamcaχaej* 'Netz'. A nyugati nyelvjárásokban (itt gyűjtött Dunin-Gorkavič) kontrakció történt. Ez a hónapnév nem tartozhat a halászathoz, hiszen a halászat ideje a szamojédoknál csak ritkán esik őszre, viszont ekkor van a vadászat főidénye. Mivel a szamojédok igen gyakran fogják be a vadakat hálóval ; ez a vadászati forma (tehát a vadak hálóval való foglyul ejtése) könnyen válhatott hónapnévvé.

Nyeny. (143b) *sawo junolawa* 'Name eines Monats'. *sawwo* 'gut', *junuja* 'wilde Renntiere jagen' (a hónapnévben a *-lawa* igenévképzővel). Ez az a hónap, amelyben a nyenyecek a vadrénekre vadásznak — igen fontos szerepet játszik életükben a vadrénre való vadászás.

Ngan. (TIÉ 3 :16) *kau kiteda* 'месяц сохатого (лося)'. Popov jelentésmegadásából világosan látszik, hogy a hónapnév első tagja nem lehet azonos a C *kau* 'Sonne' szóval. Igen valószínűnek tartjuk, hogy jeniszeji átvétel: ? < < ket *ko'a* 'Horn'; kott *hau* 'ua.'.

Szelk. Pápai *košpai-ėrėd* (április). Hajdú Péter a hónapnév előtagját a C *kāš* 'Sibirischer Feuermarder (Mustela sibirica)' szóval hozza kapcsolatba (ezt átvéve csoportosítottuk a vadászó hónapok közé). Erdélyi István hívta fel a figyelmemet arra, hogy nem valószínű, hogy a *-paj* elhomályosult szuffixum, hanem a *naŭ* 'Teil, Anteil' jelentésű szóval azonos (Selk.Wz. 154).

Szelk. (MSFOu 122 :107) Tas. *taŋes-súri-iräd* 'März, wenn die Sommertiere ankommen'. A *tagi* 'Sommer' szóval a későbbiekben folyamán még foglalkozunk. A hónapnév második tagja *surm* 'wildes Tier' összamojéd eredetű: nyeny. *sarmik* 'Wolf, wildes Tier'; eny. *same* 'Wolf'; karag. *sarma* 'Tetrao bonasia' (KSz. 23 :234—5, 16 :21), valamint ide kell vennünk a kojb. (JSFOu 59 :45) *суме* 'олень' szót is.

Szelk. (MSFOu 122 :27) B. *ķalan-ireäd* 'Abgabenmonat (November) d.h. wenn die Abgabe (das Wild) gefangen wird'. Tudjuk, hogy a cári birodalomban a nomádok prémes állatok bőrével fizették az adót, tehát a *khaľan* 'Jassak' szó eredeti jelentése is valamilyen prémes állat neve lehetett.

Kam. (56) *ńēγaį, ńeγaįzəń* (zweiter Frühlingsmonat). A *ńēγa* 'Tamias striatus' szó nem valószínű, hogy összamojéd eredetű, mivel csak a kojbálból tudunk analógiát hozni: *noggae* 'Sciurus striatus' (Pallas Zoogr. A 112).

Kam. (56) *såγ̨ərbåķ* (letzter Wintermonat). A hónapnévnek semmi köze sincs a *sāγ̨ər* 'schwarz' szóhoz (< tatár), ez is tatár jövevényszó; vö. kojb.-tat. *sagareben* 'verjagen'. *-bak* < tat. *-maq* melléknévképző (jelentése: 'zu etwas geneigt, zu etwas dienend'). A hónapnév jelentése: a vadászatra szolgáló hónap. Nemcsak a vadállatokra vonatkozott, hanem a madarakra is: vö. csag. *sayarčik* 'Falke', újg. *sayyrčuq* 'ein Vogel' (MSFOu 103 :259—60).

III. A réntenyésztéssel kapcsolatos elnevezések

Ebben a csoportban túlnyomórészt nyenyec hónapneveket találunk. A szamojéd népek közül a nyenyecek azok, akiknek az életében a réntenyésztés igen fontos meghatározó.

Nyeny. Dun. *ты ирьı* 'оленій месяц'.

A szamojédok még az összamojéd korban megismerkedhettek a réntenyésztéssel. Ezt a következő összefüggés világítja meg: nyeny. *tį̄* 'Renntier'; eny. *tia;* ngan. *ta;* kam. *tho;* tajgi *to* ua. (FUF 12 :49). Valamint ide tartozik a szojót (Samojedis Monticolis [ad Jeniseam]) *tah* 'Cervus Tarandus (domesticus)' szó is (Pallas, Zoogr. A 119).

Nyeny. Pyr-Ter. *ты' саполана ирий* 'апрель'.

A *sąppā* szónak kétféle jelentését ismerjük: 'mit der Axt hauen', illetve 'straff zugezogen sein', ezért a hónapnév jelentését pontosan meghatározni nem tudjuk. Ha az első jelentést fogadjuk el, akkor csak a rénszarvasok vágásáról

lehet szó. A Pyr-Ter. meghatározása szerint ez a hónapnév az április szinonímája. A rének vágása viszont ősszel történik, tehát az első jelentés nem látszik helyesnek. A rének lasszózására vonatkozhat a második jelentés, ezt a műveletet nemcsak áprilisban alkalmazzák a nyenyecek. Így a kérdést nem tudjuk véglegesen eldönteni. *-lana*: képzőbokor (MSFOu 72 :174—6).

Nyeny. C *suiju jirŷ* (der Kälbermonat). *suiju* 'Kalb des zahmen oder wilden Renntiers'. Borjúhónap.

Nyeny. (293b) *ńawdī' jiŕìj* 'Monat, in dem die Renntiere „Bankerte" werfen'. A *ńawdī* 'uneheliches Kind, Bankert; kleines Kalb einer einjährigen Renntierkuh' egyes erdei alakjaiból (*ńąmtį*) arra következtethetnénk, hogy összetett szó (*ńamć* 'szopni' + *tį* 'rén'). Ez azonban népetimológia lenne, mert éppen az erdeiben ilyen alakja is van: *ńammat*. LEHTISALO is igazolja állításunkat: alapszó: *ńam* 'heimlich', ehhez járul a *-ta* + *j* subst. denom. képző (MSFOu 72 :267).

Nyeny. (381a) *pī ńādelawa* 'Monat im Spätwinter, wenn die Nächte hell werden und die ersten Renntierkühe kalben'. A hónapnév első tagja ősszamojéd eredetű: nyeny. *pī* 'Nacht'; eny. (NyK. 66 :41) *pi;* ngan. (NyK. 72 :76) *hiŋ;* szelk. (MSFOu 49 :93) *pəɒ*; kam. *p'ī;* kojb. *pö;* mot. *inde;* tajgi *hinde* 'ua.' (MSFOu 49 :93, 101—3, 105). A második szó: *ńade* 'Renntierkalb, das einige Wochen später als normalerweise geboren ist (es ist beim Anbrach des Winters schwächer und hat schlechtere Haare als die anderen Kälber)'. E szó igei alakjához járult a *-lawa* képző (Chrest. Sam. 50). A hónapnév jelentése: az éjjeli szülés helye.

Nyeny (486a) *tę' ńīće jirìj* 'Monat, in dem die meisten Renntierkühe kalben'. A *ńīć* 'kalben' szó a hónapnévben ugyan infinitivusban áll: itt névszói funkciót tölt be. SCHRENK is közli ezt a hónapot (*tę'* nélkül!): *nitsè-jirìj* (der Mai, d. i. der Kalbmonat, wo die Rennthiere kalben)'.

Nyeny. (445a) *śīįāńīće jirī* 'März, Falschkalbmonat, einige Renntiere kalben schon dann'. A hónapnév első tagja összetett szó. *śije-* 'lügen', SETÄLÄ és PAASONEN a következő szavakkal egyezteti: szelk. *šiǯep-tak* 'lügen'; kam. *šäjä* 'schlau'; lp. *čājade-* 'sich verirren'; vepsze *śideďen* ua. (JSFOu 30 :92, KSz. 15 :83, 17 :14). A kojbál és motor megfelelők is ide tartoznak: kojb. (JSFOu 59 :42) *сая* 'лгу'; mot. (JSFOu 59 :79) *шая* 'лукавый'. E hónapnév volt az eredeti, s a későbbiek folyamán még két jelzőt kapott, bizonyítva, hogy a *śīįāńīće jirī* 30 napnál hosszabb időtartam jelölője lehetett. (Az összetett szó utótagja: *ńīć* 'kalben'). (445b) *ŋārka śīįćńić* 'vierter Monat, grosser Falschkalbmonat' (A *ŋārka* 'gross' szóval már előbb foglalkoztunk), ill. (445a) *ńuďe śīįāńīć* 'dritter Monat im Winter, „kleiner Falschkalbmonat"'. A *ńuďe* 'klein' szó megfelelőjét megbízhatóan csak az enyecből tudjuk adatolni: Ch. *judea*, B. *urea* (FUF 12 :69, KSz. 16 :32), a szajáni szamojéd adatok bizonytalanok. Az említett jelzőkkel való megkülönböztetést a nganaszan is alkalmazza: (TIĖ 3 :15) *anьja tuoju kiteda* 'первых телят месяц'. Az C *ani'e* 'gross' (a hónapnévben a *-ja* a középfok képzője) szó talán uráli eredetű (vö. FUV 10). A *tuoju* jelentése Renntierkalb'. A másik hasonló nganaszan hónapnév: (TIĖ 3 :15) *sielaku tuoju kiteda* 'последних телят месяц', ahol is *sielaku* 'klein'.

Nyeny. (328a) *ńenaj ńīće jirį* 'der eigentliche Kalbmonat; April'. Vö. *ńenaj* 'richtig, echt'. Ez tehát a borjazás szokásos időszaka. Feltűnő, hogy az ettől eltérő időpontú borjazásra még három elnevezés van. Ennek okát abban látjuk, hogy a különlegesre, a kevésbé megszokottra jobban reagáltak; ez a hónapnevek adásában is megmutatkozott.

nyeny. Schr. *málsnyn-jirìj* (der August, d. i. der Malizenmonat, weil die jetzt von den Rennthieren genommen Felle zu Malizen verwandt werden). Vö. *mäľće* 'Malitza', a hónapnévben a *-n* subst. denom. képzőt találjuk (MSFOu 72 :122).

Nyeny. Schr. *námdoʒi-jirìj* (der Februar, d. i. der Monat ohne Geweihe, woran das deutsche Hornung in entsprechender Weise erinnert). A *ńamt* 'Horn, Geweih' szó összamojéd eredetű :eny. Ch. *eddo*, B. *naddo;* ngan. *ŋamta;* szelk. *āmd;* kam. *amnu;* kojb. *amna;* mot. *amde;* ?vog. *āńt;* osztj. *ǫ̀ŋeţ* 'ua'. (JSFOu 30 :56—7, NyK. 55 :80). A hónapnévben a *-śi* (*-śeda*) fosztóképzőt találjuk (Chrest. Sam. 49).

Az agancs nélküli állapotra mind a nyenyecben, mind a nganaszanban van hónapelnevezés. A nyenyecben melléknévi jelzővel tették pontosabbá. erd. (240b) *ŋarkajōm markūśeä* 'der Monat, wo die älteren Renntierstieren das Geweih verlieren', erd. (240) *ńućeäjōm markūśeä* 'Monat, in dem die kleineren Renntierochsen ihr Geweih abwerfen'. A nyenyecek tehát megkülönböztetik azt is, hogy az idősebb és a fiatalabb rének mikor veszítik el agancsaikat; a nganaszan elnevezés általánosabb: (TIĖ 3 :17) *melkumsa kiteda* 'комолого (оленя) месяц'. nyeny. *markūśeä*, ngan. *melkumsa* 'durchgehauener od. durchsägter Rosenstock des Geweihs'. Mindkét nyenyec hónapnév jelzői előtagján a *-jum* kiválasztó képző szerepel (Chrest. Sam. 48).

Nyeny. (95a) *jāra jirī* 'Monat im Winter, Januar'. A *jāra* jelentése: 'Krätze am Kopf'. A hónapnév tehát a rénbetegségre vonatkozik, noha a *jāra* szó „eredeti jelentése 'Sand, sandige Stelle' lehetett" (NyK. 64 :74).

IV. A madarak életével kapcsolatos elnevezések

A hónapnevek az egyes madarak megjelenésével, illetve élettani funkcióikkal foglalkoznak.

Nyeny. (234b) *ľimbe jiŕi* 'Adlermonat'; szelk. (MSFOu 122 :54) Jel. *limbi-ireďd* 'Adlermonat'. Az előtag: nyeny. *ľimbe* 'Adler', szelk. *limb* 'ua'. Megfelelői az enyecben és a nganaszanban vannak: eny. C *libe;* ngan. C *luŋfe* 'ua.'.

Nyeny. C *japtu-jirŷ* 'der Gänsemonat'; ngan. (TIĖ 3 :16) *deptu kiteda* 'гусей месяц'. A nyeny. *japtu* 'Gans'; ngan. *deptu* szó megfelelője megvan az enyecben is: (NyK. 66 :281) *ďutu* 'ua'. (KSz. 14 :72).

Nyeny. erd. (48b) *warŋī jiʌ́ʌ́ī* 'Krähenmonat, im Spätwinter, wenn die Krähe ankommt'; szelk. C B. *kuere-ireäd* 'Krähenmonat, wenn die Krähen kommen; Januar; kam. (8) *bārìki* 'erster Frühlingsmonat'. A nyeny. *warŋī* 'Krähe', szelk. *kuere*, kam. *bāry* 'ua'. szó uráli eredetű: kojb. *бepe;* mot. *бapĕ*; lp. *vuoraš;* fi. *varis;* mordE *varaka;* vog. *uri;* osztj. *u̯ə̑rŋə̑i̯ˇ;* magy. *varjú* (JSFOu 30 :47, KSz. 17 :26, 23 :276).

Nyeny. (190a) *χoχōraj jiŕī* 'Name eines Monats'. A hónapnév első tagja: *χoχōraj* 'Schwan' jövevényszó < gold *kókkarao* 'Kranich'. Ha a *-raj* végződést képzőnek fogjuk fel (*-ra-* + *-j*), akkor is jövevényszó az alapalak < gold *kūkū* 'Schwan' (MSFOu 103 :206).

Ngan. (TIĖ 3 :16) *konunemь kiteda* 'гусиных птенцов месяц'. A hónapnév idetartozása bizonytalan, mivel a *konunemь* szó pontos jelentését nem ismerjük; valószínűleg összefüggésben van a nyeny. (171b) *χānni* 'junger

Vogel, Vögelchen' szóval. Ebben az esetben a *-nemь* képzős alapalak egy madár neve lehet.

Nyeny. Schr. *jēptoma-jirìj* (der Juni, d. i. Gänsemonat, in dessen letzten Tagen die Gänse zu mausern anfangen, mithin deren Jagd beginnt). A hónapnév első tagja: (84a) *japtā* 'sich mausern, die Federn wechseln (z. B. Gans, Ente, Schwan)', ehhez járult a *-ma* képző (Chrest. Sam. 50).

Nyeny. (84a) erd. *japćeä* 'Monat, in dem die Gänse, Ente, Schwäne die Federn wechseln'. Nem a *japtu* 'Gans' szó származéka (erre céloz a fenti jelentésmegadás is), hanem az ezzel összefüggő *japtā* 'die Federn wechseln' igéé, akképp, hogy felteszünk egy deverb. noment: *japtaće*, amelyben kontrakció történt.

Nyeny. (76b) erd. *ẃiχeäʌepć* 'der Monat, in dem die jungen Enten auskriechen (russ. Mai)'. *ẃiχəʌēmś* 'aus dem Ei kriechen' (< osztj.). A hónapnévben levő képző subst. deverb. *-pć* (MSFOu 72 :259—60).

Nyeny. (255a) *māŋkatį jirī* 'Monat, in dem die Vögel brüten; Mai; Brutmonat der Vögel'. Vö. *māŋkattā* 'brüten, Eier brüten'. A *-ttā* végű igék Sg. 3. sz. alakjában az *-a* ~ *-į-*-val váltakozik. Nemcsak verbum finitum, hanem participiális jelentései is lehet, mint például itt is.

V. Az évszakok nevén alapuló elnevezések

A szamojéd nyelvekben az évszakok elnevezéseiként általában olyan szavak használatosak, amelyeknek egy eredetibb konkrét jelentésük is kimutatható. Nyíri Antalnak is ez a következtetése: „Az ősidőkből származó évszak-elnevezések tehát nem vonatkozhattak eredetileg az egyes évszakok általunk ismert elvont fogalmaira vagy tárgyakra, melyek az egyes évszakokban jelen voltak" (MNy. 60 :418).

Tél:

Nyeny. (335a) erd. *pom_maχaejiʌʌi* 'Mittwintermonat'. A hónapnév első tagja: *pō* 'Jahr' összamojéd eredetű: eny. (NyK. 66 :41) Kar. *poa*; ngan. (TIÉ 3 :15) *fuo;* szelk. (Selk. Wz. 189) *po, pō;* kam. (15) *p'ie;* kojb. (Atl.) *pe;* mot. (Atl) *chaa;* tajgi (Atl) *apha;* karag. *xa* 'ua'. (FUF 12 :45, JSFOu 30 :41, MSFOu 49 :185—6). A Setälä említette fgr. megfelelők (fi. *vuosi, vuote-* stb.) nem tartoznak ide. A hónapnévben a *pō* nem az év, hanem a tél jelölője, s egy ősibb kifejezést rögzített. Lehtisalo erről a következőket írja: „Die Juraksamojeden verstehen unter diesem Wort wenigstens nicht in allen Fällen dasselben Jahr wie wir; wenigstens manche rechnen auf unser Jahr zwei sam. Jahre und z. B. mein T_1 Sprachmeister erklärte, dass dem russischen Jahr zwei Zeiträume entsprechen, von denen der eine *pō* 'der Winter', und andere *ta'* 'der Sommer' ist" (355a). Ugyanezt a megosztást tapasztaljuk a nganaszanban is: "Наш год у нганасанов считается за два года (*fuo*): летний и зимний" (TIÉ 3 :15). A tundrán tehát az év két részre oszlik: téli, illetve nyári évre, s a kettő együtt felel meg a mi évünknek. A téli év a hosszabbik, s ezért talán ez ment át a teljes év jelölésébe a nyenyeceknél és a nganaszanoknál. Ez az ún. pars pro toto időszámítás. Más népek viszont nyarakat számolnak, például: mordM (Juhász, 63a) C V G A *kizä* '1. nyár; 2. év'. A *pom_maχae jiʌʌi* hónapnév második tagja, a *maχa* 'Rücken, waagrechter Balken' szó

ősszamojéd eredetű: eny. *maha* 'Rücken'; ngan. *moku;* szelk. *moγ;* kam. *bēgə̂л;* mot. *baggada;* tajgi *bagáda;* karag. *baháda* 'ua'. (FUF 12 :73). Valamint ide tartozik még a kojb. (JSFOu 59 :48) *бягалъ* 'спина' szó is.

Nyeny. Schr. *sywy-jirìj* 'der Januar, d. i. der Mittelmonat'. A hónapnév első tagja: *sīwī* 'Anfang des Winters', erd. *χĭw* 'kälteste Zeit des Winters'. Megfelelőjét csupán az enyecből tudjuk kimutatni: Str. *kiwa* 'Winter'. SCHRENK jelentésmegadása az erdei nyelvjárásokra utal.

Szelk. (MSFOu 122 :48) *kečondšil-ireäd* 'Monat in der Mitte des Winters, Dezember'. Az előtag összetett szó. Első része: (Selk. Wz. 87) *kę* 'зима | Winter', megfelelője több szaján szamojéd nyelvben megvan: kam. (28) *kę;* kojb. AP *kôa;* mot. (AP) *kôa* 'ua'. Mivel ez az évszak-megjelölés csak a déli szamojéd nyelvekben fordul elő, ezért fennáll annak a lehetősége, hogy jövevényszó: < ket *kə̀te* 'Winter'; kott *kēti* 'ua'. (FUF 29 :211—2, MSFOu 103 :132). Az átvétel ténye még bizonyításra szorul (AOH 3 :77—8). Az összetett szó utótagja: *conʒ* 'das Innere, die Mitte', rajta a *-l* subst. denom. képző (MSFOu 72 :147—8).

Kam. (28) *kə̀nd'ērki* 'Mittwinter, Mittwintermonat'. Az előtag az előbb említett *kę* 'Winter' (gen-ban) + *d'er* 'Mitte', amelynek megfelelőit több szamojéd nyelvben megtalálhatjuk, így ősszamojéd szó lehet: nyeny. *jēr;* eny. *jere;* ngan. *jer* 'ua.'; kojb. *pin-ʒiar* 'Mitternacht'; mot. *indin-ʒer* 'ua.'.

Tavasz:

Nyeny. (283a) *nāraej jirī* Name eines Monats im Spätwinter'. A hónapnév első tagja: *nāra* 'durch die Frühjahrskälte nach Tauwetter hart gefrorene Oberfläche des Schnees; Frühjahr, Frühling'. Az erdeiben a két utóbbi jelentés nincs meg. A tundrai nyelvjárásokban is másodlagos a 'Frühling' jelentés, bizonyítják a rokonnyelvi megfelelők: Ch. *náðeo,* B. *náreo* 'das spätereFrühjahr'; ngan. *noru* 'Schneekruste' (KSz. 13 :274). Így igen valószínű, hogy a *nāra* (+ *-j* melléknévképző) eredeti jelentése 'Schneekruste, Nachwinter' volt.

Nyeny. (64b) *wę̀nu jirī* 'Monat im Frühsommer'. 'Tavasz' jelentésben a *winu* szót csak az erd. ismeri, itt is csak másodlagos. Az eredeti jelentése: 'die ersten stromaufwärts ziehenden Fische (im Frühling)'. Az évszak-elnevezés alapjául a tavaszi halvonulás ideje szolgált. *Wę̀nuj χāl'le* jelzős szerkezet lehetett: az első tag felvette a második tag jelentését is. Mivel az első szó *-j* vel végződik, a második *j*-vel kezdődik, a *wę̀nu* szóban ezért nincs *-j* (C adatában: *wuenui-jirŷ* 'der Frühlingsmonat' még jelölt).

Nyár:

Nyeny. Pyr-Ter: *тангы ирий* 'август'.
A hónapnév első tagja: *tā'* 'Sommer' uráli eredetű szó: eny. C *to;* ngan. C *taŋa;* szelk. (Selk. Wz. 251) *tāŋi* 'лето | Sommer'; kam. (68) *tå̀ŋ̣;* kojb. (AP) *ta';* mot. (AP) *da'gan* 'ua.'; fi. *suvi* 'summer, mild weather, thaw; southwind'; lp. *sâgŋâ-* ~ *sâŋâ* 'be thawed, get rid of athering ice or snow, become icefree (subj.: utensils, implements, window-panes, clothes, shore of river or lake); *sâŋâs* attributive *sâgŋâ* thawed, free from ice or snow (of utensils etc.); free from frost (of ground); vog. *tuu, tuw, tuj* 'summer'; osztj. *jŏn, lŏŋ,* S *tŏŋ* 'ua.' (FUV. 59). A fgr. megfelelők azt mutatják, hogy a nyeny. *tā'* nem egy

évszak jelölője volt az uráli korban, hanem egy természeti jelenség (a hóolvadás) lehetett a meghatározó, így igaz NYÍRI ANTAL megállapítása: „Az olvadás vehette fel a hó és jég olvadására vonatkozó szó a 'nyár' jelentést is" (MNy. 60 :419). Az előtagon a *gi̯,-ki̯* (nazális után!) adj. denom. képzőt találjuk (MSFOu 72 :342).

Nyeny. (458b) *tāj_jēr' jirīj* 'Monat des Hochsommers'. A hónapnév minden tagjával már foglalkoztunk.

Kam. (68) *tåŋən-ďēr* 'dritter (letzter) Sommermonat, Mitte des Sommers, (Mittsommer)'. Csaknem teljesen azonos a nyeny. hónapnévvel.

Ősz:

Nyeny. (24b) *ŋeŕoj jirīj* 'September, wenn es schon kalt wird'. A *ŋeŕo* (a hónapnévben a *-j* melléknévképzővel) szó minden valószínűség szerint uráli eredetű: nyeny. *ŋeŕo* 'Herbst'; eny. Str. *narra;* szelk. (Selk. Wz. 23.) *ara* 'осень| Herbst'; kam. (17) *ere;* kojb. (AP) *ire;* mot. (AP) *iriu;* karag. (PallV.) *урью* 'ua.'; vog. *ārəm, ārm* 'Zeit'; zrj. *ar* 'Zeit, Jahr, Herbst': vtj. *ar* 'Zeit' (MSFOu 65 :354, MNy 55 :7o). A finnugor megfelelők alapján feltehető, hogy a szamojéd kifejezések nem egy meghatározott évszak, hanem egy nagyobb időegység jelölői voltak.

Nyeny. Pyr-Ter. *сельбе ирий* 'сентябрь'.

A (437a) *śeľbe* 'Herbst' szónak eredetibb jelentését tünteti fel TEREŠČENKO szótára (545): '1. период очистки рогов (оленей) 2. осеняя пора'. Képzett szó; alapaszava: *śeľa* 'das Geweih von der Haut reinigen (durch reiben an einem Baum; von einem Renntier); die Rinde von einem Baum reiben (das Renntier mit seinem Geweih)', csupán a lappban van megfelelője: lpN. *čallat* 'de rangiferis dicitur, dum fructicibus et arboribus cornua adfricunt autumno, ut languine, quae aestate abducta sunt, cornua denuderunt' (FUF 12 :31, JSFOu 30 :74, FUV 7). Egy fiziológiai funkcióhoz kötötték tehát a nyenyecek az évszak elnevezését. A nyár végére, illetve az ősz kezdetére esik az a folyamat, amikor a rének agancsuk hámrétegét levedlik azáltal, hogy a fához dörzsölik agancsukat. A hónapnévben szereplő *-be* azonosítható azzal a deverb. és denom. képzővel, amely a *śūda-be* 'óriás', *tāďi-be* 'sámán' szavakból ismeretes (NyK. 62 :55—6, MSFOu 72 :257 8).

Ngan. (TIĖ 3 :16) *ngutu kiteda* 'осени месяц'.

A *ngutu* (= *ŋutu*) jelentése: 'Herbst'. Megfelelőjét csak az enyecből tudjuk kimutatni: C *otoruo* 'Herbst', (NyK. 66 :282) Kar. *otuznoju* 'ősszel'. Csak 'Herbst' jelentésben adatolható. Eredete ismeretlen.

VI. Egyéb természeti jelenségekkel összefüggő hónapnevek

Igen változatos kifejezések tartoznak ide. Mi a következőképpen csoportosítottuk őket: a nyári vérszívó rovarok inváziója, a világosság és a sötétség, a hideg, az árvíz, a lombhullatás. A fő probléma a nganaszanban adódik, mert több hónapnevet csak POPOV közlése alapján ismerünk.

A szúnyogok, a bögölyök és egyéb rénélősdiek megjelenésével több hónapnév függ össze a nyenyecben:

Nyeny. (320a) *ńeńāŋk' jirī* 'Mückenmonat, Juni'. Az előtag: *ńeńaŋk* 'Mücke' szó valószínűleg összamojéd eredetű: eny. *nenoggo;* ngan. *ńannenka* 'ua.'; kam. *neneg* 'Moschka' (NyK. 24 :260), valamint ide tartozik a szelk.

megfelelő is (Selk. Wz. 151) *neniqa, neniʒka* 'комар | Mücke' és a kojb. (JSFOu 59 :41) *нинянъ* 'комаръ' szó is.

Nyeny. (236a) *ńiʙeŕu' jiŕī* 'Monat gegen Ende des Sommers, wo diese Insekten auftreten'. A *ńiʙeŕu* szónak 'nach der Stechmücken auftretendes Insekt, Thrips (Moschka)' csak a szelkupban van megfelelője: C *ńimarä* 'eine Mückenart'. Lehtisalo a *-ŕu* végződést képzőnek véli (MSFOu 72 :282—3).

Nyeny. Pyr-Ter: *пилю' ирий* 'август'.

A *пилю* 'комар' szó megfelelőit csak az obi-ugor nyelvekben (?) és a nganaszan ban találjuk meg. Ngan. *filti* 'Bremse'; vog. *pālem;* osztj. *pētem, pēdem* 'ua.' (JSFOu 30 :50, KSz. 14 :59).

A világossággal kevesebb, a sötétséggel kapcsolatban jóval nagyobb a hónapnevek száma.

Nyeny. Dun. *ӈле тáралма иры́* 'месяц подятія солнца'. Dunin-Gorkavič lejegyzése nem egészen pontos: *ӈле тáрпалма иры́* lenne a helyes. A hónapnév első tagja: *jāʒe* 'Licht, Sonne, Tag' ősszamojéd eredetű szó: eny. (NyK. 66 :38) Kar. *ʒere* 'nap'; ngan. (NyK. 72 :73) *ʒáli* 'nap, *день*'; szelk. (Selk.Wz. 234.) *čeli, čēli* день | Tag; солнце | Sonne'; kam. (14) *ʒžåʌå* 'Tag'; kojb. (Atl.) *dschiala* 'ua.' (FUV. 17). A nyenyec adatban Lehtisalo jelentésmegadása nem mutatja pontosan a fejlődés menetét: Sonne > Licht > Tag a valószínű sorrend. A hónapnév második tagja: (463a) *tarppā* 'hinausgehen, herauskommen'; képzőbokor található rajta: *-l* incohativ verb. deverb. (Chrest. Sam. 67) és a *-ma* nomen actionis képző (50).

Szelk. (MSFOu 122 :35) N *kuecebel-(tjebel)-iräd* 'der Juni Monat („da fisken är torkad")'. Az előtag: (Selk. Wz. 71) *qɛ̈či* 'жар | Hitze' összamojéd eredete bizonyos, de az uráli eredet sem kizárt (a MSzFE a magy. *'hajnal'* szó analógiájaként kérdőjelezi a szam. adatokat): nyeny. *χājēr'* 'Sonne'; eny. C *kaija* ngan. C *kau;* kam. C *kuja;* mot. (Atl.) *kain* 'Tag'; taigi (AP) *chajä* 'Sonne'; fi. *koi* 'hajnal, virradat'; zrj. *kya* 'hajnal'; osztj. *chunty*; vog. *kuj-* 'ua.'; magy. *haj-nal* (JSFOu 30 :41, SKES 2 :206, TESz 2 ;26, MSzFE 2 :246—7). Kiegészíthetjük még az alábbi szajáni szamojéd adatokkal: kojb. (AP) *kuja* 'Sonne'; mot. (AP) *koje* 'Sonne'; tajgi (AP) *chaja* 'Tag'. A szelk. hónapnévben levő *-bel* elhomályosult szuffixum lehet.

Szelk. (MSFOu 122 :98) B., Tas., Kar. *tjumbetjeele-ireäd* 'September; die Tage sind noch lang'. Az előtag összetett (?) szó: *tjumbə* 'lang' (vö. nyeny. *jāmp;* eny. *jabu* 'ua'.) és *čēlį* 'Tag'.

Eny. (TIÉ 66 :186) *пэйзи* 'декабрь' Az egyetlen szóból álló hónapnév azonos a C *feide* 'dunkel' szóval, amely valószínűleg uráli eredetű: nyeny. *päewďe* 'dunkel'; ngan. *faemei* 'ua.'; szelk. *päm-na* 'es ist dunkel geworden'; mot. *in-de* 'Nacht'; tajgi *hin-de* 'ua.'; fi. *pimeä* 'finster, dunkel'; zrj. *pemid*; vtj. *peimɨt* 'ua.' (KSz. 13 :239, 14 :60, SKES 3 :566—7). A nyenyecben a hónapnevet már jelzőkkel látják el, így az időpontot is meg tudjuk félreérthetetlenül állapítani: (16b) *ŋārka päɛwďe jirī* 'grosser Dunkelmonat', (334a) *ńuďe paewďe* 'Monat im Vorwinter, „kleiner Dunkler"'. A hónapnevekben szereplő *-ďe* a participium praesens képzője; a jelentés itt nem participiumi, hanem adjektiválisz.

Szelk. (MSFOu 122 :31) Tas., Kar. *ķáķal-ireäd* 'Daumenmonat, wo die Weiber wegen der Kürze des Tages nur den Daumen eines Handschuhs fertig machen'. Castrén magyarázata igen szellemes, de az a változat is szóba jöhet, hogy olyan hosszú a nap, mint egy hüvelykujj. 'Daumen' a jelentése a hónapnév előtagjának (< ket *kagal* 'ua.').

A hideggel, a faggyal is kapcsolatos néhány hónapnév:

Nyeny. (509a) erd. *tśeśtśe jiʌʌi* 'Monat in der Mitte des Winters, wo es am kältesten ist'. A kamasszban a jelzőkkel pontosabbá tették az időmeghatározást: (81) *urɣo-šišš̆əi̯-ki* 'erster Wintermonat, eig. "grosser Kälte-Monat"' (82) *uďuugɛ-šį̈šš̆į̈* 'dritter Wintermonat; eig. kleine Kälte'. A nyeny. *tśeśtśe-* (a tundraiban: *tśeťśe-*) 'kalt sein' és a kam. *šį̈šš̆į̈* 'kalt' összefügg, és összamojéd eredetű: eny. *teťi* 'kalt'; ngan. *tāśi-ti* 'ua.'; szelk. *täš* 'Forst'; kojb. *syzte* 'ua'.; mot. *deite* 'kalt'; tajgi *deide* 'ua'. (FUF 12 :69, KSz. 15 :99).

Nyeny. (489b) *tubkam‿bea jiŕij* 'Monat nach dem Dreikönigstag, der kälteste im Jahr, „Axtstielmonat"'. A hónapnév első tagja: *tupka* 'Axt ‚Beil' összefügg az alábbi szavakkal: eny. *tuka;* ngan. *towoka* 'ua.'; ? fi. *kirvestukka* 'Axthammer' (FUF 12 :60, JSFOu 30 :84). Hajdú Péter a lp. *doppâ* 'sheath, skjede, slire' szóval egyezteti (AOH 3 :81). Nem valószínű az uráli eredet. A nyeny. *tupka* egyébként képzett szó: *-kka* subst. denom. (MSFOu 72 :367). A *-m* mondatfonetikai helyzetben keletkezett hang. A *tupka* hangszalag-zárhangra végződik, és ez nazálissal váltakozhat. Ez a nazális *-m*, ha a következő szó *p*-vel kezdődik, mint például itt is. A hónapnév második eleme: *pa* 'Baum, Holz, Stock, Klotz' uráli eredetű (SKES 3 :664, TESz 1 :822, MSzFE 1 :171).

Az árvízzel, az áradással is van hónapnevük a szamojédoknak:

Nyeny. (402a) *sawwa jiŕi* 'Hochwassermonat im Frühjahr'. A *sawwa* 'Hochwasser, Überschwemmung' csak a ngan. *tawu* 'Flussmündung' szóval rokon, a Setälä által említett fgr. megfelelők bizonytalanok (JSFOu 30 :38).

szelk. (MSFOu 122 :25) NP *ytelguedšel-iräd* 'der Monat, wo es in den kleinen Bächen Wasser gibt; Mai'. A hónapnév első része összetett szó: *üt* (a hónapnevekben a *-l* melléknévképzővel) 'Wasser' uráli eredetű szó (JSFOu 30 :38, MSFOu 49 :33—4) + *kueǯ* (*-l* melléknévképzővel) 'Flüsschen, Abfluss'.

A lombhullatással az alábbi hónapnevek kapcsolatosak:

Nyeny. (67b) *wębа jiŕi* 'Monat, in dem die Blätter von Bäumen abfallen; August'; szelk. (MSFOu 122 :94) B., Tas., Kar. *tjaabegedil ireďd* 'August, „da löven falla" (a hónapnévben szereplő *-gedil* képzőbokor lehet: MSFOu 72 :342, 273); eny. (TIÈ 66 :129) *ɔɔɛɔɛɔɔa upuo* 'сентябрь' (a *-sede* ~ nyeny. *-śi* [*-śeda*] fosztóképző). A nyeny. *wębа;* eny. *ɔɔɛɔ* (C *dévе*); szelk. *tjab* 'Blatt' összefüggnek egymással (és a szajáni szamojéd megfelelőkkel), azonban mindegyikben jövevényszó, mégpedig jeniszeji átvétel < kott *dipi* 'Blatt'; ket *ɕaf* (< **ďap*) 'ua.' (FUF 29 :209, MSFOu 103 :116).

Felsorolásunk ezzel véget ért. A szamojéd népek jóval több hónapnevet ismernek, mint amennyi ebben a dolgozatban szerepel. A szajáni szamojéd nyelvek közül csak a kamassz hónapneveket ismerjük, és ezek már nem élő elnevezések. Castrén említ ugyan kojbál és karagasz hónapneveket, de ezeknek már az eredeti szamojéd nyelvhez semmi közük, egy-egy tatár nyelv szókincsét gyarapítják már.

Igazolva látjuk azt az állítást, hogy a hónapnevek tükrözik a különböző természeti jelenségeket (ezek hatását tartjuk elsődlegesnek, főként állandóságuk miatt) és a jelenlegi meg az ősi életmódot is (halászat, vadászat).

Elmondhatjuk azt is, hogy nemcsak a szamojéd népekre vonatkoznak fenti állításaink, hanem a finnugorokra (pl. osztjákokra), vagy a környezetükben élő vagy élt más népekre is (például: kojbál-tatár, ket).

Mizser Lajos

Names for Months of the Year in the Samoyedic Languages

On the basis of observations concerning the rhythmically repetitious occurrences of nature and the style of living, the names the Samoyedic peoples have given to the months of the year have been elaborated upon. These month-names can be divided into groups : 1. Names connected with fish life and fishing (almost all the Samoyedic languages use month-names belonging to this group.) 2. Names connected with wild animal life and hunting (almost allthe Samoyedic languages use month-names belonging to this group.) 3. Names connected with reindeer breeding (characteristic mainly fo Nenets and to a smaller extent of Nganasan.) 4. Names connected with bird life (we find Nenets and Nganasan names here.) 5. Names based upon the names of seasons (they originally had concrete meanings, the season designation being secondary.) 6. Month-names connected with natural phenomena (a large amount of names from almost every Samoyedic language belongs here.)

Most of the month-names we are familiar with are from Nenets and also from Selkup. We find only three in Enets. We cannot regard the Kamassian month-names to be productive. We cannot justify month-names from the remaining — dead — Sayan Samoyedic languages.

The names reflect a more ancient way of living, and thre are fine examples of the concrete to abstract meaning change.

We are acquainted with month-names that have become official only in Nenets ; the number of these (including the ones used as synonyms) is much more that the usual twelve used in the European languages.

LAJOS MIZSER

Ung. *katona* 'Soldat'

Nach TESz 2 :409 geht ung. *katona* auf ein byz.-griech. *κατοῦνα* 'Gepäck, Troß, Lager' zurück. Das Wort wird somit zu einer Gruppe von Lehnwörtern griechischer Herkunft gestellt, deren genauer Weg ins Ungarische schwer auszumachen ist (MNyT 303). Für einige dieser Wörter (etwa für *paripa* 'Roß' aus griech. *παρίππη*) wird direkte byzantinische Herkunft erwogen (MNyT a.a.O.), — für *katona* gilt sie als wahrscheinlich (TESz a.a.O.). Um die Schwierigkeit des Bedeutungsunterschiedes 'Lager'/'Soldat' zwischen dem ungarischen Wort und seiner vermeintlichen griechischen Entsprechung zu beheben, setzt das TESz mit HORGER (MNy 38 :335) ein altes Kompositum **katonaszolga* 'tábori szolga, Lagerknecht' o.ä. an, aus dem sich das erste Element mit Bedeutungsattraktion verselbständigt habe. Diese Annahme läßt sich aus Mangel an Beweismaterial nicht widerlegen. Auf die lautliche Seite der Herleitung geht das TESz nicht ein. Setzt man wie HORGER (a.a.O.) eine Form *katona* voraus, so bedarf das *o* der zweiten Silbe gegenüber griech. *u* einer Erklärung. HORGER glaubt die Diskrepanz so deuten zu können, daß er als Argument benutzt, was er in seinem Aufsatz gerade nachweisen möchte: Da es sich bei *katona* um ein byzantinisches Element handele, müsse es eine sehr frühe Entlehnung sein und wäre somit noch der ins 13. Jh. zu datierenden Tendenz der Öffnung *u* > *o* unterlegen.

Nun gilt aber seit jeher — vgl. etwa MELICH NyK 34 :321 — als ältere Form unseres Wortes ein *katana*. In der Tat nötigt nichts zur Annahme eines ursprünglichen *katona*. Der mit dem in Rede stehenden Appellativum zu identifizierende PN *kathona* (1394) — neben dem ON *kathana* (1327) und dem mit lateinischer Endung versehenen Appellativum *katanam* (1436) — kann als erster Beleg eines durch die Parallele *palata* > *palota* (letzteres seit 1421 belegt, s. KNIEZSA SzlJSz 379) bezeugten Wandels *a-a-a* > *a-o-a* in unserem Wort aufgefaßt werden. Die weite Verbreitung eines früheren *katana* ist gesichert durch anklingende Wörter mit der Bedeutung 'Soldat' in den ungarischen benachbarten Sprachen, die aus sachgeschichtlichen Gründen und ihrer Verbreitung nach aus dem Ungarischen stammen müssen und sich schwerlich sämtlich aus einer Vorlage *katona* erklären lassen[1] (s. angeg. Lit.): skr. *kàtana* 'miles equestris' (ältester Beleg von 1527 — Rječnik hrv. ili srp. jez. 4 :893), rum. *cătană* 'Soldat' (belegt seit 1605 — TAMÁS UngElRum. 181), bulg. *katana* 'edъr kon, visoka žena' (Bъlg. tъlk. rečnik; zur Bedeutungsentwick-

[1] Ein ukr. *katana* geht nach ASBÓTH (NyK 26 :484) auf ung. *katona* zurück. Mit Sicherheit sekundär ist ukr. *katuna*', wie *puhar*', *bi'ztuš* (ung. *pohár*, *biztos*) zeigen (ASBÓTH a.a.O.).

lung s. DÉCSY ULwBulg. 40), čech. *katan* 'Soldat, Henker' (SULÁN StudSlav. 66 :281), čech. Argot *katanak* 'Soldat' (HORVÁTH MNy 66 :47; vgl. aus dem 'Ungarischen Simplizissimus' von 1693: 'weil er ein gutter Katanak oder Soldat war' — Ausg. Konstanz 1923, 233).

Der urkundliche Beleg 'Nostrum *clientem* et *katanam* mutilarunt' (1436) legt nahe, den Ursprung unseres Wortes im Bereich des mittelalterlichen Lehenswesens zu suchen. Nach KERTÉSZ (NyK 50 :165) war die ursprüngliche Bedeutung des Wortes 'schwerbewaffneter Untergebener eines Ritters', woraus in der Folgezeit 'schwerbewaffneter Reitersoldat' — im Gegensatz zum leichtbewaffneten *huszár* — wurde. KERTÉSZ (a.a.O.) folgert aus dem Inhalt der Urkunde von 1436, daß der *katona* des 15. Jh.s nicht zu den Privilegierten gehörte. Von diesem Umstand abgesehen entspricht dem ung. *katona* genau der schwergepanzerte berittene Gefolgsmann des mittelalterlichen Italiens, der *capitaneus*, dessen leichtgepanzertes Pendant *valvassor* hieß (vgl. ERNST MAYER, Italienische Verfassungsgeschichte, Leipzig 1909, 1 :11, 450). Neben dem lateinischen *capitaneus* der italienischen Urkunden findet sich die volkssprachliche Variante *cattano* (mit Synkope und Assimilation aus einem altromanischen **capitanu*, vgl. WIESE, Altitalienisches Elementarbuch *II* 75, 77, 104), belegt in latinisierter Form etwa in einer Urkunde aus Parma vom Jahre 1255: 'cives, *catanios* et vavasores' (Glossario Latino Emiliano 83). Später wurde es in der speziellen Bedeutung 'Kastellan' gebraucht.[2] Semantisch steht einer Herleitung des als ursprünglich anzusehenden *katana* aus einem italienischen *cattano* nichts im Wege. In sachlicher Hinsicht ist darauf zu verweisen, daß es eine Reihe ungarischer Wörter italienischer Herkunft aus dem Bereich des Militärwesens gibt (MNyT 298), etwa *pajzs* 'Schild' < it. *pavese* (SzófSz 232), *lándzsa* 'Lanze' < it. *lancia* (TESz 2 :716), *trombita* 'Trompete' < venez. *trombeta* (SzófSz 319). Was die lautliche Seite der Herleitung angeht, so läßt sich das Fehlen der Geminata im ungarischen Wort am ehesten mit oberitalienischer Herkunft erklären (vgl. altlomb. *scritura*, *tuti*, 13. Jh., ROHLFS Hist. Gr. it. Spr. 1 :382 und oben *catanios*); auch andere italienische Lehnwörter des Ungarischen zeigen ein oberitalienisches Gepräge (vgl. oben *trombita* und MNyT 298). Zur Vertretung ung. *a* für it. *o* im Auslaut kann man auf *pálya* 'Bahn, Strecke, Kampfplatz u.a.' (aus it. *pallio* — SzófSz 234) und *bandita* 'Bandit' (aus it. *bandito*[3] — TESz 1 :238) verweisen.

Das Fehlen der Doppelkonsonanz liefert einen terminus post quem für den Zeitpunkt der Übernahme des Wortes: Nach ROHLFS (Hist. Gr. 382) war die oberitalienische Degemination im 12. Jh. noch nicht abgeschlossen. Das Wort müßte demnach im 13. Jh. oder Anfang des 14. Jh.s. entlehnt worden sein, was im Einklang mit der Tatsache steht, daß gegen Ende des genannten Zeitraumes enge dynastische Beziehungen zwischen Ungarn und Italien entstanden.

[2] Vgl. s.v. *cattano*: Grande Dizionaro — 'signore di un castello, piccolo vasallo', Dizionaro garzanti d. Ling. It., Milano 1965 — '1. signore che vive in un castello; 2. variante di *capitano* nelle magistrature e nelle cariche militari antiche'.

[3] Falls *bandita* direkt aus dem Italienischen stammt (s. TESz 1 :238). Auch *spárga* 'Spargel' aus it. (*a*)*sparago* (SzófSz. 274) ist in diesem Zusammenhang nur bedingt beweiskräftig.

Zu erwähnen ist noch, daß die Herkunft des ung. *katona* aus dem afranz. *cataigne* 'chef militaire' (s. WARTBURG FEW 2 :1, 255) aus lautlichen, semantischen und historischen Gründen unwahrscheinlich ist.

Die im vorhergehenden vorgeschlagene Etymologie des Wortes *katona* kommt gegenüber der Herleitung aus dem byz.-griech. κατοῦνα ohne die Annahme einer komplizierten Bedeutungsentwicklung aus und scheint auch in lautlicher Hinsicht zufriedenstellender. Zu prüfen bliebe, ob die Vermutung der italienischen Herkunft des Wortes von der ungarischen Militär- und Lehensgeschichte her erhärtet werden kann.[4]

RALF-PETER RITTER

[4] Auch das Verhältnis zu dem von der Mitte des 15. Jh.s an belegbaren *kapitány* 'Anführer, Hauptmann' wäre zu klären. Das TESz (359) leitet es vom it. *capitano* (mit der späteren Bedeutung 'Hauptmann') her, ohne jedoch die Möglichkeit der Herkunft aus dem Mittelhochdeutschen ganz auszuschließen.

Structura verborum

Szóknak ſzép öſzve-illetések

A rendszerezés iránti igény olyan emberi tulajdonság, amely minden művelt, tudományt gyakorló emberfőben benne leledzik, érthető BALOGH LÁSZLÓ több éve kísérletező óhajában is.

Gondosan tanulmányozott dolgozatainak eredményeivel nem is kívánok vitába, perbe keveredni. Azonban néhány olyan megállapítást óhajtok tenni, amelyet haszonnal alkalmazhat további munkájában. Magam is örömmel látom a helynévadás elméletének kutatását, bővítését, csiszolgatását; közben tapasztalom, hogy legszorgalmasabb művelői sem értenek még mindenben egyet. Helyneveink végleges rendszerezésére, bizonyos elméleti törvényszerűségek megállapítására az időt azonban még nem látom elérkezettnek. Ebben SZABÓ T. ATTILÁval, BENKŐ LORÁNDdal értek egyet. Nem tagadhatom, mindketten foglalkoztak ilyen részproblémákkal is. Mint gyakorló gyűjtő és kutató, szeretném azonban néhány tényként felhasznált megállapítását a szerzőnek megkérdőjelezni. Eddigi tapasztalataimmal nem mindenben egyeznek kategórikusan hangzó feltételezései. Tapasztalt lektora, PAPP LÁSZLÓ is vizsgálatot igényel, vizsgálatot javasol (NyK 72 :115, 15. jegyz.). Én feltétlenül megfogadtam és elvégeztem volna BALOGH LÁSZLÓtól is leírtakat: „A névstruktúra érdeke és nézetünknek a h i v a t a l o s [én emeltem ki — R. C.] állásfoglalással való ellenkezése igényelné az idetartozó földrajzi nevek a l a p o s [kiemelés szintén tőlem — R. C.] fölülvizsgálatát.".

Az egyszerű, sőt fagyos h i v a t a l o s szóval fedett állásfoglalás mögött nyelvészetünk olyan — csak elhunytakat említve — nagyjainak megállapításai vannak, mint MELICH JÁNOS, PAIS DEZSŐ és KNIEZSA ISTVÁN. Méltó ellenfelek, akikkel szemben igazolni valamit szép feladat, valóban alapos fölülvizsgálatot igénylő munka. Gondolok ezzel olyan műre, mint KÁZMÉR MIKLÓS „Falu"-ja. Megjelenése óta végzem — kezembe kerülő adatokkal — kiegészítését, s örömmel állapítottam meg, hogy szaporítani lehet adatait korábbiakkal, de megállapításai ezzel nem változnak, legföljebb a jelenséget — ott ahol ő ezt területileg kifejti — korábbról keltezhetjük. Jelentős és elismert, fennálló törvényszerűséget csakis nagy és hiteles adathalmazzal, a nagy számok törvényszerűsége alapján szabad kérdésessé tenni.

BALOGH LÁSZLÓnak a NyK-ben most harmadik tanulmánya jelent meg (75 :407—418) a helynevek vizsgálatáról. Bizton vártam, hogy az általa is szükségesnek tartott „idetartozó földrajzi nevek a l a p o s fölülvizsgálatát" végezte el. Sajnálattal olvastam soraiban, hogy az előbbi szűk körben mozgó (4 község) helynévanyagából ismétlésekkel operál. Kívánatos ezért is, hogy a legutóbbi dolgozatában szemetszúró hibákat — már a szakközönség érdekében, a magyar helynévkutatás és a NyK reputációja végett is — helyesbítsem.

Bakonazygethe > *Bakonya*. A NyK 72 :104. lapján KNIEZSA ISTVÁNra hivatkozva [!] így ír: 1425 :*Bakona zug* > *Bakonya*. Pedig Kniezsánál — sajtóhibásan — ez áll: *Bakona-zyg*. A forrásban (MAKSAI, Szatm. m. 182) egyik sem, hanem *Bakonazygethe* ~ *Barkzygethe!* A tudományos kutatásban előírtak szerint erre az olvasó figyelmét feltétlenül fel kell hívni. Nem ez történt, hanem a NyK 75 :414. lapján: *Bakona zygethe* szerepel, a *Barkzygethe* névváltozat megemlítése nélkül. BALOGH LÁSZLÓ gyűjtötte *Bakonya* helynév valószínűsítheti a *Bakonazygethe* olvasat helyességét. De a másik hibás (?) adatot is meg kell említeni! Már csak azért is, mert ismerünk *Bark* személynevet (GYÖRFFY I^2:281), másrészt ugyanezen oklevél Nábrád határából *Kysbabana* helynevet is említ. Ilyen — kétféle olvasat, összecsengő helynevek — esetben (ha lehetséges) eredetiben, fényképben kell megvizsgálni, hogy mit mond a kérdéses oklevél, nem történtek-e hibás olvasatok. De elhallgatni nem szabad.

KNIEZSA (Ecsed 24. sz.) *Bakona-zyg*[*ethe*] nevet, helyesebben annak első tagját a szláv *Bukovina* 'bükkös'-ből > **Bukouna* > **Bokóna* > *Bakona* fejlődésen vezeti le. Sajnos BALOGH LÁSZLÓ sem ad támogatást, hogy a névfejtésnek megvan-e az alapja. Vagyis az említett erdő *bükkös*-e? Ugyanis a Túr árterében ez igen különös jelenség lenne (ha nem is egyedülálló: 1257: „arbor que dicitur *bykfa*" Sámod (Drávamente) határjárásában GYÖRFFY I^2:375; ma Páprád határában: *Bükkhát* helynév él). BALOGH LÁSZLÓ dombszerűnek írja le, így a páraigényesebb bükk relictumként — a dombon — fentmaradhatott (vö. Bükk-*hát*!). Az 1886/900 évi 75 000-es térkép *Bakonya erdő* néven mint mocsárerdőt jelzi Nábrádtól északra (4769. szelv.), s egyben igazolja az 1966-ban gyűjtött *Bakonya* névváltozatot.

Az a véleményem, hogy a *Bakonazygethe* > *Bakonya*, szerzőtől feltételezett nérrövidülés is érdemelt volna bővebb vizsgálatot. Nem is olyan szilárd lábon áll, nem is olyan biztos, hogy „A lakosság (= elnevező) azonban a strukturális változás szabályai szerint járt el, elhagyta az anakronisztikus *-zygethe* bázisnevet, és önálló lokalizátort alakított a névből: *Bakonya*.". Bizonyára örömmel látja a szerző a *Bakonya erdő* helynevet, amelyet **Bakonya erdeje* alakban fel is tételezett. Persze a *Bakonya erdő* néven is egy kis térképésznévadás íz érződik. Ilyenkor elő a régi kéziratos térképekkel (ha vannak) a XIX. századból, lássuk mit mondanak.

Súlyosabb tévedést látok az *Eegur* > *Nagyéger* névadási magyarázatában. Közismert a finnugor nyelvekben, így a magyarban is, hogy *fanév* egyesszám alanyesetben jelentheti az abból álló erdőt is! (N. SEBESTYÉN IRÉN, Fák és fáshelyek régi nevei az urali nyelvekben. Bp., 1943. passim). Tehát *bükk* > *Bükk*, *nyír* > *Nyír* stb. Az *Eegur* bizony égerfákból álló erdőt jelentett, nem volt szükséges nyelvi törvényszerűségeinek szerint hozzá az *erdő* szó kitétele. Ha azután tulajdonosa nyomán lenne neve az erdőnek, megszületnek a különböző *-fája* összetételű helynevek (~ helységnevek), például *Gergelyfája*. Az erdő kiirtása ezeken nem változtat! Az *erdőnév* (= helynév) attól, hogy egyetlen (vagy néhány) fa helyben és megmarad, nem tűnik el, mert területi elnevezés. Így lehet *erdőnév* → *helységnév* fejlődés (villa THUL GYÖRFFY I^2:396). Számos fanévből alakult erdőnevet ismerünk, amely ma már más művelési ágban van, legtöbbször *erdő* → *legelő* → *szántó* a változás, s ma is *Liponya* (< *Lipovina* 'hársas', Kárász, Baranya m.), *Bükkös* (Hosszúhetény, Baranya m.) stb. a neve. A néhány vagy egyetlen megmaradt fa azután új nevet kap(hat), amely név területileg nem fedi a régi erdőnevet:

Öregtölgy, Héthárs stb., a területen belüli tüzetesebb helymeghatározás végett. Ilyenkor fordulhat elő, hogy *Éger* > ∅, míg a szűkebbkörű *Nagyéger* elnevezés kiterjeszkedik a régi elnevezés területére (vagy annak csak egy részére). E lehetőségtől eltekintve a *Kiscser, Nagyéger, Öregtöl* erdőnevek szabályszerűek és szinte gyakoribbak az előzőnél. Azonban az 1357 → 1864 közötti időtávolság áthidalása felettébb kívánatos lenne adatokkal, vagy legalább is (az esetleges) határjárás menetével igazolandó. Ugyanis amíg a területen éger fafaj és magyar lakosság lesz, *Éger, Nagyéger* helynevek ú j r a keletkezhetnek, függetlenül az írásbeli 1357 évi adattól.

Ha forrást forgatunk, szerkesztési adottságaival tisztában kell lennünk, másrészt szabatosan (valamennyi névváltozatával) idézni kell. A NyK 75 :412. lapján így idéz a szerző: MAKS. 1425. *Welche, Welcherethe*, holott MAKSAI művében más áll! Ez: 1425: *Welcherethe* (*Wewche-; Welche*: szláv), amely feloldva azt jelenti, hogy az 1425. évi adatnak *Welcherethe* ~ *Wewcherethe* változatai vannak az említett írásos emlékben. A „*Welche:* szláv" tömör kifejezés azt jelenti, hogy MAKSAI munkájában KNIEZSA (aki a hely- és személyneveket determinálta) a *Welcherethe* ~ *Wewcherethe* helynév első tagját szláv eredetűnek minősítette! De semmi esetre sem azt, hogy a helynévnek lett volna egy **Welche* változata. Sokkal értékesebb Balogh László elméleti fejtegetéseinél azonban az általa feljegyzett *Vőüs réti* helynév, amely nyilvánvalóan az 1425. évi *Wewcherethe* élőnyelvi módosult folytatása. Kívánatos lenne azonban itt is az eredeti oklevél vizsgálata (ha lehetséges).

Nagyon kézzelfogható a szerző magyarázata (NyK 75 :413) a szamoskéri *Dessewffy tanya* > *Derzsőüfi tanya* nevének változásával kapcsolatban. Itt csak azt említeném meg, hogy Nyírcsaholytól északnyugatra, a Gönczyféle atlasz (1883—1890) *Derzsofi t.*[*anya*] (így!) nevet ismer. Eltekintve az ismert *nyás* > *nyárs* stb. változástól, bizonyára közrejátszhatott a közelben fekvő *Derzs* falu neve is, mint népetimologikus tényező. A baranyai Kárász község egyik helyneve hasonló párhuzamos változatot mutat: *Derzső* ~ *Derzsó*.

A Szamoshát helyneveivel nem foglalkozhatunk CSŰRY BÁLINT SzHSz.-ra nélkül. Nem kételkedem a *Küsszeg* (olv. *Küs-szeg*) BALOGH LÁSZLÓtól Szamosszegen történt feljegyzésében. S ha felcsapjuk a SzHSz.-t, abban is megvan *Küsszeg* (*Küsz-szeg* hn. Olcsvaapáti)! E feljegyzésben — CSŰRY BÁLINTÉban — sem kételkedem. Annyiból is inkább említeni kéne, mert közelben fekvő helységekben bukkan fel, így esetleg BALOGH LÁSZLÓ feltevését még erősítené. A népetimologikus magyarázat a *küzdeni* igéből igen jellemző. Magyaregregy *Szakadás* helynevét is „szakadásig lehet ott dolgozni" mondással értelmezték előttem. A *küsz* halnév — balatonvidéki lévén — itt aligha jöhet szóba. A vidék nyelvállapotának változására jellemző jobbágynevek: 1359: *Keesded* (Bátor), 1505: *Keez* (Cseke, Kölcse), 1509: *Kyz* (Cseke), 1512: *Kypes* (Károly). Gyönyörű feladat lenne e nevek (és a helynevek) alapján a történeti tájnyelvi változást bemutatni! Ezenfelül itt is a régi kéziratos térképek vizsgálata és névanyaga nyújthatna még támogatást.

Már elgondolkoztatóbb BALOGH LÁSZLÓ következő gondolatmenete (NyK 75 :414): MAKS. 1425. *Borsou* [~ *Borsen* változat is van!] > 1966. *Borsóus* (Nábr.) és MAKS. 1279. *Deusteluk* [recte: *Deusteluke*!] ~ 1966. *Dijóubereg* (Szkér.). Amíg az első adat — ha az azonosítás a határjárással is igazolható — elfogadhatónak mutatkozik (vö. KNIEZSA, Ecsed 16. lapján elmondottakat), a második olyannyira nyilvánvaló lehetetlenség! Az 1279. évi — he-

lyesen — *Deusteluke* névben a régi magyarban használt *Deus* > *Dés* ~ *Dézs* személynév alkalmazása a helynév előtagjaként. A *-teluke* itt 'terra fimata' értelemben vélelmezhető (utalok csak a *telek* szó legújabb bő etimológiai irodalmára és GYÖRFFY GYÖRGY „A tatárjárás pusztításainak nyomai helyneveinkben" dolgozatára. Kny. a Túrkevei múzeum tízéves fennállására készült emlékkönyvből. Túrkeve, 1961.). Megerősítenek ebben az ÁUO. 4 :208. lapján írtak: „quod porcionem in quadam terra sua hereditaria *Mok* uocata [erre lásd HO. 6 :253—5], ... que porcio *Deusteluke* apellatur, sitam iuxta terram comitis Mycealis filii Vbul memorati et uicinam *Neugrad* [másként *Marcellfalva*] uocatam". A *Deusteluke* helynévnek tehát semmi köze nem lehet a *Dióberek* helynévhez. Azonban a forrás szabatos idézése itt sem ártott volna. Egyébként „MAKS. 1279. *Deusteluk*[*e*]" idézet (eltekintve a hibás voltától) nem is elégséges, így MAKSAI munkájához sem; a többi hivatkozása fel nem kereshető (csupán véletlen, hogy a mai helynév nyomán a jelenlegi községnév alatt fellelhetők voltak). Én is csak úgy találtam meg *Makkod* címszó alatt, hogy R. VARGA MÁRIÁtól MAKSAI művéhez készített helynévmutatót használtam. *Deus* > *Dézs*-re (lásd EtSz. 1 :1342—3) bővebb megjegyzés nem kell; még legfeljebb annyit, hogy az OklSz. 154 alatt jól tanulmányozható *dió* szónkból alakult helyneveink sora és hangtani alakulása, de ajánlhatók a TESz. 1 :641 alatt elmondottak is, és BÁRCZI, A m. szókincs eredete. Bp., 1958², 60—78 lapjain leírtak, mielőtt a *Deusteluke* és *Dijóubereg* közé egyenlőséget rajzolnánk. *Deus* személynév jobbágyok neveként is előfordul. Szatmárból — MAKSAI jobbágyneveinek feldolgozása során (készültsége kb. 80%) — eddig még nem került elő.

További fejtegetésekbe nem is kívánok bocsátkozni. Csak Páriz Pápai nyomán — mint a címben is — még azt jegyzem meg, hogy a structura verborum a 'szóknak ʃzép öʃzve-illetések' érzésem szerint nem sikerült.

REUTER CAMILLO

Structura verborum

Der Verfasser beschäftigt sich mit dem Teil der Arbeit von L. BALOGH (NyK 72 :114—7, 75 :407—17), der diejenige Fähigkeit der typisch ungarischen geographischen Namengebung untersucht, ob der Personenname ungarisch in Nominativ Ortsname sein kann. Es weist darauf hin, dass BALOGH die Angaben der grundlegenden Werke von GY. GYÖRFFY, I. KNIEZSA und F. MAKSAI teilweise mißversteht, ihre Verkürzungen fehlerhaft auflöst und die historischen Angaben deswegen irrig angibt. Andererseits kann er den aus Personennamen zusammengesetzten Ortsnamen nich erkennen (1279: *Deusteluke* > *Désteleke*, Bedeutung: Fronhof von einer Person mit ungarischem Namen *Dés*, aus lateinisch *Deus*. Ursprüngliche Bedeutung von *telek* (Grundstück) 'terra fimata'. Er identifiziert irrtümlicherweise den Ortsnamen mit einem heutigen Ortsnamen, deraus für das Gebiet charakteristischen Pflanzennamen gebildet wurde (*Dióberek* 'Nußhain)

Der Verfasser empfehlt BALOGH den Anleitung seines Lektors L. PAPP zu folgen und er soll versuchen, die geographischen Namen aus Personnennamen in Nominativ gründlich zu überprüfen.

CAMILLO REUTER

Adalék a gyerek beszédhangrendszerének kialakulásához

(Az /r/ → [j] hanghelyettesítés)

„Nem jó — jó!" — válaszolja a gyerek, és arra céloz, hogy ő nem a *jó*, hanem a *ló* szóra gondolt. Mivel szó kezdetén az /*l*/-t is [*j*]-nek ejti, a kérdéses tartalmú szavak szemantikai különbségét tanácstalan kézmozdulatok kíséretében igyekszik szüleivel érzékeltetni.

1. A gyermeknyelvi hanghelyettesítés a nyelvi fejlődés meghatározott szakaszának kényszermegoldása. A kisgyerek kezdeti szűk szókincsének elemeit is beszédelemek, hangok releváns különbözőségei alapján különbözteti meg, azaz fonémákat használ, amelyek — a felnőttekéhez viszonyítva korlátozott számú — rendszert alkotnak (vö. TRUBETZKOY 1939/1958.). A bevezetőben említett példa azonban nemcsak azt mutatja meg, hogy a kisgyerek hangok különbözősége révén jelentéseket különít el, hanem azt is, hogy a saját maga által alkalmazott (az /*l*/-t [*j*]-vel megjelenítő) rendszere mellett tisztában van a felnőttek nagyobb rendszerével. Tudja, hogy az ő kérdéses szavában a [*j*] egy /*l*/ fonémának felel meg.

A hanghelyettesítés jelensége két okkal van összefüggésben: a kisgyerek anatómiai és egyéb beszédkészséget meghatározó adottságai a fejlődési szakasz elején lényeges tekintetben eltérnek a felnőttekétől; továbbá, szintén ezzel kapcsolatban: distinkció-igénye is kisebb, hiszen közlendőit nagyobb mértékben van módja egyéb, metakommunikációs megoldásokkal értésre adni.

Mindazonáltal az a tény, hogy a kisgyerek — hangzása szerint — ugyanarra a hangsorra „javítja" saját hibásan ejtett szavát, a fonémarendszer ún. pszichológiai realitásának egyik ritka bizonyítéka.

A kisgyerek nyelvi tevékenységében tehát két hangrendszer működik egyidejűleg: a beszédjelenség percepcióját anyanyelvének teljes fonémarendszere (S_f) alapján végzi el, saját beszédprodukciójában ezzel szemben olyan hangrendszert alkalmaz, amelyik ennek általa leszűkített változata (S_r), s amelynek „fonémarendszer" mivolta bizonyos értelemben kétséges.

S_r és S_f viszonya a kisgyerek beszédében a következő fontosabb szabályszerűséget mutatja.

(1) $S_r > S_f$, S_r tehát nem tartalmaz olyan (fonemikus) elemet, amely S_f-ben ne lenne meg.

(2) S_r egy egysége megjelenítheti S_f két vagy több egységét is (Asztalos Réka ejtésében például mind az /*r*/, mind az /*l*/, mind pedig — természetesen — a /*j*/ is [*j*]-ben van képviselve).

(3) $S_r \neq S_v$. Vagyis a kisgyerek által használt hangrendszer nem azonos valamiféle variánsrendszerrel. Először is határozottan fonemikus megkülön-

böztetésre szolgáló elemek rendszere, másfelől pedig egyes elemeinek aktualizálása ugyanúgy variánsokat eredményez és ejtésingadozásokat mutat, akárcsak a felnőttek nyelvének bármelyik fonémarealizációja.

Az előbbi (3) értelmében S_r voltaképpen differenciálatlanabb, „archifonémarendszer", a későbbi teljes rendszer — a nyelvkészség fejlődésének egy koraibb szakaszán kialakult — limitált állománya.

2. A gyerek által fokozatosan az S_f irányában bővített S_r állományában egyik legkésőbbi hangként az /r/ jelenik meg. A gyermek hangrendszerével foglalkozó szerzők következetesen „késői" hangnak minősítik (a magyar /r/ kialakulására vonatkozólag vö. VÉRTES JÓZSEF 1905. 13—7; BALASSA 1893. 134; VÉRTES O. ANDRÁS 1955. 16; S. MEGGYES 1971. 11). A PONORI THEWREWK (1871.) és mások, majd SCHULTZE által megfogalmazott, és a „Schultze-törvény" néven ismertté vált elv szerint (vö. VÉRTES O. ANDRÁS 1955. 13) az /r/ viszonylag késői megjelenése a gyerek hangrendszerében (vö. JAKOBSON 1949/1969. 80) annak következménye, hogy az /r/ „nehéz" hang. Lássuk, mit jelent ez!

2.1. A nyelvi funkció ellátásának szempontjából voltaképpen értelmetlen a beszédhangok „nehéz"ségéről beszélni, hiszen a jelentésmegkülönböztetéseket ezek egymással egyenrangúan végzik el, függetlenül képzésük sajátságaitól. Az aktuális beszédfolyamatban a beszélő az egyes beszédhangokat automatizált képzésmozzanatokkal sorakoztatja egymás után, így ezek — nyelvi szerepkörük megvalósításában — ejtéstényezőik diverzióit elrejtik, s csupán funkciójuk egyneműsége dominál. A teljes hangrendszer gyermekkori kialakulásának szakaszában viszont, tehát amikor a beszédhangok ejtése szükségképpen lényegesen kevésbé automatikus, az ejtési sajátságok nagyon is előtérben vannak. Olyannyira, hogy egyes beszédhangok — képzésmozzanataik összetettsége miatt — nem is jelennek meg, hanem másokkal helyettesítődnek. Különösképpen áll ez az /r/-re.

2.2. Az /r/ fonéma realizációja valamennyi mássalhangzó közül a legváltozatosabb ejtési arculatot mutatja az egyes nyelvekben. Az ajkaktól a glottisig úgyszólván bárhol kialakulhat. Lehet zöngés és zöngétlen, perdüléseinek száma változhat (a magyarban rendszerint egy, a finnban három vagy több), kiegészülhet réshangszerű mozzanatokkal (mint a csehben vagy a törökben), van palatalizált és kakuminális változata és így tovább (vö. LAZICZIUS 1944. 86—8). Egyes nyelvekben több fajtája is normatív (így például a németben). A magyarban az összes mássalhangzó közül a „leggyorsabb" hang: egyetlen perdülését 0.02—0.03 másodperces megszakítás jelzi a spektrumon. Mindez azonban még nem sokat magyaráz meg az [r] nehéz voltából, hiszen egy-egy nyelv általában egy változatát használja, emellett például a zöngétlen zárhangok is meglehetősen rövid hangok a többihez viszonyítva, használatuk a gyerek számára mégis egyszerűbbnek mutatkozik. A valóságos ok az [r] ejtésének egy kivételesen egyedi momentumában keresendő. Arról van szó, hogy míg valamennyi egyéb hang pontos beidegzések által előidézett izomműködés nyomán keletkezik, az [r]-ben az izmok kontrakciója csak a képzés egyik része, amelyet az ejtés egész folyamatától némileg idegen tényező követ. A nyelvhegy elpattintása a szájpadlásról az izomtevékenység pillanatnyi kikapcsolásával, aerodinamikai — tehát mechanikus — hatások érvényesítésével egészül ki (jól követhető ez az ejtési szerkezet a többperdüléses változatokban). Az [r] ejtését az [l]-étől éppen az különbözteti meg, hogy az utóbbiban a nyelvhegy visszacsapódása a szájpadlásról idegileg irányított izommoz-

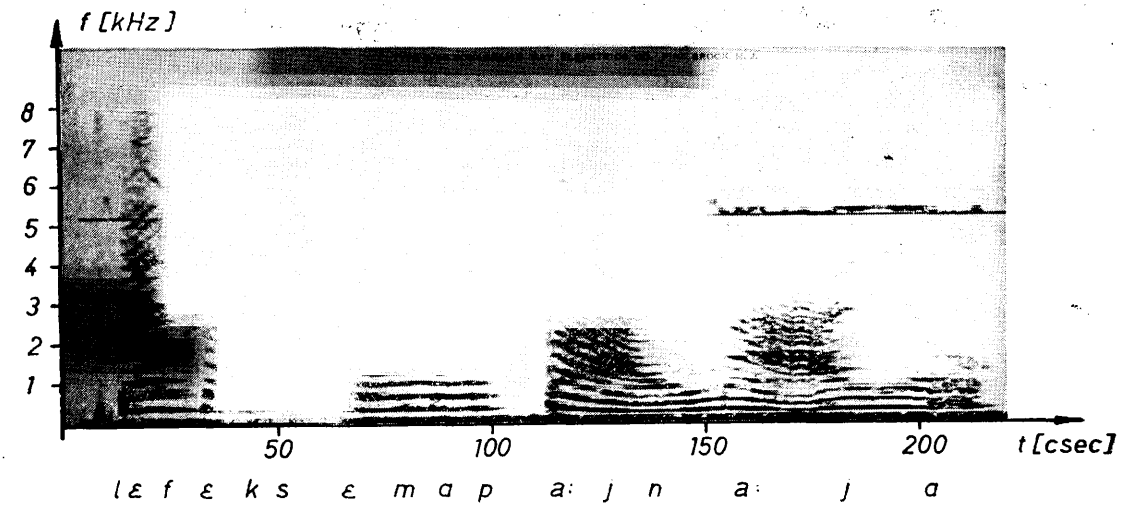

1. ábra. A *Lefekszem a pájnája* mondat hangszínképe

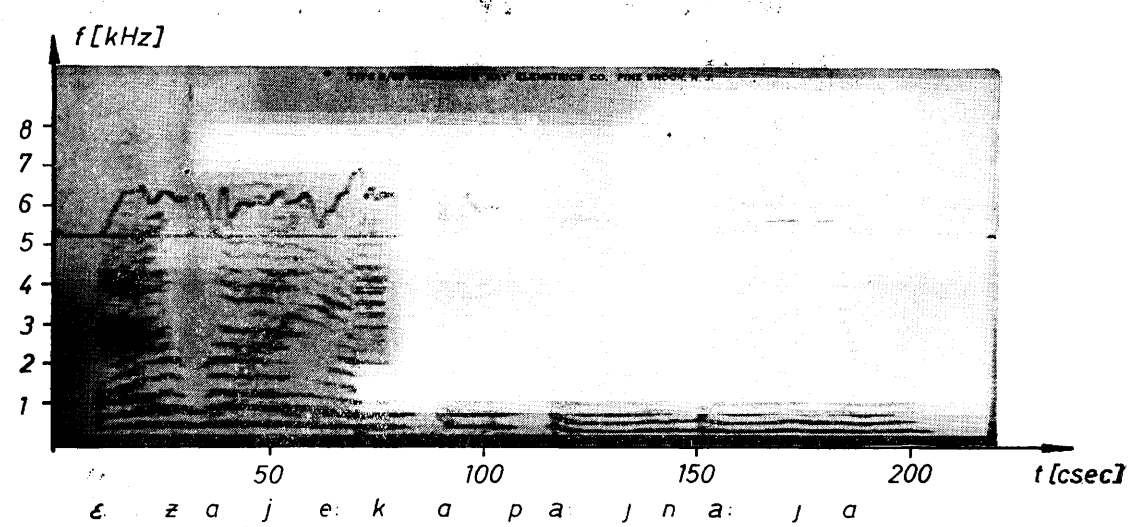

2. ábra. Az *Ez a Jéka pájnája* mondat hangszínképe

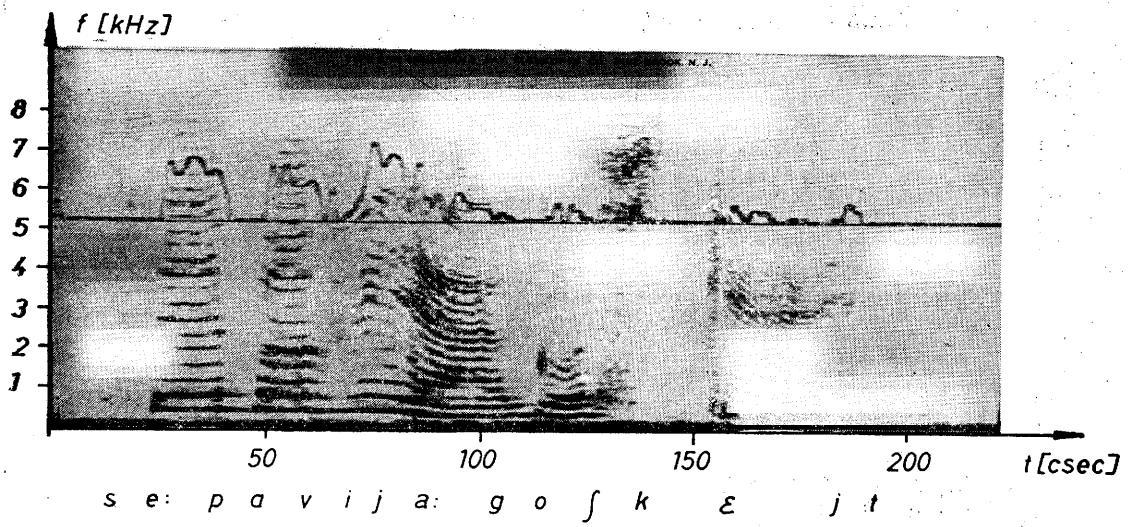

3. ábra. A *Szép a vijágoskejt* mondat hangszínképe

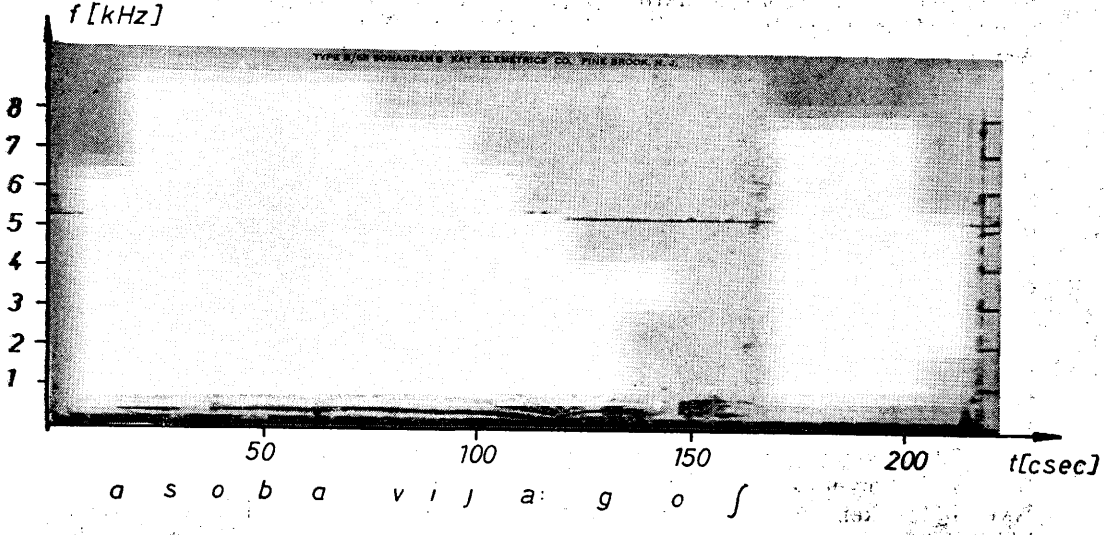

4. ábra. Az *A szoba vijágos* mondat hangszínképe

dulatként jelenik meg. Az [*r*] ilyenformán a beszédtevékenység (a beszédhangok folyamatos képzése) egészének szempontjából rendszeridegen összetevőt tartalmaz.

2.3. Asztalos Réka (3 év 10 hónapos) ejtésében három fonéma, az /*r*/, az /*l*/ és a /*j*/ egy beszédhangban, [*j*]-ben esik össze. Az említett fonémák szóbeli helyzettől függetlenül, egyformán [*j*]-ként jelennek meg. Az egyes fonémák realizációi között releváns ejtésbeli különbségek nincsenek (l. 1. és 2., illetőleg 3. és 4. ábra). Minden [*j*] — akár /*j*/, akár /*r*/ vagy /*l*/ megvalósítása — ugyanolyan variánstípusokat mutat, tehát például elöl képzett magánhangzók között az ajkakhoz közelebb eső nyelvállással, hátul képzettek között a vélumhoz közelítő nyelvállással alakul ki. Mindezek arra mutatnak, hogy a kislány számára S_r teljesen szuverén rendszer.

Észrevehetően ugyanez a helyzet az említett fonémák hosszú megfelelőivel kapcsolatban. /*j:*/ egyértelműen [*j:*]-t eredményez, s Réka a hosszú /*r:*/-t is következetesen [*j:*]-nek ejti, az /*l:*/-nek [*j:*] felel meg, amint ezt /*l*/ → [*j*] alapján várjuk.

3. Az /*l*/, /*r*/ → [*j*] hanghelyettesítés tárgyalt gyermeknyelvi esete két további, általános tanulsággal szolgál.

3.1. Jakobson mind a nyelv, mind a nyelvet beszélő egyed fonológiai rendszerének kifejlődésében azt a közösen érvényes törvényszerűséget véli felfedezni (l. Jakobson 1949/1969. különösen 88–90), hogy ez a fejlődés egy differenciálatlan kezdőponttól a differenciált végpontig (a teljes rendszerig, S_f-ig) haladva először az élesebben ellentétes oppozíció, majd a fokozatosan kisebb mértékű kontrasztot képviselő oppozíciók kifejlesztésével következik be. Ebből egyébként az a szabályszerűség is szükségképpen adódik, hogy minden nyelvben először meg kell lenni bizonyos alapvető oppozícióknak ahhoz, hogy ugyanabban a nyelvben egyéb oppozíciók is előfordulhassanak. Mármost, ha ez így áll, akkor természetesnek kell tartanunk, hogy minden nyelvben — éppen a legnagyobb kontraszt, vagyis a különbözőségek kvantitatív maximumai alapján — elsőként, illetőleg mindenképpen meglegyen az alapvető magánhangzó-háromszög: /a/—/i/—/u/ és az alapvető mássalhangzó-háromszög: /*p*/—/*t*/—/*k*/ (vö. Jakobson–Halle 1968/1969. 51–3). Ami a magánhangzókat illeti, az újperzsa példája (amelyben egy /a/—/e/—/o/ rövid és egy /*a:*/—/*i:*/—/*u:*/ hosszú magánhangzórendszerrel van dolgunk) cáfolja ezt a — mind megokolásában, mind érvényesülésében igen, de kizárólagosságában nem helyes — elméletet. Másfelől, ha egyes mássalhangzók, mint az /*r*/ is, nehéz vagy perifériális hangnak minősülnek, s emiatt későig nem jelennek meg a kisgyermek hangrendszerében, akkor ezek miért nem olyan elemekkel helyettesítődnek, amelyek — Jakobson terminusával — alapvetőnek számítanak? Nyilvánvalóan arról van szó, hogy a jakobsoni elv mellett a teljes fonológiai rendszer kialakulásának folyamatában egy másik meghatározó tendencia is érvényesül, a nyelvhasználat korai szakaszának az a ténye, hogy a beszédprodukció kevéssé automatizált, a beszélő — nem tudatosan — fokozatosan számol az egyes hangok ejtésének összetett vagy kevésbé összetett voltával, nehézségi fokával.

3.2. A kisgyerek nyelvi tevékenységében saját rendszert használ, az S_f helyett S_r-t, a két rendszer meglétének azonban tudatában van. Nyelvi tevékenységének törvényszerűen meglevő szociális jellege mellett kifejleszti annak egyedi szféráját is, amelynek döntő szerepet ad.

E két szféra állandó megléte és szükségszerű egymásrautaltsága a nyelv más szintjein is megvan, azonosan fontos részténye zőként. Enélkül elképzelhetetlen lenne egyebek mellett nyelvi normáról beszélni.

ASZTALOS GÁBOR—SZENDE TAMÁS

Hivatkozások

BALASSA JÓZSEF, A gyermek nyelvének fejlődése. NyK. 23:1893, 60—73 és 129—44

JAKOBSON, R., A gyermeknyelv hangtörvényei és helyük az általános fonológiában: Jakobson, R., Hang — jel — vers. (Szerk.: Fónagy Iván és Szépe György) Budapest, 1969. 74—90; eredetije: Les lois phoniques du langage enfantin et leurs place dans la phonologie générale: N. Trubetzkoy, Principes de phonologie. Párizs, 1949. 367—79.

JAKOBSON, R. — HALLE, M., Fonológia és fonetika: R. Jakobson, Hang — Jel — vers. (Szerk. Fónagy Iván és Szépe György) Budapest 1969, 11—65; eredetije: Phonology in relation to phonetics: Manual of phonetics. (Szerk.: B. Malmberg) Amszterdam, 1968. 411—49.

LAZICZIUS GYULA, Fonétika. Budapest, 1944.

S. MEGGYES KLÁRA, Egy kétéves gyermek nyelvi rendszere. NytudÉrt. 73. sz. Budapest, 1971.

PONORI THEWREWK EMIL, A gyermeknyelvről. Pest, 1871.

TRUBETZKOY, N., Grundzüge der Phonologie. Göttinga, 1958. (első kiadása: 1939.).

VÉRTES JÓZSEF, A gyermeknyelv hangtana. NyF. 22. sz. Budapest, 1905.

VÉRTES O. ANDRÁS, A gyermek nyelve. Budapest, 1955.

Ein Beitrag zur Frage der Entwicklung des Lautsystems im Kleinkindesalter

Lautersatz im Kleinkindesalter (wie z. B. /l/, /r/ → [j]) führt zur Entwicklung von zwei souverän und simultan wirkenden Lautsystemen. Das volle System (S_f) wird bei Perzeption, das durch Lautersatz reduzierte (S_t) bei Sprechproduktion verwendet. /r/ als 'schwierig artikulierbarer' Laut wird oft durch [j] vertreten. Die Reduktion erfolgt also durch Anwendung eines Elementes gleichzeitig für mehrere Phoneme. Die Art und Weise des Ersetzens mancher Sprechlaute im Kleinkinderalter stellt das JAKOBSONsche Prinzip der Hierarchie aufgrund der Polarität einzelner Oppositionen im Aufbau des vollen phonologischen Systems von Sprachen bzw. bei Individuen der Sprachgemeinschaft, in Abrede.

GÁBOR ASZTALOS—TAMÁS SZENDE

Jelentés, világkép és teljes világ

It is apparent that for the most part responses are not made to unorganized masses of stimuli or to stimuli in isolation, but rather to patterns or groups of stimuli. This patterning of stimulus input is not dictated by physical properties of the stimuli themselves but is imposed upon physical events by both innate and learned properties of the organism.

OSGOOD—SEBEOK: Psycholinguistics p. 51—52.

1. A jelentés elsajátításának folyamata

1.1. A beszélni még nem tudó kisgyermek, miután először kinyitotta a szemét s kezdetleges látása lassan fejlettebbé vált, színes pontok — esetleg foltok — folyamatos, számára elemezhetetlen összességét érzékeli. Számára a külvilág (vagy inkább: a világ, hiszen magát nem különbözteti meg a környezettől) mindenek előtt: egységes. Élményében a struktúra annyira új és sokértelmű, hogy eleinte meg sem próbálja értelmezni. Számára a világ tarkaságában is egységes, egységbe foglalja a színes ponthalmaz két alapvető tulajdonsága: az érzékelhetőség és értelmezhetetlenség.

Azzal párhuzamosan, hogy a gyermek megpróbálja a térben vagy időben egymás mellett előforduló valóságrészeket pusztán érzékszerveivel kielemezni, megjelenik egy tényező, amely az elemzés, értelmezés sokféle lehetősége közül egynek készít medret, s az értelmezést egy bizonyos mederbe terelvén meggyorsítja lefolyását, elvéve cserébe az értelmezési mód szabad[1] kiválasztásának lehetőségét. Vizsgáljuk meg, mi ez a tényező.

A gyermek számára addig nagyrészt elemezhetetlen, egységes világ szituációsorozatában olyan szituációképek kezdenek előfordulni, melyekhez egy hangsor érzékelése járul. Lassanként a gyermek ezeket kitüntetett szituációképekként tartja számon. Fokozatosan — talán a kitüntetett figyelem gyümölcseként — felismeri, hogy egy bizonyos hangsorhoz, bármilyen sokszor fordul is elő, mindig olyan szituációképek tartoznak, amelyek egymásra többékevésbé hasonlítanak. Ekkor, valószínűleg öntudatlanul, igyekszik kiemelni a szituációképekből azt a mozzanatot, amely minden esetben együtt

[1] Tulajdonképpen teljesen szabad kiválasztásról már nem is lehetne szó, mert a gyermek érzékelő-apparátusa (érzékszerveinek együttese) ezt a szabadságot akkor is szűk határok közé szorítaná, ha az új tényező (a jelentés) nem lépne be. Csakhogy a szűk határok közt mégis maradna valamelyes szabadság; az emberi világ bonyolult belső tagozódását a jelentés bevezetése nélkül az újonnan jött ember érzékelőapparátusa nem tudná pontosan meghatározni. Ezzel részletesen a 2.2.2. pontban foglalkozom majd

jár a hangsorral, azaz azt a mozzanatot, amely a megragadott részleges hasonlóság alapjául szolgál. Ezt a mozzanatot a keresésére beállítódott érzékelőapparátus fölerősíti, a többit pedig, mint irrelevánsakat, visszasüllyeszti a még elemzetlen „háttérbe". Ily módon a hangsor mintegy k i s z ó l í t o t t a a tömegből denotátumát. A sokféleképpen csoportosítható ponthalmaz (esetleg : folthalmaz) csoportosításának problémáját a hangsorral való egyeztetésre törekvő gyermek — bár tudtán kívül olyan módon, amely már a nyelvben hallgatólagosan adva volt — megoldotta.

A fönti folyamatot úgy is megfogalmazhatjuk, hogy a gyermek addig szűri ki az irreleváns valóságelemeket, míg fönn nem marad a hangsor jelentésének megfelelő. A végtelenszámú szobor lehetőségét magábarejtő kőtömböt (a valóságot) addig faragja, míg a hangsor jelentésének megfelelő szobrot (denotátumot) ki nem alakítja. (Miután pedig az eredmény néhány ellenőrzést sikeresen kiállt, a hangsor és a „megfejtett" valóságdarab közti asszociációs kapcsolat „abszolutizálódik", azaz annyira elmélyül, hogy a hangsor és a denotátum kölcsönösen fölidézik egymást a tudatban akkor is, ha a másik nincs jelen : egy konkrét denotátum a megfelelő hangsor pszichikai lenyomatát, egy konkrét hangsor pedig a megfelelő denotátum pszichikai lenyomatát. A pszichikai lenyomat mindkét esetben osztály-jellegű, egy hangsor pszichikai lenyomata például az illető hangsor több-kevesebb eltéréssel kiejtett változatainak általánosulása, osztállyá szerveződése, egy denotátum pszichikai lenyomata pedig az illető denotátum több-kevesebb eltéréssel előforduló változatainak általánosulása, osztállyá szerveződése.)[2]

A jelentést, azaz a jel alkalmazhatóságának szabályát tehát a gyermek a többször hallott hangsor és az azt kísérő szituációképek szembesítése alapján — a fönt vázolt szűrőfolyamat során — sajátítja el.

1.2. Ugyanakkor a föntiekben csak egyik oldalról vázoltuk a szűrőfolyamatot, amely pedig kétirányú. Egyfelől — mint vázoltuk — a részleges hasonlóság élményétől sarkallt gyermek fokozatosan kielemzi a külvilágból az ismétlődő hangsornak megfelelő denotátumot. Másfelől viszont ugyanazon szituációképekhez járulhatnak olyan hangsorok, amelyek összefolyó érthetetlenségéből valamilyen részleges hasonlóság csendül ki. Így a gyermek fokozatosan megkeresi a hangsorok közti részleges hasonlóság alapját képező nyelvi elemeket, s a nem mindig kísérő nyelvi elemek kiszűrése után asszociációs kapcsolat jön létre az ismétlődő szituációkép és az azt m i n d e n e s e t b e n kísérő nyelvi elemek között.

Mindezekből következik, hogy a szituációképek és hangsorok (nyelven túli valóság és nyelv) találkozásának fényénél nemcsak a szituációkép színes folthalmaza tisztul véges részek könnyen kezelhető struktúrájává, hanem az összefolyó, önmagában értelmezhetetlen hangsor (mondat) is jelentéssel bíró részek (szavak) tagolt láncolatává. A jelentés elsajátításával, azaz a nyelvnek a kisgyermek életében való megjelenésével a nyelven kívüli valóság illetve a nyelv belső szerkezete egymással kölcsönhatásban bontakozik ki. Az egyén fejlődésében ez adja konkrét vetületét annak az elméleti megfelelésnek, amelyet F. DE SAUSSURE tételezett föl a nyelv rendszerében : szerinte az önmagában ködszerű gondolat és az önmagában ködszerű hangsor kölcsönösen egységekre

[2] A hangkép pszichikai lenyomatáról l. F. DE SAUSSURE : Bevezetés az általános nyelvészetbe 92.

tagolják egymást.[3] Ezzel összhangban másutt[4] azt írja, hogy a fogalmak nem létezhetnek a nyelv előtt. (A két gondolat szerves összefüggése világos: a nyelvben kifejezett gondolat fogalmakra tagolódik, a nyelv megjelenése előtt a ködszerű, tagolatlan gondolat éppen a fogalmakat, azok tagoló hatását nélkülözte.) Ugyanakkor F. DE SAUSSURE két kérdésre nem ad választ. Egyrészt arra, hogy a nyelv a fogalmak és hangsorok határait milyen szempontot — vagy szempontokat — követve szabja meg. Másrészt nem válaszol arra a filozófiai szempontból még jelentősebb kérdésre, hogy a fogalmakat — azaz a világ konkrét részeinek pszichikai osztályokba való szerveződéseit — egyedül lehetséges terjedelműeknek fogjuk-e föl vagy sem. Már itt előre bocsátom válaszomat erre a kérdésre: nem kell elméletileg is minden más lehetőséget kizáró érvényűnek tartanunk a világnak a fogalomrendszerben adott belső tagolását. Mint a filozófiai következmények között látni fogjuk, a nyelv a világban rejlő elméletileg végtelenszámú — noha nem *akármilyen!* — szerkezetlehetőség közül *egyet* hív elő, nevezetesen a maga — részben a nyelven kívüli valóságtól, részben az emberi biológikumtól meghatározott — szerkezetének megfelelőt.

2. A folyamat filozófiai következményei

2.1. A — még az érzékelőapparátus által meghatározott tartományon belül is — sokféleképpen elemezhető és éppen ezért a gyermek számára nagyrészt elemezhetetlen világ, amely elemezhetetlenségénél fogva kezdetben egységesnek látszott, éppen a fönt vázolt kétirányú „szűrőfolyamat" egyik eredményeként kezd véges, kontúrokkal bíró részek struktúrájává átváltozni. A gyermek számára a struktúra olyan mértékben lesz egyre rendezettebb, ahogy mind több és több hangsor választja ki, „teremti meg" a neki megfelelő valóságrészt. A hangsorok rendező munkájának hatására a világ lassanként egy bizonyos megnyugtató, a gyakorlatban könnyen kezelhető értelmezést kap. A gyermek számára tehát nem úgy játszódott le a folyamat, hogy bizonyos valóságrészek (tárgyak, cselekvések stb.) nyelvi címkét kaptak egy hangsortól,[5] hanem a hangsor mintegy m e g s z ü l t e a valóságdarabokat a gyermek számára — a káoszból.

Természetesen a „teremti meg" és „megszülte" kifejezéseket nem szabad materiális értelemben venni. Világos, hogy a hangsor képtelen lenne valamely valóságdarabot felmutatni ott, ahol ennek anyagi feltételei nem lennének adva, a hangsor nem a semmiből teremt. A hangsor hatására mintegy kiemelkedő valóságdarab addig is b e n n e v o l t a gyermek által érzékelt valóságban, csakhogy mint kielemzetlen mozzanat. A hangsor — a gyermeknek az 1.1. pontban vázolt egyeztetési törekvésén keresztül — ezt mint részt határolja körül, környezetéből mintegy kihasítva mutatja föl. A jelentés elsajátításának folyamata tehát a valóságdarabokat nem egzisztenciális értelemben teremti meg, de megteremti őket m i n t r é s z e k e t , amelyekből az ember világa fölépül. Az emberi világban kijelöli határaikat s — a jelentések kialakuló rendszerében elfoglalt helyén keresztül — helyüket és szerepüket ebben a vi-

[3] F. DE SAUSSURE: Bevezetés az általános nyelvészetbe 144—146.
[4] F. DE SASSURE: Ibid. 91.
[5] Ez az egyed fejlődésében konkrét vetülete lehet annak a F. DE SAUSSURE-i tételnek, hogy a nyelvet nem szabad a világ dolgaira vonatkozó névjegyzéknek tekinteni, mert a szavak előtt nem léteztek kész fogalmak. F. DE S.: Ibid. 91.

lágban.[6] A nyelv jelentéseiben az ember által érzékelt világ adva van. A nyelvet és a világot egyszerre tanuló kisgyermek két nagy feladata egymást könnyíti, mert a nyelvben húzódik meg az az emberiség készítette térkép, melynek segítségével az új ember a világ tájaira ráismerhet, a világ labirintusában eligazodhat. B. L. Whorf[7] hasonló gondolatnak adja tömör megfogalmazását: „. . . .we dissect nature along lines laid down by our native languages."

2.2.1. A színes pontok halmazára a hangsorral való egyeztetés érdekében a gyermek mintegy „kénytelen" olyan fókusztávolságból tekinteni és a színes pontokat olyan nagyságrendben csoportosítani, mint amilyen a denotátumok fölismeréséhez szükséges. Kevés tehát azt mondani, hogy a gyermek a világ leírásának eszközéhez jutott a fogalmak, a nyelv elsajátításával. A nyelvvel a gyermek a világ értelmezésének eszközét kapta, eszközt, amelylyel a teljes világból[8] kihasítja az emberi világot. Ezen kívül a nyelv az értelmezésnek olyan eszköze, mely az értelmezés módját is magába zárja hallgatólagosan. Hogy ezt belássuk, elég arra gondolni, hogy a szavak elfogadása máris megköveteli tőlünk, hogy a világ részeinek nagyságrendjét a szavak denotátumai által képviselt nagyságrendekben lássuk. Tulajdonképpen a jelentés elsajátításával a gyermek — legalábbis alapvonásaiban — elődei világértelmezését vette át. A világ elvben végtelenszámú struktúralehetőségéből a jelentés elsajátítása a gyermek számára kizárólagos érvénnyel kihasít egy bizonyos struktúrát: az emberi világét.

2.2.2. Ugyanakkor természetesen igaz, hogy ezt a fókusztávolságot, a pontok csoportosításából nyert részek nagyságrendjét, valamikor régen az ember érzékszerveinek szerkezeti sajátosságai szabták meg. Ezek a biológiai sajátosságok ma is képesek lennének egymagukban, tehát a jelentés segítsége nélkül megtalálni az embernek való nagyságrendeket, de az ember világának értelmes belső határait, az egész emberi világkép aprólékosan bonyolult belső szerkezetét a magárahagyott emberi biológikum nem tudná rekonstruálni.

Az emberi érzékelőapparátusnak (az érzékszervek együttesének) három fő tevékenységi formája van arra, hogy szerkezetbe szervezze, amit érzékel: (1) csoportosítás, (2) bezárás, kiegészítés, (3) azonosítás, tapasztalatáttevés.[9] De a pontos, mindenre kiterjedő tagoláshoz — a jelentés segítsége nélkül — mindez kevés lenne. Ezt bizonyítandó elég arra gondolni, hogy számunkra ismeretlen nyelvet hallás után nem tudunk szavakra tagolni, pedig a fülünk ugyanolyan hangközöket érzékelhetne, mint egy ismert nyelv esetében, amely szinte magától részekre tagolódik. Világos, hogy a hangközök érzékelése, a fiziológiai aspektus, csak járulékos és önmagában elégtelen segítség a tagolásban, míg a tagolás munkájának lényegesebb részét a jelentés végzi. Hasonlóképpen a világ „hangközei", érzékelhető határvonalai sem lennének elégségesek ahhoz, hogy segítségükkel a világot az emberi világképnek megfelelő részekre bontsuk, ehhez már hozzájuk kell adnunk valami emberit, a jelentést, amelyben évezredek tagolási erőfeszítése rakódott le. A jelentés belépése nélkül az emberi érzékelőapparátus (a nagyon tiszta, (1)—(2)—(3)-al megoldható

[6] A rendszeren belüli helyre és szerepre F. de S. az összefoglaló értéket terminust használja. F. de S.: Ibid. 142.
[7] B. L. Whorf: Language, Thought and Reality. New York. 1956. 212.
[8] A teljes világ és az emberi világkép viszonyáról a 2.4. pontban lesz szó.
[9] Ezek részletes leírását l. Osgood—Sebeok: Psycholinguistics 51—53.

',biológiai" esetek kivételével) számtalanszor nem tudna dönteni a tagolás miként jét illetően, mert a különböző, de egyformán önkényesnek tűnő megoldási lehetőségek közt nem vezetné semmi. De ahol az ember puszta érzékszervei számára megszűnik a tagolás eldönthetősége, ott az emberi értelem még részletes tagolásra képes. Az évezredeken áthúzódó emberi értelem tagolási munkája a jelentésben összpontosul, s a kisgyermeknek ez mint szerszám áll rendelkezésére, amellyel mintegy öntudatlanul kidolgozhatja az elődök által kitapogatott emberi világot.

Összegezve: a teljes világ végtelen struktúralehetőségéből az emberi érzékelőapparátus kihasítja a struktúralehetőségeknek egy sokkal kisebb csoportját, amelyet egy bizonyos struktúrává szűkíteni önerejéből már nem lenne képes. A struktúralehetőségeknek e kisebb csoportjától az egy bizonyos struktúráig, az emberi világkép struktúrájáig az embert már csak a jelentés elsajátítása viheti el. A jelentés elsajátításával minden új ember az emberiség sokezeréves elemzési erőfeszítésének eredményét kapja meg.

2.3. Mire a gyermek a nyelvet jól megtanulja, mire felnőtt lesz belőle' már végérvényesen az emberi világ, az ember által érzékelt világ számára a világ. Már föl sem vetődik benne, hogy a világot máshogyan, másféle fókusztávolságból is lehetne értelmezni. Számára a világ már végérvényesen véges részek megmerevedett struktúrája. A nyelv mindennapi sikeres használatával a csak egyféleképp értelmezhetőségnek ez az előítélete a túl gyakorlatias szemléletű emberben a világ attributumaként fogalmazódik meg vagy él megfogalmazatlanul a tudatban. A látott kép tulajdonságait kizárólag a külvilág egyértelműnek, abszolútnak elképzelt tulajdonságiból vezeti le, holott részben a szemlélet eszközeiből (érzékszervek, jelentés) kellene, mert ezek valamelyes szabadság meghagyásával a szemlélet módját is megszabják. Persze az ember önnön szemléletének módjával nem találkozik olyan közvetlenül, mint szemléletének tárgyaival, így tévedése érthető: pusztán a szemlélet tárgyának tulajdonít olyasmit, ami részben a szemlélet módjából és az azt képviselő eszközéből fakad. Azok a tulajdonságok, amelyeket egy tárgy szemlélésekor érzékelünk, mindig az érzékelt tárgy tulajdonságainak és az érzékelő szubjektum tulajdonságainak egymásrahatásából jönnek létre. Már most előre bocsáthatjuk e gondolatnak a 2.5. pontban sorra kerülő általánosítását: az érzékelt világ az objektum és a szubjektum összegeződése.

2.4. A valóságot nem a nyelv teremti, de a nyelvben kifejezett valóságot részben igen. Mint ahogy a kép, amelyet látunk, a külső valóság és szemünk tulajdonságainak összegeződése, úgy a nyelvben kifejezett valóság a nyelven kívüli valóság tulajdonságainak és a nyelv tulajdonságainak összegeződése. Vagyis a nyelvben kifejezett valóságot részben a nyelven kívüli valóság teremtette, részben pedig maga a nyelv. A nyelv azonban maga is két elem összegeződéséből jött létre: egyfelől a nyelven kívüli valóságnak, másfelől a szubjektum, az ember biológiai tulajdonságainak összegeződéséből.

Végelemzésben tehát a nyelvben kifejezett valóság a nyelven kívüli valóság tulajdonságainak és az ember tulajdonságainak egymásrahatásából, összegeződéséből születik meg.

Mindebből két következtetés adódik.

2.4.1. Egyrészt, ha a nyelvben kifejezett valóság a nyelven kívüli valóság és az ember tulajdonságainak összegeződése, akkor az emberen kívüli

valóságnak nem adhatjuk olyan nyelvi leírását, amelyből az embert teljesen kiküszöböltük: a nyelvben az emberen kívüli valóságnak csak az emberi biológikumon átszűrt képe jelenhet meg. Az emberen kívüli valóságról nem beszélhetünk úgy, hogy egyben magunkról is ne beszélnénk. Az emberen kívüli valóságról adott beszámolónkban szükségszerűen van egy szubjektív elem. Filozófiai értelemben tehát minden mondat hiányos, amely nem így kezdődik: „Azt érzékelem, hogy..."[10]

2.4.2. A másik következtetés a kanti Ding an sich-hel kapcsolatos. IMMANUEL KANT szerint létezik egy magában való világ, mely el van zárva az emberi megismerés elől, s az érzékeink adta világtól kifürkészhetetlen lényege szerint különbözik. Szerinte tehát az érzékelt és a magánvaló világ metafizikailag is különböző, a kettő között semmilyen átvezetés, kapcsolat vagy részleges azonosság nincs: a magában való világ transzcendens.

Értelmezésemben a magában való világ fogalmára szükség van, de módosított értelemben: a magában való világ a teljes valóság, melynek végtelen struktúralehetősége nincs még egy bizonyos struktúrára leszűkítve. Ez a valóság végtelen oldalú, végtelen szempontból kellene egyszerre nézni ahhoz, hogy leírhassuk. De a nyelvben csak egyetlen szempont határozza meg a szemléletet: a nyelvben a sokezeréves gyakorlati tapasztalatok rakódtak le a világ értelmezésének eszközévé. A nyelvi leírásban tehát a végtelenoldalú „Welt an sich"-et egyetlen szempontból ábrázolja a nyelv. Igaz tehát, hogy a magánvaló világot nem tudja kimerítően ábrázolni, de nem igaz, hogy amit ábrázol, az nem a magánvaló világ része. A nyelvben ábrázolt világ benne van a magánvaló világban, annak egy mozzanata. Ennélfogva a magában való világ metafizikailag nem különbözik a nyelvben ábrázolt világtól, szubsztanciájában azonos vele, nem transzcendens. Transzcendenciáról csak abban az értelemben beszélhetünk, hogy valóban vannak tartományok az emberi világképen túl, mivel az nem meríti ki a teljes világot, hiszen a teljes világ végtelenszámú struktúralehetőségéből az emberi világ *egy* lehetőség megvalósulása. Ebben az értelemben beszélhetünk transzcendenciáról, amely kiválthatja csodálatunkat a létezés végtelen gazdagsága előtt. De a teljes világ már ebben az értelemben is kizárja a transzcendencia fogalmát: a teljes világot semmi sem haladhatja túl, a teljes valóságon kívül semmi sem létezhet. S mert a nyelvben a valóságnak csak az emberi biologikumon átszűrt képe jelenhet meg, arra kell következtetnünk, hogy a teljes valóság nagy része a nyelvben nem fejezhető ki.

2.5. A teljes világ végtelenszámú — noha korántsem *mindenféle!* — szobor lehetőségét magábarejtő kőtömb. A teljes világ egy részecskéjének érzékelőapparátusában a teljes világ mint egy bizonyos szobor képeződik le. Az érzékelt világkép tulajdonságai tehát részben a teljes világ tulajdonságainak, részben pedig érzékelőapparátusunk tulajdonságainak teremtményei. Az érzékelt világ a végtelen objektum és a véges szubjektum összegeződése.

[10] A pszichikai jelenségről számot adó ún. modalitas keretmondatoknak a nyelvi rendszerben elfoglalt helyéről l ZSILKA JÁNOS: Nyelvi rendszer és valóság 215—218.

Nincs szó arról, hogy az ember által érzékelt világképnek nincs valóságértéke. Arról sincs szó, hogy az ember által érzékelt világkép kevésbé lenne valós a teljes világnál, azért mert annak csak töredéke. Nagy és kicsi egyforma fokon létezik, a valóságnak csak egy fokozata van. A nyelvben kifejezett emberi világ valóságosan létezik, b e n n e v a n a kőtömbben, mint e g y b i z o n y o s szobor, amely a teljes világ és az ember érintkezési pontján jön létre. Az érzékelt világ valóságos, csak nem kizárólagos érvénnyel az, valóságos, csak nem meríti ki a t e l j e s valóságot. Valós, mint a teljes világ és az ember érintkezési pontjából fakadó világkép, de végtelenszámú más érintkezési pont is van, végtelenszámú más világképpel. Ezek mindegyike valóságot ír le és ezek összegeződéséből épül föl a teljes világ önarcképe, amelynek azonban csak kis töredékét, az emberi világkép határain belül húzódó vonásait képes megrajzolni az emberi nyelv.

DÁVIDHÁZI PÉTER

Meaning, Conception of the Universe and the Entire Universe

The process of acquiring the lexical meanings of words constitutes the subject-matter of this study. This process — in the course of which the so far uninterpreted external world is articulated by delimiting certain constituents, on the one hand, and the portions of so far uninterpreted sets of phonemes are established, on the other — is analyzed and the analysis leads to various philosophical conclusions. The acquisition of the words' meanings has a determining role in the shaping of the conception of the universe. The acquisition of meaning, so to say, cuts out the segment of man's world from the infinite number of the structural possibilities of the entire universe. This entire universe in contrast to the Kantian „Ding an Sich" does not differ metaphysically from the human world, only it is *more* that that: man's world is a real world because it is contained in the complete universe, being a fragment of it. The reality expressed by the language is an external reality which comes into existence as a summary of the infinite objective and the finite subjective. The portrait of the entire universe is built up from the conceptions of the universe, thus portrait, however, cannot be expressed in language, unless in a very fragmentary way.

PÉTER DÁVIDHÁZI

A szibériai sámánizmus

A *sámán* szó és a *sámánizmus* elnevezés Szibériából terjedt el világszerte, ma talán ez a legszélesebb körben ismert szibériai fogalom, mégsem tudunk eleget róla. Különösen az utóbbi fél évszázadban kiderült, hogy a szibériai sámánizmus hiedelmeihez és szokásaihoz tartozó jelenségek a világ más tájain is előfordulnak. Ismerjük az afrikai megszállottság-vallásokat, az indiai *yogi*kat, az eksztázis világszerte megtalálható jelenségeit, minden kontinens varázslóit és törzsi papjait, akiknek tevékenysége sokban hasonlít a szibériai sámánokéhoz. Az Észak-amerikai eszkimók, Kanada és az Egyesült Államok számos indián törzsének varázslói és *medicine man*-jei sokban hasonlítanak a szibériai sámánokra, és mivel e népek Ázsiából jutottak Amerikába, életmódjuk is hasonló körülmények között zajlik, lehetséges, hogy az ázsiai sámánizmus közvetett módon kapcsolatba hozható velük. Azt pedig történelmi és nyelvi adatok egyformán bizonyítják, hogy délen és keleten a buddhizmussal és lámaizmussal, délen és nyugaton az iszlámmal, a kereszténységgel pedig szinte minden oldalról is kapcsolatba került a szibériai sámánizmus. Ez a kapcsolat évszázadoknál, sőt akár évezrednél is nagyobb idő óta tart, és mind a múltban, mind a jelenben átmeneti formákat hozott létre: Belső-Ázsia mohamedánjainak vallásában (például Khorezm környékén) a korábbi sámánizmus nyomait találjuk meg; a lappok, de akár a svédek és finnek nem is olyan régi protestáns szektáinak nem egy extatikus szokásában a régebbi sámánizmus maradványait vélhetjük. Mindezeket azonban csak azért említettük, hogy rögtön hangsúlyozzuk: a szibériai sámánizmus egy viszonylag jól körülhatárolt jelenség, és éppen azt sajnálhatjuk, hogy még ma is keveset tudunk erről a centrális területről, különösen a sámánizmus társadalomtörténetét illetően hiányosak forrásaink, sőt talán már helyrehozhatatlanul tüntek el a régi adatok.

A sámánizmus körülbelül a 40. szélességi körtől északra egész Szibériában megtalálható. Történetileg ide sorolhatjuk az európai finnugor népek hasonló hitvilágát is: viszonylag gazdag ismeretanyagunk van a lappok, permi és volgai finnugorok régi hitvilágáról, de még a finnek és észtek, sőt a magyarok néphagyományai között is kimutatták a sámánizmus maradványait. Noha nem minden kétséget kiálló bizonyítékok szerint, mégis arra gondolhatunk, hogy az ókor több keletről jött európai népe (a szkiták, hunok, talán az avarok is) ismerték a sámánizmust. Mivel több ázsiai török nép sámánizmusa vitathatatlan tény, azt is biztosra vehetjük, hogy a keletről nyugatra törő mongol és tatár csoportok is ismerték a sámánizmust. Rögtön hozzá kell tenni azonban ehhez azt, hogy nem sokkal az iszlám kialakulása után Belső-Ázsia

altáji népei már mohamedánok, ezért a középkortól kezdve a sámánizmus nem általuk terjed tova.

Időben nehezebb körülhatárolni a sámánizmust. Egyes kutatók egyébként pontos évszámokkal nehezen datálható szibériai sziklarajzokon sámánok és sámántárgyak képét látják, s mivel a sámánok felszerelésében fontos szerepe van a fémeknek, arra gondolnak, hogy a szibériai bronzkor óta beszélhetünk sámánizmusról is. Ez a lehetőség nincs kizárva, de bizonyítva sem. Közvetlen történeti adataink ugyan elég régiek, mégsem nyúlnak vissza évezredek mélyére. Feltűnő, hogy a régi kínai írásos források általában hallgatnak a sámánizmusról északi szomszédjaik említésekor, de ez mégsem nevezhető *argumentum ex silentio* érvnek. A legrégibb uigur könyv, az 1069-re datált *Kudatku bilik* már említi a sámán nevét (*kam*), és amikor 1254-ben Willelmus de Rubruk ferencesrendi pápai követ Möngge mongol nagykán udvarában jár, részletesen leírja a *chan* (minden bizonnyal ugyakcsak *kam*) néven nevezett sámánok tevékenységét. Beszámolójából úgy tűnik ki, mintha ekkor a sámánizmus lenne a mongol világbirodalom hivatalos „vallása". Később mongol és Belső-ázsiai mohamedán források tartalmaznak szórványos adatokat, de csak a sámánizmus déli szegélyéről.

Megnő forrásaink száma, amikor viharos gyorsasággal, az 1600-as évek első felében jószerivel az egész Szibériát keresztüljárják az orosz felfedezők és hódítók. Leírásaikban előbb csak elszórt megjegyzések vonatkoznak a tajgák és lápok lakóinak hitére, később szinte monográfiák születnek erről. Több korszakra oszthatjuk a sámánizmus megfigyelésének eredményeit és módszereit, aszerint, hogy a kutatók — egyre inkább szakképzett etnográfusok — milyen szempontokat hangsúlyoznak.

Legelőször a misszionárius szemlélete uralkodik, a sámánizmust az ördög művének tekintik. Már 1715-ben, az osztják sámánizmusról szólván Grigorij Novickij ezt vallja, és a múlt század végén is akadtak követői. A 18. század racionalizmusa adja a második korszak elméletét: a sámánizmus babona, tévelygés, amelyet a felvilágosult értelem fénye megszüntet. A nagy leírók, mint Gmelin, Pallas és mások műveiben sok-sok nép sámánizmusáról nyerünk ilyen szemléletű adatokat. Ugyanekkor formálódik ki a sámánizmus vallástörténeti értékelése. 1777-ben Georgi vallásnak nevezi a sámánizmust, az irányzat képviselői később összevetik a sámánhitet a buddhizmussal, lámaizmussal, és a sámánizmus kezdetlegesebb voltát átvétellel és „elkorcsosulással" magyarázzák. A múlt század végén bontakozik ki a sámánizmus evolucionista felfogása, amely a klasszikus orosz vallástudományi iskola művelőinél jut diadalra. Szibériába igen sok a cárizmussal elégedetlenkedő értelmiségi kerül száműzetésbe, és szellemi érdeklődésük fenntartására is foglalkoznak a sámánizmussal. Egész sor leíró monográfia, sőt vallástudományi kézikönyv születik műveikből, ezek érdeme az, hogy a pontos beszámolókon kívül megkísérlik a primitív vallások és a régészet adataival magyarázni a szibériai sámánizmust.

Századunkban azután túlságosan is tarka egymásutánban következnek a szibériai sámánizmust értelmező tudományos teóriák. Az úgynevezett „kultúrakör"-irányzatok hívei diffúzióval magyarázzák a sámánizmus elterjedését, és hol a primitív erdei vadászok, hol a füves sztyeppék déli nomádjai találmányának tartják. A svéd Ohlmarks az éghajlati és táplálkozási viszonyokra visszavezethető labilis idegállapotot, az úgynevezett „arktikus hisztériát" tartja magyarázatnak, az orosz származású Shirokogoroff mindehhez a társadalmi-szociológiai szempontokat kapcsolja. Eliade az arhaikus extázistech-

nikák (főként gomba-alapanyagú hallucinogén szerek fogyasztása, monoton dobolással való transzba esés) meglétét tartja döntő elemnek, és ennek okán délről eredezteti az egész sámánizmust. Andreas Lommel az őstörténethez fordul, és a korai vadásztársadalmak egyetemes jegyének tartja a sámánizmust, amelynek segítségével magyarázza a prehisztórikus európai sziklarajzokat is. A birtokon belül levő szovjet kutatás sem egységes: egyesek a legrégibb vallásnak tartják a sámánizmust (Sternberg), mások (Zelenin) arra hivatkoznak, hogy ezt már megelőzte az őskultusz, újabban törzsi vallásnak nevezik (Tokarev). Legújabban az etnikus és ökológikus szempontok kerültek előtérbe. A finn Harva, az észt Paulson és a magyar Diószegi a sámánizmus helyi és népcsoportokhoz kötődő változatait hangsúlyozták, utaltak a történeti fejlődés tényeire is. A mai skandináv vallástudomány (Hultkrantz) a környezet meghatározó voltát hangsúlyozza.

Könnyű lenne azt mondani, hogy mindezek a nézetek egymást kiegészítve érvényesek: mindmáig hiányzik azonban a szibériai sámánizmus szintétikus szemléletének kialakulása. Erre azért is szükség volna, mert az előbb felsorolt sokféleség nem véletlen, ma már tudjuk, hogy a szibériai sámánizmus területileg is különböző szférákra bomlik, és ezt valószínűleg történeti és társadalmi körülmények is magyarázzák.

Általában három szférát szokás megkülönböztetni: a magas észak tundráit, az erdős tajgát, és az ettől délre elterülő sztyeppét.

Az a r k t i k u s területen az életmód a legkezdetlegesebb, a társadalmi viszonyok a legfejletlenebbek. Az alapvető egység a gyűjtögető-zsákmányoló család és nemzetség, a törzsnél kisebb fokozatok. A nélkülözések következtében is szinte általános az idegbetegség, férfiakra és nőkre egyformán hat. Itt minden családban van sámán, általában férfiak. A sámánok nem vezetői a törzseknek vagy nemzetségnek, elvileg mindenki lehet sámán. A sámánok viszonylag kevés bódító szert fogyasztanak, elhivatásuk a szellemek által történik, a sámán nem tanul, hanem mintegy annak születik. A sámánszeánszok ugyanakkor vadabbak, a transzba esett sámán „lelke" mind a felső, mind az alsó világot bejárja. Igen határozott a szekszuális neurózisok nyoma a sámánoknál, de ez társadalmilag nem intézményesül. A sámán általában részt vesz a mindennapi gazdasági tevékenységben.

E területen belül is különbséget láthatunk keleti és nyugati népek között. A paleo-szibériai népeknél (csukcsok, korjákok, kamcsatkaiak) körében a legegyszerűbb társadalmi formák találhatók, a sámánokat aszerint osztják csoportokba, fokozatokba, hogy milyen módon érik el a révületet, milyen szellemutakat tesznek meg, milyen céllal esnek transzba (gyógyítás, halottakról megemlékezés, vagy a holtak lelkének vezetése [*psychopompos*]). Tipológiailag ehhez a legrégiesebb sámánizmushoz kapcsolhatjuk az eszkimó sámánizmus alapjait is. A nyugatibb népeknél (leginkább az Ob és Jenniszej közti szamojédok körében) a sámánok fokozatait az szabja meg, hogy milyen eszközökkel rendelkeznek, a tanulásnak is fokozatai ezek. A kezdő sámánnak dobverője, majd dobja, sámánöltözete van, és végül szerzi meg a fejdíszt, ami teljes jogú sámánná teszi. Itt a sámánok már egy fejlettebb nemzetségi, olykor törzsi szervezetbe kerülnek, de ezen belül társadalmi funkciójuk még nincs. Nem tudjuk biztosan, nem függ-e össze ez a különbség e területen a 16—17. századtól kezdve végbement társadalmi mozgással, de mindenképpen az arktikus sámánizmus keleti válfajától eltérő változatot jelent.

Közvetlenül összefüg ezzel a s z u b a r k t i k u s sámánizmus néhány

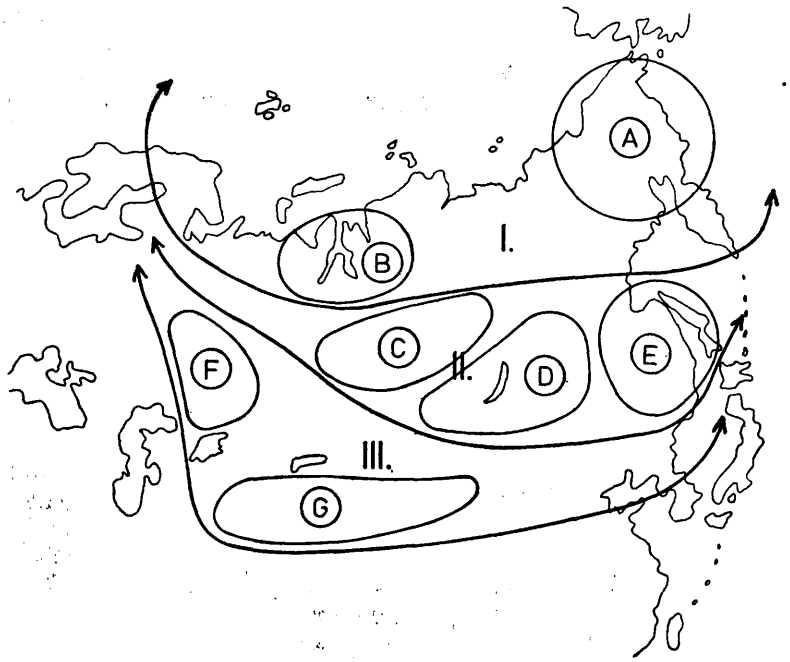

A szibériai sámánizmus régiói

I. Arktikus terület
   A) Keleti csoport (paleo-ázsiaiak)
   B) Nyugati csoport (szamojédok)
II. Szubarktikus terület
   C) Nyugati csoport (obi-ugorok, tunguzok)
   D) Keleti csoportok (burjátok, altaji törökök)
   E) Amur-vidék (paleo-ázsiaiak és keleti tunguzok)
III. Átmeneti terület
   F) Európai finnugorok
   G) Belső-ázsiaiak

vonásának kérdése. E területen a specializálódott erdei vadászat, sőt a rénszarvas- és ló-tartás is ismert, bár természetesen az ide sorolt népek egyike sem nomád jellegű állattartást folytat. A társadalom alapvető egysége a patriarchális család, a nemzetség, a frátriák, nem egy esetben az ennél is nagyobb egységek, a törzsek. A sámánizmus kapcsolatba kerül a nemzetségi kultuszokkal. Az extázis eléréséhez rendszerint hallucinogéneket szednek, a népesség kisebb része szenved az „arktikus" hisztériától, inkább csak az ideggyenge asszonyok köréből kerülnek ki a sámánok. Különösen a férfisámánok valóságos iskolát járnak ki, előbb a sámán segítői, majd tanítványok. A sámánok legalizált „nemi kapcsolatba" lépnek segítőszellemeikkel. Az egyes családokon belül csaknem örökletessé válik a sámánkodás, a sámán szinte hivatássá válik. A szubarktikus szférán, amely a 60. és 45. szélességi kör között húzódik, belül legalább két nagy, eltérő zónát különböztethetünk meg.

Az obi-ugoroknál és a tunguzoknál (bizonyos fokig a szamojédoknál és a keteknél is) megfigyelhető a törzsi szervezet nyoma. Azt is tudjuk e népek tör-

ténetéből, hogy délebbről, ahol állattartással foglalkoztak, kerültek északra. Mindez sámánizmusukat összetett, a későbbi periódusban visszafejlődött jelenséggé teszi. A sámánszeánszok poétikai értékben gazdagok, kapcsolódnak az archaikus dráma és szokások egész sorához, hősköltészet és ezzel összefüggő mitológia meg némi ábrázolóművészet kapcsolódik hozzájuk. A helyi változatok természetesen itt is bőségesen megtalálhatók. Keletebbre, különösen a burjátoknál, de általában is az altaji török népeknél igen erősnek nevezhető a sámánizmuson belül is a déli (elsősorban tibeti) hatás. Mindazáltal e népeket is a szubarktikus sámánizmus területéhez sorolhatjuk.

Külön csoportot alkotnak az Amur-vidék és Szahalin népei, amelyek sámánizmusa szubarktikus jellegű, mégis igen kezdetleges: keveredik a nemzetségi kultuszokkal. Valószínűleg a sajátos társadalmi szerkezettel (az apajogú nemzetség nem következetes kifejlődése) és a nem-mozgó, nem-állattenyésztő életmóddal függ össze mindez. Népenként és helyenként különböző a sámánizmus gyakorlata, különösen a segítőszellemek számát és a sámánkodás célját tekintve.

Ezzel már el is értünk a sztyeppevidékre, általában az *átmeneti* sámánizmus területére. Ide sorolhatjuk (a lappok kivételével) az európai finnugor népek sámánhitét, a mongolok, mandzsuk, kazahok, kirgizek és más Belső-ázsiai török népek sámánizmusát. Itt a sámánizmus nomád állattartással, sőt némi földműveléssel kapcsolódik, a társadalmi szerkezet a törzs, sőt a törzsek szövetsége, majd az állam. A sámánok hivatásos papokká válnak, a sámánizmus vallássá fejlődik. Persze e folyamat csak mintegy a végén ér el ide, akkor is csak időnként, mint például a gyorsan felépülő, de hamar szét is porló nagy nomád birodalmak esetében. Nem is pontosan tudjuk időhöz kötni e folyamatot. Annyi valószínű, hogy a népvándorlások idején már ismert a sámánizmus a füves síkságokon, de ugyanakkor mind a különböző mongol, mind a különböző Belső-ázsiai török népeknél megtalálhatók a sámánizmust megelőző hiedelemrendszerek (animizmus, őskultusz) nyomai is.

Sok vita folyt arról, hogyan ment végbe az átmenet. Főleg nyelvi adatok segítségével azt bizonyították, hogy először buddhista vándormisszionáriusok ismerték fel a sámánizmus felhasználhatóságát, és fejlesztettek ki a szubarktikus hiedelmekből vallást. Ezt igazolná maga a „sámán" szó is. Ez a szanszkrit *çramana*, páli *samana* 'buddhista szerzetes" szóból származna, és amint a tochár *samāne*, a szogd *šmn* = *šaman*, sőt a kínai *ša-men* szavak bizonyítják, széles körben vált ismertté. A szó a tunguzban *šaman*, *saman*, a mandzsuban *sama*, a nanáj (gold) nyelvben *s'aman* alakban ismert, innen jöhet a szamojéd *sāmpā* szó is, vagyis elterjedési útvonala jól nyomon követhető. Időben már jóval nehezebb elhelyeznünk, hiszen tudjuk, hogy a mongolok Dzsingisz kán idején főként a kínai vallás, Kublai kán alatt, vagyis a 13. század végén már a buddhizmus felé fordultak, a 16. századtól pedig a lámaizmus hatol északra, és kiszorítja a sámánizmust, mint vallást. (Mellékesen hadd jegyezzük meg, mivel Belső-Ázsiában már a 8. században arabok közvetítésével megjelenik az iszlám, ezért is itt a sámánizmus sosem jut a vallás fokára.)

Valamilyen módon azonban már korábban is nagy területeken függtek össze a sámánizmus jelenségei. Nem is annyira a több nyelvben megtalálható, egymással egyeztethető szavak (dél-szibériai török népek közt *kam*, a különböző mongoloknál *bö*, a jakutoknál *ojun*, szamojédoknál *tadibe*, mind 'sámán' jelentéssel) utalnak erre, hanem maga a sámánizmus gyakorlata.

Igaz ugyan, hogy az az elképzelés, amely szerint a sámán extázisa során

elveszti a maga lelkét, illetve elküldi azt a lelkek (vagy lélekalakú segítői) társaságába, ez a lélek bejárja a másvilágot, megküzd a rossz lelkekkel (betegséget vagy szerencsétlenséget hozó démonokkal), jövendőt mond, útjáról beszámol; és amely szerint mindez szorosan összefügg a világ szerkezetéről és a lélek vagy lelkek milyenségéről alkotott nézetekkel, nagyjából általános egész Szibériában, és ez még csak a sámánizmus tipológiai azonosságát bizonyítaná, de ennél több, apróbb-nagyobb vonás is egyezik. A sámánnak gyakorlatilag kivétel nélkül mindenütt dobja van, ez a segítőszellem megtestesülése. A sámán öltözete, tárgyai, „nevelődése" is igen hasonlít. Külön érdemes felfigyelni arra, hogy a sámánhoz tartozik az állatok egész régiója: inkább a vadászat és halászat szempontjából fontos állatok, bár a szubarktikus sámánizmusban a sámán gyakran az állattartás szempontjából fontos állattá változik, a sámándob és a fejdísz pedig általában rénszarvast jelképez. A sámánizmus átmeneti területein jelenik csak meg a „jó" és „rossz", vagyis a „fehér" illetve „fekete" sámán ellentéte. Csak itt válik a korábbi természeti meghatározottságból egy társadalmi oppozíció a sámán megítélésének alapjává. Csak a sámánizmus kései, széthulló, vagy a tételes vallásoktól befolyásolt szakaszán bomlik meg az az összhang, amely az animisztikusnak, totemisztikusnak nevezhető hiedelmeket, a kezdeti mitológia és epika, a színjátszás és művészet tényeit éppen a sámán alakja köré vonja. Szibériában a sámán volt a vallásos rendszerek centruma, bár a sámánizmus a szó szoros értelmében még nem vallás.

A nagy helyi és időbeli különbségek ismeretében is nagyjából így jellemezhetjük a sámánizmust. Az arktikus területeken egyszerűbb társadalmi körülmények között látványosabb, de mindennapibb jelenség. A szubarktikus övezetben a törzsivé fejlődő zsákmányolás eszmevilágát adja, végül az átmeneti területeken a vallás és ideológia küszöbére ér el. Időben is így alakult ki e folyamat: az egyes népek társadalmi evolúciója során. Sok külső hatás érte a sámánizmust, természetszerűen délről olyan hatások, amelyeket még magába olvaszthatott. A mohamedán majd a keresztény vallás legyőzte, és századunk társadalmi változásai végképp elmulasztották. 1917 után lehetett még sámánokat és áldozati helyeket, sámánsírokat találni. A legjelesebb sámánok utódai azonban vagy magukba vonult, gyakran idegroncs emberekké váltak, vagy éppen akrobatikus ügyességüket, nem mindennapi érzékenységű idegzetüket felhasználva tudósok, művészek, tanítók lettek. Egy fejezete zárult le a szemünk előtt az emberi vallások történetének, egyszersmind Szibéria etnográfiájának is. Megszünt az extázis útján a közösség érdekében a természetfeletti szellemekkel kapcsolatba lépő közvetítők és gyógyítók világa. Nem mondhatjuk, hogy a sámánizmus megismerése kulcsot ad az őskorok vadászmágiájához (annál későbbi), vagy megmagyarázza a dél-szibériai világhódítók eszmevilágát (annál korábbi, egyszerűbb). De e két pólus közti szellemi életről világméretben is érdekes képet nyújthat.

*

Természetesen a szibériai sámánizmusról adott kép még nem nyitja egyszersmind a finnugor (és a magyar) sámánizmus kérdéseinek. Önmagukban is eléggé bonyolult problémák a lapp, a permi vagy a volgai, de legkivált a balti-finn és a magyar sámánizmus kialakulásának és megmaradásának kérdései. Mégis szükségesnek látszik az, hogy ezek megoldásakor is a Szibéria

egészére felvázolt vallástörténeti helyzetképből induljunk ki. Éppen a legújabb időkben jelentek meg ugyanis azok a társadalomtörténeti, domesztikációtörténeti, historiográfiai és vallástörténeti, régészeti munkák, amelyek végre lehetővé teszik a szibériai sámánizmus szintétikus szemléletének kialakítását. Külön tanulmány feladata lenne a fentiek finnugrisztikai és magyar szempontból való értékesítése, amelyről annyi már előre látszik, hogy legalább időrendben módosítaná, értelmezésben pedig gazdagítaná mai elképzeléseinket.[1]

VOIGT VILMOS

Анисимов, А. Ф., Этапы развития первобытной религии. Москва—Ленинград, 1967
Анисимов, А. Ф., Общее и особенное в развитии общества и религии народов Сибири. Ленинград, 1969
BYHAN, ARTHUR., Die Polarvölker. Leipzig, 1909
Чернецов, В. Н., Наскальные изображения Урала. (I—II.) Москва, 1964—1971
DIÓSZEGI VILMOS, A pogány magyarok hitvilága. Budapest, 1967
DIÓSZEGI, VILMOS, Tracing the Shamans in Siberia. Oesterhout, 1968
DIÓSZEGI, V(ILMOS) (ed.), Popular Beliefs and Folklore Tradition in Siberia. Budapest, 1968
DIÓSZEGI VILMOS (szerk.), Az ősi magyar hitvilág. Budapest, 1971
DIÓSZEGI, VILMOS, Hungarian Contributions to the Shamanism. Műveltség és Hagyomány 13—14 (1971): 553—566
EDSMAN, CARL-MARTIN (ed.), Studies in Shamanism. Stockholm, 1967
Формозов, А. А., Очерки по первобытному искусству. Москва, 1969
Гурвич, И. С.—Долгих, Б. О. (ред.), Общественный строй у народов Северной Сибири. XVII — начало, XX в. Москва, 1970.
HAAVIO, MARTTI, Suomalainen mytologia. Porvoo — Helsinki, 1967
HOFFMAN, HELMUT, Symbolik der tibetischen Religionen und des Schamanismus. Stuttgart, 1967
HONKO, LAURI, De finsk-ugriske folks religion. In: Illustreret religionhistorie, redigeret af Jens Peter Asmussen og Jørgen Laessøe. I. København, 1968. 147—191
HONKO, LAURI, Uskontotieteen näkökulmia. Porvoo—Helsinki, 1972
HULTKRANTZ, ÅKE: Type of Religion in the Arctic Hunting Cultures. In: Hunting and Fishing. Ed. Harald Hvarfner. Luleå, 1965. 265—318.
Иванов, С. В., Орнамент народов Сибири как исторический источник. Москва—Ленинград, 1963
Иванов, С. В., Скульптура народов Севера Сибири. Ленинград, 1970
Кетский сборник. Мифология, этнография, тексты. Москва, 1969
KNOLL-GREILING, URSULA: Rauschinduzierende Mittel bei Naturvölkern und ihre individuelle und soziale Wirkung. Sociologus 9 (1959).
LATTIMORE, OWEN, Inner Asian Frontiers of China. New York, 1951 47—60.
LEEDS, ANTHONY—VAYDA, ANDREW P. (ed.): Man, Culture, and Animals. Washington, 1965
LEWIS, I. M. Ecstatic Religion. Harmondsworth, 1971

[1] A megszabott terjedelmű fenti írás nem pótohatja a téma részletes kifejtését. 1965-ben a NyK hasábjain (387—390 lapokon) módom volt felsorolni a sámánizmusra vonatkozó legfontosabb művek bibliográfiáját. Némi bibliográfiai kiegészítésnek tekinthető a Világirodalmi Lexikon (II. Bp. 1972. 1025) hasábjain az eksztázisirodalmakról adott rövid áttekintés. Az alábbi irodalomjegyzék mindezek következtében csak az 1965-ben még nem idézhetett műveket sorolja fel, régebbi munkákra csak kivételesen utal. Nem állt módom felsorolni mindazt a kultúra-ökológiai és vallás-ökológiai irodalmat, amely az utóbbi időben Szibéria területeivel kapcsolatban megjelent. Az ökológiai szempontnak a sámánizmus kutatásában való érvényesítése amúgy is külön tanulmány feladata lenne. A sámánizmusra vonatkozó viszonylag teljes bibliográfiát ad: *Glauben und Bedeutung* (Budapest, 1975) című tanulmányom. Az alábbi bibliográfia egységesen a latin betűs abécé sorrendjét követi. Technikai okokból a bibliográfia 1972 őszével zárult.

LOMMEL, ANDREAS, Die Welt der frühen Jäger. Medizinmänner, Schamanen, Künstler. München, 1965. = Shamanism. The Beginnings of Art. New York — Toronto, 1967. (A könyv vitája Current Anthropology 11 (1970) : 39—48 néhány tanulságos szempontot vetett fel.)
MICHAEL, H. N. (ed.), Studies in Siberian Shamanism. Toronto, 1963
MÜHLMANN, WILHELM E., Chiliasmus und Nativismus. Berlin, 1961
Неклюдов, С. Ю. (сост), Ранные формы искусства. Москва, 1972
Окладников, А. П., Древние шаманские изображения из Восточной Сибири. Советская Археология 10 (1948): 203—225
Окладников, А. П., Утро искусства. Ленинград, 1967
Потапов, Л. П.—Иванов, С. В. (ред.), Религиозные представления и обряды народов Сибири в XIX. — начале XX века. Ленинград, 1971. (Сборник Музея Антропологии и Этнографии 27)
PRINCE, R. (ed.), Trance and Possession States. Montreal, 1967
The Problem of the Arid Zone. Paris, 1960
ROUX, JEAN-PAUL, Faune et flore sacrées dans les sociétés Altaïques. Paris, 1966
SEBEOK, THOMAS A., Texture and Structure. Selected Essays in Cheremis Verbal Art. The Hague, 1972
Снесарев, Г. П., Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. Москва, 1969
VAJDA, LÁSZLÓ, Untersuchungen zur Geschichte der Hirtenkulturen. Wiesbaden, 1968
WALEY, ARTHUR, Die Neun Gesänge. Eine Studie über Schamanismus im alten China. Hamburg, 1957
WASSON, VALENTINA P.—WASSON, R. GORDON, Mushrooms, Russia, and History. New York, 1957

Shamanism in Siberia

In a previous article published in Nyelvtudományi Közlemények 67 (1965): 379—390 the author dealt with some major ethnological problems of shamanism in Siberia, such as the historical stratification and religious complex of shamanism. In the present article further considerations are made concerning the geographical distribution of proto-shamanism and shamanism, the ecological circumstances of shamanism and the role-taking of the shaman. The author expresses, that in his view, there are remnants in Siberia of a pre-shamanistic belief system in the cult of the ancestors and in the cult of the ongons. The first form of proper shamanism exists among the northern hunting and gathering peoples ,while a more developed form of shamanism is typical of pastoral nomadic peoples further south. The great nomadic empires in Central Asia, however, represent a late form of shamanism, where shamanistic belief system was absorbed into a more developed religious system. To obtain a complex insight of shamanism, one has to combine phenomenological, typological and socio-historical studies of shamanistic belief and ritual.

The bibliographical references complete the bibliography of the previous article (pp. 387—390) with further and more recent publications.

VILMOS VOIGT

Paavo Ravila
1902—1974

1974. április 16-án elhunyt PAAVO RAVILA, szaktudományunk egy rendkívül sokoldalú s nemzetközi viszonylatban is nagy tekintélynek örvendő tagja. Halálával nemcsak a finnországi, hanem a nemzetközi finnugrisztikát is súlyos veszteség érte.

PAAVO ILMARI RAVILA 1902. július 5-én Közép-Finnországban, azon Laukaa nevű községben született, amely egy ideig finn nyelvtanulmányai során a mi REGULY ANTALunknak is otthont adott. Középiskolai tanulmányait a finn művelődés történetében oly jelentős szerepet játszó Turku városában végezte, amelynek finn nyelvű líceuma csak néhány évvel korábban fogadta tanítványai sorába LAURI HAKULINENT és a nemrég elhunyt folkloristát, MARTTI HAAVIOT. Egyetemi tanulmányait a fiatal turkui finn egyetemen kezdte meg, s ennek növendékei közül elsőnek nyerte el a „filozófia kandidátusa" címet. A tudományokkal való ismerkedést a helsinki egyetemen folytatta. Itt a finnugor nyelvészetbe YRJÖ WICHMANN vezette be, de — s ez további tudományos fejlődése szempontjából jelentős körülmény — a szlavista JOOSEPPI MIKKOLÁnak és a fonetika tanárának, FRANS ÄIMÄnek az előadásait is hallgatta. Alighogy megkapta a magisteri címet, már 1929-ben módja nyílt olyan helyszíni kutatások végzésére, amilyenekről a finnugor nyelvészek túlnyomó többsége az időben nem is álmodhatott; eljutott ugyanis a Finnugor Társaság ösztöndíjasaként az erzä-mordvinokhoz. Ezen kiküldetéséhez az a körülmény adta az indítékot, hogy a mordvin nyelv nagyérdemű kutatójának, Heikki PAASONENnak 1919-ben történt elhalálozása után nem volt Finnországban olyan mordvinista, aki a PAASONENtől és másoktól gyűjtött nagymennyiségű népköltészeti és szótár

anyag kiadására vállalkozhatott volna, s ezért szükség volt arra, hogy egy fiatal kutató kiképezze magát a mordvin nyelv szakértőjévé.

Az alig kéthónapos tanulmányút nem elégítette ki a tetterőtől feszülő, lelkes tudományművelőt: nyelvi ismereteinek bővítése és egy korábban ismeretlen lapp nyelvjárás sajátságainak feltárása céljából mordvin földi tanulmányútjának a befejezése után — még ugyancsak 1929-ben — a petsamói Maattivuonóba utazott. Itt a halászó-lappok nyelvével foglalkozott, s e tanulmányait a következő évben is folytatta. A későbbiek folyamán — 1931-ben, illetőleg 1933-ban — alkalma nyílt kiterjeszteni tanulmányait az Inariban és Enontekiőben lakó hegyi-lappok nyelvére is, s így szilárd alapra tett szert mind leíró, mind pedig történeti lappológiai kutatásaihoz.

RAVILÁnak e tanulmányútjai szövegkiadványok, értekezések alakjában hozták meg gyümölcsüket, melyek tekintélyt, megbecsülést hoztak számára hazájában és hazája határain kívül egyaránt. 1932-ben a helsinki egyetem doktorrá fogadta, majd pedig ugyanezen egyetem docensévé nevezték ki. 1934-ben a turkui egyetem „a finn nyelv és rokonai" tanszékre hívta meg professzornak. 1942—43-ban egy berlini tudományos intézetben végzett szakértői feladatokat, 1947—48-ban pedig az uppsalai egyetemen mint Björn COLLINDER helyettese a finnugor nyelvészet tanárának a feladatait látta el. 1949-ben turkui katedráját a helsinki egyetem finnugor nyelvészeti tanszékével cserélte fel, s ennek vezetőjeként 1956-ig működött. 1956-ban a Finn Akadémia tagjává nevezték ki, s ezzel egyidejűleg ezen Akadémia alapszabályai értelmében katedrájáról lemondott. Megelőzőleg, 1951-ben, a bloomingtoni egyetemen, 1962-ben pedig a New York-i Columbia egyetemen tartott előadásokat.

Irodalmi munkásságát RAVILA helyszíni tanulmányaival párhuzamosan, velük szoros kapcsolatban kezdte meg s folytatta tovább. Első dolgozatát „Über eine doppelte Vertretung des urfinnischwolgaischen*a der nichtersten Silbe im Mordwinischen" (FUF. 20) a mordvin nyelvi, második szótagi vokalizmus kérdéseinek szentelte, tehát olyan témával foglalkozott benne, melyet a kutatók előtte csak felszínesen érintettek. A második szótagi végmagánhangzó abszolút szóvégen megfigyelhető megmaradása, illetőleg lekopása, úgyszintén a zárt szótagi magánhangzó minőségének alakulása megállapításai szerint az ősmordvin nyelvi hangsúly helyétől függött. Dolgozatában tehát döntő jelentőséget tulajdonít az egykori hangsúlyviszonyoknak, s ezzel egy olyan tényezőnek a szóalakformáló hatására hívja fel a figyelmet, melyről SETÄLÄ fokváltakozási elméletében csak nagyvonalú következtetéseket olvashatunk. Dolgozatának eredményeit ma is elfogadja a szakirodalom.

A mordvin nyelv kutatása szempontjából RAVILA legnagyobb jelentőségű munkája az az anyagközlés, amelynek keretében „Mordwinische Volksdichtung" címen napvilágot láttak PAASONENnak a múlt század végén és századunk első éveiben gyűjtött szövegei (SUST. 77, 81, 84, 91). A kiadással kapcsolatos munkáját csak akkor tudhatjuk igazán értékelni, ha figyelembe vesszük a következő tényeket: az általa feljegyzett mordvin szövegekhez PAASONEN nem készített fordítást, a szövegek lefordítása tehát RAVILA műve volt; az első kötet 1938-ban, az utolsó pedig 1947-ben jelent meg, a fordítás és a sajtó alá rendezés munkája tehát — a háború miatt kisebb-nagyobb megszakításokkal — nagyjából kilenc évig vette igénybe RAVILA (és munkatársai) idejét és képességeit; a kiadott szövegek, fordításuk és a hozzá fűzött aránylag kis mennyiségű magyarázatok együttes lapszáma kb. 2320. A szövegek tudo-

mányos értékét növeli egyrészt az a körülmény, hogy a korábban kevéssé ismert moksa nyelv is bőségesen képviselve van bennük, másrészt az a tény, hogy műfaji szempontból is változatosak: dalokon és meséken kívül vannak

A PAASONEN-féle szöveganyag kiadásán kívül számos kisebb értekezésével is gyarapította RAVILA a mordvin nyelv jelenére és múltjára vonatkozó ismereteinket. Közéjük tartoznak a következők: „Zum Einfluss des Russischen auf das Mordwinische" (AASF. B. 27.), „Ein Beitrag zur Geschichte der Vokalharmonie im Mordwinischen" (NyK. 50), „Lisä mordvan äännehistoriaan" (Vir. 1944), „Der Akzent im Erza-Mordwinischen" (FUF. 40), „Zur Kritik der mordwinischen Substrathypothese des russischen Akanje" (SUST. 150). 1929-ben feljegyzett, saját gyűjtésű szóanyagát is közzétette egy kis erzämordvin szójegyzék alakjában (SUSA. 61/3). Megindította továbbá egy nagy, tudományos mordvin szótár munkálatait. Sajnálatos, hogy több érdemes munkatársának időközben bekövetkezett halála miatt e szótár megjelenése valószínűleg még hosszabb ideig várat magára.

A másik finnugor nyelv, amelynek kutatása terén RAVILA legjobban kitüntette magát, a lapp. A finnugor összehasonlító nyelvtudomány szempontjából igen kedvező körülmény volt az, hogy a finnségi nyelveken és mordvinon kívül épp a lappot választotta kutatásai tárgyául. Nincs ugyanis a finnugor nyelvek között még egy olyan hármas csoport, amelynek tagjaiban annyi közösen megőrzött, ősi nyelvtani és szókincsbeli elem lenne, mint a finnben, a mordvinban és a lappban, s így e három nyelv összehasonlítása útján több és biztosabb következtetésre juthatunk, mint egyéb finnugor nyelvekre támaszkodva.

RAVILA lappológiai érdeklődésének első nagyobb eredménye egy szöveggyűjtemény: „Ruijanlappalaisia kielennäytteitä Petsamosta ja Eteläa-Varangista" (SUST. 61. 1931.).Anyagát 1929-ben és 1930-ban tett tanulmányútján jegyezte fel. Ugyancsak hegyi-lapp anyagot tartalmaz „Reste lappischen Volksglaubens" című kötete (SUST. 68. 1934); túlnyomó része egyetlen lappnak, az inari kerületből származó Juhani Nuorgamnak a közléseit foglalja magában. Kiadása által már feledésben levő, nagyobb részben a néphit és a mitológia, kisebb részben a néprajz körébe tartozó ismeretanyagot mentett meg az utókornak.

RAVILA doktori értekezése, „Das Quantitätssystem des seelappischen Dialektes von Maattivuono" (SUST. 62 és külön: 1932), azon az anyagon alapul, melyet a szerző maga gyűjtött nyelvmestereitől petsamói útján és Helsinkiben. Célja elsősorban a szóban forgó nyelvjárás hangrendszerének kvantitatív szempontú leírása, de könyve végén kitér megállapításai történeti hátterének a vizsgálatára is. Mindezek alapján arra az eredményre jut, hogy a maattivuonói nyelvjárást — figyelembe véve szókészletének és morfológiájának a tanulságait is — a Dél-Varangerben beszélt egyéb nyelvjárásokkal együtt a (norvégiai) finnmarkeni dialektusokhoz, közelebbről ezek keleti csoportjához tartozónak kell tekintenünk, de e nyelvjárás hangrendszerében, különösen pedig konszonantizmusában több olyan sajátosság figyelhető meg, amely elválasztja a finnmarkeni hegyi dialektusoktól, és azon nyelvjárásokhoz közelíti, amelyeket Norvégia legészakibb részének a partvidékén az úgynevezett tengeri-lappok beszélnek. Ezen lappológiai részleteredményeken kívül szép számban vannak RAVILA értekezésében olyan megállapítások, amelyek az egész finnugor hangtan szempontjából érdeklődésre tarthatnak számot. Noha SETÄLÄ fokváltakozási elméletét immár elég régen meghaladottnak tekintjük,

RAVILA értekezésének a megjelenése idejében még lényeges megállapításként volt értékelhető a szerzőnek az a következtetése, hogy a maattivuonói és egyéb dél-varangeri nyelvjárások ismeretében egy olyan feltevés, amely szerint a magánhangzók az őslappnál régibb korszakban kvantitatív váltakozásnak lettek volna alávetve, nem valószínűsíthető.

RAVILÁnak kisebb lappológiai tárgyú dolgozatai közül egyebek közt a „Die Lappen und Fennoskandien" (Festschrift für Herman Hirt. II. 1936), a „Probleme des Stufenwechsels im Lappischen" (FUF. 33), különösen pedig a „Die Stellung des Lappischen innerhalb der finnisch-ugrischen Sprachfamilie" (FUF. 23) tarthatnak számot szélesebb körű érdeklődésre. Az utóbbi kérdés bonyolultságát nem is kell hangsúlyoznunk; elég, ha utalunk arra a szépszámú megoldási kísérletre, amelyről értekezése elején RAVILA számot ad. Ő maga hangtani és morfológiai jelenségekre korlátozódva keresi a választ a feltett kérdésre. Kiemelve a lappnak a balti-finn nyelvekkel szemben való önállóságát, arra a következtetésre jut, hogy a lapp nyelv lényegében két forrásból magyarázható meg: egyrészt egy olyan protofinn nyelvformából, amilyennek a balti-finn nyelvek ősét a többi finnugor nyelvtől való elválása után, de még önálló életének kezdetén képzelhetjük, másrészt a már jellegzetesen ősfinnek mondható nyelvből. Ami a protolapp kérdést illeti, csak valószínűnek jelzi azt a felfogását, amely szerint a lappok eredetileg egy arktikus nép volt. Egy ilyen nép kultúrájának nyomai Eurázsia legészakibb szélességi fokai alatt az Atlanti-Óceántól a Bering-szorosig megtalálhatók.

RAVILÁnak a lapp nyelv eredetéről vallott, itt ismertetett nézetét a lappológusok túlnyomó többsége ma is magáénak vallja.

Mint vérbeli komparatistának több olyan értekezése van RAVILÁnak, amely legfeljebb csak célja vagy címe alapján sorolható be egyik vagy másik finnugor nyelv irodalmába, a benne tárgyalt kérdések összetett volta és a felhasznált anyag mineműsége alapján azonban több finnugor nyelv bibliográfiájába kívánkozik. Egyik ilyen dolgozata, az „Eräitä varhaiskantasuomalaisia analogiatapauksia" (Vir. 1939), azon finn és lapp szavak egymáshoz való viszonyát igyekszik tisztázni, amelyek végmagánhangzója az általánostól eltérő megfelelést mutat, vö. például fi. *järvi* ~ lp. *jaw're*. Hogy ezen szavakban nem a szabályosnak tekinthető finn *-i* (< ősfinn **-e*) ~ norvég-lapp *-â* meg felelést találjuk, annak okát RAVILA az ősfinnben keresi (bővebben l. LAKÓ: NyK. 51, 26—41). Noha címe szerint finn nyelvi jelenséget tárgyal, bizonyító anyaga alapján RAVILA lappológiai értekezéseihez áll közel „Adjektiiviattribuutin kongruenssin synty suomen kielessä" (Sananjalka 2.) című dolgozata is, melyben azt a kérdést tárgyalja, hogy miként keletkezett a finnben a melléknévi jelző kongruenciája, azaz egyike azon mondattani sajátságoknak, amelyek tekintetében a finnségi nyelvek feltűnően különböznek a többi finnugor nyelvtől. Rámutatva a lappban olyan kongruenciajelenségekre, amilyenekre számos évtizeddel korábban már WIKLUND is felhívta a figyelmet (SUSA. 10:207—9), arra az eredményre jut, hogy a finn kongruencia kiindulópontja olyanféle lehetett, mint amilyen a kongruencia a mai lappban, ahol a 'jó' és a 'rossz' jelentésű melléknéven kívül csak a névmási és a számnévi jelző kongruál főszavával.

Összefoglaló jellegű RAVILÁnak „Lainasanamme" című dolgozata (Tietolipas 51); ebben a balti-finn nyelvek, elsősorban a finn nyelv régi és új jövevényszavait tárgyalja röviden. E munkája kitűnően szolgálja például az egyetemi oktatás céljait.

Foglalkozott RAVILA a finn-volgai nyelvcsoport eddig még nem említett tagjának, a cseremisznek, meg a vele szoros kapcsolatba hozott, kihalt merja nyelvnek néhány problémájával is. Amíg a „Das Merja-Problem im Lichte der Ortsnamenforschung" (FUFA. 24) és a „Merjalaiset, sukupuuttoon kuollut suomalais-ugrilainen kansa" (Länsi 1938) inkább tájékoztatásul szolgál a merja kérdéshez, addig „Merja und Tscheremissen" (FUFA. 26) című cikkében MAX VASMER azon nézetével polemizál, amely szerint a merják neve etimológiai kapcsolatban áll a cseremiszek *mari* nevével. Elutasítja azt a nézetet is, amely szerint a merjákhoz földrajzilag legközelebb álló finnugor nép a cseremisz lett volna. — Tisztára nyelvészeti jellegű „Über die Entstehung des tscheremissischen Konjugationssystems" (FUF. 25) című értekezése. Azzal a BUDENZtől származó s utána meglehetősen általánosan elfogadott magyarázattal száll szembe benne, amely szerint az úgynevezett cseremisz *-em* konjugációhoz aktív, tranzitív jelentésű, az *-am* konjugációhoz pedig többségükben intranzitív, passzív és reflexív igék tartoznak, s hogy az utóbbi igék jelentésüket egy bennük valaha megvolt, de lappangásba jutott reflexív képzőnek köszönhetik. RAVILA véleménye szerint az *-em* konjugáció igéi eredeti *-a/-ä* tövű igéket képviselnek, az *-am* konjugációhoz pedig olyan igék tartoznak, amelyek tővégi magánhangzója eredetileg *-e/-ę* volt, illetőleg amelyek tövéhez valamilyen képző járult.

Hazánkban legismertebbek RAVILÁnak azok az értekezései és kisebb cikkei, amelyekben az uralisztika egészét érdeklő kérdésekkel, az uráli alapnyelv mineműségével, az uráli nyelvek többségében meglevő nyelvi elemekkel, illetőleg jelenségekkel s ezek keletkezésének problémáival foglalkozik. Néhány évtizeddel ezelőtt például a fokváltakozási elmélet híveire még bizonyos mértékig az újdonság ingerével hatott az a nézete, hogy finnugor kori vagy pláne régibb fokváltakozásról még csak szó sem lehet, ami pedig a szamojéd nyelvek fokváltakozását illeti, az keletkezhetett a finnségi nyelvek némelyikéből és a lappból ismert fokváltakozástól függetlenül („Astevaihtelun arvoitus": Vir. 1951). A finnugor vokalizmus kérdéseivel alig foglalkozott, viszont annál több figyelmet szentelt az úgynevezett alaktan, különösen pedig a mondattan kérdéseinek. „Über das finnisch-ugrische Komparativsuffix" című dolgozatában (FUF. 24) azzal a régi nézettel száll szembe, amely szerint a magyar *-b*, *-bb*, finn *-mpa-* (nom. *-mpi*), lapp *-b*, *-bbo*, illetőleg *-mp* középfokképző fgr. **-mpɜ* előzménye már az alapnyelvben e funkciót töltötte volna be. Rámutat, hogy az uráli nyelvek többsége a középfokot és a felsőfokot szintaktikai eszközökkel fejezi ki, ennek a kifejezésmódnak az ősiségét valószínűsíti, s azt a véleményét nyilvánítja, hogy az említett finnugor nyelvek középfokképzője másodlagosan jutott mai funkciójához.

„Suomalais-ugrilaisten kielten ordinaalit" című cikkében (Verba docent. Juhlakirja Lauri Hakulisen 60-vuotispäiväksi. 1959) a mordvinból ismert *kolmoťše* és a finnből ismert *kolmante*-típus sorszámnév-képzőjének rokon nyelvi megfelelőit igyekszik megállapítani. Arra az eredményre jut, hogy a mordoin *-tše* végső soron a finnugor **-ńć-* kicsinyítő képzőre megy vissza, a finn *-nte*-típus képzőjének pedig — szemben a korábbi nézettel — nem fgr. **-nte-*, hanem fgr., illetőleg esetleg uráli **mtɜ-* az előzménye. E nézete támagatására egy 1669-ből származó Manuale Lapponicumra utal, amelyben a korábban ismeretlen *-bd* (< **-mt-*) képzőre hívja fel a figyelmet.

Kedvenc témája RAVILÁnak a finnugor, illetőleg az uráli névragozás kialakulásának kérdése. E témakörbe tartoznak, illetőleg vele többé vagy

kevésbé kapcsolatosak „Zur Geschichte der Deklination der Personalpronomina in den uralischen Sprachen" (SUST. 98), „Die Entstehung der exozentrischen Nominalkomposita in den finnisch-ugrischen Sprachen" (FUF. 29), „Nomen verbale suomalais-ugrilaisissa kielissä" (Vir. 1945), „Zur Geschichte des finnisch-ugrischen Nominalsatzes" (CIFU. 1960), „Nominaalilause ja finiittimuodot" (Vir. 1960) című értekezései. A számjelölés kérdéseivel előbb egy kisebb dolgozatban (Vir. 1938) foglalkozik, majd pedig terjedelmes tanulmányt (FUF. 27) szentel nekik. Mindkettő ragyogó bizonyítéka RAVILA széles körű tájékozottságának, gazdag anyagismeretének és kombináló képességének. Noha több feltevése jogos ellentmondást váltott ki, utóbb említett tanulmányát világos okfejtésével s azon következtetéseivel, melyek révén évezredekkel korábbi nyelvformákra, illetőleg nyelvi folyamatokra vet fényt, az uráli összehasonlító nyelvészet egyik remekeként könyvelhetjük el.

RAVILÁNAK ehhez a hosszabb tanulmányához, főképpen pedig ennek „Über den ursprünglichen Bau des uralischen Satzes" című fejezetéhez kapcsolódik egy kis cikke, melyben az uráli mondat eredeti szerkezetére vonatkozó feltevéseit tette közzé, s azt a kérdést taglalja, hogy miképpen alakult ki a két- és többtagú mondat („Uralilaisen lauseen alkuperäisestä rakenteesta": Vir. 1943). „Suomalais-ugrilaisten kielten taivutuksen historiaa" című dolgozatában (Vir. 1945) azt a kérdést veti fel, hogy miből keletkezhettek az uráli, illetőleg a finnugor alapnyelvre rekonstruálható ragok és képzők. E téma fejtegetése persze nem járt olyan egzakt eredményekkel, amilyeneket az úgynevezett modern nyelvtudomány némely híve a „mai" nyelvészektől általában elvár. Így merész témaválasztása folyamányaképpen RAVILA és mindazok a kutatók, akik az ő nyomán e kérdéssel bátorkodtak foglalkozni, a hazai irodalomban fölényes leintésben részesültek. Pedig RAVILA világosan megmondja, hogy nem bizonyosságokat, hanem csak sejtéseket, feltevéseket kíván olvasói elé tárni abban a meggyőződésben, hogy az efféle nem tilalmas dolog. Hasonló értelemben fűztek gondolatokat RAVILA fejtegetéseihez a hazai kutatók közül is néhányan. Továbbra is az a nézetem: kár volna a RAVILÁéhoz hasonló gondolatok nyilvánosságra hozatalát — hagyományainktól eltérően — nem éppen tárgyilagos bírálatok útján meggondolást kívánó cselekménnyé avatni s így finnugrisztikánkat egyetlen ízlésnek alárendelni.

Abból, hogy RAVILA figyelmet és időt szentelt az uráli mondat eredeti felépítése kérdéseinek, szinte önmagától következik, hogy érdeklődése kiterjedt az uráli nyelvek igeragozásának, elsősorban ezen igeragozás keletkezésének problémáira is („Om konjugationens uppkomst i de uraliska språken": Kungl. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala Årsbok 1948; „Über die Tempusstammbildung der finnisch-ugrischen Sprachen": SUSA. 59/4, finnül: Vir. 1957). Különösképp az úgynevezett alanyi és tárgyas igeragozás előzményei izgatják fantáziáját. Hangsúlyozza, hogy az uráli és az altaji nyelvek igeragozása keletkezésének megmagyarázásához a „posszesszív elmélet" nem elegendő. Úgy véli, hogy az uráli nyelvekben az igék finit alakjai két különböző szemléletmód, mégpedig a „szubjektív" és a „posszesszív" szemléletmód érvényesülése folytán alakultak ki, azaz keletkezésük mögött végső soron olyanféle különbség húzódik meg, amilyenre a német *ich bin gewesen* és *ich habe getan* szolgálhatnak például. Rámutat továbbá a lappban olyan jelenségekre, amelyek arra utalnak, hogy korábban e nyelvben is kétféle: alanyi és tárgyas igeragozás volt.

A mondattannal szoros kapcsolatban állnak RAVILA azon dolgozatai,

amelyekben a szavaknak szófajok szerinti osztályozásához fűz gondolatokat („Die Wortklassen, mit besonderer Berücksichtigung der uralischen Sprachen": SUSA. 59; finnül: Vir. 1953). Ezeket is figyelembe véve talán nem túlzunk, ha azt állítjuk, hogy RAVILA mondattani vonatkozású dolgozataiból egy uráli összehasonlító mondattan alapvonalai rajzolódnak ki. Ennek magvát összefoglalva is megtaláljuk BJÖRN COLLINDER „Comparative Grammar of the Uralic Languages" (Stockholm, 1960) című művének a szintakszist tárgyaló fejezeteiben (vö. Prefece 6).

Amint a fentiekből kiviláglik, sokat foglalkoztatta RAVILÁT egyebek közt az a kérdés, hogy mondattani szempontból milyennek képzelhetjük a finnugor, illetőleg az uráli alapnyelvet. Hogy ilyen jellegű fejtegetéseit elvi állásfoglalása ismeretében értékelhessük, tisztázta nézeteit mind az „alapnyelv" fogalmát illetően, mind pedig a mondattan elvi kérdéseivel kapcsolatosan. Felőlük „Die Ursprache als Grundbegriff der Sprachgeschichte" (SUSA. 60/6; finnül Vir. 1959), illetőleg „Lauseopin periaatekysymyksiä" (Vir. 1944) című cikkeiből tájékozódhatunk. Fő vonásaiban felvázolta elénk a finnugor nyelvtudomány eredményeit és feladatait is — úgy, ahogyan századunk első felének végén látta őket („Suomalais-ugrilaisen kielentutkimuksen saavutuksia ja tehtäviä": Suomalainen Suomi 1943), egy évtizeddel korábban pedig ismertette azt a tevékenységet, amelyet a Finnugor Társaság az uráli nyelvtudomány és a vele rokon tudományok érdekében az alapítása óta eltelt fél évszázad alatt kifejtett („Suomalais-ugrilainen Seura 1883 — 1933": SUSA. 46/1; megjelent ugyanezen kötetben franciául is). Mindenkor elismerve és hangoztatva a történeti nyelvtudomány létjogosultságát, az uráli etimológiai kutatások eredményeinek alapos ismeretében gyarapította tudásunkat a finn nép és a finnugorság múltját illetően, de felvetette azt a kérdést is, hogy milyen jövő vár a finnugor nyelveket beszélő népekre. Erről egyebek közt „Suomen suku ja Suomen kansa" (Suomen historian käsikirja I. 1949), illetőleg „Suomalais-ugrilaisten kansojen tulevaisuus" (Valvoja — Aika 1943) című közleményei tanúskodnak. Tudománytörténeti szempontból értékesek azok a megemlékezései, melyekben tudományunk néhány nagy alakjának munkásságát ismertette és értékelte, egyben kegyelettel adózva emléküknek. Közülük különösen az „E.N. Setälä kielentutkijana" (SUST. 135; ugyanitt franciául is) és „Heikki Paasonen und sein Forscherwerk" (SUSA. 66/1) címűk nyújtanak sokat tudományunk múltjának megismeréséhez és helyes értékeléséhez.

Eddig ismertetett munkásságával RAVILA — összefoglalóan azt mondhatjuk — főleg az uráli nyelvek és népek történetére meg jelenére vonatkozó ismereteinket gazdagította. Fontos azonban az a tevékenysége is, melyet szaktudományunk megújulása, korszerűsítése érdekében fejtett ki. Mindenkor azt vallotta, hogy a finnugrisztika nem zárt terület s nem öncélú tudomány, hanem része annak a nagy tudománynak, amelynek tárgya az ember és az emberi társadalom. Éppen ezért a finnugrisztikának figyelnie kell azt, ami a nemzetközi tudományban történik, mert másképp nem fejlődhetik. A finnugrisztika, illetőleg uralisztika legkiválóbb képviselői nem mulasztották el figyelemmel kísérni és saját munkásságuk javára kamatoztatni azt, ami az indoeurópai kutatásban a múltban történt. Ámde — ezt RAVILA az 1950-es évek elejétől ismételten hangoztatja — ma már ez nem elég, mert a nyelvészeti alapkutatások súlypontja már nem az indoeurópai területen van. A világ egyéb nyelveinek a kutatása új problémák felvetésével járt együtt s tágította a látókört. Ennek folytán az általános nyelvészet is, amely a legutóbbi időkig szinte azo-

nos volt az összehasonlító indoeurópai nyelvészettel, alapjaiban megváltozott. Ezért a finnugrisztikai kutatásoknak minden okuk megvan arra, hogy ezt az új fejlődést nyomon kövessék, s ami belőlük a maguk számára hasznosítható, azt a továbbiak során alkalmazzák.

RAVILA ezen új orientációja természetesen nem véletlen dolga, s nem hazai előzményekből fakadt. Az Egyesült Államokba tett tanulmányútjain — 1951-től kezdve — bőségesen volt alkalma megismerkedni azon új nyelvészeti irányokkal, amelyekre a fentiekben utalt, s így meggyőződését közvetlen tapasztalatok alapján alakíthatta ki. Eltérően az itt-ott észlelt gyakorlattól, saját tevékenysége nem abban merült ki, hogy az új nyelvészeti irányzatok figyelmen kívül hagyásának bűnében másokat elmarasztalt, hanem mindjárt hazatérte után maga hozzáfogott a tanulmányútjain megismert új irányok mivoltának, alapfogalmainak és alapelveinek megismertetéséhez. Az új világ nyelvtudományáról először 1952-ben adott rövid, átfogó képet (Uuden maailman kielitiedettä" : Vir. 1952), később pedig külön cikkekben tárgyalta a struktúra fogalmát (Vir. 1959), a morfémát (Vir. 1962), a kvantitás és a fonológiai elemzés összefüggéseit (Vir. 1961, ill. Proceedings of the Fourth International Congress of Phonetic Sciences. 1962), valamint a transzformációs elméletet (Vir. 1963 ; SUSA. 64/1 ; SUSA. 68/1). Az amerikai és egyéb modern irányzatok megismerése azonban nem járt együtt RAVILÁnál kritikátlan hajbókolással mindaz előtt, ami amerikai, illetőleg ami új, vagy legalább is annak látszik. Nem rejti véka alá azt a nézetét, hogy BLOOMFIELD „Language" című műve (1933) nem olyan eredeti, amilyennek az amerikai nyelvészek még az 1950-es években hitték ; nem tartalmaz ugyanis szerinte semmi olyat, amit mások másutt és korábban már meg nem írtak volna. Rámutat arra is, hogy lényegükben az úgynevezett strukturális nyelvészet eredményei sem mind újak ; az újdonságukba vetett hitet csak a strukturális nyelvészet eredményeinek a bemutatására használt technikai eszközök szokatlansága váltja ki főleg a régibb nyelvészeti irodalomban nem eléggé járatos kutatók körében. Általában RAVILA állásfoglalásait erősen befolyásolja az a körülmény, hogy ő az úgynevezett „hagyományos nyelvészet" bírálatát ezen tudomány alkotásainak ismeretében, nem pedig tőlük függetlenül gyakorolja, s az új nyelvtudományi irányzatok értékelése során sem hagyja figyelmen kívül a nyelvészet korábbi eredményeit. Nézetei kialakításában tehát része van egy olyan tényezőnek, amely nem minden mai kritikust szokott „zavarni". A másik fontos tényező, amely magával hozta az általános nyelvészet iránti érdeklődését és hozzájárult általános nyelvészeti nézeteinek kialakításához, filozófiai műveltsége volt, melyet mint egykori filozófia szakos hallgató még a turkui egyetemről hozott magával, illetőleg folytatólagos önképzéssel mélyített el.

RAVILA gazdag munkásságáról, különösen pedig a nyelvtudomány elvi kérdéseit illető nézeteiről lehetetlen egy megemlékezés keretében részletesen számot adni. Az utóbbiak lényege egy mondatban talán így sommázható : a nyelvek leírásában a formalizmus kizárólagos érvényesítése nem vezethet kielégítő eredményre ; a nyelvtörténet a nyelvtudomány fontos és nélkülözhetetlen része. Általános nyelvészeti nézeteiről és módszertani felfogásáról részletesebben egyrészt „Johdatus kielihistoriaan" című, tankönyv jellegű művéből (Helsinki. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Tietolipas 3. Első kiadása 1946-ból, harmadik és eddig utolsó kiadása 1966-ból), másrészt azon tanulmánygyűjteményéből tájékozódhatunk, amely „Totuus ja metodi" címen 1967-ben jelent meg, s amely túlnyomó részben különféle folyóiratokban már

korábban kiadott, elsősorban általános npelvészeti tárgyú, kisebb dolgozatait tartalmazza. Hatvanadik születésnapja alkalmából kollégái, barátai és tanítványai emlékkönyvvel tisztelték meg, melyet „Commentationes Fenno-Ugricae. In honoren Paavo Ravila" címen a Finnugor Társaság adott ki 1962-ben (SUST. 125). Benne 1962-ig megjelent munkáinak bibliográfiáját RAIJA JOKINEN állította össze (681—692. l.).

Hazájában RAVILA mint a turkui, majd a helsinki egyetem bölcsészettudományi karának dékánja, mint a helsinki egyetem rektora, később kancellárja meg sok egyéb minőségben jelentős tudományszervezői és közéleti tevékenységet fejtett ki. A nemzetközi uralisztika művelői külön köszönettel tartoznak neki azért a munkáért, amelyet a Finnugor Társaság elnökeként 1954-től 1968-ig végzett. Széleskörű tudása, biztos ítélőképessége további megnyilatkozásait szaktudományunk munkásai sajnálattal fogják nélkülözni a jövőben.

LAKÓ GYÖRGY

Matti Liimola
1903—1974

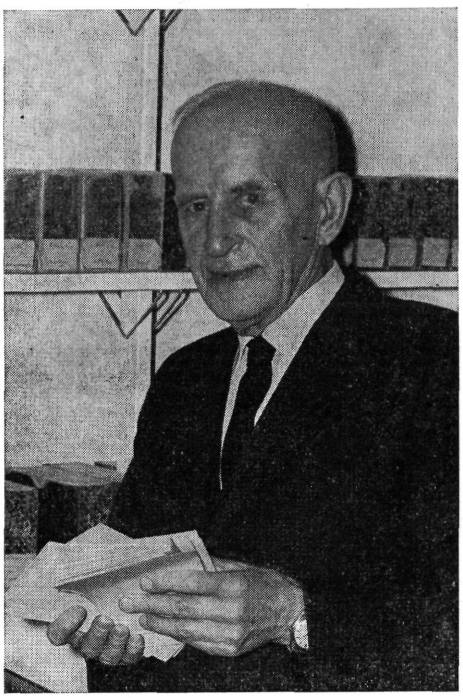

Nemrég üdvözölték a finnugor nyelvtudomány művelői MATTI LIIMOLÁT 70. születésnapja alkalmából. Most pedig szomorúan értesültünk arról, hogy a nagy tudós, a derék ember és jóbarát távozott sorainkból.

MATTI LIIMOLA tudományos életpályáját röviden vázoltam jubileumi megemlékezésemben (NyK. 75 : 438—40). Hämei földműves családból származott. Szülőföldjétől sohasem szakadt el, noha élete nagyobbik részét Helsinkiben és Turkuban töltötte. Szülei egykori tanyáján továbbra is megtartotta örökségét, egy egyszerű kis faházat szaunával. Oda járt vissza évenként többször is, ott töltötte szabadságát, ott is dolgozgatott, nyugdíjas korában pedig többet tartózkodott vidéki magányában, mint Turkuban. Külföldi barátait is meghívta a dimbes-dombos, sziklás, erdős, tavas tipikus finn tájra, ahol élvezhették a természet csendjét, nyugalmát.

Nem volt világjáró típus. Magyarországon járt fiatal kutató korában, egy évet töltött ösztöndíjasként az Eötvös-Collegiumban a 30-as évek elején. Ezután már nem is igen hagyta el hazáját, még a nemzetközi kongresszusokra sem ment el.

Külső életében alig volt esemény. Egyetemi tanulmányai után KANNISTO professzor mellé került, hosszú ideig szinte családtagnak számított, náluk lakott. Ott tanult meg vogulul. KANNISTO több mint öt évig (1901—1906) tanulmányozta a vogulok nyelvét a helyszínen és csodálatosan gazdag anyaggal tért vissza : minden eddiginél terjedelmesebb, hangtanilag pontos átírású és néprajzi szempontból is hallatlanul fontos, ellenőrzött, és a helyszínen finnre fordított szöveganyaggal, az eddig legnagyobb szótári följegyzésekkel, nyelvtani paradigmákkal, szinte teljes helynévi és személynévi adatokkal. KANNISTO

jól érezte, hogy ezt a páratlan gazdagságú gyűjtést egymaga nem tudja feldolgozni és közzéteni. Szüksége volt egy jó képességű, nagy munkabírású, puritán jellemű fiatalemberre, akit beavathat gazdag anyagának titkaiba, akinek átadhatja tudását, tapasztalatait. Jól választott. Keresve sem talált volna alkalmasabb embert mint MATTI LIIMOLÁT. Benne megvolt a tehetség és áldozatkészség, hogy erre az egyetlen célra tegye föl életét.

Így lett belőle KANNISTO halála után a vogul nyelv legnagyobb tudósa, ismerője az egész világon, beleértve a vogul anyanyelvű kutatókat is. Annál különösebb ez a tény, mert 1965-ben a Helsinkiben tartott második finnugor kongresszuson találkozott először eleven vogullal, E. I. ROMBANGYEJEVÁval. Egész életét KANNISTO hagyatékának feldolgozására szentelte. Ez volt az a mag, amely köré vonódott egész tudományos munkássága.

Már az egyetemen fölvette a német szakot is, hogy az akkoriban főleg németül megjelenő irodalmat tanulmányozhassa, és a vogul szövegek németre való fordítását ellenőrizhesse; megtanult magyarul, mert a vogulra vonatkozó irodalom (főleg Munkácsi) magyarul jelent meg. A kellő jártasságot az oroszban is elérte, hiszen KANNISTO helyszíni magyarázataihoz erre is szüksége volt. Behatóan foglalkozott az osztjákkal, zürjénnel és tatárral, hogy ezeknek nyelvi kapcsolatait a vogullal felismerje. Így lett belőle a legjobb vogul etimológus, ezen a területen túlszárnyalva mesterét is. Szinte az egész vogul szókincs a fejében volt, majdnem kapásból meg tudta mondani, vajon az illető szó előfordul-e KANNISTO anyagában vagy nem, melyik nyelvjárásban milyen alakban van meg. Teljesen otthonosan mozgott az obi-ugor nyelvek néprajzában is. Hogy etimológiái milyen megbízhatók, azt az is mutatja, hogy a finnugor etimológiai munkálatokban nélkülözhetetlen az ő véleményének figyelembe vétele, sőt szinte alig akad etimológiai cikkei közül cáfolható vagy akárcsak megkérdőjelezhető.

Mint ember, szinte a félszegségig szerény volt. Már az egész világon elismert tudósnak számított, az obi-ugor nyelvek területén ő volt a legnagyobb szaktekintély, mikor még mindig szerény albérleti szobában lakott, a Finnugor Társaság ösztöndíjasaként egy igen mérsékelt összegű ösztöndíjból élt cím és rang nélkül. Barátainak szinte erőszakos unszolására sikerült csak rávenni, hogy 60 éves korára beadja doktori értekezését. Rögtön utána el is foglalhatta tanszékét a turkui egyetemen. Szerénysége és igénytelensége szinte legendás volt, számos kedves anekdóta járta róla, és ezek többségének megvolt a valóságos magja.

Puritán életmódja azonban nem tette világtól elzárt magányos emberré. Mindazok, akik személyesen ismerték, tudják, hogy végtelenül kedves, vendégszerető ember volt, akinek sok-sok barátját ismerem, de ellenségét egyet sem, sőt még olyat sem, aki ne tisztelte és becsülte volna.

Már említettem, mennyire ragaszkodott szülőföldjéhez, a kis hämei tanyához. Itt, ahol megpihent a városban végzett munka és közéleti tevékenység közben, hajtotta fejét végső nyugalomra. Amilyen csendes, magányos volt az élete, olyan csendes volt a halála is. Nővére talált rá holtan a házához vezető ösvényen. Már néhány évvel korábban akadozva működött a szíve, ez mondta fel hirtelen a szolgálatot. Ott nyugszik teste is a vidéki kis temetőben rokonsága mellett.

LIIMOLA MATTI örök érdeme, hogy egész életét a KANNISTO-féle páratlan gazdagságú és hitelességű gyűjtés mintaszerű közzétételének szentelte. Kiadta hat kötetben fordítással és jegyzetekkel ellátva mestere szövegeit, néprajzos

szakemberrel társulva néprajzi feljegyzéseit, nyelvtani gyűjtését feldolgozva, és megkezdte egy fiatal munkatársával KANNISTO szótárának sajtó alá rendezését. Amíg a világon az obi-ugor nyelvekkel foglalkoznak, LIIMOLA munkásságát nem hagyhatja egyetlen kutató sem figyelmen kívül.

KÁLMÁN BÉLA

Paul Ariste 70 éves

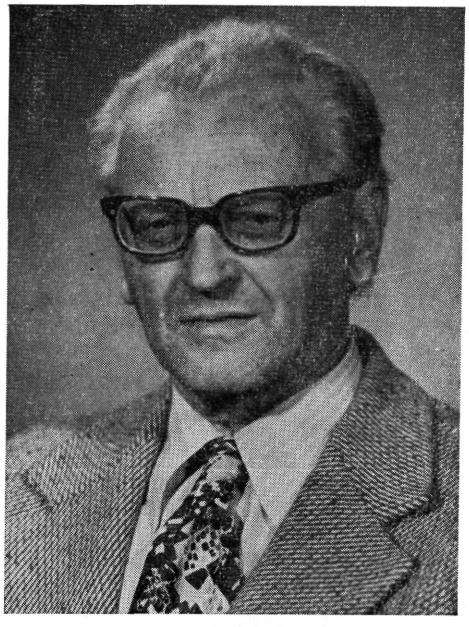

Tíz éve, hogy e folyóirat hasábjain a 60 éves PAUL ARISTET köszöntöttük. Beszámoltunk róla, hogy az évforduló az egész észt kulturális élet jelentős eseménye volt. Az elmúlt évtized során PAUL ARISTE a rá annyira jellemző lankadatlan energiával folytatta sokirányú tevékenységét. Tavaly ősszel volt harminc éve, hogy nehéz, háborús időkben átvette a Tartui Egyetem Finnugor Tanszékének vezetését. A tanítványok száma az elmúlt évtized során tovább gyarapodott, s az első nemzedékből többen már a tudományok doktora fokozatot is megszerezték. Tíz évvel ezelőtt még csak mint kezdeményezésről számoltunk be, hogy PAUL ARISTE az obiugor és a szamojéd nyelvekre is egyekszik specialistákat nevelni. Ez a szándéka mostanra jórészt valóra is vált.

ARISTE 60. születésnapjára tanítványai és kollégái szerkesztésében Sõna sõna kõrvale (Tallinn, 1965) c. kiadvány az ünnepelt tudományos munkásságát ismertetve mintegy 400 címet sorolt fel. Munkái közül több tucat jelent meg önálló kiadvány, könyv formájában. Az azóta eltelt időt tekintve nem támaszkodhatunk hasonló összegezésre, de a futólagos felmérés azt mutatja, hogy a tíz évvel ezelőtti szám időközben megközelítőleg százzal gyarapodott.

Tovább folytatta a vót nyelv kutatását, amelynek régóta ő a legkiválóbb ismerője. Vót nyelvtanának új, javított kiadása jelent meg ezúttal angol nyelven A Grammar of the Votic Language (Uralic and Altaic Series, Volume 82, Indiana University, Bloomington, 1966) címmel. Ezt követte a Vadja rahvakalender (Tallinn, 1969), melyben az egyes hónapok jeles napjaihoz fűződő vót népszokásokat gyűjti egybe. A közelmúltban látott napvilágot Vadjalane kätkist kalmuni (Tallinn, 1974) című kötete, melyben bölcsőtől a koporsóig kíséri a vót embert, aprólékosan leírva az emberi élet minden változásához

fűződő szokásokat, hiedelmeket. ARISTE mindkét könyve nagy hasznára van nemcsak a finnségi nyelvek, de e népek néprajza kutatóinak is. A tallinni Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetben régóta tartanak egy nagy méretű vót szótár összeállításának munkálatai. A 200 000 cédulát tartalmazó szótári anyag sajtó alá rendezése most van folyamatban. A munkálatokat PAUL ARISTE irányítja. A helyszíni anyaggyűjtésből ő maga is nagyban kivette a részét.

Az utóbbi évek terméséhez tartozik WIEDEMANNról az emberről és tudósról írott monográfiája, mely két kiadásban is megjelent Ferdinand Johann Wiedemann (Tartu, 1971) címen először sokszorosítva, majd két évvel később csaknem változtatás nélkül Tallinban nyomtatásban.

PAUL ARISTE tudományszervezői munkássága is töretlenül folytatódott az utóbbi tíz év során. Továbbra is főszerkesztője az Észt Anyanyelvi Társaság Emakeele Seltsi Aastaraamat című folyóiratának, amely már húsz kötettel dicsekedhet. A 60. születésnap alkalmával a Советское Финно-угроведение c. folyóiratnak még még csak az indulásáról adhattunk hírt, ma már a 10. évfolyam utolsó füzete is elhagyta a sajtót. A folyóirat tíz év alatt a nagy múltú finnugor folyóiratok rangjára emelkedett, amiben nagy része volt a kiváló tudós és szervező főszerkesztőnek, PAUL ARISTEnek.

Tudományos munkássága valamint az észt—magyar kapcsolatok fejlesztése terén kifejtett tevékenysége elismeréseképpen a Magyar Tudományos Akadémia 1967-ben tiszteleti tagjává választotta PAUL ARISTEt, a szegedi József Attila Tudományegyetem pedig 1971 őszén díszdoktorává avatta.

Szívből köszöntjük a 70 éves PAUL ARISTEt, s jó egészséget kívánunk neki, hogy még számos éven át a mostanihoz hasonló szorgalommal és energiával tevékenykedhessék tudományszakunk javára.

BERECZKI GÁBOR

Tamás Lajos 70 éves

Tamás Lajos, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének igazgatója (1966—1973), a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Román Filológiai Tanszékének professzora 1973-ban oktató és tudományszervező posztjairól nyugdíjba vonult. Hetvenedik életévében a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa az Állami Díj II. fokozatának magas kitüntetésében részesítette.

Tamás Lajos munkás életét könyvek és tanulmányok jelzik, nem látványos ünnepi események. (Bár soha sem riadt vissza semmilyen állami vagy társadalmi feladattól, azokat közmondásszerű humanizmussal intézte.)

Nyugállományba vonulása alkalmával a Nyelvtudományi Intézet kollektívája — a Magyar Tudományos Akadémia főtitkárának, a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály vezetőinek és más akadémikusoknak, régi munkatársaknak a részvételével — baráti fogadáson búcsúzott direktorától. Azóta Tamás Lajos a tudományos üléseken részt vesz, egyébként visszavonultan él, s dolgozik. Amilyen szerényen vezette a rábízott intézmények sorát, ugyanolyan szerényen él azóta is.

Ebből az alkalomból azonban munkatársai, volt tanítványai úgy látják, hogy időszerű munkássága ideiglenes bibliográfiájának közzététele. Ez nagyon tanulságos a nyelvészetben dolgozó különböző nemzedékűek számára. (Azért ideiglenes ez a bibliográfia, mivel Tamás Lajos a rá jellemző szerénységből soha sem fáradt azzal, hogy nagyon számontartsa, mit is publikált és hol. Csak kényszernek engedve készített el annak idején ilyen listát, mintegy harminc évvel ezelőtt. Az azóta megjelent írások összeállítása tehát részben az ő följegyzései alapján történt, részben a kollegák kiegészítése alapján.

A bibliográfia közzététele után természetesen megkezdődik annak elemzése. Úgy tervezzük többen — volt munkatársai, volt tanítványai —, hogy a következő években szükséges volna TAMÁS LAJOS műveiből egy magyar nyelvű válogatást közreadni szakmabelieknek és a nagyközönség számára egyaránt. Ennek a válogatásnak a végére kerül majd TAMÁS LAJOSnak addigi teljes és könyvészetileg, filológiailag véglegesített bibliográfiája.

Sz. GY.

TAMÁS LAJOS MŰVEINEK BIBLIOGRÁFIÁJA

I. Könyvek, tanulmányok, kisebb cikkek

Une illusion de la linguistique roumaine. *Revue des Études Hongroises* 6/a (1928): 375—378.

Die ungarischen Lehnwörter im Rumänischen I. Ung. Jahrb. 8 (1928): 25—51.

Périodiques linguistiques roumains. *Revue des Études Hongroises* 6/a (1928): 390—400.

Siebenbürgische Ortsnamen. *Ung. Jahrb.* 8 (1928): 395—397.

Aveszál. *Magyar Nyelv* 25 (1929): 55—56.

Falcsa, falka. *Magyar Nyelv.* 25 (1929): 139—140.

Legrégibb oláh kölcsönszavunk kormeghatározásához. *Magyar Nyelv* 25 (1929): 47—48.

Siria, Anjou. *Magyar Nyelv* 25 (1929): 79.

Die ungarischen Lehnwörter im Rumänischen II. *Ung. Jahrb.* 9 (1929): 274—317.

Di un probabile calco linguistico nella Paliia di Orăştie. *Studi Rumeni.* 4 (1930): 105—107.

Magyar *bákány* < oláh *pogan. Magyar Nyelv* 26 (1930): 310.

Magyar *csók* ~ oláh *ţuc. Magyar Nyelv* 26 (1930): 393—394.

Oláh *ag* ~ ómagyar *aγ*? *Magyar Nyelv* 26 (1930): 207—208.

Az oláh *chipeş:* magyar *képes* jelentéstani viszonyához. *Magyar Nyelv* 26 (1930): 208—209.

Az oláh nyelv magyar jövevényeinek másodlagos *l*-jéről. *Magyar Nyelv* 26 (1930): 125—126.

Burduguósza. *Nyelvtud. Közl.* 48 (1931): 322—323.

A háború utáni román nyelvészet magyar vonatkozásairól. *Nyelvtud. Közl.* 48 (1931): 93—106.

Két román regényíró. *Magyar Szemle* 12 (1931): 343—350.

Magyar *cire* < oláh *ţără. Magyar Nyelv* 27 (1931): 323.

Oláh *feliort* < magyar *feljárat. Magyar Nyelv* 27 (1931): 199—189.

A románság őshazája és a kontinuitás. *Jancsó Benedek—Emlékkönyv* (Szerk.: Asztalos Miklós), Bp., 1931, 81—96. KIny. A Jancsó Benedek — Társaság Kiadványai 1. Bp., 1931, 20 l.

Über die rumänischen Zeitwörter ungarischen Ursprungs. *Archiva* (Iaşi) 38 (1931): 310—315.

Básgulubás. *Magyar Nyelv* 28 (1932): 52.

Bezerő. *Magyar Nyelv* 28 (1932): 52—52.

*Brók ~ *brők. *Magyar Nyelv* 28 (1932): 53.

Szaun. *Magyar Nyelv* 28 (1932): 173—174.

Cu nechimurluita. *Magyar Nyelv* 28 (1932): 248—249.

L'âme roumaine et la Transylvanie. *Nouvelle Rev. d. Hongrie* 25—1/a (1932): 435—443.
Bândoc. *Magyar Nyelv* 29 (1933): 310.
Bödölő. *Magyar Nyelv* 29 (1933): 182—183.
A háború utáni román nyelvészet magyar vonatkozásairól II. *NyK* 48 (1933): 297—310.
A magyarországi latin *s*-ezés az oláhban. *Magyar Nyelv* 29 (1933): 25—37.
A románok nemzeti nevéről. *EPhK* 57 (1933): 45—58.
Sur l'unité de la nation roumaine. *Nouvelle Rev. d. Hongrie* 26—2/a (1933): 471—474.
Leopold Petz als Polyhistor und Schriftsteller. In: *Festschrift für Gideon Petz* (Német Philologiai Dolgozatok 60 1933): 67—76.
Chelteu. *Magyar Nyelv* 30 (1934): 55—56.
Der dynamische Wortakzent der ungarischen Lehnwörter im Rumänischen. *Bulletin Linguistique* Paris—Bucureşti 2 (1934): 34—66, Klny.: uo. 35 l.
Az oláh *ev* és a magyar *év* összevetéséhez. *Magyar Nyelv* 30 (1934): 243.
Piscina Rotunda. *Magyar Nyelv* 30 (1934): 186—188.
A román történetírás régi és új arca. *Magyar Szemle* 22 (1934): 265—271.
Rómaiak, románok és oláhok Dácia Trajánában. Bp., 1935. 234 l.
Zur begrifflichen Entwicklungsgeschichte von lat. Romanus. *Ung. Jahrb.* 15 (1935): 593—597.
The Balkan origin of the Rumanian People and the problem of its settlement in Transylvania. *Danubian Rewiew* 4/6 (1936): 3—9.
Belecreală. *Magyar Nyelv* 32 (1936): 126—127.
Az erdélyi oláhság. [megjelent az] *Asztalos Miklós* (szerk.) *A történeti Erdély.* Bp., 1936. [c. kötetben] 417—455.
Az ősgermán Erdély tudományos meséje. *Magyar Szemle* 27 (1936): 281—284.
Romains, Romans et Roumains dans l'histoire de la Dacie Trajane. *Études sur l'Europe Centro-Orientale.* Ostmitteleuropäische Bibliothek. [c. sorozat] 1 (1936): 277.
(Vö. *Archivum Europae Centro-Orientalis.* 1. kötet 1—96. 2. kötet 46—83, 246—374.)
Erdély és az oláh őstörténet. *Ethnographia—Népélet* 48 (1937): 1—10.
Csüdőtelek Cuştelnic. *Magyar Nyelv* 33 (1937): 255—257.
Sur la méthode d'interprétation des cartes de l'Atlas Linguistique Roumain. *Arch. Europae Centro—Orientalis* 3 (1937): 228—243.
Zur Phonologie des Lateinischen und des Balkanromanischen. *Arch. Europae Centro-Orientalis* 3 (1937): 340—346.
Zum rumänischen *cotatoăre. Arch. Europae Centro-Orientalis* 3 (1937): 346.
Az aknaszlatinai bányászok szókincséből. *Magyar Nyelv* 35 (1939): 265—269.
Állandó szociális értékű hangkülönbségek a nyelvi ábrázolásban. *Magyar Nyelv* 35 (1939): 8—12.
A Besztercei és Schlägli Szójegyzék néhány latin-magyar szópára. *Magyar Nyelv.* 34 (1939): 48—53.
Legrégibb latin-magyar szójegyzékeink *es* szaváról. *Magyar Nyelv* 35 (1939): 117—120.
Magyar középkor a Dunamedencében. *Magyar Szemle.* 36 (1939): 289—296.

Roumanie—Hongrie. *Nouvelle Rev. d. Hongrie.* 32 – 8/a (1939): 22—28.
Hungarians, Rumanians (Vlachs) and „Latinity". *Documents on Hungary* published by the Hungarian Information Office. 3. Bp., 1940. 24.
La romanità dell'Oriente europeo. *Corvina* a/3. Bp., 1940. 447—458.
Randbemerkungen zu einer Rezension von E. Gamillscheg. *Arch. Europae Centro-Orientalis* 6 (1940): 340—347.
Rumänen (Wlachen): Siebenbürgen. *Ung. Hist. Ges.* Bp., 1940. 66—76.
Siebenbürgen und die Anfänge der rumänischen Kultur: Siebenbürgen. *Ung. Hist. Ges.* Bp., 1940. 204—215.
Ungarn und Walacho-Rumänen. Bp., 1940. 28.
Ungheresi, rumeni (valacchi) e la latinità. *Pubblicazioni sull'Ungheria* Bp., 1940. 29.
Vorgeschichte der Entwicklung des rumänischen Volkes und seiner Sprache bis zum X. Jahrhundert n. Chr.: Die Siebenbürgische Frage. *Ostmitteleuropäische Bibliothek* 24 (1940): 7—19.
Magyar-román közigazgatási szótár. Az Erdélyi Tud. Int. kiadása. 8. Bp.—Kolozsvár, 1941. 176 l.
Az oláh műveltség magyar gyökerei. Bp., 1941. 10 l. (Klny. az „Erdély" c. munkából).
Le radici della cultura rumena in Transilvania. Bp., 1941. 10 l. (Klny. a „Transylvania" c. munkából.)
Az Erdélyi Tudományos Intézet. Kisebbségi Körlevél. 6 Pécs, 1942. 175—178. l.
Fogarasi István kátéja. Fejezet a bánsági és hunyadmegyei ruménség művelődéstörténetéből. Kolozsvár, 1942. 139 l.
Miscellanea hungaro-rumenica. *Emlékkönyv Melich János 70. születésnapjára.* Bp., 1942. 440—448.
Az olasz nemzeti nyelv kialakulásáról. *Olasz Szemle* (*Studi Italiani in Ungheria*) 6 (1942): 837—846. l.
A román nép és nyelv kialakulása. Kolozsvár, 1942. 16 l.
Ungarn und Walacho-Rumänen. Bp., 1943. 28 l.
Erdély és a romanizmus. [megjelent a] *Vas Károly* (szerk.): *A magyar lélek szolgálatában.* Bp., 1943. [c. kötetben.], 128—143.
Randa, rantie (erdélyi román tájszó). *Magyar Nyelv* 39 (1943): 389—390.
La formation de la langue et du peuple roumains. Bp., 1943. 45 l.
Formazione del popolo e della lingua rumena. Bp., 1943. 14 l.
A magyar eredetű rumén kölcsönszavak művelődéstörténeti értékelése. *Az Erdélyi Tud. Int. Évkönyve.* Kolozsvár, 1943. 349—394.
Das Volkwerden der Rumänen. Danubia, Bp.—Leipzig—Milano, 32 l.
Ugocsai magyar-rumén kapcsolatok. Kolozsvár, 1944. 48 l.
Az erdélyi román népnyelv magyar elemeihez. *Magyar Nyelvőr* 71 (1947), 46—49.
A nyelvi hang közösségi és egyéni sajátságai. *Archivum Philologicum* (1947), 75—89. l.
Tudatosak-e a hangváltozások? *Magyar Nyelv* 43 (1947): 92—102, 161—172.
Les recherches linguistiques slaves et roumaines en Hongrie (1939—1946). *Etudes Slaves et Roumaines* (1948), 49—54, 118—122, 186—190, 244—251.
Linguistique Hongroise (1942—1946). *Lingua* 1 (1948): 252—257.

A „fordulat éve" a nyelvtudományban. *Magyar Nyelvőr* 74 (1950): 327—332.
A szókincs kérdése a sztálini elmélet megvilágításában. *Nyelvtud. Közl.* 53 (1951): 3—13.
Albán-magyar szótár. Bp., 1953. 379 l.
Albániai tanulmányutam. Az albán nemzeti és irodalmi nyelv kérdése. *MTA I. Oszt. Közl.* 3 (1953): 265—293.
Általános nyelvészet és a magyar nyelvtudomány. Előadás a II. Országos Nyelvész Kongresszuson. [megjelent a] *Kniezsa István* [szerk.] *Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet*, Bp., 1956. [c. kötetben], 9—47.
A „signe linguistique" vitájához. *Pais-Emlékkönyv*, Bp., 1956. 35—39.
A román nyelv fonémarendszeréről. *Filológiai Közlöny.* 3 (1956): 95—111.
(Románul: *Studii şi Cercetări Lingvistice.* 7 (1956): 171—190.
Franciául: [megjelent a] *Recherches sur les diphtongues roumaines*, Bucureşti-Copenhague, 1959. [c. kötetben].)
A román *borcan* eredetének kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 53 (1957): 227—228.
A román irodalmi nyelv eredetének kérdéséhez. *Filológiai Közlöny* 4 (1957/1958): 415—426.
(Olaszul: *Annales Universitatis Scient. Budapestinensi* Sectio Philologica 2. Bp., 1960.)
Aventurile *brînzei* in limba romînă populară şi maghiară. *Foaia Noastră* 18 (1958): 6.
Beszámoló az Albán Népköztársaságban tett tanulmányutamról. *Akad. Ért.* 1952. 59. köt. 496. füzet, 320—321.
Cîteva etimologii de cuvinte dialectale. *Studii şi Cercetări Linguistice* 9 (1958): 93—99.
Despre originea cuvîntului „sfat". *Foaia Noastră* 22 (1958): 6.
Din viaţa cuvintelor „maşina" curiosă. *Foaia Noastră* 10 (1958): 7.
Ein ostmitteleuropäisches Wanderwort. Zur Ursprungsfrage von ung. *tüsző. Cercetări de Linguistică, Petrovici-emlékszám.* 1958. 491—496.
Hungaro—Slavo—Rumenica (A magyar—szláv és a román—szláv nyelvi kapcsolatok). *MTA I. Oszt. Közl.* 13 (1958): 289—308.
În jurul „pămîntului". *Foaia Noastră.* 12 (1958): 6.
Magyar eredetű román tájszavak. *Magyar Nyelv* 54 (1958): 85—99.
A román népnyelv néhány magyar eleméről. *Nyelvtud. Közl.* 59 (1958): 177—81. l.
Zum ungarischen Wortgut des Rumänischen. [megjelent az] *Omagiu lui Iorgu Iordan.* Bucuresti, 1958, [c. kötetben], 843—854.
Zur Frage der slawisch-rumänischen und ungarisch-rumänischen sprachlichen Beziehungen. *Studia Slavica* 4 (1958): 385—394.
Almar si dulap. *Foaia Noastra* 8 (1959): 6.
Cocotoare şi oglindă. *Foaia Noastră* 5 (1959): 6.
Du système phonologique de la langue roumaine. [megjelent az] *A. Rosetti* (szerk.) *Recherches sur les diphtongues roumaines.* Bucureşti-Copenhague, 1959. [c. kötetben], 67—92.
Zahăr şi ţucur. *Foaia Noastră* 1 (1959): 6.
Zum ungarisch-slawisch-deutschen Wortgut des Rumänischen. *Acta Linguistica* 9 (1959): 241—260.
Varia etymologica. *MTA I. Oszt. Közl.* 15 (1959): 73—85.
K voproszu o proiszhozsdenii romünszkogo literaturnogo jazüka. *Annales*

Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio philologica. 2. tom. Bp., Tankönyvk. 1960. 81–95.

A román *hamuş, amuş* és családja. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* (Kolozsvár) 2 (1958/1960): 59–61.

Über den Ursprung von rumän. *hîrşie, hîrşie. Studii şi Cercetări Lingvistice* 11 (1960): 751–753.

Notes d'étymologie roumaine. *Beiträge zur romanischen Philologie* 1 (1961): 209–219.

Cum vorbim-cum scriem. Cum să ne adresăm femelior? *Foaia Noastră* 20. (1963), 6. l.

A román *cea* és *hais* állatterelő szavak történetéhez. *Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből* (*Bárczi-emlékkönyv*). *Nyelvtud. Értekezések* 40. Szerk.: Benkő Lóránd. Bp., Akad. Kiadó. 1963. 360–363.

Földrajzi nevek gyűjteménye Zala megyéből. *Magyar Nyelv* 59 (1964): 273–277.

Dictionnaire étymologique des éléments hongrois en roumain. [Megjelent az] *Actes du Xe Congrés International de Linguistique et de Philologie Romanes.* Strasbourg, 1965. [c. kötetben], 869–873.

A román nyelv magyar jövevényszavainak feldolgozásáról. *Magyar Nyelv* 61 (1965): 12–18.

Sur un problème de structure de la langue hongroise. [megjelent az] *Omagiu lui Alexandru Rosetti.* Bucureşti, 1965. [c. kötetben], 891–893. l.

Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen. (Unter Berücksichtigung der Mundartwörter.) Bp., Akad. Kiadó. 1966. 936 l.

A magánhangzók mennyiségének és a hangsúlynak összefüggése a román nyelv magyar elemeiben. *MTA I. Oszt. Közl.* 23 (1966): 27–39.

Zur Geschichte von ung. *szorog, sürög* und rum. *sîrgui. Studia Slavica* 12 (1966): 413–414.

Észrevételek Láng István „A tudományos kutatók nyelvtudása – megoldhatatlan probléma" c. cikkéhez. *Magyar Tudomány* 12/1 (1967): 45.

A nyelvtudomány a haladásért. [bevezetés a] *Tanulmánykötet a Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából.* (Szerk.: Király Péter) Bp., Akad. Kiadó. 1969 [c. kötethez], 1–3. l., és *Nyelvtud. Értekezések* 65.

Nyelvtudomány. *Magyar Tudomány* 15 (1970): 209–216.

Discours de clôture. [megjelent a] *Theoretical Problems of Typology and the Northern Eurasian Languages.* Bp., Akad. Kiadó. 1970. [c. kötetben], 177–182.

II. Ismertetések, bírálatok

Paşca, Ştefan: Glosar de cuvinte alcătuit după material cules de corespondenţi din diferite regiuni. Bucureşti, 1928–1929. *Ung. Jahrb.* 11 (1931): 459.

Pascu–Iordan–Roşculeţ: Alexandru Philippide la şeptezeci de ani. Iaşi. 1929. *Ung. Jahrb.* 11 (1931): 315.

Tzenoff, Gantscho: Die Abstammung der Bulgaren und die Urheimat der Slaven. Berlin–Leipzig, 1930. *Ung. Jahrb.* 11 (1931): 316.

Bologa, Valeriu: Începuturile medicinii ştiinţifice româneşti. Cluj, 1930. *Ung. Jahrb.* 12 (1932): 151–152.

Göbl László: A magyarországi szótárirodalom hatása az oláhra. (Der Enfluß der ungarländischen Wörterbücher auf die rumän. Lexicographie.) Bp., 1932. *E. Phil. Közl.* 56 (1932): 146–147.

Kisch, Gustav: Germanische Kontinuität in Siebenbürgen. in Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde 52. *Századok* Bp., 64 (1932): 446.

Veress, Andrei: Bibliografia română-ungară. Vol. I–II. București, 1931. *Ung. Jahrb.* 12 (1932): 359–360.

Giurescu, C. C.: O nouă sinteză a trecutului nostru. (Eine neue Synthese unserer Vergangenheit.) București, 1931–1932. *Ung. Jahrb.* 13 (1933): 390–391.

Predescu, Lucian: Diaconul Coresi. (Der Diakon Coresi.) București *Ung. Jahrb.* 13 (1933): 375.

Drăganu, Nicolae: Românii în veacurile IX–XIV. pe baza toponimiei și a onomasticei. (Die Rumänen im IX–XIV. Jahrh. auf Grund der Orts- und Personennamen.) București, 1933. *Századok* 68 (1934): Klny. uo. 11 l. és *E. Phil. Közl.* 59 (1935): 217–219.

Giurescu, C. C.: Istoria Românilor I. Din cele mai vechi timpuri până la moartea lui Alexandru cel Bun (1932). București, 1935. *Arch. Europae Centro-Orientalis* 1 (1935): 269–277.

Yrjö Wichmanns Wörterbuch des ungarischen Moldauer Nordcsángó- und des Hétfaluer Csángódialektes nebst grammatikalischen Aufzeichnungen und Texte aus dem Nordcsángódialekt. Herausgegeben von Bálint Csüry und Artturi Kannisto. Helsinki, 1936. *Arch. Europae Centro-Orientalis* 3 (1937): 275–278.

Gáldi, Ladislas: Contributions à l'étude des lexiques latins-hongrois du moyen âge. Bp., 1938. *Arch. Europae Centro-Orientalis* 3 (1937): 348–354.

Bulletin Linguistique publié par A. Rosetti. *Literaturblatt f. germ. und roman. Philologie* 3 (1938): 199–201.

Kniezsa István: Pseudorumänen in Pannonien und in den Nordkarpathen. in Arch. Europae Centro-Orientalis I. *Magyar Nyelv* 35 (1939): 127–129 és *Zeitschr. f. Namenforschung* 00 (1938): 200–201.

Leotti, Angelo: Dizionario italiano-albanese. Pubbl. dell'Inst. per l'Europa Orientale. Grammatiche e Dizionario III. Roma, 1937. *Arch. Europae Centro-Orientalis* 4 (1938): 533–536.

Tagliavini, Karl: Rumänische Konversationsgrammatik. Heidelberg, 1938; Bp., 1939. *Arch. Europae Centro-Orientalis* 5 (1939): 339–340.

Enquêtes linguistiques du Laboratoire de phonétique expérimentale de la Faculté des Lettres de Bucarest. VI. District de Nasaud, par D. Șandru. *Arch. Europae Centro-Orientalis* 6 (1939): 338.

Bulgarisch-deutsches Wörterbuch von Prof. Dr. Gustav Weigand unter Mitwirkung von Dr. A. Doritseh. Leipzig. 1939. *Arch. Europae Centro-Orientalis* 5 (1939): 348.

Gáldi, Ladislas: Le romanisme transdanubien. in Biblioteca dell' Accademia d'Ungheria di Roma. 3 (1937). *La Nuova Italia* 11 (1940): 37.

Gáldi, Ladislas: Les mots d'origine néo-grècque en roumain à l'époque des Phanariotes. Bp., 1939. *Archivum Philologicum* 64 (1940): 244–247.

Gáldi László: Samuelis Klein Dictionnarium Valachico-Latinum. Bp., 1944. *Archivum Philologicum* 69 (1946): 116–120.

Laziczius Gyula: Fonetika. *Archivum Philologicum* 69 (1944): 121–126.

Dicţionarul Limbii Române. Bucureşti, 1937. *Études Slaves et Roumaines* **1** (1948): 60—61.

Bogdan, Damian: Glosarul cuvintelor româneşti din documentele slavo-române. Bucureşti, 1946. *Études Slaves et Rouumaines* 1 (1948): 61—62.

Rosetti, Alexandru: Scrisori româneşti din Arhivele Bistriţei (1592—1638). Bucureşti, 1944. *Études Slaves et Roumaines* 1 (1948): 123—124.

Karinthy Ferenc: Olasz jövevényszavaink. Bp., 1947. *Magyar Nyelvőr* **72** (1948): 139—140 és *Italia* 1 (1948): 43—46.

Tagliavini, Carlo-val közösen: Lingua e letteratura. Recensioni. Bp., 1930. 16. (Klny.: Corvina).

Roques, Mario: Les premières traductions roumaines de l'Ancien Testament. *Palia d'Orăştie*. Paris, 1925 és *Ung. Jahrb.* 7 (1927): 473—474.

Puşcariu, Sextil: Studii Istroromâne în coloborare cu M. Bartoli, A. Belulovici si A. Byhan. Bucureşti, 1926. *Ung. Jahrb.* 7 (1927): 470—471 és *Deutsche Literaturzeitung*. 1928: 369—371.

Bena, Augustin: Limba română la Saşii din Ardeal. Studiu filologic. Cluj. 1925. *Ung. Jahrb.* 7 (1927): 464—465.

Drăganu, Nicolae: Mihail Halici. Contribuţie la istoria culturală românească din sec .XVII. în Dacoromania IV. *Ung. Jahrb.* 7 (1927): 465—466.

Rásonyi László: Contributions à l'histoire des premières cristallisations d'État des Roumains. L'Origine des Basarabas. in Arch. Europae Centro-Orientalis. I. *Zeitschr. f. Namenforschung* (1928): 281.

Bocăneţu, A.: Terminologia agrară în limba română. (Die landwirtschaftliche Terminologie in der rumän. Sprache.) Cernăuţi, 1927. *Ung. Jahrb.* 8 (1928): 183—184.

Drăganu, Nicolae: Etimologii, Elemente ungureşti. in Dacoromania. IV. *Ung. Jahrb.* 8 (1928): 465.

Miletič, L.: Sedmogradskite Bălgari i texnijat ezik. (Die siebenbürgischen Bulgaren und ihre Sprache.) Sofija, 1926. *Ung. Jahrb.* 8 (1928): 185—186.

Ortiz, Ramiro: Medievo Rumeno. in Studi Rumeni. I. *Ung. Jahrb.* 8 (1928): 212.

Rásonyi Nagy, Ladislaus: Valacho-Turcica. Aus den Forschungsarbeiten der Mitglieder des Ungarischen Instituts und des Collegium Hungaricum in Berlin. Berlin, 1927. *Ung. Jahrb.* 8 (1928): 187—188.

Papahagi, Tache: Graiul şi folklorul Maramureşului. (Sprache und Volkstum von Máramaros.) Bucureşti, 1925. *Ung. Jahrb.* 8 (1928): 223—224.

Nandriş, G.: *Răzeş* despre cuvânt şi instituţie. in Revista Filologică. I. Cernăuţi, 1928. *Ung. Jahrb.* 8 (1928): 186.

Paşca, Ştefan: Terminologia calului: părţile corpului. (Pferdeterminologie: Körperteile.) in Dacoromania. V. *Ung. Jahrb.* 9 (1929): 337—338.

Pop, Sever: Câteva capitole din terminologia calului. (Einige Kapitel aus der Pferdeterminologie.) in Dacoromania. V. *Ung. Jahrb.* 9 (1929): 338.

György Lajos: La vie intellectuelle des Hongrois de Transylvanie. in Revue des Études Hongroises. 1928. *Ung. Jahrb.* 9 (1929): 365.

Transilvania, Banatul, Crişana, Maramureşul 1918—1919. Bucureşti, 1920. *Ung. Jahrb.* 10 (1930): 491—494.

Studi Rumeni a cura del Dott. Carlo Tagliavini. I—III. Roma, 1927., 1928. *E. Phil. Közl.*, 53 (1929): 138—139 l.

Csüry Bálint: Néprajzi jegyzetek a moldvai magyarokról. (Ethnographische

Notizen über die Ungarn der Moldau.) Erdélyi Múzeum. 35 *Ung. Jahrb.* 10)1930) : 487.

Diculescu, Constantin : Dacia Română în oglinda înscripţiilor şi a limbei de azi. (Das römische Dazien im Spiegel der Inschriften und der heutigen Sprache.) Cluj, 1926. *Ung. Jahrb.* 10 (1930) : 455.

Tagliavini, Carlo : Il „Lexicon Marsilianum" Dizionario latino-rumeno del sec. XVII. Studio filologico e testo. Bucureşti, 1930. *Ung. Jahrb.* 10 (1930) : 457—458 és *Corvina* ,Budapest, 10 (1930) : 247—249.

Dragomir, Silviu : Documente nouă privitoare la relaţiile Ţării Româneşti cu Sibiiul în sec. XV. şi XVI. Bucureşti, 1928. *Studi Rumeni.* Roma 4 (1930) : 209—210.

Adamescu, Ch. : Contribuţiune la bibliografia românească. Fasc. I—III. Bucureşti, 1928—1929. *Ung. Jahrb.* 10 (1930) : 300. és *Magyar Könyvszemle.* 37 (1930) : 188—189.

Colan, Jon : Viaţa şi opera lui Ioan Barac. Bucureşti, 1928—1929. *Ung. Jahrb.* 11 (1931) : 463.

Herczeg Gyula : Olasz-magyar szótár. 1—2. köt. Átnézte : Tamás Lajos. Bp., Akad. Kiadó. 1952.

Bírálat az Albán Értelmező Szótárról (Fjalor i Gjuhës Shgipe). *Nyelvtud. Közl.* 57 (1955/1956) : 320—321.

Opponensi bírálat Domokos Sámuel „A román betyárballadák" c. kandidátusi értekezéséről. Az értekezés tételeit közreadta a Tudományos Minősítő Bizottság. Bp., 1956. 7 l.

III. Hozzászólások, nyitó- és záróbeszédek

Nyelvkarakterológia és hangszimbolika. (Sprachkarakterologie und Lautsymbolik.) Hozzászólás Gáldi László cikkéhez. *Athenaeum.* Bp., 1940. 376—379.

Hozzászólás az „Elvek, gondolatok" c. körkérdéshez : *Termés. Nyár.* Kolozsvár, 1943. 119—122.

Hozzászólás Zsirai Miklós „Sztálin cikkei és a történeti-összehasonlító nyelvtudomány" c. korreferátumához. *MTA I. és II. Oszt. Közl.* 1 (1951) : 49—51.

Hozzászólás Németh Gyula „A kevert nyelvrendszer kérdéséhez" c. előadásához. *MTA I. Oszt. Közl.* 2 (1952) : 343.

Az orosz szókincstanítás problémái és módszerei. Tankönyvkiadó. 1953. — *Felsőoktatás kérdései* 5 : 42—44.

Hozzászólás L. N. Satyernyikova „A nyelvfejlődés belső törvényeinek kérdéséhez" c. előadásához. *Előadások Sztálin nyelvtudományi munkái megjelenésének második évfordulóján.* Bp., 1953. 138—142.

Hozzászólások Trencsényi Waldapfel Imre „Az irodalmi nyelv és forma kérdései Sztálin nyelvtudományi munkásságának megvilágításában" c. előadásához. *MTA I Oszt. Közl.* 2 (1953) : 358—363.

Előadás az Írószövetségben a legújabb albán irodalomról. 1954. nov. 30.

Hozzászólás az I. Osztály titkári jelentéséhez. *MTA I. Oszt. Közl.* 6 :(1954), 34—37.

Hozzászólás Sulán Béla „Egyetemi nyelvészeti oktatásunk helyzetéről és feladatairól" c. előadásához. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 83 (1954): 104—105.

A „Nyelvművelésünk főbb kérdései" c. tanulmánygyűjtemény vitája. Bárczi Géza megnyitójával és zárszavával, Rácz Endre vitaindító beszámolójával és Tamás Lajos, Temesi Mihály stb. hozzászólásával. *Magyar Nyelvőr* 78 (1954): 129—165.

Hozzászólás az I. Osztály vezetőségének beszámolójához. *MTA I. Oszt. Közl.* 7 (1955): 214—216.

Hozzászólás Iorgu Iordan „A román nyelv kialakulása és alkotó elemei" c. előadásához. *MTA I. Oszt. Közl.* 7 (1955): 387—391.

Hozzászólás a „Készülő leíró nyelvtanunk vitás kérdéseiről" c. Tompa József referátumhoz. *MTA I. Oszt. Közl.* 9 (1956): 325.

Hozzászólás Petrovici Emil „A román fonémarendszer rövid vázlata" c. akadémiai előadásához. *MTA I. Oszt. Közl.* 9 (1956): 12.

Hozzászólás Petrovici Emil „Egy magyar hangtani sajátság tükröződése a román nyelv magyar kölcsönszavaiban" c. munkájához. *Magyar Nyelv* 52 (1956): 15.

Hozzászólás Gáldi László „A szlavisztikai jövevényszókutatás néhány problémája" c. munkájához. *MTA I. Oszt. Közl.* 12 (1958): 125—159.

Y a-t-il une parole collective ? Hozzászólás A. Llorach és A. Rosetti előadásaihoz. *Actes du colloque International de civilisations, littératures et langues romanes.* Bukarest, 1959. 230—232.

Hozzászólás Sőtér István beszámolójához. *MTA I. Oszt. Közl.* 14 (1959): 235—236.

Hozzászólás Telegdi Zsigmond előadásához a MTA Nyelvtudományi Intézete és a Művelődésügyi Minisztérium nyelvtudományi munkaközösségi értekezletein. *MTA I. Oszt. Közl.* 17 (1961): 70—73.

Elnöki zárszó. *ÁNyT* ;. A matematikai nyelvészet és a gépi fordítás kérdései. Szerk.: Kalmár László és Telegdi Zsigmond. Bp. 1964. 311—312.

Az MTA Filozófiai és Történettudományi Osztály vezetőségének beszámolója a kibővített osztályülésen. Előadó: Mátrai László. Ember Győző, Tamás Lajos és mások hozzászólásával. *MTA Filoz. Tört. Oszt. Közl.* 15 (1966): 141—163.

Elnöki megnyitó: A magyar nyelv története és rendszere. (Szerk.: Imre Samu és Szathmári István. Akad. Kiad. Bp., 1967.) 7—9.

Hozzászólás az MTA I. Osztálya vezetőségének beszámolójához. Előadó: Ortutay Gyula. *MTA I. O. Közl.* 25 (1968): 325—326.

Elnöki megnyitó: Névtudományi előadások *Nyelvtud. Értekezések* 70 (1970): 5—16.

Felszólalás az Országos Honismereti Konferencián. *Honismeret, helytörténet.* A Hazafias Népfront Bizottság és az Országos Helytörténeti Bizottság kiadványai. 2 (1970): 67—70. l.

Elnöki megnyitó az MTA Nyelvtudományi Intézete megalakulásának 20. évfordulója alkalmából. *MTA I. Oszt. Közl.* 27 (1972): 197—199.

Hozzászólás Szabolcsi Miklós: Tudományos feladatok és társadalmi igény c. előadásához. *MTA I. Oszt. Közl.* 28 (1973): 377.

Búcsú O. Nagy Gábortól. Társszerző: Szathmári István. *Magyar Nyelv* 69 (1973): 371—374.

IV. Tamás Lajos szerkesztette művek

Budapesti tudományegyetemi romanisztikai dolgozatok. (Études de philologie romane de l'Université de Budapest.) Szerk.: Tamás Lajos. Új sorozat 1. szám. Bp., 1940.

Erdélyi Tudományos Intézet: Erdély magyar egyeteme. Szerk.: Tamás Lajos. Kolozsvár, 1941. 409—416. l.

Monumenta Transilvanica. Szerk.: Tamás Lajos—Kniezsa István stb. Kolozsvár, Erdélyi Tudományos Intézet, 1944.

Budapesti tudományegyetemi romanisztikai dolgozatok. (Études de philologie romane de l'Université de Budapest.) Szerk.: Tamás Lajos. Új sorozat 2. szám. Bp., 1948.

Albán költők antológiája. Szerk.: Somlyó György—Tamás Lajos. Bp., Szépirod. Kiadó. 1952. 159.

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem évkönyve 1955. Fel. szerk.: Tamás Lajos. Bp., 1956. 570 l.

Bevezetés az összehasonlító neolatin nyelvtudományba. Egyetemi jegyzet. Budapest, 1963. Tankönyvkiadó, 108 l.

Bevezetés az összehasonlító neolatin nyelvtudományba. Egyetemi tankönyv. 2., átdolg., bőv. kiad. Bp., 1969. Tankönyvkiadó, 130 l.

V. Interjúk Tamás Lajossal

Interviu vu academicianul Lajos Tamás. (interviu realizat de T. Meszesi.) *Foaia Noastră* 4. 15. februarie 1971.

A Nyelvtudományi Intézetben. Riporter: Szekrényessy Júlia. Társszerző: Imre Samu. *Élet és Irodalom* 16/1, (1972): 7.

Dr. Tamás Lajos, a Nyelvtudományi Intézet igazgatója. *Közalkalmazott.* 26 (1973): Július 8. 3.

Milyen lesz az új nyelvészet? Beszélgetés a hagyományos és a forradalmi módszerek szintéziséről. *Magyar Nemzet* 28 101 (1972): 8.

Látogatás Tamás Lajosnál. 1973 szept. 22-én félórás műsor a TV-ben. [Megemlékezést irt] Illés Jenő: A tudomány titkai [címen] *Filmvilág* 1973/2: 1.

Összeállította Veress Fruzsina

Számítógépes és matematikai nyelvészeti tanfolyam Pisában

A pisai CNUCE, az olaszországi Nemzeti Kutatási Tanács intézete és az IBM tudományos központja 1974. augusztus 12 és szeptember 6 között nemzetközi számítógépes és matematikai nyelvészeti tanfolyamot rendezett. Az idei a harmadik hasonló jellegű tanfolyam volt Pisában; megszervezésére kétévenként kerül sor.

A tanfolyamon körülbelül kétszázötvenen vettek részt a világ minden tájáról, zömmel fiatal egyetemi oktatók és posztgraduális képzésben részesülő diákok. Magyarországot öt ösztöndíjas képviselte, egyetemi hallgatók és oktatók, négy nyelvész és egy matematikus.

A tanfolyam célja az volt, hogy a hallgatóság többnyire egyoldalú, számítógéptudomány-központú vagy nyelvészet-központú ismereteit koncentrált általános nyelvészeti, illetve számítógéptudományi és logikai alapképzéssel egészítse ki, majd ismertesse a legújabb, formalizálható, számítógépre alkalmazható szintaktikai és szemantikai elméleteket, s bemutassa a számítógépes nyelvelemző és nyelvmodelláló kísérleteket.

A tanfolyam tizennégy 10—12 órás kurzusból, valamint számos 1—2 órás előadásból állott. Az előképzés jellegű első héten az általános nyelvészet fontosabb irányairól (ezen belül elsősorban a transzformációs generatív grammatikáról), a logika alapjairól, valamint a nyelvészeti programok készítésére különösen alkalmas LISP programozó nyelvről hallottunk bevezető előadássorozatokat.

A második héttől, a tanfolyam érdemi részében az általános nyelvészet és alkalmazott számítógéptudomány vezető tudósai ismertették kutatási eredményeiket. A nyelvtudomány különböző részterületeit átfogó kurzusok közös tanulsága az volt, hogy a legújabb kutatások legalábbis feszegetik a szemantika problémáit kielégítően megoldani nem képes generatív grammatika kereteit, sőt olykor teljes egészében túllépnek rajta. Egyesek, mint például Emmon Bach, csupán bővíteni kívánják a generatív grammatika eszköztárát, mások, mint Barbara Hall Partee, alternatív lehetőségeket vizsgálnak, a legfiatalabbak pedig, mint Terry Winograd, tudatosan és öntudatosan szembefordulnak vele. A kurzusok vezetői közül csupán a kontinentális nyelvészet két képviselője, Kiefer Ferenc és Ch. Muller (Strasbourg) kerülhette el, tárgyánál fogva, a generatív grammatikával kapcsolatos állásfoglalást. Kiefer F. szövegelméleti kérdésekről, Ch. Muller a nyelvstatisztika elemeiről tartott előadássorozatot.

John Lyons (University of Edinburgh) maradt a leglojálisabb a generatív grammatikához. Lyons egészen új, a modális logika megközelítésmódján és terminológiáján alapuló angol igeidő- és igemódszert állított föl, de ezt végül J. Anderson lokalisztikus esetfelfogásának kereteibe illesztette bele. Emmon Bach (Amherst, University of Massachusetts) kurzusa „A szemantika helye a generatív grammatikában" címet viselte. Bach kritikai analízisnek vetette alá a generatív grammatika mindhárom uralkodó irányát, a Chomsky Aspects-je és Katz 1972-es Szemantikája által képviselt standard (transzformációs generatív) elméletet, ennek úgynevezett kiterjesztett, interpretáló szemantikának is hívott változatát, majd az 1968 után kibontakozott, többek között J. D. McCawly, G. és R. Lakoff, J. Ross és P. M. Postal nevéhez fűződő generatív szemantikát, és két matematikus, S. Peters és R. W. Richie automataelméleti bizonyítása alapján megmutatta, hogy a három elmélet csaknem ekvivalense egymásnak. Bach végül a legkorábbi változat, a standard generatív grammatika módosítását, resztrikciós szabályokkal való kiegészítését javasolta, melyek leszűkítenék a transzformációs generatív grammatikától generált mondatok halmazát, s közelítenék a természetes nyelvekben generálható mondatok köréhez. Talán Charles Fillmore (Berkeley, University of California) előadássorozatát előzte meg a legnagyobb érdeklődés. Fillmore egy szemantikaelmélet céljának és határainak kijelölését kísérelte meg, ellentmondásosabbnál ellentmondásosabb, a generatív grammatika szemantikai értelmezéseinek ellenálló mondatok elemzésével. Ez a rendkívül aktív hallgatóságot, különösen annak a zárt, formalizált elméletekhez szokott matematikusabb részét azonban nem elégítette ki. A meg-

megújuló kérdésostromot FILLMORE azzal hárította el, hogy még nem áll rendelkezésünkre elegendő nyelvi tény, megfigyelés magának egy szemantika-elméletnek a felállításához, de az eddigi adatok a FILLMORE-féle esetgrammatika és a komponentiális szemantikai elemzés egyfajta integrálásának lehetőségére utalnak. BARBARA HALL PARTEE (Amherst, University of Massachusetts) a mások előadásain is gyakran idézett Montague-grammatikát mutatta be és interpretálta. RICHARD MONTAGUE, a nemrég meggyilkolt amerikai logikus a logika technikáját alkalmazta a természetes nyelvekre, anélkül, hogy a természetes nyelveket hasonlóvá akarta volna tenni a logika ellentmondásmentes nyelvéhez. Grammatikája az angol nyelv szintaktikai szabályait fordítási szabályok egy halmaza segítségével az intencionális logika szintaktikai szabályaivá alakítja át, s így a logika szemantikai interpretációs szabályaihoz rendeli hozzá. A Montague-grammatikában egy adott mondatlevezetés (azaz fordítási szabályok meghatározott egymásutánja) csupán egyetlen szemantikai értelmezést tesz lehetővé, így benne föl sem merül például a generatív grammatika azon problémája, hogy a *Mindenki szeret valakit* mondat milyen szinten, a mélystruktúra, valamely közbülső struktúra, vagy a felszíni struktúra szintjén értelmezhető kétféleképpen, hiszen a Montague-grammatikában mindkét lehetőség $((\forall x)(\exists y)\,;\,(\exists x)(\forall y))$ eltérő fordítási szabályokat, s így eltérő szemantikai interpretációt von maga után.

A tanfolyam legnagyobb hatású, gyökeresen új szemléletmódot és új módszereket hozó kurzusait a mesterséges intelligencia programokon dolgozó TERRY WINOGRAD (Stanford University) és WILLIAM WOODS (Harvard University) tartották. A felhasznált grammatikai rendszer hasonlósága alapján talán az automatikus morfológiai és szintaktikai analízissel foglalkozó MARTIN KAY (San Francisco, University of California) is rokonítható velük. WINOGRAD nem kis igénnyel kezdte előadássorozatát. THOMAS KUHN tudományfejlődés-elméletének alapján a nyelvtudomány mai helyzetét úgy értékelte, hogy a nyelvészetnek a transzformációs generatív grammatika megjelenésével kezdődött korszaka hanyatló stádiumát éli. Ez az a minden tudományban visszatérő periódus, amikorra a standard elmélet már át meg áthatotta a tudomány egészét, megválaszolta azokat a kérdéseket, amelyekre képes volt, képviselői már vezető szerephez jutottak a tudományos életben, a tudományos intézetekben. Az elmélet igazán új eredményeket már nem tud hozni, legfeljebb részletkérdések megválaszolására alkalmas. WINOGRAD és WOODS munkássága már új korszak, a számítógépes nyelvészet kezdete, mely forradalmian átalakítja a nyelvészet szemléletmódját, módszereit és terminológiáját. Ez a fajta számítógépes nyelvészet nem, vagy nemcsak eszköznek tekinti a számítógépet, hanem szemléletmódjában számítógépi: a beszélő és a beszédet megértő emberi elme működését úgy akarja megérteni, hogy a beszédet és a megértést számítógéppel, számítógére vihető algoritmusokkal modellálja. Ennek a korszaknak az az alapkérdése: mi történik az emberi elmében? WINOGRAD négy évvel ezelőtt, huszonnégy éves korában készített beszédtevékenység-modelláló, úgynevezett mesterséges intelligencia programjáról, a SHRDLU-ról kisfilmet is mutatott be. Programja azon a feltevésen alapul, hogy a beszédtevékenység alapját az ember fejében a világról kialakult modell képezi. A mondatok, amiket hallunk, módosítják ezt a világképet, beépülnek a fejünkben elraktározott struktúrák közé. A SHRDLU program a számítógép memóriájában egy különböző színű és nagyságú kockákból, hasábokból, piramisokból álló, egy tv-képernyőn grafikusan is megjelenő kis világ képét

helyezi el. A számítógép természetes nyelvi utasításokra átrendezi ezt a világot, s hibátlan angolsággal válaszol a mindig változó szituációra vonatkozó kérdésekre. Ha például azt az utasítást kapja, tegye a szürke kockát a zöldre, először leveszi a szürke és a zöld kocka tetején levő tárgyakat, helyet keres nekik, s azután helyezi a szükre kockát a zöldre. Ha az utasítás nem egyértelmű, vagy lehetetlenséget kíván, a számítógép maga is kérdéseket tesz fel. Emlékszik korábbi cselekedeteire is. Ha ismeretlen szavakat hall, rájuk kérdez, és a magyarázó mondat kontextusából kikövetkezteti s memóriájában elraktározza jelentésüket.

WINOGRAD, WOODS és KAY a transzformációs generatív grammatika rendszerét, ágrajzait új nyelvelemző és -generáló rendszerrel, a transition network-kel, illetve ennek különböző változataival váltották föl. Ők nem különböztetnek meg mély és felszíni szerkezetet; mint mondják, a mélyszerkezet nem használható egzakt kutatási alapként, nem vihető számítógépre, hiszen nincsenek róla megbízható ismereteink. A transition network előnye az a transzformációs generatív grammatikával szemben, hogy amellett, hogy egyaránt alkalmas a természetes nyelvek elemzésére és generálására, egységes morfológiai-szintaktikai-szemantikai megközelítést tesz lehetővé, s pszichológiailag is hívebben modellálja az emberi elme működését (bár ezt a transzformációs generatív grammatika hívei nem fogadták el bizonyított tényként). WOODS transition networkje teljes, részleteiben is kidolgozott, egységes rendszer benyomását keltette. Mint WOODS elmondta, nem egy amerikai egyetemen nemcsak az alkalmazott számítógéptudomány szakos, hanem a nyelvészet szakos egyetemi hallgatóknak is már ezt tanítják munkaelmélet és -módszer gyanánt.

A naponta 6—8 órát kitöltő előadássorozatok mellett szinte minden nap egy-két órás külön előadásokat is hallhattunk, többek között P. SGALL-tól, E. HAJIČOVÁtól, D. HAYStől, B. VAUQUOIS-tól, E. COSERIUtól, R. SIMMONS-tól stb. A legnépszerűbb előadók, WINOGRAD, WOODS és KAY (a zsúfolt program miatt többnyire késő este kezdődően, az éjszakába nyúlóan) szemináriumokat is kénytelenek voltak tartani, hogy a kérdések özönére válaszolhassanak.

A résztvevő egyetemi oktatók számára igen tanulságos volt az előadók döntő többségének világos, meggyőző, színes előadásmódja és rendkívüli pedagógiai gondossága is. WINOGRAD például olykor tucatnyi hatalmas előre elkészített ábrával jelent meg, hogy ne kelljen az időt táblára írással töltenie, s előadása előtt a terem minden pontjáról ellenőrizte, hogy ábrái láthatók-e, olvashatók-e.

Nem hiányozhat a beszámolóból A. ZAMPOLLInak, a Pisai Egyetem professzorának, a CNUCE nyelvészeti osztálya vezetőjének neve. Mind a tanfolyam tudományos irányításának, mind gyakorlati szervezésének gondja jórészt az ő vállán nyugodott; energikusságának, bölcsességének, humorérzékének nagy szerepe volt a tanfolyam sikerében.

É. KISS KATALIN

Schlachter, Wolfgang — Ganschow, Gerhard: Bibliographie der uralischen Sprachwissenschaft 1800—1970. Redaktion: István Erdélyi und Christoph Gläser. Bd. I. Ungarisch. 1—2. Lieferung. München, 1974, Wilhelm Fink Verlag. 1. Lieferung: XLVII, 192 p.; 2. Lieferung: 193—432 p.

Hosszú előkészítési, adatgyűjtési és szerkesztési munka után örömmel vesszük kézbe az Uráli nyelvek bibliográfiája c. vállalkozás szép nyomdai kivitelű részköteteit. Immár két füzet (Lieferung) megjelenését nyugtázhatjuk, de 1975 elejére várjuk egy harmadik, és a Budapesten 1975-ben rendezendő IV. Nemzetközi Finnugor Kongresszus időpontjáig, amennyiben minden a tervek szerint valósul meg és nemvárt akadály nem lép fel, még további két rész megjelenését, úgy hogy az adott időpontra már a teljes magyar nyelvészeti anyag remélhetőleg elhagyja a nyomdát. Jóleső érzéssel vesszük kézbe a köteteket azért is, mivel — a gyorsütemű megjelenés örömén túlmenően — egy rendkívül gazdag és alapos segédkönyv birtokosai lettünk, illetve leszünk a vállalkozás teljes befejeződésével.

Tekintsünk vissza röviden a szóban forgó mű e l ő k é s z í t é s é r e. Az 1. füzet előszavában W. Schlachter részletesen foglalkozik a vállalkozás történetével. Teljesen személyes vallomással kezdve rámutat arra, hogy a régóta tartó szembetegsége milyen nagy hátráltató erőt jelentett éppen az általa élethivatásszerűen folytatott finnugor nyelvészeti kutatások vonatkozásában, mivel a szakirodalom szétszórtsága felett egy gyengén látó kutató különösen nehezen tud úrrá lenni. Ám ez a körülmény nagyon határozottá tette benne a meggyőződést aziránt, hogy a finnugor, és általában az uráli nyelvészeti kutatások szakirodalma olyannyira szétszórt, hogy minden kutató közös érdekeként, valóban itt az ideje egy idevágó összefoglaló bibliográfia összeállításának. 1960 ban, Göttingába való kinevezésekor e megygőződése már teljesen kiforrott volt, de akkor még nem indulhatott meg a munka. 1964-ben Göttingában járt id. Kozocsa Sándor, aki, mint ott kifejtette, maga is gondolt egy ilyen jellegű bibliográfiai munka szükségességére. Ez újabb buzdítást jelentett W. Schlacher számára a vállalkozás beindítása felé. Futaky István segítségével kapott áttekintést a már eddig megvalósult idevágó bibliográfiai vállalkozásokról. Az 1965-i II. Nemzetközi Finnugor Kongresszusra dolgozták ki, W. Schlachter és munkatársai, az egész bibliográfiai vállalkozás tervezetét, s ezen tervezetet egy sor érdekelt kutatóval ismertették meg Helsinkiben. A kutatók nagy megértéssel vették tudomásul a tervezetet, s jónak találták, úgy hogy a tervezetet nem kellett különösebben módosítani. Utal W. Schlachter arra a kapcsolatra is, ami őt Bakó Elemérhez, a Library of Congress finnugor osztálya vezetőjéhez fűzi. Bakó azt javasolta, hogy az összeállítandó bibliográfia kövesse a Library of Congress szakrendszerét. Ez utóbbi a gazdag nyelvészeti anyag bemutatására nem bizonyult teljesen alkalmasnak, így a szerkesztőbizottság végülis saját szakrendszer kidolgozása mellett döntött, de Bakó Elemér — ettől függetlenül — elküdte a finnugor osztály könyvanyaga már addig elkészült összes katalóguscéduláinak másolatát, ami igen nagy segítség volt a szerkesztői munka folyamán.

1967 májusában — részben a társkiadó Gerhard Ganschow professzor személyének köszönhetően — sikerült elnyerni a Deutsche Forschungsgemeinschaft anyagi támogatását. G. Ganschow a könyvészeti adatok összegyűjtése során az obi-ugor nyelvekre vonatkozó szakirodalom összegyűjtését és feldolgozását vállalta.

A különféle országokból, s országonként több kutatótól beáramló bibliográfiai címleírások egyeztetését, koordinálását dr. Hiu Lie, az egész mű szerkesztési feladatait pedig Erdélyi István és Christoph Gläser vállalta.

12 ország együttműködése, ezen országok kutatóinak adatgyűjtése révén valósult meg tehát a vállalkozás. Az érdekelt országok a következők: 1. A Német Szövetségi Köztársaság, 2. A Német Demokratikus Köztársaság, 3. Anglia, 4. Finnország, 5. Jugoszlávia, 6. Hollandia, 7. Norvégia, 8. Lengyelország, 9. Románia, 10. Svédország, 11. Magyarország, 12. Az Egyesült Államok.

Az előszóból részletesen értesülünk a munkában résztvevő adatgyűjtők nevéről is. Magyar részről 25 kutató segített az adatgyűjtésben, az egyes bibliográfiai tételek szakozásában, s ezek adatainak kontrollálásában (a közreműködők közül W. Schlachter különös súllyal emeli ki Kiss Jenő Göttingában tartozkodó lektor szerepét). E nevek felsorolásába azonban itt nem bocsátkozhatunk, pusztán annyit jegyzünk meg, hogy magyar részről a különféle kutatóhelyen végzett adatgyűjtő munka összefogásának nehéz feladatát, s ezen kívül az egész vállalkozás számos hasznos tanáccsal való ellátását Vértes O. András vállalta, kinek — de mellette a csoport más tagjainak is — a vállalkozás vezetői-

vel való folyamatos szakmai kapcsolatáról egész kis irattári anyag tanúskodik. A magyar munkatársak munkájukat 1968 első felében kezdték meg.

Miként ismertetésünk címében szereplő címleírásunk tanúsítja már két füzet jelent meg a vállalkozásból. Nézzük röviden e két rész fejezetcímeit, tehát azt, hogy mit is találhatunk meg az eddig megjelent részekben! Az egész anyag két részre bontható: 1. Az egész uráli nyelvtudományra általánosan vonatkozó könyvészeti források, adatok. 2. A magyar nyelvtudomány bibliográfiája. Ez utóbbi még nem fejeződött be; mint említettük még 3 Lieferung várat magára teljessé válásához. Nézzük azonban a két említett részt, alfejezetekre bontva külön-külön is!

1. Az uráli nyelvtudományra, az összes uráli nyelvre együttesen vonatkozó művek bibliográfiájának alfejezetei: 111: Bibliográfiák; 112: Az egyes nyelvtudósokra vonatkozó biográfiai adatok, és emlékkönyvek; 113: Hírek, társulati ügyek; 114: Tudománytörténet, módszertan; 1151: Az őshaza kérdése; 1152: Rokonsághipotézisek; 1153: Általános nyelvészeti vonatkozások; 1154: Határterületi kérdések.

2. A magyar nyelvtudomány bibliográfiájának eddig megjelent alfejezetei: U 1151: Őstörténet. Az őshaza kérdése; U 1152: Rokonsághipotézisek; U 1153: Általános nyelvészeti vonatkozások; U 1154: Határterületi kérdések. Társtudományok kérdésfelvetései.

U 12: Áttekintések

U 121: A magyar nyelvről általában; U 122: A magyar népről és etnikumról általában. Statisztikai vonatkozások; U 131: Nyelvtanok, grammatikák; U 141: Nyelvtörténeti áttekintések; U 142: Nyelvjárás-áttekintések.

U 21: Szövegek

U 211: Nyelvemlékek; U 212: Irodalmi szövegek; U 213: Nyelvjárási szövegek; 214: Egyéb szövegek; U 215: Hangszalagfelvételek.

U 31: Hangtan

U 311: Általános hangtani áttekintések, megjegyzések; U 312: Fonetika, fonológia U 313: Prozódia; U 314: Hangváltozások; U 3141: Általános áttekintések és megjegyzések a magyarban jelentkező hangváltozásokról; U 3142: A mássalhangzók spontán megváltozása; U 3143: A magánhangzók spontán megváltozása; U 315: Egyéb hangtani kérdések.

U 4: Szótan

U 41: Etimológia

U 411: Az ősi szavak, a belső keletkezésű szavak etimológiája; népetimológiák.

Ezzel lezárul a 2 füzet anyaga, de mi, az előszó alapján tovább tudjuk folytatni a sort a fejezet végéig:

U 412: A kölcsönszavak etimológiája; U 4121: Az egyéb uráli nyelvekből származó kölcsönszavak etimológiája; U 413: Az altáji nyelvekből származó kölcsönszavak etimológiája; U 4131: A török és tatár nyelvekből származó szavak etimológiája; U 4132: Az egyéb altáji nyelvekből származó szavak etimológiája.

Az eddig megjelent részek tartalma még nem teljesen elegendő az egész bibliográfiai vállalkozás értékének meghatározásához; e részek elegendőek mégis ahhoz, hogy a mű használhatóságáról — legalábbis a könyvtárosi bibliográfiai nézőpont oldaláról — véleményt alkossunk.

Nézzük — első lépésként — a bibliográfiai feltárás formai vonatkozásait! — Egy-egy mű leírása a következő adatokra (adatsorokra) épül: 1. A mű tételszáma. 2. A szerző neve (esetleg annak megadása, hogy milyen értelemben szerző az illető: szellemi közreadó, összeállító stb.). 3. A mű címe. 4. (Ferde vonallal történő elválasztás után) a cím fordítása. 5. Forrásközlés. 6. Annotáció. 7. A recenziók felsorolása.

A szerzők nevével kapcsolatban annyit jegyzünk meg, hogy a bibliográfia — egy-egy szakon belül — a nevek betűrendjében közli az anyagot (a német abécé sorrendjében, de különös tekintettel egyes, a németben meg levő hangzókra is, melyek egymásutánja a következő: a (magyar *a* és *á*), *ä*, *ă*, *c*, *cs* (*č*), ... *e* (magyar *e* és *é*), ... *o*, *ö*, *ő*, (észt) *õ*, *ø*, ... *s*, *sch*, *dz*, *š*, *u* (magyar *u* és *ú*), *ü*, *ű*, *v*, *w*, ... *z*, *zs* (*ž*)). Egy adott szerző neve alatt több mű ezek megjelenési idejének sorrendjében szerepel. Ez a rendezési elv eltér a hazai könyvtárak gyakorlatától, ahol az egyes művek a címkezdő szavak betűrendjét követik egyazon szerzőnél. A nemzetközi szakirodalmi bibliográfiákban egyre szélesebb körben a megjelenési év szerinti felsorolás vált általánossá, gyakran az évszámnak a cím elé való kivetítésével, így a jelen bibliográfia anyagfeltárási sorrendjét korszerűnek és az általános nemzetközi gyakorlattal egybevágónak tekinthetjük. A szerzők keresztnevére, az esetek nagy többségében, csak a keresztnév kezdőbetűjének megadásával történik utalás. E keresztnév-mellőző eljárásnak az az alapja, hogy igen sok forrásban (különösen az orosz nyelvű kiadványokban) csak a keresztnevek kezdőbetűjét lehet megtalálni,

s e nevek pontos kiegészítése rendkívül megterhelő lett volna a szerkesztők számára. E rövidítő névközlés-formának vannak előnyei, de vannak hátrányai is. Előnye az, hogy rövidebb, frappánsabb, s így a szem, amint kereső céllal gyorsan fut át a bibliográfiai tételeken, könnyebben megtalálja a kívánt szerzőt, mintha 8—10 betűből álló keresztneveket kellene összehasonlítania. Hátránya az, hogy egyes esetekben nehéz a differenciálás. Nem arról az esetről beszélünk, amikör két szerzőnél a keresztnév kezdőbetűje azonos (pl. *Benkő L[oránd]* és *Benkő L[ászló]*), mivel ilyenkor nincs differenciálási nehézség, a bibliográfia ugyanis az egyik (a több bibliográfiai tétellel szereplő) szerző nevét teljesen kiírja, hanem azoknál a szerzőknél merül fel ez a differenciálási nehézség, akiknek vezetékneve és keresztneve is azonos (pl. a *Kovács Ferenc*-ek, a *Balázs János*-ok stb. esetén). Ilyenkor egy kis index-számot találunk a nevek után. Ezen index-szám (feltehetően valamiféle azonosítási szöveg kíséretében) csak az egész kötet, vagy talán csak az egész bibliográfia végén levő névindexben kerül lényegében feloldásra, s így hacsak valaki nem ismeri személyesen a szerzőket és munkásságukat, egyelőre nem tudja megállapítani azt, hogy melyik munkát melyik szerző írta. Ez a keresztnév-rövidítő eljárás egyébként hátrányos azáltal is, hogy ha később szerepelni kezd a tudományos életben egy a meglevőkkel azonos névalakú szerző, személyét és munkásságát nehéz lesz a már meglevőéktől elkülöníteni. A női nevekkel kapcsolatban is hasonló probléma merül fel. Ha a női szerző neve előtt férje nevének kezdőbetűje áll, akkor e kezdőbetű nem számít bele a betűrendbe, csak a teljesen kiírt leánykori név. Ámde a szóban forgó kezdőbetű feloldásának helyén az adott szak betűrendjében nem találunk semmiféle utalást, s így, ha az adott szerzőt a bibliográfia használója csak a férj nevén ismeri (mivel korábbi közleményeiben esetleg így szerepelt, vagy más egyéb okból), akkor ismét csak a bibliográfia végén megjelenő névindex fog eligazítást nyújtani, ahol az ilyen esetek immár utalószerűen lesznek kivetítve. Amikor az egyes nyelvészekről megjelent nekrológok, megemlékezések bibliográfiai adatai kerülnek bemutatásra, ilyenkor is a szerzői betűrend az irányadó s nem pedig azon nyelvészek betűrendje, akikre a megemlékezések, nekrológok vonatkoznak. Ezt a gondot is megoldja a névindex, ahol e művek a megemlékezésekben, nekrológokban említett nyelvészek nevénél is megtalálhatók lesznek. — Mindezen észrevételeket persze koránt sem elmarasztalásul, hanem tájékoztatásul említjük meg. A bibliográfia nyilván való módon azért csak az indexben vállalkozik a nevezett dolgok feloldására, mivel ellenkező esetben az egyes szakok anyaga a különféle utalások nagy száma miatt feleslegesen megduzzadt volna. Eltérő címfelvételi rendszere van az emlékkönyvek anyagának: itt azon nyelvészek nevének betűrendje az irányadó, akiket emlékkönyvvel tiszteltek meg (vö. 1. Lieferung 69—71). A nevek kezdőbetűjével, ill. betűjellel jelölt szerzők, a teljes névvel szereplő szerzők után következnek e kezdőbetűk, ill. betűjelek betűrendjében, majd e sort követik a szakterületbe vágó anoním szerzőségű művek megjelenésük időrendjében. — A címfordítások ügye kiváló megoldást nyert. Azok a munkák, melyek nem német, angol, vagy francia nyelven jelentek meg, címfordítással egészültek ki. A címfordítás nyelve a német volt, de abban az esetben, ha a cikknek volt angol, vagy francia nyelvű összefoglalása, akkor a cím világ nyelven jelentkező változatát innen vették át, s nem német nyelven fogalmazták meg. A címfordítás elve a rövidség volt, s ezt a feladatot a munkatársak kiválóan meg is oldották. Itt külön ki kell emelni azt a szempontot, amire WOLFGANG SCHLACHTER a bevezetőben is utalt: az egész uráli nyelvtudomány valahogy mostohagyerek, nincs kiemelkedően magas nemzeti jövedelemmel rendelkező állam az e nyelveket beszélő népek sorában, s így az anyagi erőforrások, korábban még fokozottabb mértékben, korlátozottan álltak rendelkezésre e népek tudományos köreiben. Márpedig a tudomány nemzetközivé tételéhez éppen anyagi erőforrásokra lett volna szükség, ti. a munkákat, folyóiratokat világnyelvre lefordítva kellett volna közreadni minél nagyobb számban. Ma már ez a probléma részben megoldott, pl. Magyarországon az Acták és az idegen nyelvű könyvkiadás révén, de visszamenőleg éppen ezen a téren: a nemzetközi hozzáférhetőség terén volt sok fehér folt. Most e bibliográfia — hála a jólsikerült címfordításoknak — nemzetközileg elfogadható közelségbe hozta a magyar nyelvre vonatkozó teljes nyelvészeti szakirodalmat.

A forrásközlések megoldása eltér a magyar nyelvészeti folyóiratok gyakorlatától. A nemzetközi bibliográfiai irodalomban az utóbbi évtizedekben mind gyakoribbá vált az a szokás, hogy egy-egy folyóirattal kapcsolatban nem pusztán az évfolyamot, s nem pusztán az évszámot tüntetik fel, hanem mindkettőt. Egy akorlatot követi a jelen bibliográfia is. A forrásközlésben igen jó szolgálatot tesz a források gondos rövidítése, de e kérdésre még majd visszatérünk. A lapszámadatok közlése is eltérő a magyar gyakorlattól: a kezdőlapszámot és a véglapszámot is teljes egészében kiírja; nem rövidít. Az annotációk anyaga talán még nagyobb súllyal esik latba a magyar nyelvtudományi szakirodalom nemzetközivé tételének szempontjából, mint a címfordításoké. Az annotá-

ciók ugyanis a műnek félig-meddig a tartalmát is feltárják Lényegretörők, néha egyetlen sorból állnak, (különösen az etimológiák esetében, amennyiben egyetlen szóról van szó, néha teljesen elégséges egyetlen sor). Pl. Melich: Folnagy és Folnegovics c. cikkének annotációja:

aung. *folnagy* > ung. *falu-nagy*

Ám néha egész hosszú annotáció követi a címleírást, pl. Mészöly Gedeonnak Az ugorkori sámánosság magyar szókincsbeli emlékei c. közleményével kapcsolatban:

ung. *kiált* ~ *kajált* < ugr. Interj. *kaj!*;
kinál <**kaj-nál* < *kaj-* (~wog. kaj) + Suff.
-nál; üvölt ~ *üvöt* (~ ostj. *ūw*) < Interj. *ū;*
ajándok, ajánlat 'victima' < *ajánl* ~ wog.
Vb. *ȧjy* < ung. Interj. *aj!* ~ wog. *ȧj-;* ung.
PN. *Ajándok, Aldomás, Vásár, Vásárd, Dusnok, Torló.*

A bibliográfia jelentős értékét képezi a recenziók adatainak gondos feltárása is. Valljuk meg, egy-egy munkával kapcsolatban igen és nehezen tudjuk felmérni, hogy a világszerte megjelenő szakfolyóiratokban hol és mikor jelent meg erről ismertetés. Ez az adatanyag az egyes munkák utóhatását, tudományos rangját és a tudományos közvélemény figyelmét is jelzi egyúttal. Egy-egy jelentős munka után 5—10 soros recenzió-felsorolással is találkozunk, a recenzensek betűrendjében. Ez a terjedelem igen gazdag anyagot képes bemutatni, tekintve azt, hogy itt címek közléséről nincs szó, pusztán a szerző és a forrás rövid megadásáról.

A segédletek anyagáról is tegyünk említést. Ez az anyag két részre oszlik: 1. a rövidítések, 2. a sziglák leírása. A rövidítésekről, melyeknek további alcsoportjai vannak és amelyek anyagához tartoznak az ún. szimbólumok is, nem érdemes részletesen megemlékezni, hiszen minden szerzőnek, amennyiben következetesen alkalmazza ezeket, jogában áll saját rövidítéseket használni, ha ezek pontos feloldását jegyzékben megadja. Többet érdemes foglalkozni a sziglákkal s feloldásaikkal. Jegyezzük meg egyrészt azt, hogy a folyóiratok, sorozatok és gyűjteményes munkák rövidítéseit illetően (az Acták rövidítésétől eltekintve) a magyar nyelvészeti szakirodalomban meghonosodott rövidítéseket alkalmazza a bibliográfia, másrészt azt, hogy igen nagy mennyiségű folyóiratot vesz fel forrásként: 25 sűrű oldalon keresztül tudja csak megoldani a mű a felvett folyóirat- és sorozat-rövidítések valamint a gyűjteményes művek rövidítései feloldását. A bibliográfiai vállalkozás magyar munkatársai javaslataikkal és véleményezéseikkel hathatósan közreműködtek e segédletek végleges anyagának és rendszerének kialakításában, miként ez a szerkesztéssel kapcsolatos kiterjedt levelezésből is kitűnik.

Felmerülhet valakiben a kérdés, hogy miért volt szükséges e sok, nehezen hozzáférhető anyag felvétele, hiszen ezek a források sokszor legfeljebb egyetlen példányban a magyar, a finn vagy egyéb nemzeti könyvtárakban lelhetők fel. Véleményünk szerint éppen az adja egyik értékét a bibliográfiának, hogy ilyen rejtett forrásokat is feltár. S ma már a könyvtárak nincsenek egymástól úgy elzárva, mint mondjuk a századfordulón: ma a fényképezésnek, a kontakt másolatkészítésnek (xeroxozásnak), s a könyvtárközi kölcsönzésnek olyan kiépült rendszerével számolhat a kutató, hogy a legelrejtettebb forrás is gyorsan eljuthat az érdeklődőhöz. S meg kell vallani, nemcsak lehetnek, de vannak is ezen rejtett forrásokban értékes nyelvészeti dolgozatok, figyelemreméltó tudományos megállapítások. De tudománytörténetileg valójában a ma már nem helytálló nyelvészeti vélekedés is érdekes. Tehát e mindenre kiterjedés szempontját a magunk részéről csak legmesszebbmenően helyeselni tudjuk.

A segédletekkel kapcsolatban egyet azonban meg kell jegyeznünk: ezek csakis a bibliográfia I. kötetében s ennek 1. füzetében találhatók meg, tehát a további füzetek ezen első Lieferung anyagának ismerete nélkül gyakorlatilag használhatatlanok.

Szóljunk néhány szót a szakrendről. Vértes O. András személyes megbeszélés keretében említette nekem, hogy ő a Magyarországi Nyelvtudomány Bibliográfiája c. vállalkozásban alkalmazott és jól bevált szakrend célszerűen módosított formájának alkalmazását javasolta a szerkesztőségnek, de a szerkesztőség egy saját szakrend kidolgozását határozta el. Nem fogadta el, amint említettük már, a Library of Congress szakrendjét sem. Az Egyetemes Tizedes Osztályozás szakrendjét márcsak azért sem fogadhatta el, mivel ez sokszor igen sommásan intéz el egy-egy nyelvészeti kérdést. Valójában mindegy, hogy milyen szakrendszert alkalmazunk, csak megtaláljuk benne a keresett anyagot. Az eddig megjelent részeket áttekintve nem találtunk olyan adatot, ami nem

illett bele abba a szakba, amelybe besorolást nyert. Jóllehet a magyar munkatársak az egyes tanulmányokat többfelé szakozták, ami annyit jelent, hogy 4—5 példányban, különféle szakokba sorolva, küldtek el egy-egy címleírást, tény az, hogy e sokfelé való szakozás nyomait a jelen részek anyagában nem látjuk. A címleírások többes példányai talán később kerülnek sorra. Vagy talán — s feltevésünk szerint ez a valóság — a szerkesztés az anyagnak bizonyos redukálásával; a sokfelé való szakozások lehetőség szerinti összevonásával, főszakba, legjellemzőbb szakba való sorolásának módszerével élt. A végleges értékelő szót csak majd a teljes I. kötet megjelenése után mondhatjuk ki a szakrendszerrel kapcsolatban.

Néhány szót az átírásokról. Természetes módon igen sok átírási probléma merült fel. A szláv nyelvű cirillbetűs anyag minden szövegrésze átírásra került. Talán kis hiányossága a bevezetőnek, hogy nem ismerteti részletesen az átírás elveit. Eléggé ismeretes azonban a cirillbetűk nyugati nyelvészeti szövegekben alkalmazott átírásmódja ahhoz, hogy e kérdés hosszú magyarázatot ne igényeljen.

E támáról még csak annyit, hogy ha egy cirilbetűs eredetiből transzliterált címben vezetéknév fordul elő, e név — az átírási szabályok merev alkalmazásától eltekintően — az adott név általánosan ismert latinbetűs alakjában jelenik meg (tehát pl. *Hämäläinen* lesz a névalak az átírási szabályok szerinti *Chjamljaljainen* helyett).

S mi az, ami nem került átírásra? Minthogy a bibliográfia 1830-tól kezdve igen sok régi nyelvészeti munka adatát is közli, felmerülhetett volna a régi helyesírás modernre való átírásának lehetősége (pl. a magyar *cz*-nek *c*-re való átírása stb.) is. A bibliográfia szerkesztősége úgy döntött, hogy a címek szövegének ilyen modernizálásába nem bocsátkozik, s minden esetben a korabeli írásformát adja.

Lényeges szempont a használhatóság megítélése szempontjából az anyag időbeli és egyéb szempontú körülhatárolásának kérdése. Az 1830-as kezdőév, mint ismeretes (az előszó utal erre), a finn CASTRÉN és SJÖGREN munkássága megindulásának éve, s egyben HUNFALVY működésének évtizedét jelző év. Ha az ember, mint bibliográfus, ilyen hatalmas időszakot karol át, mint az Uráli nyelvtudomány bibliográfiája c. vállalkozás közreadói, akkor feltétlenül lesz jónéhány tétel, ami, valamilyen okból kifolyólag kimarad a gyűjtésből, a feldolgozásból. Ennek ellenére, mi e széles időhatárok alkalmazását tartjuk a vállalkozás egyik legfőbb értékének. Részbibliográfiák, egyes évekre vonatkozó feldolgozások, ill. egy-egy nyelvészeti, vagy akár nyelvészeti határterületi tudományszak bibliográfiájára van ugyanis már számos példa, de ilyen széles időbeli határokkal rendelkező vállalkozás ennekelőtte sajnos nem volt. Nagy öröm tehát számunkra e nagyszabású szintézis. — Mi tartozzon a bibliográfiába? Minden olyan mű, ami szorosan az uráli (finnugor és szamojéd) nyelvekre vonatkozó nyelvtudományi termés? Ez az utóbbi a gyűjtés káros leszűkítése lett volna. Így ugyanis a nyelvészeti vonatkozást tartalmazó fontosabb néprajzi művek, a névtudományi vonatkozást tartalmazó településtörténeti munkák s egyéb hasonló, rokonterületi eredmények kimaradtak volna a kötetből. Maximalista kívánalom lett volna e művek minősítése, értékelő jellegű annotálása, vallják a közreadók. Nehéz beleszólni a felelősségvállalás e szempontjába kívülállónak. A nevezett határterületi munkák megfelelő (nem nyelvész) szakemberekkel való annotáltatása bizonyára megoldhatatlan szervezési feladatot jelentett volna. Így a mű megmaradt, s szerintünk helyesen maradt meg a „Titelbibliographie mit Teilannotationen" (válogatva annotáló címbibliográfia) nevet nyert bibliográfiai típus és az ezáltal meghatározott feladatkör mellett. Néhány országban nem sikerült megfelelő számú szakembert találni, akik a szükséges források átnézésére (saját hazai könyvtári intézmények állományában) vállalkozhattak volna, így e forrásokat más országbeli, vagy egyéni kutatóknak kellett vállalniok. Hogy ez a rendszer végülis milyen sikeres volt, ezt majd csak az egész bibliográfiai vállalkozás megjelenésekor fogjuk látni tisztán és megfelelő bizonyossággal.

BÜKY BÉLA

Urálisztikai folyóirat Japánban

Uralica. Journal of the Uralic Society of Japan. No. 1. 1973.

A magyar nyelvész számára egy, tucatnyi tételt alig meghaladó folyóiratjegyzék enged némi bepillantást a japán nyelvtudomány életébe. A „Current Linguistic Periodicals in Japan" című kis bibliográfia (vö. Analecta Linguistica 2/2: 43) — a címek alapján ítélve — hét általános és három japán nyelvészeti priodikumot, valamint egy-egy orientalisztikai, sinológiai, koreanológiai és angol filológiai folyóiratot sorol fel. Orientalisztikai

folyóiratuk nem turkológiai központú, de tudjuk, hogy a japánok az utóbbi időben a turkológiában értek el eredményeket, különösen a régi ujgur nyelvemlékek feldolgozása, továbbá az összehasonlító altajisztika terén. Az 1972-ben összeállított folyóiratjegyzék szerint Japánnak — legalábbis kurrens — urálisztikai folyóirata nincs.

1973-ban „Uralica" címmel megjelent a Japán Urálisztikai Társaság folyóiratának első száma, s mire e sorok nyomdába kerülnek, a tervek szerint évenként egyszer megjelenő folyóirat (voltaképpen évkönyv) második, 1974-es száma is feltehetőleg napvilágot lát.

Érdeklődéssel tanulmányoztuk végig az „Uralica" első évfolyamának tartalomjegyzékét. A 84 oldalas szám a következő rovatokat tartalmazza: közlemények (1—57), szemle (59—68) és ismertetések (69—82). A cikkek és az ismertetések angol, finn, illetőleg japán nyelvűek, a közlemények-rovat anyaga — az utolsó cikket leszámítva — japán, illetve finn nyelvű összefoglalókkal egészül ki. A szerzők közül E. K. RISTINENnek, a szapporói Hokkaido Egyetem vendégprofesszorának a neve a legismertebb az európai urálisták számára. Az urálisztika fogalmát az „Uralica" tágabb jelentésben, komplex módon értelmezi: a tanulmányok témaköre kiterjed az urálisztika valamennyi területére. Az alábbiakban röviden sorra veszem az egyes tanulmányokat.

A „Közlemények" négy cikket foglal magában: KOIZUMI TAMOCU „Passzív transzformáció a finnben" (1—9), E. K. RISTINEN „Észrevételek a szamojéd igeragozás funkciójával kapcsolatban" (11—38), OGISIMA TAKASI „A finnugor nyelvek számnevei" (39—48) és MOMOSZE HIROSI „Finnország történetének kutatása és forrásanyaga Japánban" (49—57) c. dolgozatát. (Mint ismeretes, a japánban — a magyarhoz hasonlóan — a családnév megelőzi a keresztnevet. A japán nevek átírásában elfogadtam KUBÍNYI LÁSZLÓ javaslatait; vö. MNy. 69: 97—100.)

ELAINE K. RISTINEN cikke, némileg rövidített formában, másutt is megjelent (vö. JSFOu. 72: 337—347). A történész MOMOSZE tanulmányának nagy része a tokiói levéltár Finnországgal kapcsolatos forrásanyagát ismerteti. Feladatként egyrészt e dokumentumok publikálását, másrészt a Japánban eddig kiadott finn (skandináv) történelmi vonatkozású munkák kritikái vizsgálatát tűzi ki önmaga és kollégái számára.

OGISIMA az uráli nyelvek számneveinek történetével és eredetével foglalkozik. Dolgozatában a finnugor '10' jelentésű szavakat hét típusba sorolja (az alábbiakban a zárójelben megadott adatok — a szó, ill. szócsalád kora, irodalmi utalás, esetleges megjegyzés — e sorok írójától származnak):

1. finnségi + md.: fi. *kymmenen*-típus (FV; vö. SKES.)
2. lp. + cser. + vog.: lp. *loge*-típus (FU, 'szám' → '10' jelentésfejlődés; vö. MSzFE. *olvas* alatt)
3. finn-permi [ɔ: permi!] + m.: m. *tíz*-típus (< iráni; vö. ESzK. дас alatt, TESz.). Vö. még 5.
4. osztj. *iǫ'ŋ* (vö. DEWO. jöŋ alatt)
5. fi. *-deks-*: *kahdeksan, yhdeksän* '10' (FV; vö. SKES. *kahdeksan* alatt). Vö. még 3.
6. m. *-nc*: *kilenc, harminc* '10' (<őspermi; vö. MSzFE. *harminc* alatt)
7. votj. *-mįn*: *kuamįn* '10' (FU, 'sok' → '10' jelentésfejlődés; vö. MSzFE. *hatvan* alatt. A szócsalád zürj., vog. és m. tagja is tkp. '10' jelentésű.)

Az uráli nyelvek számneveinek vizsgálata során OGISIMA elkülöníti a genetikailag azonos (1—6, 20 [vö. még 100]) és különböző (7—10) elemeket, és a különbözőség okát az uráli népek, illetve népcsoportok külön életében ért hatásoknak tulajdonítja. A szerző megállapításai ugyan a finnugrisztika körében általában közismertek, mégis hasznosnak tartjuk az azonos jelentésű, de különböző anyagú és eredetű számneveknek a fent ismertetthez hasonló tipizálását az uráli (nála: finnugor + szelkup) nyelvekben. Igazán sajnáljuk, hogy a japán nyelvű cikk finn rezüméje csak a '10' jelentésű szavakkal foglalkozik.

KOIZUMI, az „Uralica" szerkesztője (vö. JSFOu. 72: 337 jegyz.) két cikkel szerepel az első számban. A finn passzív transzformációt tanulmányozó, modern szemléletű írása a szerző általános nyelvészeti felkészültségéről és finn nyelvismeretéről tanúskodik. A „Szemle" rovatban, kitűnő szerkesztői érzékkel, már az első számban ismerteti a japán érdeklődővel a finnugor vokalizmuselméleteket. „A finnugor alapnyelvi magánhangzókról" c. szemléje alapos történeti összefoglalás, és egyben állásfoglalás ERKKI ITKONEN elmélete mellett. A dolgozathoz felhasznált irodalom (KARJALAINEN—BACH, RAVILA, STEINITZ, E. ITKONEN, COLLINDER, RAUN, LITKIN, GULYA, HARMS, DÉCSY, RÉDEI, BERECZKI munkái) alapján KOIZUMI ismeri és jól rendszerezi a finnugrisztikai szakirodalmat. Örvendetes, hogy egy ilyen széleslátókörű szakember kezébe került Japánban az uralisztika ügye.

Az „Ismertetések" rovata három művet mutat be az olvasónak. IKEDA HIROKO „A japán népköltészet típus- és motívumindexe" c. tanulmányát (FFC. 209.) KIKUGAVA

TASZUKU elemzi (69—71). Közismert, hogy a gazdag japán népköltészet, a japán nyelv nehézsége és elszigeteltsége miatt, kevéssé felhasznált a nemzetközi összehasonlító folklórkutatásokban. A recenzens szerint a dolgozat összehasonlításra alkalmas anyagot szolgáltat a folklór-kutatások „finn iskolája" számára, s ezért IKEDA munkáját SZEKI KEIGO hasonló témájú művének (Asian Folklore Studies 25 [1966]) eredményes folytatásaként üdvözli. A másik két, japán nyelvű recenzió a legújabbkori finn történelemmel, illetőleg a második világháború utáni finn semlegességgel foglalkozó könyveket ismerteti.

A Japán Urálisztikai Társaság folyóirata, az „Uralica" a Japánban folyó urálisztikai kutatások bemutatását, egyben bel- és külföldi népszerűsítését tűzte ki feladatául. A folyóirat az uráli népek nyelvészeti, történeti, régészeti, néprajzi (etnológia + folklór) és irodalmi kérdéseivel kapcsolatos tanulmányokat szándékozik közölni, illetve ismertetni a legfontosabb európai és finnugor nyelveken, valamint japánul (vö. 84).

Az „Uralica" első kötete szerény külsejű, de szerzői igényességre törekednek. Témaválasztásuk általában az urálisztika nyitott — így fontos és érdekes — kérdéseit érinti. Megnyugtató, hogy — az első szám tartalma alapján — a Távol-Keleten hozzáférhetőek a legfontosabb európai urálisztikai kiadványok (a hiányzó műveket a Japán Urálisztikai Társaság csere útján kívánja beszerezni). A cikkek nyelvész szerzői finnül és részben magyarul is tudnak, urálisztikai és általános nyelvészeti ismereteik alkalmassá teszik őket az alkotó tevékenységre. Az első szám kisebb tartalmi pontatlanságai (pl. a 47. lapon szereplő erza szójegyzék szerzője helyesen P. RAVILA) és formai hibái (1. pl. a 36—37. lapon megadott bibliográfiát, de vö. helyesen : JSFOu. 72: 347) csekély számúak, a sajtóhibák figyelmesebb korrektúra-olvasással elkerülhetők lehettek volna.

A japán emberekhez egyfajta ösztönös rokonságtudat fűz minket, magyarokat. Ez a rokonságtudat alaptalan ugyan, de a két nép közötti tudományos kapcsolatok szélesítésében és elmélyítésében indíték is lehet. Ennek reményében üdvözöljük az urálisztika születését a Felkelő Nap országában.

ZAICZ GÁBOR

Obi-ugor a tergo indexek

W. VEENKER: Rückläufiges Wörterbuch der vogulischen Schriftsprache. Wiesbaden, 1971. Verlag Harrassowitz. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. Band 4. 94 Seiten.

Uő: Vogul Suffixes and Pronouns. An Index a Tergo. Bloomington — The Hague, 1969. Mouton. Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series. Volume 110. XI, 65 Seiten.

Uő: Verzeichnis der ostostjakischen (Vach) Suffixe und Suffixkombinationen (unter Einschluß der wichtigsten Pronomina). Hamburg, 1973. Mitteilungen der Societas Uralo-Altaica. Heft 5. 55 Seiten.

A szóvégmutató szótárak eredetileg voltaképpen segédeszközök voltak hiányos szövegtöredékek megfejtéséhez. Később mégis sokoldalúbban kezdték hasznosítani őket; különösen morfológiai kutatásoknál nagy a jelentőségük. Ma már meghatározott helyük van a lexikonok között, és számos nyelvből különböző méretű szóvégmutató szótárak állanak rendelkezésünkre.[1] Terjedelem és minőség szempontjából kimagaslik közülük PAPP FERENC műve : „A magyar nyelv szóvégmutató szótára" (1969).

Agglutináló nyelvek szóvégmutató szótárai értékes felvilágosítást adnak toldaléktípusokról, toldalékkombinációkról és a toldalékok produktivitásáról — és általában összetett szavakról, tőtípusokról, szóvégződésekről meg a szótagok számáról is — ,s éppen ezért a finnugor nyelvek toldalékainak, szóanyagának a tergo rendben közlése mindig különös értékű.

W. VEENKER (Hamburg) néhány éve figyelemre méltó aktivitást fejt ki ezen a téren. Munkájának egyik eredménye a vogul nyelv recenzált szóvégmutató szótára. A szótár BALANDIN—WACHRUŠEVA (Leningrád, 1954) Mansijsko-russkij Slovaŕ-án alapul, tehát az északi vogul irodalmi nyelvet képviseli, és 6000 szót tartalmaz.

A vogul a tergo ragjegyzék a szótár függelékének tekinthető, mivel ez is BALANDIN—WACHRUŠEVA (Leningrád, 1957) Mansijskij jazyk-ján alapul, és az északi vogul irodalmi

[1] Itt említjük, hogy pl. a W. STEINITZ kezdeményezésére E. MATERTŐl kidolgozott „Rückläufiges Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache" (Leipzig, 1965) Halász Előd német—magyar szótárának anyagán alapul.

nyelvet képviseli. Itt azonban még más északi vogul forrásokat is használt a szerkesztő. A jegyzék ragokat, ragkombinációkat és névmásokat tartalmaz. A képzőkombinációkat és a paradigmatikus jeleket a szerző nem vette figyelembe. A nyelvtani kategóriákat VEENKER jelzi, de a ragok rendeltetését csak további irodalom használata útján lehet kinyomozni.

Az osztják rag-index is ezen elvek szerint készült, miként az 1968-ban megjelent magyar ragindex is.[2] Más hasonló jegyzékek várhatók.

Az osztják indexet VEENKER TERJOŠKIN és GULYA nyelvtanaiból állította össze. Gazdag és szemléletes nyelvtani leltárt nyújt, t. i. a feldolgozott vachi nyelvjárás alaktana bővelkedik az esetekben, sok a különböző igeidejű és igemódú formák száma, melyek a többi osztják nyelvjárásból hiányzanak. Ha a šerkali és kazymi dialaktusok tervezett ragjegyzékei elkészülnek, különleges lehetőség nyílik a ragstruktúrák interdialektalis összehasonlítására. A szerző mindkét obi-ugor indexbe felveszi az elméletileg lehetséges, de nem adatolt formákat is. Ez az eljárás jogosult, ha korlátolt mennyiségű szöveg áll rendelkezésünkre. De ezen konstruált formák minden megjelölés nélküli felvétele nem mindig védhető, mert hitelesítésük anyanyelvi informátor útján nem volt lehetséges. Vagyis a rendszert nem lehet hallgatólagosan és önkényesen kiegészíteni.

Az osztják képzők lehető legnagyobb teljessége G. GANSCHOW és G. SAUER idevágó kutatásai alapján elérhető. Mindkét művet jól lehet használni a nyelvjárások szerint rendezett mutatók alapján.

A toldalékindexek jelentősége elsősorban leíró alaktani téren mutatkozik, mivel anyagot szolgáltatnak a kutatás számára. Az előttünk fekvő a tergo rendezések azután hasznosak lehetnek egyetemi segédeszközként is, mert bonyolult morfémakapcsolatok megfejtését teszik lehetővé. A munkák kezelése, olvasása csak eleinte okoz nehézséget, az a tergo elrendezéshez könnyen hozzá lehet szokni.

A cirill írásos vogul eredeti helyett a szerző egy fonológiailag motivált latin átírást dolgozott ki, az osztják nyelvnél pedig GULYA transzkripcióját használta.

ROSEMARIE RADOMSKI

Grigorij Novickij: Kratkoe opisanie o narode ostjackom. 1715.

(Studia Uralo-Altaica III. Szeged 1973. XIII+157+109 lap)

A szegedi egyetem az 1973. év folyamán három munkával lepte meg a nyelvészeket: 1. Epigraphica Bulgarica, kiadta RÓNA-TAS A. és FODOR S.; 2. Die erste sölkupische Fibel aus dem Jahre 1879 (reprint HAJDÚ PÉTER bevezetésével); ezeket követte harmadikként a címben megnevezett mű. Az előttünk levő kötet két részből tevődik össze: HAJDÚ PÉTER tudománytörténetileg értékeli NOVICKIJ munkáját (VII—XIII), amely valóban az első részletes leírás az osztják népről. Ezért is használta fel bőven — csaknem teljes egészében közölve — MUNKÁCSI BERNÁT (l. VNGy. 1: 091—0127).

A kötet első részében FERINCZ ISTVÁN magyar nyelvű fordításában közli NOVICKIJ „Rövid leírás az osztják népről" c. munkáját (1—144), majd az utószóban ad felvilágosítást (145—59). Helyeselhetjük ezt a megoldást, mivel NOVICKIJ több mint kétszázötven éve írta munkáját, és nyelvezete még az oroszul tudók számára sem egykönnyen érthető. Nem követelhetjük meg mindenkitől, aki a finnugrisztika számtalan ága (nyelvészet, etnológia, néprajz, antropológia, archeológia stb.) iránt érdeklődik, hogy ilyen bonyolult, régies szöveg megfejtésével bíbelődjék. És azt sem kívánhatjuk, hogy az egykori orosz élet sajátos fogalmait (*popriscse* 'napi gyalogút', *Kameny* = Uráli hegység, *fekete kunyhó* 'kémény nélküli, ún. füstös kunyhó'), sajátos mértékegységeit ismerje; helyes tehát, hogy a fordító magyarázatokkal látja el a magyar fordítást. — Több magyarázat és irodalmi utalás még hasznosabb lett volna, pl. a tetoválásról, a jurtáról, a *samancsik* szó nem osztják voltáról stb. — A fordításhoz néhány, csak apróbb megjegyzésem volna. Nem tudom, helyes-e a *knyázj* szót a magyar *kenéz* szóval átültetni. Tazi öböl helyett Taz-öböl alakot használnék. A *varka* aligha osztják szó (43), viszont a *pozjom* kifejezést meg kellett volna magyarázni (43); *grivna* helyett *grivnya* írandó (53). A *kalim* szóról

[2] W. VEENKER: Verzeichnis der ungarischen Suffixe und Suffixkombinationen. Hamburg, 1968. Mitteilungen der Societas Uralo-Altaica. Heft 3. 105 Seiten. L. PAPP F.: NyK 71: 190—4.

megmondandó, hogy tatár eredetű (54). *Gusz* helyett *guszj* írandó (75). Nem írhatunk *vaglini* járásról, csak *vagljai*ról (114), mivel az *-in* képző.

Tárgyi megjegyzésem, hogy nem alkalmaznám a bálványtemplom kifejezést, mivel a „pogány" finnugor népeknek templomai nem voltak, csak szent helyei. A *trexletno* szót a fordító magyarul a három évenként kifejezéssel adja meg (74), szerintem évente háromszor írandó.

A kötet második felében az orosz szöveget közlik, méghozzá az 1941. évi, Novoszibirszkben publikált kiadás alapján. Ez nagyon hasznos választás, mivel így javított és annotált kiadást kapunk (előző kiadás 1884-ben volt). P. I. SZKOROSZPELOVA az 1941. évi kiadáshoz bő bevezetőt írt (13 lap), N. A. KVASNYIN pedig a kézirat és a Majkov-féle kiadás könyvészeti ismertetését adja (14—17).

A szegedi egyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszéke jó szolgálatot tett a társadalomtudományoknak NOVICKIJ művének a publikálásával.

ERDŐDI JÓZSEF

Е. И. Ромбандеева: Мансийский (вогульский) язык

Издательство «Наука». Москва, 1973. 206 l.

Nagy eseménye a finnugor nyelvtudománynak JE. I. ROMBANGYEJEVA könyvének, „A manyszi (vogul) nyelv"-nek a megjelenése. Nemcsak azért, mert az ilyen és a hasonló nyelvtani leírások mindig is tudományunk eleven forrásai voltak, hanem azért is, mert ez az első olyan vogul nyelvi monográfia, amelynek a szerzője az általa leírt nyelvet anyanyelvként beszéli.

A vogul — és vele egy sorban az osztják — nyelv iránti érdeklődés a magyar, a vogul és az osztják nyelv közös ugor volta miatt nyelvtudományunknak egyik legklaszszikusabb, s mindig is aktuális része. E kapcsolat mindamellett még kölcsönös is: a vogul nyelv első, módszeres kutatója a magyar REGULY ANTAL volt, a magyar finnugrisztika modern korszakának pedig éppen az a rokon nyelvi anyag volt a nagy inspirálója, amelyet REGULY a voguloktól (és az osztjákoktól) Magyarországra hozott.

JE. I. ROMBANGYEJEVA munkája hagyományos nyelvleírás: bevezetés, fonetika, morfológia. A belső cím szerint (15. l.): vogul nyelvtani vázlat, az északi nyelvjárás anyaga alapján. Tanulmányában a szerző anyanyelvi ismeretei és gazdag saját nyelvi műfordítói tapasztalatain kívül felhasználta az 1958., az 1959., az 1960., az 1963. és az 1969. években a helyszínen, szülőföldjén gyűjtött mintegy tízezer lapnyi kéziratos anyagát is.

A szerző a bevezetőben (4—13. l.) tárgyalja az északi vogulok elterjedését, elnevezését és nyelvjárási megoszlását. Jellemzi nyelvjárási „öntudatukat" (pl. az alsó-szoszvaikról a többiek azt mondják, hogy „mély hangon" beszélnek). A következő hat helyi nyelvjárást különíti el: 1. felső-lozvai, 2. felső-szoszvai, 3. közép-szoszvai, 4. alsó-szoszvai, 5. szoszva-torkolati vagy obi és 6. szigvai. Az egyes nyelvi csoportok elkülönítésében az orosz наречие, ezen belül pedig a говор megjelölést használja. E kérdéskörben hadd jegyezzük meg: terminológiai tekintetében talán jobb lenne a csak vagylagosan szereplő „obi" elnevezés mellett megmaradnunk. Ez már ismert, egyszerűbb és egyértelműbb is mint a párhuzamosan használt „szoszva-torkolati" megjelölés. Némi bizonytalanságot kelt — az orosz диалект helyett — a *наречие* terminus használata is.

A bevezető további részében a szerző nagy hozzáértéssel ismerteti a vogul írásbeliség és a vogul nyelv kutatásának történetét. E résszel kapcsolatban szeretném elmondani V. N. CSERNYECOVnak, a vogul irodalmi nyelv megalkotójának azon, többek között nekem tett szóbeli közlését, mely szerint a vogul irodalmi nyelv megalkotásában érdemleges szerepe volt MUNKÁCSI BERNÁTnak is, aki levelein keresztül a vogul irodalmi nyelv első művelőinek több nyelvi kérdés eldöntésében is jelentős segítségére volt. Még e kitűnő tömörséggel megírt részben is talán helyénvaló lett volna megemlíteni, hogy W. STEINITZ éppen az északi vogulról írta az 1937-ben megjelent „Vokalismus des Sosva-Wogulischen" (ÖESA 1: 244—277) című, a finnugrisztikában a fonológia elveit elsőként alkalmazó munkáját.

Az orosz nyelven először megjelenő vogul tudománytörténeti áttekintés forrásértékű, melyet bizonyára számosan idézni is fognak. Ezért is igen sajnáljuk, hogy éppen e részben (és a fonetikában is) az irodalomközlésben oly gyakori a betűhiba (pl. B.

STEINITZ, HAZAY P., LAKO GY., B. KALMAN, helyesen: W. STEINITZ, HAZAY O., LAKÓ GY., B. KÁLMÁN, de másutt is: pl. a 11. lapon *szotagbelyi*, helyesen: *szótagbeli*, a 6. lapon: *xāŋlacam*, helyesen: *xāŋlasam*. Szerencsére, a kérdésnek nincs érdemi jelentősége.

A fonetikáról szóló rész (17—36.) a következő kérdéscsoportokat tartalmazza: a magánhangzók, osztályozásuk, fonetikai sajátosságaik; a mássalhangzók, osztályozásuk, fonetikai sajátosságaik; a szó és a szótag hangtani struktúrája, a hangsúly, a szó- és a szólamintonáció, amelyen belül szó van mondathangsúlyról is. E részben különösen értékesnek tartjuk, hogy a szerző gondosan kitér a dinamikus hangtani tényezők (a hasonulás, a hangkiesés stb.) bemutatására is. A magánhangzók tárgyalásakor pedig — ha csekély számban is — eszközfonetikai mérési adatokat is közöl. Ezeket ritka fontosságuk miatt idézzük is (i. m. 18, 22, 23, 24):

ā : *ās* 'Ob'	35,30 *σ*	*a* : : *as* 'lyuk'	15,05 *σ*
āla 'alig'	25,30	*ala* 'tető'	15,57
ū : *tūr* 'tó'	29,20	*u* : *tur* 'torok'	9,76
(más mérésben?)	30,12	(más mérésben?)	9,45
ə :	3,00		
ə̄ :	7 „fölött"		

Összegezve: a vogulban a magánhangzók hosszú-rövid kvantitásbeli aránya (átlagban) 2—3 : 1.

JE. I. ROBMANGYEJEVA az északi vogulban a következő magánhangzó-fonémákkal számol: (hosszúak) *ā*, *ū*, *ō*, *ī*, *ē* és *ə̄*, (rövidek) *a*, *u*, *o*, *i*, *e* és *ə*. Ez három hangban eltér a KANNISTO adatai és a saját megfigyelései alapján a STEINITZ által adott rendszertől (és a magam nézetétől)[1]. E három magánhangzó a következő: *ī*, *e* és *ə̄*. A kérdés kapcsán a ROMBANGYEJEVÁTÓL felhozott adatokat[2] egybevetettem KANNISTO és STEINITZ adataival, illetőleg az e kérdésben eddig kialakult nézetekkel. Az egybevetés alapján e három hanggal kapcsolatban a következő megjegyzéseket tehetjük: Az *ī* fonéma-volta mellett a ROMBANGYEJEVÁTÓL felhozott szavak egy részében — amint erre ő maga is utal (20) — egyes más helyi nyelvjárásokban *ē*, olykor pedig *ā* (ROMB. *đ*) van. Pl. (ROMB.) *īťi*, (KANN.-STEI.) *ēťi* 'éjjel', (ROMB.) *jīkwi* 'táncol', (KANN.-STEI.) *jēk*$_{o}$- 'ua.', (ROMB.) *jījen* 'gyere', (más nyj.) *jāđen*, (KANN.-STEI.) *jāđen* 'ua.' stb. Az északi vogulban az [*ē*] fonémának két változata van: *ē* és *ə̄*. Minthogy az északi vogul magánhangzó-rendszerben a palatális illabiális soron csak két fonéma van (*i* és *ē*), ezért egy [*ē*] (=*ē*) fonémának *ī*-ként való appercipiálása — különösen *w*, *j*, ill. *x* környezetében — könnyen megtörténhet. Három kérdéses szóban KANNISTO is *ī*-t írt. Ezek: *jiw* 'fa', *wiłt* 'arc, *ńēwər* (!) 'csikó. E szavak közül az utolsót (szótárában ROMBANGYEJEVA is) *ē*-s alakban közli, a másik kettőben pedig STEINITZ határozottan (rövid) *i* fonéma mellett tör lándzsát (ld. STEINITZ, WogVok. 36. l., 35. jegyz.). Az újabb adatok további részében az *i* „helyén" az *ī* többszótagú szavak n y í l t szótagában áll: pl. (ROMB.) *mīni* 'megy', *kīwər* 'edény', *līlī* 'lélekzet' stb. Ezekben az *ī*-s jelölést nem tartjuk perdöntőnek. A (ROMB.) *mīl* 'mély', *sīm* 'szív' stb. szavakban a régi forrásokban rövid *i* van. ROMBANGYEJEVA szerint (20. l.) az *ī* az utóbbi évtizedekben az írásbeliség kapcsán az *ē*-vel való szembenállás eredményeképpen lépett fel. Úgy véljük, egy olyan hangtani rendszerben, amelyik ismeri a hosszú-rövid kvantitást, egy kvantitás szerinti új fonéma — jelen esetben egy *ī* — megjelenése nem lehetetlen. Erre nézve a bizonyító anyag azonban (még) nem látszik kielégítőnek. Ugyanezt kell elmondanunk az *e*-nek a feltett első szótagbeli fonéma-voltáról is. A felhozott *ńer* 'hab' szó KANNISTÓnál (hosszú) *ē*-vel *ńēr* alakban került feljegyzésre (KANNISTO, WogVok. 42). A ROMBANGYEJEVÁTÓLközölt *et* ' a vadkacsa kiáltása' — *ēt* 'éjszaka' szembeállításnak pedig az *et* onomatopoetikus volta miatt gyenge a bizonyító ereje. Az *ī* és az *e* esetében mind a nyelvjárási megfelelés, mind a szó hangszerkezete szempontjának a figyelembe vételével csak további vizsgálat (és adatközlés) után juthatunk megnyugtató eredményre. Izgalmas kérdés az *e* — *ē* párnak a formánsokban való előfordulása is. Ismeretes, hogy az obi-ugor nyelvek második személyi, illetőleg duálisi vonatkozású végződéseiben igen gyakori a homonimia. Az ezt kiküszöbölni szándékozó

[1] W. STEINITZ, Geschichte des wogulischen Vokalismus. Berlin, 1955. 366 l., különösen 20—27, 31, 32—41, 148—151; GULYA J.: A vogul nyelvjárások fonematikus átírása. FU — transkription yksinkertaistaminen. Szerk.: L. POSTI és T. ITKONEN. Helsinki, 1973. 109—118, különösen 111—112, 118.

[2] A most ismertetendő művön kívül l. még: Е. И. Ромбандеева: Мансийский язык. Языки народов СССР. III. Moszkva, 1966. 343—360, különösen: 344—346.

nyelvművelő törekvés örvendetes új jelenség a vogul nyelv történetében. Feldolgozása megérné a fáradságot. Egyébként, általánosságban is, a formánsok és a „kötőhangok" vokalizmusában még több minden tisztázatlan.

Rendkívül figyelemre méltó Je. I. Rombangyejeva fonetikájában az $\bar{e}$ magánhangzónak a megkülönböztetése. E hang csak nem-első szótagban fordul elő, ott is csak formánsokban (i. m. 23. l.). Pl. birtokos személyjelekben: *-ēn: kolēn* 'a házatok', lokatívuszi rag előtt: *pārtēt* 'deszkában' stb. A kérdéses esetekben — úgy látszik — Kannistónál rendszeresen *ə̂* van (vö.: Lilimola: MSFOu. 127:210, 52). A birtokos személyjelekben (és a velük rokon végződésekben) funkciómegkülönböztető (*ən*, Sg.2Ps.) —(*-en*, Dl. 3Ps.) — (*-ēn*, Dl. 2Ps és Pl. 2Ps.) sor tűnik elénk, ami egy külön $\bar{e}$ fonéma felvétele mellett igen nagy súllyal esik a latba. Kérdéses azonban, hogy e hang hosszú-e ($\bar{e}$). Ennek a lehetőségnek a nem-első szótagban meglevő rendszerszerűség ellene mond. Ugyanígy Kannisto jelölése (ld.: *ə̂*), vagy Rombangyejevának azon adata is, mely szerint az $\bar{e}$ abszolút tartama „7σ fölött"van. (A rövid magánhangzók tartama 9,45—15,57σ!) Helyesebbnek látszik tehát egy csak nem-első szótagi (rövid) e magánhangzóról beszélnünk. Ezt annál inkább is valószínűnek tarthatjuk, mert egy ilyen hang (rendszerbelileg is?) a tavdai vogul nyelvjárásban is van (Gulya, i. h. 117).

A szerző szerint (is) az *i* az *i*-nek a variánsa (20. l. még a 26. lapon levő, összefoglaló táblázatot is). Külön jellel való konzekvens megkülönböztetése — amint ezt a szerző teszi — nem szükséges.

A vogul magánhangzókról szólva két kérdésről örömmel olvastunk volna: 1. az $\bar{e}$ és az $\bar{ə}$ kapcsán arról, hogy e variánsok léteznek-e (még), 2. a vogul nyelvnek azon általános fonológiaelméleti szempontból is eléggé ritka sajátosságáról, hogy a hosszú-rövid magánhangzó-párok, az $\bar{a}$ — a ($\underline{a}$), $\bar{o}$ — o, $\bar{u}$ ($\underline{\bar{u}}$) — u és $\bar{e}$ —i tagok közül mindig a h o s z ú magánhangzó a n y í l t a b b ! Vajon, ezzel együttjár-e ezek „ernyedt" ejtése is? (Ld. Jakobson-Halle megkülönböztető-jegyes rendszerét stb.)

A mássalhangzók körében minden kutatónak gondot okoz a *k* mellett egy esetleges $k_{\circ}$ (Romb. *k°*, *kw*) fonémának a kérdése. Rombangyejevának is (vö.: 28, 32, 33). Ezt mutatja az is, hogy e hangról a 28. lapon így ír: „történetileg összetett (сложная) fonéma a *kw*, mely ma két fonémára, *k*-ra és *w*-re esik szét, illetőleg elveszti *w*-elemét". A 32. lapon pedig azon érv alapján, hogy a vogulban szókezdeten nem állhat mássalhangzókapcsolat, afelé hajlik, hogy a kérdéses hang („egységes") fonéma, mely egy régebbi rendszer reliktuma. Megemlíti, hogy e hang ma már csak néhány szóban fordul elő. Igen jó lenne, ha rendkívül gazdag gyűjtéséből a szerző listába foglalná e szavakat s megvizsgálná azok földrajzi, helyi nyelvjárási elterjedtségét.

Azt mondják, *grammatici certant*. Ezt kiegészíthetjük azzal, hogy a fonológusok is. És hány vita zajlott le már az orosz, az angol, a magyar és más nyelvek fonetikai-fonológiai kérdéseiről ? ! Ehhez képest az, ami a különféle vogul nyelvi fonetikai-fonológiai nézetek között folyik, szinte elenyésző. Csak örülhetünk neki, ha e vita Je. I. Rombangyejeva érdemes munkája nyomán tudományunk gazdagodására mind szélesebbé válik.

Je. I. Rombangyejeva munkájának kimagasló része a morfológia (38—203). Fejezeteit a szófajok szerint építi fel. A fejezeteken belül pedig a nyelvi anyagot szigorúan alaktani szempontból rendezi el Az egyes nyelvi elemek bemutatásában azonban annak ellenére, hogy klasszikus értelemben vett alaktani leírást ad, mindvégig rendkívüli gondossággal ügyel az egyes alaktani elemek funkciójának a jelzésére is. Messzemenően arra is figyel, hogy leírásában kidomborítsa a vogul nyelv karakterisztikus vonásait. Következetesen kiemeli a vogul sajátosságokat; köztük is elsősorban a szubjektív (emócionális) viszonyítást kifejező végződéseket (73, 89, 98, 111, 176, 192, 195, 198), valamint az e szempontból is igen gazdag és a nyelvhasználatba jó betekintést nyújtó partikulák (196) és indulatszavak (202) körét.

A szerzőnek másik jeles törekvése a vogulban a nyelvtani határozottság — határozatlanság kategóriájának a bemutatása. A magyar nyelvtörténet számára is fontosnak látszik az a megállapítása, hogy a vogulban a határozott (tárgyas) ragozású ige használata szempontjából a tárgyon a birtokos személyjelek megléte indifferens (112, 116, 117). Teljesen újszerű Rombangyejeva értelmezése a vogul passzívumról (111. kk.), mely szerinte az alany (az agens) meghatározottságának a kiemelésére szolgál (113). A vogul passzívumnak e szerepét Romangyejeva egyik kitűnő, transzformációs példájával illusztrálhatjuk is: „*śājāni a n n ē n sakwataws*" (passzív) = „*śājāni a n n a t a w sakwataste*" (a teásedényt *A n n a a z* [aki] eltörte). A szerkezetet Rombangyejeva joggal „alanyi-szenvedő forma" (»субъектно-пассивная форма спряжения глагола«) elnevezéssel jelöli. E megállapítások általános grammatika-elméleti szempontból is megérdemlik, hogy számon tartsuk őket.

Ismét csak a magyar nyelvtörténetet juttatják eszünkbe ROMBANGYEJEVÁNAK a vogul névelőről szóló fejtegetései. Úgy véli, hogy e szerepben használatos az *ań* (mint határozottságot kifejező) és az *akw* ['egy'] (mint határozatlanságot jelölő) partikula (200). A vogulban eddig a névelő kategóriájával nem számoltunk.

A gazdag igeragozási fejezetnek talán legérdekesebb része az auditív igeragozási paradigma (»наклонение неочевидного действия«) bemutatása (137 kk.). Pl.: *totnēləm* '(úgy tűnik, mondják, hogy én őt)viszem' stb. Kár viszont, hogy használatára csak igen szűkösen hozhatott példát.

E kiragadott kérdések esetlegességük ellenére is, remélem, megsejtetik JE. I. ROMBANGYEJEVA munkájának a legnagyobb értékeit: a kompetenciát, a leírás teljességét és módszerességét, a kifejtés világosságát. És mindenekelőtt szemléletét, újat adó közléseit. Munkáját az elkövetkezendő időkben bízvást a vogul alaktan (és grammatika) első számú forrásának tekinthetjük. De anyaga és megállapításai kulcsul szolgálhatnak a közeli rokon osztják nyelv, továbbá az ugyancsak ugor magyar nyelv számos leíró és történeti kérdése megoldásában is.

A munka használhatóságát nagymértékben segíti, hogy a paradigmákat a szerző jórészt táblázatokban, 29 táblázatban (is) bemutatja, s ezáltal munkáját még az oroszul kevésbé tudók is haszonnal forgathatják.

JE. I. ROMBANGYEJEVA most megjelent munkája csak még fokozza további várakozásunkat és még nagyobb érdeklődéssel várjuk a bevezetőben jelzett szótár, a szövegek — és hozzátehetjük — a morfológiában *in nucleo* már meglévő mondattan megjelenését.

GULYA JÁNOS

Giuliano Pirotti: Grammatica Vogula (Con un scelta di poesie vogule)

Quaderni Italo–Ungheresi N. 3. Mantova 1972. XXXIX+290 l.

Az obi-ugor nyelvek kutatóterülete egy újabb országgal bővült. G. PIROTTI vogul nyelvtanával Olaszország is belépett az obi-ugor kutatóhelyek közé. Minden elismerést megérdemel a szerző vállalkozása, aki saját anyanyelvén semmilyen vogul, sőt még finnugor nyelvészeti irodalomra sem támaszkodhatott. Olaszországban jelentősebb finnugor jellegű könyvtárról sem tudok: csak fáradságos levelezéssel, utazgatással és könyvek költséges beszerzésével juthatott hozzá a vogulokra vonatkozó legfontosabb irodalomhoz.

Így teljesen érthető az előszó első mondata: „Il presente libro è un frutto di lavoro lungo e paziente; di anni dedicati a ricerche e documentazioni".

Előszavában említi a súlyos nehézségeket, amelyeket le kellett küzdenie. Egyben előre elnézést kér az olvasótól az óhatatlan hibákért, a felhasznált irodalom hiányosságáért, a források gyakran másodkézből való idézéséért.

Műve valóban „compilazione", ahogy maga is nevezi, de nem a rosszak közül való. Az idézett irodalom helyenként elavult, de mindig tudósoktól idéz, sohasem kontároktól vagy sarlatánoktól. Helyenként téved, vannak pontatlan adatai, de ezek egy úttörő munkánál elkerülhetetlenek, és számuk nem aggasztóan sok.

Úttörő érdeme nemcsak az, hogy az első vogul nyelvtan olasz nyelven, hanem az, hogy az e l s ő vogul nyelvtan, amely túllép a hangtanon és alaktanon. Ha kisebb hibáit az egyes fejezetek után felsorolom, ez csak kevéssé csökkenti azt az érdemét, hogy elsőnek próbált a részlettanulmányokból szintézist alkotni.

Műve több, mint egy finnugor nyelv nyelvtana. A vogulon keresztül be akarja mutatni a finnugor nyelvcsalád közös nyelvi sajátságait is, gyakran utal az osztják, magyar és a távolabbi finn, észt és egyéb finnugor nyelvekből vett példákra.

Bevezetőjében (római számozással) érinti az urál-altaji kérdést, ismerteti az uráli és altaji nyelveket, a vogul nyelvjárásokat, a finnugor őstörténetet, az obi-ugorokat (nevük, mai lakóhelyük, a rájuk vonatkozó irodalom), majd rátér a vogul irodalmi nyelv kialakulására, vázolja az obi-ugorok történetét. Kisebb megjegyzéseim: Nem jelzi a szerző az inkeri és vót nép lakóhelyét (XI). Az osztják nyelvjárások közül csak a vahit említi. A magyar nyelvet beszélők egy harmada a határokon kívül él, ez a könyvből nem derül ki (XII). A bolgár–török nem a jakut, hanem a csuvas csoporthoz tartozott (XIII). A krimi tatárokat kitelepítették (XIV). Az újabb őshaza-elméleteket nem ismerteti (XVIII–XIX). Jogosan bírálja az olyasféle beállításokat, amelyek Jermák zsoldosvezért az obi-ugor népek felszabadítójának próbálják bemutatni. Jermák inkább a spanyol conquistadorokhoz hasonlítható (XXXV).

A következő rész (3—21) a vogul nyelv fonológiai rendszerét tárgyalja. Rombangyejeva alapján felvesz egy *ę̄* fonémát is (nem-első szótagban). A hangtani rendszer egyes sajátságaihoz idéz magyar párhuzamokat. Túlságosan általános és pontatlan az a megjegyzése, hogy a nem-északi nyelvjárásban a hangsúly eshet különböző szótagokra (9). A létige szuppletív alakja (11) a finnben *lie-*(nem *lee-*). Elavult már az a magát soká tartó feltevés, amely a finnugor alapnyelvben is fokváltakozást tesz fel (12). A magyar nyelvjárásokban a határozóragok egy része vidékenként valóban nem illeszkedik, de nem ismerek olyan magyar nyelvjárást, ahol ez a *-be* ragot is érintené. *Házbe* alak ma tudtommal sehol sincs (17). Az északi vogulban a „házakban" *kolətt* (nem pedig: *kolətət* 20). Az említett kisebb elírások ellenére a fejezet tömör összefoglalása a vogul fonémarendszernek. Számos hangtani jelenségre hoz bőven más finnugor nyelvekből is példákat (szókezdő mássalhangzó-csoport feloldása, hangsúly, szuppletív alakok, magánhangzó-váltakozások, fokváltakozás, analógikus jelenségek, magánhangzó-harmónia, sandhi).

Az alaktan és mondattan teszi ki a könyv kétharmad részét (24—214). A „névszók" részben tárgyalja a névszói összetételt, a számjelölést, az esetragok alak- és mondattanát, a birtokos ragozást, a számneveket, névmásokat, partikulákat, névutókat, névszóképzést. Az igei részben a határozott és határozatlan ragozást, a szenvedő alakokat, az igeneveket, igemódokat és időket, a tagadást, igekötőket, az igeképzést, aspektust.

Ezután következik a szintagmatan, a szórend, az egyeztetés (kongruencia), gondolatok az agglutinációról, majd a mondattípusok rövid bemutatása. Mint az előzőkben, itt is törekszik a finnugor alaktani és mondattani jelenségek bemutatására még akkor is, ha a jelenség a vogulban nincs meg (pl. tagadó ige). A fejezet tehát szinte a finnugor nyelvek alaktanának és mondattanának vázlatos bemutatása a vogul nyelvtan alapján. Forrásainak hiányossága és különböző értéke miatt itt több a tévedése, mint az előző fejezetekben, de egyben több a jó, eredeti gondolat és jól megválasztott tipológiai párhuzam indoeurópai és altaji nyelvekből. Nagy érdeme a szintézisre való törekvés, a sokoldalúság, frisseség. A nyelvtörténetre is gyakran kitér.

Kisebb megjegyzéseim: Érdekes, és számomra új dolog, hogy milyen sok más nyelvben (török, mongol, iráni stb.) lehet az accusativus és a genitivus azonos alakú (34). Alig hihető, hogy a magyar *t* tárgyrag **mt*-ből fejlődött volna (35). Nem említi, hogy a magyar *-vá -vé* translativus rag azonos eredetű a vogul *γ* és osztják *γ* ~ *a*-val (54). A magyarban is megvan a *senkitől sem fél* igei vonzat (64). A magyarban a szobának *ajtaja* van; az *ajtója* előfordul ugyan, de nem irodalmi alak (67). Az ilyen terjedelmes munkában az előre és visszautalásoknak pontosabbaknak kell lenniük, nem elég az ilyen megjegyzés: „riprenderemo l'argomento più estesamente in altra parte del nostro lavoro" (73). Nem érti, miért jelzem a vogul *saka* 'nagyon' határozószót zürjén eredetűnek (74). Nem állok egyedül evvel a véleményemmel, de nem is az én etimológiám, Toivonentól és Fokostól vettem át. Nem említi, hogy a finnben a *kahdeksan* és *yhdeksän* is tízhez való viszonyítás, akárcsak a magyarban a *nyolc* és a *kilenc* vagy a vogulban a *ńollow* és az *ōntəllow* (86).

A magyar *-nek* azért látható el birtokos személyragokkal, ellentétben az obi-ugor személynévmási dativussal, mert névutóból fejlődött ki (105). A 3. személyű névmást ma már korszerűtlen fokváltakozással magyarázni (106). Nem utal arra, hogy a m. *aki* ~ *ami* vonatkozó névmás viszonylag kései (110). Jó a névutókról szóló fejezet (127—32). A képzők között megkülönböztet képzőket (morfemi derivazionali) és jelentésmódosító (képző szerű) főneveket (sostantivi modificatori) (133—6).

A *mātāpriś* szóban a végződés valóban képző, de az alapszóval (*mātap*) még sem szövegben, sem szótárban nem találkoztam. Vehető az *-uška* képzőnek egyetlen példa alapján? Még akkor sem biztos, ha az idézett példában ugor eredetű az alapszó (134). Az „erdőnévképző" helyesen *-aśi* (135). A 'tanítónő' szokásosabb formája a *χańštan-ne* (150). A magyarból csak a *fog*+ inf. jövő időt és a manapság csak archaizmusként előforduló *-and/-end* jeles jövőt említi, a mintegy 90%-ban használatos jelen alakú és részben időhatározós jövőről nem szól (154). Nem jelzi, honnan értesült a gazdag derecskei igeidő-rendszerről (155). A régi és igen ritka *várandott* 'várt volna' magyar alakot érdemes egy vogul nyelvtanban említeni? (158). A lap elején álló példamondat (*Azt tudom, hogy olvassatok*) téves (uo.). Az igaz, hogy a precativus főleg az egyes számban használatos, de ezt szabályként kimondani túlzás (159), hiszen a következő lapon hoz többes számú példát is (160). A modus relativus v. auditivus magvan az észtben is. Az idézett vogul alak helyesen: *minamən* (161). Nem jellemző a magyarra a *mókázik* > *mókát csinál* körülíró kifejezés, legalábbis ebben a példában (166). A 'halat egyél' mondat vogulul helyesen *χūl tājen* (173). Az észtben valóban található igekötő, de a finnben legfeljebb ritkán előforduló igekötő szerű határozószókról beszélhetünk csak (174). Az oroszból átvett igékben könnyen magyarázható a végződés különbözősége, de a példák új és alkal-

mi átvételnek látszanak, én még egyikkel sem találkoztam (179). Jó volna, ha hivatkozna forrására. Alig hinném, hogy volna olyan magyar nyelvjárás, amelyben ne lenne nominális állítmány (189—90). *Az ég volt kék* mondat csak akkor helyes, ha az alany ki van emelve (190). Szórendre nem tanácsos versből példát venni, mert a poetica licentia SESZTALOVra is érvényes (199). *A vagyok feletkezve* (io ho dimenticato), akárhonnan is vette a szerző, nincs magyarul (200). A *gyermek* szóban a *-k* nem többes jel (201).

Nem nevezhető „colloquiale"-nak a magyar „az én szemeim a világi jót nem látja" mondat (202). A vogul kongruenciáról szóló néhány sor (uo.) alig érinti ezt az egyébként igen érdekes és bonyolult területet. Érdekes a „La tendenza sintetica o agglutinativa" c. rövid fejezet (209—9). Anyagát itt is főleg TAULI „Structural Tendencies of Languages" c. művéből meríti. Nem vagyok meggyőződve róla, hogy a vogul comit.- instr. *-təl* ragja a *tāyl* 'tele' névutóként is használt főnévből származik (205). A megfelelő esetrag fő formája az *l*, csak a paradigma egyes tagjaiban található a *təl* alak. A *leginkább* + melléknév típusú felsőfok elég ritka a magyarban (206).

Ugyancsak rövid fejezet (210—14) foglalkozik az egyszerű és összetett mondat szerkezetével. Teljesen egyetértek a szerzővel, mikor megemlíti a vogul mondatszerkesztés természetes erejét, frissességét: „la lingua vogula ha mantenuto in buona parte quell' humus vitale e quella freschezza che ne fanne un idioma quantomai interessante e ricco di suggestione." Vagy valamivel tovább: „Lo studio della frase ci confermerà la freschezza e la naturale forza espressiva de vogulo" (210). Mivel a vogul szórendben sokkal szigorúbban a mondat végén van az állítmány helye, mint akár a magyarban, a példamondat helyesebb volna a *ńań ātim* szórenddel (211). Ebben a fejezetben van néhány igen finom elemzés, találó megjegyzés és érdekes párhuzam vagy ellentét indoeurópai nyelvekből. Az utolsó nyelvtani fejezet (217—28) a szókinccsel és bizonyos szerkezeti-stilisztikai kérdésekkel (ismétlés, ikerszók, redundáns kifejezések) foglalkozik igen érdekesen és ügyesen. Bemutat néhány példát az azonos hangzású szavakból, a hangutánzókból. stb. Szól az eredeti és a legfontosabb jövevényszórétegekről, a belső nyelvteremtésről és a nyelvi taburól. Itt csak azt jegyzeném meg kiegészítésképpen, hogy a *fazék füle, csónak orra, se égen se földön* a magyarban is megvan (persze más nyelvekben is).

Ezután szövegek következnek (231—65). A szövegeket olasz fordítással és jegyzetekkel látta el a szerző. Tizenhat északi és hét más nyelvjárásból való mutatványt közöl KANNISTOtól, SESZTALOVtól, ROMBANGYEJEVÁtól és az én Chrestomathia Vogulica c. munkám szövegéből. Az olasz fordítások jók, látszik, hogy nem csak egyszerűen a német és orosz fordítások alapján dolgozott.

Függelékként közli a vahi osztják fonémarendszert GULYA „Eastern Ostyak Chrestomaty" c. műve alapján. Ezután következik a rövidítésjegyzék, majd a könyvészet.

GIULIANO PIROTTI vogul nyelvtana érdekes olvasmány. A tárgyilagosságra való törekvés mellett kiérződik belőle a tárgy iránti szeretet, a rácsodálkozás a tömör kifejezésmódra, a találó szóképekre, őszinte elismerése a vogul népköltészet szépségeinek s SESZTALOVnak, akiről így nyilatkozik: „Shestalov è poeta degli affetti semplici, lineari, senza complicazioni intellettuali o culturali; poeta vero, spontaneo, ricco di quell' humus profondo, sorgivo e verginale al tempo stesso . . ." (231). Könyve egy sokoldalúan művelt, a finnugor nyelvek iránt szenvedélyesen érdeklődő tudós munkája. A bevezető és kísérő megjegyzések, kitérések miatt a szerkezet helyenként fellazul. Érdekes, hogy kisebb-nagyobb pontatlanságai nem annyira a vogulra, hanem inkább a többi finnugor nyelvre vonatkoznak, és így kevéssé érintik a mű tulajdonképpeni célját, a vogul nyelv rendszerének bemutatását. Kisebb hibái ellenére is érdemes tudományos teljesítmény.

KÁLMÁN BÉLA

Вопросы удмуртского языкознания

Выпуск второй. Ижевск, 1973. 229 l.

Az udmurt nyelvtudomány kérdései első kötete még 1959-ben jelent meg, és V. I. ALATIREV tanulmányait tartalmazza. A második kötet 14 év után követte az elsőt, ebben 10 szerző 15 tanulmányát olvashatjuk. Reméljük, hogy az elkövetkező években megjelennek a sorozat újabb kötetei is, időről időre bemutatva az udmurt nyelvtudomány eredményeit.

A kötet szerzői többnyire az Udmurt Történeti, Közgazdasági, Irodalmi és Nyelvészeti Kutatóintezet munkatársai. V. I. LITKIN és T. I. TYEPLJASINA a Szovjet Tudomá-

nyos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében dolgoznak. A kötetet szerkesztették V. M. VAHRUSEV (felelős szerkesztő), L. I. KALINYINA és Sz. V. SZOKOLOV. A kötet acikkeket (a bevezető cikk kivételével) szerzők szerinti betűrendben közli.

Bevezető cikkében V. I. LITKIN (О современном состоянии и задачах удмуртского языкознания. 3—8) az udmurt nyelvtudomány mai állásáról és feladatairól ír. A cikk előadásként elhangzott az udmurt autonómia megteremtésének 50. évfordulója alkalmából tartott konferencián. A szerző megállapítja, hogy a legjelentősebb vívmány az egységes udmurt irodalmi nyelv megteremtése. Ezt használja a 700 ezres udmurt nép, amelynek nagy része az Udmurt ASzSzK területén él. Ezek különösen jelentős tények, ha figyelembe vesszük, hogy egyrészt sem a mordvinoknak, sem a mariknak, sem a komiknak nem sikerült e g y egységes irodalmi nyelvet alkotniok, hanem két irodalmi nyelvet használnak, másrészt az említett népek jelentős tömegei az autonóm köztársaságok határain kívül élnek. Az egységes irodalmi nyelv kialakítása nem volt könnyű feladat. A 20-as, 30-as évek sajtójában parázs viták zajlottak helyesírási, lexikológiai stb. kérdésekről. Végül ezeket a problémákat sikerült megnyugtatóan megoldani. Ezután röviden ismerteti az udmurt nyelvtudomány fejlődését, majd a feladatokat vázolja. Ezek a következők: 1. Az udmurt nyelvjárások tanulmányozása. 2. Az udmurt írásbeliség történetének tanulmányozása, a XVIII. és XIX. századi kéziratos nyelvemlékek feldolgozása. Az udmurt-orosz, udmurt-török nyelvi érintekzések további kutatása. 3. Az udmurt nyelvtudomány történetének, a nagy elődök (MUNKÁCSI ,VERESCSAGIN, FOKOS, BORISZOV) munkásságának tanulmányozása. A kutatásokba LITKIN szerint a tanárokat és más értelmiségieket is be kell vonni. Hivatkozik itt olyan kiváló tudósokra, mint G. Sz. LITKIN és FOKOS DÁVID, akik középiskolai tanári munkájuk mellett végezte tudományos kutatást.

Az udmurt nyelvjárásokkal foglalkozik R. S. NASZIBULLIN és T. I. TYEPLJASINA. NASZIBULLIN cikkében (Некоторые названия флоры в языке закамских удмуртов. 152—162) a Kámán túl, a Baskir Köztársaságban és a Permi területen élő kb. 34 ezres udmurtság nyelvjárásából közli 144 növény elnevezését. Csak tájszavakat sorol fel, és utal a szavak esetleges tatár eredetére is.

TYEPLJASINA (Заметка по верхнеижским удмуртским говорам. 196—223) az Izs folyó középső folyása mentén, Izsevszk város környékén 34 helységben beszélt, általa felsőizsinek nevezett nyelvjárásból közöl adatokat. A szerző 1947-ben, 1967-ben és 1970-ben végzett ezen a vidéken lexikai, fonetikai, nyelvtani, személynévi és helynévi gyűjtést. A nyelvjárás átmenetet képez az északi és déli udmurt nyelvjárások között, és a szerző szerint azok keveredéséből jött létre. TYEPLJASINA szerint a nyelvjárást korábban nem tanulmányozták. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a felső-izsi nyelvjárás egyes jellemző vonásai megtalálhatók a MUNKÁCSI által szarapulinak nevezett nyelvjárásban is. Így például az eredeti *ź*, *ǯ* affrikáta megőrződött olyan szavakban is, amelyekben a nyelvjárások többségében *ź'*, *ž* van. Pl. felső-izsi *uǯanį* ~ MUNK. Sz. *uǯ-* ~ ir.ny. *užanį* 'dolgozni'. Másik ilyen jellemző sajátság, hogy az orosz jövevényigéket az orosz infinitivuszhoz járuló *-t-* igeképzővel honosítják meg, míg a többi nyelvjárásban a *karįnį* 'tenni, csinálni' igét használják erre a célra. MUNKÁCSI nyelvjárási anyagában 12 *-t-* képzős orosz eredetű igét találtam, és mind a szarapuli nyelvjárásból való. A két nyelvjárás viszonyának (illetve esetleges azonosságának) tisztázásához további (lehetőleg helyszíni) kutatásokra lenne szükség. A szerző ismerteti a felsőizsi nyelvjárás más hang- és alaktani sajátságait is, végül nehány lapos szövegmutatványt közöl.

TYEPLJASINA másik cikkében (Морфологические диалектизмы в словаре З. Кротова: 224—226) folytatja az udmurt nyelvemlékek általa már korábban megkezdett ismertetését. Ezúttal Z. KROTOV 1785-ből való kéziratos udmurt-orosz szótárának alaktani nyelvjárási sajátságait ismerteti. Magát a nyelvemléket korábban már részletesen bemutatta (SFU 2: 129—139).

A kötetben öt etimológiai tárgyú cikk szerepel. Ezek közül négyet V. I. ALATIREV, egyet pedig Sz. V. SZOKOLOV írt. Etimológiai megyjegyzések (Этимологические заметки. 59—81) című cikkében ALATIREV 12 szó etimológiáját tárgyalja. A tárgyalt szavak nagy része török (csuvas, tatár) eredetű. Több esetben korábban finnugor eredetűnek tartott szavakról bizonyítja be, hogy török eredetűek. A bizonyítás általában világos és meggyőző.

Másik három cikkében (Производные имена с суффиксом *-ым* или *-эм*. 28—44, Семантика и структура некоторых глаголов, имеющих формант *-м*. 45—58, Аффикс *-ол* и слова, имеющие в ауслауте *-ол(ало)*. 82—94) a bennük szereplő *-įm/-em*, *-m-*, *-ol* szuffixumok (képzők ?) alapján tárgyalja a szavak etimológiáját ALATIREV. Ez a tárgyalási mód módszertanilag megalapozatlannak tűnik. Az itt tárgyalt szavak döntő többsége leíró szempontból semmi esetre sem tekinthető képzett szónak. Még azokban az esetekben is,

amelyekben a mai nyelvi tények bizonyos fokig a szó esetleges képzett voltára utalnak (pl. *gužem* 'nyár, nyári, nyáron' vö. *gužanį* 'kifehéredik a napon, kifehérít', *gužmanį* 'lenvászon fehér lesz' stb. vagy *derem* 'ing' vö. *dera* 'lenvászon (fn. mn.)'), a kapcsolat jelentéstanilag általában meglehetősen távoli. A legtöbb tárgyalt szó képzett voltát leíró szempontból pedig egyáltalán nem lehet kimutatni. Nagyobb baj azonban az, hogy a tárgyalt szavak egyes csoportjainak történetileg sincs sok köze egymáshoz. Pl. az *-įm/-em* végű képzett(?) szavak közt szerepelnek olyanok, amelyeket már a finnugor alapnyelvben képzett szónak tartanak (pl. udm. *vim* 'agyvelő, velő', vö. m. *velő*, fi. *ydin* stb.), jóllehet ezek esetleges képzett voltára csak három szótagúságuk utal. Az udmurt nyelv története szempontjából pedig ez teljesen közömbös. Vannak olyan szavak, amelyek képzett volta összehasonlító módszerrel kimutatható (pl. udm. *pilem* 'felhő', vö. komi *piv*, m. *felhő*, fi. *pilvi*). De szerepelnek jövevényszavak is (pl. udm. *sugįm* 'vágómarha' < tat. *sugım* 'ua.'), amelyek történeti szempontból sem tekinthetők képzett szavaknak az udmurtban, bennük az udmurt nyelv szempontjából semmiféle szuffixum nem mutatható ki. A fenti csoportok közül egyedül a másodikban szereplő szavak együttes tárgyalása lenne indokolt. A többi csoport ezzel együtt történő tárgyalása ugyanis nem nyújt újabb tanulságokat. Ugyanez a módszertani probléma merül fel a másik két cikkben is. Így pl. a tárgyalt 26 *-ol* végű szó között csak négy képzett szó szerepel, kettő az *-ul, -ol* 'alsó, alatt' utótaggal képzett összetétel, 13 szó tatár vagy csuvas, 7 pedig orosz jövevényszó. Ez utóbbiakban pedig az udmurtban semmiféle affixum nem mutatható ki, tehát ebből a szempontból történő tárgyalásuk felesleges. Bár ALATIREV e három cikkének felépítésével aligha lehet egyetérteni, mégis pozitívan értékelendők, mert a szerző számos új és jó etimológiát közöl (összesen 76 szó eredetét tárgyalja a három cikkben), bár vannak köztük ismertek is. Összességében ALATIREV tevékenységét az udmurt etimológiai kutatásokban igen jelentősnek tarthatjuk. Nem utolsósorban az ő érdeméből ért meg az idő egy (a komihoz hasonló méretű) udmurt etimológiai szótár elkészítésére. Ez a munka kétségkívül az izsevszki nyelvészekre vár.

Sz. V. SZOKOLOV cikkében (Звукоподражательные названия птиц в удмуртском языке. 163—175) tizenkét madárnév etimológiáját tárgyalja. A szerző a bemutatott szavakat mind hangutánzóknak tartja. Az etimológiák egy része teljesen új (pl. *vańem* 'szürke kócsag, gólya', *veće* 'fecske' *guuk* 'egy galambfaj' stb.), más részüket (pl. *ćipį* 'csirke', *čana* 'csóka') korábban csuvas jövevényszavaknak tartották. Bár az utóbb említett szavak hangutánzó jellegét el kell ismernünk, SZOKOLOV fejtegetései ellenére sem tartjuk kizártnak a kölcsönzés lehetőségét.

A kötetben szereplő többi cikk leíró nyelvtani és helyesírási kérdéseket tárgyal. L. I. KALINYINA (К вопросу об употреблении причастий на *-(u)сь* в сочетании с глаголом *луыны*. 111—122) az *-(i)ś* végű melléknévi igenév és a *luįnį* 'lenni' ige együttes használatát tárgyalja. Megállapítja, hogy az *-(i)ś* végű melléknévi igenév felléphet főnévként (pl. *mon dįšetiś lui* 'én tanító lettem'), melléknévként, és szószerkezetek tagjaként (pl. *vaźiś luiz* 'beszélni kezdett, tkp. beszélő lett'). A szerző külön megemlíti azt az érdekes esetet, mikor a melléknévi igenév általános vagy határozatlan alanyt fejez ki. Pl. *pįriś uz lui* 'senki sem jön, tkp. jövő (érkező) nincs'. A *luįnį* igéről megemlíti, hogy statikus ('van') és dinamikus ('lesz, válik') jelentése van. Ennek megfelelően a két alakulat nyelvtanilag is különbözik. Dinamikus jelentésben az ige szabályosan ragozódik, míg statikus jelentésben jelen időben nulla morféma (vagy fakultatíve a *luįnį* jelen ideje), múlt időben a *val, vįlem* ragozhatatlan segédszók lépnek fel.

A kötetben közölt tanulmányok közül talán az egyik legkiemelkedőbb V. K. KELMAKOV cikke (Об отглагольных послелогах *шуыса* и *луыса* в удмуртском языке. 123—151), amelyben a szerző a *šuįsa* és *luįsa* határozói igenévből keletkezett névutók használatát elemzi. Bevezetésül finnugor, török, mongol, japán, német stb. analógiákat említ az „igenév → névutó (előljáró)" fejlődésre. A *šuįsa* (eredeti jelentése 'mondva') szó kétféle funkcióban jelentkezik. Egyrészt a *ńimanį* 'nevez' igével együtt azt jelenti 'valamilyen néven nevez'. Pl. *Soje Lekš šuįsa ńimalĺa.* 'Lekšur néven nevezték őt.' Ebben a funkcióban tulajdonképpen az instrumentalis szinonímája, mert az említett ige vonzata általában instrumentális. Másrészt dativusi vonzattal cél- vagy vagy részeshatározót fejez ki. Pl. *Gubilį šuįsa potem val.* 'Gombáért elment volt.' Ebben a funkcióban a *ponna* '-ért' névutó szinonímája. Ez utóbbi azonban sokkal általánosabb. A *luįsa* 'lévén, válván, válva' igenév előfordul valódi igenévként, névutói funkcióban és valódi névutóként. Névutói funkcióban a szó őríz valamit igei-igenévi jelentéséből (pl. *geroj luįsa med bertoz* 'hősként, tkp. hőssé válva, térjen vissza'), míg névutóként teljesen elvesztette kapcsolatát az alapigével, dativusi vonzattal 'miatt, -ért, kedvéért, folytán, következtében' jelentésben szerepel. A *luįsa* szó két utóbb említett funkciója, mint a szerző meggyőzően kifejti, török hatásra fejlődött ki. Példákkal bi-

zonyítja, hogy ez a kifejezési mód a finnugor nyelvekben nem ismert, azonban a török nyelvekben általánosan elterjedt. További bizonyíték a török eredet mellett, hogy a *luįsa* szót névutóként a déli udmurt nyelvjárásokban használják, és a szépirodalomban is főleg a déli nyelvjárásból származó írók műveiben jelenik meg. Márpedig köztudott, hogy a déli udmurt nyelvjárásokban sokkal erősebb a török hatás, mint az északiakban. KELMAKOV előadásmódja világos, jól érthető, példái szemléletesek. A dolgozat fő erénye, hogy az udmurt nyelv tényeiből indul ki, nem pedig idegen nyelvek nyelvtanaiból átvett rendszert próbál alkalmazni. Sok ilyen tanulmányra lenne szükség az udmurt nyelv valóban alapos megismeréséhez.

V. M. VAHRUSEV cikkében (Значения и синтаксические функции слова *эсьмаса* (*эсьма*). 95—102), az *eśmasa, eśma* 'hacsak, még csak, legalább, még akár(csak), bárcsak stb.' szó jelentéseit és mondattani funkcióit tárgyalja a legkisebb részletre is kiterjedő alapossággal. Sok szépirodalmi példával illusztrálja ennek a tatár eredetű, és főleg a déli nyelvjárásokban ismert szónak használatát.

I. V. TARAKANOV (О лексических синонимах в удмуртском языке. 176—196) az udmurt nyelv szinonímáival foglalkozik. Két csoportot különböztet meg, a szemantikai és a stilisztikai szinonímákat. A szemantikai szinonímáknak jelentésárnyalataik eltérők, míg a stilisztikai szinonímáknak használati köre, stilisztikai értéke eltérő. Ez utóbbiak közé sorolja a dialektizmusokat is. Az azonos jelentésű nyelvjárási szavak közül vagy csak az egyik került be az irodalmi nyelvbe, vagy mind a kettő, de ebben az esetben jelentésmegoszlás vagy jelentésfejlődés történt. Az ilyen kéttagú szópárok általában etimológiailag is különbözőek. Például úgy, hogy az északi nyelvjárásból való szó orosz, a déliből való tatár jövevényszó.

ALATIREV egy cikkében (Некоторые вопросы современного удмуртского правописания. 9—27) helyesírási kérdésekkel foglalkozik. Az udmurt helyesírási rendszer már a 30-as években kialakult, de érthető módon még mindig vannak problematikus alakok. Ilyen esetekben ALATIREV az etimológiai-morfológiai elvet véli alkalmazandónak, vagyis a szóelemző írásmódot, tehát lehetőség szerint a szavak alkotóelemeinek feltüntetését. Ugyancsak problémát okozhat a nyelvjárásokban hangalakilag eltérő szavak írása. Általában csak egy alakot vesznek fel az irodalmi nyelvbe, néha azonban kétféle írásmódot is megengedhetőnek tartanak. Végül az orosz jövevényszavak helyesírásával foglalkozik. Ismerteti azt az érthetetlen szabályt, hogy a régi orosz jövevényszavakat (azokat is, amelyek hangalakja eltér az orosz szó hangalakjától,) a mai orosz irodalmi formában kell írni. Tehát nem *першал* 'felcser, orvos', hanem *фельдшер* stb. Ez a szabály teljesen ellentétes azzal az alapelvvel, hogy az írásnak lehetőség szerint a kiejtést kell követnie. Ugyancsak figyelmen kívül hagyja azt a közismert nyelvtudományi alapigazságot, hogy a beszélt nyelv elsődleges az írott nyelvhez képest. Végül megnehezíti az irodalmi nyelvi szövegek olvasását, és esetleg ahhoz vezet, hogy a kiejtésben is az udmurt nyelvnek idegen formák honosodnak meg.

Egy cikk, V. N. ZAHAROVÉ (Имя прилагательное в русском и удмуртском языках. 103—110) kontrasztív tárgyú. Az udmurt és az orosz melléknév tulajdonságait és használatát hasonlítja össze. A szerző megállapításaivel egyetérthetünk, de ezek nem lépik túl a jó ismeretterjesztő szinvonalat. Ez talán nem is volt célja, mert cikke elején a szerző azt írja, hogy a tanároknak akar vele segítségére lenni az orosz nyelv tanításában. Úgy véljük azonban, hogy idővel szükség lenne alaposabb udmurt-orosz kontrasztív kutatásokra.

Az ismertetett kötet jól illusztrálja az udmurt nyelvtudomány fejlődését, de azt is, hogy sok olyan terület van még, amely további kutatásokra vár.

CSÚCS SÁNDOR

Johannes Aavik: Keeleuuenduse äärmised võimalused

Eesti Keele ja Kirjanduse Instituudi toimetised 15. Stockholm, 1974. 174 l.

AAVIK könyve, melyet A nyelvújítás legvégső lehetőségei címmel fordíthatnánk magyarra, az ötven évvvel ezelőtti tartui kiadás változatlan utánnyomása. Az első kiadásról részletesen beszámolt FAZEKAS JENŐ Észt nyelvművelő és nyelvújító törekvések (A Debreceni Református Kollégium Tanárképző Intézetének Dolgozatai. Debrecen, 1935) c. három évtizede megjelent tanulmányában. A munka ismertetése ennek ellenére aktuális. Azzá teszi FAZEKAS dolgozatának nehezen hozzáférhető volta, AAVIK ez év tavaszán bekövetkezett halála, ami arra indít, hogy egyik jelentős munkája örvén részle-

tesebben méltassuk a szerző életművét. Továbbá az is nyomós ok, hogy jelenleg már megvan a szükséges történeti távlatunk ahhoz, hogy le tudjuk mérni, mi az, ami AAVIK újításaiból gyökeret eresztett az észt irodalmi nyelvben. Abból a szempontból is tanulságos a visszatekintés, hogy lássuk, milyen mértékben alakíthat egy nyelvet a XX. században a mesterséges beavatkozás.

Az észt irodalmi nyelv kialakulását nagyban hátráltatta, hogy csak későn — a múlt század közepén — dőlt el, hogy az északi, tallinni nyelvjárás lesz az egységes irodalmi nyelv alapja. Tudnunk kell, hogy a déli észt nyelvjárás, amely három és fél évszázados írásbeliséggel rendelkezik, ha területileg nem kapcsolódna a többi észt országrészhez, s ha figyelmen kívül hagyjuk az északi nyelvjárásokból átkerült kölcsönzéseket, akkor külön finnségi nyelvnek kellene tartanunk, sőt több joggal, mint a finn mellett a karjalait (l. A. SAARESTE: Kaunis emakeel. Lund. 1952. 104). A déli észt irodalmi nyelv a múlt század közepétől fokozatosan visszaszorul, de még a két világháború között is vannak írók, akik egyes műveikben a déli észt nyelvjárást használják, de a fiatal költőnemzedék egyik-másik tagja napjainkban is szívesen versel ebben a nyelvjárásban.

A múlt század második felében kibontatkozó nemzeti ébredés mozgalmának két jelentős alakja, J. HURT és K. A. HERMANN a déli nyelvjárást részesítette előnyben, és számos déli sajátságot mentett át az északi irodalmi nyelvbe. M. VESKE Eesti healte õpetus ja kirjutuse wiis (1879) c. munkája jelenti az északi nyelvjárások végleges győzelmét.

A múlt század második felétől az észt irodalmi nyelv — ezen belül elsősorban a szókincs — gazdagítási lehetőségeinek fő forrásai a nyelvjárások és a finn nyelv. Ebben az irányban tevékenykedett a két neves újságíró: J. W. JANNSEN és A. GRENZSTEIN.

A századfordulón a vezető észt értelmiségiek sora panaszkodik anyanyelve szegénységére, pallérozatlanságára. Ha a kelet-európai kis népek nyelvével vetik össze az észtet, nem jutottak volna ilyen negatív következtetésre, de ők német és orosz kultúrán nevelkedtek, s elsősorban e két nyelvhez meg az európai nagy kultúrnyelvekhez mérték. Az észt nem volt államnyelv, számottevően tudományt sem műveltek rajta, s kétségkívül voltak kevésbé fejlett területei. A németből, oroszból ismert fogalmaknak gyakran hiányzott az észt megfelelője.

Ezekben az években bontakozik ki az észt nyelvújítás évtizedeken át ható, s a mai észt nyelvet kialakító mozgalma. E mozgalomnak két nagy, matuzsálemi kort megért egyénisége volt, JOHANNES AAVIK (1880–1974) és a mérsékelt, a rendszerező és egységesítő JOHANNES VOLDEMAR VESKI (1873–1968).

1905-ben alakult meg a Noor-Eesti (Ifjú Észtország) nevű irodalmi csoportosulás. Tagjai elsősorban Finnországra és Franciaországra tekintettek. Esztétikai igényeiket távolról sem elégíti ki koruk észt nyelve, s programjukhoz tartozik az észt irodalmi nyelv tudatos gazdagítása és művelése. A Noor-Eesti albumának első kötetében vázolja AAVIK első ízben nyelvújító elképzeléseit, amelyekhez holtáig hű maradt. Részletekbe menően most ismertetendő könyvében fejtette ki őket. A könyvet 1914–1918-ig írta, de megjelenni csak 1924-ben jelent meg. A mű mottója: — A nyelvújítás görbéjét a végtelenig kell meghosszabítani.

V. TAULI a második kiadás elé írt rövid előszavában megjegyzi, hogy nyelvelméleti szempontból ez AAVIK legfontosabb műve. A nyelvtudomány történetében először ebben a műben jut el valaki a nyelv eszköz voltából levonható végső logikai következtetésig: a nyelvet korlátlanul változtathatjuk, javíthatjuk tetszésünk szerint, s ráadásul mindefféle módszerrel.

AAVIK az észt szókészlet bővítését tartja elsőrendű feladatnak. Ennek szerinte két módja van: 1. meglevő tőszavak felhasználásával, 2. új tőszavak meghonosításával.

A szóalakotásnál példaképül szolgálhatnak egyes nyelvjárási formák, a finn nyelv, végül lehet élni a szóösszetétel kínálta lehetőségekkel, amelyeknél időnként a nagy kultúrnyelvek eljárása is irányadó lehet (pl. é. *päevakord* ~ ném. *Tagesordnung*, é. *mõõduandev* ~ ném. *maßgebend*).

Az új tőszavak forrásai lehetnek: a) a nyelvjárások, b) a közeli rokon nyelvek, amelyek ilyen szempontból távolabbi nyelvjárásoknak is tekinthetők, c) az idegen nyelvek (ide tartoznak mindenekelőtt a nemzetközi kultúrszavak).

AAVIK nem purista, lehetségesnek tartja idegen szavak tömeges átvételét is, nyelvre való tekintet nelkül, ha azok beilleszkednek az észt nyelv hangrendszerébe, nem rontják a nyelv hagyományos hangzását. Ő maga ezt az elvet esztétikai purizmusnak nevezi.

Az esztétikai szempont nagyon fontos helyet foglal el AAVIK nyelvújítási elvei között. Az észt nyelv egyik nagy hátrányának tartja az összetett szavak elburjánzását.

Szerinte sokkal szuggesztívebbek az olyan szavak, amelyek egy tőszóval fejeznek ki egy fogalmat. Esztétikai szempontból a képzők fokozott alkalmazását is előnytelennek tartja, mivel ez elkerülhetetlenül hasonló hangalakú szavak gyakori ismétlődéséhez vezet, ami rontja a nyelv hangzását. Ezért az észt nyelvújítás egyik legfontosabb feladatának a tőszavak számának növelését tartja.

A hangzás szempontjából legkevesebb gondot a finn szavak átvétele okoz. Ezért AAVIK szerint az akkortájt használatos néhány tucat helyett legalább 1000—1500-at kellene átvenni. A finn nyelvnek azt a szerepet kell betöltenie az észtek számára, ami az angolnak a latin és a francia volt, vagy a svédeknek a német.

Nem szabad azonban megelégedni a nyelvjárásokból, a finnből, a görögből, a latinból, a franciából, a németből és az oroszból kölcsönzött szavakkal. Ez még nem minden, tovább kell lépni. A szó egy vagy több hangból álló szimbólum. Bizonyos hangtani törvényszerűségek figyelembe vételével új szavakat lehet alkotni, s nemcsak lehet, de kell is.

A mesterséges szóalkotás AAVIK könyvének központi problémája, s a szerző a későbbiekben sem szűnik meg soha hangoztatni ennek szükségességét.

AAVIK hosszasan tárgyalja, s példákon is bemutatja, hogyan képzeli el a mesterséges szóalkotást. Messzemenően tekintetbe veszi az észt nyelv lehetséges hangkapcsolatait, s az új szó megalkotásakor olyat választ ki a lehetséges variánsok közül, amelyhez hasonlóval ritkán él a nyelv. Ezt azért teszi, nehogy valamiképpen növelje az összecsengő szavak számát. Nagy szerepet juttat a fogalom hangulati elemeinek kidomborításánál a költészetből átvett hangszimbólikának.

Hadd mutassuk be egy példán AAVIK eljárását: Az észtből hiányzott az *'überzeugen; убеждать'* fogalomnak pontosan megfelelő szó.

AAVIK a következő kívánalmakat támasztja a megalkotandó új szóval szemben:

1. Legyen kétszótagos
2. Legyen benne fokváltakozás
3. Első szótagi magánhangzója hosszú legyen
4. Mássalhangzóval kezdődjék
5. A második szótag *-da* legyen (az infinitívusz egyik képzője)
6. A második szótag *d*-je előtt *l*, *n*, vagy *r* álljon

A kétszótagúság előnyösebb a visszaható alak képzésénél, mint a három; a fokváltakozás folytán az egyes nyelvtani alakok jobban elkülönülnek egymástól; a hosszú vokális hangzósabb mint a rövid, ráadásul a hosszúság jobban kifejezi azt az erőkifejtést, amely a meggyőzéshez szükséges; a szókezdő mássalhangzó több energiát kölcsönöz a szónak; *-lda*, *-nda* és *-rda* végű igék jól alkalmasak visszaható alak képzésére, s viszonylag kevés van belőlük. A lehetséges variánsok száma 297. Ezek közül csupán azokat soroljuk fel, amelyek közül a szerző végülis kiválasztotta a legmegfelelőbbnek tetsző variánst:

heelda	*heenda*	*heerda*
jeelda	*jeenda*	*jeerda*
[*keelda*]	*keenda*	[*keerda*]
leelda	*leendda*	*leerda*
meelda	*meenda*	*meerda*
[*neelda*]	*neenda*	*neerda*
peelda	*peenda*	*peerda*
reelda	*reenda*	*reerda*
seelda	*seenda*	*seerda*
teelda	*teenda*	*teerda*
veelda	*veenda*	[*veerda*][2]

A *t*-vel és *k*-val kezdődő variánsok előnyben részesítése nem kívánatos, mivel ezeknek a hangoknak a terheltsége az észtben rendkívül nagy. A legmegfelelőbbnek a *v*-vel kezdődő szavak látszanak. Itt két lehetőség van a *veelda* és a *veenda* (a *veerda* elesik, mivel ez a variáns más jelentéssel már él a nyelvben). A kettő közül a *veenda* alkalmasabb, mert asszociációt ébreszt a *väända* 'csavar, fordít' igével, ami csak növeli az új szó szuggesztivitását.

Jegyezzük itt meg mindjárt, hogy AAVIKnak ez a mesterséges szava (1914-ben

[2] A zárójeles alakok már foglaltak az észtben.

alkotta) hamar gyökeret vert az észt nyelvben, s az észt nyelvhelyességi szótárban (Õigekeelsuse sõnaraamat. Tallinn, 1960) már több származékkal együtt találjuk, az összetételekről nem is beszélve.

Ezt a módszert Aavik kombinációs eljárásnak nevezi. Az így képezhető szavak száma — az észtben lehetséges hangkombinációkat figyelembe véve — kb. 75 000, amiből a nyelv tízezret sem vesz igénybe (a tőszavakat véve figyelembe).

Ennyi új szóra nincs szükség, el se lehetne sajátítani. Aavik megelégedne 600 új, mesterségesen alkotott szóval, amely két évtized alatt meghonosodhatna az észt irodalmi nyelvben. Ehhez járulna még ezalatt legalább ugyanennyi új, nyelvjárási és finnből kölcsönzött szó, ez összesen több mint ezer új tőszó, ami már nagy mértékben növelné az észt nyelv kifejezőképességét és szóbőségét.

Aavik oldalakon keresztül sorolja azokat a német és orosz szavakat, de kisebb mértékben franciákat és finneket is, amelyeknek nincs pontos megfelelője az észtben.

Szerinte a rossz hangzású idegen szavakat (*spetsiaalne, inspireerima, prätendeerima* stb.) is újakkal kellene helyettesíteni, ugyanezt kellene tenni számos összetett szóval. Különösen a főként német hatásra meghonosodott igekötőket szeretné Aavik visszaszorítani. Ezek az észtben elég jól megőrízték határozószói jellegüket. Testesek, elválnak az igéktől, s nehézkessé teszik a stílust. Gyakran el lehet hagyni őket anélkül, hogy az értelem kárát látná. Aavik ezt is tanácsolja minden lehetséges esetben.

A kötőszó-szegénységet (az észt a finnhez hasonólan a magyarnál gyakrabban él alárendelt mondat helyett igeneves szerkezetekkel) Aavik szintén mesterségesen alkotott szavakkal szándékszik pótolni.

A mesterséges beavatkozás azonban nem korlátozódhat csak a szókészletre. Ezt kell tenni az alaktan és a mondattan területén is. Túl gyakori az észtben az *-us* főnév- és a *-line* melléknévképző. Változatosabbá kell tenni a képzőrendszert akár mesterségesen kigondoltakkal is. Aavik javasol is néhányat.

Kevés a tizenöt eset, növelni kellene a számukat. Külön viszonyragot lehetne alkotni a passzívumos szerkezetekben használt *poolt* 'által' helyett. Az elatívusz nem alkalmas a helyettesítésére, mert például ebbe a mondatban: *Toit valmistatakse koka poolt* 'Az ételt a szakács által készíttetik'; a *kokast* elatívusz kétértelműséget eredményezne: jelenthetné azt, hogy a szakács által, de azt is, hogy a szakácsból. Ezért ennek a funkciónak az ellátására egy új viszonyragot kell beiktatni. Erre a célra megfelelne a délészt *-n* inesszivuszrag, amely az északi nyelvjárásokban ismeretlen. Ezzel a kérdéses mondat így hangoznék; *Toit valmistatakse kokan*. Aavikнak ez a javaslata nem talált követőkre.

A jövő idő kifejezésére Aavik a mesterségesen alkotott *-re-* jövő idő jelet ajánlja, pl. *andren* 'adni fogok', de ez sem terjedt el.

Ezek csak kiragadott példák Aavik elképzeléseinek illusztrálására. A szerző a hitújítók fanatikus türelmetlenségével agitál. Találó Fazekas fogalmazása, aki nyelvújító izgatásnak nevezi Aavik tevékenységét (i. m. 33). Aavik szerint az észt irodalmi nyelv egyedülálló produktum lehet a világ nyelvei között, s a nyelvújítás módszerét tekintve más nyelvek számára is példaképül szolgálhat.

Az észt nyelvújítás forrongó szakasza mintegy félévszázada lezárult. Tekintsük át röviden, mi az, ami Aavik törekvéseiből meghonosult. Nagyon sok elgondolása nem talált követőkre, de ha ettől eltekintünk és azt nézzük, mi az, ami Aavikнak köszönhető a mai észt irodalmi nyelvben, akkor nehéz szavakat találni, amelyekkel kellőképpen érzékeltethetjük jelentőségét.

Alapfelfogásában kétségkívül volt egy nagy hiba: a nyelv eszköz jellegét hangsúlyozta, s nem volt eléggé tekintettel szociális vonatkozásaira (l. A. Kask: Johannes Aavik ja keeleuuendus [Keel ja Kirjandus 9:27]).

Az észt helyesírást illetően Aavik sokat kardoskodott az *ü*-nek *y*-vel való helyettesítése mellett. Ő és követői így is írnak, de a hivatalos helyesírási szabályzatok ezt sohasem fogadták el.

A szóvégi *o*-ból az északi észtben *u* lett. A déli észt nyelvjárások alapján Aavik szerette volna visszaállítani az *o*-t, hogy ezzel csökkentse az *u* gyakoriságát, de nem sikerült elérnie, hogy elfogadják javaslatát.

Aavik egyik legjelentősebb újítása a függő esetek *-de-*, *-te-* többesjele helyett az *i* irodalmivá tétele, amely napjainkban elsősorban az írott nyelvben használatos.

A *-sse* illatívuszragos alakok helyett a rövidebb és változatosabb flektáló formák (ha van ilyen) előnyben részesítése (pl. *elusse* 'életbe' h. *ellu*) az irodalmi nyelvben nagyrészt szintén Aavikнak köszönhető.

Ő szorgalmazta az analitikus *kõige kõrgem* 'legmagasabb', *kõige parem* 'legjobb' stb. felsőfok helyett a finn mintára alkotott *kõrgeim, parim* forma használatát, amely hamar elterjedt az irodalmi nyelvben.

Csupán egyes költők verseiben maradt nyoma a *-tud* participium csonka változatának (*kirjutet* 'írt', *kirjutatud* helyett), amelynek használatát AAVIK nagyban propagálta.

Nem terjedt el a korlátozott használatú *i* múlt idő jel általánossá tétele, amit AAVIK a nyelvjárásokra és finnre való hivatkozással sürgetett az *s* múlt idő jel rovására, hogy ezzel is csökkentse az erősen terhelt *s* előfordulását.

Legjelentősebb eredményei közé tartozik, hogy az észt szórend németességéről és az észtes szórendről vallott felfogását egyértelmű helyesléssel fogadták a nyelvművelők, s ennek messzemenő gyakorlati következményei lettek.

A szóösszetételeknél AAVIK előnyben részesítette a nominatívuszos összetételeket a genitívusziakkal szemben, ami részben szintén helyeslésre talált.

Az észt nyelvjárásokból az irodalmi nyelvbe behozott szavai közül nagyon sok meghonosodott, a finnből javasolt kölcsönzések közül is vagy száz. AAVIK mesterségesen alkotott szavainak száma mintegy százötven, amelyeknek körülbelül az ötöde honosodott meg. Sok közülük a leggyakrabban használt szavak közé tartozik, pl. *relv* 'fegyver', *reetma* 'elárul', *siiras* 'őszinte' stb. A legtöbb javasolt szó 1913 és 1917 között került be a nyelvhasználatba.

Az utóbbi években ismét erőteljes nyelvújító mozgalom bontakozott ki Észtországban. Ez kizárólag a szókészletet érinti. Régebbi nehézkes szavak helyett igyekeznek találóbbakat keresni és újakat alkotni, mivel a gyorsan fejlődő, változó élet szükségleteit nem elégíti ki a spontán szóteremtés. 1972 áprilisában pályázati felhívás jelent meg meg az összes központi és a jelentősebb vidéki lapokban új szavak beküldésére. A pályázatot az Észt Anyanyelvi Társaság hirdette meg. Egy évvel később az észt Nyelvőr, a Keel ja Kirjandus hasábjain (1973 8:57–61) T. ERELT vizsgálta meg a díjnyertes szavak sorsát. Kiderült, hogy a sajtó, a reklámozás, a kereskedelem jóvoltából számos új szónak minden esélye megvan arra, hogy meggyökeresedjék. Ezek közé tartozik pl. az AAVIK módszerével mesterségesen alkotott *selve* 'önkiszolgáló' jelentésű szó, vagy a képző segítségével teremtett *vaadend* 'show' (é. *vaadata* 'nézni').

BERECZKI GÁBOR

Angela Plöger: Die russischen Lehnwörter der finnischen Schriftsprache

Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica.
Band 8. Wiesbaden, 1973. 376 lap + 16 térkép.

Testes munkát állított össze a szerzőnő a finn nyelv oroszból származó jövevényszavairól. Nem véletlen a szóhasználat: állított össze az írt helyében. Egy ilyen munka, amelyet dicsérőleg esetleg a „finn Kniezsa" jelöléssel illethetnénk, természeténél fogva szorgos és hosszas gyűjtőtevékenység eredményeképpen keletkezik, aztán jönnek a felhasználók, akik évtizedeken át konzultálják, mert az egyhelyt tálalja az eladdig végzett kutatások summáját. Egy ilyenfajta munka tehát befejezés, majd pedig az újra való kezdés forrása. De a jellemzés azt is mutatja, milyen sajátos kedvezőtlen vonást is rejt magában egy összefoglaló etimológiai gyűjtemény: szerzője szinte csak tolmácsolója és szitálója az előtte jártak eredményeinek, s ha nincs erős kritikai érzéke, ha nem fedez fel újabb történeti tényeket, nyelvészeti dokumentumokat, adatokat, akkor nem is juthat friss eredményekhez. Ám aligha volt ez a célja valamikor is hasonszőrű összefoglaló mű írójának, amikor az adott feladat megrohamozásának nekivágott. Ezt megvilágítja a recenzált mű keletkezéstörténete: megindítója — mint annyi más munkáé — WOLFGANG STEINITZ; indítása nyomán készült a szerző Die neueren russischen Lehnwörter im Finnischen c. dolgozata (1965). A mester halálával DÉCSY GYULA lett A. PLÖGER gyámolítója, vezetésével fejeződött be a korábban megkezdett munkálat a szerző doktori értekezéseként. Finn és német szakemberek segítő érdeklődése javította a munkát: V. KIPARSKY (Helsinki), D. GERHARDT (Oldenburg), mindkettő szlavista, A. JOKI és E. ERÄMETSÄ (Helsinki), valamint A.-L. VÄRRI-HAARMANN (Hamburg).

A probléma, a finnek és a keleti szlávok nyelvi kapcsolatainak az ügye immár három évszázada foglalkoztatja a nyelvészeket. Ugyanis MARTIN FOGEL hamburgi orvos a finnugrisztika történetében oly híres Nomenclatorában (1669) egy oroszból eredt finn szóval is kedveskedett: *lusikka;* FOGEL lengyel etimonnal szolgál. Mindegy, a kutatás első lépte megtörtént. A 18. sz-tól kezdve jeles finn kutatók rugaszkodnak neki a kérdésnek: D. E. EUROPAEUS, K. GANANDER, majd az észt J. A. SJÖGREN. A cseh J. DOBROVSKÝT is megérinti a téma finnországi utazása alkalmából. A 19. sz. meghozza a ku-

tatások megszilárdulását: A. AHLQVIST, E. LÖNNROT, V. THOMSEN neve fémjelzi ezt a korszakot. Végül J. J. MIKKOLA értekezése (Berührungen zwischen den westfinnischen und slavischen Sprachen. 1894), aztán pedig szinte zárókőként J. L. KALIMA cikkeinek a sorozata és a Slaavilaisperäinen sanastomme (1952, Die slavischen Lehnwörter im Ostseefinnischen. Berlin, 1956) fejezi be a három század kutatásait. Helytelen volna azonban, ha nem említenők két finnországi szlavista kutatásait: VALENTIN KIPARSKY jelentősen előmozdította a kronologizáció és evvel párhuzamosan a korszakolás ügyének a vizsgálatát, ő meg IGOR VAHROS szócsoportvizsgálatokat végeztek. Ilyeténképpen a SKES bizonyos fokig kész eredményekre támaszkodhatott a szláv eredetű finn jövevényszavak tárgyalásakor, ebből a forrásból pedig (a kéziratosból is) bőven meríthetett a szerzőnő.

A könyv a következő fejezetekből tevődik össze: 1. A feladat meghatározása (7—9), a korábbi kutatások (10—25), a finn—orosz kapcsolatok nyelvi története és azok történelmi háttere (26—41). Ezt a bevezetésként értelmezhető részt követi a mű dereka, a jövevényszavaknak a felsorolása: a szerzőnő ismerteti módszerét és a szócikkek felépítését (42—44), ezek alapján sorakozik fel egymásután 352 biztosnak ítélt jövevényszó tárgyalása (44—237). A jövevényszavak anyagára épül a következő rész: a hangok megfelelése (238—92), az alaktanuk (293—302), jelentéstanuk (303—08), stílus- és szociális értékük, valamint tárgykörök szerint való csoportosításuk (309—312). A munkának ezen pozitív részét követi egy kurta fejezet: a kétes és visszautasítandó etimológiák, számuk mindössze tíz (313—27). A rövidítések és a forrásművek jegyzéke zárja le a művet, amelyhez szóföldrajzi illusztrációul 16 térkép csatlakozik.

A cím szerint a finn írott nyelv (Schriftsprache) jövevényszavait tárgyalja az értekezés. A szerző evvel a fogalommal széleset kanyarít, úgy tesz, mint a mondabeli hős, kinek a király annyi birtokot adományoz, amennyit egy tehénbőrével be bír keríteni. A körmönfont hős csíkokra hasítja a bőrt, és bőrzsineggel jó darab földet fog be. PLÖGER a szótárakban lelhető, régi és új irodalmi szövegekben található, a nyelvészeti irodalomban feldolgozott anyagból merít elsősorban. De az írott nyelv fogalmát kitorjeszti pl. az etnográfiára is, mégha pusztán egy forrásból említheti a szót, így *samovaari*, vagy *nartta* 'szán' csak TOIVO VUORELA szakszótárából idéződik (Kansantieteen sanasto. 1964), a *skoptsi* 'a heréltek szektájának a tagja' szó pedig a finn nagy lexikonból (Iso Tietosanakirja), *streltsi* (ugyanonnan), a *taiga* szó forrás nélkül szerepel. Az utóbbi pl. európai műszóként könyvelendő el, aligha származik közvetlenül az oroszból. Ha pedig az orosz jövevények közé soroljuk, akkor a következetesség okán ide kell iktatnia a *steppi* meg a *tsernozjom* (mustamulta) féleségeket is. Ugyancsak vitatható, hogy beillik-e a Schriftsprache pajzsa alá a *seuna* 'beim Schwenden verwendeter Baumstamm, Stubben' szó, amely csak egy néprajzi fogalmat jelöl. Az ilyesfajta megfontolások még tovább visznek: a negyedfélszáz jövevény közt számtalan, csupán kisebb-nagyobb nyelvjárási területen alkalmazott szó bukkan fel, pl. *sultsina* 'húsvéti áldozati kalács', *sulkku* 'selyem' (csak a népköltészetben), *säpsä* 'főkötő' (csak É-Karjalában használatos), *tankki* 'mellény' (csupán DK-Finnországban), *viehka* 'útjelző pózna, mezsgyekaró' (ritka keletfinn tájszó), nyj. *siivatta* 'barom (haszonállat)', nyj. *opotta* 'kerítés', *pekuna* 'szilaj ló', *patvaska* 'vőfény', *perinä* 'dunyha' (népköltészet, nyj.) és társai. Véleményem: csak helyeselhetjük ezen szavak felvételét, mivel csupán ezen a módon kaphatunk teljes képet az orosz műveltségnek a finnre tett gyakorlati hatásáról.

De elvként tisztázni kellett volna, vajon felveendők-e az európai műveltségszavaknak számítók, noha végső soron az oroszból származnak, vagy pedig német, svéd, francia jövevényeknek mondandók. Tisztázni kellett volna azt is, miként értékeli a szerző az észt-közvetítette jövevényeket, pl. *katiska* 'varsa'.

Csak helyeselhetjük azt is, hogy felvette az újabb, mondhatnám a legújabb idők jövevényszavait a szójegyzékbe, pl. *sputnik*, *sovhoosi*, *menševikki*, *kolhoosi*, *komsomol* stb. Talán még tovább is kellett volna mennie a szerzőnek. Ezt saját tapasztalatomból mondhatom. Számos orosz szóval találkozhatunk, amely itt-ott előkerül a szépirodalomból, szovjet regények fordításából, a második világháborús irodalomból. A beszélt nyelvben is feltűnnek hébe-hóba — rendszerint tréfásan alkalmazott — orosz szavak (vö. TRÓCSÁNYI: Nyr. 72:166—8; ERDŐDI: Nyr. 73:95—6, 74:48). Ez a hiány PLÖGER módszeréből ered. A szerző javarészt a készből merített, tehát az ún. szótári eljárást alkalmazta. Ennek az a következménye, hogy nem tetézte az etimológiák számát saját kutatásából kapott példákkal. Finnországi személyes tapasztalatomból azt is tudom, hogy az idősebb nemzedék némely tagja, főként az orosz hadseregben szolgáltak, sok-sok orosz eredetű szót szőnek be beszédükbe. Amikor én a magyar nyelv újabb orosz elemeit kerestem, akkor főiskolai hallgatók, ismerősök, kikérdezett ismeretlenek adataira is támaszkodtam. Felmerül még az a kérdés is, vajon nem tartalmaz-e a tolvajnyelv szláv elemeket is. Tudjuk, hogy a slang telve van svédizmusokkal.

Úgy vélem, nem ártott volna, ha PLÖGER, akinek ilyesfajta kutatásra is módja adódott (összesen 9 hónapig búvárkodott Finnországban), ebben az irányban is érdeklődött volna.

A szócikkek felépítésmódja szakszerű, a szerző mintaszerűen rendezte el bennük anyagát. Fogalmazása sohasem szószátyár, ugyanakkor világos. Az adatközlést németnyelvű értelmezés követi, aztán az orosz etimon, vagy a vélt etimon, irodalmi, nyelvjárási alakban, és annak az értelmezése, majd pedig a szerző(k), véleményük, az esetleges nyelvészeti, néprajzi vita, a kronologizálás kérdése. Maga PLÖGER ritkán foglal állást, hiszen erre nincs is gyakorta szükség, de nem rejti véka alá kritikai állásfoglalását sem, l. *nuutua* 'elhervad', *pätinäkunta* 'nagy család számos gyerekkel'. A szócikkek mérete fontosságukhoz igazodik, vannak néhány sorosak (*bojaari,t saari*), mások lapokat ölelnek fel fontosságuk, illetőleg a bizonyító anyag tolmácsolása érdekében (*luokki* ~ *luokka, niekka*), de zömmel egy-egy oldal elegendő a kiszemelt jövevényszó tárgyalására (*palttina, pakana, katiska* stb.).

Néhány megjegyzést fűzünk a szóanyag tárgyalásához:

A *kaatiot* 'gatya' sok problémát okoz. Talán gondolhatnánk arra is, hogy a finn alak a katonaság nyelvéből származik (vö. német *Gatjehosen*), viszont a 'keresztcsont' jelentésű alak orosz eredetre mutat. Esetleg többszörös átvétellel számolhatunk, amire más jövevényszavak tárgyalásakor is gondolni kellett volna. A nyj. 'Hüften, Lenden' jelentés hiányzik az értelmezéskor, csak a szócikk vége felé kerül elő.

Ugyancsak hiányzik a *miero* szó jelentése a szócikk felépítésében kiszabott helyen: 'Dorfgemeinde'.

Mivel a kötet végén nincs szómutató, külön kellett volna utalni a következő szavakra: *kaftaani* (a *kauhtana*-nál), a *tauhka* címszóhoz van besorolva *postauhkat*, az első jelentése 'holmik, lim-lom' (< *ставка*), az utóbbié 'hálóhúzásban segítő halászcsoport' (< *поставка*), az etimonok is különbözők! Ugyancsak aligha igazítható egy címszóba a 'javítás' jelentésű *remontti* (esetleg svédből) és a 'remonda (ló)' jelentésű, azonos alakú, Nagy Péter korában a katonaság révén átvett *remontti*. M. KUUSINEN—V. OLLIKAINEN szótára, a Venäläis-suomalainen sanakirja (Moszkva, 1963) külön címszóba veszi a két orosz *ремонт* szót, és csak az utóbbit fordítja finnre *remontti*-ként. Hiányzik a szócikkek sorából *sissikka* 'detektív, kém' (< *сыщик*), noha a *sissi* 'partizán' címszónál említi a szerző. A *musikka* 'muzsik' szó stílusértéke PLÖGER szerint „salopp-umgangsprachlich', ámde orosz regények fordításában nem az. A hétköznapi nyelvben viszont valóban valamelyest megvetés hangzik benne.

Más észrevételeink:

Az *ikoni* műveltségszó is lehet. Miért az FFC-ből idézi, amikor megvan a szótárakban is? A SKES ugyan elhagyta.

A *nagaikka* 'kozákostor' forrását nem közli.

A *rosolli* 'heringsaláta' szónál figyelembe kell azt venni, hogy az or. *рассол* jelentése nem pusztán 'sós lé', hanem 'pácolásra szolgáló oldat' is. Van ezen felül *огурочный рассол* 'uborkalé', sőt *селёдочный рассол* 'heringsaláta leve', és ez utóbbi megadja a kulcsot a keresett 'heringsaláta' jelentéshez.

A fi. *bolševikki, polševi(i)kki* alakokon kívül említi a szótár — külön szócikként — a *polsu* szót (népny.), ez nem feltétlen két orosz szó kontaminációjából keletkezett. A finnben két jelentése van: 1. 'bolsevik', 2. tsz. *polsut* 'otromba katonacsizma'. A *polšoi* (külön címszóként hiányzik) valóban az orosz *большой* melléknév származéka, jelentése 'nagy, durván kidolgozott'. A *polsu* lehet tréfás rövidítés, miként a m. *bolsi* a *bolsevik* alak mellett.

A *pogromi* szó orosz megfelelőjében nem a 'mennydörgés' jelentésű *гром* rejlik, hanem a 'rombolás' jelentésű, vö. *разгром* 'pusztítás, szétverés' és *разгромить* 'szétverni'.

Helytelen az a fogalmazás, hogy a fi. *pikommi* 'futás' (katonai vezényszó) első szótagban levő *i* hangja „spiegelt die reduzierte Aussprache des russ. *e* in erster Silbe". Az *i* ejtés megfelel a hangsúly előtti helyzetben való ejtésszínezetnek.

A *pirtti* szóra vonatkozólag l. ERDŐDI: NyK. 61:378—85.

KUUSINEN és OLLIKAINEN említett szótára szerint a fi. *porukka* szót kedvezőtlen színezettel alkalmazzák. Nem kell a SKES nyomán több etimon elegyítésével számolnunk, mivel az orosz jelzős kifejezésben *круглая порука* 'yhteistakuu, csoportos felelősségvállalás' benne rejlik a többség, és ez magyarázza a finn szó 'csoport, csapat' jelentését. Erre utal s finn fordulat is *tehdä porukassa* 'közösen cselekedni, munkát végezni'.

A *saverikko* 'gúzskötés, kocsirúdgyűrű' szónál nem kell az or. *завёртка* megfelelő *o*-jának a reflexét keresni, hiszen előfordulnak *e* hangos alakok: *вертеть* stb.

Mit köszönhetünk ennek az összefoglaló műnek?

Kézikönyveink meglehetősen mostohán bánnak a finn nyelv orosz eredetű jöve-

vényszavaival: pl. ZSIRAI: Fgr. rokonságunk 303—5; ERDŐDI—ZSIRAI: Az uráli népek ismertetése[4] 56; arányosabban HARALD HAARMANN Die finnisch-ugrischen Sprachen 35 (HAJDÚ PÉTER Finnugor népek és nyelvek c. könyvében nem is érinti e jövevényszavak kérdését). A legbővebben ZSIRAI szól: 27 szót említ, de valahogy szerencsétlen megjegyzéssel kíséri: „a finnek a szlávoktól is tanultak egyet-mást". ERDŐDI kurta egyetemi jegyzetében 11 orosz eredetű szót közöl, HAARMANN könyvében mindössze 9-et (a kb. 350-ből).

Az említett jövevényszavak kiválasztása is féloldalasan történt a hazai szakirodalomban, mert elsősorban a kereszténység hatását és a texilkészítés (szövés) mesterségének elsajátítását idézik. ANGELA PLÖGER könyve nyomán felfigyelünk arra, hogy az orosz műveltségi hatás az óorosz korszaktól kezdve másfél évszázadon át folyamatos mind a mai napig, tehát kézikönyveink bizonyos mértékű bővítésére szorít.

Nem tagadható, hogy a kereszténység hatása sok jövevényszóban tükröződik: *pappi* 'pópa', gúnyosan *poppa* 'varázsló, javasember, kuruzsló', *velho* 'varázsló', *risti* 'kereszt', *pakana* 'pogány', *kuoma* 'keresztapa, jóbarát, pajtás', *piessa* 'ördög' (< *бес*), *monasteri, tšasouna* 'görög-kat. falusi kápolna' (nyj. *säässynä*), *pibliaraamat, raamattu* 'biblia', *pätsi* 'tűzhely (biblikus értelemben)', *hospodi* 'Uramisten!', *kasukka* 'miseruha', *molia* 'hangosan imádkozni ortodox templomban (tréfás)' (vö. m. *zsinatol*), *tiakka* 'egyházfi', *praasnikka* 'ünnepnap' ~ *prasniekka* 'a falu védőszentjének az ünnepe', *virpo-* ~ *virpasunnuntai* 'virágvasárnap', *pomiloida* 'ortodoxokról szólva: imádkozni; áldani, átkozni; fecseg, értelmetlenül gagyog' stb.

Ugyanígy gazdagon tükröződik annak a hatásnak a nyelvi nyoma, amely hatás következtében a finnek fonóművészete a szőnitudás magasabb fokára lépett, vö. *värttinä* 'orsó', *käämi* 'orsó', *kuontalo* 'guzsaly', *sukkula* 'vetélő', *pirta* 'takácsborda', *kuosali* 'rokka', *pasma* 'pászma, motring', *päistär(e)* 'pozdorja'. Ebbe a csoportba tartoznak a készítmények szláv eredetű nevei: *palttina* 'gyolcs', *kussakka* 'szőtt öv', *kosto* 'hosszú, ingszerű kabát', *kostuli* 'lenvászonkabát (női, Karjalában)', *kaatteri* 'kivarrott kendő, oldalt, a hátra borítva viselik Inkeriben', *halatti, halaatti* 'hosszú, bő kaftán, hálókabát', *kauhtana* 'a pópa bő köpenye, talárja' stb.

Temérdek jövevényszó függ össze a katonasággal és az autokrata államrendszerrel: *pertuska* 'bárd', *paslikka* ' a hadseregben használt füles textilsüveg', *pikommi* 'büntető futás', *smirnaa* 'vigyázz!, *volna* 'pihenj!', *kasarma* 'kaszárnya', *hatka* 'obsit' (< *отставка*), *jefreitteri* 'őrvezető', *streltsi* 'tkp. lövész, Rettenetes Iván testőre', *vintofka* (1918 után) 'puska', *sirelli* 'katonaköpeny', *remontti* 'remonda', *sissi* 'partizán; népny. haramia' (17. sz. eleje), *pajari* ~ *bojaari* 'arisztokrata', *tsaari* 'cár', *posadnikka* 'helytartó', *tšinovnikka* 'hivatalnok (ma inkább gúnyosan)', *staarosta* 'falubíró', *miero* 'faluközösség', *artteli* 'halász-, vadász- munkaközösség, „bokor, tanya"', *prikaasi* 'parancs', *ukaasi* 'cári parancs', *pumaka* 'hivatalos irat, okmány', *pisma* 'ua.', *aprakka* 'adó, illeték', *raja* 'határ, határszél', *sašeni* 'öl (hosszmérték)' (1809 után), *rupla, kopeekka, riuna* 'ezüst tízkopejkás érme', *pätäkä* 'ötkopejkás', *puuta* 'púd', *tenka* 'pénzérme', *semstvo* 'körzeti v. tartományi képviseleti gyűlés', *volosti* 'járás', *posakka* 'úrdolga, jobbágy napi munkája', *pätikunta* 'sokgyermekes család', *pogosta* 'egyházkerület, adókörzet', *virsta* 'verszta, mérföld' stb.

A kézikönyvek nem szokták (helyszűke miatt) említeni a földműveléssel, erdőirtással és a faúsztatással kapcsolatos terminusokat. Hadd idézzünk néhányat: *sirppi* 'új sarlótípus', *sulani* 'csűr', *saappani* 'fatörzsekből készített torlasz, amelyen az úszó gerendák fennakadnak', *savotta* 'faipari vállalat úsztatási, szállítási munkálatai', *pakra* 'csáklya, kampó', *kassara* ~ *kassari* 'késformájú gallyvágó' (< *косарь*), *repsikka* 'gerendaemelő készség, (kat.) autórakodó', *sesta* 'faúsztatáskor alkalmazott pózna, csáklya', *pomo, pomosniekka* 'munkavezető (főként külső munkákon), befolyásos személy, mágnás' stb.

Még irodalmi műfajok neve is került az orosz nyelvből: *sutka* 'tréfa', *kasku* 'elbeszélés', *tarina* 'monda' (vö. m. *anekdota, trufa, vicc*).

Érdekes, hogy mennyi közlekedési eszköz neve orosz eredetű: *reteli* 'aratási, szénásszekér', *retukka* 'nagy szán fonott kassal', *saani* 'szán', *telega, teleska, telikkä* 'szekér', *troikka, droska, kibitka* stb.

Az áruforgalommal összefüggő szavak: *tavara* 'áru', *turku* 'piac, vásár', *narinkka* 'vásári bódé' (*на рынке*), *määrä* 'mérték', *pirrka* 'rovásbot', *parisniekka* (keletkarjalai) 'vándorárus', *populi* (karjalai) 'házaló' (< *бабыль*), *tökötti* 'kátrány' (< *дёготь*), *sopuli* 'coboly', *tihkuri* 'nyérc', N. *tuhkuri* (ószl. *дъхорь*), *saiju* 'tea, csáj', *saikka* 'zsemlye, fehérkenyér' (< *сайка*), *subrovka* 'pálinka', N. *serpa* 'leves, csorba', *talkkuna* 'kása', *vodka, vaasa* 'kvász, erjesztett ital', *saapas* 'csizma', *reuhka* 'téli füles sapka' (< *мреух*), *aršina* 'hosszmérték, 71 cm', *purakka* 'sörösedény neve', *samovaari, seljanka* 'savanyú hal-

leves', *sakuska* 'borkorcsolya', *kisseli* 'savanykás pempő, keszőce', *lusikka* ~ *luska* 'kanál', *mahorkka* 'olcsó, durvaszemű dohányfajta', *paperossi* 'hosszú szopókás cigeratta', *papu* 'bab', *kapusta* 'merítőkanál' (<nyj. *капустка*), *kalsu* 'harisnyaszerű női gamásni' (< ? vö. *калоша*), *orehka* ~ *orehti* 'importált mézes sütemény', *prennika* ~ nyj. *ränikka*, katonák beszédében *prinikka* 'mézeskalács', *piirakka* '(húsos) fánk, béles', N. *pulkka* 'zsemle, fehér kenyér', *pirtu* 'pálinka', *renska* 'rajnai bor', *kasari* 'nyeles fazék, rézüst', *paritsa* 'vásáron kapott ráadás' (< *барыш*), *laukkuryssä* 'házaló orosz kereskedő', *parisniekka* 'Keletkarjalából jött házaló árus', *arbuusi* 'dinnye, főként görögdinnye' stb.

Viszonylag nagy a melléknevek száma: kölcsönvett *prostoi* 'durván készített, rossz' (vö. m. *paraszt*), *topra* 'jó, nagyszerű', *vapaa* 'szabad', nyj. *vesseli* 'vidám', *utala* 'bátor', *potra* 'fürge, büszke', *pohatta* 'bátor', *metka* 'kellemes, csinos', *briha* ~ *priha* 'ifjú legény' (< *пригожий*).

Még a lelki életre vonatkozó névszók is kerültek oroszból: *tuuma* 'gondolat, szemlélődés, terv', *tuska* 'lelki vagy testi fájdalom, kín', *tolkku* 'értelem, képesség (szellemi)' stb.

Pløger művének a tanulmányozása sok-sok érdekes és hasznos megfigyeléssel gazdagíthatja mind a szlavistákat, mind az általános nyelvészettel foglalkozókat.

Nem véletlen, hogy éppen egy szláv nyelvből átvett jövevényszavak jelentése tolódik el gúnyos vagy pejoratív irányban. Azonos jelenséget figyelhetünk meg nyelvünkben is. Sőt az is előfordul, hogy egyenest szláv (avagy német) eredetű szavakat választunk megvető érzülettel, esetleg eufemizmus okából vagy tréfálkozásra. Gondoljunk csupán a *durák*, a *reteráta*, a *kurva*, a *debella*, *setyera*, *filkó*, *vigéc*, *digó*, *nustyu* szavakra a magyarban. Ehhez hasonlóak a finnbe átvettek között: *voro* 'tolvaj', *poppa* 'kuruzsló', *rokuli* 'lógás (munkából)' (< *прогул*), *ropotti* 'robot', *muokka* 'megművelés' → 'kín, szenvedés, megfeszített munka, gyötrelem', *urakka* 'akkordmunka' → 'hosszantartó munka', *tolvana* 'ostoba' (< *долван*), *pohmelo* 'másnapos csömör', *svaboda* ironikusan 'szabadság', *pomiloida* 'imádkozni' → 'habogni, értelmetlenül beszélni', *putka* 'kóter', *tyrmä* 'börtön', *reuhka* 'füles sapka' → 'toprongyos ember', *sapiska* 'feljegyzés' → '*szidás*', *lafka* 'nyomorúságos bolt', *kulakki* 'kulák, főnök, kapitalista', *kupetsi* 'kupec', *toveri* 'barát, elvtárs' → 'haver', *tavaritsi* gyakorta tréfásan vagy megvetően 'elvtárs', *maatuska* 'orosz asszony' henye használatban (vö. m. *muter* a németből), *polsu* 'otromba nagy csizma (katonai)', *murju* 'nyomorúságos gunyhó; bódé'.

Több orosz jövevényszó nyelvjárásiból irodalmivá emelkedett, mert a Kalevala révén, amely kötelező iskolai olvasmány, elterjedt az egész finnségben. Ez sajátos finn jelenség! Ilyen „kalevalai" szavak: *apea* 'szomorú', az *akkuna* 'ablak' szó *ikkuna* változata (alliterációs fejlődés nyomán), *kutri* 'hajfürt', *kassapää* 'női haj, copf' (< *коса*), *viesti* 'hír', *lavitsa* 'lóca', *rotu* 'faj', *maanitella* 'rábeszélni'. Körülbelül 70 szó terjedt el ezen az úton a finn irodalmi nyelvben, azaz egyetlen mű révén az orosz jövevényszavaknak mintegy az egy ötöde.

Valószínű, hogy az orosz kölcsönszavak némelyike tabuisztikus célt szolgált; ilyen gyanúba foghatók pl. *rääkkä* 'ártó, gonosz szellem okozta betegség' (testi, lelki), ? *siivatta* 'barom', *piessa* 'ördög' stb. (vö. NyK. 60:29—39). Eufemisztikus pl. *nuusniekka* 'reteráta'.

A magyarba a szlávból egyetlenegy képző került át: szl. *-nok* > m. *-nok/-nök*. Ugyanezen képző, azaz orosz megfelelője jutott bele a finnbe: or. *-ник* > *-niekka*, ez finn szavakhoz is csatlakozik, vö. *kieliniekka*, *taideniekka*; *häntäniekka*, *turkkiniekka* stb. Csakhogy a magyartól eltérőleg a képző önállósult, a *niekka* szó olykor 'művész' jelentésben előfordul. Ilyen képző önállósulásra bizonyára kevés példa akad, ezért hadd említsem az ugyancsak orosz származású komi *ov* szót, amelynek 'család' a jelentése és a *Petrov*, *Szmirnov* stb. nevek alapján vált ki.

Azt nem tudom taxative nagy hirtelenében megállapítani, milyen szavak maradtak ki a szójegyzékből, mivel a szerző pusztán a készből élt. Eszembe ötlik: *ohrana* 'cári titkos rendőrség' (Elvi Sinervo is alkalmazza Viljami Vaihdokas c. regényében), *sulani* 'csűr, éléskamra' (< *чулан*), *mennä rippiä* 'szétzúzódni, darabokra törni' (vö. *идти в дребезги*); SKES nem közli eredetét, de vö. m. *rapittyáta* ~ *ripittyára törni*; *steppi* (a *taiga* megvan, pedig szintén művelődési szó), *kaviaari* (a finn *mäti* mellett, végső eredete nem orosz), *lunnik* (magyar *lunyik* írásmódja helytelen, mivel a *луна* 'hold' szó *-ник* képzős alakja).

Valószínűnek vélem, hogy még egy-egy modern szótár átnézése is szolgáltatott volna adatokkal. Én próbaképpen — és nem véletlen, erről lejjebb — M. Kuusinen és V. Ollikainen Venäläis-suomalainen sanakirja c. munkáját (Moszkva, 1963) böngésztem egy kissé ellenőrzésül. Persze, benne van az *ohrana*, *lunnik* (mellette tekokuu), *sputnik*, a régebbiek közül *ripaska* 'tánc neve, trepak', *seljanka* 'savanykás leves', *musikka* 'paraszt

(a beszélt nyelvben)'. A *bolševikki* oldalán származékok is előkerülnek: *bolsevisoida, bolševikointi, bolševismi*, a *menševikki* mellett pedig *menševistinen, menševismi* stb. A szótár tanulmányozása ilyen kérdést is felvet: a finn irodalmi nyelvben kétségen kívül megvan a katonai műszó *prikaati*, ez a svédből ered. De nem számítandó-e orosz jövevénynek a 'munkabrigád' jelentésű, *traktoriprikaati?*

Fel kell vetnünk még a következő kérdést. A Karjalai ASzSzK-ban az iskolai oktatás nyelve a suomi-finn volt. Jelentős irodalom is kelekezett ezen a nyelven a Finn Köztársaság keleti határain túl. Szerintem be kellett volna vonni a vizsgálatokba ezen irodalom termékeit is, az időszaki sajtót is beleértve. Hiszen mi, magyarok sem tagadjuk meg a határainkon túl keletkezett irodalmi műveket.

Egy másik jelentős kérdés: nem kellene-e a jelentésfordításokkal, a tükörszavakkal foglalkozni, pl. *tulilintu* 'tűzmadár' (vö. *жарптица*), *Neuvostoliitto* 'Szovjetunió' (vö. *Советский Союз*), *viisivuotissuunnitelma* 'ötéves terv' (vö. *пятилетний план*) stb.

Azok, akik a magyar nyelv szókincsének a tanulmányozásával foglalkoznak, főként szlvistáink, felfigyelhetnek arra a jelenségre, hogy a hatalmas földrajzi távolság ellenére, párhuzamosság észlelhető az átvevés tényében, sűrűn ugyanazon szavak kerültek át mind a magyarba, mind a finnbe, a művelődési, a történelmi, a szociális körülmények hatására:

määrä	*mér*
muokka	*munka*
kuoma	*koma*
siisti	*tiszta*
päistär	*pozdorja*
kuosali	*guzsaly*
veräjä	*verőce*
saiju	*csája*
kvassi	*kvasz*
vihuri	*vihar*
vunukka	*unoka*
vapaa	*szabad*
sääli	*sajnos*
varpunen	*veréb*
lava, lavitsa	*lóca*
latja	*ladik*

Máskor a finn nyelv orosz eredetű jövevényszavaival szemben a magyarban más nyelvből eredők találhatók:

pohmelo	*kaccenjammer*
nuusniekka	*reteráta*
smirnaa	*hapták*
tensikka	*pucer*

A jövevények java részét főnevek teszik ki, — állapítja meg a szerző gondos statisztikai kimutatásában (293. l.) —, számuk meghaladja a 300-at, ige viszont csak 14 akad. Ez megfelel az eddigi, más nyelvekben tapasztaltaknak. Indulatszó alig akad (2): *vot, a*, ez utóbbi kötőszóként is fungál.

Figyelemre méltóak a szókapcsolatok, amelyeket a finn átvevő egy fogalomnak értelmezett: *narinkka* 'vásári bódé' < *на рынке* (vö. m. *nádor*), *natsaiju* < *на чай, trastukamraati* 'bizalmas barát' < *здравствуй камерад*.

Sok és hasznos megfigyelést tehetnénk még Angela Plöger művével kapcsolatban. Munkája széles áttekintést ad a finn nyelv orosz jövevényszavairól, hang- és alaktani tárgyalása rendkívül gondos és sokoldalú.

Nagyon tanulságos a kölcsönszavak kronológiai bemutatása (289 kk.). A szerző megállapítja, hogy 81 szót vettek át legrégibb rétegként, ennek az átvételi korszaknak a vége az első évszázadezred befejezte. Ezen rétegbe való tartozást a magánhangzókra támaszkodva állapították meg a kutatók. A következő korszak jövevényszavait az írásban való előfordulás alapján csoportosítja, természetesen feltételezve azt, hogy némelyikük már az írásbeliség előtt került átvételre. A középső réteg összege (16—19. sz. eleje) mintegy 80-ra rúg. Finnországnak Oroszországhoz való csatolása után az átvételek száma nő: a 19. sz.-ban 118, a 20-ban 71. Helyesebb lett volna különválasztani az 1917. év előttieket a Finnország függetlenségének kikiáltása után átvettektől. A szerzőnő a statisztikában nem választja külön a nyelvjárási, a köznyelvi és az irodalmi (műveltség) szavakat, noha szól a jövevényszavak nyelvjárási hangtani ismertetőjeleiről.

A finn nyelv orosz jövevényszavairól szóló munka méltón csatlakozik GUDRUN KOBILAROV-GÖTZEnek a magyar nyelv német elemeiről szóló művéhez (vö. MOLLAY KÁROLY: MNy. 70:239—41; ERDŐDI JÓZSEF: Nyr. 98:239—44): ez a páros tudatosan vitt nyelvészeti tervmunkálatokról tudósít.

Úgy ítélem, hogy A. PLÖGER munkája érdemes hozzájárulás a finn nyelv szókincsének összefoglaló vizsgálatához, sok tanulsággal szolgál az általános nyelvészetnek is, mivel az átvételt több szempontból mutatja be (hangtani, morfológiai, jelentéstani), megmutatja a beilleszkedési lehetőségeket (hangalak, végződések rendszerbe sorolódása, szókapcsolatokból egyszerű szó) alaposan tárgyalja. Kitűnik műve alapján, hogy a finn nyelvre gyakorolt szláv hatás majd másfél évezredet ölel fel, s nem szabad azt szűkkeblűen csupán két-három műveltségi részterület (egyház, textil) bemutatására korlátozni. Az említettem néhány kisebb hiba és hiány nem csökkenti a mű értékét, miként egypár folt sem vakítja meg a fényes tükröt.

ERDŐDI JÓZSEF

Pertti Virtaranta: Someron murrekirja

Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 309. Vammala 1973. 417 l.

Somero és Somerniemi Finnország délnyugati részén a Helsinki—Turku—Tampere által bezárt háromszög közepén fekszik. Nyelvjárása a délnyugati és a hämei nyelvjárással mutat közös sajátságokat.

Finnországban, ahol mindenki beszél a köznyelven kívül valamilyen nyelvjárást, és ehhez ragaszkodik is, érthető, hogy a dialektologia irigylésreméltóan magas szintet ért el. Nyelvjárási szövegközlések vaskos kötetei tanúskodnak erről a kiterjedt munkáról, melynek nemcsak nyelvészek a részesei és szorgalmazói, hanem a nyelvjárásukat szerető, azt megőrizni, megörökíteni akaró laikus beszélők is. A Finn Irodalmi Társaság most új sorozatot indított Kotiseudun murrekirjoja címmel. Ebben folyamatosan kiadni készül a szalagarchívumában őrzött nyelvjárási szövegeket. A sorozat első köteteként látott napvilágot PERTTI VIRTARANTA legújabb könyve.

Az Előszóban (5—8) a szerző a könyv létrejöttéről beszél, az 1947-es első someroi hangfelvételektől kezdve a megjelenésig. Fölsorolja mindazok nevét, akik segítették, közlőkét, gyűjtőkét, szöveglejegyzőkét, pártfogókét. Maguk a someroiak nagy örömmel fogadták a nyelvjáráskönyv gondolatát, s helyi egyesületeik azonnal vállalták a kiadás anyagi terheinek egy részét.

A kötet főrésze (9—372) tizenhét adatközlőtől hallott szövegek. Egy-egy fejezet az adatközlők rövid életrajzával kezdődik, mely a kötelező évszámokon és neveken kívül megemlíti a közlő néhány személyes vonását is, úgyhogy a beszélgetések eleven emberhez kötődnek, élményszerűvé válnak az olvasó számára. A 20 oldalnyi fénykép, régi és új felvételek is ebben segítenek.

A különböző beszédtémák címmel ellátva külön alfejezeteket alkotnak, ezzel világos, áttekinthető lesz a könyv. A lejegyzés a kiejtést követi, de csak a finn ABC betűit használja. A mellékjelek nélküli írás a nem nyelvész olvasó számára is élvezhető.

A szövegek tartalmilag is érdekesek: ősi szokásokról, hely- és családtörténeti eseményekről mesélnek az adatközlők, felidézve emlékeztes ünnepeket, viharokat, jégveréseket, nagy verekedéseket. Híres nótafákról, játékmesterekről, javasasszonyokról és varázslókról, medve-, farkas- és rókavadászatokról emlékeznek meg, de saját eseménytelen életükről is, iskolába járásukról, cseléd-, zsellér- és béressorsukról, egy-egy nagy udvarház életéről. Néprajzi értékűek a régi mesterségek — gyertyaöntés, fazekasság, kőművesség, kötélverés, erdőégetés, stb. — leírásai, a mezőgazdasági munkák, az állattartás, a különböző házimunkákról szól megemlékezések, az ünnepi szokások, a társas élet, a népi gyógymódok és varázslások leírásai. Minderre már csak az öregek emlékeznek s velük sírba is szállna ez az ismeret Az összegyűjtés sürgősségét mi sem bizonyítja jobban, minthogy a tizenhét adatközlő közül már csak öten élnek.

A szövegközléseket VIRTARANTA tanulmánya követi, melyben Somero nyelvjárását elemzi (373—391). A Someroval kapcsolatos addigi nyelvészeti irodalom bemutatása után a nyelvjárási sajátságokat sorolja fel, hangtani, főnév- és igeragozásbeli, birtokos személyragozási, névmási, igeképzési és egye lexikai jellemzőket. Igyekszik a csakis Somerora jellemző vonásokat kiemelni. Az összes nyugati nyelvjárásra jellemző sajátságokat pl. meg sem említi. A tanulmány során nagyon ritkán viszonyít akár a környező nyelvjárásokhoz, akár a köznyelvhez, mondhatnánk, kiinduló és végpontja egyaránt

Somero. Ez az elkülönítés lehetőséget ad, hogy az egyes adatközlők egyéni, kiejtési sajátosságaira is kitérjen, és mivel nem sugalmaz semmiféle beskatulyázási rendszert, hagyja, sőt talán készteti is az olvasót, hogy — ha finn anyanyelvű, — közben állandóan saját nyelvjárásával, ill. a köznyelvvel szembesítse, s így ismerje meg Somero nyelvjárását.

A kötetet mintegy 3000 szavas szójegyzék zárja (391—410). A szavak itt a köznyelvi kiejtési és helyesírási módon szerepelnek. Nyelvjárási alakjuk a mellettük levő oldalszámok segítségével kereshetők fel.

Várjuk a sorozat további köteteit.

CSEPREGI MÁRTA

Finnugor régészeti kultúrák az újkőkortól a vaskorig

Az urálista nyelvész őstörténeti állásfoglalása közismerten csak akkor mondható megalapozottnak, ha következtetései megegyeznek más őstörténeti diszciplínák, elsősorban a finnugor régészet eredményeivel: régészeti anyaggal is kapcsolatba hozhatók, így a nyelvi adatok tárgyi hátterének feltárásával megerősítést nyernek. Nyelv-, művelődés- és gazdaságtörténeti szempontból is jelentős szerepet kell tulajdonítanunk a régészeti vizsgálódásoknak még akkor is, ha a történelem előtti korokban a nyelvemlékek hiánya természetszerűen a régészet eredményességét is nagymértékben korlátozza; a régészeti kultúrákat sokszor igen nehéz meghatározott etnikummal, meghatározható nyelven beszélő népességgel azonosítani. Az elmúlt két évtizedben a régészet mégis a modern őstörténetkutatás egyik legfontosabb ágává válhatott, mivel egyedül ez a tudományszak képes forrásainak számát — és ezzel azok értékét is — évről évre jelentős mértékben növelni. Az őstörténetkutatás mai állását tekintve ugyanis nyilvánvaló, hogy csak új források feltárásával érhetünk el jelentős új őstörténeti eredményeket (vö. FODOR: TörtSz. 15: 1). A régészet egyfelől a nyelvtudomány által kijelölt területek leleteit kíséri figyelemmel és adatainak értékelésekor a nyelvtudomány eredményeit hasznosítja, másfelől elsősorban időrend (kormeghatározás) tekintetében, valamint jelentéstani szempontból segítséget nyújt a nyelvtudománynak. A finnugor őstörténet legfontosabb kérdéseiben — többek között az őshaza helyét illetően is — a régészeti eredmények megerősítik a nyelvtudomány megállapításait. A két tudományág egymásrautaltsága a magyar őstörténet tanulmányozása terén egyben azt is jelenti, hogy a finnugor nyelvész és régész kutatóknak ismerniük és hasznosítaniuk kell egymás eredményeit (vö. FODOR: i. h. 18, 2).

E közlemény a régész FODOR ISTVÁN dolgozatai alapján (RégF. II/15: 1—88; TörtSz. 15: 1—22; vö. ArchÉrt. 98: 253—263) ismerteti a magyar őstörténet szempontjából legfontosabb régészeti műveltségeket, összefoglalja a finnugor őstörténet régészetének legújabb eredményeit. (Véleményem szerint FODOR művei tartalmazzák a legmegfelelőbb anyagot a régészeti kultúrák rövid összegezésére, az ő munkássága reprezentálja a legjobban a finnugor régészet mai állását, ezért forrásként az ő tanulmányait volt célszerű felhasználni.) Az átdolgozás lexikonszerű szerkesztésmódja érthetővé teszi, hogy az egyes régészeti műveltségek bemutatásakor a források anyaga még akkor sem áll idézőjelben, amikor néhol — egy-egy mondatnak gyakran csak töredékes részét — szó szerint idézek. Összefoglalásom természetesen nem foglalhat állást a régész szakemberek számára is sokszor vitás, részben megoldatlan kérdésekben. Minthogy összeállításom e g y régész munkáinak alapján készült, talán nem mentes bizonyos fokú szubjektivitástól. Más régészek őstörténeti munkái bizonyos részletkérdésekben gyaníthatóan nem osztják FODOR felfogását. Mégis úgy gondolom, e szubjektivitás a mi esetünkben legtöbbnyire csak látszólagos. FODOR sohasem hallgatja el az adott kérdés problematikus voltát; sohasem foglal elhamarkodottan állást, hanem a felderítetlen és bonyolult esetekben tárgyilagosan felvázolja a lehetséges elméleteket.[1]

Az obi-ugoroktól elvált ősmagyarság legkorábbi szálláshelyeinek lokalizálása, az Urál és a Volga—Káma vidékén eddig feltárt emlékanyag egy meghatározott csoportjával való azonosítása egyelőre nem lehetséges. A régész-őstörténész ezért a finnugor ősnép, illetve a finnugor népek lakta — valamint a szomszédos — területek emlékeit kíséri figyelemmel az újkőkortól a vaskorig: a finnugor népek általános fejlődése az ebbe a népközösségbe tartozó ősmagyarságéra is nyilvánvalóan érvényes (vö. FODOR: RégF.

[1] Dolgozatom kéziratát FODOR ISTVÁN kérésemre végigolvasta. Szívességéért és hasznos észrevételeiért ezúton is fogadja köszönetemet.

II/15: 2). Tájékoztatásul közlöm, hogy a finnugor lakta területeken az újkőkor az i. e. IV—III. évezredre datálható, a rézkor és a korai bronzkor a III—II. évezred fordulójától a II. évezred közepéig tarthatott, a finnugor bronzkor pedig az évezred közepétől a IX—VIII. századig, a vaskor kezdetéig (vö. FODOR: i. h. 2, 6, 9). A finnugor népekhez köthető régészeti műveltségek bemutatása mellett a finnugor népcsoportokkal szomszédos, a finnugorsággal kapcsolatba kerülő és gazdaságukra, kultúrájukra, sőt embertani alkatukra is nem egyszer nagymértékben ható műveltségek rövid ismertetését is szükségesnek láttam.

A finnugorság történetével kapcsolatos régészeti kultúrák az alábbiakban betűrendben követik egymást. Az említett források alapján, némileg egyszerűsítve, átszerkesztve és a lehetőségek szerint egységesítve adaptálom az egyes műveltségekre vonatkozó eredményeket, ismereteket. (Ahol akár az etnikumot illetően, akár kormeghatározás tekintetében, vagy például gazdaságtörténeti vonatkozásban forrásaim — általában az adott kérdés kidolgozatlansága miatt — hiányosak, e nyelvész-kollégáknak szánt átdolgozás is csak hiányos lehet.) Az egyes műveltségnevek előtt álló számok gyakorlati célt szolgálnak: a címszó végén, „Vö." jelzés után a megfelelő számú kultúrákkal való — bármilyen vonatkozású, esetleg csak hipotetikus — kapcsolatra, kölcsönhatásra → figyelmeztetnek. A címszó végén néhol szereplő „Térkép" megjelölés FODOR Vázlatok a finnugor őstörténet régészetéből c. művének (RégF. II/15) jelzett lapján található, a tájékozódást megkönnyítő térképre utal.

A lexikonszerű áttekintésből kimaradtak a forrásaimban csak vázlatosan érintett, így többé-kevésbé másodlagosnak tekinthető műveltségek (a továbbiakban: m.), műveltségcsoportok (cs.), -szakaszok (sz.), -típusok és temetők: *gorbunovói* m., *harci/csónak alakú balták* m. -e, *Sperrings* m., *zsinegdíszes kerámia* népei (ArchÉrt. 98: 261, 256, 255), valamint — a RégF. II/15 számának zárójelben megadott lapjain említett — *jelovkai* cs. (37), *kargopoli* m. (5, 20), *kozlovi* cs. (8, 10), *kusnarenkovói* típus (65), *levsinói* sz. (14—15), *oszai* cs. (61), *szaltovói* m. (4) és *uszty—gajvai* temető (13).

Finnugor régészeti ismereteink lényegét összefoglaló közleményemet két mutató és melléklet zárja. A függelékül, FODOR nyomán — jelentéktelen módosításokkal — megadott térkép a finnugor népekkel kapcsolatos régészeti kultúrákat tünteti fel vázlatosan. A régészeti kutatások jelenlegi stádiumában az ősmagyarok, a lappok és a szamojédok pontos lokalizálása még nem lehetséges, ezért e népcsoportok a táblázatban nem szerepelnek.

Remélem, hogy összállításomat haszonnal tudják majd forgatni az őstörténeti vizsgálatokat folytató, illetőleg az őstörténet iránt érdeklődő nyelvészek, és esetleg más tudományszakok kutatói is. Úgy gondolom, a finnugor régészeti kultúrák e rövid összegezése meggyőzően illusztrálja a kortárs régészek és történészek egységesnek tekinthető felfogását: a finnugorság az újkőkortól a vaskorig terjedő évezredek alatt mindig — legalábbis — azonos műveltségi szinten állt a vele egy földrajzi zónában élt népekkel (FODOR: TörtSz. 2, 18; vö. még i. h. 4, 21—22, ArchÉrt. 98: 255 stb.). A magyar őstörténet kutatása terén a legutóbbi időkig magára hagyott nyelvtudomány mellé elsőként felzárkózott finnugor régészet ezzel lényegében HUNFALVY PÁL közel egy évszázados megsejtését helyezte tudományos alapokra: „. . . a magyar nemzet ama eredeti vagy származási korban olyan társadalmi fejlettségre és míveltségre jutott, amilyenre a germánok Tacitus idejében jutottak volt, szem előtt tartván mindamellett az égalj különbségét, amely az életmód és társadalmi viszonyokat meghatározza" (FgrŐshNyom. 58).

(1) Abasevói

A gödörsíros és a katakombás m.-hez közel álló m. az i. e. II. évezredben. Az ~ak elődei talán a gödörsíros m. lakói lehettek, jóllehet ezt a két m. közötti fél évezredes időrendi különbség bizonytalanná teszi. Az i. e. II. évezred közepén az ~ m. hordozói valószínűleg a Dnyeper vagy a Don vidékéről vándoroltak északabbra, a Közép-Volga tájára. A Szura völgyéből kiszorították a balánovóiak egy részét, majd a Volga—Vjatka-folyóközben helyezkedtek el. Később egyes ~ csoportok az Urál hegység felé húzódtak, feltehetően a gazdag kámai és dél-uráli rézlelőhelyek megszerzése céljából. Minden bizonnyal ősiráni nyelven beszéltek, bár egyes kutatók még ma is finnugoroknak tartják őket. Fő foglalkozásuk az állattenyésztés volt. Nagy hatást gyakoroltak a tőlük északra lakó finnugorok gazdasági életére. A Közép-Volga vidék lakóival vívott három évszázados harcban alulmaradtak. Főleg a gerendasíros m. népessége késztette őket arra, hogy el-

hagyják a Volga jobb parti vidékeit. Valószínűleg beolvadtak az őket körülvevő — turbinói, kazányi, gerendasíros — őslakosságba, az Urál déli részén pedig az andronovói m.-be, és szerepet játszhattak az ananyinói m. kialakulásában is. — Térkép: 22. p. Vö.: 2—3, 7, 12, 15, 18, 25, 32.

(2) Ananyinói

Koravaskori m. a Volga—Káma-vidéken az i.e. VIII—III. sz. között, a finnugorság permi ágának régészeti hagyatéka. Az ~ lakosságot elsősorban a mai zürjének és votjákok elődei alkották. A permi népekhez köthetők természetesen az ~ból származó m.-ek (pjánobori, gljagyenovói, polomi, csepcai és rodánovói, valamint a lomovátovói északi csoportja) is. A Vjatka-völgyi népesség egyes csoportjainak talán szerepe lehetett a cseremiszek etnogenezisében, és néhány szakember véleménye szerint az ~ak utódainak egy csoportja részt vehetett a mordvinok és esetleg a merják etnogenezisében is. Az ~ m. sok közös vonást mutat az ugorok m.-ével, ami szoros kapcsolatukról tanúskodik. Az ~ m. kialakulásában — a legújabb kutatások szerint — a helyi hagyományoknak, a Volga—Káma vidékén élő későbronzkori törzseknek kell elsőrendű szerepet tulajdonítanunk: az ~ m. lényegében a kazányiból nőtt ki. A két régészeti m. genetikus kapcsolatát bizonyítja — többek között — az is, hogy az ~ m. területe teljesen egybeesik a későkazányival. A kazányiak mellett a déli abasevóiak és gerendasírosok (északi csoportjaik), a IX—VIII. sz.-ban az Urál keleti oldaláról a Volga—Káma vidékére vándorolt népelemek és talán a turbinóiak utódai is hozzájárulhattak az egységes ~ m. létrejöttéhez. Különösen a Bjelaja menti kara—abizi népességet érte intenzív déli hatás. (Az ~ m. e változata az egyre növekvő különbségek eredményeképpen önálló m.-gé fejlődött.) Az ~ m. hordozóinak embertani típusában élesen elkülönülő kettősség mutatkozik: az europid réteg a Volga—Káma-vidék réz-, ill. bronzkorban kialakult hagyományainak továbbélését tükrözi, a hasonlóképpen erős mongoloid réteg pedig a kívülről, főképp az Urálontúlról jövő — a késői bronzkortól kezdődően jelentkező — hatásokat. A régészeti emlékanyag alapján az ~ m. három szakaszra osztható: korai (VIII—VI. sz.), középső (V—IV. sz.) és késői (IV—III. sz.) szakaszra. A temetőanyag az ~ gazdaság sokrétűségéről, az egyes gazdasági ágak magas színvonaláról tanúskodik. A gazdaság alapját az állattartás és a földművelés alkotta. Az ~ak minden fontosabb háziállatot tenyésztettek. A földművelés jelentőségét, az ekés vagy kapás földművelés kezdeteit bizonyítják a m. területéről előkerült kölesmag-leletek, őrlőkövek, bronz- és vassarlók és más — igaz, csekély számú — munkaeszközök. Az ~ lakosság égetéses földműveléssel is foglalkozott. A természeti ágazatok közül a vadászat súlyát az elejtett (többnyire prémes) állatok nagy mennyiségben fennmaradt csontanyaga igazolja. A halászat is megőrizhette korábbi jelentőségét, hiszen a m. népessége halban gazdag folyók mentén élt. Az ~ réz- és bronzművesség a gazdag kámai és uráli hagyományok alapján fejlődött tovább, és a vas megmunkálása is magas fokon állt. Emellett az ~ fémművességre nagy hatással volt az urálontúli és a szkíta—szarmata fémművesség. Az ~ kor végén megindult kereskedelmi kapcsolatok fontos szerephez jutottak a volga—kámai — és hasonlóképpen a nyugatszibériai — finnugorok életében: a prémvadászat csereértékeként ekkor kerültek az első közép-ázsiai és iráni eredetű, művészi kivitelű bronz és ezüst tárgyak az ~ m. területére is. A temetők anyaga szerint az ~ társadalom alapegysége az apajogú nagycsalád volt. Az ~ m. virágkorát követően, a IV—III. sz. fordulóján az egyes helyi változatok között megnövekedett a különbség. Az anyagi kultúra és a gazdasági élet nagyfokú átalakulása az ~ m. szétesésséhez es két új kámai műveltség kialakulásához vezetett. Az i. e. V—III. sz. között az ~ népesség egy része elhagyta a Vjatka völgyét és a Volga bal partját (helyükre nyugatról a gorogyeci m. hordozói települtek be). Ekkortájt a lakosság jelentős része a Káma—Bjelaja egybefolyásának vidékén összpontosult. Ez lett a későbbi pjánobori m. magva, míg a Káma felső és középső folyásának vidékén a gljagyenovói m. alakult ki. — Térkép: 50. p. Vö.: 1, 8, 12—14, 17—18, 20, 22—23, 26—28, 32, 34—35.

(3) Andronovói

Nyugati szomszédjával, a gerendasíros m.-gel rokon sztyeppei m. Nyugat-Szibériában, az Urál folyótól az Altajig (hozzávetőlegesen a mai Kazahsztán területén), az i. e. III—II. évezred fordulójától. Az i. e. II. évezred közepén az ~ak nyugati és északi irányban terjesztették ki szállásterületeiket. Az i.e. XIV. sz.-ra tehető északi, Urál menti expanziójuk elvágta az urálontúli fémművességi központ és a Káma völgye közötti

kereskedelmi utat. Az ~ m. etnikailag nem volt egységes. Lakói elsősorban ősiráni nyelven beszéltek, de a m. északi-északnyugati területein ugor lakossággal számolhatunk. Az ugorok egyik csoportját alkották az ~ m. északi részén, a nyugat-szibériai ligetes sztyeppe területén tanyázó ősmagyarok. Az ~ m. népessége zömében europid, kis részben mongoloid antropológiai típusú volt. Az embertani vizsgálatok szerint az ~ m. hordozói erősen hatottak a kazányi m. lakosságára. Gazdaságuk alapját a földművelés és az állattenyésztés alkotta. Az ~ m. lakóinak döntő fontosságú szerepük volt abban, hogy a réz- és bronzkorban az ugorság kétséget kizáróan áttért a termelő gazdálkodásra. Az ~ fémművesség is fejlett volt. A m. népessége óriási területen terjesztette el a dél-uráli fémművességi központ termékeit: még a távoli pozdnyakovói fémművesség is ~ kapcsolatokra mutat. Az ~ díszítőművészet elemeit több későbbi m. népessége örökölte, köztük az uszty—poluji m. obi-ugor lakossága is. Az ~ befolyás igen jelentős Nyugat-Szibériában, a legészakibb vidékeken is. Feltehető tehát, hogy az ugorok iráni kapcsolatai jóval szorosabbak voltak, mint a permi és a volgai finnugoroké. — Vö.: 1, 12, 18, 25, 27, 34—35.

(4) Azelinói

A pjánobori m. kései, i. sz. I—VII. sz.-i változata a Vjatka és a Káma mentén. Emlékanyaga három időrendi szakaszra osztható: I—III., III—V. és V—VII. sz.-i anyagra. A III. sz. elején a Káma menti pjánobori terület permi finnugor lakosságának jelentős része a Vjatka völgyébe költözött. A — feltehetően i. sz. III—V. sz.-i — Vjatka menti emlékanyag egy kevéssé valószínű feltevés szerint az önálló ~ m.-hez tartozik: a III. sz.-ban egy ugor—türk etnikumú csoportnak a Káma-vidékre történt benyomulása következtében a pjánobori népesség jelentős része a Vjatka vidékére vándorolt volna, és az ott előkerült régészeti anyag az ő hagyatékuk lenne. Ez az emlékanyag valóban megegyezik a Káma menti későpjánoborival, kérdéses azonban, hogy nincsenek-e közte az i. sz. III. sz.-nál korábbi tárgyak. Ezért és több más kifogás miatt helyesebb önálló ~ m. helyett későpjánobori emlékekről beszélni. Az ~ lakosság a Kámán megtelepült déli törzsekkel keveredve az imenykovói m.-et hozta létre. — Térkép: 57., 63., 67. p. Vö.: 16, 22—23.

(5) Bahmutyinói

Késői vaskori és korai középkori m. a Káma—Bjelaja vidékén, a korábbi pjánobori és kara—abizi m. területén, az i. sz. II—VII. sz. között. Az eddig feltárt temetőanyag alapján a ~ m. két időrendi szakaszra különíthető: korai (II—IV. sz.) és késői (V—VII. sz.) szakaszra. A m. származásával kapcsolatos elméletek két csoportba sorolhatók. Az egyik felfogás szerint a ~ m. kialakulásában a helyi pjánobori és kara—abizi törzsek játszottak döntő szerepet, de bizonyos mértékig idegen eredetű jövevények is részt vettek benne. A másik elképzelés szerint a ~ m.-et a III. sz.-ban a Káma vidékére vándorolt népesség hozta létre. A kérdés eldöntése a további kutatás feladata. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a ~ m.-et helyi és jövevénytörzsek alkották. A ~ népesség etnikai hovatartozását illetően is csak feltevések ismeretesek. A m. hordozóit egyesek ugoroknak, mások kevert (ugor, szamojéd és török [türk]) etnikumúaknak tartják, ismét mások szerint Bjelaja menti csoportjuk szarmata volt. Többen úgy vélik, hogy ősmagyarok lehettek, és a VII—VIII. sz.-ban e területről vándoroltak tovább nyugatra. A ~ m.-re gyakorolt déli hatás (főképpen s szomszédos turbászli m. hatása) egyre erősödött. A III. sz.-i népvándorlás idején a déli állattenyésztő törzsek egész sora költözött a Káma vidékére. Emiatt a helyi, irtásos-égetéses földművelést folytató lakosság jelentős része kénytelen volt elhagyni szántóföldjeit, és — elsősorban a délebbi ligetes sztyeppei vidéken — túlsúlyba jutott az állattenyésztés. —Térkép: 63., 67. p. Vö.: 17, 21—23, 31.

(6) Balahnai

A volga—okai m.-nek az i. e. III. évezred elején a volga—kámai m. nyugati határáig, a Szura folyóig terjeszkedett csoportja. Az i. e. III. és II. évezred határán a volga—kámai (voloszovói) m. hordozói visszavetették őket, és elűzték a ~akat korábbi lakóhelyükről. A ~ népesség legtovább az Oka torkolatvidékén maradt meg, kis etnikai szigetet alkotva. Az i. e. II. évezred második negyedéig teljesen asszimilálódtak. — Vö.: 33, 36—37.

(7) Balánovói

A fatjánovói m.-gel rokon etnikumú, de velük nem azonos származású kultúra. Az i. e. III. és II. évezred fordulójától — a fajtánovóiaktól keletre — megszállták a Volga jobb parti vidékeinek nagy részét, az Okától a Káma torkolatáig. Ősiráni nyelven beszéltek. Gazdasági életük alapját az állattartás és a földművelés alkotta, igen fejlett fémművességgel is rendelkeztek. A ~ m. lakossága a gazdasági fejlődés magasabb fokán állt, mint északi szomszédjaik, a voloszovóiak. A két m. kezdeti összeütközései lassacskán békés, de a voloszovói népesség számára jelentős kapcsolatokká szelídültek: a voloszovói finnugorság elsősorban a ~ törzsek hatására tette meg az első lépéseket a termelő gazdálkodás és az önálló fémművesség megteremtése terén. A ~ m.-re észrevehetően hatott az abasevói m. Egy részüket éppen az abasevói m. hordozói szorították ki a II. évezred közepén a Szura vidékéről. Az I. évezredig a ~ak degradálódtak, illetőleg a voloszovói m.-gel való keveredésük a csirkovo—szejmai m.-et hozta létre. — Térkép: 19. p. Vö.: 1, 9, 11, 37.

(8) Csepcai

Az ananyinói m.-ből származó m. a Vjatka mellékfolyójának, a Csepcának a völgyében. Az i. sz. IX. sz.-ban alakulhatott ki, a ~ törzsek anyagi kultúrájának megváltozásával. Hordozói permi finnugorok, elsősorban votjákok lehettek. — Vö.: 2.

(9) Csirkovo—szejmai

A voloszovói és a balánovói m. keveredésével létrejött m. a voloszovói m. középső részén, az i. e. XV—XIII. sz.-ban. Alapnépessége finnugor volt. A rövid életű ~ m. területét vagy a pozdnyakovói m. lakossága foglalta el (a XIII. sz. közepén), vagy a két rokon m. egybeolvadt. — Térkép: 21. p. Vö.: 7, 25, 28, 37.

(10) Djákovói

A pozdnyakovói m.-ből kifejlődött koravaskori m. a Felső-Volga vidékén, valamint ettől északra a Baltikumig terjedő területen, az i. e. VIII. és az i. sz. V. sz. között, a finnségi népek régészeti hagyatéka. Az egykori pozdnyakovói terület nyugati részén élt lakosságára visszavezethető népessége és a Baltikum későbbi finnugor (finnségi) népei közötti genetikus kapcsolat jól bizonyítható. — Vö.: 25.

(11) Fatjánovói

A sztyeppei népek m.-évei rokon m. Az i. e. III. évezred végén délről, a Dnyeper vidékéről vándorolhatott a ~ népesség a Felső-Volga és az Oka közötti területre. Származásuk vitatott, csak annyi látszik bizonyosnak, hogy a volga—okai m. hordozóitól teljesen elütő kultúrát képviseltek. Indoeurópai (valószínűleg ősiráni) nyelven beszéltek. A ~ak elsősorban állattenyésztő és földművelő törzsek voltak, de fémművességük is igen fejlett volt. Új lakóhelyükön nem tudták tartósan megvetni a lábukat: a voloszovói m. finnugorjai kiűzték őket a Volga—Oka közéről, illetve egy részüket valószínűleg asszimilálták. Anélkül tűntek el — néhány évszázad alatt — e vidékről, hogy jelentősebb hatást gyakoroltak volna a náluk alacsonyabb gazdasági fokon álló voloszovóiak kultúrájára és gazdasági életére. — Térkép: 19. p. Vö.: 7, 36—37.

(12) Gerendasíros

A gödörsíros m. utódainak, illetőleg a szkíták és a szarmaták elődjeinek tartott, déli eredetű, Volga menti m. népei. Az i. e. XVI—XV. sz.-ban jelentek meg a Közép-Volga vidékén, a pozdnyakovói és a kazányi törzsek szomszédságában. Rövidesen megszállták a Káma bal parti vidékeit, az Oka és a Szura középső folyásának völgyét, és ezzel a Dnyeper felé szorították a katakombás m. népeit. Az Oka vidékén kezdetben feltehetően magukba olvasztották a volga—okai őslakosságot és a voloszovóiak egy részét. A ~ m. hordozói ősiráni nyelven beszéltek. A közép-volgai ~ régészeti emlékek két időrendi

csoportba oszthatók: korai (i. e. XV—XIV. sz.) és késői (i. e. XIII—XII. sz.) emlékekre. Gazdasági életük alapja az állattartás és az irtásos földművelés volt. Sertést valószínűleg az abasevóiak hatására, a poltavkai kort követően kezdtek tenyészteni. A déli felvándorlók közül a legnagyobb és legmaradandóbb hatást gyakorolták a volga—kámai finnugorokra. A ~ok fejlett fémművességgel is rendelkeztek, a dél-uráli fémművesség fontos közvetítői voltak. A XIV—XII. sz.-ban, újabb népcsoportok érkeztével megváltozott a Volga—Oka vidék lakosságának etnikai összetétele: a pozdnyakovóiak kiszorították a ~okat a Szura—Moksa völgyéből, a kazányiak pedig — a Káma mentén dél felé terjeszkedve — elfoglalták a m. északi határterületeit. A ~oknak a XII. sz. végére a Volga középső vidékeit el kellett hagyniuk, illetőleg legészakibb csoportjaikat a finnugorok asszimilálták. A ~ m. nagy szerepet játszott a pozdnyakovói népesség etnikai kialakulásában, és hathatott a kazányi — így közvetve az ananyinói — m.-re is. — Térkép: 20., 24. p. Vö.: 1—3, 15, 18, 24—25, 36—37.

(13) Gljagyenovói

Az ananyinói m.-ből kialakult m. a Felső- és Középső-Káma mentén, az i. e. II. sz. elejétől az i. sz. III. sz.-ig. Hordozói permi finnugorok, a mai zürjének elődei lehettek. A ~ gazdaság legfontosabb ága az irtásos-égetéses földművelés volt. A kultikus temetkező helyeken előkerült állatfigurák az állattenyésztés szerepét tanúsítják. A vadászat (a továbbra is igen jelentős prémvadászatot leszámítva), a halászat és a fémművesség — fontosságuk ellenére is — csak másodlagosak lehettek. A ~ m. fejlődésének déli, sztyeppei törzsek beáramlása vetett véget. A bevándorlók a ~ lakosság egy részét észak felé, a Vicsegda völgyébe szorították. Többségük viszont korábbi szálláshelyén maradt, és nyomaik az V. sz.-ig kimutathatók a régészeti emlékanyagban. Ekkor a Káma mentén maradt lakosság egyik csoportja a behatoló lomovátovói törzsek elől északabbra vándorolt, a másik továbbra sem hagyta el a Kámát: a lomovátovói terület északi részén élt tovább. Ez a csoport később egyik összetevője lett a lomovátovói m.-nek. — Térkép: 59. p. Vö.: 2, 20, 23, 26.

(14) Gorogyeci

A pozdnyakovói m.-ből kifejlődött koravaskori m. a Felső-Volga vidékén, az i. e. VIII. sz. és i. sz. V. sz. között, a volgai finnugor népek régészeti hagyatéka. A ~ népesség és a később itt lakó volgai (mordvin, cseremisz, merja, muroma) népek között a genetikus kapcsolat jól bizonyítható. Az i. e. V—III. sz.-ban a nyugatról érkező ~ törzsek fokozatosan elfoglalták a Vjatkát és a Volga bal partját elhagyó ananyinóiak helyét, illetőleg az ottmaradt kisszámú ananyinói lakosságot asszimilálták. — Vö.: 2, 25.

(15) Gödörsíros

Rézkori m. a kelet-európai sztyeppén az i. e. III. és II. évezred fordulójáig. A m. hordozói valószínűleg indoiráni vagy ősiráni nyelven beszéltek, és a kaukázusi fémművesség közvetítői voltak észak felé. A ~ m. utódainak tekinthető a gerendasíros m. lakossága. — Vö.: 1, 12.

(16) Imenykovói

Késővaskori m. a Volga—Káma összefolyásának vidékén, az i. sz. III. és VII. sz. között. Származása hasonló lehet a szomszédos kámai régészeti kultúrákéhoz: a népvándorlás idején a helyi későpjánobori lakossággal a Volga—Káma vidékére vándorolt déli törzsek olvadhattak össze. Az állattenyésztő törzsek északra költözése a helyi földművelő lakosság északabbra szorulásával járt együtt. Ezért — különösen a délebbi ligetes sztyeppéken — az állattenyésztés lett a Káma-vidék gazdaságának vezető termelési ága. Az ~ m. etnikai hovatartozását illetően csak többé-kevésbé valószínű feltevések ismeretesek. Egy nézet szerint török (türk) nép volt. Más felfogás az ~ népességet ugyancsak töröknek tartja, de kialakulásában a finnugor etnikumú pjánoboriaknak is szerepet tulajdonít. Végül többen ősmagyarokat vélnek felfedezni az ~ m.-ben. A m. további sorsa sem teljesen világos. Elképzelhető, hogy a VII—VIII. sz.-ban a Volga-vidékre költözött bolgár-török törzsek asszimilálták az ~akat. A korai volgai bolgár állam területe legalábbis szinte pontosan egybeesett az ~ területtel. E nézet régészeti bizonyítékai azonban eddig még nem kerültek elő. — Térkép: 57., 63., 67., 70. p. Vö.: 4, 22.

(17) Kara—abizi

Az ananyinói m. déli változata, majd az ananyinói m. e változatából létrejött m. a Bjelaja völgyében, az i. e. III. sz.-tól az i. sz. II. sz.-ig. Emlékanyaga abban különbözik a Káma menti ananyinói emlékektől, hogy az egyre erősödő déli hatás jegyei nagyobb mértékben átszövik a ~ tárgyi hagyatékot, mint a rokon ananyinóit. (Újabban egyes kutatók elvetik az önálló ~ m. gondolatát; a késői ~ emlékeket a pjánobori m.-hez tartozónak vélik.) A déli, elsősorban szarmata törzsek hatása a Bjelaja vidékén olyan erős volt, hogy az itt élő ~ közösségnek nemcsak anyagi kultúráját változtatták meg jelentősen, hanem etnikai összetételét is. A ~ m. lakóinak etnikuma homályos; egy vélemény szerint az ősmagyarokkal azonosíthatók. Feltehetőleg a ~ törzsek is szerepet játszottak a bahmutyinói m. kialakulásában. — Vö.: 2, 5, 22, 27.

(18) Kazányi

Bronzkori m. a Volga—Káma vidékén, a korábbi voloszovói m. keleti részén, az i. e. XVI—IX. sz. között; régebbi nevén: volgai m. Lakossága előbb keleti és nyugati irányban terjesztette ki jelentős mértékben területeit, majd pedig — a gerendasíros m. északi vidékeit elfoglalva (az évezred utolsó negyedében) — déli irányban is. A ~ m. az i. e. II. és I. évezred fordulóján érte el kiterjedésének maximumát: lakói megszállták a Bjelaja völgyét is. A m. emlékei négy időrendi szakaszra oszthatók: i. e. XVI—XV., XIV—XIII., XII—XI. és X—IX. sz.-i anyagra. A ~ gazdaságban a vadászat és a halászat — továbbra is — fontos szerepet játszott, de a déli szomszédok hatására jelentős fejlődést ért el a termelő gazdálkodás két ága is. A régészeti nyomok istállózó állattartásra és folyóvölgyi kapás földművelésre, kölestermesztésre engednek következtetni. A termelő gazdálkodásra való áttérés után a ~ m. lakosságának száma megsokszorozódott, területe óriásivá duzzadt. A ~ fémművesség, a turbinói hagyományokat folytatva, a bronztárgyakat eleinte az urálontúli fémművességi központból importálta. Később a helyi lelőhelyeket is kiaknázták, új tárgytípusokat is kidolgoztak, és a bronzkor végére a ~ az egyik legjelentősebb fémművességi központ lett. A ~ m. lakói finnugorok voltak, a mai permi népek elődjei. (A bronzkorban erős urálontúli hatás alatt állt Kámavidék kulturális fejlődése a későbbiekben nagymértékben eltért a nyugatabbra lakó finnugorokétól. Valószínűleg ekkortájt válhattak ketté a bronzkorig többé-kevésbé egységes finn-volgaiak és permiek.) A ~ m. hordozóinak anyagi kultúrájára és gazdaságára gyakorolt — ugyancsak igen jelentős — déli hatás elsősorban az i.e. XII. sz. végén a Közép-Volga vidékéről kiszorított gerendasíros m. lakóinak hatását jelenthette. A déli hatás emellett a terület finnugor lakosságának etnikai fejlődésében is szerepet játszott, sőt embertani alkatának bizonyos mértékű megváltozásához is vezetett: a ~ m. keleti részén — az andronovói m. hatására — a mongoloid típusú népesség terjedt el. A bronzkor végére a ~ m. meglehetősen szinkretikus jellegű lett, a helyi vonások mellett a turbinói, uráli és déli származású jegyeket is viselte. Így a lényegében — legalábbis elsősorban — a ~ m.-ből kinövő ananyinói m. ezért sem lehetett minden szempontból egységes. (Egy vélemény szerint a bronzkor végére a ~ m. magába olvasztotta a szomszédos területek lakosságát, s a korábban önállónak tekintett jerzovkai, kurmantaui és lugovói m. csupán a ~ periférikus változatai.) — Térkép: 20. p. Vö.: 1—3, 12, 28, 32, 34, 37.

(19) Kelteminári

Aral-tó vidéki újkőkori m., az i. e. IV. évezred második felétől. (A finnugor ősnép szétvándorlás előtti szállásterülete — az egyik legvalószínűbb elmélet szerint — délen, az Aral vidékén lehetett, a finnugorság innen húzódhatott fel Urál vidéki szálláshelyére.) A ~ m. rokon vonásokat mutat az urál—kámai m. uráli és az Uráltól keletre élt lakóinak kultúrájával. Hatottak az Urál környéki finnugor lakosságra: ezek az edénykészítést valószínűleg a ~aktól tanulták. A ~ kerámiának az uráli agyagedényekkel való nagyfokú hasonlóságából talán törzseik északra vándorlására, sőt esetleg etnikai egységre is lehet következtetni. — Vö.: 33.

(20) Lomovátovói

Késői vaskori és korai középkori m. a Közép-Káma vidékén, az i. sz. III—VIII. sz. között. Létrejötte a helyi gljagyenovói törzsek és nyugat-szibériai eredetű jövevények egybeolvadására vezethető vissza. A m. két időrendi szakasza: harinói (III—V. sz.) és nyevolinói (VI—VIII. sz.) szakasz. A ~ emlékanyag nem egységes a m. egész területén

már a harinói korban sem. Két, lokális különbséget mutató — egy északi és egy déli— csoport különíthető el. A gljagyenovói lakosság egy része a behatoló urálontúli törzsek elől északabbra vándorolt, más csoportjuk pedig a terület északi részén élt tovább. A harinói kor végére befejeződött a ~ m. területén a helyi és a bevándorolt népesség összeolvadása. A nyevolinói szakaszban a ~ m. hordozóinak anyagi kultúrája egységes képet mutat, de az északi és a déli csoport közötti különbség a késő~ korban tovább fokozódott. A ~ m. déli csoportjának a Szilva folyó völgyében feltárt emlékei között gljagyenovói eredetűek nem találhatók: itt a jövevény lakosság többé-kevésbé megőrizhette etnikai jellegét. Bár az egész területen erősek a sztyeppei vonások, a régészeti anyag alapján elsősorban a szilvai csoport tartott fenn szoros kapcsolatot a déli népekkel. Jelentős szerepük lehetett abban, hogy a VI—VIII. sz.-ban a perzsa (szasszanida) ezüsttárgyak óriási tömege került kereskedelmi úton a Káma vidékére. A ~ m. két változatának kialakulását a lakosság etnikai különbözősége eredményezhette. A népvándorlás korában a Káma vidékére költözött jövevények etnikuma sem lehetett egységes, és ezt csak fokozhatta a gljagyenovói népességgel való összeolvadásuk. A ~ m. hordozói finnugorok voltak. Északi csoportjukból — a helyi lakosság etnikai felülkerekedésével — az őszürjénekkel kapcsolatos rodánovói m. fejlődött ki, a déliből pedig a valószínűleg ugor (pontosabban obi-ugor) etnikumú szilvai m. Az bizonyosnak látszik, hogy a III. sz.-ban jelentős ugor népcsoportok kerültek Nyugat-Szibériából a Káma vidékére. Az obi-ugorokról említést tesznek a későbbi történeti források is, a magyarság ittlétének azonban egyelőre nincsenek kétségtelen bizonyítékai. (Egy másik felfogás szerint az egész ~ m. az őszürjének tárgyi hagyatéka.) A ~ gazdaság vezető ága az állattenyésztés volt, ez a gljagyenovói irtásos-égetéses földművelés helyét foglalta el. A népvándorlás során a Káma-vidékre került állattenyésztő népek a harinói korban a földművelést háttérbe szorították. A nyevolinói kor derekán az égetéses földművelés — legalábbis az északabbi erdős vidékeken — ismét elfoglalhatta régi helyét a gazdasági életben. — Térkép: 63., 67. p. Vö.: 2, 13, 23, 26, 29, 34.

(21) Mazunyinói

Feltételezett késői vaskori és korai középkori m. a Káma középső folyásának vidékén, az i. sz. III—VIII. sz. között. E terület emlékanyagának a bahmutyinói m. emlékeivel való nagyfokú rokonsága, továbbá a terület gyér kutatottsága alapján azonban jogosan merülhetnek fel kifogások e feltevés ellen. Egyelőre valószínűbb az az elmélet, amely szerint a ~ emlékek nem önálló m. hagyatékai, hanem a bahmutyinói m. északi csoportját alkothatták. — Térkép: 57., 63., 67. p. Vö.: 5.

(22) Pjánobori

Az ananyinói m.-ből kialakult m. az Alsó-Káma völgyében, a Bjelaja torkolatvidékén, az i. e. III. sz. és az i. sz. III. sz. között; újabban csegandai m.-nek is nevezik. Az ananyinói kor végén nagyszámú népesség költözött erre a viszonylag kis területre, és a meg-megújuló déli támadások ellen törzsszövetséget hozott létre. Az i. sz. III. sz. elején lakosságának jelentékeny része nyugaton, a Vjatka mellett telepedett le, amelyet az I. sz. óta csak gyéren laktak ~ törzsek. (A késő~ m. Vjatka menti változata az azelinói m.) A ~ korban az ananyinói m. gazdasági ágai fejlődtek tovább. A ~ népesség gazdasági életének alapját az állattartás alkotta. A nagy kiterjedésű folyóvölgyi legelők kedvezően hatottak az állattenyésztés fejlődésére, és egyúttal lehetőséget nyújtottak a folyóvölgyi földművelés kiszélesítésére is. A ~ népesség permi finnugor volt. A ~ m. tulajdonképpen az alsó-kámai finnugorság törzsszövetségének emlékanyaga. Ha megállja a helyét az a vélemény, amely szerint az ősvotjákok a késői vaskorban a Vjatka völgyében éltek, akkor a votják etnogenezis legkorábbi szálai a ~ és a késő~ (azelinói) m. területére vezetnének bennünket. Bizonyára ~ törzsek is részt vettek a későbbi bahmutyinói és imenykovói m. kialakulásában, sőt újabban egyes kutatók a késői kara—abizi emlékeket is a ~ m.-hez tartozónak vélik. — Térkép: 56., 57. p. Vö.: 2, 4—5, 16—17.

(23) Polomi

Az ananyinói m.-ből származó, feltehető késővaskori m. a Felső-Vjatka és a Csepca vidékén. Emlékei a III—IX. sz.-ra (az újabb vizsgálatok szerint a IX—X. sz.-ra) tehetők. A ~ m. kialakulásában talán a déli törzsek támadása elől a Csepca völgyébe költözött gljagyenovói törzsek játszottak jelentős szerepet, de a m. hordozói között esetleg meg-

találhatjuk a bahmutyinói, a lomovátovói és az azelinói népesség egyes csoportjait is. A kutatások jelenlegi szintjén csak az látszik biztosnak, hogy a ~ permi finnugor etnikumú népesség volt. — Vö.: 2, 4—5, 13, 20.

(24) Poltavkai

A gerendasíros m. egyik periódusa a Volga-vidék délebbi sztyeppeövezetében, a voloszovói (pozdnyakovói és kazányi) m. népességének déli szomszédjai. Ősiráni nyelven beszéltek. Gazdasági életük alapját az állattenyésztés alkotta. A keleti voloszovói csoportok tőlük tanulhatták egyes állatfajták tenyésztését. Fejlett fémművességgel rendelkeztek, maguk is öntöttek fémtárgyakat. A kaukázusi fémművesség részben a ~ törzsek közvetítésével jutott el — a voloszovói kor végén — a finnugorokhoz. — Vö.: 12, 37.

(25) Pozdnyakovói

Bronzkori m. a Felső-Volga vidékén, a korábbi voloszovói m. nyugati részén, az i. e. XV. sz. és az I. évezred eleje között. A ~ m.-ben észrevehető nyomokat hagyott az i. e. II. évezred utolsó harmadában kiszorított abasevói és az i. e. XIV—XII. sz.-ban ugyancsak elűzött, illetőleg részben asszimilált gerendasíros m. A ~ m. lakói finnugorok voltak, a mai finn-volgai népek elődjei. A déli iráni népeknek, elsősorban a gerendasíros m. hordozóinak a ~ m.-re gyakorolt hatása etnikai tekintetben is, és a lakosság anyagi kultúrájának és gazdaságának alakulását illetően is nagy jelentőségű volt. A ~ gazdaságban az állattenyésztés már a m. létrejöttét követő évszázadokban igen jelentős szerepet játszott. Az állattartással párhuzamosan — ugyancsak déli hatásra — jelentősen fejlődött a földművelés is. Folyóvölgyi kapás művelés mellett irtásos-égetéses földművelést is folytathattak. A leletek bizonysága alapján a ~ak lágy búzát és árpát termesztettek. A ~ gazdaságban — másodlagos szerepük ellenére — fontos maradt a halászat és a vadászat is. Az eddig még gyengén kutatott ~ fémművesség távoli, andronovói kapcsolatokra mutat: a m. lakossága valószínűleg a Dél-Urálból szállított ércet. A ~ m. területén alakult ki a djákovói és a gorogyeci m. — Térkép: 20. p. Vö.: 1, 3, 9—10, 12, 14, 32, 37.

(26) Rodánovói

A lomovátovói m. északi csoportjából az i. sz. VIII—IX. sz.-ban, a Felső-Káma vidékén kifejlődött m. Lakosságában mindenekelőtt a helyi gljagyenovói népesség utódait sejthetjük. A m. hordozóinak etnikuma permi finnugor volt, a zürjénekkel hozható kapcsolatba. — Vö.: 2, 13, 20.

(27) Szarmata (szauromata)

Az andronovói m.-ből kialakult koravaskori m. Nyugat-Szibériában és a kelet-európai sztyeppéken. Biztosra vehető, hogy az obi-ugoroktól elvált ősmagyarság az andronovói m.-et követően is az Uráltól keletre, az északi ligetes sztyeppei területeken élt: a ~ m. északi részén. Ha a ~ m. — az iráni mellett — részben ugor etnikumú is volt, akkor a fejlett ~ fémművesség nagy hatást gyakorolhatott az ananyinóin kívül az ugor népek (ősmagyarok) fémművességére is. Ebben az esetben az ugor gazdaság alapját az állattenyésztés alkothatta, de jelentős szerepe lehetett a földművelésnek is. A ~ törzsek kiterjedt cserekereskedelmet folytattak az ananyinói m. lakóival. Az ananyinói terület egy részén, a Bjelaja völgyében a ~ hatás olyan erős volt, hogy a lakosság etnikuma megváltozott, és ezzel új m. jött létre, a kara—abizi m. — Vö.: 2—3, 17.

(28) Szejmai

Az Oka torkolatvidékén fennmaradt ~ temető a voloszovói m. utódainak bronzkori hagyatéka, az i. e. XV—XIV. sz.-ból. (Kevésbé valószínű feltevés szerint a csirkovo—szejmai m.-hez tartozik.) Lakói finnugorok (finn-permi törzsek) voltak. A ~ temető rendkívül gazdag bronzleleteket tartalmazó emlékanyaga — a kb. egy évszázaddal korábbi turbinói temetővel együtt — a nyugat-szibériai, Urál és Közép-Ob közötti fém-

művességi központból származó bronztárgyak nyugati elterjedését szemlélteti. (A II. évezred közepétől a IX—VIII. sz.-ig Kelet-Európa nagy részén a Közép-Ob vidéki és a dél-uráli fémművességi központok domináló hatása érvényesült.) Az Urálon túl élő ugorok készíthették a ~, továbbá a turbinói temetőből előkerült eszközöket, tőlük terjedhettek el e tárgyak a finnugor lakta vidékeken. A ~ és a Káma vidéki turbinói temető rokonsága a két, egymástól meglehetősen távoli terület lakosságának rokonságán vagy etnikai egységen alapuló szoros kapcsolatával, szejma—turbinói etnokulturális egységgel magyarázható. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy az i. e. II. évezred közepén a Káma vidéki lakosság egy része nyugatra, a Volga—Oka vidékére vándorolt. A feltett szejma—turbinói m. hatással lehetett az ananyinói m. kialakulására, a kazányi fémművesség pedig szejma—turbinói prototípusok alapján fejlődhetett tovább. — Vö.: 2, 9, 18, 32, 34, 37.

(29) Szilvai

A lomovátovói m. déli (szilvai) csoportjából létrejött m. a Káma mellékfolyója, a Szilva völgyében, az i. sz. VIII—IX. és XV. sz. között. A későlomovátovói (nyevolinói) emlékekkel való genetikai kapcsolata valószínűnek látszik. A ~ lakosság ugor etnikumú (obi-ugor) lehetett. Ezt a feltevést — többek között — helynévi adatok is megerősítik. — Vö.: 20.

(30) Szvidéri

A volga—okai m. népeivel talán kapcsolatba hozható újkőkori m., Közép-Lengyelországtól az Okáig. Hordozóinak etnikuma ismeretlen; finnugorok nem lehettek. — Vö.: 36.

(31) Turbászli

Késővaskori m. a Felső-Bjelaja mentén és az Ufa torkolatvidékén, az i. sz. IV. sz. végétől a VII. sz. elejéig. A ~ törzseknek északra, a mai Baskíria területére való nyomulása jelentős változásokat hozott létre a szomszédos bahmutyinói m.-ben. Egyelőre tisztázatlan a ~ népesség etnikuma. A kutatók egy csoportja szerint — legalábbis részben — török (türk) törzsek voltak, de kialakulásukban esetleg a Volga-vidéki szarmaták, mások szerint ugorok is szerepet játszhattak. A fő nehézséget az jelenti, hogy törököknek tulajdonítható IV. sz.-i emlékanyaggal nem rendelkezünk. A finnugorok (magyarok) kapcsolatai a török nyelvű népekkel csak igen későn kezdődhettek. A Dél-Urál, valamint a Volga—Káma előterében a török törzsek az V—VI. sz.-nál előbb aligha jelenhettek meg. A Volga—Káma vidékén csak a VIII. sz.-tól beszélhetünk bizonyossággal török nyelvű népekről: ekkorra keltezhetők a legkorábbi volgai bolgár temetők. — Térkép: 63. p. Vö.: 5.

(32) Turbinói

Az urál—kámai m.-re visszavezethető rézkori m. a Káma vidékén (különösen az északibb részeken) az i. e. II. évezred elejétől a XII. sz.-ig. Északi vagy permi regionális változata garinói és — a XVII. sz.-tól — bori, déli vagy oszai változata olhovkai és — ugyancsak a XVII. sz.-tól — csasztijei szakaszra osztható. Hordozói finnugorok voltak. A ~ gazdaság elmaradottabb volt, mint a délebbre lakó voloszovói finnugorságé. Ez azzal magyarázható, hogy a ~ m.-et ért déli hatás jóval gyengébb fokú volt, mint a pozdnyakovói és a kazányi m.-ét. Lakói szinte kizárólag vadászattal és halászattal foglalkoztak, még a bronzkor végén is. Önálló fémművességük is alacsony színvonalú volt. A bronzkori, XVI—XV. sz.-i ~ temetőkből előkerült nagyszerű, óntartalmú bronztárgyak az Urálon túlról, az Urál és az Ob középső folyása közötti területről kerülhettek a Káma vidékére. Kétségtelen, hogy ezeken a vidékeken a jelzett időszakban ugorok laktak. A ~ típusú bronzeszközök csak finnugor lakosságú vidékeken terjedtek el, ennek pedig esetleg az etnikai rokonság lehetett az oka. Ezek szerint a ~ (hasonlóképpen a szejmai) típusú tárgyakat bizonyára ugorok készítették a magas színvonalú Ob-vidéki fémművességi központban. A ~ m. szerepet játszhatott az ananyinói m. létrehozásában, és a kazányi m. is mutat ~ jegyeket (fémművessége például a gazdag — nyugat-szibériai eredetű — ~ hagyományokat folytatja). — Térkép: 14. p. Vö.: 1—2, 18, 25, 28, 33—34, 37.

(33) Urál—kámai

Újkőkori m. az Urál hegység területén, keleti (Ob-vidék) és nyugati (a Vicsegda és a Pecsora felső folyása) lejtőin, valamint a Volga—Káma vidékén, az i. e. IV—III. évezredben. Az ~ m. a legvalószínűbb elmélet szerint délről származik: népessége az Aral-tó vidékéről húzódhatott fel az Urál környékére. Hordozói finnugorok voltak; ez a m. tekinthető a finnugorság széttelepülése előtti utolsó szállásterületének, a finnugor népek legkorábbi tárgyi hagyatékának. (Az i. e. IV. évezredben a későbbi finnugor lakta területeken, valamint Nyugat-Szibériában egészen a Jenyiszej folyóig terjedhetett az uráli egység népeit magában foglaló koraneolitikus m. területe. Az évezred második felében déli törzsek nyomultak az Urálontúl vidékére: ekkor különülhetett el a Jenyiszej felé eső területek feltehetően ősszamojéd lakossága. Ez idő tájt válhattak ki a finnugor közösségből a protolappok, az ő hagyatékuk lehet a Dél-Finnországban és Karjalában az i. e. IV. évezred végén megjelent újkőkori m.) Az ~ m. két évezrede alatt az ugorság az Urál keleti oldalán élt, Nyugat-Szibéria finnugor lakta területeinek legdélibb vidékein. A m. határai a III. évezred végéig nagyjából változatlanok maradtak, csupán nyugati határvidékein lehettek kisebb-nagyobb népmozgások. A III. évezred elején a volga—okai m. balahnai csoportja az ~ (pontosabban a nyugatabbra elhelyezkedő volga—kámai) m. nyugati határterületeire nyomult, de az ~ m. utolsó időszakában a volga—kámaiak visszavetették őket, és mélyen benyomultak a volga—okaiak szállásterületére. Az ~ m. korai szakaszának (i. e. IV. évezred) gyérszámú régészeti emlékanyaga ellenére is nyilvánvaló, hogy a m. egységes anyagi kultúrája egységes etnikumú népességet takart. Ekkor az Urál keleti oldalán lakó finnugorok valamivel magasabb műveltségi színvonalon álltak, mint a volga—kámai rokonaik (például ez utóbbiak tőlük tanulták az edénykészítést). A műveltségi színvonal különbözősége azzal magyarázható, hogy az Urálon túl élt finnugorok élénk kapcsolatot tartottak fenn a fejlett déli népekkel. A m. késői szakaszán (i. e. III. évezred) a két terület közötti kulturális különbség kiegyenlítődött, az egyre szembetűnőbben egységes anyagi kultúra a déli hatás bizonyos fokú csökkenéséről tanúskodik. Az ~ társadalom legkisebb egysége az anyajogú nagycsalád volt. A m. korai szakaszában a lakosság halászattal és vadászattal foglalkozott, de az i. e. III. évezredtől a termelő gazdálkodást folytató déli indoeurópai (elsősorban ősiráni) népességek egyre erősödő hatására megváltozott a finnugorok gazdasági arculata: az ~ m. végén a finnugorság megismerkedhetett az állattenyésztés és a földművelés alapelemeivel. Az újkőkor végére az ~ m. hordozóinak gazdasága felülmúlta nyugati szomszédjaikét. Gazdasági fejlődésükben óriási szerepe volt a Közép-Ázsia és az Észak-Kaukázus vidékeivel, a sztyeppevidék népeinek közvetítésével fenntartott intenzív déli kapcsolataiknak. A finnugorok az edénykészítést is déli szomszédjaiktól tanulták. A keleteminári m. agyagedényeivel való nagyfokú hasonlóság alapján az Aral-tó felőli hatás volt ebben a legerősebb. A volga—kámai finnugorság tehát urálontúli rokonainak közvetítésével ismerkedett meg az edényművességgel. Az ~ kerámiát a későbbiekben jellemző „fésűs" díszítést a finnugor törzsek nyugatról, a volga—okai m.-től kölcsönözték. Az újkőkor késői szakaszán az ~ m. területén lokális különbségek jöttek létre, kisebb kulturális egységek alakultak ki. A temetkezési szokások azonossága az egész m. területén azonban azt bizonyítja, hogy egyelőre még nem bomlott fel az ~ etnokulturális egység. Csak a III—II. évezred fordulóján alakult ki az ~ m. területén három új régészeti m.: a voloszovói, a turbinói és az urálontúli m.-ek. — Térkép: 7. p. Vö.: 6, 19, 32, 34, 36—37.

(34) Urálontúli

Az urál—kámai m.-re visszavezethető bronzkori m.-ek Nyugat-Szibériában — többek között az Ob vidékén —, az i. e. XX.-tól VIII. sz.-ig. Egy kutató az ~ erdős vidékek északi részét annyino szigeti m.-nek, déli részét pedig dmitrijevi m.-nek nevezi, és e m.-ek időrendjét az i. e. II. évezred eleje és I. évezred eleje közöttre keltezi. A szejmai és a turbinói temetőben talált fémtárgyak és edények az Urálontúlról kerültek a Volga—Káma vidékére. E bronzeszközök, díszítéseik alapján, valószínűleg az Urál és az Ob közötti területről (ez kb. a mai cseljabinszki közigazgatási terület északnyugati része) származhattak. (Készítésük pontos helyét az ~ bronzkor ma még igen hézagos kutatottsága miatt egyelőre nem tudjuk megnyugtató módon lokalizálni.) Az ugorok a bronzkorban feltehetően az andronovói m. északnyugati, ligetes sztyeppei területén helyezkedtek el; az ősmagyarok az obi-ugorokhoz közel eső vidéken éltek. Egy valószínű el-

mélet szerint ugor törzsek lehettek az ~ fémtárgyak készítői. Ebben az esetben az ugorság a bronzkorban fejlett fémművességgel rendelkezett, és fémművességi központjuk termékei nagy területen terjedtek el Kelet-Európa finnugor lakta vidékein. A réz- és bronzkorban (az i. e. II. évezredben) az ugorság — az andronovói népesség hatására — kétséget kizáróan áttért a termelő gazdálkodásra. Gazdasági életük alapját az állattartás alkotta (szarvasmarhát és juhot tenyésztettek). A II. évezred közepére tehetjük a lótenyésztés elterjedését és a bronzkor végére a nomád állattenyésztés kialakulását. A földművelésnek is nagy szerepe lehetett. Nem elképzelhetetlen, hogy az állattartás és a földművelés is Közép-Ázsia felől, ugor közvetítéssel terjedt el a Káma, majd a Volga vidékén. A bronzkor végén, az i.e. I. évezred első felében szakadt meg az obi-ugorok és az ősmagyarság szomszédsága. Az obi-ugorok északra vándorlásának tárgyi emlékanyaga az uszty—poluji m. A bronzkor végén és a vaskor elején — az ananyinói m. emlékanyaga alapján — erősebbé vált az ~ hatás a Volga—Káma vidékén. Egyesek szerepet tulajdonítanak az ananyinói m. létrehozói között a IX—VIII. sz.-ban a Volga—Káma vidékére költözött ~ népességnek is. — Vö.: 2—3, 18, 20, 28, 32—33, 35.

(35) Uszty—poluji

Vaskori m. a nyugat-szibériai Ob alsó folyásának vidékén, az i. e. V—IV. sz. és az i. sz. II. sz. között, az obi-ugor népek régészeti hagyatéka. A m. az urálontúli bronzkori m.-ekre vezethető vissza. Az obi-ugor népek az i. e. I. évezred közepe táján délről, valószínűleg az Irtis középső folyásának vidékéről vonultak e területre. Az ~ m. tárgyi emlékanyaga kétséget kizáróan bizonyítja, hogy a m. lakossága korábbi szálláshelyeiről a fejlett lovas kultúra hagyományait és az andronovói díszítőművészet jegyeit hozta magával. Fémművessége nagymértékben hatott a Volga—Káma menti ananyinói m.-re. — Vö.: 2—3, 34.

(36) Volga—okai

Újkőkori m. az Oka torkolatvidékén és a Felső-Volga vidékén, az i. e. III—II. évezred fordulójáig. Esetleg kapcsolatba hozható a szvidéri m.-gel. Az i. e. III. évezred elején egy csoportjuk, a balahnai m. hordozói kelet felé nyomultak, a Szura folyóig. A m. más csoportjai a III. évezred folyamán észak felé vándoroltak. Az évezred végén a voloszovói m. lakossága kiszorította őket a Volga—Oka vidékéről. Nem ismeretes, hogy a ~ m. hordozói milyen nyelven beszéltek. Az kétségtelen, hogy nem finnugorok voltak, bár egy részük beolvadt a nyugat felé terjeszkedő voloszovóiakba, és így részt vett a finn-permi népek etnogenezisében. Az urál—kámai kerámia a ~ m.-től vette át a „fésűs" díszítést. A III. évezred végén a fatjánovói m. hordozói a Volga—Oka vidékén jelentős területekről szorították ki őket. A ~ak a III—II. évezred fordulóján északnyugatra, a Ladoga-tó és Finnország déli területei felé vándoroltak. — Vö.: 6, 11—12, 30, 33, 37.

(37) Voloszovói

Az urál—kámai m.-re visszavezethető rézkori m. a Volga—Káma-vidék déli területein, elsősorban a Felső- és Középső-Volga vidékén, az i. e. III. évezred végétől a II. évezred közepéig. Hordozói már a m. kezdeti szakaszán hatalmas területeket szálltak meg az említett helyeken, kiszorítva innen a balahnai, valamint a fatjánovói m. népességét. Csak átmenetileg kényszerültek áthúzódni a Volga bal partjára a balánovóiak előrenyomulása miatt. Az egyre nyugatabbra terjeszkedő ~ak közé a II. évezred első negyedében — a m. második szakaszán — beolvadt a volga—okai m. egy része. A m. utolsó szakaszán a ~ népesség hatalmas erdős területeket tartott megszállva Kelet-Európában: a Káma alsó folyásától csaknem a Baltikum keleti vidékeiig. A ~ m. népessége finnugor (pontosabban finn-permi) volt. A ~ finnugor törzsek vándorlásuk során birtokukba vették azokat a területeket, ahol később — a történeti korokban — a finnségi és a volgai finnugor népeket találjuk: nagyjából ekkor alakultak ki Kelet-Európa finnugor lakta területeinek határai. A II. évezred közepére az óriási kiterjedésű ~ m. nyugati és keleti vidékei közötti jelentős kulturális különbségek, a gazdasági átalakulás és külső (déli, a keleti területeken urálontúli) hatások következtében három önálló m. alakult ki: a pozdnyakovói, a kazányi és a rövid életű csirkovo—szejmai m. A ~ m. késői változataiból létrejött m.-ek sok rokon vonást mutattak egymással. E rokon jegyek alapján kétségtelen, hogy

a három új m. létrehozói nem a Volga—Káma vidékére vándorolt idegen népek voltak, hanem a ~ m. keretei között élt finnugorok utódai. Bár a II. évezred közepétől az északra nyomuló sztyeppei pásztortörzsek jelentős területeket foglaltak el a volga—kámai finnugoroktól — és ezzel nagy hatást gyakoroltak ezek gazdasági életére és kultúrájára —, a pozdnyakovói és a kazányi, valamint a turbinói m. népessége megőrizte etnikai jellegét. Az évezred végére kiszorították vagy asszimilálták az északra települt pásztortörzseket, az I. évezred elejére pedig teljes győzelmet arattak a déli felvándorlók felett: azok vagy eltűntek a vidékről, vagy degradálódtak, vagy pedig a lakosság zömének elköltözése után az ottmaradottakat elűzték vagy beolvasztották a finnugorok. A ~ gazdaság alapja a m. minden periódusában a természeti gazdálkodás volt. A ~ törzsek eleinte szinte kizárólag vadászattal és halászattal foglalkoztak, majd — főleg balánovói, továbbá poltavkai hatásra — megismerkedtek az állattenyésztéssel és ezzel egyidejűleg — ugyancsak déli szomszédjaik hatására — a földműveléssel, a len- és talán a kendertermesztéssel. Az i. e. II. évezredben a finnugor népek déli szomszédjai a Felső-Volgától Nyugat-Szibériáig ősiráni nyelvet beszélő népek voltak. A Közép-Volga vidéki finnugorok iráni népektől (balánovóiak, poltavkaiak, a gerendasíros m. népei) ismerték meg a fémművességet is. A III. és II. évezred fordulóján megjelent első fémtárgyak az időszak legjelentősebb fémművességi központjából, az Észak-Kaukázusból, sztyeppei népek közvetítésével, csere útján kerültek a Volga—Káma (valamint az Urál) vidékére. A ~ m. lakossága az importált fémtárgyakon kívül maga készítette fémeszközöket is használt. A kelet-európai erdős zóna népei közül a finnugor ~ak készítették az első fémtárgyakat, a helyi rézlelőhelyek nyersanyagának felhasználásával. A termelő ágazatok a II. évezred közepétől fontos szerepet játszottak a pozdnyakovói és a kazányi gazdaságban (ezek egyik következménye például az apajogú társadalom megerősödése), az évezred végére pedig e m.-ek vezető ágazatai lettek. A bronzkor végére a finnugorok gazdasági fejlettségük tekintetében elérték tanítómestereik színvonalát. A ~ m. népességébe olvadt őslakosság gazdálkodása a finnugorokénál alacsonyabb színvonalon állt, így a finnugorság gazdasági fejlettségét nem befolyásolta — viszont nagymértékben fokozta az egyes finnugor csoportok kultúrájának sokszínűségét. — Térkép: 17. p. Vö.: 6—7, 9, 11—12, 18, 24—25, 28, 32—33, 36.

Mutató

I. 1. Uráli népek/népcsoportok és nyelvek

cseremisz 2, 14
finn-permi ..... 28, 36—37
finnségi 10, 37
finnugor ..... 1, 9, 16, 19, 30—34, 36
finn-volgai 18, 25
lapp 33
magyar ..... 3, 5, 16—17, 20, 27, 31, 34
merja 2, 14
mordvin 2, 14
muroma 14
obi-ugor ..... 20, 27, 29, 34—35
permi ..... 2—4, 8, 13, 18, 22—23, 26
szamojéd 5, 33
ugor ..... 2—5, 20, 27—29, 31—34
uráli 33
volgai finnugor ... 3, 14, 37
votják 2, 8, 22
zürjén 2, 13, 20, 26

2. Egyéb népek/népcsoportok és nyelvek

bolgár-török 16, 31
indoiráni 15
iráni 25, 27
ősiráni ..... 1, 3, 7, 11—12, 15, 24, 33, 37
szarmata 2, 5, 12, 17, 31
szkíta 2, 12
török (türk) ..... 4—5, 16, 31

Melléklet

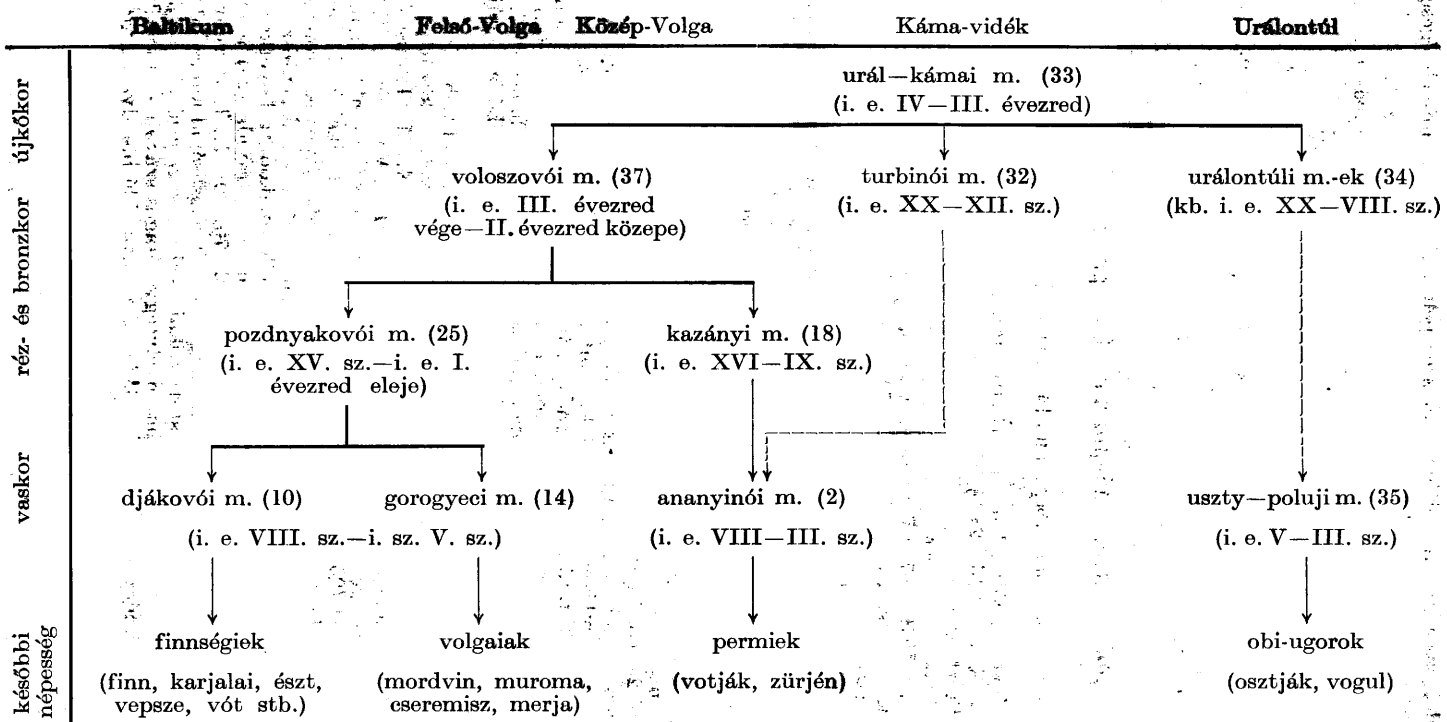

A finnugor népekhez köthető régészeti műveltségek időrendi és fejlődéstörténeti vázlata (vö. FODOR: ArchÉrt. 98: 263). A szaggatottan jelölt, hipotetikus fejlődéstörténeti vonalak bizonyítása további kutatásokat igényel.

II. A dolgozatban címszóként nem szerepelt műveltségek/műveltségcsoportok/-műveltségszakaszok

annyino szigeti m. 34
bori sz. 32
csasztijei sz. 32
csegandai m. 22
dmitrijevi m. 34
garinói sz. 32
harinói sz. 20
erzovkai cs. 18
katakombás m. ... 1, 12
kurmantaui cs. 18
lugovói cs. 18
nyevolinói sz. 20, 29
olhovkai sz. 32
szauromata m. 27
volgai m. 18
volga—kámai m. .. 6, 33

ZAICZ GÁBOR

Происхождение аборигенов Сибири и их языков

Материалы всесоюзной конференции 14—16 июля 1973 года. Томск 1973. 236 l.

Néhány évvel ezelőtt jelent meg HAJDÚ PÉTER beszámolója a tomszki szamojéd kutatásokról (NyK 70: 245—248.), melyből megismerkedhettünk a DUL'ZON professzor által elindított és vezetett széleskörű és sokszempontú szibériakutató munkával. Ennek a munkának azóta megjelent eredményeiről tudunk (Jazyki i toponimija Sibiri II—III. IV. Tomsk 1970, 1971; Voprosy jazykoznanija i sibirskoj dialektologii c. sorozat: Uč. Zap. Tomskogo Gos. Universiteta 57, 74. [1966, 1971]).

Jelen kötetünk a harmadik tomszki szibériakutató konferencia anyagát (93 előadás) tartalmazza. Az elsőt 1958-ban rendezték, anyaga a Nekotorye voprosy drevnej istorii Zapadnoj Sibiri c. kötetben jelent meg (Tomszk 1959). A másodikra 1969-ben került sor (Proischoždenie aborigenov Sibiri. Tomszk 1969). A közben eltelt idő alatt végzett munkáról a tomszki pedagógiai főiskola actája tájékoztat (Uč. Zap. Tomskogo Pedinstituta t. 25. 1969). A nyelvészeti képzés erősödésének tulajdonítható, hogy a konferenciák egyre nyelvészetibb jellegűvé válnak.

Ha megnézzük, honnan gyűjtötte előadóit a konferencia, a szibériakutatás műhelyeiről is képet alkothatunk. Az előadások majdnem felét (43) tomszki tudósok tartották. Viszonylag nagy számban (18 előadással) képviseltette magát a leningrádi sziberiológia. A további 24 előadó 19 (főleg szibériai) városból érkezett.

Az 1969-es konferencián DÚL'ZON professzor három előadást tartott. Az 1973-as találkozót már az ő emlékének szentelték, mint aki „Szibéria őslakossága és nyelvük keletkezése komplex kutatásának kezdeményezője és szervezője" volt. A konferencia résztvevői az általa meghonosított hagyományokat folytatják: összehasonlító és leíró nyelvészeti, régészeti, néprajzi és antropológiai témájú előadások hangzottak el. Két előadás foglalkozott A. P. DUL'ZON munkásságával, öt pedig Szibéria legújabbkori történetével.

Az összehasonlító nyelvészeti témájú előadások célja ezúttal nem az volt, hogy mindenáron kapcsolatot fedezzenek föl rokon és nem rokon nyelvek között, hanem az összefüggő nyelvek közös törvényszerűségeit kutatták. Így N. M. TEREŠČENKO (8) a szamojéd nyelvek rokonságának bizonyítékairól beszélt. M. N. VALL és T. K. VERNER (29) a jeniszeji nyelvek esetrendszeréről. Az altaji nyelvek összehasonlító hangtanával négy előadás foglalkozott (95, 101, 103, 112), egy-egy résztvevő lexikai és alaktani összefüggésekről szólt (114, 118). G. A. MENOVŠČIKOV (11) a tények alapos ismeretéről tanúskodó előadásában az eszkimó-aleut nyelvközösségről szólva az ázsiai-északamerikai kapcsolatokra is felhívta a figyelmet anélkül, hogy elharmakodott következtetéseket vont volna le. Szólt előadás a ket-kott (26) és a jeniszeji -dravida (28) nyelvi megfelelésekről, a csukcs-kamcsadál nyelvek kapcsolatairól (70, 90). K. I. PETROV (15) az eurázsiai nyelvek összehasonlító etimológiai szótárának létrehozásával kapcsolatos kísérleteket mutatta be. U. S. BAJČURA (98) statisztikai módszer segítségével vizsgált uráli, altaji és paleoázsiai nyelveket. Harminchat nyelv egyszótagos szavainak fonetikai vizsgálatával arra az eredményre jutott, hogy keletről nyugat felé haladva egyre több az egytagú szó, ellenkező irányban pedig a nyílt szótagok száma növekszik. A magánhangzók jelenléte ill. hiánya s szavak végén nem a nyelvrokonság kritériuma.

Az évenként ismétlődő expedíciókon gyűjtött nyelvi anyag feldolgozásaképpen a leíró nyelvészeti előadások száma igen megszaporodott. A legtöbb előadás (ahogy a hely és az inspirátor alapján várjuk is) a szölkup és a ket nyelvvel foglalkozik (31—79).

Hat, ill. hét morfológiai jellegű cikkel, egy-egy fonetikai és egy-egy szintaktikai témájú előadással jelentkeztek a résztvevők. Ezen kívül foglalkoztak még előadások az enyec (81, 87), a nganaszan (83), a korják (89), a csulimi török (108) és a sor (123) nyelvekkel, baraba (116), dolgán (120), baskír (125), nanaj (150), nyenyec (153), eszkimó (155) és osztják (158) szókiccsel. A lexikai témájú előadások a legtöbb esetben nem mondanak többet az adatok egyszerű felsorolásánál. DUL'ZON hagyományait folytatva kilenc előadás szólt Szibéria különböző tájainak hely- és vízneveiről (127—150).

A néprajzi témájú előadások közül G. I. PELICHÉ (18) elméleti kérdéseket tárgyal, a néprajzról mint történeti forrásról beszél. V. V. IVANOV (48) a ket és az amerikai indián mitológia tipológiai egyezéseit mutatta be. Szó volt a vahi-vaszjugani osztjákok sámánizmusának jövevény elemeiről (168), a csulimi törökök sámánizmusáról (174), a baraba tatárok anyagi kultúrájának más népekével való összefüggéséről (171) a kizilek és hakaszok családi-nemzetségi viszonyairól (178, 185), a szölkup matriarchátus maradványairól (214), a jakut marhatartás kialakulásáról (192), a ket és a jakut etnogenezis kérdéséről (160, 180).

A legtöbb régészeti előadás az Ob-parti leletekkel foglalkozott; neolit kori (200), bronzkori (195, 217) korai, vaskori leleteket tárgyalt (211), az erdős-steppés Ob-mente időszámításunk kezdete körüli törzseinek etnogeneziséről (183) szólt, s különböző újabban feltárt kultúrákról: az Altaj hegységtől északra levő szrosztki kultúra etnikai hovatartozásáról (189), az Ob-parti Irmenyről elnevezett irmenyi kultúra hely-, típus- és időmeghatározásáról (207), a Tuvai ASzSzK-ban feltárt okunyevoi kultúráról (209). Olvashatunk a kötetben az altaji paleolit kultúrák feltárásáról (166) és a tajmiri leletek etnikai hovatartozásáról (163).

Az egyetlen antropológiai témájú előadás a Felső Ob-part neolit kori lakosságát jellemzi (204).

Az áttekinthetőséget és a könnyebb eligazodást elősegítette volna, ha a szerkesztők témakörök szerint csoportosítják az előadásokat. E cikkgyűjtemény segítségével azonban így is képet alkothatunk a szovjetunióbeli, szűkebben a szibériai pezsgő tudományos életről, lelkes kutatómunkáról.

CSEPREGI MÁRTA

Б. А. Серебренников: Вероятностные обоснования в компаративистике

Москва, 1974. 352 l.

Az ismertetendő mű címének magyarra fordítása elég nehéz feladat: körülbelüli jelentése „valószínűségi bizonyítékok/érvek az összehasonlító nyelvtudományban". Ez magyarul persze elég sután, szokatlanul hangzik. A cím egyébként nem is egyértelmű, és a szerző is már a „Bevezetés" (3—6) első mondatában magyarázatra szorulónak tekinti könyve címét: »Во избежание возможных недоразумений автор считает своим долгом предупредить читателя, что в предлагаемой книге ничего не будет сказано о вероятности, связанной с применением математических методов« (3).

Az olyan kölcsönös kapcsolatokat, összefüggéseket, az ún. implikációs univerzáliákat tárgyalja, amelyek a történeti-összehasonlító vizsgálatok és a legutóbbi időkben a nyelvtipológiai kutatások révén tárultak fel. A nyelvek történetében lezajló folyamatok sok közös vagy rokon vonást mutatnak a számos eltérés mellett. Ezt látva az összehasonlító és történeti kérdésekkel foglalkozó szakemberek egy része — AUGUST SCHLEICHERrel az élen — azt hangsúlyozta, hogy a nyelvek életét, fejlődését közös törvényszerűségek jellemzik, míg mások borúlátóan ítélték meg e kérdést: ez utóbbiak szerint az egymást követő nyelvállapotok közt nem lehet felfedezni törvényszerű kapcsolatokat. Az igaz ugyan, hogy az egyes nyelvi változások tüzetes vizsgálata alapján nem találunk közös nyelvfejlődési vonalakat, de a változásoknak olyan közös típusait mégis megfigyelhetjük, amelyek többé-kevésbé hasonló eredményekre vezettek. A nyelvi univerzáliák és az implikációk ugyancsak általános érvényű, rendszerint szinkrón jellegű törvényszerűségek megfogalmazásai. A történeti törvényszerűségeket, amelyeknek forrása a viszonylag kielégítően tisztázott múltú indogermán, uráli, török, mongol, dravida és sémi nyelvekkel foglalkozó szakirodalom volt, az imént említett szinkrón törvényszerűségekkel együtt a történeti összehasonlító kutatások szolgálatába kívánja állítani SEREBRENNIKOV.

A könyv korlátozott terjedelme és a kérdéskör fölöttébb bonyolult volta miatt azonban nem vállalkozhatott a szavak szemantikai változásainak és a grammatikai

formák funkciócseréinek szisztematikus tárgyalására (ezekről csak el-elvétve ejt szót egyéb összefüggésekben); a könyv voltaképpeni törzsanyagát a fonetikai változások univerzáliáit (64—157), a grammatikai formák fejlődésében megfigyelt univerzáliákat (158—276), az implikációs összefüggéseket (277—334) tárgyaló fejezetek és „Következtetések" (335—48) cím alatt a valószínűségi bizonyítás gyakorlati alkalmazását bemutató rész alkotják. Mindezt egy történeti áttekintést nyújtó és általános elméleti és módszertani kérdésekkel foglalkozó fejezet, „A valószínűségi bizonyítás módszere a komparativisztikában" (7—63) vezeti be. Távol állt SEREBRENNIKOVtól az a gondolat — mint ezt ő maga leszögezi (6) —, hogy munkáját a valószínűségi bizonyítás módszerének tankönyvéül szánta volna, sokkal inkább azokra a törvényszerű nyelvi jelenségekre kívánta ráirányítani a figyelmet, amelyek a valószínűségi érvek alkalmazásakor segítségül szolgálhatnak.

Az első fejezet („A valószínűségi bizonyítás módszere a komparativisztikában" 7—63) bevezetőjében (7) kijelenti, hogy a történeti-összehasonlító nyelvészeti vizsgálatokban akkor van szükség a valószínűségi bizonyításra, amikor a történeti folyamat rejtve marad a kutató előtt, aki így csak egy esemény eredményét ismeri. Bizonyos törvényszerűségek ismeretében hipotetikus képet alkothatunk magunknak a lezajlott folyamat jellegéről és módjáról. Ebből természetszerűleg következik, hogy »всякое вероятностное обоснование может базироваться только на знании определенных закономерностей« (i. h.; az eredetiben kiemelve). Ha nem vagyunk ilyen törvényszerűségek birtokában, akkor a valószínűségi bizonyítás szóba sem jöhet.

A nyelvben érvényesülő általános törvényszerűségek problemájával foglalkozva (7—49) SEREBRENNIKOV gyakran hivatkozik SCHLEICHERre, aki széleskörű összehasonlító tanulmányai során számos olyan jelenségre mutatott rá, amelyek hasonló fejlődésről árulkodnak a rokon — sőt akár az egymással rokonsági kapcsolatban nem levő — nyelvek életében; ezek a hasonlóságok sokszor még a szűkebb részterületeken is felfedezhetők. SCHLEICHERT követően számos nyelvész fedezett fel olyan jelenségeket, amelyek kisebb-nagyobb gyakorisággal több nyelv életében is felbukkantak. Ezt bizonyítandó vázlatos, de igen hasznos tudománytörténeti áttekintést ad az egyes részletkérdésekkel kapcsolatos nézetekről, azok tartalmi gazdagodásáról a következő címeket viselő részfejezetekben: „A hangváltozások általános törvényszerűségei" (10—14), „A grammatikai formák változásainak általános törvényszerűségei" (14—7), „A szintaxis" (17—8), „A lexika" (18—20), „A nyelvek fejlődésében megnyilvánuló általános törvényszerűségek oka" (20—39), „A nyelvek fejlődésében tapasztalható általános törvényszerűségeknek a lehetséges fejlődés előrejelzésében való felhasználhatósága" (39—41), „A fejlődési stádiumok kérdései a világ nyelveinek változása szempontjából" (41—4), „A nyelvi rendszer elemeinek kölcsönös függőségi viszonyai" (44—9). Valóban érdekes és érdemes is áttanulmányozni ezeket a részeket, hiszen — talán nem tévedek, ha azt mondom — kevesen vannak azok, akik annyira járatosak volnának a nyelvtudomány történetében, hogy egy-egy probléma megítélésének történeti áttekintése ne adna nekik semmi újat, noha SEREBRENNIKOV valószínűleg nem törekedett teljességre. — A nyelvek változásában feltárt közös vonások a szakemberek érdeklődését ráirányították a hasonló eredményű folyamatok okaira is. Voltak, akik fiziológiai, pszichológiai, pszichofizikai stb. magyarázatot igyekeztek adni. Sok híve volt annak a gondolatnak, miszerint a gazdaságosságra, az ökonómiára való törekvés, a kényelemszeretet, az emberi lustaság a nyelvi változások egyik motorja, ám nem kevés ellenérv cáfolja ezt az állítást. A SEREBRENNIKOV által sorra vett felfogások zömmel a hangváltozások okait kutató feltevések, lévén a hangtörténet a legtöbbet tanulmányozott területe a nyelvtörténetnek. Az ismertetett véleményeket SEREBRENNIKOV gyakran kommentálja, ha valamely megállapítással nem ért egyet, elmondja kifogásait. Így pl. JAKOBSONnak „A gyermeknyelv hangtörvényei és a fonológia" c. tanulmányával kapcsolatban megjegyzi (38), hogy a gyermeknyelv és az afázia területén megfigyelt törvényszerűségekből nincs jogunk messzemenő következtetéseket levonni a nyelv fonémaállományát illetően, mivel létrehozásában egyéb törvényszerűségek is érvényesülnek, amelyektől JAKOBSON egyszerűen eltekint. — A változások lehetséges módjainak előrejelzését tekintve elég egyöntetűen szkeptikusnak mutatkoztak a nyelvészek, egyesek, pl. PASSY, MEILLET a fejlődés irányát meghatározhatónak vélik, ha egyáltalán bekövetkezik, ha semmi sem zavarja meg, mások viszont, így pl. VALTER TAULI az előre nem látható tényezőkre hivatkozva ítéli meg borúlátóan a helyzetet. ENTWISTLE szerint pedig a nyelvben minden a múlthoz tartozik, a nyelv jövőbeni fejlődése nem látható, miként álalában a társadalom és a kultúra jelenségei sem jósolhatók meg. — A nyelvek szakaszos, stadiális fejlődését hirdető elméletekről (SCHLEICHER, LÉVY, MARR, MEŠČANINOV, BONFANTE) a következő sommás véleményt mondja SEREBRENNIKOV: »Вообще различные стадиальные схемы по причине их недоказанности и несостоятель-

ности не внесли ничего существенного в науку о языке и ни на йоту не улучшили методику применения метода вероятностных предположений в изучении истории различных языков« (44). — A nyelvi rendszer elemeinek kölcsönviszonyairól szólva kétségbe vonja TRUBETZKOYnak ama állítását, miszerint a fonémarendszerben mozgást kiváltó bármilyen változás más hangok változását vonja maga után, melynek eredményeképpen átrendeződik, átalakul az egész rendszer; SEREBRENNIKOV úgy véli, hogy e függési viszony feltárása új lehetőségeket nyitna a valószínűségi hipotézisek alkalmazása terén, de megítélése szerint ez az állítás semmivel sincs bizonyítva, noha bizonyos hangváltozásoknak, de távolról sem mindnek, lehetnek következményeik, s szükségesnek látja mindezen kölcsönös függőségi kapcsolatok gondos tanulmányozását a különböző nyelvek vallomásának alapján. A rendszerben levő üres helyek kitöltését, a szimmetriára való törekvést elismeri a fonémarendszerben végbemenő változások egyik előidézőjeként, a rendszerszerű rekonstrukció módszerét viszont — szemben az újgrammatikusok atomisztikus rekonstrukciós eljárásával — mindössze racionális magot tartalmazónak tekinti, »но ее практическое осуществление вряд ли на данном этапе лингвистической науки представляет примеры, достойные подражания« (46). A nyelvtipológia kezdeteiről, művelőiről és irányzatairól szóló rövidke ismertetésen keresztül jut el SEREBRENNIKOV a nyelvi univerzáliák kérdéséhez, amelyekkel voltaképpen könyve érdemi részében operálni kíván.

Az első fejezet második felében (49—63) a valószínűségi bizonyítékok felhasználásának néhány általános elméleti és módszertani kérdésével foglalkozik, a tudománytörténeti áttekintés után voltaképpen ebben összegezi saját nézeteit és ismerteti vizsgálati módszerét. A szerző több alkalommal hangsúlyozza, hogy bármiféle valószínűségi bizonyíték csak bizonyos törvényszerűségek ismeretén alapulhat. »Поэтому для создания вероятностного обоснования, основной целью которого является вскрытие и объяснение явлений прошлого, фактов истории языка, может быть использовано все более или менее типичное, закономерно повторяющееся или закономерно связанное в языковой системе« (49; az eredetiben kiemelve). A nyelvben sokféle tendencia érvényesülhet, pl. az ökonómiára való törekvés (asszimiláció, sandhi, a mássalhangzó-kapcsolatok egyszerűsödése stb.), az expresszivitásra való törekvés, a nyelvnek az ember pszichofiziológiai képességeihez való igazítása (a túl hosszú szavak lerövidítése stb.). (Itt szükségesnek látom felhívni a figyelmet arra, hogy a nyelvi változások belső hajtóerőiről, mozgatóiról, rendszerszerűségéről stb. igen részletes és bőseges példaanyaggal illusztrált tájékoztatót ad a SEREBRENNIKOV szerkesztette Общее языкознание — формы существования, функции, история языка [Москва, 1970.] műben „A nyelv mint történetileg változó jelenség" című fejezet egy része [i. m. 234—83].) Bizonyos általános jelenség törvényszerű voltának fontos jellemzője előfordulási gyakorisága, és a gyakoriság a legfontosabb ismertetőjegye az ún. frekventáliáknak. A frekventália terminust SEREBRENNIKOV az univerzália pontatlansága miatt kívánja bevezetni: az univerzália címkét ragasztják rá az ún. abszolút univerzáliákra és a nyelveknek csak a többségére jellemző univerzáliákra is. A valószínűségi érvelést szem előtt tartva eltekinthetünk a triviális megállapításokat tartalmazó univerzáliáktól. A korlátozott érvényű, tehát csak a nyelvek egy részére jellemző univerzáliákat lényegüknek sokkal inkább megfelelő vagy azt talán pontosan ki is fejező terminus technicusszal óhajtja megjelölni, ezeket nevezi frekventáliáknak. »Фреквенталия — это единообразный, изоморфный способ выражения внутрисистемных корреляций языковых элементов или однотипный по своему характеру процесс, дающий одинаковые результаты, проявляющиеся с достаточно высокой степенью частотности в различных языках пира« (53; az eredetiben kiemelve). (A világ összes nyelvére — vagy mondjuk így: a n y e l v r e — jellemző unuverzáliáknak a nem abszolút érvényű univerzáliáktól történő elhatárolása mellett foglalt állást G. V. KOLŠANSKIJ is a SEREBRENNIKOV szerkesztette, Общее языкознание — Внутренняя структура языка [Москва, 1972.] címet viselő kötetnek „A nyelvi univerzáliák problémája" c. fejezetében [i. m. 545—60: az univerzáliákkal kapcsolatos irodalom válogatott bibliográfiáját l. uo. 560—1].) A kutatói gyakorlatban az implikációs és a diakrón frekventáliák a legismertebbek. Az előbbi az olyan összefüggések megjelölésére szolgál, mint pl. ha egy nyelvben van egy *a* jelenség, akkor lennie kell egy *b* jelenségnek is, de fordítva nem feltétlenül igaz; az utóbbi, a diakrón frekventália pedig azokat az azonos nyelvi folyamatokat jelöli, amelyek azonos eredményekre vezetnek (pl. az abszolút szóvégi mássalhangzók zöngétlenedése). Különleges figyelmet érdemelnek az olyan tények, mint a változások megfordíthatatlansága (pl. latin *campus* > francia *champ*, de *champ* ≯ *campus*), a változások ciklikus ismétlődésének lehetősége (pl. *č* > *š*, majd később az újonnan — pl. *k*-ból — keletkezett *č* ismét > *š*) és az, hogy a nyelvi változások nem tetszőegesek (pl. **č* ≯ *a*). Fontosnak tartom SEREBRENNIKOVnak a frekventáliák okszági megalapozottságával kapcsolatos követelményét: »Всякая фреквенталия, может быть использована как основание

для вероятностного обоснования только в том, случае если она причинно обусловлена« (58; az eredetiben kiemelve). Így pl. hamis a következő univerzália (GREENBERG): „Ha egy nyelv ismeri a grammatikai nemet, feltétlenül ismeri a grammatikai szám kategóriáját is", itt ugyanis nem találunk semmiféle oksági összefüggést: a nem kategória nem feltételezi a szám kategóriáját. »Когда мы имеем дело с фреквенталей, не имеющей причинного обоснования, то нет никакой уверенности в том, что мы действительно используем закономерность, а не случайность. Грань между фреквенталией и случайностью устраняется только в том случае, когда фреквенталия получает прчинное объяснение« (58—9), mondja SEREBRENNIKOV. A hozzá hasonlóan vélekedő szovjet kutatókra hivatkozva megállapítja, hogy az univerzáliák kérdésével foglalkozó nyelvészeti irodalomban mindinkább megfigyelhető egy olyan tendencia, melynek célja az implikációs kapcsolatokat felhasználó tipológiai kutatás átértékelése. Így pl. a tipológiai kölcsönviszonyok ismeretében egész rendszereket rekonstruálhatunk, vagy pl. a különböző típusú nyelvek érintkezésekor, a „vegyes típusú" nyelvek kialakulásával a bizonyos körülmények közt érvényes implikációs kapcsolatok háttérbe szorulnak, semlegesítődnek. JAKOBSONnak „A nyelvtipológia" c. írásából (Hang — Jel — Vers. Budapest, 1969. 175—85) idézek néhány mondatot, amelyek szemléletesen foglalják össze a tipológia tanulságainak felhasználhatóságát: „. . . mivel járulhatnak hozzá a tipológiai stúdiumok a történeti-összehasonlító nyelvészethez? Greenberg véleménye szerint a nyelvek tipológiája növeli »prediktív (előrelátó) képességünket«, mint hogy egy adott szinkronikus rendszer alapján bizonyos változások nagyon valószínűek lesznek, mások kevésbé, ismét mások pedig gyakorlatilag kizárhatók. Schlegel, az összehasonlító nyelvészet és tipológia előfutára, úgy jellemezte a történészt, mint prófétát, aki visszafelé prótétál. A rekonstruálásban »prediktív képességünk« tipológiai stúdiumoktól nyer támaszt" (i. m. 183), vö. még továbbá USPENSKIJ, Strukturális nyelvészeti tipológia (A nyelvtudomány ma. Budapest, 1973. 419—39) 422—4. — A nyelvi evolúció megállíthatatlan, elemi erejű folyamat, amelyet előre nem látható impulzusok is befolyásolnak. A korábban már emlegetett ökonómiai elvnek egyesek igen nagy jelentőséget tulajdonítanak, ám az ezzel ellentétes hatóerők is nagy súllyal esnek latba. SEREBRENNIKOV szerint a gazdaságossági tendencia a célszerűség elvének van alárendelve, amit így fogalmaz meg: »все неудобное в языке по возможности устраняется, но это же неудобное может в языке появиться вновь как средство устранения другого неудобного« (62). Pl. a diftongusok képzése viszonylag nagy erőkifejtést igényel, ezért gyakori jelenség a diftongusoknak monoftongusokká való egyszerűsödése. Másrészt a hosszú magánhangzót tartalmazó szótagra eső dinamikus hangsúly ugyancsak kényelmetlen, nagy energiakoncentrációval jár, ezért sokszor tapasztalható, hogy ezt a feszültséget a diftongálódás szünteti meg, pl. ősfinn *soo* 'mocsár' > finn *suo*, ófelnémet *tīd* 'idő' > újfelnémet *Zeit*. — SEREBRENNIKOV az elméleti fejtegetések lezárásaképpen elmondja a nyelvi változások prognózisával kapcsolatos véleményét: A nyelvi változások törvényszerűségei csak bizonyos irányú változások lehetőségére, nem pedig szükségszerűségére utalnak, de ha egy potenciálisan lehetséges változás bizonyos kedvezőtlen körülmények folytán egy adott pillanatban nem megy végbe, az még egyáltalán nem jelenti, hogy valamikor később nem valósul meg; egyébként is a jövőben bekövetkező változások előrejelzése sohasem volt fontos a történeti-összehasonlító kutatások gyakorlatában, hiszen a nyelv történeti tanulmányozása a múltra irányítja figyelmünket, a nyelvi jelenségek eredetét post factum kell magyarázni (63).

„A fonetikai változások legtipikusabb frekventáliái" címet viselő, II. fejezetben az alábbi alcímek köré csoportosítva közöl a szerző olvasójával igen hasznos ismereteket: „A szóvég sajátosságai", „A gyengén artikulált hangok eltűnése", „Az energiakoncentráció gyengülése" és „Az asszimilációs hangváltozások". A hangváltozási tendenciáknak, frekventáliáknak olyan bőséges tárát olyan nagy bizonyító anyag felsorakoztatásával közli, hogy mindenről szólni feltétlenül meghaladja egy ismertetés kereteit. Hogy azonban mégis valami képet alkothassunk, egy-két kérdést — teljesen szubjektíven választva — kiemelek: A geminátáták rövid mássalhangzókká egyszerűsödése eléggé általános jelenség, amelyre a számunkra legismertebb példa az U FU *-*pp*-, *-*tt*-, *-*kk*- > magyar -*p*-, -*t*-, -*k*-, de nyelvcsaládunk összes, ma ismert tagjában bekövetkezett ezen geminátáták ugyanilyen egyszerűsödése, kivéve a finnségi nyelveket és a lappot; hasonló fejlődésre más nyelvekből is említ szépszámú példát SEREBRENNIKOV. Az ezzel ellentétes fejlődés — az egyszerű mássalhangzók eredeti nyílt szótag előtti geminálódása — sem ismeretlen, ez pl. a lappban és az olaszban lelhető fel. — A *θ* több nyelvben *s*-szé vált, mutat rá SEREBRENNIKOV, ennek ismeretében már bizton állíthatjuk, hogy a m. *ev*, *hét* vogul, ill. a m *aszik*, *ősz* osztják megfelelőiben a várakozásunkkal ellentétben ta-

lálható *s* a *t*, *l* stb. helyett, a korábbi *ϑ* (< **s*, vö. 93) folytatójaként nem szabálytalan, amint pl. az MSzFE nem túl meggyőzően fejtegeti (vö. HONTI : NyK 74 :23, 76 :369—70). — A magyar nyelv történetéből jól ismert szóvégi vokális zártabbá válása, redukálódása és eltűnése nem egyedül álló jelenségek, ezek egyikére másikára számos nyelvben találunk analóg eseteket.

A III. fejezet „A grammatikai formák néhány törvényszerű frekventáliája" címet viseli. A benne tárgyalt kérdések sokféleségét már puszta felsorolásuk is igazolja, anélkül, hogy akár egy problémát is kiragadnánk : a gyűjtőnevek képzésére szolgáló szuffixumok funkciójának lehetséges változásai, az esetragok funkciójának lehetséges változásai, a főnév és a melléknév megkülönböztetésének egykori hiánya, a névmások némely típusainak képzésében megfigyelhető törvényszerűségek, az 'első' és a 'második' sorszámnevek képzésének sajátosságai, a 11-től 19-ig terjedő számnevek képzésében megnyilvánuló törvényszerűségek, az igei kategóriák (idő, aspektus stb.) képzésének törvényszerűségei, a nyelvi technika megjavítását szolgáló tendenciák hatásától függő változások.

„Az implikációs kapcsolatok és indikátorok" című, IV. fejezet az egymással kölcsönös függési viszonyban levő jelenségeket mutatja be nagy számban és természetesen sok példával. »Отличительная особенность этого типа связей состоит в том, что одно здесь предполагает другое, выступает в роли индикатора сосуществующего явления. Если исследователю известно пока только одно явление, то, зная его потенциально возможные импликативные связи, он может предполагать наличие другого явления« (277). Az implikációs kapcsolatokat két csoportra osztva tárgyalja : statikus implikációk, ezeket a szinkrón koegzisztencia jellemzi ; a kötött változások esetében pedig arról van szó, hogy egy változást egy másik váltott ki. Példák az előbbire : a magánhangzó-harmóniát ismerő nyelvekben nagyobb a palatális és a veláris magánhangzók közti kontraszt, mint a harmóniát nem ismerőkben, vagy : a kevés magánhangzóval rendelkező nyelvekben jelentős számú mássalhangzó van és viszont, vagy az *s* selypített ejtése az *š* hiányára utal (finn, spanyol) ; példák az utóbbira : ha egy nyelvben egy magánhangzó delabializálódik, ezzel egyidejűleg egy másik magánhangzó is ugyanilyen sorsra jut, vagy : az *š* > *s* változás gyakran a *č* > *š* változással függ össze. A nyelv életében lejátszódott folyamatok nem mindig tüntetik el a változást megelőző állapotra utaló jeleket. A múltbéli események nyomait nevezi SEREBRENNIKOV indikátoroknak. Ezeknek két típusát : a közvetlen és a közvetett indikátorokat különbözteti meg. Közvetlen indikátorok pl. a francia liaison, amely a sandhiban megőrízte a szóvégről eltűnt mássalhangzót, a több nyelvből ismert umlaut a lekopott, egykori palatális tővégi magánhangzóról tanúskodik ; közvetett indikátorok : az esetrendszerben jelentkező asszimmetria másodlagos (vö. az indoeurópai és a török nyelvek egyes és többes számú főnévragozását), ha a többes számú személyjelölő szuffixumok homofónok, míg az egyes számban nem, akkor ez arra utal, hogy egykor a többes szám személyeiben is különböző hangalakú szuffixumok voltak használatban(pl. a frízben, bizonyos német nyelvjárásokban) stb. A IV. fejezetet egy rövidke eszmefuttatás zárja le (334), amely a nyelvek érintkezésének a problémájáról és arról szól, hogy mit kölcsönözhet az egyik nyelv a másikból, és mit nem.

A „Következtetések" című fejezet mintegy függelékként csatlakozik az előzményekhez, amelynek célja demonstrálni, miként lehet a valszínűségi bizonyítékokat konkrét esetekben problémák megoldására felhasználni. Ezek közül is legfeljebb csak kiragadok egyet-kettőt, anélkül, hogy elmélyednék bennük : a *z* vagy az *r*-e az eredetibb hang a török és a mongol nyelvekben (RAMSTEDTtal ellentétben arra a következtetésre jut, hogy *z* > *r*), az ablaut megléte bizonyíték-e a kartvel és az indoeurópai nyelvek rokonságára (SEREBRENNIKOV válasza : nem). — Az itt tárgyalt kérdések közt akad egy olyan, amely ellenvetésre késztet: „Az esetrag + személyjel sorrend-e az eredetibb?" (347). Szerinte nem ez az eredetibb az uráli nyelvekben, hanem a személyjel + esetrag, mivel a tárgy valamilyen minőségére utaló szuffixumoknak közvetlenül a tő vagy a bázis mögött a helyük, s ezt igazolja szerinte egy frekventália is (l. még 326—9). Szerinte ezt bizonyítja a cseremisz *kniga-m-en* (tő + Px + Cx), 'könyvemet', ill. *kniga-šte-m* (tő + Cx + Px) 'könyvemben',lévén szerinte a cseremisz *-n* genitivuszrag új (326, 327), a lokális *-šte*(-) rag pedig régi, így ezeknek a személymorfémákhoz viszonyított helye perdöntő. A cseremisz genitivuszrag korával kapcsolatos állítás azonban teljesen téves (l. E. ITKONEN : Tietolipas 20 :71, Kieli ja sen tutkimus 267, HAJDÚ P., BUNyt. 62—4). A szuffixumok alapnyelvi sorrendjéről l. HAJDÚ : i. m. 70.

A könyv voltaképpeni törzsanyagát, a frekventáliákat teljes részletességükben aligha lehetne ismertetni. A példaként kiragadott esetek pár szavas bemutatásával vagy néhány alcím felsorolásával csupán az volt a célom, hogy némi ízelítőt adjak a SEREBRENNIKOV által tárgyalt sokféle izgalmas kérdésből. A frekventáliákat úgyis — hol több, hol kevesebb — nyelvi adatot közölve igazolja, márpedig egy recenzió kere-

teibe nem fér bele azok elismétlése, amikor még az összes, tárgyalt szabályszerűségnek akárcsak egyszerű felsorolása is túlzott feladat volna. Persze a szerző példaanyagát még továbbiakkal is ki lehetne egészíteni, s ezáltal az egyes törvényszerűségek tudományos hitele növekedne, illetve másokat, sajnos, törölni kell (erről l. alább). Való igaz, hogy szépszámú, uráli nyelvekből való példával lehetne növelni a SEREBRENNIKOV-tól összeállított frekventáliák közül nem egynek az értékét, de ezt sem érzem e szerény recenzió feladatának, mindazonáltal egy kevéssé ismert érdekes osztják jelenséggel szeretném kiegészíteni a könyvet. SEREBRENNIKOV közli (320, 324), hogy az igealakok normális szerkezete: „igető + időjel + személyrag", míg az „igető + személyrag + időjel" anomáliának számít. Ehhez hasonló, a szuffixumok sorrendjében tapasztalható anomália van a déli osztják nyelvjárások némelyikében is: A déli osztják nyelvjárások egy részében az alanyi—tárgyas igeragozási rendszert egy másfajta (itt most nem részletezendő) szisztéma váltotta fel, másik részében pedig megőrződött ugyan a kétfajta ragozás, de az eredeti igei tárgyi (dualisi és pluralisi) számjelekkel (*χət*, *ŋət* < **γəl*, *t* < **l*) a főnevek abszolút paradigmájából ismert számjelek (*χən*, *ŋən* < **γən*, *(ə)t* < **(ə)t*) konkurrálnak, miközben az eredetibb „tárgyi számjel + igei személyrag" mellett a jövevény meghonosította az „igei személyrag + tárgyi számjel" sorrendet is: Ko. *pănte-ŋət-ȧm* ['ich lege sie beide'] (JSFOu. 66/2:44), Kr. *seŋkte-ŋət-ȧm* 'ich schlage sie beide' (MSFOu. 128:88), továbbá: Kr. *seŋkte-t-ȧm* 'ich schlage sie' (uo.) ~ Ko. *pănte-m-ət* ['ich lege sie'] (JSFOu. 66/2:44), Kam. *seŋ'te -m-et* 'ich schlage sie' (MSFOu. 128:88), C *seŋkte-m-et* 'ich prügele sie', *seŋke-m-ət* 'ich prügelte sie' (i. m. 57), vö. V *tinil--ăm* ['ich verkaufe sie'] (i. m. 133), Kaz. *măʌ-ʌ-am* ['ich gebe sie'] (i. m. 322). A mofémáknak ez a szokatlan sorrendje, a keleti és az északi nyelvjárások tanúsága alapján is az *əm-χən*, *əm-ət* szekundér jellegét mutatja; erre az érdekes jelenségre különben már STEINITZ is felfigyelt a Ko. nyelvjárásban (l. Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 30:688).

Bármilyen örvendetes esemény is SEREBRENNIKOV ismertetett könyvének megjelenése, nem volna célszerű elhallgatni ennek a feltétlenül hasznos műnek a tárgyi tévedéseit sem; az ilyen hatalmas nyelvi bizonyító anyaggal operáló értekezésbe természetesen hibák is csúsznak be. Az általam felismert súlyosabb finnugrisztikai tévedéseket szeretném kigyomlálni azzal az építő szándékkal, hogy a könyv nem finnugrista használói ne tévesen ítéljenek meg bizonyos jelenségeket. Ezek pedig a következők: 56: A permi és a többi uráli nyelv birtokos személyjeleit aligha lehet mutató névmásokból származtatni, forrásuk ugyanis a megfelelő személyes névmások (1. pl. NyH[7] 114—20, BERRÁR, Magyar történeti mondattan 43—7, E. ITKONEN: Tietolipas 20:79, Kieli ja sen tutkimus 256, HAJDÚ, BUNyt. 68—9). Továbbá a permják *taję* 'ЭТОТ' valóban mutató névmás (~ finn *tämä*, 1. pl. RÉDEI: MSFOu. 150:314), míg a *sija* 'ТОТ' a sg. 3. személyre is utal, sőt az az elsődleges funkciója (~ finn *hän*, 1. pl. SKES). — 64: A **-č*-nek a finnben a *t* az (egyik) folytatója, a *d* azonban legfeljebb a *t* gyenge fokaként jelentkezhet zárt szótagban, vagyis az *odotta-* (*o-dot-ta-*) *-d-*je nem közvetlenül a **-č*-ből ered. — 68: A finnben néhány esetben valóban bekövetkezett az abszolút szóvégi alsó nyelvállású magánhangzók felső nyelvállásúvá fejlődése (az idézett példák egy része jó is), de a lapp *jokkâ* ~ finn *joki* 'река' **joka*, a lapp *giettâ* ~ finn *käsi* 'рука' **kättä* alapalakból való magyarázata teljesen téves (az utóbbiban a szóbelseji konszonantizmus rekonstrukciója sem helyes), a kikövetkeztethető helyes alapnyelvi formák: **jokę*, **käte*. — 117: A FU szókezdő **p*-nek a magyarban nem néha (иногда), hanem ritka kivétellel *f-* a megfelelője (1. pl. HAJDÚ: i. m. 99). — 125: Az Ug. **ϑ* (< **s*, **š*) nem őrződött meg az osztj. Likr. nyelvjárásban, hanem KARJALAINEN itteni nyelvmestere egy aggastyán volt, akinél„Beim Sprechen von *l-* und *s*-Lauten 'lispelte' seine Zunge . . ." (KT XV), vö. még Likr. *ϑuϑ* 'Mund' ~ V *lul*, Vj. *jul*, Trj. *ʌuʌ* stb. (KT 1102), Likr. *ϑăγį* 'Welle' ~ VVj. *lăγį*, Trj. *ʌăγį* stb. (KT 1053). — 126: Az osztj. Vj. VK nyelvjárásokban nem (közvetlenül) az **s-*, hanem annak a folytatója lett *j*-vé (és felső nyelvállású magánhangzó előtt el is tűnt) (a *ϑ* > *j* fejlődésre — esetleg *ʌ*-en keresztül? — egyébként nem találunk párhuzamokat a könyvben, nyilván igen ritka, egyedi változás lehet). — 130: Nemcsak az „északi osztják nyelvjárásokban" (itt is tulajdonképpen csak a Kaz.-ban) van *ʌ*, hanem a keleti nyelvjárások egy részében, a Szur.-ban is (vö. pl. STEINITZ, OstjChr.[2] 11). — 131: COLLINDER a hivatkozott helyen (68—9) nem azt állítja, hogy az U alapnyelvben lett volna *ʌ* (és *l*, *l'*), amely csak az osztjákban maradt volna meg, hanem az *l* (COLLINDER: *l'*) uráli eredetét bizonygatja, amely mellett még volt *l* és *l'*; SEREBRENNIKOV itt olyasmit ad COLLINDER szájába, amit ő nem állított, és tudtommal más sem. — 131: A FU alapnyelvi (szókezdő) **ć* folytatója a (keleti és déli) osztják nyelvjárásokban nem *t*, hanem *t'*, egyébként is az idézett mai uráli nyelvekbeli megfelelések csak nagyon hozzávetőlegesek, míg COLLINDER a hivatkozott helyen (CompGr. 54) p o n t o s a n megadja. — 151: A finn *peltoa* (<

peltoδa*) valóban partitivusi alak, a *pelto* 'поле' alakja, míg a *sokea* 'слепой' (<sokeδa*) nem, ebben ugyanis az *-a* az *-ea* (< **eδa*) képző része (vö. pl. HAKULINEN, SKRK³ 103–4); e szó partitivusa pedig: *sokeata*. — 161: Bármennyire is csábítónak látszik, a vog. *ńaurem* 'дети' (ɔ: 'дитя') és *ńawer* 'жеребенок' egyeztetése a látszólagos szemantikai közelség ellenére éppen jelentéstani okból is erősen kifogásolható, továbbá a 'gyermek' szó csak az északi vogulból ismert, ezért itt szóba jöhet az osztjákból való kölcsönzés (STEINITZ: kézirat), vö. osztj. Ni. Kaz. *ńawrem*, O *ńawrem* 'Kind' (KT 601); az az állítás pedig, hogy a magyar *gyermek* 'дитя' *m*-je valamikor gyűjtőnévképző s a szó eredeti jelentése 'дети, ребята' lett volna, légből kapottnak tűnik (vö. TESz 1128); egyáltalán alapnyelvi **m* gyűjtőképzőt feltenni teljesen megalapozatlan. — 316: Ha az U **š* **s*-en keresztül fejlődött volna a finnben *h*-vá, amint ezt SEREBRENNIKOV állítja, az U **s*-t is *h*-nak kellene képviselnie, ám ez *s* maradt, amint a szerző által hivatkozott műből is kiderül (COLLINDER, CompGr. 57, 98). A finn alapján tehát be kell látnunk, hogy a szibilánsok közül nemcsak az *s*, hanem az *š* is *h*-vá fejlődhet, bár nyilvánvalóan nem épp olyan gyakran. — Van még néhány kisebb jelentőségű észrevételem, amelyeket SEREBRENNIKOV egy-két megállapításával kapcsolatos kételyeim váltottak ki belőlem. 178: »... трудно привести такой пример, который иллюстрировал бы непосредственно происхождение местного падежа, от слова *середина, внутренность*; однако примеров послесложных и предложных конструкций можно привести немало ...« Pedig SEREBRENNIKOV az előbbire is találhatott volna legalább egy példát könnyűszerrel: a magyar belső határozóragok, *-ban/-ben*, *-ba/-be*, *-ból/-ből* történetileg a *bél* szóból (eredetileg: 'vminek a belseje') birtokos jelzős, majd névutós szerkezet utótagja közbülső állomásokon keresztül fejlődtek ragokká (l. pl. BERRÁR: i. m. 35–7). — 243: »Страдательный залог в разговорной речи всех народов употребляется относительно редко.» Akkor legfeljebb az obi-ugor népek nyelve az egyetlen kivétel ... — 246: A FU **k* imperativusjelet (vagy az osztják *-a* imperativuszti végződést) частица-ként tárgyalni terminológiailag semmiképpen sem helyeselhető eljárás, hiszen — tudtommal — ezeket soha senki sem származtatta önálló szóból, segédszóból, vagyis nem tekintették önálló szó agglutinációjának; imperativusi частица-nak lehetne nevezni pl. a *m. hadd* 'пусть, пускай' szót. — 314: Mivel csak azt tudjuk, hogy az U FU *s*-nek a magyarban mind szókezdő, mind szóbelseji helyzetben hanghiány felel meg és az ősmagyar kori változásokkal, állapotokkal kapcsolatosan nincsen semmiféle kézzelfogható bizonyítékunk, SEREBRENNIKOVval ellentétben nem merném olyan biztonsággal kijelenteni, hogy az **s* szókezdő helyzetben **h*-n, szóbelsejiben pedig **δ*-n keresztül enyészett el. — Valószínű, ha SEREBRENNIKOV több finnugrisztikai munkára, mindenekelőtt megbízható résztanulmányokra támaszkodott volna, a fenti kifogásokra aligha kerülhetett volna sor. S ha már a hivatkozott és felhasznált finnugrisztikai szakirodalmat keveslem, meg kell említenem, hogy bár az Uusi Tietosanakirja az én megítélésem szerint is megbízható ismereteket közöl, de a szlovák nyelvre vonatkozó megállapítását (285) mégis célszerűbb lett volna inkább valamilyen szlavisztikai vagy éppen szlovák tárgyú forrásból meríteni.

A könyv többszöri áttanulmányozása után a recenzens az alábbiak szerint összegezheti benyomásait és fogalmazhatja meg véleményét: SEREBRENNIKOV könyve az említett hibák és fogyatékosságok ellenére is értékes munka és rendkívül hasznos kezdeményezésnek tekinthetjük a sok nyelvre érvényes szabályszerűségek összegyűjtése és közreadása folytán. Persze nagyon örvendetes volna, ha a szerző további törvényszerűségek csokorba gyűjtésével, az eddigi bizonyító anyag szigorú megrostálásával és további példák bevonásával, a szintaktikai és a szemantikai frekventáliák felvételével teljesebbé és — mindenekelőtt — megbízhatóbbá tenné művét. Valószínűnek tartom azonban, hogy ez egyetlen ember erejét meghaladó vállalkozás lenne, SEREBRENNIKOV professzornak segítőtársakra volna ehhez szüksége. A fáradságot azonban mindenképpen megérné, ha egy szép napon e könyv átdolgozott javított és bővített kiadását kezünkbe vehetnénk. Addig is, ebben a formájában is bizonyosan hasznára lesz a kutatásoknak, a nyelvfejlődés törvényszerűségeinek prezentálásával ötleteket, közvetett bizonyítékokat kínál ugyanis sokféle eldöntetlen történeti kérdés megoldásához.

HONTI LÁSZLÓ

A nyelv keletkezése

Szerkesztette PAPP MÁRIA. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974. 318. l.

A nyelv keletkezése egyike azoknak a kérdéseknek, amelyek az emberrel foglalkozó különböző tudományágakat régóta izgatják, és amelyeknek megoldásában a tudósok az utóbbi évszázad során keveset haladtak előre. A nyelv képessége az ember különlegez tulajdonsága. Egyetlen emberi képesség tekintetében sem olyan nagy a szakadék as ember és a legfejlettebb emberszabású majmok között, mint a nyelv tekintetében. Ugyanakkor egyetlen képességnek sincs olyan óriási jelentősége a par excellence emberi teljesítmények szempontjából, és különösen az emberi kultúra kialakulása szempontjából.

Az a tény, hogy minden emberfajta rendelkezik a nyelvvel, és a legegyszerűbb emberi közösségeknek is viszonylag fejlett nyelvük van, továbbá, hogy a nyelv eredete teljesen homályba vész, számos idealista nézet számára kínál érveket, és a materialista emberkép megoldásra váró problémája.

Éppen ezért a Kossuth Könyvkiadó nagy szolgálatot tett azzal, hogy kötetbe gyűjtötte össze a kérdéssel foglalkozó modern szakirodalom legfontosabb tanulmányait. Ezzel a problémakört a hazai olvasó számára kiemelte az eddigi esetleges misztikumából. De számos más célt is ért el. Bemutatta a kérdés komplexitását, ismertette a nyelvre és a beszédre vonatkozó antropológiai, élettani, zoológiai és nyelvészeti adatokat, és nem utolsó sorban demonstrálta, hogy a nyelv keletkezésének dilemmáját, amelyet a múlt században a francia akadémia kilátástalan kutatási területnek, éppen azért elhanyagolandónak tartott, a modern tudományos megközelítések legalább olyan fokban feltárták, hogy a kérdés megválaszolása a közeljövő kutatásainak fényében elképzelhetővé válik.

A szerkesztő, PAPP MÁRIA a téma igen jó ismerőjének bizonyul nagyszerű válogatása és kitűnő bevezetője nyomán. A bevezető ismerteti a problémakört, és mintegy anticipálja az egyes tanulmányok főbb mondanivalóját, és ezzel beállítja azokat egységes keretbe. Ennek kapcsán értékeli, minősíti, bírálja is az egyes írásokat. Természetszerűen konklúziókat nem vonhat le, azonban a nyelv keletkezésében a társadalmi tényezők szerepe mellett foglal állást, legalább is implicit módon.

A válogatás igen ügyesen egy áttekintő közleménnyel kezdődik. Ebben SOMMERFELT az ötvenes évek ismeretállásának megfelelően bemutatja az egyes elméleteket. Ezeknek többsége spekulatívü filozófiai természetű, vizsgálati bázisa kevés van. Ezek között nagy helyet kapnak azok a felfogások, amelyek a hangutánzó megnyilvánulások nyelvgeneráló szerepét húzzák alá. Majd CRITHLEY tanulmánya következik, amely az evolúciós folyamatba ágyazza a nyelv keletkezésének problémáját. Ez a tanulmány már hivatkozik arra, hogy az eszközhasználat és eszközkészítés olyan absztrakciókat tett szükségessé az ember számára, amelyek már a nyelv meglétére támaszkodhattak, de amelyek ugyanakkor a nyelv további fejlődését is elősegítették. GREENBERG tanulmánya ugyancsak a evolúciós perspektívát szélesíti tovább, gondolatmenetének nagy érdeme, hogy a nyelv evolúciója helyett a kommunikáció evolúciójára irányítja a figyelmet.

Nagyon érdekes vitába enged bepillantást CHOMSKY írása, majd pedig CHOMSKY nézeteinek bírálata HILARY PUTNAM tollából. CHOMSKY a nyelv „innate" — velünkszületett — magyarázatának híve. Szerinte a nyelvre való képesség velünk született kategóriákon alapszik. Ezt különböző érvekkel támasztja alá, pl. a nyelvi struktúrák egyetemességével, a nyelvtanulás könnyűségével stb. PUTNAM ezt az érvelés izekre szedi, és kimutatja, nem bizonyított, hogy a nyelvtanulás nem magyarázható az ismert tanuláselméletek alapján, nincs tehát szükség a velünkszületett ideák hipotézisére, ezek ugyanis inkább hátráltatják semmint előreviszik a kutatást.

Majd a nyelv biológiájáról szóló informatív tanulmányok következnek, LENNENBERG, MONOD, GAZZANIGA és SPERRY és mások tollából. GAZZANIGA és SPERRY hosszú tanulmánya a két félteke átvágása utáni beszédelváltozásokról ad érdekes képet. COUNT és az előbb említett szerzők írásaiból jól láthatjuk, hogy a nyelv és a beszéd neurofiziológiája is viszonylag mennyire fejletlen terület, ugyanakkor mégis milyen sok adattal és ténnyel rendelkezünk e téren.

Igen hasznos volt felvenni a válogatásba a magyar származású THOMAS A. SEBEOK írását az állati kommunikációról, ez a cikk ugyanis a kommunikációs folyamat GREENBERG által igényelt evolúciós szemléletét valósítja meg, az állati kommunikáció kibernetikai-rendszerelméleti modellje segítségével.

SEBEOK modelljét jól egészíti ki az a tanulmány, amely a csimpánzok jelbeszédre való tanításának izgalmas kísérleteit mutatja be. Kiderült ugyanis, hogy a „digitális" jellegű nyelvre a csimpánz nem tanítható meg, viszont az „analógiás" jellegű ingeralakzatok kommunikációs felhasználásában az állat jelentős eredményeket érhet el. Ez olyan

teljesítmény, amely a nyelvi képesség evolúcióját más megvilágításba helyezheti. E kísérletek elméleti általánosítása még nem történt meg.

Az utolsó tanulmányok antropológiai természetűek, és azt tárgyalják, hogy az ősember csontleleteiből és eszközmaradványaiból milyen következtetéseket lehet levonni nyelvi képességeire vonatkozóan.

A tanulságos kötetet rövid szószedet egészíti ki, amely a ritkább, szaktudományos kifejezések magyarázatát adja meg.

Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy a válogatás kitűnő, és a recenzens nem is tud semmi olyan kiegészítést vagy kritkát hozzátenni a munkához, amely a válogatás készítője elé más feladatot állíthatna. Csupán a tárgy a nyelv keletkezésének problémája kelt néhány olyan gondolatot, amely általában a kérdésre vonatkozó irodalomban nem kap megfelelő magyarázatot. Úgy tűnik, hogy a nyelv keletkezését vizsgáló munkák nem integrálták eléggé az emberszabású majmok kommunikációjára vonatkozó újabb kutatásokat, továbbá azokat a munkákat, amelyek az emberi nem-verbális kommunikációval foglal koznak. A nem-verbális kommunikáció tekintetében pedig az evolúciós diszkontinuitás állat és ember között kisebb. A magasabb rendű állatok kommunikációjában fejlett metakommunikációs struktúrák figyelhetők meg, ezeknek kontextusteremtő hatása nagy. Ez az embernél még fejlettebb, elsősorban a relációnak, mint kontextusképző tényezőnek szempontjából. A metakommunikatív szituációmeghatározás jelentős tényező lehet olyan konszenzusbázis létrehozásában, amelynek alapján közös kódjelek, vokális jelek intézményesedhetnek. Nyivánvalóan ebben conditio sine qua non-ként játszik közre az emberi idegrendszer, elsősorban a nagyagyféltekék, fejlettsége továbbá az emberi hangképzés komplex modulációs képessége és nagymértékű beidegzettsége.

A recenzens gyakran töprengett már azon, valóban annyira nincs-e különbség az egyszerű és a fejlett civilizációk nyelvei között, mint azt a nyelvészek állítják. S ha nincs is nyelvészeti szempontból, nincs-e a fogalomkészlet szemantikája szempontjából mégis. Úgy tűnik, erről nagyon kevés megbízható információnk van, és ez talán a nyelvészek és a kultúrantropológusok szemantikától való idegenkedésének tudható be. A különböző fejlettségi fokon álló nyelvek különbségeinek feltárása talán adhatna új szempontokat a nyelv keletkezésének rekonstrukciójához, noha nyilvánvaló, hogy a legegyszerűbb nyelvek is igen nagy fejlődésen mentek át. De ez áll a primitív társadalmak szerkezetére is, mégis ezeknek tanulmányozásából a társadalmi struktúra evolúciójára vonatkozóan sok adatot nyertünk.

Végül az antropológiai leletek értelmezésében kevéssé érvényesül a kommunikáció szempontja, és a szakemberek viszonylag keveset próbálkoztak azzal, hogy rekonstruálják, milyen kommunikációs folyamatok lehettek szükségesek ezek használatához és készítéséhez. Nem csupán a nyelvi-logikai absztrakció fokának rekonstrukciója kellene tehát, amivel az anthropológusok próbálkoznak is, hanem az absztrakció kommunikációjának körvonalazása kellene. Különböző szimulációs módszerek (pl. számítógépes szimuláció és modellképzés) alkalmasnak látszanak e probléma jobb megközelítésére.

Mindezek azonban csupán az értékes és gondolatgazdag könyv stimulációjára keletkező megfontolások, ilyenfajta irodalom nincs számottevő, tehát a szerkesztő nem is vehetett volna fel ilyent a válogatásba,

Meg kell még említetni, hogy az e kötethez hasonló józan, tárgyilagos, tudományos kiadványok rendkívül jól szolgálják a világnézeti nevelés és propaganda ügyét, sokkal jobban, mint a régebben divatos, deklaratív és a tényeket szívesen mellőző eszmefuttatások. Ezért nagyra kell értékelni azt a perspektívát, amelyet a Kossuth Könyvkiadó nyitott a Munka és emberréválás című kötettel, és amelynek szerves folytatása ez az alapos, időszerű, kiváló kötet.

BUDA BÉLA

Sheila E. Blumstein: A Phonological Investigation of Aphasic Speech

Janua Linguarum. Series Minor 153. Mouton, The Hague — Paris, 1973. 117. l.

Minthogy az afázia olyan patológiás jelenség, melynek nagymérvű beszédtevékenység-szintű kihatása, tünete van, a szerző — jóllehet nem orvos, feljogosítva érezte magát arra, hogy e tünetcsoporttal a nyelvészeti megközelítés felől kiindulva foglalkozzék. Ha az afáziás beszédet közelebbről nézi az ember, felismeri, hogy az afáziás hibák a fonológia, a lexika és a mondattan szintjén jól elkülöníthetően jelentkeznek e szintekre más-más formában vetődve ki. E felismerés méginkább feljogosítást ad a nyelvészeti

megközelítéshez. Az afáziás betegek beszédtevékenységének egyedi eseteit természetesen nem lehet nyelvi eszközökkel vizsgálni, hanem inkább csak azokat a tüneteket, melyek az agy információközlő működésének nagy funkciósávjaival állnak kapcsolatban. Emiatt a szerző tulajdonképpen nem is annyira az afázia gyógyításához szolgáltat kutatásaival hasznos adatokat, mint inkább ahhoz, hogy a nyelvi készségek feltételezett aktivizációs folyamata vajon valóban a feltételezett formának megfelelően valósul-e meg. Egyszerűbben szólva a szerző a beszéd pszicholingvisztikai megvalósulásának képét, modelljét kívánja igazolni, esetleg korrigálni vizsgálataival. Emellett azonban egy immár klinikailag is hasznos vonatkozást tartalmaznak kutatásai: arra világítanak rá, hogy a nyelvészeti elméletek az afázia lényegére és jelenségeire vonatkozóan vajon egybeesnek-e a klinikai vizsgálatokból leszűrhető elméletekkel, modellkoncepciókkal.

A szerző bizonyos elméleti és afáziakutatás-történeti áttekintés után — mely témában való jártasságát a kötetben előforduló számos idézett szerző munkájának alapos ismerete igazolja — a fonémák statisztikai elemzésével kezdi kötetének érdemi részét. Megállapítja, hogy a nem beteg személyek és az afáziás betegek hanghasználati gyakoriságában (angol nyelvű betegek!) nincs alapvető különbség. (Az *r* hang gyakorisága valamivel nagyobb az afáziásoknál, az *η* hangé viszont valamivel csekélyebb — de mindez nem túlságosan szignifikáns tünet.) Jelentős hangstatisztikai adatra bukkanunk az afáziásoknál viszont akkor, ha azt vizsgáljuk, hogy a hangok ejtésében elkövetett hibák gyakorisága miként viszonyul az illető beszédhang (angol) adott nyelvi általános gyakoriságához. A hibázás —mint kiderült — fordítva arányos a beszédhang gyakoriságával. (Az angolban a leggyakoribb fonéma a *t*, ennek ejtését vétik el viszonlag legkisebb mértékben az afáziások!) Minthogy az angol köznyelvben előforduló fonémagyakoriságra nézve több statisztika is készült, megemlítjük, hogy Blumstein a P. B. Denes-féle gyakorisági adatokkal dolgozott, ami „On the Statistics of Spoken English" címmel a Journal of the Acoustical Society of America c. folyóiratban (35[1963]: 892—904) jelent meg.

A fonémagyakoriság vizsgálatát a szerző nem szélesítette ki olyan kérdésfelvetéssel, hogy melyek a leggyakrabban elvétett hangkapcsolatok. A fonológiai oppozíció-elvekre épített vizsgálata elsősorban az egyes hangok elkülönített vizsgálatát tette lehetővé. Később azonban — mint majd látni fogjuk — a hangok egymásrahatásának (hangátvetés stb.) jelenségeit is vizsgálni fogja, ám a hangkapcsolatoknak más hangkapcsolatokra való hatásáról már nem lesz szó. Mindez bizonyos hiányosság a kötetben. Az sem szerencsés metodikailag, hogy e fonémastatisztikai vizsgálatokat a szerző az összes afáziás típusra vonatkozóan összevontan végzi. Ez az összevont vizsgálat később feloldódik: később gondosan érvényesíti a szerző az egyes afázia-típusok elkülönített vizsgálatának elvét. Nézzük futólag, hogy milyen afázia-típusokat különít el egyáltalán a szerző és nézzük meg kissé közelebbről azt is, hogy milyen módszerrel végezte kutatását!

Blumstein — a klinikai gyakorlat alapján — három afáziával számol: a B r o c a - f é l e (megtartott szómegértés mellett a szavak kiejtésére való képtelenség = expressiv afázia) afáziát, a W e r n i c k e - f é l e (emlékképek elveszése, a szómegértés hiánya) afáziát és az ún. vezetéses (ill. conductiós) a f á z i á t (a motoros és szenzoros beszédközpont közötti kapcsolat megszakadása) különbözteti meg. R. Jakobson — mint ismeretes — több alkalommal foglalkozott az afázia nyelvészeti vonatkozásaival, de ő valamelyest más tipológiát használ: az efferens (anterotemporális mezőben fellépő), a dinamikus (frontális), az afferens (postcentrális), az amnesztikus (centrotemporális), a szenzoros (posterotemporális) és a szemantikus (parietális) afáziákat különbözteti meg. (Vö.: R. Jakobson: Hang — Jel — Vers c. kötetében „Az afázia nyelvi tipológiája" c. dolgozat anyagát 204—226 és itt főleg a 222—223 l.)

A Broca-féle afázia lényege, mint említettük, a kiejtés zavara: ez a zavar, további elemzés eredményeként, egyrészt fonetikai (olyan hangokat képez a beteg, melyeket végeredményben nem lehet egy adott nyelv hangjának tekinteni, vagy az egyes hangok artikukációs mechanizmusa módosul, de a hang azonosítható marad), vagy fonemikus (hibássá válik a beszélő hangrendszerében a fonemikus oppozíciók, a fonemikus megkülönböztető jegyek összefüggés-rendszere). A szerző, jelen tanulmányában, csak a fonemikus zavarokkal fog foglalkozni, mivel a fonológiai szempont ezek kiemelt vizsgálatát teszi szükségessé. A Broca-féle afáziában szenvedőkre gyakran az is jellemző, hogy beszédük „távirati stílusú": hiányoznak belőle a névelők, a kötőszavak, a vonatkozónévmások stb. (A jelentések felfogásának készsége ép marad.) A W e r n i c k e - f é l e afáziában szenvedőkre a megnevezési vétségek, az utánmondás nehézségei és a folyamatos beszéd megértésének zavarai jellemzők. Minthogy a szavak megtalálásában e betegeknek nehézségeik vannak, gyakran tapasztalunk beszédükben a megnevezendő tárgyakra, jelenségekre vonatkozó bonyolult körülírásokat, sőt új szóképzéseket. Egyikemásika ezen szóújításoknak az anyanyelv jelentéstani rendszere alapján érthetetlen is

lehet a hallgató beszédpartnerek számára. — A vezetéses afáziában szenvedők általában nehezen tudják elismételni a hallott szövegeket, jóllehet beszédmegértésük, sőt spontán beszédkészségük is többnyire sértetlen marad. Bizonyos megnevezési nehézségeik is vannak. Spontán beszédük, jóllehet folyamatos, sajátos jellegzetességeket mutat: fonemikus helyettesítések, ritkábban szóhelyettesítések (szinonímák, egyénileg képzett szinonímák). Az az agyi mező, melynek működése ezen afázia-típus esetén sérültté válik, nem egyéb, mint a Wernicke-mező és a Broca-mező közötti kapcsolat fenntartását ellátó agyi terület, erre a tényre utal a „vezetéses afázia" elnevezés is.

A szerző vizsgálati módszere a következő volt: kórházi afáziás betegeknek kérdéseket tett fel (Hogy érzi magát? Hogyan került ide? Mit csinál nap mind nap? Milyen az ellátás? Nős? Férjezett? Vannak gyerekei? Mikor járt iskolába? Mi volt a kedvenc tantárgya? Mit szeretett legkevésbé? Mi a foglalkozása? Szakképzettsége? Van hobbija? Mi ez? Szeret olvasni? Szereti a tévét? Szeret moziba járni? Szeret sportolni? Mit sportol? Milyen nevezetesebb eset, esemény-mozzanat történt Önnel a napokban? Utazási élményei?) és a válaszokat mágnesszalagra vette. Legalább 2000 szóra volt szükség egy-egy beteg részéről ahhoz, hogy az elemzési munkát egyáltalán meg lehessen kezdeni. E 2000 szóba az ún. formaszók (névelő, kötőszó stb.) nem számítottak bele. 2—9 társalgási alkalom volt szükséges a kívánt kontextus-mennyiség elnyeréséhez. Ha a beteg fáradtnak tűnt, a vizsgálatot nyomban egy következő alkalomra halasztották. 17 beteget vizsgált nyelvileg a szerző. Ezek közül 6 Broca-féle, 5 vezetéses és ismét 6 Wernicke-féle afáziában szenvedett.

A következő nyelvi jellegzetességeket vizsgálta a szerző: A) fonéma-helyettesítés, pl. a *teams* 'csoportok' hibás *kimz* ejtése. B) egyszerűsítés, pl. a *French* 'francia' szó ejtésének lerövidítése *fencs*-re. C) megtoldás, pl. a *papa* 'papa' szó ejtése *papra* hangtoldásos alakra való átalakítással D) fonémakörnyezeti hatások: 1. intra-morfémikus hatások, pl. a *Crete* 'Kréta szigete' kiejtésekor a földrajzi név végén levő *t* előrevetítése úgy, hogy végeredményben *trit* ejtésforma keletkezik. 2. inter-morfémikus hatások, pl. a *roast beef* 'marhasült' szókapcsolat hibás *rof bif* hangzású ejtése. 3. metatézisek, pl. *degrees* 'fokok' hangátvetéses *gidríz* alakú ejtése. — A hibatípusokról a szerző táblázatos áttekintést is ad (vö. 4. táblázat).

A fenti módszert alapul véve a szerző — az előzetesen nyújtott fonéma-statisztikát elhagyva — most már nem összevontan vizsgálja a fonémamegoszlást és a fonémahasználati hibákat, hanem az egyes afázia-típusokra és az egyes hibázás-típusokra széttagoltan. De még e ponton sem talál szignifikánsan szembetűnő eltéréseket; az imént A—D pontokba foglalt hibázások minden egyes afázia-típusnál előfordulnak, sőt még a %-os egymáshoz viszonyított arányuk (a hibázás-típusok csoporton belüli egymáshoz viszonyításáról van szó) is eléggé hasonló konfigurációt mutat. Pusztán a hibázások száma tekintetében van nagy eltérés: a Broca-féle afáziások 1993 hibázására, a vezetéses afáziában szenvedőknél 590 és a Wernicke-féle afáziásoknál 219 hiba esik.

Immár a fonológiai rendszerrel kapcsolatos Blumsteinnek az a kérdésfelvetése, hogy mely hangzó-jellegzetességek esetében gyakoribb és melyeknél kisebb számú a hibázások száma. Jakobson hierarchia-rendszerét (fonológiai rétegződés-rendszerét) fogadja el a megkülönböztető jegyek szintjén. Megállapítja, hogy az afáziás hibák azon hangzóknál a leggyakoribbak, melyek csak egyetlen megkülönböztető jegy vonatkozásában térnek el más hangzóktól. További megfigyelés, melyre Blumstein épített, a megkülönböztető jegyek szintjén az, hogy egyes hangzó-jellegzetességeket a gyermek nyelvi fejlődésének immár korai szakaszán biztonsággal érzékel és alkalmaz, más jellegzetességek érzéklésére és alkalmazására csak élete későbbi szakaszán jön rá. Blumstein felismerte, hogy az afáziások hibázásai ott jelentkeznek legkissebb számban, ahol fejlődésileg ősi (korán elsajátított) hangzó-sajátosság szerepel megkülönböztető jegyként, s attól függően egyre gyakoribb a hibázások száma, minél később beidegzett hangzó-sajátosságról — mint megkülönböztető jegyről — van szó. Jóllehet a hibázások száma — mint fent már utaltunk erre — afázia-típusonként más és más, e hibázási összefüggést midegyik típusnál egyaránt megfigyelhetjük — állapítja meg a szerző. Jóllehet Jakobson nem hangoztatta a megfigyelt törvény minden afázia-típusra való érvényességének tényét, a beidegzés fejlődéstani időpontja és az afáziás beszédfelbomlás közötti fordított arányú viszony meglétét már igen korán (előadás a V. Nemzetközi Nyelvészkongresszuson, vö. Hang — Jel —Vers c. kötet 74—90. lapjait s itt a 81. l. anyagát) felismerte.

A megkülönböztető jegyek — mint közismert — bizonyos csoportokba rendezhetők, s e csoportokon belül az egyes fonémák lehetnek megjelöltek (marked) és megjelölet-

lenek (unmarked). Így az *m*, a nazális hangok sorában megjelöltebb, mint az *n*; a zárhangok csoportján belül viszont a *b* megjelöltebb, mint a *d*; és a *p* is megjelöltebb, mint a *t* stb. Nos a szerző azt figyelte meg, hogy az afáziás beszédhangrendszer-felbomlás esetén a hangokat úgy helyettesíti az afáziás más hangokkal a szón belül, hogy az egyazon csoportba tartozó hangok megjelöltebb tagjai adják át helyüket a csoportban levő meg nem jelölt tagoknak, vagy esetleg más hangcsoport meg nem jelölt tagjainak. Így az *m* adott szavakon belül viszonylag könnyen helyettesítődik *n*-nel. Persze csak a nagy számok törvénye igazolja a fenti tendenciát, mivel — csekélyebb számban — az ellentétes irányú hangcserék esetére is van példa. Sőt, mint BLUMSTEIN kimutatta, ez a tünet (ti. a megjelölt hang helyettesítése meg nem jelölt hanggal) a vezetéses afáziásoknál nem is szignifikáns, csak a másik két afázia-típusban szenvedőknél, ezeknél viszont a tendencia mértékét tekintve szinte alig van eltérés (3%-os differencia mind a megjelölt hangzónak meg nem jelölttel való helyettesítése, mind a meg nem jelöltnek megjelölttel való helyettesítése arányában).

Meg kell állapítani, hogy a fonéma-használatban az afáziásoknál megfigyelhető hibák bizonyos specifikus kontextushoz kötöttek-e, és hogy hiba-típusokon belül (vö. az előbbiekben A—D pontban felsorolt hibázás-típusokat) kontextushoz kötöttek-e. Kontextus itt persze szótagon belüli hang-kontextus, tehát egyszerűen a hangkapcsolat szót is használhattuk volna megjelölésére. A szerző megállapította, hogy az afáziások esetében, jóllehet gyakrabban, de viszonylagosan mégis egy-egy adott hang-kontextuson (pl. *CVC; C*, ill. *V* = mással-, ill. magánhangzó) belül a nem afázisokhoz hasonló arányban (jóllehet nem hasonló számban) fordulnak elő fonémahelyettesítések. (A legkevésbé komplex a *CV* hangkapcsolat!) A hibás fonémahasználat egyszerűsítési és megtoldási eseteit tárgyalva megállapítja, hogy az egyszerűsítés úgy jelentkezik, miszerint a szótagból az afáziás kiemeli (eliminálja) a megjelöltebb fonémákat és helyén hagyja a meg nem jelölteket. A megoldás eseteinél pedig mindig a hangkörnyezet magyarázza meg a megtoldást (pl. az *otherwise* 'másképpen' *əðəvaiz* helyetti *əlðə vaiz* ejtésénél). Itt már jelentkezik az a jelenség, amit BLUMSTEIN a kötet végén a puszta fonológiai megközelítés értékelése kapcsán is felemlít, ti. az, hogy nemcsak a szótagon belüli hangkörnyezet, hanem egyáltalán a szavakon és az egész mondaton belüli hangrendszer-összefüggés kihat arra, hogy mi történik afáziás beszéd esetén egyetlen hanggal. Itt, az említett példában az *other* azért is bővülhet egy *l* hanggal, mert így az igen gyakran előforduló ang. *older* melléknévi középfokhoz kerül hangzásilag közelebb. A szókapcsolat, a morfológiai és a mondattani összefüggések afázia-fonológiai hatását egyébként a legutolsó eredménybemutató alfejezet igazolja leginkább, miként erre az imént utaltunk is. Ebben az alfejezetben a fentebb D pontba utalt „környezeti hatások"-ról esik szó: intra- és inter-morfémikus hatások, hangátvetés stb. Így összegezi a szerző metodikai értékelését e „környezeti hatások" vizsgálatára vonatkozóan: „The phonological system of the language cannot be properly understood without regard to both the paradigmatic and syntagmatic relations of phonology and the dynamic integration of the two". (A nyelv fonológiai rendszerét nem lehet megérteni a fonológia paradigmatikus és szintagmatikus kapcsolatainak, valamint e két terület dinamikus egybefoglalása következményeinek tekintetbe vétele nélkül.) (BLUMSTEIN: 72) Ezzel a megállapítással a nyelvészeti ihletettségű afázia-kutatások előtt újabb távlatokat nyit.

A kötet végén — egy kisebb alfejezetben — az afázia klinikája szempontjából hasznos következtetéseit és külön fejezetben pedig a fonológiai elmélet szempontjából értékesnek ítélt konklúzióit összegzi a szerző. Megismétli pl. itt is azt a megállapítást, hogy az afáziás hibák azon hangzóknál gyakoribbak, melyek csak egyetlen megkülönböztető jeggyel különülnek el másoktól, és ritkábbak, ahol a hangokat több megkülönböztető jegy kapcsolja másokhoz. Az a bináris alapú jellemzés, amit a fonológia az egyes hangok működésének leírására alkalmaz, hasznos elvnek bizonyult és az afáziás betegek nyelvi megnyilatkozásainak elemzése, a hibázások kiértékelése megerősítette ennek a megkülönböztető jegyekre alapozott elemzésnek a létjogosultságát. — A megjelöltség (markedness) is szerencsésen felhasználható szempont volt. Jóllehet e téren — úgy látjuk — még a fonológia részéről sok további kutatási eredményre van szükség. Ha ezek a további kutatások kiteljesednek, remény van arra, hogy a fonéma-osztályok kapcsolatát egymáshoz, ill. ezek helyét az egész fonológiai rendszeren belül legsikeresebben ezekkel a megjelöltség-vizsgálatokkal határozhassuk majd meg. De e téren máris eredményei vannak BLUMSTEINnek: ezekre hivatkozva tör pálcát e megközelítési metodika mellett.

Meg vagyunk győződve affelől, hogy az afázia nemcsak nyelvi szinten jelentkezik, hanem hogy minden nyelvi síkú afázia-jelenségnek, de legalábbis a motoros (Broca-féle) afázia minden jelenségének van egy paralell-tünete a mozgások szintjén: mozgásrövidí-

tések, mozgásredundancia, esetleg mozgásátvetések (egy később szükséges mozdulat sorrendben korábban történő megvalósítása stb.). Érdekes lett volna e vonatkozásokat is belekapcsolni a vizsgálatba: így az általános nyelvi-mozgásbeli viselkedésmodellhez szolgáltathatott volna adatokat, megfigyeléseket a tanulmány.

Jóllehet BLUMSTEIN tanulmánya meglehetősen „JAKOBSON centrikus", a szerző helyesen választotta ki JAKOBSON ötletei közül azokat, melyekre egy ilyen fent bemutatott vizsgálatot építeni lehet. Így munkája, amit bibliográfia és tárgymutató is kiegészít, s melynek tartalmi gazdagságát talán sikerült némileg érzékeltetnünk, hasznos gazdagodást jelent a nyelvészeti vonatkozású afázia-irodalomban.

BÜKY BÉLA

Paul L. Garvin: On Machine Translation

Selected Papers

Mouton, The Hague 1972. 142 l.

Van még egyáltalán gépi fordítás (GF), vagy e könyvvel a jeles kiadó szép fejfát kívánt állítani egy halottnak? Nem jelentett-e visszavonulást a GF-tól az, hogy annak egyik szovjet úttörője 1967-ben következetesen „automatikus" fordításról beszél, melyben nem a gép a lényeges, hanem egy olyan teljesen formális és minden részletében explicit nyelvleírás, amely elméletileg akár gépen is megvalósítható? (L. [4], erről folyóiratunk hasábjain: NyK. 69:451—454.) Nem hasonlatosak-e a GF-munkálatok az alkímiához: az aranycsinálás (= gépi fordítás) ott sem sikerült, nem is sikerülhetett — ám rengeteg érdekes megfigyelés halmozódott föl és végül egy új tudomány, a kémia megszületéséhez (= számítógépes nyelvészet) vezetett? — Izgalmas tudománytörténeti vállalkozás lenne az ilyen és efféle kérdések megválaszolása. Ha a mi kultúránkban a legújabbnak tűnő kutatási irányok mindig fellelhető korai előzményeitől eltekintünk (esetünkben ez például legalább LEIBNIZig s akár a mi KALMÁR GYÖRGYünkig megtehető: kisebb-nagyobb jóindulattal valószínűleg minden területen fellelhető „magyar" ős is), a mai GF épp hogy húsz éves múlt: 1954 januárjában fordított először, az ott szokásos hírverés mellett, egy IBM-gép oroszról angolra (ha ugyan nem már 1953. májusában egy londoni gép: vö. [4], 1298-as tétel alatt). Az ezt követő évtizedben nyelvészek által talán még soha a tudománytörténet során nem látott aranyeső hullott a GF elősegítésére: 1956—1965 között csupán az Egyesült Államok központi állami szerveitől 20 millió dollár (vö. [3], 107—112). Vajon épp az USA-ban mekkora szerepet játszott e csodálatos bőkezűségben az őket 1957 őszén ért „sputnik-stress"? (És megfordítva: Vajon a Szovjetunióban mekkora szerepet játszottak ezek az USA-beli eredmények vagy vélt eredmények az új nyelvészeti irányzatok megjelenésénél? Tény az, hogy a szovjet matematikai referáló folyóirat már 1954-es 10. számában, tehát alig néhány héttel-hónappal az említett New York-i bemutató után, beszámol az első GF-kísérletekről; a „Priroda" c. folyóirat 1955-ös 8. száma hoz erről egy rövid közleményt Ljapunov és Kulagina tollából; a „Voprosy jazykoznanija" meg 1955-ös 6. számában — és az ún. „strukturalista vita" ugyane folyóirat hasábjain az 1956-os 5. számban indul el.) Vajon csak a pénz hajtotta-e a kutatókat vagy sokkal inkább az az európai-amerikai tudományosságban mindig élő igény, hogy a tudós közvetlenül hasznos legyen? (A legtöbb országban azért nem volt az USA-belihez hasonló „aranyeső", sőt fordítva: a kutatók saját közvetlen anyagi érdekeiket félretéve kezdtek ezzel az üggyel foglalkozni — valószínűleg erőltetett lenne úgy folytatni: „no persze, egy későbbi nagy pénz vagy hatalom reményében".) S ezekhez az általános kérdésekhez óhatatlanul hozzákapcsolódnak saját „nemzeti" kérdéseink: Vajon, ha a Szovjetuniónak olyan sürgős volt ezekről az amerikai eredményekről (is) tudomást venni — mely nagyhatalmi álmok ringathattak bennünket még évekig ezt követően, mely elképzelések anyanyelvünk világnyelv-voltáról és/vagy népgazdaságunk zártságáról, hiszen erről az egész kérdéskomplexusról soká nem kívántunk tudomást venni?

A kérdések puszta felvetésével kívántuk a szélesebb kontextust megteremteni GARVIN itt ismertetendő könyvéhez. Maga a kötet a jeles (ha úgy tetszik: magyar származású — bár ő talán inkább szlovákiainak mondja magát) szerző kilenc, 1956 és 1968 között e témakörben megjelent tanulmányát tartalmazza. Nem időrendben, hanem bizonyos laza tematikai csoportosításban: az I. csoport (egyetlen, 1963-as tanulmányával,

mely eredetileg az [1]-ben jelent meg) éppen a „Context" alcímet viseli ugyanebben a szélesebb értelemben — tulajdonképpen inkább „background"-ot kellett volna itt írnia a szerzőnek, amennyiben a GF szélesebb nyelvészeti-tudományos hátteréről ír benne. A II. csoport szintén csak egyetlen cikket tartalmaz, azt az elvi eredményt és egyben vitát, amelyre a szerző GF-munkái során jutott; erről alább még szólunk. A legterjedelmesebb III. rész a GF történetével foglalkozik az említett 1954-es „Georgetown-IBM"-kísérlettől a szerző ún. fulcrum-módszeréig, annak 1968-as megfogalmazásában. Végül a IV. szekció, két 1962-es tanulmánnyal, összecseng az I.-vel: a GF szélesebb nyelvészeti implikációit tárgyalja. E törzsrészt egyfelől a cikkek eredeti megjelenési adatai és egy e gyűjtemény elé írt rövid bevezetés; másfelől tárgy- és névmutató teszi teljessé. Az egész kötet kontextusát mi tegyük teljesebbé azzal, hogy felhívjuk a figyelmet a szerző egy korábbi cikkgyűjteményére, melyben általános nyelvészeti-módszertani jellegű írásait egyesíti — igaz, azok sem függetlenek a GF-tól (vö. [2]); továbbá arra, hogy legutóbb a [8] cikkgyűjtemény közölt egy (ebben a kötetben nem szereplő) számítógépes tárgyú cikket a szerzőtől magyarul, ugyanott Szépe György magvas értékelésével Garvinról.

Az ismertetendő mű szerkesztési elveihez leszünk hívek, ha nem a kötetbeli sorrendben vesszük elő cikkeit, hanem néhány gondolat köré csoportosítva utalunk a szerző álláspontjára és fűzünk ahhoz némi megjegyzéseket.

A (természetes) nyelvi adatok gépi feldolgozása szinte tevékenységének kezdetétől fogva a maga teljes szelességében érdekelte a szerzőt. E kötetben közölt három közvetlenül idevágó cikke alapján (A Linguist's View of Language Data Processing [1963]: 15—39; Degrees of Computer Participation in Linguistic Research [1962]: 117—123; The Impact of Language Data Processing on Linguistics [1962]: 124—133) a következő kép rajzolódik elénk. A nyelvi adatokat egyrészt „öncélúan", a nyelvészeti kutatás céljából lehet gépi úton feldolgozni: az automatikus beszéd- és alakfelismeréstől a konkordanciák és egyéb szótár-féle művek létrehozásán át az automatikus szintaktikai elemzésig és bizonyos tesztek (mint a „kihagyás-teszt") elvégzéséig sok minden gépre bízhatóságának a kérdését meg lehet vizsgálni. Másrészt alkalmazni lehet az így s a nyelvészet egyéb eszközeivel nyert adatokat a GF, a gépi kivonatolás, információvisszakeresés területén. — Tegyük ehhez hozzá a következőket. A nyelvészeti kutatás területén a szerző igen szellemesen megkülönbözteti a pusztán „könyvelő" jellegű (sok adat rugalmas nyilvántartása) és a tulajdonképpeni nyelvi elemzésre való felhasználást, nyilvánvalóan ez utóbbit tartva nemesnek, „igazán méltónak" géphez és kutatóhoz egyaránt. Mégis, hazai és némi külföldi tapasztalatot véve figyelembe, azt kell mondanunk, hogy eddig az igazán intelligens elemző munkára a gépeket kevés eredménnyel tudtuk befogni. Ha csak nálunk lenne ez a helyzet, azt mondanánk: mert a mi gépeinken használható programnyelvek nem eléggé alkalmasak nyelvész-célokra; ám hasonló a helyzet ott is, ahol speciális, nyelvész-feldolgozást és -kutatást szolgáló nyelveket használnak. Ezért talán inkább úgy áll a dolog, hogy előbb még sok tennivalónk van a „könyvelés", az „anyagnyilvántartás" terén, ahol a gépek valóban jó segítségünkre voltak eddig is, sőt esetenként nélkülözhetetlenek voltak; ezt követően fogjuk valószínűleg intelligensebb munkára is nagyobb mértékben fogni őket. Igen hasznosaknak ígérkeznek az olyan gépi félkésztermékek, mint a konkordancia, szemben az olyan, első pillanatra intelligensebbnek tűnő, termékkel, mint amilyen egy szóalakgyakorisági tár (erről vö. Nyr. 99: megjelenés alatt). Az alkalmazások területén Garvin valóban szinte mindenre gondolt és előre is látott, napjainkig. Talán egy dologról feldekezett meg: ez a nyomdaipari alkalmazás, a fényszedés teljes automatizálása, ahol sarkalatos pontként vetődött fel az elválasztás szabályainak programozása. Ez persze megint egy igen szerénynek látszó feladat (szemben, mondjuk, az „intelligens", „igazán méltó" gépi kivonatolással, GF-sal stb).: de azért ezt is meg kellett oldani, és, ahogy az lenni szokott, a különféle megoldások elvileg sem voltak tanulság nélküliek (az amerikai tapasztalatokról vö. [3], 113—117; egy előzetes magyar vizsgálat: Takács: Nyr. 95:407—413).

A GF bölcsőjénél ott bábáskodott szerzőnk is. (Az egész munkálat irányítója akkor L. Dostert volt.) Ezért különösen érdekes eredetileg 1967-ben megjelent cikke, melyben értékeli e kezdeti lépést (The Georgetown-IBM Experiment of 1954: An Evaluation in Retrospect 51—64). Eszerint a jól körülhatárolt, realisztikusan meghatározott feladat érdekes nem-numerikus (Garvin ugyan „non mathematical"-t ír — 51. l. —, de ez talán nem egészen pontos) programozási feladattá nőtte ki magát. Máig (= 1967) is érvényesnek tartja szerzőnk azokat az alapelveket, amelyekből a kísérlet (inkább hallgatólagosan, mint kimondva) kiindult: a GF lényegében döntési feladat, a döntések szelekciósak és rendezésiek [ti. meg kell találni a megadottak közül a megelelő szavakat, végződéseket stb. és ezeket helyes sorrendben kell kiadni], a fordító

algoritmusnak fel kell ismernie a döntési pontokat és az ezekre utaló elemeket (erről alább). Tekintettel arra, hogy ma már nem is olyan könnyű hozzájutni a kísérletben szereplő egyes mondatokhoz (GARVIN csak a kiinduló oroszokat közli: 62—64. l.) és azok angol fordításához, ahogy azt a gép akkor kiadta (Voprosy jazykoznanija i. h. 147, továbbá [3], 23. l.), álljon itt néhány példa, saját magyar (emberi) fordításunkkal megtoldva (transzkripció az eredeti kísérlet szerint): KACHYESTVO UGLYA OPRYEDYELYAYETSYA KALORIYNOSTJYU — The quality of coal is determined by calory content 'A szén minőségét kalóriatartalma határozza meg'; TOL PRYIGOTOVLYAYETSYA YIZ UGLYA — TNT is produced from coal 'A trotil szénből készül'; MYEZHDUNARODNOYE PONYIMANYIYE YAVLYAYETSYA VAZHNIM FAKTOROM V RYESHYENYIYI POLYITYICHYESKYIX VOPROSOV — International understanding constitutes an importan factor in decision of political questions 'A nemzetközi megértés fontos tényező a politikai kérdések megoldásában'.

A fulcrum-módszer legelső nyomtatott említése alkalmasint 1957-el datálódik (vö. [4], 952. tételszám alatt); itt egy 1960-as és egy továbbfejlesztett, 1968-as publikáció képviseli, bár e két helyen kívül is szinte mindenütt ott van a szerző gondolatrendszerében. Magyarul talán támpont-módszernek lehet nevezni. Eszerint ugyanis az automatikus elemzés nem egyszerűen balról jobbra halad, nem a szótárban rögzített információk alapján egy a nyelvtantól és így az egyes konkrét nyelvektől független algoritmus végzi el az információk előre várható összeegyeztetését (predictive analysis — I. RHODES, majd A. OETTINGER, vö. [4], 292—300. l.), hanem egy a konkrét nyelvtől függő analízis során először a legtöbb támpontot nyújtó elem emelődik ki, majd ezt követően a további, az elemzéshez támpontot nyújtható szavak. Az oroszban például a ragozott ige bizonyul a legtöbb támpontot nyújtónak, majd a tőle függő főnevek, és így tovább. Egy-egy ilyen támpontnál mindig valamely döntés születik, e döntések során az algoritmus megszemléli a döntéshez hozzájáruló egyéb elemeket is. A támpont-módszer tehát szerzőnknél szervesen összekapcsolódik „kétrészes" megközelítési módjával (bipartite approach: 43. l. és passim), amely szerint ugyanis a szótár az egyik rész és a konkrét nyelvtannal egybeépített analizáló algoritmus a másik. Ez a felfogás arra az általánosabb elképzelésre épül, amely szerint egy nyelvi elemző algortmusnak nem hogy kontextusra érzékeny grammatikára kell épülnie, hanem képesnek kell lennie az elemzés során egyre inkább érzékennyé válnia a kontextusra; a „háromrészes" megközelítés, ahol a szótáron kívül külön van a nyelvtan és külön egy elemző algoritmus, erre nem képes (vö. itt 45; a kontextusra érzékeny/nem érzékeny grammatikák plasztikus leírását egyébként l. [5], 63 kk.). A támpont-módszer rendkívül dinamikus, célratörő — de egyben talán nagyonis az olyan erősen ragozó kiinduló nyelvhez tapad, mint amilyen az orosz. (GARVINnál nem találtam utalást arra, hogy hogyan talál elemzéséhez támpontot, majd további támpontokat, egy olyan nyelv esetében, amilyen például az angol.)

Az algoritmizálás és a heurisztika elvi és gyakorlati viszonya szintén vissza-visszatérő probléma a szerző számára; bizonyos gyakorlati szempontból kapcsolatos a támpont-módszerrel is nála. A nyelvi elemzés során ugyanis nem lehet mindent algoritmizálni, mondja a szerző. Vagy, pontosabban: természetesen mindent algoritmizálni kell (ami nincs algoritmusba foglalva, az nem oldható meg automatikusan), de bizonyos pontokon helyet kell hagyni a próbálkozó döntéseknek. Mint ahogy a sakkjáték minden lehetséges helyzetét gyakorlatilag nem lehet bevenni a programba — mondja GARVIN —, épp úgy nem lehet a gépet előkészíteni minden a nyelvi elemzés során előállt helyzetre sem. Bizonyos esetekben a programnak teljesen mechanikusan („algoritmus szerint") kell haladnia — azután bizonyos pontokon a beadott elvek alapján kell próbálkoznia a továbbhaladás módozatait illetően.

Nem összegezésül — csupán befejezésképpen a következőt kell mondanunk. GARVIN e cikkgyűjteménye semmiképpen sem fejfa egy húszmillió dolláros halotton: a GF maga is él, nem beszélve arról, hogy milyen sok más hasznos elméleti és gyakorlati ágacska hajtott ki belőle. Azonban esetleg egyik összefoglaló-lezáró köve lehet a GF egy szakaszának. Méghozzá annak a szakasznak, amely a jelentést nem vette komolyan figyelembe (NB: a kötet tárgymutatójában a *meaning* címszó nem szerepel; van persze *content processing*, de nem az itt mondandók értelmében és mértékében). A GF beindulásakor (sőt szinte még azt megelőzően) főleg BAR-HILLEL hívta fel nemegyszer a figyelmet arra, hogy igazi GF nem lehetséges, mert a gép nem érti, mit fordít, márpedig az igazi fordító nem formákat fordít, hanem a formák alapján megérti a dokumentumot és annak tartalmát elmondja (újrafogalmazza) a célnyelven. Legyen szabad egy hasonlattal élnem: az eddigi GF során úgy jártunk el a géppel, mint egy emberrel járnánk el azt bízva rá, hogy fordítsa le a következő mondatot: *A sető pente vopan megkelendítette az akaloskát.* A gép a mi értelmes mondatainkból is pontosan annyit értett, amennyit

mi ebből a nonsense-ből, de szótár segítségével könnyedén le tudta azt fordítani valamely más nyelvre, a magyar formális nyelvtan és a célnyelv nyelvtanának ismeretében. Nem túlságosan nagy fáradsággal megtalálhatta ugyanis a fő támpontot (*megkelendítette*); erre támaszkodva egyrészt a tárgyat (*az akaloskát*), másrészt az alanyt stb. Az utóbbi évek során világszerte arra látunk különféle irányból induló kísérleteket, hogy a géppel modelláltassuk az ember értő-intelligens tevékenységét (vö. pl. [7], erről l. folyóiratunk hasábjain: NyK. 77:239–42); hogy elméletünk középpontjába állítsuk a nyelv alapvető funkcióját: értelmet szövegekké és szövegeket értelemmé átalakítani (vö. [6]). Ha ez a cél sikerül, akkor egy hatalmas lépést tettünk a GF tényleges megvalósítása felé; az emberi értelem nem csupán formális, hanem funkcionális megismerése felé. Ha most egy ugrásban nem sikerül — akkor is remek, emberhez méltó kísérlet volt, melynek végülis csak sikerülnie kell.

IRODALOM

[1] Paul L. Garvin (ed.), Natural Language and the Computer. New York, etc. 1963.
[2] Paul L. Garvin, On Linguistic Method. Selected Papers. The Hague, 1964 (2. kiadás: 1971).
[3] Language and Machines. Computers in Translation and Linguistics. A Report by the Automatic Language Processing Advisory Committee/Division of Behavioral Sciences/National Academy of Sciences/National Research Council. Washington, 1966.
[4] И. А. Мельчук—Р. Д. Равич, Автоматический перевод 1949—1963. Москва, 1967
[5] А. В. Гладкий—И. А. Мельчук, Элементы математической лингвистики. Москва, 1969
[6] И. А. Мельчук, Опыт теории лингвистических моделей «смысл ⇔ текст». Семантика, снитаксис. Москва, 1974
[7] Terry Winograd, Five Lectures on Artificial Intelligence. 1974 [mimeo]
[8] A nyelvtudomány ma. Szerk. Szépe György. Budapest, 1973.

Papp Ferenc

Szende Tamás: Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói

Nyelvtudományi Értekezések 81. Budapest, 1973. 64 l.

A dolgozatnak már a témaválasztása is méltatánylandó, hiszen az élőnyelvi jelenségek statisztikai szempontú vizsgálata eddig nálunk eléggé háttérbe szorult. Szende Tamás egy sajátosan spontán beszédanyagot nyelvstatisztikai mutatókkal jellemez és áttekintést ad a nyelvstatisztikai módszerek mellett e tudományterület és módszer kialakulásáról, történetéről is. A dolgozat felépítése is mutatja ezt az átfogó szándékot: külön fejezetek tárgyalják a nyelvstatisztika általános kérdéseit, a feladat célját — anyagát — módszereit és az eredmény részleteit a konkrét anyagra és az egész magyar nyelvre vonatkoztatva.

Mindjárt a Bevezetésben rámutat a hasonló jellegű nyelvészeti kutatások sajátos nehézségeire is: hogyan alakul a performancia — kompetencia viszonya az eljárás folytán, milyen problémákkal jár a feldolgozandó anyag szükségszerű végessége, és végül rámutat a szövegkiválasztás fontosságára is: nemcsak statisztikai, de szociális igényeket is szem előtt kell tartania a kutatónak.

Az első fejezetben („A nyelvstatisztikáról") a módszer kialakulását, történetét tárgyalja Szende Tamás, elsősorban a magyar nyelvészet vonatkozásában vizsgálva e tudományterület fejlődését. A gyökereket az alexandriai grammatikusok és talmudisták Homérosz- illetve bibliakonkordanciáiban látja, de a szélesebbkörű kutatásnak a fellendülését mégis különböző gyakorlati okoknak (gyors- és gépírásoktatás, írógép, szedőgép billentyűzetének optimális megszerkesztése stb.) tulajdonítja. A konkrét nyelvstatisztikai vizsgálatok ismertetését szándékosan a nyelvi szintek rétegződésének megfelelően veszi sorra. Az ismertetésből is kitűnik, hogy a legkedveltebb és legkimunkáltabb terület ma még a hang- illetve betűstatisztika, és ezt az egyoldalúságot csak az újabb vizsgálatok próbálják enyhíteni. Az áttekintésről maga a szerző vélekedik így: „Ha az áttekintés nem teljes is — úgy gondolom — tartalmazza a legfontosabb tudománytörténeti irányjelzőket" (15).

„A feladatról" szóló ismertető fejezet hasonló precizitással készült. Feladatának tekinti, hogy „a nyelvstatisztikai mutatók tükrében olyan jellemzőket mutasson meg, amelyek sajátosan spontán beszédanyagnak a jellemzői" (16). Részletesen ismerteti az anyagválasztás munkáját, mellyel a hangsúlyozott spontaneitást igyekeztek biztosítani, és pontos definíciót ad arra nézve is, hogy mit ért spontán beszédanyagon. A mintáról — összetételén kívül — számszerű adatokat is közöl (hang- szóterjedelem), ismerteti a feldolgozás előkészítésének folyamatát, nehézségeit is, és végül szemléltetés céljából részleteket is közread. Hasonló pontossággal és szemléltetéssel foglalja össze a számítógépi feldolgozás lebonyolítását, nehézségeit is.

Eredményeinek ismertetését egy általános törvényszerűség kimondásával kezdi SZENDE TAMÁS: „minél bonyolultabb, összetettebb egységekre vonatkozik a statisztikai eljárás, annál egyedibb jellemzők kerülnek napvilágra" (26); majd néhány olyan jellemző eltérést mutat be, amely a spontán beszédet szembeállítja az írott szövegmintával (állandó megszakítottság, esetlegesség, amely ismétléseket, félbemaradt szavakat — mondatokat, és ennek kapcsán speciális hangkapcsolatokat eredményez stb.).

A konkrét mintára vonatkozó adatokat és számításokat mintegy ismeretterjesztő-szintű részletességgel és szemléletességgel közli SZENDE. Először a beszédhangok megoszlási mutatóit ismerteti, külön táblázattal szemléltetve a magánhangzók, külön a mássalhangzók eloszlását; arányukat, a hangok hangkapcsolatok szerinti statisztikáját, és felállít egy gyakorisági sorrendet is.

Itt azonban a dolgozat halványabb pontjához érkezünk. A statisztikai módszerek illetve számítások ismertetése ugyanis több esetben megkérdőjelezhető, sőt egyes helyeken értelmetlen. A problémák két szinten jelentkeznek: egyrészt megfogalmazásbeli pontatlanságok, másrészt matematikai jellegű pontatlanságok formájában, s ezek már komolyabb félreértésekhez vezethetnek.

Az első bonyodalom a hibahányad meghatározására szolgáló képlet ismertetésénél adódik. Idézem: „Ha kisszámú adatmennyiséget megkettőzünk, nem úgy növeljük a megbízhatóságot, mintha százezres nagyságrendeket dupláznánk, s ezt a képlet megszerkesztői ugyancsak tekintetbe vették, azzal, hogy a szöveg adatainak teljes hosszát kifejező számnak és a gyakorisági sorrendnek a szorzatát négyzetgyök alá helyezték" (31). Sajnos a mondatban jelzett ok — okozati kapcsolat nem igaz, sőt értelmetlen (a). Hasonlóképpen zavaros a képlet másik részének, az u_α tényezőnek a magyarázata (b).[1]

Nézzük a képletet: $$\delta = \frac{u_\alpha}{\sqrt{N \cdot P}}$$

Annak valószínűsége, hogy N nagyságú mintában egy adott hang K-szor fordul elő, binomiális eloszlást követ. Ha p a hang előfordulási valószínűsége, akkor K várható értéke /M(K)/ a binomiális eloszlásból következően:

$$M(K) = \sum_{K=0}^{N} K \binom{N}{K} p^K (1-p)^{N-K} = Np \qquad (1)$$

Hasonlóképpen a szórásnégyzet:

$$\sigma^2(K) = \sum_{K=0}^{N} [K - M(K)]^2 \binom{N}{K} p^K (1-p)^{N-K} = Np(1-p) \qquad (2)$$

A szórás:

$$\sigma(K) = \sqrt{Np(1-p)}$$

(a) A „négyzetgyök alá helyezés" tehát nem a szerző szerinti megfontolásból adódik.

A p valószínűséget nem ismerjük. A mintabeli gyakoriság azonban a várható érték körül ingadozik, ezért (1) p-re becslési lehetőséget ad.

$$p^* = \frac{K}{N}$$

[1] Vö. RÉNYI ALFRÉD, Valószínűségszámítás. Tankönyvkiadó, Budapest, 1968. VINCZE ISTVÁN, Matematikai statisztika Egyetemi jegyzet. Budapest, 1973.

Az így becsült p érték hibája abból adódik, hogy a K gyakoriság általában eltér a várható értéktől. $(1-\alpha)$ valószínűséggel igaz viszont az az állítás, hogy az igazi p valószínűség a következő intervallumba esik:

$$p^* - u_\alpha \frac{\sigma}{N} \leqslant p \leqslant p^* + u_\alpha \frac{\sigma}{N}$$

Az $1-\alpha$ értéket a statisztikus maga választhatja meg attól függően, hogy milyen biztonsággal akar becsülni.

(b) $u\alpha$-t a következő egyenlet alapján lehet α-ból kiszámítani:

$$\frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_0^{u_\alpha} e^{-\frac{t^2}{2}} dt = \frac{1-\alpha}{2}$$

Ezen függvény értéktáblázatai statisztikakönyvekben megtalálhatók.

A p relatív hibája az előzőek alapján $(1-\alpha)$ valószínűséggel kisebb, mint:

$$u_\alpha \frac{\sqrt{Np(1-p)}}{Np} \approx \frac{u_\alpha}{\sqrt{Np}}$$

A következőkben bizonyos jellemzők megadásával foglalkozik Szende Tamás. Itt az első probléma a nemkonzekvens terminológia-használatból adódik. Így például a „gyakorisági eloszlás" terminus már önmagában is eléggé félrevezető (rajta a gyakoriságok megoszlását, vagyis az empirikus eloszlást érti valószínűleg), s az eloszlás kifejezést időnként a sorrenddel helyettesíti — nem tudni miért (l. 33. l.). Valószínűleg figyelmetlenség miatt értelmetlen a 3.7.3. pont első mondata is: „Amint ez a felosztás mutatja, a gyakorisági eloszlásban az a szabályszerűség figyelhető meg, hogy minél inkább közeledünk a kisebb gyakoriságú elemek felé, annál nagyobb arányban csökken az eloszlások száma." Itt szintén az eloszlás kifelyezés helytelen használata okoz problémát (ugyanis nem az eloszlások, hanem az előfordulások száma csökken).

Félreértésekhez vezet az elem kifejezés használata is, ugyanis többször beszél a minta (vagy vizsgált anyag) összes elemének számáról, és ezen helyenként valóban az össz-elemszámot, másutt viszont az elemtípusok számár érti (l. 32, 33). A probléma élesen kitűnik az előfordulások számtani középértékének meghatározásánál, itt ugyanis éppen a két érték hányadosáról van szó.

Ezzel kapcsolatban erősen megkérdőjelezhető a szerző azon állítása, miszerint a számtani középhez legközelebb eső előfordulást mutató hangot is középre, azaz sorrendileg a 32. középső helyre várja (l. 33). Ez az eset nyilván csak akkor következhetne be, ha a beszédhangok mind egyforma gyakorisággal fordulnának elő, ami egyrészt abszurditás, másrészt így már eleve nem lenne értelme középső helyről beszélni.

Ezután a mediánról és a móduszról esik szó, matematikai szempontból szintén pontatlanul. A medián definíciója: az a hely a gyakorisági listán, ahol az addigi (és természetesen az utána következő) valószínűségek összege 50%-ot ad ki. Ennek épp a fordítottját állítja a szerző. A módusz folytonos eloszlás esetén a sűrűségfüggvény maximumhelye.

Elképzelhető, hogy szándékos ezen definíciók módosítása nyelvészeti vizsgálatok céljaira. Kérdés azonban, hogy egyáltalán ezek-e azok a statisztikai jellemzők, amelyek a legtöbbet mondanak el egy nyelv hangrendszeréről. Hiszen a 64 hangra megadott százalékértékek, illetve hibájuk már a statisztikailag megadható maximális információt tartalmazzák, a számított jellemzők pedig már nem közvetlenül erre (tehát a hangokra), hanem az eloszlásfüggvényre vonatkoznak. Sokkal többet mondana például az entrópiaszámítás, ami a hangok által hordozott információ-mennyiségről ad számot (illetve ennek a 64 jel által maximálisan hordozható információmennyiséghez való viszonyáról). Ez jelen esetben 78%. Más szóval ez azt jelenti, hogy azt az információt, amit a 64 hang ilyen eloszlásban hordoz, optimális eloszlás esetén 26 jellel át lehet vinni.

A tanulmány a következő részben ugyenezeket a jellemzőket vizsgálja a hangkapcsolatok (digramok) esetében; gyakorisági eloszlásukat szókezdő, szóközép, szóvégi helyzetekben, illetve önmagukban állva is. Itt tesz említést — bár talán nem egészen egyértelműen, s nem az eddig megszokott részletességgel — a Markov-folyamatról is. A vizsgálódás eredményeként néhány jelentős megállapítást tesz a digramok tükörkombinációira, nevezetesen:

1. „minél magasabb az xy digram rangja, annál magasabb tükörkombinációjának rangja is",
2. „a hangkapcsolatok létrejöttében döntő fölénnyel érvényesülnek a két egymás után ejtendő elem ejtési sajátságai az elemek sorrendiségével szemben",
3. „kell lenni a hangkapcsolatokban a nyelvre jellemző adekvációnak, s ez történeti fejlődés eredménye."

A grammatikai elemek statisztikájának vizsgálatakor megadja a szófajok illetve mondatrészek megoszlási táblázatát, jelezvén, hogy adatai mind relevánsak, mivel a hibahányad minden esetben alatta marad a 0,30 küszöbértéknek.

A terjedelmi mutatók közül a szavak átlagos hosszát adja meg hangokban illetve szótagokban; kiszámítja a szótő — morféma arányt, s közli a mondatok átlagos hosszát szavakban.

Hangsúlyozni kell a dolgozat úttörő voltát ezen a téren, hiszen a hazai irodalomban szófaj, illetve mondatrész — mondat statisztika eddig szinte teljesen hiányzott. A vállalkozás tehát nagy jelentőségű, viszont mindjárt negatívumaként felróható az is, hogy nem elég részletező (alkategóriák szófajokon belül, mondattípusok különválasztása stb.).

Szólni kell az összehasonlítás hiányáról is, ami talán a dolgozat legnagyobb hiányossága. Ilyen jellegű munkáknál alapvető követelménynek tűnik már az eredmények helyességének ellenőrzése céljából is az eddig kimutatott adatokkal való összevetés, hisz enélkül a vizsgálódás könnyen öncélúvá válhat és semmiképpen sem mondható teljesnek. (Összehasonlítási alapul szolgálhatott volna a dolgozatban említett KELEMEN-féle statisztika mellett TARNÓCZY TAMÁS és VÉRTES EDIT munkája).

Befejezésül a statisztikai adatokkal kifejezhető stílussajátosságok tárgyalására tér rá SZENDE TAMÁS, ezt a szempontot „tudományon kívülinek" nevezve. Felsorol három, a beszédjelenségekre jellemző fontos viszonyt, melyek közül a következő szerinte a beszédjelenség esztétikumának hordozója: „a létrehozott vagy születőben levő beszédjelenség érintkezik az azt létrehozó egyén szubjektumával" (57). A beszéd szépsége, azaz a jóhangzás nyilvánvalóan több sajátos tényező együtthatásának eredménye s erről a statisztikai módszer is sokat mondhat el. (Pl. magánhangzó — mássalhangzó arány, szórás, tagolódási egység stb.)

Ezzel zárul a tanulmány, felsorolva s számadatokkal alátámasztva anyanyelvünk jóhangzásának leglényegesebb előidézőit: kedvező mássalhangzó — magánhangzó kombináció, ideális szó — és mondathosszúsági arányok, jót intonációs viszonyok.

Végül még egy kérdés: vajon valóban tudományon kívülinek mondható-e a beszéd szépségének kérdését alapul vevő vizsgálódás?

TIMAFFY ILDIKÓ

Fónagy Iván: Füst Milán: Öregség — Dallamfejtés

Budapest, 1974. Akadémiai Kiadó. 220 l.

Fónagy Iván legújabb könyve kommunikációelméleti mű. Ne tévesszen meg senkit a cím! A FÓNAGY-címek mindig vagy játékosak (Api, figyelj ide?!, Viccel a bácsi, Egy áttetsző Verlaine-versről) vagy szerények, tartózkodók (A költői nyelv hangtanából, Ige és iga, Double coding in speech).

1. Ahhoz, hogy ennek a munkának nyelv- és általában kommunikációelméleti jelentőségét megértsük, röviden föl kell idéznünk a XX. századi nyelvtudomány történetének azt a fő vonulatát, amelyik a nyelvi szisztéma központú kutatás céltételezése felől a performanciarendszer feltárása felé halad.

A mai állapot felől az újgrammatikus tanításig kell visszamennünk, ha a mindmáig élő irányzatokat mérjük föl. A történeti nyelvészet tárgya — mint ismeretes — a nyelvi jelenségek történeti alapokon nyugvó magyarázata, levezetése; elkötelezettsége ilyenformán bizonyos nyelvi jelenségek mintáinak szólt, úgy is mondhatnánk, egy rendszer izolált tényeinek, illetőleg izolált részrendszereknek (vö. H. PAUL, Prinzipien der Sprachgeschichte. Halle, 1909.). SAUSSURE (Cours de linguistique générale. Genf, 1916.), majd a később kibontakozó strukturalizmus érdeklődésének középpontjába a nyelv mint jelrendszer kerül, a nyelv vizsgálata számukra rendszerösszefüggések megállapítása. A *langue*-nak, a nyelv szisztémájának a kutatása ezzel az irány-

zattal nemcsak hogy előtérbe került, hanem teljesen el is nyomta a nyelvi jelenségek mint esetleges aktualizációk tárgykörét. A transzformációs generatív grammatikának jelentős felfogásbeli újítása volt, hogy — noha szintén a rendszer vizsgálatát tűzi célul maga elé — rendszer és nyelvi tevékenység viszonyát közelebbinek veszi, amennyiben a rendszer egyik változatának leírására törekszik, nevezetesen arra, amely az egyén révén a nyelvi valóság tényeinek létrehozásában közvetlenül közreműködik; ez a kompetencia (l. N. CHOMSKY, Syntactic structures. Hága, 1957.). Ezzel megint egy lépéssel közelebb kerültünk a nyelvhasználathoz, ezt azonban csak az ötvenes évek második felében kibontakozó új részdiszciplína, a szociolingvisztika választja témájául. Először is kideríti, hogy a nyelvhasználat, a performancia korántsem esetleges, hanem nagyonis kézzelfogható rendszerben foglalható össze, elsősorban társadalmi vonatkozásaiból kiindulva (vö. B. BERNSTEIN, Social class, linguistic codes, and grammatical elements: Language and Speech 5:1962, 221—40; Uő.: Elaborated and restricted codes: their social origins and some consequences: American Anthropologist 66:1964, 6. szám, II. rész, 55—689; W. LABOV, Hypercorrection by the lower middle class as a factor in linguistic change. Sociolinguistics: Proc. UCLA Sociolinguistic Conference, 1964. Hága—Párizs, 1966, 84—102; J. GUMPERZ, The speech community. Language and social context. Harmondsworth 1972. 219—31 stb.). Kizárólag a nyelvhasználat tényeiből kiindulva juthatunk el a fölismerésig, hogy egy közösség nyelve kulturális hagyományaiban determinálva van (vö. B. WHORF, Language, thought, and reality. Cambridge/Mass. — New York—London, 1956.). Ez a meghatározottság természetesen az egyén nyelvi tevékenységében is megnyilatkozik, ebben az értelemben minden kommunikációs kapcsolatnak megvan az „etnográfiája" — ahogy DELL HYMES mondja. Jelentősen ki kell bővíteni tehát magának a kommunikációnak az alapmodelljét is, amelyben a partnereken, a kódon és a csatornán kívül helyet kap a közlemény tárgya és tartalma, formája, a közlés ténye mellett a kommunikációt meghatározó „közeg" (setting) is (l. D. HYMES, Toward ethnographies of communication: the analysis of communicative events: American Anthropologist 66:1964, 6. szám, II. rész 12—25; Uő.: On communicative competence. Sociolinguistics. Aylesbury/Brucks, 1972, 269—93). FÓNAGY IVÁN művének egyik fontos pontja éppen ennek a modellnek a problémája.

Ezeknek az új mozzanatoknak a fölmerülésével a figyelem egyszeriben a beszédre, a beszédben megvalósuló nyelvire és magára a beszélőre terelődött. Ha egyszer úgy áll a dolog, hogy a beszélő minden kommunikatív szituációban egyszerre használ fel nyelvi és nem nyelvi tényezőket, továbbá, ha a nyelvi rendszer alkalmazása folyamán a közlő (meg a hallgató is) pusztán a nyelvi jelek felhasználása, „materializálása" révén egyéb információkat is közvetít, illetőleg fogad, akkor önkéntelenül fölvetődik a kérdés, mi ezeknek a szerepe, lehetősége a kommunikációs kapcsolatban, és mi a viszonyuk a nyelvi rendszer komponenseihez. A ma nyelvtudományának egyik legalapvetőbb megoldandó feladatával állunk szemben, s ez az a kérdés, amelyre FÓNAGY IVÁN (egyéb munkái mellett) ebben a könyvben a választ keresi.

Az új ágazattal részben egy időben nem kevésbé jelentős új felfedezéseket tett a beszéd, a beszélő és a nyelvi viselkedés törvényszerűségeire vonatkozólag a pszicholingvisztika. Tárgyunk szempontjából a legfontosabbak közülük az alábbiak: az észlelés motoros elmélete (l. lejjebb); a szó- és jelentésasszociációk rendszere (vö. H. HÖRMANN, Psycholinguistics. Berlin—Heidelberg—New York, 1971. 133—47); ezzel kapcsolatosan nagy előrelépést hozott egy új módszer megjelenése, nevezetesen az asszociatív távolságok, a jelentésben részt kapó affektív elemek, egyáltalán a jelentés mérhetővé tétele, amely megfoghatóbbá tette a szemantika szféráját, főként individuálpszichológiai vonatkozásaiban (vö. például C. OSGOOD, Some effects of motivation on style of encoding. Style in language. New York, 1960. 293—306; C. OSGOOD—G. SUCI—P. TANNENBAUM, The measurement of meaning. Urbana/III., 1957.). Ami viszont FÓNAGY gondolatmenetei szemszögéből még nagyobb jelentőséggel bír: tesztmódszerrel sikerült kimutatni a hangszimbolika létezését és nyomait a nyelvben: „a szavak és a tárgyak összekapcsolásának történeti előjátékában valószínűleg szerepet játszott a hangszimbolika" — hangzik a tanulság HÖRMANN (op. cit. 219) megfogalmazásában, célzással elsősorban F. KAINZ (Psychologie der Sprache. II.: Vergleichend-genetische Sprachpsychologie. Stuttgart, 1943.) és W. KÖHLER (Gestalt psychology. New York, 1947.) nevezetes kísérleteire. Nem mellékes megjegyezni, hogy FÓNAGY IVÁN a hangszimbolika tárgykörének kibontakoztatásában maga is jelentékenyen közreműködött (l. A költői nyelv hangtanából. Budapest, 1959.).

2. A Fónagy-féle kommunikációelméleti koncepció természetesen statikailag többszörösen ellenőrzött alappilléreken épül föl. Ezek

önmagukban is megadják az alapfelfogás vázát, föltárva a figyelmes szemlélő előtt a közlésjelenségeknek az imént említett többszörös meghatározottságát, amelyben korábban elhanyagolt tényezők is megkapják a maguk rendszerbeli helyét. A FÓNAGY IVÁN által kidolgozott közléselmélet (kimondott vagy implicit) bázis komponensei nagyjából a következők.

(1) A nyelvi közlésnek alapul szolgáló és az azt indukáló gondolatiság, gondolkodási folyamatok nem azonosak a nyelvi produktummal, illetőleg a nyelvi folyamatokkal (vö. L. Vigotszkij, Gondolkodás és beszéd. Budapest, 1967, 117—23), habár nélkülük nem manifesztálódnak közölhető formában (a művészet kategóriáján kívül).

(2) A tudattartalmak embrionális, amorf bázisrétege olyan — nyelvi tényezőket esetleg bőségesen alkalmazó, egészében mégis — „nyelv előtti" formában is kifejeződ(het)ik, amely annak bonyolult és nem objektívált vonulatait — nyelvi úton való felszínrehozásakor gyakorta rejtve maradt vagy éppen elrejtett („elfojtott") — elementáris mozzanataiban követi. Ez a forma az álom. Az álomban egy látens 'álomgondolat' változik át manifeszt 'álomtartalommá' az 'álommunka' révén, amely a kifejtett, immár az érzékelési szférában megjelenő álomtartalomban annak alapján, az álomgondolatot részleteiben is megtartva — a személyiség 'cenzúrája' által „eltolásra" (Verschiebung) késztetve — megvalósítja (vö. S. FREUD, Über den Traum. Gesammelte Werke II/III. London, 1940—51. 645—700; S. FREUD—D. OPPENHEIM, Träume im Folklore. S. FREUD, Über Träume und Traumdeutungen. Frankfurt, 1972, 53—76). A gondolat közölt nyelvi felszínrehozatalában, és csakis a közlésben, ez a mechanizmus állandóan működik, maga a közlemény 'kettős kódolású' (l. FÓNAGY IVÁN, A beszéd kettős kódolása: ÁNyT. 6:1966. 69—76), a közlés több rétegű információt közvetít (J. LOTZ, Speech and language: JASA. 22:1950. 713—7).

(3) A nyelvi jelek konvencionális, illetőleg önkényes voltának különbözősége. A kettő nem azonos, mivel a nyelvi jelek gyakorta szimptómák nyelvi lenyomatai, ilyenformán egy nyelvi ontogenezis értelmében természetesen következők, noha általában önkényesen vannak szignátumaikhoz kapcsolva (vö. FÓNAGY: ÁNyT. 4:1966. 69—76; Uő.: Contribution to the Physei — Thesei debate. Omagiu Al. Rosetti, Bukarest, 1965. 251—7;) egyes vonatkozásaira még Uő.: A beszéd dinamikus leírásának elveiről: NyK. 66:1964. 315—30; B. LINDEMANN, L'arbitraire du signe. Zur Neubestimmung eines Saussureschen Begriffes: Orbis 21:1972. 275—88). Vagyis a közlés úgynevezett esetlegességeinek megvannak a következményei a nyelvi jelrendszer egészében, arra állandó hatással vannak.

(4) Az élő beszédben zajló kommunikáció reproduktív jellegű: míg a beszélő beszél, a hallgatóban a közlés tükörfolyamatai alakulnak ki, fiziológiai értelemben nagyságrendekkel leszorított intenzitással, de e folyamatok jelzéseinek teljes valorizációjával. Ez a percepció úgynevezett motoros elmélete (vö. R. STETSON, Motor phonetics. Amszterdam, 1951.; A. LIBERMAN—F. COOPER—K. HARRIS—P. MACNEILAGE, A motor theory of speech perception. Proc. Speech Communication Seminar. Stockholm, 1962. Stockholm, 1963.; az elmélet kifejtése és dokumentálása jórészt FÓNAGY IVÁN nevéhez fűződik, l. A költői nyelv hangtanából. Budapest, 1959. egyes fejezetei; Uő.: Kifejező mozgás a gége szintjén: Pszichológiai Szemle 20:1963, 206—16; Uő.: A beszéd kettős kódolása: ÁNyT. 6:1966. 69—76; Uő.: Hallható-e a mimika? Nyr. 90:1966. 337—41; Uő.: The functions of vocal style. Literary style. Oxford, 1971. 159—76 stb.). Ez mellesleg nem jelenti azt, hogy a kommunikáció szükségképpen mindenkor interakció is (l. BUDA B., A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei. MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpont Szakkönyvtára 25. szám, Budapest, 1974. 15—6).

(5) A nyelvközösség tagjai számára az a mód, ahogyan közleményüket a második (metakommunikációs) kódban rejtjelezik, nem tudatos, amint a nyelv használatának szabályai sem azok. „Nem tudják, de teszik." A közlés a maga kivitelező mivoltában olyan tényezőket használ fel, amelyek — szimptómaszerűségükben — ősibbek, elsődlegesek a nyelvi jelekkel szemben (ennek irodalmára l. H. HÖRMANN, Psycholinguistics. Berlin—Heidelberg—New York, 1971, 18—29).

3. Az a koncepció, amely először fölsejlik csak, majd előrehaladván a vizsgálati anyagban egyre markánsabb vonásokat vesz föl, hasonlatosan egy szimfónia főtételének az első utalástól a teljes hangszereltséget igénybe vevő dominanciájáig. — e koncepció FÜST MILÁN Öregség című költeményének példáján van illusztrálva. A költő kétszer „valósítja meg élő szóban" a verset, s hangszalagra mondja LŐRINCZE LAJOS is. Az alapanyaghoz tartozik persze még az *öregség* grafikai képe.

Mivel a szerzőnek — az elmélet egyes tételeinek kellő dokumentálása végett — gyakorta a tudatelőttes szférájában kell rajtacsípni egyes meghatározó kommunikációs mozzanatokat, igen szerteágazó metódusokat kell igénybe vennie szerényen „explication de texte"-nek nevezett kommunikációs „anatómiai leckéjéhez". Ezek a következők.

A beszéddallam leírása (az előadások kottái: 10—20), ezen belül a szólamon belüli hanglejtésjelenségek, valamint a nagyobb egységek dallamvonalainak vizsgálata; a szöveg fonotaktikai képlete (a magánhangzók egyes képzési csoportjainak egységenkénti megoszlása); nyomatéki és intenzitásviszonyok; ritmusképletek; terjedelmi mutatók (a szövegegységek hosszának összevetése); egyéb, alkalmi jelenségek (alliteráció, szünet stb.). Ezek a vers „zenéjének" összetevői, l. 23—51. A beszéd „zeneiségének" (több egyszerűbb összetevő együttesének mint karakternek) leírása, a különféle előadások dallamainak egybevetése. Lehallgatási tesztek egyrészt a prozódiai tényezők által hordozott jelentéstartalmak mérésére, másfelől az összetett dallamszerkezetek vektorainak kimutatásához.

A műszeres elemzések korszerű akusztikai regisztráló berendezésekkel készültek részben Budapesten, többségükben Párizsban.

4. Ez a munka egyszerre két szakterületre hullatja gyümölcseit, a nyelvtudományéra (méginkább az emberi közlés tudományáéra) és az esztétikáéra. Szeretnénk a nyelvtudományi vonatkozásokat kiemelni, amikor kísérletet teszünk, hogy összegezzük legfontosabb eredményeit.

4.1. Az „élő" beszéd formájában zajló kommunikáció információelméleti modelljét ki kell bővítenünk. Míg HYMES és a szociolingvisztikában megismert egyéb kísérletek kiegészítik vagy újrarendezik azt, FÓNAGY a modell magvát bontja föl. Arról van szó, hogy az egyén egy fonéma vagy egy prozódiai tényező aktualizálásakor a „hangideál" megvalósítása folyamán annak realizációs programjában rejlő ejtési előírásaitól hol erre, hol arra eltér. Az eltérés nem véletlenszerű, hanem a beszélőben lezajló lelki folyamatoktól függ, s ez a hallgató szempontjából nézve szimptomatikus. Ily módon létrejön az ejtésváltozatok jelentésköre, egy „attitudinal" jelentés. Ennek a bevitele a közleménybe egy 'második' rejtjelezéssel történik. A modell tehát akkor helyes, ha a hírforrás és a csatorna között föltüntetjük a „szabályozott esetlegességek" rejtjelezésének fázisát (59). Ez a szekunder kódolás fejlődéstani szempontból primer (60—1), ugyanis — szimptómaszerűségében — közvetlenebbül, „ősibben" van adva, mint egy szimbólumrendszer, a nyelv jelei.

4.2. A beszéd bizonyos értelemben a valóság leképezése. „A beszédben sok-sok nagyságrenddel kisebb energiát képviselő mozdulatok, mozgáskombinációk segítségével képezzük le a valóságot. A *hidrogénbomba* hangsor kiejtéséhez lényegesen kevesebb energiára van szükség, mint amennyi a hidrogénbomba robbanásakor felszabadul" (39). A tett és a szó ugyanannak a dolognak, a *logos*nak a két mutációja, viszonyuk nagyjából olyan, mint a fény részecske-, illetőleg hullámtermészetéé. A beszéd kifejező ereje a szó mögött álló tett aranyalapjában van. A költői alkotás és dikció fokozott mértékben érvényesíti ezt a tényállást, „félúton áll a beszéd és a tett között" (38—40).

4.3. FÓNAGY már a beszéd dinamikus leírásának elveiről szólva is (FÓNAGY: NyK. 66:315—30) hangsúlyozta, hogy a nyelvi jeleket, egyáltalán a nyelv jelenségeit egyszerre kell tekintenünk funkcionális rendszerelemeknek és történeti folyamatok adott fázisban levő fejleményeinek. Ha a beszéd mindenkor tartalmazza azokat a mozzanatokat, amelyek az ejtés „esetlegességei", s amelyeket egy második rejtjelező együtt konstruál meg a hír első kódbeli képzésével, akkor a beszédfolyamat révén a nyelvközösség parányi egyede — magát nyelvileg megvalósítva — minden mozdulatával részt vesz a nyelv alakításában. Nem nehéz felismernünk ebben azt az elvet, amelyet Goethe „List der Natur"-nak, „a természet cselének", Hegel — ugyanarra gondolva — „List des Geistes"-nek, „a szellem cselének" nevezett. A kifejezés miként jére vonatkozólag ez — ha lehet — még távolibb összefüggésekhez vezet el. „A beszédet hallgatólagosan adott ejtésszabályok, hangsúlyszabályok, hanglejtésszabályok értelmes torzítása teheti csak kifejezővé. A szabálysértések grammatikája azonos az ősnyelvvel, melynek jelei — az affektív beszéd, a regresszióra késztető emóció tanúsága szerint — gesztusok. A gesztus értelmezése vagy kauzális összefüggésen alapul — a mozdulatot, a látható, hallható megnyilvánulást egy (még) nem látható, nem hallható, közvetlenül nem érzékelhető esemény jelének tekinthetjük, szimptómaként fogjuk fel (HUSSERL *Anzeichen* néven különbözteti meg *Zeichen* 'jel' szótól) —, vagy hasonlóságon, a látható,

hallható, akaratlagosan produkálható jelenség tudattalan azonosítása teszi lehetővé" (210—1).

4.4. „Trouvaille" a szó igazi értelmében annak — lehallgatási tesztekkel való — dokumentálása, hogy a beszédben előforduló „szabálytalan" dallamformák korántsem véletlenszerűek, hanem különböző sémák egymásravetítődései, azok eredői. Ennek a felfedezésnek elméleti jelentősége ott van, hogy sarkaiból forgatja ki ama klaszszikus elképzelésünket, miszerint a nyelvben egységes szintagmatikus sík van. „A beszéd szalagszerű" — mondta LOTZ JÁNOS, s most ennek bizonyítékai vannak a kezünkben (vö. 111—20). Ez persze nem azt akarja jelenteni, hogy a beszéd akusztikai értelemben vett történései torlódnának egymás fölé (l. 188), hanem a bennük foglalt megoldások típusainak egyidejű képviselete alkot komplex egységeket. Eljárásával sikerül kimutatni a magyar kérdő hanglejtés egy sajátos variánsát. Ezzel kapcsolatosan megállapítja a szerző, hogy bizonyos dallamformák meghatározott attitűdöknek felel(het)nek meg, s azok immanens szerkezetéből mintegy szervesen következnek (121 és kk.).

4.5. Új megállapításra jut az úgynevezett kiegyenlítődés törvényével kapcsolatban is, amelynek az a lényege, hogy a beszélő a rövidebb szólamot arányosan lassabban ejti, mint a több szótagból állót. A tudományos álláspont nem egyértelmű a kérdésben, mert — FÓNAGY szerint — a kiegyenlítődési tendenciát más jelenségek leplezhetik, keresztezhetik. Mérései szerint csak a tíz szótagnál nem hosszabb szólamokban mutatható ki, azon túl nem érvényes (35—6).

4.6. A munka jelentősen hozzájárul a szubjektív szóhoz tapadó értékítélet alapjául szolgáló idegfiziológiai háttér föltárásához, a fonetikai metaforákban viszontlátott tudatelőttes tartalmak felderítéséhez (100—3).

4.7. Meghatározza magának a 'zeneiségnek' a fogalmát az emberi hangra vonatkozólag. Fonetikusok számára gyakorlati ismeretekkel szolgál a hanglejtés regisztrálásához, értelmezéséhez (63—80).

4.8. Végül pedig érintenünk kell az esztétikával kapcsolatos új megfigyeléseit, ténymegállapításait is.

Új összefüggések tárulnak fel a tartalom és a forma viszonyának kérdésében, a (versben föllelhető) gondolatalakzatok nyomán. A műnek — és általánosítva: a közlésnek — látens és manifeszt tartalma van, s függetlenül ezek távolságától, a szóban forgó tartalom „szubsztanciális elemek segítségével vezethető vissza az alapul szolgáló cselekményre" (194). E tartalmiság közvetlen szubsztancialitása — belső elrendezettségének szférájában — olyan tényezőket foglal magában, amelyek sarkalatosan formai természetűek: egy „áttetsző" Verlaine-vers (Vö. FÓNAGY: Nyr. 93:1968, 246—56) tartalmiságának organikus eleme a *redditio* (a kezdethez való visszahajlás). Itt következik be „a formának és a tartalomnak egymásba való szakadatlan hegeli átcsapása" — idézi FÓNAGY LUKÁCS GYÖRGYÖT (195). Ha pedig a tartalom szubsztancialitása — legalább részlegesen — eredetileg formai, akkor a forma tartalmisága ebből formális logikailag is maradéktalanul következik. Mi legyen azonban az ornamentikával, ezzel a „formai formával"? A formalitás tényében olyan szublimáció nyugszik, amely nem egyéb, mint a szubsztancialitást tevő formaiság önmaga külsődleges jegyeinek önállósulásán keresztül bekövetkező absztrahálása (a szó etimológiai értelmében „elvonása"). Szerepe a művészi alkotásban . . . Ezen a ponton azonban a szerző a túlontúl nehezen ellenőrizhető sejtések elől visszahajlik a kezdethez, az Öregséghez (l. 196). Ami annál is gyümölcsözőbb, mert mintegy „mellékesen" még a szabadvers kötöttségének mértékére vonatkozólag is objektív fogódzót kapunk (45—9).

5. A kötet a FÓNAGY-művek minden erényét megcsillogtatja: az egységes és világos gondolatmenetet, a műszeres apparátus alaposságát, a metódusok sokrétűségét és az interpretációk finomságát. Igaz, a terminológia néhány helyen impresszionista benyomást kelt (például a forma és a tartalom összefüggésének tárgyalásakor), ám az olvasó óriási előnyhöz jut: ez a könyv — tárgyának komolysága ellenére is — letehetetlenül izgalmas, egyszersmind könnyed olvasmány.

SZENDE TAMÁS

Szerkesztői közlemény

Arra kérjük munkatársainkat, hogy a folyóiratunk számára írt megemlékezéseket ne használják fel konkrét személyekkel kapcsolatos, ok nélküli kritikai megjegyzésekre A szerzői jog tiszteletben tartása miatt a szerkesztő nem változtathat a bírálatot és nekrológot műfajilag összetévesztő szövegrészen, még akkor sem, ha annak cáfolata — a fölényes leintés vádja nélkül is — könnyű lenne. A nekrológban továbbra sem kívánunk polémiának helyet adni.

A FELELŐS SZERKESZTŐ

TARTALOM

Köszöntő 3
Kiss, Jenő—Kokla, Paul—Schlachter, Wolfgang: Kontrastive Untersuchungen zur Übernahme internationaler Wörter im Estnischen, Finnischen und Ungarischen 5
Rédei Károly—Róna-Tas András: A bolgár-török—permi érintkezések néhány kérdése [On Some Problems of Bulgar-Turkic—Permian Contacts] 31
Gheno, Danilo: Az erza-mordvin névutók áttekintése (Első közlemény) [Aperçu des postpositions en mordve-erza (Première partie)] 45
Hüfner, Lorenz: Samuel Gyarmathi und seine Bemühungen um die grammatische Komponente der Finnougristik 57
Vásárhelyi S. István: Magyar igealakok szintézise [A Synthesis of Hungarian Verbal Forms through the Help of a Computer] 67

AZ ETIMOLÓGIA ELMÉLETE ÉS MÓDSZERTANA

Rédei, Károly: Wortbildung in der PU/PFU-Grundsprache 93
K. Sal, Éva: Zur Frage der Systematisierung finnisch—ugrischer Demonstrativpronomen 103
Korenchy, Éva: On the Nostratic Language Family Hypothesis 109
Sz. Bakró-Nagy, Marianne: Semantic Examination of Genetically Related Language Correspondences 117
Honti, László: On the Question of Proto-Language Reconstruction 125
Janurik, Tamás: Le système de correspondance phonétique dans le dictionnaire étymologique „Les éléments finno-ougriens dans le vocabulaire du hongrois" 137

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Hajdú Péter: Arealógia és urálisztika [Areal Linguistics and Uralic Studies] 147
В. И. Лыткин: Этимология коми слова *ӧб* 'зерно' 153
A. Jászó Anna: A szófaji átcsapás egy esete az osztjákban [A Case of a Part of Speech Conversion in Ostyak] 155
Márk Tamás: A szamojéd rokonságnevekről [Zu den Verwandtschaftsbenennungen der Samojeden] 162
Mizser Lajos: A hónapok elnevezései a szamojéd nyelvekben [Names for Months of the Year in the Samoyedic Languages] 175
Ritter, Ralf-Peter: Ung. *katona* 'Soldat' 187
Reuter Camillo: Structura verborum [Structura verborum] 190
Asztalos Gábor—Szende Tamás: Adalék a gyerek beszédhangrendszerének kialakulásához [Ein Beitrag zur Frage der Entwicklung des Lautsystems im Kleinkinderalter] 194
Dávidházi Péter: Jelentés, világkép és teljes világ [Meaning, Conception of the Universe and the Entire Universe] 200
Voigt Vilmos: A szibériai sámánizmus [Shamanism in Siberia] 207

SZEMLE — ISMERTETÉSEK

LAKÓ GYÖRGY: Paavo Ravila 1902—1974 215
KÁLMÁN BÉLA: Matti Liimola 1903—1974 224
BERECZKI GÁBOR: Paul Auriste 70 éves 227
SZ. GY.: Tamás Lajos 70 éves 229
VERESS FRUZSINA: Tamás Lajos műveinek bibliográfiája 230
É. KISS KATALIN: Számítógépes és matematikai nyelvészeti tanfolyam Pisában... 239
BÜKY BÉLA: Bibliographie der uralischen Sprachwissenschaft 243
ZAICZ GÁBOR: Urálisztikai folyóirat Japánban 247
RADOMSKI, ROSEMARIE: Obi-ugor a tergo indexek 249
ERDŐDI JÓZSEF: Grigorij Novickij: Kratkoe opisanie o narode ostjackom 250
GULYA JÁNOS: Е. И. Ромбандеева: Мансийский (вогульский) язык 251
KÁLMÁN BÉLA: Giuliano Pirotti: Grammatica Vogula 254
CSÚCS SÁNDOR: Вопросы удмуртского языкознания 256
BERECZKI GÁBOR: Johannes Aavik: Keeleuuenduse ärmised võimalused 259
ERDŐDI JÓZSEF: Angela Plöger: Die russischen Lehnwörter der finnischen Schriftsprache 263
CSEPREGI MÁRTA: Pertti Virtaranta: Someron murrekirja 269
ZAICZ GÁBOR: Finnugor régészeti kultúrák az újkőkortól a vaskorig 270
CSEPREGI MÁRTA: Происхождение аборигенов Сибири и их языков..... 284
HONTI LÁSZLÓ: Б. А. Серебренников: Вероятностные обоснования в компаративистике 285
BUDA BÉLA: A nyelv keletkezése 292
BÜKY BÉLA: Sheila E. Blumstein: A Phonological Investigation of Aphasic Speech 293
PAPP FERENC: Paul L. Garvin: On Machine Translation 297
TIMAFFY ILDIKÓ: Szende Tamás: Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói 300
SZENDE TAMÁS: Fónagy Iván: Füst Milán: Öregség—Dallamfestés 303
Szerkesztői közlemény 308

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója. — Műszaki szerkesztő: Agócs András
A kézirat nyomdába érkezett: 1975. I. 29. — Terjedelem: 27,3 (A/5) ív

75.1387 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

MUNKATÁRSAINKHOZ

Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának megkönnyítése érdekében vegyék figyelembe a következőket:

1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalára gépeljék.

2. Egy lapra legfeljebb 30 sort, soronként legfeljebb 60 betűt írjanak.

3. A kézirat szövegében a következő jelzéseket használják: ——— kurzív (nyelvi adatok jelölésére), – – – ritkított (értelmi kiemelésre), ═══ félkövér (alcímek betűtípusaként), ~~~ kapitälchen (a szerzők nevének kiemelésére).

4. A kézirat géppel írott szövegében az utólagos javításokat, a fonetikai jeleket tintával vagy golyóstollal írják.

5. A folyóiratok és sorozatok kötetszámát arab számmal írják. A kötetszám és lapszám közé kettőspontot tegyenek.

Ára: 24,– Ft
Előfizetési ára egy évre: 40,– Ft

INDEX: 25.666

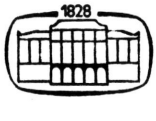

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA NYELVTUDOMÁNYI
BIZOTTSÁGÁNAK
MEGBÍZÁSÁBÓL
SZERKESZTI:

HAJDÚ PÉTER ÉS RÉDEI KÁROLY

77. kötet 2. szám Budapest, 1975

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

BERECZKI GÁBOR
DEME LÁSZLÓ
FÓNAGY IVÁN
HAJDÚ PÉTER
JUHÁSZ JÓZSEF
N. KAKUK ZSUZSA
KÁLMÁN BÉLA
KÁROLY SÁNDOR
KOVÁCS FERENC
LAKÓ GYÖRGY
RÉDEI KÁROLY
TAMÁS LAJOS

Felelős szerkesztő:

HAJDÚ PÉTER

Szerkesztő:

RÉDEI KÁROLY

Technikai szerkesztő:

HONTI LÁSZLÓ

A szerkesztőség címe:

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
1014 BUDAPEST I., SZENTHÁROMSÁG U. 2.
I. EMELET; 1250 BUDAPEST 1. PF. 19.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI. 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámára.

Egyes példányok beszerezhetők a 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓnál, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11 488.,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban, 1368 Budapest V., Váci u. 22. Telefon 185—612.

AZ MTA NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE MEGALAPÍTÁSÁNAK HUSZONÖTÖDIK ÉVFORDULÓJÁN RENDEZETT TUDOMÁNYOS ÜLÉSSZAK ELŐADÁSAI

(1974. december 9—10.)

KÖPECZI BÉLA

Megnyitó

A Magyar Tudományos Akadémia Központi Hivatala és a magam nevében köszöntöm a fennállásának negyedszázados évfordulóját ünneplő Nyelvtudományi Intézet valamennyi munkatársát, s az ünnepi ülésszak résztvevőit.

Huszonöt esztendő egy tudományszak, különösképpen pedig egy, a tudományszak központi műhelyének számító intézmény életében már olyan nagy idő, hogy — az ünneplés mellett — alkalmat ad számvetésre és előretekintésre, mérlegkészítésre és további célok kijelölésére is. Természetesen sem egyik, sem másik nem lehet feladata ennek a megnyitónak. Azt gondolom, ünnepelni nem lehet azonban anélkül, hogy fel ne idézzük ennek a huszonöt évnek legfontosabb állomásait.

1949-ben minisztertanácsi határozat hívta életre a Nyelvtudományi Intézetet, melynek akkori kutatási területe lényegében felölelte a hazánkban művelt valamennyi nyelvtudományi ágazatot; a szorosabb értelemben vett magyar nyelvészet mellett a finnugor nyelvek kutatását, az általános nyelvészetet, a szlavisztikát, germanisztikát, romanisztikát és bizonyos vonatkozásokban az orientalisztikát is.

Természetes, hogy ilyen széleskörű tudományos tematika esetében az Intézetnek súlyozni kellett feladatait, s így első munkaterveibe — érthető okokból — nagyobb részben magyar nyelvészeti vizsgálatok kerültek. Körülbelül egy évtizedes kutatómunka formálta tovább az Intézet tudományos profilját abban az irányban, amely jelenlegi tevékenységi körét is meghatározza, hogy ti. a magyar és finnugor nyelvészeti kutatások központja legyen, megteremtse az általános nyelvészeti kutatások fejlesztésének feltételeit és lehetőségeihez mérten szélesítse alkalmazott nyelvészeti vizsgálódásait is.

Közismert, hogy a magyar nyelv kutatása hazánkban egyike a legrégibb idők óta művelt tudományágaknak, s a magyar nyelvtudomány korábban is jelentős tudományos teljesítményeket tarthatott számon. Mégis azt kell mondanunk, hogy a nyelvészeti kutatások fejlődésében a felszabadulást követő években új szakasz kezdődött. A Nyelvtudományi Intézet megalakulásával alapvetően megváltozott a kutatás szervezeti formája, megteremtődött anyagi bázisa, javultak személyi feltételei s lehetőség nyílott központilag átgondolt, a tudomány belső fejlődési tendenciáit és a gyakorlati igényeket is figyelembevevő tematika kialakítására.

Így vált lehetővé — a kezdeti tervezés néhol túlzó optimizmusa ellenére is —, hogy a Nyelvtudományi Intézet a szakma szükségleteiből kiindulva az átfogó jellegű alapkutatásokat, a tudományos részeredmények rendszerező összefoglalását tegye központi feladatává, s ennek megvalósításaként nyelvünk egész rendszerére vonatkozó alapművek sorát hozta létre.

Egymás után jelentek meg vagy érkeztek befejező szakaszukba a szakterület azon nagy vállalkozásai, amelyek a tudomány mai színvonalán feleletet adnak nyelvünk történetének és jelen állapotának számos kérdésére.

Ezek a nagy intézeti vállalkozások annak a ténynek az igen dícséretes és korai felismeréséről is tanúskodnak, hogy nagyobb szabású, széleskörű nyelvi anyag feldolgozását igénylő, szintetikus jellegű munkálatok eredményes véghezviteléhez nem elegendő már az egyes kutató ereje, elszigetelt és gyakran időben is igen elhúzódó tudományos búvárkodása. Ezekben a munkákban részt vettek nem csupán az intézetek munkatársai, hanem az egyetemi tanszékek kutatói is, ami annál is természetesebb, minthogy az erők összefogása egy-egy területen az intézet feladatai közé tartozik.

Engedjék meg, hogy e negyedszázados kollektív kutatási tevékenység eredményei közül utaljak néhányra.

Jellegében is új típusú tudományos feladat megoldásaként született meg az anyanyelvi műveltség fejlesztése szempontjából igen fontos, számottevő gyakorlati igényt kielégítő Értelmező Szótár (amelyet azóta már a nem kevésbé tudományos igényű, de népszerűsítő változat, az értelmező Kéziszótár követett).

Az Intézet egyik tervmunkájaként jött létre A mai magyar nyelv rendszere című, számos új részeredményt is nyújtó, kétkötetes leíró nyelvtan, amelynek azóta rövidített, külföldiek számára átdolgozott német nyelvű kiadása is megjelent. Folyamatosan látnak napvilágot a magyar nyelvjárástani kutatások eredményeként A magyar nyelvjárások atlaszának dobozai.

Jelentős eredményeket vallhat magának az Intézet mind a magyar, mind a finnugor etimológiai kutatásokban. Két nagy vállalkozás jelzi ezt: A magyar nyelv történeti—etimológiai szótára és A magyar szókészlet finnugor elemei c. munka.

Köztudott, hogy megalakulása óta fontos feladatának tekinti az Intézet az anyanyelvi műveltség terjesztését az anyanyelvi kérdések iránti érdeklődés felébresztését és ébrentartását, az igényesség fejlesztését. E munka gyakorlati eredményei bizonyították, hogy múlhatatlanul szükség van egy, a szakembereket és az anyanyelv iránt érdeklődő nagy közönséget minden lényeges nyelvhelyességi kérdésben eligazító kézikönyv létrehozására. Ennek a szükségletnek a felismerése indította az Intézetet arra, hogy megszervezze a ma már befejezéséhez közeledő Nyelvművelő Kézikönyv munkálatait, s ezért tudott elébe menni — vállalva a kutatás mellett a koordináló szerepkörét is — az olyan feladatnak, mint az Agitációs és Propaganda Bizottság javaslatára elkészült: A mai magyar nyelv állapotának vizsgálata, tekintettel nyelvhasználatunk jellemző hibáira, visszásságaira című tanulmány.

Soha ennyi, az anyanyelvi kultúrát fejlesztő tudományos és népszerűsítő feladatot nem végzett el a magyar tudomány, mint e huszonöt év alatt.

E célok megvalósítása mellett egyre erősödő tendenciaként jelentkezett az Intézetben is az elméleti kutatások szélesítésének, az általános törvényszerűségek feltárásának, a befejeződő munkálatok elméleti tapasztalatai rendszerezésének, az általános nyelvészeti kutatások széleskörű kibontakoztatásának igénye. Eredmények születtek a grammatika-elmélet, a nyelv és gondolkodás, a nyelv és társadalom viszonyának témakörében, s a jelentéstani kutatásokban; ennek ellenére e területen további és fokozott előrelépés szükséges új ágazatok művelésében és az új módszerek alkalmazásában. S ugyanezt a bíztatást kell elmondanunk az alkalmazott nyelvtudománnyal kapcsolatban is.

S ezzel a számvetéssel már az igények megfogalmazására térünk át.

Az említett feladatokon kívül hagyományosan nagy kötelezettségek hárulnak az Intézetre az uráli—finnugor nyelvtudomány művelésében. Ez az általános nyelvészet mellett a hazai és nemzetközi nyelvtudomány érintkezésének másik fontos területe, olyan terület, ahol a magyar teljesítmények a külföldi tudományosság érdeklődésére és elismerésére tarthatnak számot.

Szakemberek előtt nem szükséges bizonyítani, hogy egyre sürgetőbb szükségességként jelentkezik a nyelvtudományi kutatásokban a komplexitás igénye. Kialakultak és tovább fejlődnek a tudományág új kapcsolatai olyan tudományokkal, mint a matematika, kibernetika, pszichológia, vagy a szociológia. E tendencia további kibontakoztatásának, a kutatási tematika ilyen irányú bővítésének lehetőségeit a nyelvtudományi kutatóhelyek, így a Nyelvtudományi Intézet következő ötéves tervében hivatott elősegíteni.

Az Intézetnek jövendő munkája során segítséget kell nyújtani ahhoz, hogy a magyar nyelvtudomány egyre szélesebb területeken kapcsolódjék be a szakmai nemzetközi vérkeringésbe: folyamatosan számon kell tartania és kritikailag elemeznie kell a nemzetközi nyelvészeti kutatások eredményeit.

Egy tudományos intézmény életének legfontosabb állomásait, munkájának eredményeit tekintettünk át nagyon röviden. Nem kétséges, hogy az elmúlt huszonöt év nemcsak a Nyelvtudományi Intézet, de az egész szakterület tudományos sikerekben gazdag, előrevivő periódusa volt. De a sorra befejeződő, nagy nyelvtudományi alapművek korszakot is zárnak s amikor az Intézet egy év múlva, új középtávú terveit munkálja, az egész tudományterület szükségleteinek ismeretében legfontosabb kutatási irányait ismét meg kell határoznia, de most már úgy, hogy szélesebbkörű munkamegosztást alakít ki más kutatóhelyekkel és főleg az egyetemi tanszékekkel, nem mondva le az együttműködésről, sőt koordinálásról sem, ott ahol ez szükséges. Az eddig végzett munka, úgy gondolom, fedezete az elkövetkező huszonöt évre vonatkozó reményeinknek is. A következő évek munkájához, amely egyaránt szolgálni fogja a tudományt és népünk művelődését, az anyanyelv művelését, kívánok valamennyiüknek sok sikert, erőt, egészséget.

HAJDÚ PÉTER

Eredmények — feladatok

Negyedszázados jubileumi ünnepségünkön mindenképpen illendő, sőt mondhatni kötelező, hogy számot adjunk önmagunk és a külső nyilvánosság előtt is intézményünk eredményeiről meg az előtte álló feladatokról. Illő dolog a visszapillantás, már csak azért is, mert a szakmai közvélemény időnként igényli ezt, s különösen elvárja egy-egy jelentősebb periódus lezártával. Emellett azonban kötelesség is a vezetőség számadása, hiszen a további út kijelölése, a további feladatok meghatározása csakis egy sokoldalúan felállított mérlegelésből indulhat ki.

A mérlegkészítő nehéz helyzetben van, ha nem ismert tényeket akar ismételni vagy újra megfogalmazni, ti. a Nyelvtudományi Intézet munkájáról, valamint az Intézet történetéről hiteles, objektív képet rajzoltak a huszadik évforduló alkalmából Tamás Lajos és Király Péter (ANyIOK 27:197—212), ill. Balázs János (MNy 65:385—391), de egyéb alkalom adtán a közelmúltban mások is (pl. Imre Samu: NytudÉrt 58:21—27). Ezek után az értékelések után felesleges lenne az Intézet történetének részleteiben elmélyedni vagy a jól ismert produkciókat újólag bemutatni. Utalva tehát az öt évvel ezelőtt elhangzott megállapításokra, áttekintésemben inkább az Intézet közelmúltjával és jelenével, valamint a fejlesztés problémáival szeretnék foglalkozni.

Általános jellegű kérdésekkel kezdem és valószínűleg a problémák sűrűjébe vágok azzal a megállapítással, hogy az Intézetben folyó nyelvészeti tevékenység napjainkban a módszerek tekintetében színesebb, változatosabb, mint 15—20 esztendővel ezelőtt volt. Talán nem tévedek, ha az akkori metodikailag homogénabb állapotot azzal magyarázom, hogy az Intézet munkatársai — kevés kivétellel — a budapesti iskola néven említett nyelvészeti irányzat neveltjei voltak, akiknek sajátos egyéni arculatuk — lévén pályájuk kezdetén — akkor még talán nem is alakulhatott ki. Az Intézet felállítása óta azonban már egy nemzedéknyi idő eltelt, s ez alatt nemcsak új generáció nevelkedett fel s állott munkába, hanem az alapító tagok, ill. a régibb intézeti munkatársak egy része is a szakterület mértékadó tekintélyévé vált. Már ez a két tényező önmagában hordoz bizonyos átértékelési lehetőségeket. Hozzájárultak ehhez a nemzetközi porondon végbement tudománytörténeti korszakváltás kései hullámaként bennünket is elérő strukturalizmus körüli viták, majd a posztstrukturális irányzatok körül fel-fellobbanó disputák, amelyek nolens—volens nagyjában és egészében lassan mégiscsak átformálják nyelvészetünk arculatát. Ez az arculat — valószínűleg az említett körülmények folytán — módszertani szempontból tehát talán kevésbé egységes, mint korábban: világosan tükrözik ezt folyóirataink, kiadványaink. A klasszikus nyelvészeti tematikát és metodikát reprezentáló művek nagy részén érezhető ma már a

viták megtermékenyítő hatása, az, hogy a korszerűsítés igénye az ún. hagyományos irányzatokat sem hagyta érintetlenül: a hagyományosnak tekintett nyelvészetnek is jellemzőjévé vált az egzaktabb kifejezési módra és részben a nyelvi rendszerek, struktúrák vizsgálatára való törekvés.

Az elvi és módszertani tekintetben sok újítást felmutató, korszerűsödő „hagyományos" nyelvészet mellett a modern nyelvészeti irányzatok tábora is megsokasodott: a generatív keretekben, ill. generatív nyelvleírási technikával dolgozó nyelvészeten kívül fejlődik a porából megújhodott tipológia, az areális kontrasztív és matematikai nyelvészet, nem is szólva arról, hogy sajátosan hazai kezdeményezésű irányokról is beszélhetünk. Igaz, hogy a funkcionalizmus, a szerves rendszerek elmélete, a produktivitási nyelvtan és hasonló néven emlegetett kezdeményezések még nem építették ki a maguk teljes nyelvelméleti rendszerét, de potenciálisan magukban hordozzák egy-egy új nyelvtudományi iskola kialakulásának feltételeit.

Egyszóval a magyar nyelvészetben és következésképpen az intézetben az utóbbi években tapasztalható változatosabb metodikai színkép elsősorban általánosan ható, s a tudományos előrehaladással szoros összefüggésben álló tényezőkből következik. Helytelen lenne azonban megfeledkezni arról, hogy szerepe lehet ebben más körülményeknek is. Főleg annak, hogy néhány nagy kollektív munkálat készítése, ill. elkészülte lehetőséget adott olyan általánosítások megfogalmazására, amelyek azután elméleti és metodológiai szempontból is hasznosíthatók voltak. Minden bizonnyal ilyen háttere van annak, hogy pl. a magyar dialektológia, lexikológia, lexikográfia, nyelvművelés jelentős módszerbeli újításokkal lépett színre és nemzetközi viszonylatban is érezhetően a kutatás első vonalában van.

Az ún. hagyományos és nem-hagyományos nyelvészet között persze nemcsak az átmenet széles skálája húzódik, ami sok esetben nehezíti a határvonást, hanem emellett örvendetes módon egészséges kölcsönhatás is kezd kialakulni közöttük. Ez megnyilvánul egymás eredményeinek elismerésében, bár olykor heves, ám tagadhatatlanul termékeny eszmecserék vezettek el eddig. Tárgyszerű vitákkal — és hozzáteszem: tiszta légkörű, személyeskedéstől mentes — objektív vitákkal a jövőben is fokozhatjuk a modern és hagyományos nyelvtudomány együttműködését, mégpedig úgy, hogy közben a marxista filozófia mérlegére helyezve értékeljük a szembenálló téziseket. A nyelvre vonatkozó hagyományos és nem-hagyományos elméletek zöme ui. voltaképpen egyaránt polgári filozófiai áramlatokból sarjadt ki úgy hogy a marxista filozófiával való szembesítésre nemcsak az egyik, de a másik is rászorul. Az egyes nyelvtudományi irányzatok filozófiai alapjai persze nem mindig érzékelhetők közvetlenül a konkrét kutatási eljárásokban: a szaktudomány és a filozófia viszonyának sajátos jellegéből következik, hogy a nyelvtudományi eredmények nem az egyes irányzatok filozófiai megalapozásából származnak, hanem a nyelvi tények érdemi, nyelvészeti vizsgálatából. Ez egyrészt arról győz meg bennünket, hogy marxista elkötelezettséggel sokféle nyelvészet művelhető, de másrészt arról is, hogy a különböző módszerek filozófiai gyökereinek kimutatása és bírálata nem azonosítható a módszerek bírálatával. Más szóval a marxista igényű nyelvtudományban a különböző irányzatok és iskolák által alkalmazott módszerei a marxizmus pluralizálásának kiváltása nélkül is megférnek és vitázhatnak egymással, lehetőleg azonban úgy, hogy egyik se akarja magát *a* nyelvtudománnyal, vagy *a* marxizmussal azonosítani és egyik se akarjon monopól helyzetbe kerülni.

A tudomány fejlődése szempontjából alapvető dolog a tudományos álláspontok megütközése és a közöttük folyó küzdelem a valóság minél hívebb földerítéséért, az összefüggések szabatos, egzakt leírásáért. Az ilyen egészséges polémia lehetőségét a monopól helyzet kizárná: a monopóliumban a tudományos érvelést a hatalmi szó, a szervezeti befolyásolás váltja fel, s ezért az ilyen szituáció kialakulását a tudomány érdekében és saját érdekünkben el kell kerülnünk.

Valószínűleg nyitott kapukat döngetek, amikor akképp fogalmazok, hogy a marxista nyelvtudományban helyet kaphat tehát a hagyományos és a modern nyelvész(et) egyaránt azzal a feltétellel, hogy módszereik különbözősége ellenére is a marxista filozófia alaptételeit érvényesítik munkájukban.

Ilyen háttérrel is felvethető a kérdés: hová tart a nyelvtudomány? A nyelvészetnek földrajzilag távolabbi, s a fejlődésben előttünk járó gócait szemlélve az a benyomásom, hogy újabb iskoláknak — irányzatoknak a megjelenése jobbára okozati összefüggésben lesz a generetív-transzformációs nyelvészet fellépésével: az általa vagy ellenében kifejlesztett elméleti irányzatoknak — a nemzetközileg, de hazánkban is érzékelhető fejlődési tendenciákból ítélve — lényeges szerepe lesz a jövő nyelvészetében.

Ez ugyan már prognosztika, amellyel voltaképpen eltértem tárgyamtól, melynek célja az volt, hogy a konkrét eredmények és feladatok számbavétele előtt fölvázoljam néhány vonással azt a tudománytörténeti hátteret, amelyben eredményeink létrejöttek és amelyben feladataink megvalósíthatók.

S ha most az elejtett fonalat újból fölvéve arra próbálunk válaszolni, hogy a Nyelvtudományi Intézet első húsz esztendejének másoktól már előszámlált eredményeit mivel toldotta meg a legutóbbi öt év során, akkor örömmel jelenthetjük néhány vállalkozásunk sikeres továbbvitelét, ill. részben befejezését.

Közművelődési (és speciálisan anyanyelvi művelődési) szempontból kétségtelenül legnagyobb jelentőségű az Értelmező Szótárhoz szorosan kapcsolódó Magyar értelmező kéziszótár, amely a maga százezres példányszámával a magyar társadalom legszélesebb köreire kiterjesztve folytatja azt az ízlésnevelő és anyanyelvi művelődést emelő munkát, amelyet A magyar nyelv értelmező szótára elindított. Két évvel ezelőtt, 1972-ben jelent meg, s talán nem általatjuk magunkat akkor, ha kijelentjük, hogy az ÉKSz népszerű és sűrűn használt könyv, tehát feladatát — úgy látszik — jól betölti. Népszerűségben vetekszik vele az 1971-ben megjelent Magyar utónévkönyv, amelyet nagyon aktuális társadalmi realitás — pl. a szociálpolitikai intézkedések hatására örvendetesen (bár lassan) emelkedő népszaporulat — érthetővé is tesz.

A folyamatosan végzett nyelvművelő munka igen sokféle formában közmegelégedést kiváltva folyt és továbbra is széles érdeklődés övezte. Minden bizonnyal örömet okozott volna szélesebb körben is, ha jelenthettem volna a Nyelvművelő Kézikönyv, a Szinonimaszótár és a Kiejtési Kézikönyv elkészültét. Sajnos, ezt nem áll módomban megtenni: az első közvetlenül az egységesítő szerkesztés fázisában különböző okok miatt átmenetileg leállt, — a második egy kiváló kollégánk tragikus halála miatt szenved késedelmet, — az utoljára említett pedig a közreműködő intézmények lassú lemorzsolódása, ill. az anyagiak hiányából folyó passzivitása miatt vesztegel, akárcsak a Magyar nyelv gyakorisági szótára.

Másfelől azonban a főosztályi szinten kiemelt témáink közül sikeresen lezártuk mindkettőt, s reméljük, hogy közülük a nyelvművelés ügyét szolgáló

nagy összefoglaló tanulmány „A mai magyar nyelv állapotáról, tekintettel a nyelvhasználat visszásságaira" rövidesen közlésre kerülhet.

A nemzeti önismeret múltunk értékeinek számontartására kötelez és arra, hogy ezeket az ismereteket szélesebb körben is terjesszük. Ezt a célt szolgálja „A magyar nyelv történeti—etimológiai szótára" és „A magyar szókészlet finnugor elemei", melyeknek második kötete 1970-ben, ill. 1971-ben elkészült, ill. megjelent, s harmadik kötetük elkészült, ill. közelesen elkészül, miközben megindultak s jól folynak az „Uráli etimológiai szótár" munkálatai is.

Ebben az időpontban hagyta el a sajtót a hazai dialektológia legnagyobb jelentőségű vállalkozásának, „A magyar nyelvjárások atlaszának" II., III. és IV. kötete is (1970, 1973, 1974), s ezzel kapcsolatban azt sem hagyhatjuk említetlenül, hogy e munkálatoknak mintegy melléktermékeként elkészült „A magyar nyelvjárások rendszere" c. modern szintézis egyéni munkaképpen. Tudományos szempontból kiemelkedő fontosságú esemény volt a Pető fi-szótár testes I. kötetének megjelenése (1973), továbbá két olyan idegen nyelvű összegező munka, melyek a magyar nyelv, ill. a finnugor nyelvészet átfogó kérdéseiről tájékoztatják a külföldi szakembereket: az egyik a The Hungarian Language c. tanulmánygyűjtemény (1972), a másik a SzUTA Nyelvtudományi Intézetében a mi Finnugor Osztályunk részvételével készült s a Nauka kiadónál ez évben megjelent „Osznovü finnougorszkogo jazükoznanija" c. összefoglalás I. kötete.

Általános nyelvészeti kollektív munkáink — mint ismeretes — nincsenek: ezen a területen főleg egyéni kezdeményezésű munkák folynak, azonban előre megtervezett tematika szerint szabályos időközökben jelentkeznek az Általános Nyelvészeti Tanulmányok kötetei, melyek az Intézet és az ELTE Általános Nyelvészeti Tanszéke közös szerkesztésében jelennek meg. Az Intézet huszadik évfordulója óta napvilágot látott a nyelv és gondolkodás problematikájával foglalkozó VII. kötet (1970), a nyelv és társadalom összefüggéseit sokoldalúan megvilágító VIII. kötet (1972) és a grammatikai tanulmányokat tartalmazó IX. kötet (1973). Rövidesen megjelenik a nyelv bangdomíniumáról szóló tanulmánygyűjtemény mint a sorozat X. kötete is.

Eredményes együttműködés alakult ki az Intézet és munkapartnerei között az angol—magyar kontrasztív nyelvészeti kutatásokban, melyek a washingtoni Center for Applied Linguistics-szel kötött megállapodás alapján folytak. Ennek eredményeképpen ez év végén nyomdába kerül a kutatások első fázisát lezáró tanulmánygyűjtemény. Az alkalmazott nyelvészeti munkacsoport működéséhez ezenkívül több ígéretes kezdeményezés is fűződik, melyekre majd még visszatérek.

Beszámolóm nem lehet teljes: az Intézet tagjai által publikált jelentős egyéni produkciókra általában nem tértem ki, de nem említettem több folyamatban levő, nagyobb, csoportos munkálatot sem (ezek egy része a későbbiekben a fejlesztési programmal összefüggésben szóba fog még kerülni). Nem mulaszthatom el azonban nevezetesebb eredményeink közé sorolni és a nyilvánosság előtt is fölemlíteni fonetikai laboratóriumunk rekonstrukcióját: az Akadémia illetékes szerveinek hathatós anyagi és erkölcsi támogatása révén felújítottuk eszközparkunkat és alapjaiban kialakítottuk a kutatási profilunknak megfelelő laboratóriumi rendszert. Ez a folyamat persze nem tekinthető befejezettnek: a műszaki szintentartás a technikai feltételek, és a műszerállomány további fejlesztését követeli.

Intézetünk személyi állománya az elmúlt években sajnálatos módon több szomorú haláleset folytán átmenetileg csökkent. E fájdalmas események néhány munkálat tervének kényszerű módosítását vonták magukkal. Egyenlegünk — úgy érzem — mégis pozitív, s ebben az Intézet korábbi vezetőségének, személy szerint mindenekelőtt TAMÁS LAJOS igazgatónak kiváló munkáját látjuk. TAMÁS LAJOSnak széleskörű szakmai tudása, vezetői tapasztalata nagy mértékben hozzájárult ahhoz, hogy az intézeti munka a jelzett súlyos veszteségek ellenére is zavartalanul folyt. Kötelességem ezért az ünnepi ülés alkalmából köszönetemet nyilvánítani Tamás Lajos akadémikusnak áldozatos munkájáért, akinek igazgatása az Intézet tevékenységében igen eredményes nyolc esztendőt jelez. Az ő tevékenységének említésekor nem hallgatható el, hogy elődei, TELEGDI ZSIGMOND professzor és NÉMETH GYULA akadémikus kiváló érdemeket szereztek az Intézet megszervezésében és kollektív tervmunkálatainak kialakításában. Fogadják ők is — és az összes korábbi igazgatóhelyettesek — őszinte köszönetünk kifejezését.

*

A Nyelvtudományi Intézet huszonötéves jubileuma szinte egybeesik a középtávú tervidőszak lejártával és az 1976-ban kezdődő 5. ötéves terv előkészítésével. Nagyjából ebben az időben fejeződik be néhány nagyobb kollektív munkálatunk, még ha késés itt-ott előreláthatólag „betervezhető" is. Mindenképpen esedékes tehát új elképzeléseink, új kutatási irányaink felvázolása, különös tekintettel az 5. ötéves tervre és az Intézet távlati fejlesztésére is. Aktuálissá teszi ezt a programkészítést a régebbi projektumok előbb-utóbb történő befejezésén kívül az a törekvés is, hogy nyelvtudományunk az 1968. év őszén Debrecenben tartott nyelvészaktíva és az 1974. évi tavaszi budapesti aktívaülés szellemében fejlődjék, azaz olyan módon, hogy a hagyományos és a modern nyelvészet közötti ellentét — még ha egy ideig számolnunk kell is vele — ne akadálya legyen a kölcsönös megértésnek, hanem a nyelvészeti közgondolkodás és tevékenység korszerűsödésének hajtóereje. Ha ez így történik, akkor bizonyos, hogy Intézetünk új székházba településével nemcsak külsődlegesen fogja szimbolizálni a negyedszázados korszakváltást, hanem előbb-utóbb tartalmilag is megvalósítja azt.

Terveinkben a realitásokból kell kiindulnunk: mindenekelőtt abból, hogy a Nyelvtudományi Intézet jól kiépített, felfejlesztett szervezet, ahol személyi fejlesztéssel — a főtitkári koncepció szerint — csak minimális mértékben számolhatunk s a kutatási kapacitás bővítése témakoncentrációval és esetleges szervezeti, ill. munkaszervezési módosításokkal érhető el.

Az utóbbi években különböző fórumokon hozott határozatok egyértelműen kifejezésre juttatták, hogy milyen alapvető feladatok megoldását várja a párt a tudománytól és annak művelőitől. Másfelől a tudomány fejlődése szempontjából is elsődleges fontosságúak azok a politikai, ideológiai állásfoglalások, amelyekre különböző dokumentumok hívják fel a tudományos élet munkásainak a figyelmét. Ezek jól illusztrálják a párt elvi politikáját és a tudomány — köztük a társadalomtudomány — növekvő súlyát. Végső soron a mi feladataink is a szocializmus és a tudomány közötti kívánatos és szükséges együttműködésből következnek: ebből fakad az a törekvésünk, hogy a marxista szemlélet, azaz a materialista filozófia és a dialektikus felfogás további erősödését várjuk a tudományokban, jelesül a nyelvtudományban is. A kor

színvonalán álló nyelvészet művelésének alapfeltételét ebben látjuk,s a korszerűség kritériumainak tartott minden egyéb kívánalom (a társadalmi hasznosság, ill. a tudományosan körültekintő, a nyelvet minden összefüggésében vizsgáló és magyarázó, ugyanakkor szabatos, egzakt kifejezésre törekvő kutatás) ebből következik. Véleményünk szerint ez korunk fejlődésének alapvető tendenciája, amiből az is következik, hogy modern nyelvésznek azt valljuk, aki lépést tud tartani e mai szocialista fejlődéssel.

A társadalmi hasznosság vonatkozásában Intézetünk — tudjuk — eddig is nem kevés eredménnyel dicsekedhet. A jövőben tevékenységünknek a közvetlenül társadalmi szükségletet kielégítő területeit erőteljesen fejleszteni kívánjuk. A közművelődési és oktatáspolitikai határozatok végrehajtásába való aktívabb közreműködésünket fogja ez eredményezni.

Univerzális jelenség világszerte, hogy a tudomány sebes ütemű fejlődése következtében, de egyéb társadalmi okok folytán is, egyre nehezebb problémák elé kerül a köznevelési struktúra, ha megfelelően nem újítja meg önmagát. Logikus lépés volt tehát, hogy a kormány VI. országos főirányként fölvette a köznevelés fejlesztését szolgáló kutatásokat az Országos Távlati Tudományos Kutatási Tervbe. Számomra legalábbis teljesen magától értetődő, hogy egy ilyen országosan kiemelt és a jövő nemzedék nevelését alapozó kutatás nem korlátozódhat pusztán tantárgypedagógiai, iskolaszervezési és ehhez hasonló kérdésekre, hanem különböző tudományszakok bevonásával az oktatás tartalmi megújítását is napirendre kell tűznie. Intézetünk hasznos munkát végezhet e programon belül az anyanyelvi oktatás és bizonyos mértékig az idegennyelv-elsajátítás elméleti kérdéseinek gondozásával. A nyelvi oktatás gyengéi közismertek: mindenekelőtt az, hogy feladatainak általában nem tud eleget tenni. Ennek az áldatlan helyzetnek a társadalmi veszélyességét most kezdjük felismerni. A nyelvi nevelés célja elvégre közvetlenül társadalmi érdekű. Az a feladata, hogy kialakítsa és fejlessze a tanulók kommunikatív készségeit, önálló, logikus gondolkodásra szoktatását. Íly módon azután nehezen nélkülözhető szerepe van a közösségi ember személyiségvonásainak kialakításában, de az egyén képességeinek maradéktalan kibontakoztatásában is. Amellett, hogy a nyelvi nevelés e készségek kialakításának feltételeit megteremti, közvetve világnézeti-formáló hatással is rendelkezik. Éppen ezért a nyelvi nevelés és oktatás hatásosabb formáinak kidolgozása egyike a legfontosabb köznevelési és közművelődési feladatoknak a társadalomtudományok területén, s ennek kimunkálásához a Nyelvtudományi Intézet is hozzá tud járulni.

E meggondolások alapján tervbe vettük, hogy bejelentjük csatlakozásunkat „A köznevelés fejlesztését szolgáló pedagógiai kutatások" elnevezésű VI. országosan kiemelt főirány 2. részfeladatához (Az oktatás és nevelés folyamatos tartalmi és módszertani korszerűsítése). Szándékunkban az a spontán kezdeményezés is megerősít, amely az Alkalmazott Nyelvészeti Csoport által megszervezett Fiatal Nyelvészek Munkaközösségétől származik. E fiatal kollégáink eddig nem legalizált módon foglalkoztak az anyanyelvi oktatás reformjának ügyével: tanári kézikönyvet és munkafüzetet készítettek és ennek alapján néhány iskolában kísérleteket folytatnak elképzeléseik megvalósítására. Ezt a munkát az 5. ötéves tervben ki kell terjeszteni a középiskola mind a négy osztályára, s a négyéves ciklusban történő kísérleti oktatást értékelni kell. Ezt követheti majd távlatilag az iskolai magyar grammatika elkészítése. Mindez az idegennyelv-elsajátítási, ill. a magyar—orosz, magyar-

francia és egyéb kontrasztív nyelvészeti munkák szervezésével, irányításával egyetemben azt is jelenti, hogy az Intézet részesedése a kiemelt témák művelésében növekedni fog. Eddig ugyanis a kiemelt témák az Intézet kapacitásának aránylag nagyon kis részét kötötték le. A helyzet most várhatóan változik — még ha két kiemelt témánk kutatása időközben sikeresen be is fejeződött —, különösen akkor, ha a VI. kutatási főirányhoz tudunk csatlakoztatni az anyanyelvi művelődés témái közül néhányat.

A társadalomtudományok súlyának a növekedését eképpen a megoldandó feladatok gyarapodásában is tapasztaljuk a nem-hagyományos témákban és hagyományosokban egyaránt. A közöttük való — fontosság és sürgősség szerinti — válogatás mindig az Intézet vezetőségének felelősségteljes feladata lesz.

Mindenekelőtt azonban az Intézet saját kezdeményezésű nagyobb tervmunkáit kell megvalósítanunk, s ahogy egy-egy munkálattal elkészültünk, csak akkor kezdhetünk nagyobb szabású feladatokba.

A Magyar Nyelv Történeti Etimológiai Szótárának befejezése után a Mutató készítése már nem igényli az egész nyelvtörténeti munkacsoport aktív részvételét, ezért a kollektíva nagy része bekapcsolódhat A Magyar Nyelv Történeti Grammatikájának készítésébe. Ez a munkálat most van tervezés alatt és az ELTE magyar nyelvtörténeti és dialektológiai tanszékével közös produkcióban fog készülni,akárcsak a TESZ. Kétségtelenül az elkövetkező tervidőszak egyik legjelentékenyebb témájának ígérkezik, amelynek belátthatatlan tudományos súlyán kívül nagy szerepe lesz a magyar nyelvtörténeti káder-utánpótlás nevelésében is.

Az uráli etimológiai szótár munkatársai az etimológiai szócikkek írása után szintén új kollektív munka indítását tervezik: egy urálisztikai összegezés készítésére vállalkoznának, amely a magyar nyelvtörténet szempontjából is fontos vállalkozás lenne.

Ha most ezekhez hozzávesszük, hogy párhuzamosan és egyidejűleg be kell fejeznünk az eddig név szerint nem emlegetett műveken kívül a Petőfi-Szótár, a Szinonima Szótárt, a Földrajzi Nevek Etimológiai szótárát, a Nyelvművelő Kézikönyvet, az államigazgatási nyelv visszásságait tárgyaló nyelvművelő kötetet, a Leíró Magyar Hangtant, A Magyar Nyelvatlasz kiadását, s hogy előre kell haladnunk az Új Magyar Tájszótár szerkesztésével is, akkor — a folyamatosan végzendő és egyéni kutatásokkal együtt — voltaképpen az Intézet kutatási kapacitása az egész 5. ötéves tervre lekötöttnek látszik.

Az előadottak szerint az Intézet munkájának gerincét a jövőben is kollektív, kollektív jellegű ill. kiemelt kutatások alkotják. Ez voltaképpen összhangban áll azzal a tudománypolitikai koncepcióval, amely szerint a magas befektetéssel létrehozott és fenntartott intézeteknek általában olyan nagyobb témakörök kutatásával kell hivatásszerűen foglalkoznunk, amelyek egyéni erőfeszítéssel nem oldhatók meg. Emellett persze támogatjuk, buzdítjuk és elvárjuk a nagyobb egyéni erőfeszítéseket is: ezekből néha meglepően előremutató új eredmények születhetnek s ezért a tudományos meggyőződés diktálta egyéni témaválasztásokat, a szellem szabad szárnyalását korlátozni nem akarjuk, sőt a hozzá szükséges időt biztosítjuk. De úgy véljük, hogy helytelen lenne minden egyes egyéni tervet témalapos kutatásnak minősíteni: az eltelt huszonöt esztendő megmutatta, hogy a terv-elmaradásoknak egy jelentős része az ilyen egykor bejelentett, de azután különféle okok miatt elejtett vagy félbehagyott egyéni témákra vezethető vissza. Arra kérem munkatársainkat ezért, ne

tekintsék méltánytalannak, ha egyéni munkáik nem témalapos munkálatként szerepelnek, mert ezzel nem minősíteni akarjuk munkájukat, hanem kizárólag munkaszervezési és tervezéstechnikai egyszerűsítést kívánunk általa végrehajtani. Annak azonban semmi akadálya sincsen — sőt éppenséggel bátorítani szeretném az ilyen kezdeményezéseket —, hogy a nagyobb tematikai egységbe összeálló egyénileg feldolgozható rokon témák egy közös témalapon legyenek nyilvántartva. Akár közös kutatásnak is lehetne nevezni ezt a munkaformát, amelyben az egyéni munka nem vész el névtelenül a végtermékben. hanem annak önállóan is érvényes, önmagában is helyt álló részét alkotja, Az egyéni kutatások tömörítése egy központi kérdés köré a koncentráció elve szerinti és egyaránt megfelel az egyéni és a közösségi érdekeknek. Ez a munkaforma véleményem szerint sikerrel alkalmazható az eddig inkább egyénileg folytatott általános nyelvészeti kutatásokban, melyeket a jövőben nagyobb súllyal szeretnénk támogatni. Ilyen módon foglalhatók munkaközösségi keretekbe a kontrasztív és tipológiai témákon kívül pl. munkatársaink szemantikai vonatkozású témái is, melyekben a jelentés és problémaköre más-más aspektusból kerül vizsgálatra (pl. az új szemantikai elméletek kritikai áttekintése, mondattani jelenségek és a jelentés összefüggése, a jelentéstudomány az információelmélet tükrében stb.). Ezeken az elvi, elméleti kérdésekre irányuló kutatásokon kívül témalapos közös munkának tekinthető persze egy-két egyéb intézeti tevékenység is (pl. a regionális köznyelv kutatása stb.).

A következő ötéves terv időszakában kezdjük meg, ill. tervezzük meg a „nagyüzemi szervezettséggel" készítendő Gyakorisági Szótár, ill. Akadémiai Nagyszótár munkálatait. Mindkettő olyan munka, amelynek elkészítéséhez a modern gépi adatfeldolgozási technikát kell segítségül hívni. E munkálatok költségigénye azonban meghaladja az Intézet jelenlegi lehetőségeit, úgy hogy a szükséges összegeknek a távlati tervekben való biztosítását mindenképpen el kell érnünk. A Gyakorisági Szótár gyűjtésének talán lendületet fog adni az a körülmény, hogy az MTA Főtitkárának kezdeményezésére Polinszky Károly elvtárs oktatási miniszter köriratban kérte fel a munkálatban érdekelt egyetemek és főiskolák vezetőit e munkálat kiemelt anyagi támogatására. A magunk részéről bízunk benne, hogy az illetékes felsőoktatási vezetők megértő támogatásával lassan kimozdul a holtpontról ez a munka, amely az oktatásügy szempontjából is sok közvetlenül hasznosítható gyakorlati eredménnyel kecsegtet.

Mint látható, a Nyelvtudományi Intézet a jövőben is kénytelen lesz válogatni a társadalmi szükségletnek minősülő aktuális tudományos feladatok között, még pedig úgy, hogy a mindenkori személyi állományával reálisan elvállalható, legfontosabb témákat emelje ki közülük. Az Intézet profilja tehát továbbra is a nyelvészet négy szakágazatát öleli fel, nevezetesen a magyar, a finnugor, az általános és az alkalmazott nyelvészeteket, de az ide tartozó valamennyi eddigi és újabban fölmerült tudományos és társadalmi-gyakorlati igényt ellátni nem képes. S mivelhogy extenzív létszámfejlesztést nem várhatunk, a nyelvészeti munka efficienciáját a témakoncentráció mellett belső szervezési intézkedésekkel is növelhetjük, meg az Intézet országos koordináló és irányító tevékenységének fokozásával is.

Az Intézet országos koordináló és irányító tevékenysége jelenleg csak bizonyos területeken (legsokoldalúbban az alkalmazott nyelvészeti kutatásokban) érvényesül, konkrét együtt-dolgozásunk egyetemi kutatóhelyekkel pedig ténylegesen a TESz és ÁNyT esetében valósult meg. A tanszéki kutatá-

soknak az Osztályhoz tartozó bizottságoktól is szorgalmazott szervezettebbé tétele és az ezzel összefüggésben távlatilag kiépíthető országos nyelvtudományi kutatóhálózat az Intézet koordináló feladatait is gyarapítani fogja. A magunk részéről szívesen vállaljuk a jövőben a szorosabb együttműködést a budapesti és a vidéki tanszéki kutatóhelyekkel, sőt bízunk abban, hogy pl. a Gyakorisági Szótárral kapcsolatban ez hamarosan valóra is válik. Aligha kell bizonygatnom, hogy folyamatban levő munkálataink meggyorsítása itt a tét: említhetném a Gyakoriságin kívül Akadémiai Nagyszótárunk vagy az Új Magyar Tájszótár példáját is. A nagyszótári munkálatok vonatkozásában az 5. ötéves tervben mindössze annyit tudunk változatlan anyagi ellátottságunk és személyi feltételeink mellett tenni, hogy a meglevő lezárt gyűjtések anyagát összerendeztetjük, hogy az a kutatás számára és a később megindítandó nagyszótári munkálatok számára archiválisanyagként könnyen kezelhető legyen. Az állagmegőrzéssel azonban egy lépéssel sem jutottunk közelebb a Nagyszótár megvalósításához: ez csak a szükséges anyagi eszközök rendelkezésére bocsátása után lesz lehetséges, de akkor is nehezen boldogulnánk számítógépes nyelvészeink bevonása nélkül. A munkálatot ez ugyan nem teszi olcsóbbá, de reményt ad a belátható időn belüli befejezésre. Más nagyságrendben ugyanez a helyzet a tájszótárral, ahol egy tanszéki kutatóhellyel való esetleges összefogás vélhetően a munka néhány évvel korábbi befejezésével bíztat.

Az Intézet kisebb-nagyobb szervezeti módosításokkal alkalmas az előtte álló feladatok elvégzésére. Pillanatnyilag ugyancsak egy szervezeti változtatás időszerű, az alkalmazott nyelvészeti csoport átszervezése: Struktúrális és alkalmazott nyelvészeti o s z t á l l y á . Az Intézetnek ez a részlege létszámban is, a gondozott témák számában is kimeríti az osztály kritériumát, s magasabb szervezeti kategóriába sorolását ez, névváltoztatását a benne végzett munka jellege indokolja.

Megfontolandónak tartjuk ezenkívül, hogy a következő ötéves tervvel induló periódusban a rokon tematikák jobb összefogása céljából magasabb szervezeti egységeket — főosztályokat hozzunk létre, szám szerint kb. hármat: érzésünk szerint a munkakollektívák és témák jobban lennének beilleszthetők ilyen nagyobb egységekbe, mint a jelenlegi osztálykeretekbe. Főosztályosítási terveinkkel összhangban tudnánk pl. kiépíteni a bázisfejlesztési terv készítésekor az Osztályülésen is aktuálisnak tartott Nyelvművelő Központot is, amely nagyobb önállóság és nagyobb munkakapacitás birtokában jobban elláthatja majd feladatait, mint ma, amikor a mai magyar nyelv osztályára háruló és egyre sűrűsödő társadalmi igényeket és a tudományos kutató programban való tervteljesítést gyakran igen nehéz összeegyeztetni.

Fő feladataink jelzésszerű ismertetését azzal fejezem be, hogy Intézetünkben a minimális létszámfejlesztés mellett számolnunk kell a kutatói állományban bekövetkező természetes mozgással is. Törekvésünk az, hogy a felszabaduló és újonnan megnyitott álláshelyeket olyan fiatalokkal töltsük be, akik a haladás iránti elkötelezettséggel, a marxizmus—leninizmus elméletének és módszerének birtokában képesek az egyetemes nyelvtudomány művelésére. A megfelelő káderutánpótlás biztosítása érdekében is szorosabbra kívánjuk fűzni kapcsolatainkat az egyetemekkel, hogy leendő munkatársainkat már tanuló éveikben megismerjük. Tisztában vagyunk persze azzal, hogy kész és érett kutatókká a nálunk eltöltött évek alatt növekednek fel, s ezért különös gonddal foglalkozunk a kutatóvá képzés feladataival, a szakmai ismeretek

elmélyítésével. Ennek során ki óhajtjuk alakítani fiatal munkatársainkban azt a készséget is, hogy ismereteiket több irányban fel tudják használni. Ilyen képességek birtokában tudják majd a fejlődésből adódó új problémákat felismerni és tudományos munkásságukat a felmerülő társadalmi kívánalmaknak megfelelő új irányba terelni.

A következő ötéves terv részleteit a jövő év során kimunkáljuk. A reánk váró feladatok sokrétűségét mindenesetre előadományom, ha hiányosan és tökéletlenül is, de megvilágította. A fejlesztés fő irányai az elmondottakból kibontakoztak. Tapasztalatból tudom persze, hogy minden program annyit ér, amennyit megvalósítunk belőle. Kellemes érzés volna előre tudni, hogy a jövőben Intézetünk munkássága éppolyan eredményes lesz, mint eddig. Mindenesetre bízvást bízom abban, hogy a tervek valóra váltásában idősebb és fiatalabb kollégáimnak és az Intézet társadalmi szerveinek hathatós segítségére számíthatok.

BENKŐ LORÁND

A történeti nyelvtudomány néhány kérdéséről

I.

1. Előadásom első részében olyan kérdésekről kívánok szólni, amelyek a történeti nyelvtudomány általános fejlődésével, lehetőségeivel, megoldandó feladataival kapcsolatosak, s különösen hazai vonatkozásban időszerűeknek látszanak. Az előadás természetéből, korlátaiból adódik, hogy idevágó mondanivalóm sem a témakör teljessége átfogásának, sem az egyes kérdések részletes taglalásának igényét nem elégítheti ki. Szándékom elsősorban a problémafölvetés s ennek kapcsán nyelvtörténészeink eszmecseréjének serkentése közös dolgainkról, gondjainkról.

2. Sokak szemében úgy tűnik, hogy a nyelvtudomány általános, nemzetközi fejlődésének sodrában a történeti nyelvészet többé-kevésbé a perifériára szorult, bizonyos mértékben „kifutotta magát"; hogy — a nyelvtudomány néhány más ágazatához képest — csökkent a külső (társadalmi) és a belső (tudományos) szerepe, valamint fejlődési üteme. Ne vitassuk most azt, hogy e nézetben mi az aránya a tényleges valóságnak és a látszatnak vagy éppen a beállításnak, s azt se latolgassuk egyelőre, hogy maga ez a belső tudományos fejlődés, valamint az erről szóló felfogás erősödő vagy csökkenő tendenciájú-e napjainkban. Tulajdonítsunk a nézetnek, illetőleg az abban foglalt tartalomnak — akár munkahipotézisként is — bizonyos valóságértéket, s próbáljuk okait fürkészni.

Az okok nyilvánvalóan több oldalról is közelíthetők lennének. Alapvetően azonban mind a nyelvtudomány legutóbbi néhány évtizedének fejlődéséhez kapcsolódnak, s közelebbről a történeti nyelvészetnek a szinkrón, leíró nyelvészethez, az általános nyelvészethez és az alkalmazott nyelvészethez fűződő viszonyával függnek össze.

Az idevágó kérdéseket kissé sarkítva szinte azt lehet mondani, hogy a leíró, az általános és az alkalmazott nyelvészet a fejlődés jellegét, ütemét, más tudományágakhoz való kapcsolatait stb. tekintve meglehetősen egy blokkot képez, szemben a történeti nyelvészet bizonyos mérvű különállásával. Kétségtelen és szembetűnő tény például, hogy a szinkrón, leíró nyelvészeti stúdiumoknak mind az általános, mind az alkalmazott nyelvészethez való kapcsolatai jóval szorosabbak, mint amit e kapcsolatokról a történeti nyelvészet vonatkozásában el lehet mondani. Így van ez még akkor is, ha az összehasonlítás a történeti nyelvészetre nézve nem is minden szempontból méltányos, hiszen a leíró nyelvészetnek ilyen vonatkozásban előnyösebb helyzetét objektív tényezők is magyarázzák. És így van ez még akkor is, ha a legtöbb nyelvész működésében a nyelvtudomány általános és konkrét diszciplínái nem különülnek el élesen, sőt többek kutatásában a leíró és a történeti tematika

sem választható szét mereven. És így van nemzetközi méretekben és hazai viszonylatban egyaránt, legföljebb a tünet erőssége különböző.

Mindenképpen jogosnak látszik tehát a kérdés: szükségszerű-e a történeti nyelvészetnek ez a viszonylagosan elszigetelt helyzete, s lehet-e, illetőleg kell-e tenni a változtatás érdekében?

A kérdésre — úgy hiszem — eléggé egyértelműen lehet felelni. Bár a nyelvtudomány keretein belül a történeti nyelvészet kétségkívül külön részdiszciplínát képez, bár céljai, feladatai, sőt részben szemlélete, módszerei is sajátos jellegűek, a nyelvtudomány más részterületei felé nem határolódhat el, azokkal nem kerülhet semmilyen vonatkozásban szembenállásba.

Egyértelmű a helyzet mindenekelőtt a szinkrón, leíró nyelvészethez fűződő viszonyban. A nyelv szinkrón és diakrón dimenzióinak egymást feltételező és meghatározó volta, valamint — ide kapcsolódóan — az a tény, hogy a történeti nyelvtudománynak a múlt nyelvi helyzetére nézve is bőven vannak a szinkrón állapotokat regisztráló, leíró jellegű feladatai is, világossá teszi, hogy a nyelvi szinkrónia problémáival foglalkozó tudományrészlegek nem eshetnek kívül a történeti nyelvészet hatókörén. A nyelvtörténészt szükségszerűen, vizsgált anyagának sajátosságaiból folyóan kell, hogy érdekelje a nyelvi szinkrónia összes kérdése, beleértve a szinkróniával összefüggő tudományos nézeteket és módszerbeli közelítéseket is. Mivel azonban a nyelvtörténészt feladatai a diakrónia irányában is elviszik, sőt igen nagy mértékben viszik el, a nyelv szinkrón problematikája természetesen csak része és távolról sem teljessége a történeti nyelvészet szemléletének és módszerének. A szinkrón leíró és a történeti nyelvészet között azonban e tekintetben sem ellentét, hanem egymásmellettiségen és kölcsönösségen alapuló viszony áll fönn.

Ugyancsak teljesen egyértelmű a helyzet a történeti nyelvészetnek az általános nyelvészethez fűződő viszonyában. Az a tény, hogy a történeti nyelvészetben a szinkrónia és a diakrónia problematikája együtt van adva, óriási lehetőségeket ad a nyelvnek még igen sok vonatkozásban rejtett titkaiba való behatolásra, a nyelv két dimenziója közti mélyebb összefüggések megkeresésére, a nyelvnek a környező világgal, a társadalommal és a gondolkodással való kapcsolatai teljesebb feltárására. Igaz ugyan, hogy a nyelvtörténetben a szinkrón dimenzió vizsgálata időben visszafelé haladva nehezül, ezt a hátrányt azonban a diakrón viszonylatok bekapcsolása messze kiegyenlíti, amely viszonylatokat a maguk valóságában, tehát nem-spekulatív úton csak a történeti nyelvészet tudja megragadni. De a diakrónia sokágú és szövevényes problematikája — amely természeténél fogva amúgy sem szakadhat el a szinkróniától — maga is éppen eléggé alkalmas terep az elvi, általános közelítésre, hiszen pl. központi témája: a nyelvi változás kérdése még ma is tele van olyan rejtelmekkel, amelyeknek felfedésére a konkrét, ténymegállapító vizsgálatok egyedül — átfogó, elvonatkoztató nyelvészeti tevékenység nélkül — nem elegendők. Merő tévedés volna tehát azt hinni, hogy a történeti nyelvtudománynak nincsenek vagy csak korlátozott mértékben vannak általános nyelvészeti aspektusai, illetőleg hogy a történeti nyelvészet kívül maradhat az általános nyelvészet szféráin és érdekein.

Részben áttételesen ugyan, de a történeti nyelvészetnek az alkalmazott nyelvészethez való viszonyáról is csak az eddigiek értelmében lehet szólni. Az persze bizonyos, hogy az alkalmazott nyelvészetben a nyelvtörténeti kutatások konkrét, tételes eredményei legföljebb csak meg-

határozott területeken (nyelvművelés, anyanyelvi oktatás stb.) használhatók föl közvetlenül, s fordítva, az alkalmazott nyelvészet legtöbb területe sem szolgáltat a nyelvtörténet számára klasszikus értelemben vehető tény-, illetőleg forrásanyagot. Mégis, aligha van olyan alkalmazott nyelvészeti részleg, ahol a nyelv dolgainak teljes, komplex ismerete ne járna legalábbis közvetett haszonnal, illetőleg ahol a nyelvtörténeti szemlélet, gondolkodás hiányát akár a legszinkronikusabb témájú alkalmazás is ne sínylené meg valamilyen módon. E ponton az általános és az alkalmazott nyelvészetnek a nyelvtörténethez fűződő viszonya bizonyos mértékben egybekapcsolódik, hiszen a nyelvtörténeti gondolkodás kifejlődése absztrakciós, általánosító közelítésmód nélkül elképzelhetetlen. Az alkalmazott nyelvészetnek olyan társadalmi szempontból is kiemelkedő fontosságú területei pedig, mint az iskolai oktatás, valamint az iskolán kívüli nyelvművelés, nyelvi változásszemlélet, történetiség nélkül képtelenek funkciójukat megfelelő szinten betölteni (ezt hazai vonatkozásban is konkrét példákkal lehetne alátámasztani). És megfordítva: a nyelv mai problematikájához kapcsolódó alkalmazott nyelvészeti területeken — a logopédiától a nyelvművelésig — mennyi minden fölmerül, amelyre a nyelvtörténésznek oda kell figyelnie, amelyből, ha közvetve is, a nyelvtörténeti folyamatok szemlélet- és közelítésmódja is gyarapodhatik. Elvileg tehát a történeti nyelvészet és az alkalmazott nyelvészet között sincsenek olyan válaszfalak, mint ahogy azt egyesek gondolnák.

A mondottakból következik, hogy a történeti nyelvészet jelzett kapcsolatainak laza volta nem hogy nem szükségszerű, de nem is természetszerű. E témakörben különleges fontosságú kérdésnek látszik a történeti nyelvészetnek és az általános nyelvészetnek a kapcsolata, az utóbbinak a nyelvtudományon belüli központi helyzete és a szinkrón, leíró, valamint az alkalmazott nyelvészethez való viszonyt is sok tekintetben meghatározó volta miatt. Ha a történeti nyelvészet általános részlege (az általános nyelvtörténet) erős, az a másik két irányban való viszonyra is kedvezően — sőt bizonyos mértékben automatikusan — hathat ki. Az általános nyelvtörténet megerősítésének, szélesebb alapú kifejlesztésének pedig elvi akadálya nem lehet; mindenesetre sem magában a nyelvben, sem az azt vizsgáló tudományban nem rejlik semmi olyan alapvető ok, amely például a történeti és a szinkrón, leíró nyelvészet általános kérdései kimunkálásának akár fontossági, akát szintbeli különbségeit hosszú lejáratra — tehát adott időszak tudománytörténeti sajátosságait nem tekintve — igazolhatná.

Úgy hiszem, ez a kérdés nemcsak a történeti nyelvészet gondja, hanem az egész nyelvtudomány közös ügye. A változtatás érdekében az általános nyelvtudomány irányából is szükséges lépéseket tenni. A legtöbbet azonban e téren alighanem a nyelvtörténészektől lehet és kell is elvárni: nekik kell elsősorban jelentékeny mértékben túllépni a puszta adatfeltáró, valamint ténymegállapító tevékenységen, magától értetődően nem elhagyva, hanem az általánosítás felé tágítva, kiterjesztve e ténykedésüket.

A történeti nyelvészet általános tematikájának nagyobb volumenű fejlesztésére, kibontására természetesen már eddig is történt egy és más nemcsak külföldön, hanem idehaza is (e kérdésre — más összefüggésben — rögvest visszatérek). Mindenesetre éppen a legnagyobb nyelvész-egyéniségek közül sokan, bármely irányból közeledtek is a szóban levő célok felé, nem tettek elvi különbséget a nyelv története és jelen működése általános kérdéseinek tanulmányozása között. A kutatók nagyobb tömegeinek munkálkodásában azon-

ban jórészt nem ez a helyzet: a nyelvtörténészek többsége nem tesz annyit konkrét eredményei általános vonatkozásainak a föltárása terén, amennyi kívánatos volna; az általános nyelvészek legtöbbjét pedig viszonylag csekély mértékben vagy egyáltalán nem érdekli a nyelv történetisége. A kapuk tehát még korántsem nyitottak, ezért kell döngetni azokat . . .

Mindenesetre a magyar nyelvtörténészeknek véleményem szerint bőséges tennivalóik vannak e téren. Amikor történeti nyelvészetünk úgynevezett „nagy adósságairól" beszélünk, nem is jogtalanul emlegetjük az adatfeltáró, valamint a konkrét ténymegállapító tevékenység sok tekintetben tapasztalható hiányait. Legalább ilyen nagy adósság azonban az, még ha kevesebbet emlegetjük is, amiről az imént esett szó. Korábbi mulasztásaink pótlását, vagy — pozitívebben fogalmazva — történeti nyelvészetünk jövőjét csak a konkrét és az általános stúdiumok együttese, kölcsönössége biztosíthatja, az egyoldalúság aligha.

Amikor a szükséges egyensúly megteremtésének s ezzel a nyelvtörténet általános kérdései erőteljesebb kimunkálásának a szükségességét hangsúlyozom, természetesen nem a konkrét nyelvtörténeti munkálatok visszaszorítását célzóan vagy éppen a konkrét nyelvi anyagtól elszakított, üres, spekulatív elmélkedés kiterjesztése érdekében szólok. Az efféle elmélkedések a történeti nyelvészet szellemétől idegenek, s csak tönkre silányítanák azt. Meggyőződéssel vallom viszont mindenfajta nyelvi vizsgálatban a konkrét és az általános egymást feltételező egységét; s ugyanilyen bizonyossággal hiszem, hogy ott, ahol a konkrét munkák hagyománya oly nagy és önmagán belüli szintje oly magas, mint a mi történeti nyelvészetünkben, a szükséges szintézis az említett veszélyek egyikét sem idézheti fel számottevőbb mértékben.

3. Ahhoz, hogy a nyelvtörténet általános kérdéseivel való foglalkozást fölerősíthessük, illetőleg, hogy nyelvtörténeti munkálkodásunkban a konkrét és az elvont megfelelő kölcsönhatással kerüljön szintézisbe, véleményem szerint szükséges alaposan és kritikusan elemezni a nyelvtudomány egészének az utóbbi évtizedekben való fejlődését s e keretekben különösképpen a történeti nyelvészet megtett útját. E fejlődés áttekintése ugyanis egyrészt megláttathatja azt, hogy a történeti nyelvtudomány „zártsága" az imént említett viszonylatokban nem volt annyira erős, mint ahogy én az elmondottakban — a probléma érzékeltetése végett — szándékosan kiéleztem; másrészt konkrétebben, tételesebben is segít érzékelni azokat a pozitív elemeket, amelyekkel a történeti nyelvtudomány már eddig is, „menet közben" föltöltődött, illetőleg amelyekre általános problematikájának további kibontását alapozni lehet. Világos, hogy ezt a mélyebb elemzést kívánó munkát nem föltétlenül nekem kell elvégeznem s különösképpen nem a jelen alkalommal. Véleményem összegezéseképpen azonban mégis ide vonatkozóan is szeretnék néhány igen vázlatos megjegyzést tenni.

A kérdés megítélésében több okból is vissza kell mennünk legalább az újgrammatikusokig. A tudomány evolúciós fejlődésének tényén túlmenően ezt kívánja mindenekelőtt az a jól ismert tény, hogy a történeti nyelvészet kialakításában az újgrammatikus iskolának meghatározó, megalapozó szerepe volt. Az újgrammatikusok — számos tételük téves volta ellenére — a nyelvtörténeti kutatást olyan szintre fejlesztették, amellyel az a korabeli leíró nyelvészet nem kelhetett versenyre. Ez volt az egyik döntő tudománytörténeti

oka annak, hogy a következő időkben a szinkrón, leíró nyelvészet számára nagyobb, kedvezőbb fejlődési lehetőségek tárultak ki, mint a történeti nyelvészet előtt. A történeti nyelvtudománynak a századforduló táján viszonylagosan sokkal magasabb fejlettségi szintje keltette továbbá azt a bizonyos mértékben valóban fejlődést bénító látszatot, hogy e diszciplínában elméletileg és gyakorlatilag úgyszólván minden megoldódott. Erre a tényre alapul az a még ma is kísértő, egyszer-egyszer nem is minden tendencia nélküli állítás, hogy a nyelvtörténészek zöme még ma is lényegében a nyelv újgrammatikus felfogása szellemében és alapján munkálkodik.

A történeti nyelvtudomány mai képe valóban több mindent őriz újgrammatikus előzményeiből, amint azt a társadalomtudományoknak az ismeretek bizonyos részét megtartó, egymásra rétegző fejlődése folytán más tudományágakban éppúgy tapasztalhatjuk. Az is világos, hogy a klasszikus (újgrammatikus) nyelvtörténet önmagán belül sem lett volna és nem is volt fejlődésképtelen, az idők során tovább alakíthatta volna szemléletét, tovább csiszolhatta volna módszereit, mint ahogy ez lényegében meg is történt. Sokkal érdekesebbek és fontosabbak azonban ennél s a jelen helyzetet jóval inkább meghatározók azok a hatások, amelyek a klasszikus nyelvtörténetet — hogy úgy mondjam — „kívülről" érték és érik, s amelyek továbbfejlődését új, friss elemekkel segítették ténylegesen, illetőleg segíthetik potenciálisan.

E „külső" hatások közül — melyek nem egysíkúak, részben önmagukon belül sem egységesek, s nem is teljesen egyforma súlyúak — nézetem szerint négyre szükséges különös figyelmet fordítani.

A kronológiai egymásba fonódás ellenére is némi időrendben haladva elsőként a nyelvföldrajz hatását említem, amely — mint ismeretes — főként a nyelvatlaszok megjelenése révén hozott minőségileg újat a nyelvjáráskutatásba. A nyelvföldrajzi szemléletnek a történeti nyelvészetbe való átsugárzása irányította a kutatók figyelmét egy-egy nyelv belső fejlődésének többvonalúságára, az időbeli és térbeli fejlődmények sajátos viszonyaira, összefüggéseire, illetőleg a térbeliség nyelvtörténeti forrásértékére. E hatás révén egyrészt lehetővé vált az összehasonlító módszer egy nyelven belüli alkalmazása, másrészt nyelvtörténeti feladatként jelentkezett a területi nyelvi tagolódás vizsgálata, illetőleg a belső típusok különfejlődésének tanulmányozása (nyelvjárástörténet). A nyelvföldrajz szemléletéből és módszereiből a későbbi nyelvszociológiai irányzatok is meglehetősen sokat merítettek.

A második hatáskomplexus a szinkrón, leíró nyelvészet újjáteremtődésével, az egymásra rétegződő úgynevezett „modern", strukturalista irányzatokkal kapcsolatos. Az innen jövő hatások révén a történeti nyelvészetben is új fényt kapott a szinkrónia és diakrónia értelmezése, sajátos viszonya, kölcsönös egymásrautaltsága; szükséges és teljes értékű nyelvtörténeti feladattá vált a múltbeli szinkrón leírás; szemléleti átalakulást hozott a változásoknak a nyelvi struktúra változásaként való felfogása; világosabbá vált a szinkrón struktúra fejlődést magában foglaló jellege s ezzel együttjáróan nyelvtörténeti forrásanyagként való kezelhetősége; lehetőség nyílott a szinkrón struktúra fejlődést irányító, változást előidéző szerepének újszerű felismerésére. A transzformáció, valamint az ún. mélystruktúra—felszíni struktúra viszony, amellett, hogy nyelvfejlődési folyamatok megközelítéséhez adhat segítséget, közelebb visz a történeti nyelvészet egyik sarkalatos kérdésének: a változási lehetőségek (potencialitások, posszibilitások) és a változási megvalósulások (realizációk, aktualizációk) probléma-

tikájának feltárásához. Az e témához is kapcsolódó szinkrón nyelvtipológiai kutatások az általános nyelvtörténet látókörének szélesítéséhez járulnak hozzá azáltal, hogy az összehasonlítást az egyes nyelvek belső típusain, továbbá a rokon nyelveken túlra terjesztik ki.

A harmadik csoportba más tudományágaknak az utóbbi évtizedekben felgyorsult fejlődését, ismeretanyaguk, szemléletük, módszereik átalakulását, illetőleg mindezeknek a történeti nyelvészetre gyakorolt hatását lehet sorolni. E tekintetben éppen nem jelentéktelenek a történeti nyelvészet hagyományos, régi társtudományainak (segédtudományainak) a nyelvi fejlődést új tényanyaggal, új oldalakról megvilágító hozzájárulásai. Gondolok itt elsősorban a művelődéstörténetre, a település- és népiségtörténetre, a tárgyi néprajzra, a logikára, a lélektanra, az irodalomtörténetre, az esztétikára. Újszerű hatásai révén a fejlődés talán még erősebb mozgatójának tekinthető azoknak a tudományágaknak a történeti nyelvészetre gyakorolt befolyása, melyek csak nemrégiben kerültek kapcsolatba a nyelvtudománnyal vagy éppen maguk is újabb kifejlődésűek. — Közöttük — hogy csak a történeti nyelvészet számára legfontosabbakat emeljem ki — a szociológia, részben több tudományág egybefoglalása révén is, segíti a nyelvtörténeti kutatásokban a nyelv és a társadalom viszonyának komplexebb fölfogását. A matematikának a nyelvtörténeti kutatásokra gyakorolt hatását — még ha ezt sokan nem is tekintik a matematikai nyelvészet részének — a nyelv mennyiségi szemlélete terén, a nyelvstatisztika vonalán lehet a legjelentősebbnek tartani; ezáltal ugyanis a kutatás anyagigényességének — mint a történeti nyelvészetben is elsőrendű kívánalomnak — a nagyarányú növelése válik lehetővé. A matematizálás egyéb lehetőségei (formalizáció, modellek, képletek stb.) a történeti nyelvészetben — legalábbis egyelőre — nem látszanak ugyanilyen jelentőseknek. Az információtan a közlés hírértékének, céljának, szerepének, gazdaságosságának stb. előtérbe állításával a nyelvi változások megítélésében nyit a nyelvtörténet számára igen jelentékeny új távlatokat. Az elektrofizika a hangtulajdonságokra vonatkozó ismeretek nagyarányú bővülése folytán a hangfejlődés okainak és körülményeinek a vizsgálatában ad módot az eddigiektől eltérő közelítésekre. — Mind e hatások részben közvetlenül, részben az interdiszciplináris fejlődések folytán kialakult határterületi ágazatok (szociolingvisztika, kvantitatív nyelvészet, akusztika stb.) révén nyilvánultak, nyilvánulnak meg.

Negyedikként — de nem utolsósorban — a marxizmus hatása emelhető ki, melynek termékenyítő voltát az ismert tudománytörténeti körülmények a történeti nyelvészetben is hátráltathatták ugyan, de meg nem akadályozták. A marxizmus elméleti igényessége már önmagában a nyelvtörténet általános kérdései felé nyit és mutat utat. A marxizmus alapvető történetisége nemcsak a nyelv történeti vizsgálatának fontosságát támasztja alá, ezáltal más irányú, egyoldalú nézetekkel szemben tudománytörténeti értékű ellenhatást gyakorolva, hanem a nyelv történetiségének mélyebb, teljesebb szemléletéhez is hozzájárul, többek között a nyelvfejlődés fő törvényszerűségei felderítésének, továbbá a nyelvfejlődés máig vezető útjának, a nyelvtörténeti vizsgálatok mához való elérkezésének igényét is erősítve. A marxista dialektika a sokoldalú összefüggések keresését tárja feladatként a történeti nyelvészet elé, mind a nyelven belüli (nyelvrendszerbeli), mind a nyelv és a „mögöttes területek" (gondolkodás; környező világ, társadalom, művelődés stb.) kapcsolatának viszonylatában.

Ezekről a történeti nyelvészet klasszikus változatának továbbfejlődését segítő hatásokról néhány dolgot még összefoglalóan, általánosságban is meg kell említeni.

E hatások mélysége, erőssége, elterjedtsége a történeti nyelvtudományban nem egyenlő. Egyesek már megvalósultaknak, mások folyamatban levőknek, ismét mások kezdődőknek vagy éppen csak potenciálisan meglevőknek tekinthetők. Nyilvánvaló, hogy nemcsak a történeti nyelvészet egyes ágazatai szerint, de részben e diszciplína egyes művelői szerint is differenciáltak. Az is igaz, hogy a fejlődés egészében nehéz szétválasztani őket, még a klasszikus nyelvtörténet önerőből való továbbfejlődése és a külső befolyás kettősségének vizsgálatában is, főként pedig azért, mert a „külső" hatások sokszínűségükben is meglehetősen nagyszámú közösséget, konvergens érvényesülési lehetőséget is tartalmaznak. E hatások egy része tulajdonképpen nem is jelent ellenhatást, inkább csak rárakódást, gyarapodást a történeti nyelvészet klasszikus állapotához képest; más részük azonban korábbi tételek változtatását vagy éppen tagadását igényli, tehát váltásos jellegű.

A fejlődés egyenetlenségei, kettősségei ellenére is a történeti nyelvészet továbbhaladását nézetem szerint egységes keretekben folyónak, átnövéses jellegűnek lehet tartanunk. Az említett hatások között — a tagadó jellegűeket is beleértve — nincs olyan, amely a történeti nyelvészet egészét alapjaiban rengetné meg, illetőleg annak tudománytörténeti fejlődésébe, mutatis mutandis, ne volna viszonylag szervesen beleilleszthető. És bármennyire fontos, sőt a fejlődés szempontjából nélkülözhetetlen hozzájárulások is e hatások a történeti nyelvészet klasszikus állapota magasabb szint felé, új minőség felé haladásának, önmagukban távolról sem bírnak a nyelvtudomány szerves rendszerének értékével, egyikük sem pótolhatja, nem válthatja föl magát a történeti nyelvészet egészét. Ezt a pontot azért emelem ki külön, hogy rámutassak az olyan vélekedéseknek az erősen eltúlzott, téves voltára, melyek szerint például a szinkrón struktúra különböző jellegű — történeti aspektusokat is magában hordozó — elemzései voltaképpen a történeti nyelvészet új típusát képviselik, annak a helyébe léphetnek. A történeti nyelvészet számára való fontosságuk ellenére végtelenül messze vannak attól, hogy annak teljes problematikáját felölelhessék.

Azt is szeretném külön hangsúlyozni, hogy ezek a történeti nyelvészet fejlődésébe mintegy „kívülről" beépülő hatások nem jelentenek, nem jelenthetnek egyszerű, egy az egyben való áttételezést, hanem a történeti nyelvészet egészének jellege, tematikája, feladatai szempontjából szemléleti és módszerbeli vonatkozásaik minden esetben gondosan mérlegre teendők. Bizonyos esetekben a kritikai hozzáállás, megszűrés vagy éppen elhárítás egyenesen elengedhetetlen; nem képezhetnek például áttételezési alapot a strukturalista irányzatok kifejezetten ahistorikus tételei, s nyilvánvaló az is, hogy a marxista alapú történeti nyelvészet nem vállalhatja azokat az ideológiai kiindulásokat és vetületeket sem, amelyekkel emezek adott esetekben együtt járnak.

Mindezen megszorítások, sőt egyes esetekben szükséges fenntartások ellenére az említett hatásoknak döntő szerepük volt abban, hogy a történeti nyelvészet már eddig is jelentősen túlhaladta újgrammatikus alapjait, s további fejlődésének útjai is nyitva állanak. Az is kétségtelen, s egyúttal a fejlődés szempontjából örvendetes tény, hogy e hatások java része a történeti nyelvészetnek éppen azt az oldalát erősíti, erősítheti, amelynek nem kielégítő

voltáról korábban esett szó: az általános nyelvészethez fűződő közelebbi, szervesebb viszonyt, illetőleg a történeti nyelvészet általános problematikájának magasabb szintű kimunkálását.

II.

1. Előadásom második részében néhány olyan részkérdést szeretnék érinteni, amelynek a történeti nyelvtudomány általános problematikájában véleményem szerint elsőrendű fontossága van. Előre is jelezni szeretném, hogy e kérdések előhozásának célja sem több az egyszerű problémafölvetésnél.

2. Bármennyire szerves tartozéka a történeti nyelvészetnek a szinkrón leírás is a maga szemléleti és módszerbeli problematikájával együtt, a nyelvtörténeti vizsgálatok központi, sajátlagos témája mégis csak a nyelvi változás kérdése. Mivel ilyeténképpen a történeti nyelvészet nagy mértékben a nyelvi változások tudománya, a változás kérdésköréhez kapcsolódik a történeti nyelvészet általános problematikájának java része is.

E problematika annyira gazdag, sokrétű, hogy egy előadás keretében még természetesen ízelítőt se nagyon lehet adni belőle. Mert hiszen ott kellene kezdeni, hogy mi is a nyelvi változás tulajdonképpen. Erre a kérdésre pedig olyan „sablon"-nal, hogy: azok a diakrón különbségek, amelyek adott nyelvi rendszer adott helyén (helyein) e rendszer két adott, szinkrón állapota között jelentkeznek, nyelvi változásoknak tekinthetők, nemigen lehet felelni. Választ kell, kellene adni — többek között — ilyen kérdésekre is: Mi tekinthető egyazon nyelvi rendszernek, hol vannak ennek határai horizontálisan? Hogyan értékelendők a változás szempontjából a külön nyelvi rendszereknek, főként pedig az egyes rendszerváltozatoknak (pl. a belső nyelvi típusoknak) az egymásba átmenő nyelvi jelenségei? Mit jelent a nyelvi rendszer adott helye (helyei), és mi az adott helyen változott jelenségek viszonya rendszerkapcsolataikhoz; azaz meddig tarthatjuk a végbement változásokat, az új jelenségeket ugyanazon körbe, típusba, helyzetbe tartozónak? Hogyan ítélhetők meg a változás szempontjából az adott nyelvi rendszerben már meglevő jelenségek továbbterjedései, belső, nyelvrendszerbeli, analógiás kiterjeszkedései? Egyáltalán mi a viszonya a nyelvi változások keretében a jelenségek keletkezésének és terjedésének? Mikor tekinthető a nyelvi változás keletkezőnek, éppen folyónak vagy lezártnak? Hogyan oszlanak meg és milyen viszonyban vannak a változás előzményei és következményei (régi és új jelenségei) az egymást váltás, kizárás és az egymás mellé rakódás tekintetében? Mik az archaizmusok és a neologizmusok kritériumai? Hogyan értékelendők a változás szempontjából a beszélők ezerszínű, kreatív produktumai a szerkesztési sokféleségtől a stilárisakig; hol a határ az egyéni és a szociális értékű változások között? Stb., stb.? Kérdések, amelyek pedig a nyelvi változások általános problematikájának még többnyire csak a kiinduló pontjai, hiszen a változásoknak jobbára csak a mibenlétéhez, megítéléséhez, felfogásához kapcsolódnak, s kevésbé vonatkoznak a nyelvi változások egyéb fontos vagy talán még fontosabb kérdéseire: a változások okaira, végbemenési lehetőségeikre, belső törvényszerűségeikre stb. Kérdések, amelyek többjére nem tudunk eléggé pontos és általános értékű választ adni, pedig tisztázásuk éppen a nyelvi változások egyéb problémáinak megközelítéséhez nemegyszer múlhatatlanul fontos volna.

Az efféle kérdéseket azonban most nyitva hagyva, inkább a nyelvi változásokkal kapcsolatos néhány más témára térek.

3. Senki sem vonhatja kétségbe, hogy a történeti nyelvészet híven szokta teljesíteni azt a feladatát, hogy a nyelvi változások tényeit feltárja, és a tényanyagot bizonyos sémák, kategóriák szerint rendezi, csoportosítja. A hiba ott kezdődik, hogy a nyelvtörténészek jó részének tevékenysége e teljesítményekkel többé-kevésbé lezárul. Pedig van még két, egymással szorosan összefüggő kérdéskör, amelyre a nyelvtörténésznek felelnie kell, vagy legalábbis meg kell kísérelnie felelni: keresnie kell a változások végbemenetelének indítékait, és vizsgálnia kell a változások végbemenetelének hatásait, következményeit. E továbblépések, melyek nélkül a nyelvi változások vizsgálatának problematikája nem lehet teljes, egyúttal éppen azon a határmezsgyén való túlhaladást is jelentik, ahol már a nagyobb, mélyebb összefüggések, a szükségszerű általánosítások és összegezések régióiba érünk.

Hogy egy-két magyar nyelvi példával szolgáljak: Hangtörténeti kutatásainkban meg szokás állapítani, hogy az ómagyar kor etimologikus kettőshangzói hosszú monoftongusokká váltak: *oul* > *ól*, *erdëü* > *erdő* stb. E változást — más hasonló változást szenvedett diftongus-típusokkal együtt — be szokták állítani egy úgynevezett monoftongizációs tendencia keretébe, s e tendencia-felfogás — kimondva-kimondatlanul — a változásnak mintegy a magyarázatául is szolgál. Mint ahogy az úgynevezett nyíltabbá válási tendencia „magyarázza" az ismeretes nyíltabbá válásokat, a zártabbá válási a zártabbá válásokat stb. Pedig világos, hogy mind ez esetekben csupán ténymegállapításról van szó, melyben a miért?-re vonatkozóan semmiféle felvilágosítás nem rejlik. — Vagy: Nyelvtörténészeink egyetértenek abban, hogy a tárgyas igeragozás kijelentő mód jelen idejében a velaris alakok korábbi *j*-tlen állapota helyébe a ragozási rendszer egyes helyein *j* lépett, más helyein viszont ez a változás nem vagy esetleg csak később ment végbe:

várom		*várom*		*várom*
várod		*várod*		*várod*
vár(a)	⟶	***várja***	⟶	***várja***
várunk		*várunk*		*várjuk*
vára(á)tok		***várjátok***		***várjátok***
várák		***várják***		***várják***

E változás magyarázatában csak addig szokás elmenni, hogy a másodlagos *j̑* analógiásan került be a ragozási sor egyes helyeire, s legföljebb arról folyik vita, hogy az analógiás hatás merről jött, az igeragozás felszólító módja vagy a névszói személyragozás felől-e. A nyelvi folyamat lényegi kérdéseire, bennük például az analógia érvényesülésének indítékaira azonban ezzel még egyáltalán nem kaptunk feleletet.

A probléma érzékeltetésére szándékosan hoztam a szinte végtelen számban felsorakoztatható példák között hangtanit és alaktanit; a régebbi nyelvtörténeti felfogás „magyarázati" részének elégtelensége ugyanis talán e változástípusokban a legszembetűnőbb. Amennyiben a nyelvi változások miért?-jére való válaszadás egyáltalán szóba jött, a nyelvnek mint működési rendszer-

nek a belső összefüggései nemigen kerültek mérlegelésre, a változásmagyarázatok inkább a nyelven kívüli tényezők felé mutattak. Ennélfogva viszonylag könnyen tudtak boldogulni az olyan nyelvi változások magyarázatával, amelyeknek mozgató rugói a nyelven kívül (vagy szorítsuk meg: a nyelven kívül is) valóban megtalálhatók voltak; az olyan összefüggések felderítésében, mint amilyenek például a szókinccsel kapcsolatos változások legtöbbjét fűzik össze a környező világnak, a társadalmi, gazdasági, műveltségi viszonyoknak a változásaival. Legtöbbnyire megrekedtek viszont a hangtani és grammatikai jellegű változások magyarázatában: vagy belenyugodtak abba, hogy az ilyesféle változások indítékai ismeretlenek, következésképpen ilyen szempontú vizsgálatuk is fölösleges, vagy — ami még rosszabb — erőszakolt összefüggéseket kerestek nyelven kívüli tényezőkkel (pl. a hangváltozások „külső" tényezőinek feltevésével).

A történeti nyelvészet — nem kis mértékben az őt ért, imént vázolt hatások folyamányaképpen — ma már ennél jóval többre képes. A fejlődés lényegét két tényezőben lehet megjelölni.

Az egyik az, hogy a nyelvi változások megítélésében magának a nyelvi problematikának, azon belül is a nyelv rendszerszerűségének, elemei belső, rendszerbeli helyzetükből adódó tulajdonságainak és rendszerkapcsolatainak kiemelkedő jelentőséget kell tulajdonítani. Arról a ma már a történeti nyelvészetben is jól ismert — ha talán nem is mindig kielégítően alkalmazott — tételről van itt szó, hogy a nyelvrendszer adott helyén (helyein) végbement változások n e m ö n m a g u k b a n, nem mint egyedi elemek zárt, különálló fejleményei folynak le, hanem a nyelvi rendszer, illetőleg a szorosabban kapcsolódó részrendszer szerves tartozékaiként, tehát más rendszerelemekkel, illetőleg azok változásaival összefüggésben.

Ebből következik, hogy a nyelvi változások alapját, feltételeit biztosító, megteremtő okhálózatnak m a g a n y e l v i r e n d s z e r is igen lényeges, szerves eleme. Azt a komplexust tehát, ahonnan a nyelvi változások lehetővé tevő, illetőleg előidéző tényezői kisarjadnak, nagyjából a következőképpen lehet „mélységben" tagolni:

a nyelv maga (mint anyag, közlési eszköz)
a gondolkodás
a nyelven kívüli valóság (környezet, társadalom, műveltség stb.).

E rétegződésben az egymással oly szoros összefüggésben álló nyelvet és gondolkodást azért is külön kell számításba venni, mert a nyelvben kétségkívül lefolynak olyan változások (ilyenek pl. a hangtani változások egyes típusai), amelyek nincsenek kapcsolatban gondolkodásbeli tényezőkkel, pontosabban nem a gondolkodás változásainak függvényei. S e rétegződés természetesen úgy értendő, hogy amikor a nyelvi változás alapjait, feltételeit megteremtő okok akár a „legmélyebben", a nyelven kívüli valóságban, illetőleg annak változásaiban gyökereznek, akkor sem állanak közvetlen viszonyban a nyelvben végbement folyamatokkal, hanem a gondolkodásnak és magának a nyelvi rendszernek a közvetítésével, sőt sajátlagos befolyásolásával érvényesülnek, hatnak ki a nyelvi változásokra. A lényeges mindenesetre az, hogy bizonyos típusú nyelvi változások magyarázatában nem lehet, nem kell a nyelven kívüli valóság szintjéig lemenni; ezeknek — hogy úgy mondjam — a fészke „magasabban", a nyelv és gondolkodás szintjén vagy csupán a nyelvnek mint anyagi valóságnak a szintjén van.

A másik lényeges dolog, hogy a nyelvi változások magyarázatában a változások okát és célját nem lehet, nem szabad egymástól elkülönítve szemlélni, mivel ezek a legszorosabban, dialektikus egységben fonódnak össze. E tekintetben ugyanis messzemenően figyelembe kell venni, hogy a nyelv nemcsak a „mögöttes területek" (valóság → gondolkodás) bázisán felépült társadalmi produktum, tehát változásában nemcsak az e területeken bekövetkezett változások tükröztetője, hanem ugyanakkor társadalmi funkciót ellátó eszköz is, amely sajátos, meghatározott célok érdekében működik s egyszersmind változik is. E célok között központi helye van magának az információnak, benne a közlés értelmességének, szabatosságának stb. Az információ célirányosságának igen lényeges eleme természetesen a közlés gazdaságossága, a beszélők és hallgatók számára praktikus, ökonomikus volta, s bizonyos nyelvi szinteken, illetőleg bizonyos nyelvi helyzetekben számottevő szerephez juthat az információ művészi minősége, a közlők és befogadók esztétikai igényessége. Magától értetődő, hogy ezek az információs célok nemcsak a szinkrón működő nyelvben jutnak kifejezésre, hanem diakrón síkon is mozgatóerők, melyek a nyelvi változások jellegét, irányát, megszabják vagy megszabhatják. Amikor tehát a lefolyt nyelvi változások vizsgálata közben mérlegre tesszük, hogy e változások milyen kihatással jártak a közlési cél és érték viszonylataiban, akkor egyúttal a változások indítékainak is a közelébe férkőztünk.

Bizonyítsuk e tételeket az előbb fölemlített példákon, természetesen csupán a főbb mozzanatokat érintve.

Az ómagyar etimologikus kettőshangzók viszonylatában a változásmagyarázat leglényegesebb elemei a következők: 1. Ismert alaktörténeti okok miatt (melyek között a folyamatos melléknévi igenevek morfológiai viselkedése az egyik döntő tényező volt) e diftongusok igen nagy része hangsúlytalan szótagban, a névszói nominativusban még abszolút szóvégi helyzetben is állott. A hangok belső, akusztikai tulajdonságai miatt a hangsúlytalan helyzetben a változási folyamatok fő irányítója a redukció volt. Az egymás mellett álló, rokon hangelemek redukciójának a hangok rendszerösszefüggéseiből adódó, akusztikailag legtermészetesebb formája e hangelemek egymás felé törekvése és kiegyenlítődése, tehát a monotongizáció. A hangsúlytalan helyzetből terjedt azután a változás az analógia (azaz a rendszerkényszer, a rendszer önvezérlése) folytán a jóval csekélyebb számú hangsúlyos szótagi helyzetre. 2. E kettőshangzóknak az akusztikai kiegyenlítődés folytán előálló hosszú monoftongusokkal szemben nem volt külön fonológiai értéke. 3. A javarészt tővégi helyzet, illetőleg a toldalékolás miatt a morfológiai tényezők is a változást segítették: a morfémahatárokon a monoftongusoknak jóval nagyobb volt az akusztikai (képzési és érzékelési) ökonómiája, mint a diftongusoknak. E monoftongizáció lefolyásában tehát a változás indítékait nyelven belüli: fonetikai, fonológiai és morfológiai tényezők együtthatása képezte, melyben a változás okai és céljai is komplexen jelentkeznek.

A kijelentő mód tárgyas paradigmájának változásában azonnal feltűnik a személyragok *j* elemének „személyválogató" jellege, amelyben nyilvánvalóan a változásmagyarázat kulcsa is rejlik. Nem lehet kétséges, hogy a *j* egyes személyekbe való behatolásának funkcionális okai és egyszersmind céljai voltak: csak ott történt meg, ahol az eredetibb alakok használatakor a közlésben zavar támadt. Ilyen szempontból elsősorban a velaris hangrendű igealakok egyes 3., valamint többes 2. és 3. személye volt exponált helyzetben, ahol alaki egybeesés állt fenn a folyamatos (elbeszélő) múlt azonos személyeivel, a többes

2. személyben még valószínűleg az alanyi ragozás jelen idejével is (a *váratok* > *várotok* formákon keresztül; vö. *mondatok* > *mondotok* stb.). A többes 1. személyben is volt bizonyos alaki egybeesés a folyamatos múlttal — különösen, ha a *várók* : *váruk* szembenállás korábbi hangtani állapotait is számításba vesszük —, de ez már nem volt annyira éles.

A nyelvi változásba torkolló megoldást az igeragozás belső rendszerösszefüggései szolgáltatták: a kijelentő módbeli tárgyas paradigma funkcionálisan kritikus elemei helyébe a rendszerbelileg hozzájuk legközelebb álló felszólító módú tárgyas paradigmaelemek léptek be: az egyes 3., valamint a többes 2. és 3. személybe kizárólagosan, a többes 1. személybe — a mondott okokból — csak részben (egyes nyelvjárásainkban ma is az *aduk*, *látuk*, *monduk* stb. formák járják). Egyébként a rendszerösszefüggéseken túl alaki kritériumok is mutatják, hogy itt a változást tápláló hatások az igeragozás és nem a névszóragozás felől jöttek (vö. a birtokos személyragozás többes 2. személyének más, éppenhogy *j*-tlen felépítését: *házatok*, *asztalotok* ~ *asztaltok* stb.). Ugyancsak a felszólító mód és nem a birtokos személyragozás felől jövő rendszerhatást példázza élénken a felszólító módú tárgyas alakoknak kijelentő módú tárgyas alakokként való használata igen számos nyelvjárásunkban s innen kisugárzóan a köznyelvben is, amely jelenséget *suk*, *sük*-özés néven szokás emlegetni: *látom*, *látod*, *lássa*, *lássuk*, *lássátok*, *lássák* mint kijelentő módú tárgyas alakok.

Hogy hol voltak egykor a tárgyas igeragozás kijelentő mód jelen idejének funkcionálisan legkritikusabb alakjai, azaz hogy hol volt a paradigma a leginkább változásérzékeny, azt igen szépen szemlélteti e paradigmában egy másik nyelvi megoldás, amely lényegében megegyezik az előbbivel, csak a rendszerhatás más alternatíváját tartalmazza: a palatalis hangrend ragozásmódja érvényesül a velaris hangrendben is, pontosan a kritikus alakokat érintően:

várom	*kérem*
várod	*kéred*
vári	***kéri***
vár|j|uk	*kér|j|ük*
váritok	***kéritek***
várik	***kérik***

És hogy részben a többes 1. szemény is a kritikus paradigmaelemek sorába került, azt is jól mutatja a nyelvjárásaink közti *várjuk* : *várunk* ~ *várjunk*, *látjuk* : *látunk* ~ *lássunk* stb. tárgyas ragozású szembenállás.

Közbevetőleg jegyzem meg itt, hogy a palatalis hangrenden belül is előállhatott volna zavaró egybeesés a tárgyas ragozás kijelentő mód jelen idejű és folyamatos múltú alakjai között; gondoljunk a *kérik* : *kérék*, *kéritek* : *kérétek* stb. szembenállások alakilag hasonló jellegű hangtörténeti előzményeire. Ezt az egybeesést azonban a hangtani fejlődés hasadásos megoszlása már eleve „elhárította", tehát nem volt szükség más módok és idők paradigmái felől jövő rendszerhatások „segítségére". Talán mondanom sem kell viszont, hogy itt meg magának a „belső" hangtani fejlődésnek a kétirányúságát, fonologikus különbségekbe torkolló voltát (*kéri* : *kéré* stb.) irányították az érintett funkcionális szempontok.

A tárgyas ragozás kijelentő mód jelen idejében a velaris hangrendben végbement változások alapvetően funkcionális indítékú magyarázata ellenében föl lehetne vetni, hogy a nyelv e változásokkal mégsem szabadult meg funkcionális krízisétől, hiszen a továbbfejlődés révén újabb egybeesések keletkeztek (a tárgyas ragozás kijelentő és felszólító módja stb. között). Az ellenvetés azonban a nyelvrendszer tágabb összefüggéseit tekintve nem jogos, tudniillik a tárgyas kijelentő mód újabb fejleményű, mai megoldásainak és például a felszólító módnak a használatában az igemódok síkján a közlési zavart a nyelvi szerkesztés tágabb keretei, az ott fennálló szintaktikai különbségek túlnyomórészt kiküszöbölik (*elmondja neki . . .* : *mondja el neki* stb.; *odamegy és elmondja neki . . .* : *odamegy, hogy elmondja neki* stb.), míg az igeidők alaki egybeeséséből származó közlési zavart a tágabb szerkesztés azonos volta nem tünteti el. (Ilyen okokból tarthatja magát pl. a *suk, sük*-özés is oly vidáman . . .). Egyébként mind e folyamatokban a nyelvi fejlődésnek az a közismert ökonomikus sajátsága érvényesülhet viszonylag zavartalanul, amely a más funkcióban már meglevő nyelvi elemek új szerepben való felhasználásával kapcsolatos.

4. Az előbbi kérdéskomplexus elsősorban arra tartalmaz feleletet, hogy milyen okok miatt, illetőleg célok szolgálatában megy vagy mehet végbe nyelvi változás. Azt azonban már inkább csak érintőlegesen tartalmazza, hogy egy adott változás mért éppen úgy, olyan eredményt hozva bontakozik ki, ahogy kibontakozik, azaz a nyelvi fejlődés mért azt az utat „választja", mely benne megvalósul. Ide vonatkozóan az előbbi példákkal kapcsolatos változásmagyarázatokban tettem ugyan egy-két részletmegjegyzést, de ezek a probléma általános közelítésére nyilvánvalóan nem elegendők.

Eleve is világos két dolog. 1. Hogy adott nyelvi rendszer adott helyén (helyein) a változás során milyen előzményt milyen következmény halad, haladhat túl, hogy a régi jelenséget mely új váltja, illetőleg válthatja föl, azt nem a véletlen játéka vezérli, ott a változás nem lehet akármilyen természetű vagy éppen korlátlan számú, hanem meghatározott adottságok, kötöttségek irányítják, sőt korlátozzák. 2. A változások lehetőségei ennek ellenére sem egyneműek, nem csupán egyféleképpen mehetnek végbe, hiszen a nyelv ugyanazon adottságok, körülmények közepette, ugyanazon indítékokból fakadóan, ugyanazon kommunikációs cél elérése érdekében többféleképpen, többféle eszközanyag vagy szerkesztési séma felhasználásával produkálhat változást: egy nyelvi jel például a változás folyamán több más nyelvi jelnek is átadhatja helyét, vagy kiegészülhet azzal, egy szerkesztésmódot több más is felválthat vagy kiegészíthet stb.

A változásnak tehát vannak l e h e t ő s é g e i, melyek köre viszonylag meghatározott, többé-kevésbé zárt. E lehetőségeket változási p o t e n c i a l i t á s n a k vagy p o s s z i b i l i t á s n a k nevezhetjük.

Az egyes nyelvi elemek változási lehetőségeinek tartalma és skálája függvényszerű: attól függ, hogy milyen rendszersajátosságok, kapcsolatok, viszonyhálózatok állanak fönn azokban a szférákban, amelyekben a kérdéses elemek változásai gyökereznek. E viszonyok általában egyszerűbbek a nyelvi jelenségek azon régióiban, ahol a változások fészke „magasabban", például csupán a nyelvi rendszeren belül, különösen annak erősen, zártan strukturált részlegeiben helyezkedik el; itt a változás-lehetőségek száma, jellege természetesen kevésbé variált. Egyszerű példáját adják ennek a hangváltozások

(fonémaváltozások): a hangrendszer valamelyik eleme rendszerint csak azokkal az elemekkel állhat változási viszonyban, amelyekkel a hangrendszer keretében is szoros (rokonsági) kapcsolatban van, amelyek a hangrendszerben szorosan „mellette" állanak. Így egy *ű* elem a nyelvi fejlődés általános, tehát különleges tényezőktől nem befolyásolt menetében válhat *v*-vé, *b*-vé, *m*-mé, *u*-vá, *ü*-vé stb.; de nem válhat — mondjuk — *ty*-vé vagy éppen *á*-vá. — Bonyolultabb viszont a helyzet a nyelvi jelenségek azon régióiban, ahol a változások fészke „mélyebben" ül, például lemegy a nyelven kívüli valóság szintjéig. Itt a változási lehetőségek a valóságviszonyok, a gondolkodási kapcsolódások és a nyelvrendszerbeli adottságok (szemantikai kapcsolatok, szintagmatikus környezet) bonyolult szövedékéből állnak elő, s természetesen szélesebb variációs skálán jelentkeznek. Ide kapcsolódnak például a szókincs változásai, bennük a szavak jelentésváltozásai is: egy szó meglevő jelentéseihez jelentéskörének továbbfejlődése során általában, tehát különleges körülményeket kivéve csak olyan jelentések csatlakozhatnak, amelyek a nyelven kívüli valóság, a gondolkodás és a nyelv síkján valamilyen rendszerbeli viszonyban állanak a meglevő, régi jelentéssel vagy jelentésekkel. Egy 'család' alapjelentésű szónak például kifejlődhet 'a családbeli gyermekek összessége', 'gyermek', 'ház körüli szolganép', 'szolga', 'nagycsalád', 'nemzetség', 'rokonság', 'a család vagy nagycsalád férfitagjai', 'a család vagy nagycsalád nőtagjai', 'az ősök', 'a leszármazottak', 'faluközösség', 'település', 'csapat, sokaság', 'hadsereg', 'háború', 'növények, állatok csoportja' stb., stb. jelentése; de nem fejlődhet ki — hogy akárcsak főnévi vonalon is abszurd példákat említsek — 'patak', 'ezüst', 'betegség', 'nevetés' stb. stb. jelentése. Bármennyire is kiszélesül itt már a változási lehetőségek skálája, ez még mindig viszonylag zárt és meghatározott; mindenesetre a posszibilitások köre összehasonlíthatatlanul kisebb, mint az imposszibilitásoké.

A változási lehetőségekkel szemben, illetőleg azok mellett nyilvánvalóan meg kell különböztetnünk a nyelvi változás egy másik fogalmát: a ténylegesen végbement, megvalósult változást; ezt változási r e a l i z á c i ó n a k vagy a k t u a l i z á c i ó n a k lehet nevezni. A változási realizáció sajátos viszonyban áll a változási potencialitással. E g y nyelvi rendszeren belül a realizáció általában sokkalta szűkebb körű a potencialitásnál, mivel itt — ahogyan jól ismeretes — a változási lehetőségek többé-kevésbé széles skálájából jóval kevesebb, gyakran éppen csak egyetlenegy fejlődmény valósul meg, nem kis mértékben az információ ökonomikus szempontjai, illetőleg e szempontoknak a nyelvi változást irányító volta miatt is. Sok-sok különböző nyelvi rendszer viszonylatában azonban — amennyiben a változási kategóriák nagyjából-egészében fedik egymást — a fejlődési realizációk száma közeledik a potencialitásokéhoz, azon egyszerű és szintén jól ismert oknál fogva, hogy a különböző nyelvi rendszerek egymásnak megfelelő fejlődéseiben nem mindig ugyanazok a potencialitások realizálódnak (bár persze gyakran ugyanazok is). Ezáltal a változási potencialitások köre a sok nyelvi rendszer (különböző nyelvek és belső nyelvi típusok) viszonylatában ténylegesen bekövetkezett, konkrét nyelvi fejlődéssel igazolható azonos típusú változásokkal mintegy kitöltődik, reális tartalmat nyer. Az előbbi példánál maradva az eredetileg 'család' jelentésű szavak jelentésfejlődésének a potencialitásai esetleg már egyazon nyelvrendszer több azonos alapjelentésű szavában az azonos realizációk eléggé nagy számával nyernek igazolást (pl. m. *család* ~ *cseléd*, *had* stb.), több nyelvi rendszer együttesében pedig a realizációk köre még jóval

közelebb kerül a potencialitások köréhez (pl. akárcsak az említett magyar szavak szláv nyelvi előzményeinek, illetőleg rokon nyelvi megfelelőinek jelentésfejlődési realizációi folytán).

A változási potencialitásnak és realizációnak már az egymással való mélyebb összefüggéseibe tartozik, hogy a különböző nyelvrendszerekben azonos jelleggel érvényesülő változási realizációk mennyiségi viszonya, arányai a változási potencialitások erősségi fokára, illetőleg az ebben megnyilvánuló rendszerviszonyok minőségére: szorosabb vagy lazább voltára is rávilágíthatnak. E ponton már a változás-tipológiához, illetőleg a változási univerzálék kérdéséhez kerülünk viszonylag közel.

A változási potencialitás és realizáció problémakörének a nyelvtörténeti módszertanban nagy fontossága van. A nyelvtörténész egy konkrét nyelvi rendszer hajdani állapotát és változását vizsgálva igen gyakran kerül szembe a kérdéses rendszer kikövetkeztetett, konkrét realizációban nem tettenérthető nyelvi jelenségeivel; például nem ismeri egy változássor előzményeit; bizonytalan abban, hogy két nyelvi elem összefüggésben, változási kapcsolatban van-e egymással; nincsenek konkrét tényei, adatai egy-egy alaki vagy jelentésbeli fejlődés bizonyítására; stb. Ilyenkor a keresett realizációk igazolásához vagy legalábbis valószínűsítéséhez csak a változási potencialitások módszeres számításba vételén és mérlegelésén keresztül vezet az út, s az útkeresést más nyelvi rendszerek azonos típusú realizációi segítik. Hogy az etimológia területéről vegyek példát: a magyar *világ* és *virág* szavak közti származásbeli — és egyúttal nyelvfejlődési — kapcsolat bizonyítása nagy mértékben attól függ, van-e egy 'világosság' → 'virág' jelentésfejlődésnek potencialitása (a valóság, a gondolkodás és a nyelvi rendszer viszonyaiban gyökerező kapcsolata), s ezt más nyelvi rendszerek efféle realizációi mennyire viszik a tényleges nyelvi fejlődés talajára. (*Világ* és *virág* szavunk származásbeli összefüggését másutt részletesen bizonyítottam.)

5. A nyelvi változások lefolyásának, benne a változási realizáció jellegének egyik döntő tényezője a nyelvi elemeknek, illetőleg a nyelvi elemek osztályainak egymáshoz viszonyított belső tulajdonságaiban rejlik. Ezeket a tulajdonságokat természetesen elsősorban szintén a nyelvi elemek, elemtípusok helyzete, viszonyai határozzák meg azokon a szinteken, ahol a nyelvi változások indítékai is gyökereznek: a nyelvi rendszerben, a gondolkodásban, valamint a nyelven kívüli valóságban. Belejátszanak azonban a használati körrel, viszonyokkal kapcsolatos nyelvszociológiai tényezők is.

E tulajdonságok azt eredményezik, hogy a nyelvrendszer elemei, elemtípusai a változások szemszögéből nézve lehetnek e r ő s e k vagy g y ö n g é k, illetőleg a viszonyítás oldaláról közelítve e r ő s e b b e k vagy g y ö n g é b b e k. Szeretném hangsúlyozni, hogy e minősítések nemcsak azt jelentik, amit legtöbbször érteni szoktak rajta: tudniillik, hogy a nyelvben vannak a változásokra jobban és kevésbé hajlamos kategóriák. Kifejeznek mást is: azt, hogy az erősebb elemeknek a nyelvi rendszerben, illetőleg beszédbeli aktualizációjában változást előidéző szerepük is van, s ennek kihatásai a gyengébbeken jelentkeznek. A változásbefolyásolás és a változásérzékenység minősége tehát szoros összefüggésben van egymással.

A nyelvi változás viszonylatában erősebbnek vagy gyöngébbnek minősíthető elemek problematikája ilyenformán messze túlmutat az olyan régóta ismert és hangoztatott tételeken, hogy — mondjuk — a szókincs elemei ál-

talában változásérzékenyebbek, mint a grammatikai szerkesztés sémái; hogy a szókincsen belül is a fontos fogalmak kifejezői ellenállóbbak a változásokra, mint a kevésbé fontosaké. A nyelvi változások szempontjából természetesen ez a kérdéskör is figyelemreméltó, s a nyelvi elemek változásérzékenysége még igen sok más vonatkozásban volna érdemes a vizsgálatra. Csak néhány különböző típusú példát említve: elvileg alig lehet kétséges, hogy az akusztikailag (a hangzósság, a nyomaték stb. szempontjából) erősebb hangok jobban ellenállnak a változásoknak, mint az akusztikailag gyöngébbek; hogy a funkcióban gazdagabb morfológiai elemek alakilag nehezebben változnak, mint a funkcióban szegényebbek; hogy a pre- és szuffixumok ellenálló képessége eléggé csekély; hogy a szociális elterjedtség mind a nyelv anyagkészletében, mind szerkesztési sémáiban meglehetősen erős védelmet nyújt a változásokkal szemben; hogy a nyelvi sztenderd körében normalizálódott, kodifikálódott nyelvelemek jobban biztosítottak a változások ellen, mint a sztenderden kívüliek; stb., stb. A változásérzékenységnek ezeket az általános kérdéseit azonban nagy nyelvi anyagon, mélyreható elemzéssel kellene vizsgálni ahhoz, hogy arányait, jellegzetességeit pontosabban láthassuk.

A nyelvi változások szempontjából még fontosabb kérdéskörnek látszik az, hogy a beszédben korrelatív viszonyba került nyelvelemek változásaiban miként játszik közre az elemek erősebb vagy gyengébb volta. Itt ugyanis már nemcsak önmagában tekintett változásérzékenységről van szó, hanem a nyelvi elemek változást indukáló és változást elszenvedő szerepének összefüggéseiről s a változási realizáció törvényszerűségeiről. Az egymással korrelatív viszonyba került nyelvelemek ugyanis h a t n a k e g y m á s r a, s e hatásnak — más, részben már érintett tényezők közrejátszása folytán is — nyelvi változás lehet az eredménye. Az egymásrahatás a változási folyamatban az egymással viszonyba került elemeknek bizonyos értelemben vett harcát, konfrontációját eredményezi, s ennek a harcnak a kimenetelét, egyben a változási realizáció jellegét, minőségét az érintett elemek „erőviszonya" nagy mértékben befolyásolja. E vonatkozásban úgy tűnik, hogy a harc annál biztosabban megindul, illetőleg annál biztosabban eredményez változást, minél nagyobb a viszonyban álló elemek erőkülönbsége: annál nagyobb esély van ugyanis arra, hogy az erősebb elem legyőzi a gyengét s abban változást indukál.

Egyes vonatkozásaiban régóta ismert dolog, de a maga teljességében való felismerése mégis eléggé nehezen megy, hogy adott helyzetben meginduló hangváltozások irányát, jellegét maga a hangkörnyezet határozza meg, pontosabban az, hogy a kérdéses hang a beszédbeli hangsorban milyen más hangelemekkel kerül korrelatív viszonyba: milyen hangok állanak mellette, környezetében, vele azonos struktúrájú szóelem hangtestében stb. E korrelatív viszonynak pedig az a változási vetülete, hogy az akusztikailag, helyzetileg erősebb hangelem (esetleg több is) változást indukál a gyöngébben (esetleg többen is egyszerre), sőt e változást mintegy a maga jellege alapján formálja: magához hasonítja, magától elhasonítja, részben vagy egészben magába olvasztja stb.

Bár az ilyen típusú fejlődések a magyar hangtörténetben — sajnos — nincsenek eléggé fölmérve és rendszerré formálva, s például még az ilyen viszonylatban a magyarban is erősen meghatározó jellegű hangsúlyos és hangsúlytalan helyzet változáskülönbségeit és változástörvényeit sem igen szokás tekintetbe venni, az előbbi tétel alapvető helyességét könnyű volna a példák sokaságával alátámasztani. Most azonban csak egyre utalok. Egyáltalán nem

véletlen, hanem a jelzett összefüggésekből folyik, hogy a magyar hangrendszernek — hogy ezt a kifejezést használjam — „legbékétlenebb" eleme az akusztilagilag is legerősebb *á:* ahol megjelenik, igen sok változást indukál, gyakran ellentétes irányúakat is, a hangsorok harmóniáját és diszharmóniáját egyaránt megbontva, illetőleg elősegítve. (Csak éppen megjegyzem, hogy ez a harmónia—diszharmónia-teremtés is külön mérlegelést kívánna, részben a nyelv esztétikai funkcióival való összekapcsolással is.) Az *á* okozza például a legtöbb előre és hátra ható hasonítást (illetőleg hasonló minőségben megőrzést), a legtöbb előre és hátra ható elhasonítást (vagy ilyennek megőrzését), mássalhangzók hozzá kapcsolódó változásait stb.; gondoljunk csak az efféle, elsősorban nyelvjárásainkban elterjedt, de részben a környelvben is behatolt jelenségekre: *kápál, këját, vosárnap, váras, lábom, álat, csináni* 'csinálni', *má* 'már' stb. Az említett esetek kritikus pozícióiban levő hangelemek között egynek sem önmagában való a viselkedése (változása, megőrződése), hanem egy másik — erősebb — hangelemtől f ü g g ő. — Ide kapcsolódóan csupán két megjegyzés erejéig utalnék még általánosságban a következőkre. 1. Teljesen helytelennek tartom a hangváltozások szokásos: független és függő változásokra való felbontását; „független" hangváltozás tudniillik nincs. 2. Az úgynevezett szórványos és általános (tendenciaszerű) változások között is véleményem szerint nem keletkezésbeli, minőségi, hanem csupán elterjedésbeli, mennyiségi különbség áll fönt.

A korrelatív viszonyba került nyelvelemek változásaiban az erős győzelme a gyönge fölött természetesen nemcsak a hangrendszerrel kapcsolatban mérhető föl. Ennek igazolására még csupán egy, grammatikai szerkezeti példát említek. Amíg a régi *ház belől* típusú jelöletlen határozós (jelöletlen birtokos) szerkezetből a mai *házból* típusú ragos határozó lett, a fejlődés minden mozzanatát az erősebb (valóságvonatkozásában, jelentéstartalmában, szintaktikai helyzetében stb. erősebb) főnévi elemnek a gyöngébb határozószói elem fölötti győzelme jellemzi és egyúttal határozza meg, a következőképpen: A jelöletlen határozós (birtokos jelzős) szerkezetből névutós szerkezet lett, melyben a *ház* mellett a *belől* alárendeltségi szerepbe került. A *belől* vesztette el hangsúlyát, majd ennek révén kapcsolódott, egybeforradt a *ház*-zal. A *belől*-ben következett be erős alaki redukció, amely egyszótagúságba torkollott. A *belől*-ben ment végbe hangrendi változás, mégpedig a *ház* hangrendjéhez való igazodással. Az eredetileg szintagmatikus kapcsolat gyöngébb tagja tehát n e m ö n m a g á b a n változott, hanem az erősebb tag hatása alatt, s a változás realizációjának jellegét is amaz irányította.

6. Az a néhány kérdés, amelyet előadásom második felében a nyelvi változások általános problematikájának keretéből kiragadtam, magától értetődőleg csak egy-egy részlete, még együttesében is inkább csak töredéke a történeti nyelvészetet foglalkoztató, illetőleg foglalkoztatható általános tematikának. Remélem, más alkalommal lesz még módom rá, hogy más ide vágó problémákat is érinthessek. A dolog természetéből adódik azonban, hogy e nagyon tág és szövevényes témakör teljességének a felöleléséhez, még kevésbé részleteinek alapos és meggyőző kimunkálásához távolról sem elegendő a bármerről jövő egyedi és szükségszerűen egyoldalú vélemény, amilyen itt most részemről is elhangzott. S bár a korreferátorok is bizonyosan több új részlettel bővítik és mélyítik a témát, kereteinek teljes kitöltése még nyilvánvalóan sokak erőfeszítését igényli.

A tőlem kiragadott részleteket sem lehetett itt bővebb taglalással elemezni, több oldalról és több példával megvilágítani, nem is szólva arról, hogy előadott véleményemet magam sem tekintem sem lezártnak, még kevésbé mindenben okvetlenül érvényesnek. Mondanivalóm azonban talán megfelelt annak, aminek szántam: a történeti nyelvészet általános kérdései iránti figyelemfelkeltésnek és ezen belül egy-egy vonatkozásban akár egyetértést, akár ellentmondást keltő problémafölvetésnek.

Hozzászólások Benkő Loránd előadásához

HADROVICS LÁSZLÓ:

Azt mindenki elismeri, hogy a történeti szempont érvényesítése a nyelvvizsgálatban a 19. századnak felmérhetetlen értékű vívmánya volt. Ez szabadította meg a nyelvvel való foglalkozást az önkényes spekulációktól és alapozta meg a nyelvi tények okozati összefüggéseinek vizsgálatát. A történeti szempont természetesen nem az egyedüli helyes vizsgálati elve a nyelvtudománynak, de mindenütt nélkülözhetetlen, ahol valamit nem pusztán leírni, hanem szerves összefüggéseiben érteni is akarunk.

Miért van mégis, hogy az utóbbi jó néhány évtizedben a történeti nyelvvizsgálat erősen háttérbe szorult, és ma szinte védekező pozícióból kell jogai elismertetéséért harcolni. Ennek oka az, hogy idegen diszciplinákban, főleg a logikában kialakított gondolatmeneteket és operációkat minden aggály nélkül átvittek a nyelvvel való foglalkozásba. Az egész úgynevezett „modern" nyelvészet lényegét röviden úgy lehetne összefoglalni, hogy a logikai szemlélet eluralkodása kiszorította a nyelvnek mint funkcionáló és funkcionálásában állandóan változó eszköznek vizsgálatát, és helyette a nyelvészek egy része a nyelvi eszközökkel különböző logikai operációkat hajt végre, amelyekben a nyelv lényegétől teljesen idegen játékszabályok érvényesülnek. A jelen hozzászólás keretei nem engedik, de remélem hamarosan más helyen alkalmat találok arra, hogy bemutassam, miként indították el egy jó évszázaddal ezelőtt a logikában a ma oly divatos mondattani mélystruktúra gondolatát, hogyan és milyen célokra fejlesztették ott tovább, és hogyan emelték át később a nyelvtudományba, s mikor ez történt, hogyan hódítottak tért logikai szempontok a hangtan és alaktan területén is. Ennek a lényegében nyelvszerűtlen nyelvészetnek legfőbb fogyatékossága éppen abban mutatkozott meg, és mutatkozik meg ma is, hogy a nyelv mint rapszodikus történeti produktum és kiszámíthatatlan módon fejlődő eszköz, ezeket az operációkat lépten-nyomon zavarta és zavarja. Az igazi magyarázat helyett tehát vagy meg kell elégedni azzal az általános megnyugtatással, hogy az egyes nyelvek tényei csak a felületi struktúra jelenségei, s a mélystruktúrában ugyis minden megtalálja a magyarázatát, vagy az előre megkonstruált modellekhez elég csak szemelvényes nyelvi anyagot keresni, s ami nem illik bele a képbe, azt el lehet hallgatni. A szélsőséges irányzatok pedig a nyelvi tényeken egyszerűen erőszakot tesznek, és a prekoncipiált elvek érdekében egy erőltetett, természetellenes, senki által sem beszélt nyelvet konstruálnak. Dícséretére legyen mondva a logikusoknak, hogy ezért nem ők a felelősek. A logikusok mindig szinte kínosan ügyeltek arra és állandóan hangoztatják, hogy a logika számára kimunkált gondolatmeneteket össze ne tévesszük a nyelvi kifejezésformákkal; hangsúlyozzák, hogy a két vizsgálati módszer teljesen független egymástól. A nyelvészek egy része azonban az ilyen

intelmeken túltette magát, illetőleg másod—harmad kézből szerzett értesüléseken elindulva már egyszerűen nem is tudta, hogy milyen elvekkel operál.

Azokban a nyelvészeti eljárásokban tehát, amelyeknek célja nem a minél teljesebb és minél szervesebb nyelvleírás, hanem vagy a nyelvi tények visszavezetése egy logikai fikcióra, a mélystruktúrára, vagy nyelvi eszközök felhasználása logikai mutatványokra, a történeti szemléletnek semmi helye. A kérdés csak az, vajjon egy tudományágban, amely történeti produktummal foglalkozik, bármiféle új szemlélet nélkülözhetővé teszi-e a történeti szempontot. Jellemző az, hogy ezt a kérdést ilyen élesen ma csak a nyelvtudományban lehet feltenni. Mert más társadalomtudományi ágakban ez fel sem merül. Attól, hogy kialakult a szocialista társadalmi és gazdasági rendszer, még senkinek sem jutott eszébe, hogy a társadalomtörténetet vagy gazdaságtörténetet ki lehetne iktatni a tudományok köréből. Attól, hogy kialakult és kodifikáltatott szocialista jogrendszerünk, senki sem gondolt komolyan arra, hogy be kellene szüntetni a jogtörténet művelését. Még olyan tudományokban is, mint pl. a matematika, ahol az összefüggések öröktől fogva meg vannak határozva, csak az a kérdés, hogy az ember milyen sorrendben és milyen csoportosításban ismeri fel őket, de ha egyszer egy igazi felismerés megszületett, akkor az örök érvényű marad, mondom, még ilyen tudományágakban is az igazi tudást az adja, ha a felismeréseknek történetével is megismerkedünk. A humán diszciplinákban, ahol a vizsgálat tárgya napról-napra változik, folyamatos fejlődésben van, ahol, mint a nyelvben is, több évezredet látott és tegnap termett elemek egymás mellett élnek és látják el funkciójukat, legelemibb tudományos kötelességünk ezeket történetileg megmagyarázni.

A történeti nyelvtudomány mai látszólagos válsága tehát lényegében nem más, mint a nyelvtől idegen szemléleti mód divattá válása. Ennek pedig türelemmel ki kell várnunk a kifutási idejét. A nyelv történeti szemlélete önmagától visszanyeri jogosultságát, mihelyt valaki rájön arra, hogy a nyelvtudomány célja mégis csak a nyelv természetes életének, kulturális funkciójának megértése. A megértésre, az oksági viszonyok feltárására való törekvés pedig a nyelvészt lépten-nyomon olyan kérdések elé állítja, amelyekre semmiféle prekoncipiált struktúrákkal, dedukciós mutatványokkal nem tud választ adni.

Hadd ragadjak ki a különböző nyelvészeti ágakból, ideértve a helyesírást is, néhány igen egyszerű, szinte triviális példát. Csak a kérdést teszem fel, a választ mindnyájan tudjuk. Miért van pl., hogy a mai magyar helyesírásban egyes mássalhangzók jelölése egészen következetlen? Az *s* és *š*, az *z* és *ž*, a *c* és *č* hangok jelölése *sz*~*s*, *z*~*zs*, *c*~*cs*. Miért nem lehet ezen egy ésszerű reformmal segíteni, pl.: *s*~*sh*, *z*~*zh*, *c*~*ch*? Miért van annyi ingadozás az összetett szavak összeírása vagy különírása kérdésében? Miért van az, hogy múlt századi költőink időmértékes verseiben az *aki* első szótagja hosszúnak számít, a mai verselésben meg rövidnek. Miért szereti Krúdy oly gyakran a *ser* alakot használni, mikor az ő korában már *sör* volt az általános? Mitől van ma a sok ingadozás az ikes igék ragozásában? Miért nem lehet ezt a bizonytalanságot egyszerű szabályalkotással megszüntetni? Miért van az, hogy Jókainál (Az élet komédiásai 331) egy hercegasszony még hízelkedve ezt mondhatja a lányának: *te szép aranyfácán?* Ma már ez képtelenség volna, különösen mióta a Szabó-családban a részeges Vágner egy időben így szólítgatta az élettársát. S ha már a szókincsnél tartunk, miért van az, hogy az idegen *muzsika* és *nóta* szavak sokkal meghittebb, közvetlenebb hangulatúak, mint magyar megfelelőik a *zene* és a *dal*. Miért van, hogy a *túlkapás* főnév mellől hiányzik a *túlkap* ige, amiből származ-

nia kellene? Miért van, hogy néha alanyi igeragozást használunk olyankor is, amikor a mondat tárgya nagyon is meg van határozva, pl.: *hová tetted a könyvet, amit az előbb olvastál?* Miért van az, hogy ilyen szólásaink, mint *kereket oldott, sarkon fordult, faképnél hagyta* múlt századi íróinknál még ilyen formában szerepelnek: *megoldotta a kereket, megfordult a sarkán, otthagyta a faképnél.* A kérdéseket bőven lehetne szaporítani, de fölösleges. Az ilyen egyszerű kis példák mögött igen komoly nyelvészeti problémák rejlenek. Szememre vethetné azonban valaki, hogy összekeverem a leíró és a történeti szempontot. Én ezt nagyon jól meg tudom különböztetni, de arról sem én nem tehetek, és egyetlen nyelvész sem tehet, hogy a múlt átnyúlik a jelenbe, és a jelenben már munkál a jövő. Avulóban levő formák észrevétlenül funkciót váltanak, és alakulóban levő új formák máról holnapra polgárjogot nyernek, s a nyelvben ezáltal szinte annyi lesz a szabálytalanság, mint a szabályosság. Aki a nyelvnek ezt a szüntelen mozgását nem akarja megérteni, és a nyelvi tények funkcionális vizsgálatát logikai levezetésekkel akarja pótolni, az a saját nyelvszemléletét mérhetetlenül elszegényíti, és kénytelen néhány mesterséges példát évtizedeken át ismételgetni.

A leíró nyelvvizsgálat természetesen igen fontos ága a nyelvtudománynak, gyakorlati célokra pedig, mint pl. az anyanyelvi kultúra emelése, idegen nyelv elsajátítása és egyáltalán az alkalmazott nyelvészet minden területén első sorban minél részletesebb szinkrón leírásra van szükség, de teljesen hibás volna valamilyen dogmatikus értelmezéssel a történeti magyarázatokat a leíró nyelvtanból vagy szókincstanból kitiltani. Mint minden történeti produktumnál, úgy a nyelvnél is az igazi megértéshez mégis csak a történeti szemlélet vezet.

HERMAN JÓZSEF:

Engedjék meg, hogy bevezetésképpen mindjárt eltérjek a tárgytól, s a napirenden levő témakör helyett néhány szót szenteljek magának ennek a hozzászólásnak. Igazság szerint — még ha az ember filológiai természetű skrupulusaira hallgatna — ezt a hozzászólást ugyanis nem volna szabad megtartani, felolvastatni: BENKŐ LORÁND előadásának csupán jó néhány hete készült, s azóta talán már módosított előzetes vázlatát ismerem, az előadás szövegét azonban nem olvastam, s persze nem is hallhattam. Így azután fennáll az a veszély, hogy olyasmit mondok, ami BENKŐ mondanivalójához nem kapcsolódik vagy pedig — ellenkezőleg — ami puszta ismétlés, mert BENKŐ, vagy a vita egy-másik résztvevője már világosabban, jobban kifejtette; s mindkét esetben joggal s egyaránt érhet a felesleges szócséplés vádja. Ha ezeknek a veszélyeknek a tudatában a hozzászólás megírását, hazajuttatását mégis vállaltam, annak két oka van: az egyik az, hogy csak így fejezhettem ki hálámat a Nyelvtudományi Intézet vezetőségének, amely — BENKŐ LORÁND baráti egyetértésével — engem erre a hozzászólásra felkért, s ezzel is tanúsította, hogy életemnek e világjáró, diplomáciai—kultúrpolitikai epizódja közben is a magyar nyelvésztársadalom aktív tagjának tekint. A másik ok pedig az, hogy az Intézet jubileuma számomra személyes ünnep is — nem csupán azért, mert az Intézet alapításától kezdve rövid pár évig én is az Intézet tagja voltam, hanem azért is, mert számomra a tényleges tudományos kutatómunka lehetősége annak idején az Intézetbe való bekerüléssel nyílott meg. S ezen mit sem

változtat az a nyelvészkörökben közismert, bár ma már (gondolom) inkább derűt, mint elszörnyedést kiváltó tény, hogy a nyelvtudományba való hajdankori belépésem olyan volt, mint elefánté a porcelán boltba; a hasonlat persze annyiban félrevezető, hogy az elefánt jóval nagyobb súlyú s tekintélyesebb állat, mint én voltam huszonnégy éves koromban, s így érthető, hogy az összeütközést az elefánt ezen alkalommal jobban megsínylette, mint a porcelánok.

De most már ideje a tárgyra térni.

BENKŐ előadásának előzetes vázlata arról tanúskodott, hogy az előadó, tiszteletreméltó igényességgel, a történeti nyelvtudománnyal kapcsolatos elméleti, módszertani, sőt gyakorlati—tudománypolitikai kérdések igen széles körét volta be tematikájába. Ez lehetővé teszi számomra, hogy figyelmemet egyetlen kérdéscsoportra összpontosítsam, s azt a problémát vizsgáljam mindenekelőtt, hogy beszélhetünk-e, s ha igen, milyen értelemben „Nyelvtörténet-elméletről", a nyelvfejlődés, pontosabban a nyelvi változások általános elméletéről, s amennyiben van ilyen, viszonylag autonóm ága az általános nyelvészetnek, hogyan határozható meg ennek kapcsolata az általános nyelvtudomány többi ágával, elsősorban a nyelv szerkezetét és egyben a nyelvszerkezet optimális leírását vizsgáló grammatika-elmélettel. Utalni fogok még arra, hogy ennek a kérdéscsoportnak természetszerűen vannak tudománytörténeti, tudománypolitikai vonatkozásai is.

Ma már viszonylag távolinak tűnik az a korszak — a „klasszikus" neogrammatikus kor — amikor az általános nyelvtudomány lényegileg azonos volt a nyelvi változás elméletével. Azóta — Európában főképp SAUSSURE tanításainak meggyökerezésével, majd a második világháború után különböző újabb nyelvészeti iskolák hatásának jelentkezésével — az általános nyelvtudomány fejlődésének fővonala nyelv szerkezetére, grammatikájára vonatkozó, lényegüket tekintve szinkrón szemléletű elméleti ágak kialakulása volt, olyannyira, hogy az utóbbi évtizedekben szinte feledésbe merült (legalábbis így tűnik, ha egyes közkeletű általános nyelvészeti kézikönyveket forgatunk), hogy az általános nyelvtudomány keretein belül a nyelv történeti változása is elméleti kérdésként vetődik fel. Igaz ugyan, hogy az utóbbi évtizedekben is foglalkoztak egyesek a neogrammatikus doktrína alapkérdéseivel, finomították a hangtörvények, meg az analógia fogalmát, s ezenkívül megbízható módon, de jelentősebb siker nélkül — s nemegyszer nyilvánvaló sikertelenséggel — vizsgálták a nyelvtörténet és társadalomtörténet, a nyelvtörténet és a gondolkodás története, a nyelvtörténet és a „művelődéstörténet" kapcsolatait. Ennek ellenére azt állíthatjuk — talán bizonyos elnagyoltsággal, egyszerűsítéssel, de hamisítás nélkül — hogy a nyelvi változások elmélete terén az utóbbi évtizedekben minden valóban új és valóban jelentős fejlemény abban állt, hogy az általános nyelvelmélet szinkróniára vonatkozó eredményeit, vívmányait alkalmazták, ültették át a nyelv történeti vizsgálatában. Ez a tudománytörténeti tendencia egy bizonyos fokig már a „pre-saussurianus" korban is mutatkozott a dialektologia tanulságainak történeti felhasználásával, azonban egyértelművé a húszas évek után vált: így jött létre az ún. történeti fonológia a klasszikus prágai fonológia nyelvtörténeti „átértelmezése" alapján, így születtek jelentős, ha nem is mindig eredményes kísérletek a statisztikai nyelvészet, majd az általános kommunikációcióelmélet, sőt a matematikai jellegű információelmélet és történeti statisztika nyelvtörténeti alkalmazására; ugyanez a folyamat mutatkozik meg abban az egyre nagyobb számú munkában, mely a generatív nyelvészet nyelvtörténeti alkalmazásával pró-

bálkozik; egyre gyakoribbak az olyan dolgozatok, amelyek nyelvtörténeti magyarázó elvként kívánják felhasználni az utóbbi években kialakult ún. szociolingvisztika egyes felismeréseit; s mindnyájan tudjuk, hogy a példák felsorolását folytatni lehetne.

Az, hogy a nyelvtörténet elmélete, sőt módszertana évtizedeken keresztül elsősorban a szinkróniára vonatkozó elméleti és módszertani eredmények átvétele és alkalmazása útján fejlődjék, nagyjából és egészében nyilván elkerülhetetlen volt és mindenképpen rengeteg haszonnal járt. A strukturalista szemléletű iskolák hatása lehetetlenné tette, vagy legalábbis intellektuális szempontból kompromittálta az egyes nyelvtörténeti jelenségek és folyamatok atomizáló, kicsinyesen pozitivista kezelését; a kommunikációelmélet nyelvtörténeti „átgondolása" előtérbe hozta a nyelvi kód hatásfokának, e hatásfok változásainak kérdését, új megvilágításba helyezte a tudatos nyelvművelés és nyelvalakítás problematikáját, stb.; a generatív nyelvészet szabálysorainak segítségével a különböző változási folyamatok közötti összefüggések új megvilágítása válik lehetővé; a szociolingvisztika, pszicholingvisztika eredményei pedig szerencsére lehetetlenné fogják tenni a jövőben, hogy a nyelv és társadalom, nyelv és gondolkodás közötti összefüggésekről olyan pontatlan általánosságokban értekezzünk, mint ahogyan ez eddig gyakran történt.

Felvetődik azonban a kérdés: a nyelvtörténet elméletének és módszertanának ez a tulajdonképpen alárendelt, autonómiáját vesztett, az eredmények átvételére, asszimilálására szorítkozó szerepe most már szükségszerű, állandó szerep-e, amely a nyelv és a nyelvtudomány lényegéből fakadt?

Erre, azt hiszem, nemmel lehet felelni számos okból. Ennek a „nem"-nek logikai megalapozása lehetséges, de most nagyon messze vezetne, ezért csupán két tényezőcsoportra utalok.

Az egyik teljesen tapasztalati, sőt bizonyos fokig intuitív: bármily hasznosak voltak is azok a kísérletek, amelyek során új grammatikaelméleti vívmányokat alkalmaztak a nyelv történetére, mindegyik részleges, töredékes maradt, s teljesen nyilvánvaló, hogy egyik sem adta kezünkbe a nyelvtörténet újrafogalmazásának, átértelmezésének, vagy akár csak a tradícionális nyelvtörténeti elméletek és módszerek lényeges, minőségi továbbfejlesztésének kulcsát. Nincs most idő arra, hogy az egyes kísérletek bírálatába fogjunk: ez tulajdonképpen lehangoló megállapítás valamennyire áll, még a legalaposabban kidolgozott, legnevesebb iskolákra is. A történeti fonológia még a fonémarendszer történetében is számos „fehér foltot" hagy — különösen ami a különböző részrendszerek átalakulásai közötti összefüggéseket illeti, a nyelv egyéb szerkezeti elemeire pedig módszertani elvei, úgy látszik, nehezen általánosíthatók. A generatív nyelvészet történeti alkalmazása változások — és a változások közötti összefüggések — ábrázolását elősegíti ugyan, de genuin történeti magyarázó elvként eddig még nem sikerült kidolgozni, s sok tekintetben kevésbé ökonomikus, mint a tradícionális ábrázoló—módszerek. S folytathatnók a sort. Az eddigi kísérletek viszonylagos sikertelenségének tényét persze lélektani szempontból veszélyes túlságosan hangsúlyozni: könnyen juthatnánk arra a meggyőződésre, hogy a sikertelenség egyszerűen arra mutat: lényegi újítás nem is lehetséges, nem is szükséges: a nyelvtörténet elmélete és módszertana tökéletesítésre bizonyosan szorul, de megújulásra nem. Nem ez a véleményem.

A meggondolásoknak egy másik csoportja ugyanis azt bizonyítja, hogy a szinkrónia elméletén alapuló újító kísérletek viszonylagos eredménytelensége

(és persze ugyanakkor viszonylagos eredményessége) nem annak a jele, hogy a nyelvtörténet elméletét nem szükséges vagy nem lehet alapvetően továbbfejleszteni, hanem annak, hogy a továbbfejlődésnek az általános nyelvészet keretein belül autonóm módon kell bekövetkeznie. A nyelvtörténetnek vannak ugyanis olyan alapvető specifikumai, amelyeket a szinkrónián alapuló elméletek minden hasznosságuk mellett sem vehettek tekintetbe, s amelyeknek eredményes tekintetbevétele éppen most, a történeti materializmus meghonosodása és megszilárdulása, a nyelvtudomány többi ágának hallatlan mértékű fejlődése, számos új társtudomány (szemiotika, kibernetika, szociológia, lélektan stb.) nagyerejű kibontakozása után válik lehetségessé s egyben szükségszerűvé. Csupán egy ilyen specifikumot említek, s annak két következményét:

A történeti nyelvtudomány a nyelvtudományon belül sajátos idő-dimenzióval dolgozik; a legkülönbözőbb leíró elméletek és metodikák legfeljebb a beszédaktuson belüli időt veszik tekintetbe, vagy esetleg azt a maximálisan egy emberöltönyi időt, amelyen belül a nyelvhasználók egymással kommunikáló csoportja még önmagával azonosnak tekinthető. A nyelvtörténet azonban az egyéni aktusokon és élettartamokon, az adott csoportok viszonylagos állandóságán túlmutató időtartamokat vesz számításba. Nyilvánvaló tévedés volna azt gondolni, hogy a kétfajta idő „léptéke", vagy, hogy metaforát használjunk, sűrűsége azonos: a szinkróniában vizsgált jelenségek adott kommunikációs folyamaton belüli jelenségek, még ha ezt a folyamatot időben szétnyújtva szemléljük is; a nyelvtörténetben vizsgált változások időtartama azonban olyan, hogy azt kitöltő társadalmi kommunikációs folyamat nem lehetséges (pontosabban, csak sajátos, részben szóbeli, részben írásbeli és egyirányú folyamat lehetséges, az ún. „hagyományozás"). Ennek a sajátosságnak vannak fontos elméleti és módszertani következményei:

Először: míg a szinkrónián belül vizsgált jelenségeket a kommunikáció szükségletei és körülményei magyarázzák, a diakróniában a változásokat közvetlenül nem magyarázzák a kommunikáció szükségletei és körülményei. Éppen ezért vetődik fel a nyelvtörténetben a kauzális jellegű magyarázat szükségessége, amely egyben a nyelvtörténet egyik sajátos, s eddig legkevésbé teljesített feladatát is meghatározza.

Másodszor: a szinkrón nyelvtudomány tudatos (bár részben nem tudatos szabályokon alapuló) tevékenység eredményeit vizsgálja. Azok a változási folyamatok, amelyek a nyelvtörténet tárgyai, éppen egyéneken túlmutató idő-dimenziójuknál fogva egészükben nem tudatosak és nem szándékoltak, mégha elszigetelten tudatosak és szándékoltak is lehetnek egyes mozzanataikban. A nyelvi változás éppen ezért hallatlanul bonyolult, nagyon jellegzetes össz-társadalmi folyamat, amelynek tanulmányozása valószínűleg egyéb társadalmi változási folyamatok törvényszerűségeire is fényt vethet, és így a történelmi és dialektikus materializmus elméletének gazdagítása szempontjából is ígéretes.

*

Úgy gondolom, nem itt a helye annak, hogy ezeket a fejtegetéseket folytassam. Annyit talán sikerült bebizonyítanom — ha bizonyítása egyáltalán szükséges volt — hogy a történeti nyelvtudomány elméletének — vagy, ami ugyanaz, az általános nyelvtudomány történeti komponensének — viszonylag autonóm, a nyelvtörténet sajátosságait figyelembe vevő továbbfejlesztése lehetséges, szükséges és aktuális; sikerült talán kellően kidomborítanom

azt is, hogy ennek az elméleti munkának természetesen továbbra is a nyelvtudomány egész elméletével, s többek között a modern elméletekkel összefonódva és azokkal kölcsönhatásban kell folynia; — viszont nem szükségszerű és nem is kedvező az a helyzet, amelyben a történeti nyelvtudománynak a maga modernségét és hasznosságát a szinkróniára való állandó hivatkozással kell bizonyítania. S hadd hangoztassam most már befejezésül, s immár bizonyítás nélkül azt az egyébként könnyen alátámasztható meggyőződésemet, hogy tudománytörténeti, ideológiai, tudományos helyzete következtében éppen a mi hazánk különösen kedvező helyzetben van ahhoz, hogy az általános nyelvészetnek ebben az ágában az élenjárók közé tartozzék.

PAPP LÁSZLÓ:

A magyar nyelvtudomány története nem választható el az európai nyelvtudomány történetétől. S ha volt is egy-két időpont ebben a történeti folyamatban, amikor az élen jártunk, általában együtt haladtunk, olykor pedig lemaradtunk egy-két fázissal.

BENKŐ LORÁND előadásában rámutat arra, hogy a történeti nyelvtudománynak csökkent a külső (társadalmi) és a belső (tudományos) szerepe, valamint fejlődési üteme, és felveti a kérdést, szükségszerű-e a történeti nyelvészet elszigeteltsége. — Minthogy a nyelv egyrész egy adott időpontban funkcionáló jelrendszer, másrészt bármely időpontban az addig lezajlott változási folyamatok eredménye, a nyelvtudomány két fő vizsgálati szempontja a szinkrónia és a diakrónia lehet. A kettő között — mint arra BENKŐ LORÁND is rámutat — alapjában véve nem lehet ellentét. Nagy bajt jelent, káros következményekkel járhat viszont tudományunk számára, ha bármelyiket egyedül üdvözítőnek jelentik ki. Egyrészt: „a nyelvtudománynak nincsenek ahistoricus disciplinái", másrészt: „egy jottányit sem engedünk a szinkróniából".

A nyelv egyoldalúan szinkrón szemlélete, amely alapjában véve antitézis, voltaképpen a két világháború közötti időben volt „modern". A második világháború után viszont — a negyvenes évek végétől, az ötvenes évek elejétől kezdve — az etimológiai szótárak reneszánszával és a névtudományi kutatások hihetetlen arányú fellendülésével nemcsak a történeti szemlélet erősödött meg külföldön, hanem a nyelv és a társadalom, a nyelv és a művelődés, a nyelv és az élet kapcsolatainak vizsgálata is. — Az egyébként nyilvánvaló, hogy minden egyoldalú szemlélet alapján csak egyoldalú eredmények születnek. Igaz, illetőleg bizonyos vonatkozásban igaz ismerethez eljuthatunk akár a szinkrón, akár a diakrón szemlélet alapján, és ezek vagy összemérhetők és kiegészítik egymást, vagy nem mérhetők össze és párhuzamosan futnak egymás mellett. A nyelvre vonatkozóan mindenesetre olyan ismereteket szolgáltatnak, amelyek hozzásegítenek a nyelv problémáinak megértéséhez. Veszedelmessé csak akkor válik a helyzet, ha egyik vagy másik szemlélet monopolhelyzetet követel magának.

A matematikának, közelebbről a statisztikai vizsgálatoknak a történeti nyelvtudományban is igen nagy jelentőséget tulajdonítok én magam is. De már például a nyelvi változások matematizálhatóságában nem nagyon bízom. BENKŐ LORÁND foglalkozik előadásában a nyelvi változás alapproblémáival: mi is a nyelvi változás voltaképpen? mik a változások okai, lehetőségei, belső törvényszerűségei? A nyelvi változás sok és sokféle tényezőtől függ, és mindegyik tényező más és más módon hat a változás folyamatára. Itt tehát volta-

képpen nem arról van szó, hogy felállítsunk egy egyenletet, hanem egy sokváltozós függvényt kellene találnunk, olyan sok független változóval, hogy aligha tudnánk vele operálni.

A nyelv mint egy adott időpontban funkcionáló rendszer is túlságosan bonyolult jelenség. Még bonyolultabb a története. Mint az imént mondtam, a nyelvi változások matematizálásának lehetőségében nem nagyon hiszek. A nyelvi változások törvényszerűsége fontos vitakérdés volt a 19. sz. végén. A nyelvtörténetnek nyilván megvannak a törvényszerűségei, ezek azonban aligha törvények a szó szorosabb értelmében, inkább csak tendenciák, ahogy BÁRCZI GÉZA nevezi őket a magyar nyelvészeti irodalomban.

Ahogy a nyelv mai rendszerét, e rendszer funkcionálását a nyelvhasználat alapján, ugyanúgy történetét is a múlt idők nyelvhasználata alapján kell meghatároznunk. Az ilyenféle vizsgálatok alapfeltétele természetesen nyelvemlékek megléte. Ezeket a nyelvemlékeket filológiai-nyelvészeti módszerrel kell feldolgozni. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy a szinkrón szemlélet előtérbe kerülése talán nemcsak antitézis, mint előbb mondtam, hanem összefügg olyan nyelvek tanulmányozásával is, amelyeknek nincsenek nyelvemlékeik.)

Ma már a természettudósok is azon a véleményen vannak, hogy az atomnál kisebb részecskék kölcsönhatása nem vizsgálható létrejöttüktől, kialakulásuktól függetlenül. Ez pedig azt jelenti, hogy a l é t egy bizonyos szint alatt — vagy fölött — csak mint l e v é s fogható meg. A nyelvvel kapcsolatban már Engels hangsúlyozta ezt a gondolatot, és a magyar nyelvészeti irodalomban PAIS DEZSŐ utalt arra a leghatározottabban, hogy az irodalmi nyelv lényegét valójában csak akkor értjük meg, ha tisztázzuk, hogyan és miből fejlődött. Az a gondolat, hogy a létet a levésből magyarázzuk, persze nem új. A nyelvtudományban az újgrammatikusoknál volt ez uralkodó. A tisztán leíró elemzés részben ennek volt a reakciója. Valamiféle szintézisnek talán itt is eljött már az ideje.

Véleményem szerint a történeti nyelvtudomány egyik ága az összehasonlító nyelvészet is, amely a rokon nyelvek, illetőleg a genetikus rokonság történetét vizsgálja.

Itt szeretném még egészen röviden a köznyelv és a nyelvjárások problémáját is megemlíteni. Hogy egy artikulált beszédhangokból álló kifejező eszközt n y e l v nek vagy n y e l v j á r á snak nevezünk-e, nyelven kívüli tényezőktől függ, mert teljesen megbízható n y e l v i ismérve annak nincs, hogy egy nyelvcsalád önálló nyelvéről beszélhetünk-e vagy egy ugyanazon nyelvcsaládhoz tartozó nyelv nyelvjárásáról. A vonatkozó példák eléggé ismeretesek. Ebből viszont az következik, hogy az összehasonlító nyelvészet és a dialektológia alapjában véve — akár diakrón, akár szinkrón síkon — a nyelvtudománynak ugyanahhoz az ágához tartoznak.

Befejezésül legyen szabad a kontrasztív vizsgálatokra utalnom. Ezektől nemcsak teljesen gyakorlati eredményeket — a nyelvoktatással kapcsolatosan — várnak a kutatók, hanem abszolút elméletieket is. Ilyen típusú vizsgálatok alapján kellene megállapítani és meghatározni a nyelvi universalékat. Ha ilyeneket valóban meg lehet állapítani — eltekintve természetesen a semmit mondó általánosságoktól, közhelyektől — és nemcsak a nyelv működésére, hanem történetére vonatkozóan is, akkor talán módunkban lesz egyszer a nyelvet úgyis mint egy egy időben működő rendszert, úgyis mint történeti folyamatot felfogni és igazán megérteni.

*

MANHERZ KÁROLY:

A nyelvi struktúra és nyelvi változás problematikája a történeti nyelvtudomány egyik centrális kérdése. Megoldásához nagy mértékben hozzájárult, hogy az utóbbi időben a nyelvtudomány fokozottabb figyelmet szentel az ún. határtudományoknak; érthető módon, hiszen ezek segítsége teszi csak lehetővé számtalan olyan tényező megfelelő elemzését, amely a vizsgált nyelv történelmi alakulásában, strukturális változásaiban jelentős szerepet játszott vagy játszik még ma is. E tényezők között legfontosabb a szociológia, mint annak a közegnek elemző és értelmező tudománya, amely nélkül emberi nyelv nem jöhet létre, sőt még csak nem is működhet. A nyelvi változás problémájának megoldásához releváns kérdések megfogalmazása, valamint a társadalmilag kondicionált nyelvi viselkedés vizsgálata többek között a nyelvszociológia segítségével vált lehetővé. A dialektológiában ez a felismerés nem új: A. BACH, J. SCHMELLER, L. WEISGERBER, W. MITZKA és mások nyelvtörténeti ill. germanisztikai kézikönyvei egy-egy fejezetet szentelnek a nyelvjáráskutatás szociológiai aspektusának. Utóbbiak hangsúlyozták először, hogy a dialektológia részeredményei alapul szolgálnak nagyobb nyelvi rendszerek változásainak átfogó vizsgálatához. Ezen meggondolás képezi hozzászólásom alapját. BENKŐ LORÁND igen részletes, sok szempontú előadásához csupán adalék ez a dialektológia és nyelvszociológia kapcsolatához, pontosabban: a hazai német nyelvjárások két kronológiai szintjének vázlatos összehasonlítása alapján a nyelvi változás szociológiai aspektusának vizsgálatához.

A hazai idegen nyelvjárások kutatásának mind magyar, mind nemzetközi tudományos jelentőségéről PETZ GEDEON már a század elején beszámolt a Magyar Tudományos Akadémián, megadva e feladat megoldásának abban az időben korszerű programját. Az I. világháború előtt, majd nagyobb erővel a két világháború között ennek alapján számos résztanulmány látott napvilágot magyarországi német falvak nyelvéről és népi kultúrájáról. PETZ közvetlen tanítványai a pozitív, szabatos anyagfeltáráson túl megelégedtek egy-egy helyi nyelvjárásnak a zárt német nyelvterületen való besorolásával, azaz annak megállapításával, hogy egy adott falu nyelvjárása a maga összjellegében pl. hesseni, pfalzi, bajor stb., anélkül, hogy egy helyi nyelvjárás földrajzilag szűk keretén belül pontos „őshazai" elhelyezésre törekedtek volna. Más szóval, a petzi iskola tudta, hogy a dialektológia segítheti ugyan, de nem helyettesítheti a történettudományt. Így tekintve azt mondhatjuk, hogy az anyag — azaz a hazai német nyelvjárások összességének — atomizálása a petzi iskolának nem csak gyengéje, hanem erőssége is volt.

Lényegesen megváltozott a helyzet, amikor ezt az iskolát a szegedi SCHMIDT HENRIK nyelvföldrajzi irányzata váltotta fel. SCHMIDT félreértette a német nyelvföldrajz lényegét. A helyi viszonyokra alkalmazva ebben ő csak azt a szükséget vélte felfedezni, hogy az összes német nyelvszigetet fel kell térképezni, ennek eredménye azonban el kell, hogy térjen a zárt német nyelvterület mutatta összképtől, mert Magyarországon — szerinte — különféle okokból csak az izolált helyi nyelvjárások halmazáról lehet szó, amelyen belül összefüggő szigetek nyelvi azonosságai kizárólag településtörténetileg indokoltak, vagyis azzal, hogy e szigetek telepeseinek ősei az óhaza nagyjából azonos területeiről vándoroltak be Magyarországra. Ez a merev, lényegében a nyelvföldrajzi eszmével teljesen ellentétes álláspont jellemezte a magyarországi német nyelvjárások első dialektológiai összefoglalási kísérletét, amelyet

SCHMIDT HENRIK közölt 1928-ban a Bleyer által szerkesztett „Das Deutschtum in Rumpfungarn" c. gyűjteményes kötetben. A településtörténet kutatásának helyét e koncepcióban a dialektológia vette át, az atomizálás megmaradt, az elméleti következtetések zsákutcába jutottak. SCHMIDT és iskolája ott fejezte be a munkát, ahol — nyelvföldrajzi alapon — egyáltalán el kellett volna kezdenie azt. Minden további, olykor igen lényeges részeredmény ellenére is, ez a negatív vonás jellemezte SCHMIDT egész iskoláját, különösen WEIDLEIN JÁNOS kutatásait, aki két tanulmányában próbálta meg összefoglalni a magyarországi német nyelvjárások rendszerét. Tehát a SCHMIDT-féle hibás koncepció következtében, bár anyagszerűen sok-sok, ma is hasznos és feltétlenül használandó részeredményt hozott, a teória szintjén kudarcba fulladt.[1] Az ötvenes években ismét megindult hazai német nyelvjáráskutatásban ezt az adósságot már csak azért sem lehetett nem tudomásul venni, mert enélkül a teóriai előbbrejutás sem volt lehetséges. Gyűjtéseink ma már az ország minden részéből vannak, és ezek nem szorítkoznak a territoriális szempontokra, hanem kiterjednek a nyelvszociológia érdekeire is. Utóbbi vizsgálódások eredményeit szeretném a következőkben vázlatosan bemutatni: a nyugatmagyarországi német nyelvjárások két kronológiai szintjének egybevetésével.

A két metszet: a) a századforduló nyelvállapota (WEIGL, BEDI, BIRÓ stb. munkái alapján)[2]

b) a mai nyelvállapot

A kb. 80—100 év nyelvi változásainak következménye a nyelvjárási rendszeren belüli vertikális rétegeződés. A vertikális rétegeződés nagyfokú differenciálódás következménye. A differenciálódás belső okai bizonyos belső, a nyelvjárási rendszerre jellemző nyelvfejlődési tendenciák (hanghelyettesítés, diftongizálódás, véghang lekopás tendenciája, nyelvi értéktöbblet igénye stb.) hatása, külső okai: 1) a nyelvjárásterület a régebbi bécsi—pozsonyi—soproni—kőszegi városi köznyelv, részben a német irodalmi nyelv, részben a magyar irodalmi és köznyelv összjátékának hatására erősen differenciálódott;
2) a nyugatmagyarországi németség 1950 előtti osztályrétegeződése olyan árnyalt, amire más példánk a mai Magyarországon nincs. A helyi német értelmiség súlya, a német városi köznyelv állandó térhódítása és az ilyen hatások befogadására hallatlanul érzékeny nagygazdaréteg megvolta — mely utóbbi ugyanakkor erős paraszti öntudatot is kitermelt —, másrészt a magyarországi németségnél különben ritkaságszámba menő kisszakmák elterjedtsége speciális mikrokultúrát és ennek megfelelő nyelvterületet alakított ki;
3) a nyelvterület határterület, s mint ilyen 1945-ig Ausztria felé — az összefüggő német nyelvterület felé — nyitott volt.

A vertikális sztratifikáció a nyelvi rendszer különböző síkjain mutatkozik, bár a legszembetűnőbbek a hangtani jelenségek. A főhangsúlyos helyzet-

[1] Vö. C. J. HUTTERER, Geschichte der ungarndeutschen Mundartforschung. Berlin 1960. (Berichte über die Verh. der Sächs. Akademie der Wiss. zu Leipzig, Band 106, Heft 1.)

[2] Vö. BEDI R., A soproni hienc nyelvjárás hangtana. Sopron 1912; BIRÓ L., Lautlehre der heanzischen Mundart von Neckenmarkt. Leipzig 1910; H. WEIGL, Die niederösterreichische ui-Mundart. Teuth. 1 (1924/25), 149 ff.

ben álló ófn.-ób. *uo* > nyj. *ui*, valamint *ai* > nyj. *ov* diftongusok a nyugatmagyarországi német nyelvjárások elsődleges jegyei közé tartoznak (*kcui* 'tehén' ~ *Kuh*, *pruidv* 'fivér' ~ *Bruder*, *provd* 'széles' ~ *breit* stb.). A nyelvterületen belül ezeknek a diftongusoknak a változatai szociológiailag meghatározott szóródásban jelentkeznek. A diftongusok fejlődése alapján jellemezhető az egyes társadalmi rétegek nyelvjárása.

Paraszti nyelvjárás a nyugatmagyarországi falusi lakosságnak az egymás közötti nyelvi érintkezésben használatos nyelve. Ez további tagolódást mutat, attól függően, hogy a magyar nyelv milyen mértékben terjedt el. Ezek a nyelvjárások megtartják elsődleges jegyeiket. Ezt a tiszta paraszti nyelvjárást főleg az idősebb generáció beszéli. A középkorúak generációja egyre inkább a városok nyelvéhez igazodik. E generáció tagjai a paraszti munkát már csak mellékfoglalkozásként űzik, ma már legtöbbjük a nyelvterület városaiban gyári munkásként dolgozik. A városi nyelv növekvő térhódítása a nyelvi norma, nyelvi értéktöbblet igényének kérdését veti fel. A nyelvi norma kialakulásában területünkön egy ún. kettős norma játszott fontos szerepet: az egész nyelvterület nyelvfejlődésére a keleti-dunaibajor (bécsi) köznyelv volt hatással, de a nyugatmagyarországi városok körül kialakult gyűrűkben utóbbiak nyelvváltozatai érvényesültek erősebben.

Nyugat-Magyarországon a halászok, gyertyaöntők, mézesbábosok, lakatosok, nyergesek nyelve az általános nyelvfejlődés szempontjából annyiban játszik nagy szerepet, hogy ezen nyelvek beszélői saját nyelvjárásuk vagy egy regionális köznyelv hangrendszerét, nyelvtanát, szókincsét különböző területekre magukkal viszik, s ezáltal az egyes rétegek közötti nyelvi kiegyenlítődést elősegítik.[3] A nyugatmagyarországi iparosok falun élő csoportjára jellemző, hogy mesterségük elsajátítása céljából hosszabb-rövidebb időt városokban töltöttek, különösen Bécsben, majd pedig mesterségük tökéletesítése érdekében Ausztriába vagy Németországba kerültek. Visszatérve, saját falujukban telepedtek le, és ott folytatták tanult mesterségüket. Nyelvükre döntő hatással volt annak a városnak a nyelvjárása, amelyben a mesterséget megtanulták. Így ennek a csoportnak a nyelve a helyi paraszti nyelvjárás és a keleti-dunaibajor köznyelv között a közvetítő szerepét vette át. A paraszti nyelvjárások elemei ebben a rétegben megtalálhatók és még aktív szerepet játszanak. Ezek általában olyan nyelvi alakok — főleg a szókincs területén —, amelyek az adott helyi közösség alapszókincséhez tartoznak s a kommunikációban fontos szerepük van. A fenti példák alapján a következők jellemzik ezt a rétegnyelvet: ófn.—ób. *uo* megfelelője már *uv*, ez megegyezik a keleti-dunaibajor köznyelv diftongusával, de az alapszókincshez tartozó szavakban még *ui* is felbukkan. Ófn.—ób. *ai* kivétel nélkül *ov*.

Külön kérdést jelent a városok nyelvjárása. A városi lakosságon belül eredetileg három réteget különböztethetünk meg: parasztok, iparosok, értelmiségiek. Napjainkban nagy mértékű integrációs folyamat játszódik le. Az iparosítás és az állami gazdaságok megalakulása nyomán az iparosok és parasztok száma jelentősen csökken, illetve újabb rétegek alakulnak ki: az állami gazdaságok mezőgazdasági munkásai és a gyári munkások, akik azonban a paraszti életforma számos elemét még őrzik. A városban élő mezőgazdasági munkások nyelvében az *ui-* mellett *uv*-alakok kerülnek előtérbe, *ui* inkább az idősebb

[3] Vö. C. J. HUTTERER, Das Ungarische Mittelgebirge als Sprachraum. Mitteldeutsche Studien 24. (Halle/Saale, 1963), § 8.

generáció nyelvére jellemző, de már ott is tudatos megkülönböztetéssel. A városi iparosok nyelvére ma már *uo* és *ā* (*ai* > *oo* > *ā*) használata jellemző. Utóbbiak elterjedése a bécsi köznyelv hatását tükrözi. Az iparosok nyelve volt a városi nyelvjárás meghatározója, hiszen 60—80 évvel ezelőtt ők alkották a városi lakosság 80—90%-át.

A városi értelmiség, de általában az értelmiségi réteg nyelve Nyugat-Magyarországon sajátos helyet foglal el. A paraszti nyelvjárások elsődleges és másodlagos jegyeit következetesen kerüli, és a keleti-dunaibajor köznyelv, mint nyelvi norma felé orientálódik. Hangállományában következetesen *uo*-t mond és azt a német irodalmi ill. köznyelv mintájára tovább fejleszti *ū* monoftongussá. Ezzel párhuzamosan az ófn.—ób. *ai* fejlődése *ā* > *ei*. A keleti-dunaibajor köznyelv ilyen jellegű behatolása a nyelvterület nyelvjárási egységét fokozatosan megbontja. Egész Nyugat-Magyarország német nyelvjárásainak általános nyelvfejlődési tendenciája ez. A folyamat eredményeképpen a nyelvjárások elsődleges jegyei háttérbe szorulnak, majd eltűnnek és egy nagyfokú integrációval kell számolnunk. A paraszti nyelvjárások bizonyos elemei azonban a városi értelmiség passzív szókincséhez tartoznak és stiláris funkciójuk van. (Egyes közösségek nyelvjárásaiban az *ui*-alakok a paraszti rétegben is pejoratív jelentéssel bírnak. Elbeszélésekben, anekdotákban az együgyű, buta ember jellemzésére a beszélő tudatosan a nyelvjárás elsődleges jegyeit alkalmazza. Más közösségekben a primér jegyek a közösséghez való tartozást jelzik. Elbeszélésekben különbséget tesznek ugyan *uo*/*ui* között, de azzal a megjegyzéssel, hogy „*puo* 'fiú' ~ Bube előkelőbb, mi azonban inkább *pui*-t 'ua.' mondunk, hiszen ez így hangzik a mi anyanyelvünkön." Városi emberrel való beszélgetés során már ennek a közösségnek a tagjai is az *uo*-formák használatára törekednek.)

A felsorolt nyelvi jellemzők mellett még számos hangfejlődési és alaktani sajátosságot lehetne bemutatni annak bizonyítására, hogy itt egy nyelvi rendszeren belül nagyfokú differenciálódásról és integrációról van szó.

A nyelvterületen a nyelvjárások a nyelvi normát képviselő köznyelvek javára integrálódnak. A 20-as évek végéig ez a nyelvi norma elsősorban a bécsi köznyelv volt, napjainkban egyre inkább a magyar nyelv veszi át ezt a szerepet. A két nyelv hatása különböző mértékben érezhető. A kitelepítés (egyben a nyelvi közösségek felbomlását is jelentette), a specifikus határhelyzet és a magyar nyelv mint irodalmi nyelv hatására kettős folyamat játszódik le: az idősebb generáció a regionális köznyelv felé orientálódik s így a paraszti nyelvjárás és a regionális köznyelv közötti kiegyenlítődést segíti elő, a középkorúak generációja valamint az iparosok rétege az értelmiség nyelvhasználatát tekinti nyelvi normának, elősegítve így a kiegyenlítődést a regionális köznyelv és a keleti-dunaibajor köznyelv között.

A magyar nyelv, mint irodalmi nyelv az élet minden területén és minden egyes társadalmi rétegben nagy mértékben hat. Az átfedések eredményeképpen a kétnyelvűség különböző fokozatain keresztül a nyelvjárások nagymértékű — szociológiailag meghatározott — átrétegeződés előtt állnak.

A két kronológiai szint vizsgálata azt bizonyítja, hogy a nyelvi strukturális változások diakronikus szempontból nem választhatók el az adott nyelvközösség szociális-szociológiai helyzetétől.[4] Adott nyelvi metszetre vonatko-

[4] HUTTERER M., A nyelvi struktúra változásának problémája a nyelvszociológia tükrében: Általános nyelvészeti tanulmányok V. 169 ff.

zóan ez azt jelenti, hogy a nyelvben meglevő ún. belső tendenciák kibontakozásához elengedhetetlen ezeknek az ún. külső körülményekkel való dialektikus egysége. Másrészt, újonnan jelentkező „külső" tényezők, azaz idegen nyelvi jelenségek is átcsaphatnak belső tendenciává, amennyiben erre az adott körülmények lehetőséget nyújtanak[5] (pl. az észak-dunántúli *i*-ző magyar nyelvjárások hatása a német nyelvjárásokban, vagy a *l* pótlónyúlásos kiesése *ol, ël* hangkapcsolatokban, ami az amúgy is meglevő német nyelvjárási *l* vokalizálódási és diftongizálódási tendenciát erősíti).[6]

*

[5] Hutterer M.: i. h. 186.
[6] Vö. Imre S., A mai magyar nyelvjárások rendszere. Budapest 1971. 337—338.

KIEFER FERENC

Irányzatok és problémák a mai jelentéstudományban

1. A legutóbbi évtizedben a nyelvtudomány kérdései között mindinkább központi szerepet kaptak a jelentéstani problémák. Az amerikai nyelvészetben, ahol a jelentéstani kutatásoknak nem volt igazi hagyománya, tulajdonképpen csak a hatvanas évek közepe felé nyert polgárjogot a nyelvtudománynak ez az ága. Az európai nyelvtudományban valamelyest más volt a helyzet. Nálunk a jelentéstan mindig is megbecsült, szerves része volt a nyelvtudománynak. Ennek ellenére úgy gondoljuk, az európai nyelvtudományra is érvényes az az állítás, hogy a jelentéstani kutatások nagyobb, fontosabb szerephez jutottak benne mint korábban. Mivel magyarázható a jelentéstani kutatásoknak ez a fellendülése, szinte „divatba" jövetele? A kérdés megválaszolása nem egyszerű, hiszen ehhez a nyelvtudomány fejlődését alaposan szemügyre kellene vennünk, és fel kellene derítenünk azokat a tényezőket, melyek az utóbbi évtizedben új irányt szabtak a nyelvtudományi kutatásoknak. Erre a feladatra most nem vállalkozhatunk. Rá szeretnénk azonban mutatni két tényezőre, amelyek döntő mértékben járultak hozzá a jelentéstani kutatások fellendüléséhez.

1.1. 1963-ban jelent meg J. J. Katz és J. A. Fodor cikke,[1] melyben a szerzők a generatív nyelvelméletet szemantikai komponenssel egészítették ki. A generatív grammatika addig szinte kizárólag szintaktikai elmélet volt. Ez az elmélet olyan szabályrendszer kidolgozását tűzte ki célul, mely valamely nyelv összes lehetséges mondatait képes „generálni". „A lehetséges mondat" fogalma itt azonban kizárólag szintaktikailag lehetséges mondatot jelentett. A generatív modell így sok, szemantikailag elfogadhatatlan mondatot is generált. A Katz—Fodor-féle szemantikaelmélet részben tehát arra vállalkozott, hogy a szemantikailag helytelen mondatokat kiszűrje. Ehhez egyrészt olyan szótárra volt szüksége, amely a szintaktikai, morfológiai és fonológiai információkon túl szemantikai információkat is tartalmaz, másrészt pedig olyan szabályrendszerre, amely a szintaktikai struktúrák figyelembevételével jelentéseket képes kombinálni. Katz és Fodor helyesen állapította meg, hogy az anyanyelvi beszélő ("native speaker") nemcsak nyelvének szintaktikai tulajdonságait „ismeri", azaz nemcsak azt képes eldönteni, hogy egy morfémasor mondata-e nyelvének, hanem a mondat jelentéséről is vannak ismeretei. Így el tudja dönteni, hogy a mondatnak van-e jelentése. Ha a mondat értelmes, akkor azt is el tudja dönteni, hogy egy- vagy többjelentésű-e. Két mondat

[1] Vö. J. J. Katz—J. A. Fodor, The Structure of a Semantic Theory. Language 39 (1963): 170—210. Részletes magyar nyelvű ismertetését l. Kiefer, A Katz—Fodor-féle szemantikaelmélet, NyIOK 23 (1966): 175—188.

esetén el tudja dönteni, hogy a mondatoknak van-e közös jelentésük (szinonim mondatok-e), más szóval, hogy az egyik a másiknak parafrázisa-e. Az anyanyelvi beszélő természetesen ezenkívül még sok mást tud nyelvének mondatairól. Így például fel tudja ismerni a „A macska háziállat" mondat általános jellegét, a „Az agglegény nőtlen" mondat redundáns („analitikus") voltát valamint képes meglátni az ellentmondásokat az olyan mondatokban mint „Ez a kutya nem kutya", „Léna szép és nem szép", „Péter iszákos és antialkoholista". A KATZ—FODOR-féle szemantikaelméletnek nagyjából ezeknek a kérdéseknek a vizsgálata volt a célkitűzése. Annak ellenére, hogy az elméletnek ma már szinte egyetlen megoldását sem tudjuk elfogadni, az elmélet mégis jelentős szerepet játszott a jelentéstan történetében. A KATZ és FODOR által felvetett problémák ma is problémái a jelentéselméletnek.[2]

Ez az elmélet összekapcsolta a szemantikát a szintaxissal, anélkül azonban, hogy e két komponens önállóságáról lemondott volna, és ezzel a jelentéstani kutatásoknak új aspektust adott.

Nem vitatható, hogy a generatív grammatika nyújtotta eddig a legkidolgozottabb és legteljesebb szintaxiselméletet és hogy jelenleg sincs még olyan szintaxiselmélet, amely a generatív elméletnek komoly versenytársa lehetne. Ezzel nem kívánjuk azt mondani, hogy a generatív elmélet a szintaxis minden kérdését még csak közelítőleg is teljesen meg tudta volna oldani (nem beszélve a nyelv egyéb aspektusairól). KATZ és FODOR erre az elméletre építették jelentéselméletüket, ami azért jelentős, mert ezzel a jelentéselmélet egy általános nyelvelmélet részévé vált. Ez az elmélet mondat-központú, tehát a jelentéselméletnek is a szintaktikai struktúrák figyelembevételével kell problémáit megoldania. A generatív nyelvelmélet szerint nincs „autonóm" szemantika, éppúgy ahogy nincs „autonóm" fonológia vagy „autonóm" morfológia sem. A lexikológia sem elégedhet meg a lexikai elemek elszigetelt leírásával, hanem figyelembe kell vennie e lexikai elemek lehetséges szintaktikai funkcióit és általában ezek szintaktikai viselkedését.

A generatív grammatikai kutatások fellendülése a hatvanas években — KATZ és FODOR fellépése folytán — most már szükségszerűen a jelentéselméleti kutatások megélénkülését is jelentette. A hatvanas évek vége felé a jelentés kérdése a szintaxisnál is fontosabb problémájává vált a generatív elméletnek.

A szemantikának az elméleten belül elfoglalt helyére és a jelentés szerepére vonatkozó különböző nézetek három „generatív" tábor kialakulásához vezettek. Az elsőt a KATZ—FODOR-féle elmélet képviseli. Erről az elméletről tudjuk, hogy a jelentéselméletnek kizárólag értelmező funkciót tulajdonított. Más szóval, ennek a szemantikának a feladata a szintaktikai struktúrák (szintaktikailag helyes mondatok) szemantikai értelmezése. A jelentés a generálásban nem játszik szerepet. Az értelmezés („interpretálás", innen az „interpretatív szemantika" elnevezés) eredetileg az úgynevezett szintaktikai mélystruktúrán alapult. Mint ismeretes, a generatív nyelvelmélet egy bizonyos kor-

[2] A már említetteken kívül a KATZ—FODOR-féle szemantikaelméletre vezethetők vissza a következő problémák: a mondat jelentésének meghatározása alkotórészeinek jelentése alapján, a lexémák felbontása szemantikai jegyekre, a szelekció szerepe (hogyan választjuk ki adott predikátum esetén a megfelelő főnévi csoportokat), a mondat jelentésének elhatárolása a kontextustól, a traszformációk jelentéstartása.

szakában általánosan elfogadott volt az az elképzelés, hogy a szintaxis két „komponensből" áll. Az úgynevezett „bázis-komponens" olyan struktúrákat generál, melyek még nem jól-képzett mondatai az adott nyelvnek, de minden, a szemantikai komponens szempontjából releváns információt tartalmaznak. Ezeket a struktúrákat szokták „mélystruktúráknak" nevezni. Így például a „Péter jobban sakkozik Pálnál" mondat mélystruktúrája valami ilyesféle: „Péter jobban sakkozik, mint ahogy Pál sakkozik.", a fölösleges részt aztán a transzformációs komponens transzformációs szabályai törlik.[3] Ma már nyilvánvaló azonban, hogy a mélystruktúra nem határozza meg a teljes jelentést, a jelentéshez a felszíni struktúra is hozzájáruhat. A jelentést befolyásolja a hangsúly és hanglejtés (tehát a fonológiai struktúra is), de a téma-réma struktúra vagy a vele gyakran összefüggő szórendi változások is.[4] Valójában a transzformációs szabályok többsége valamilyen módon hozzájárul a mondatok jelentéséhez.[5] Igaz, hogy a generativisták egy része ebben az esetben sokszor már jól ismert tényeket fedezett fel újból, de itt nem ez a döntő. A fontos számunkra az a körülmény, hogy ezeket a tényeket nem lehetett az eredetileg elképzelt modell alapján megmagyarázni.

Nem elegendő tehát a mélystruktúrákat szemantikailag értelmezni, a felszíni struktúrák értelmezésére is ki kell dolgozni megfelelő szabályokat.[6] Ezt az álláspontot szokás „felszíni interpretációnak" nevezni (a generatív iskola második tábora). Ennek az irányzatnak a művelői és az „interpretatív iskola" képviselői közt zajló viták egyrésze olyan kérdések körül mozog, hogy a transzformációs szabályok milyen jelentésszempontokkal gazdagítják a jelentést (befolyásolják-e például a mondatok igazságértékét vagy csak pragmatikus szempontokat vezetnek be) és hogy a jelentéselméletet („a szemantikai komponenst") hogyan kellene átalakítani ahhoz, hogy a felszíni struktúrák értelmezését is el tudja látni.

[3] Pontosabban azt kellene mondanunk, hogy a „Péter jobban sakkozik, mint ahogy Pál sakkozik" mondat struktúráját kifejező ágrajzból (melynek utolsó sorában a kérdéses mondat áll), a transzformációs szabály törlés révén állítja elő a „Péter jobban sakkozik Pálnál" mondat struktúráját. A transzformációs szabályok ugyanis sohasem mondatokon, hanem mondatstruktúrákon végzett műveletek. Jegyezzük meg, hogy „mint Pál" és „Pálnál" transzformációs szempontból szabad variánsoknak tekinthetők.

[4] Kérdés természetesen, hogy ezek a változások nem magyarázhatók-e mélyebb összefüggésekkel. Más szóval, elképzelhető, hogy a hangsúlyt és hanglejtést, valamint a szórendi változásokat részben a mélystruktúra adottságai határozzák meg.

[5] A transzformációk jelentéstartása sokrétű probléma. Először is a jelentéstartás hipotézis és nem kritérium. Ha tehát a mondatok mélystruktúráját úgy határozzuk meg, hogy a transzformációk jelentéstartók legyenek, akkor a jelentéstartás kritériummá válik és ennek következtében a transzformációk jelentéstartása nem empírikus probléma többé. Egy hipotézist a hipotézistől független érvekkel kell bizonyítani. A transzformációk jelentéstartásának hipotézise érdekes és erős feltételezés. Ezzel szemben, ha azt tételeznénk fel, hogy a transzformációk nem jelentéstartók, akkor ez a feltételezés semmit sem érne, éppúgy mint ahogy érdektelen egy olyan megállapítás, hogy a „nyelvek különbözők". Amennyiben egyes transzformációk jelentéstartók, mások nem, akkor azt kell kimutatnunk, hogy a jelentésváltozás milyen jellegű. A jelentést megváltoztató transzformációkat általánosan kell tudnunk jellemezni. Érdekes kérdés az is, hogy a transzformáció a jelentésnek mely rétegét változtatják meg. A gondolati jelentést? Vagy csak az elfeltételezéseket?

[6] Ez a felfogás tükröződik JACKENDOFF munkáiban, elsősorban 1972-ben megjelent könyvében. Vö. RAY S. JACKENDOFF, Semantic Interpretation in Generative Grammar. Studies in Linguistics. MIT Press, Cambridge, Mass.

A generatív iskola harmadik tábora megkérdőjelezi a szintaxis és szemantika szétválasztásának jogosultságát és a szemantika értelmező jellegét.[7] Szerintük a nyelvi tényeket jobban meg tudjuk magyarázni, ha először szemantikai struktúrákat generálunk és ezeket képezzük le szintaktikai struktúrákra. A nyelv alapvető struktúrái lényegében univerzális logikai struktúrák, és ezeket a logikai struktúrákat egy adott nyelv szintaktikai szabályai alakítják át a nyelv mondataivá. Fontos rámutatnunk ezzel kapcsolatban arra a körülményre, hogy itt nem egyszerűen véleménykülönbségről van szó. A viták tényeken és azok magyarázatán alapulnak. Éppen ezért az érvelések folytán sok olyan szempont merült fel, amelyre eddig nem figyelt fel a nyelvtudomány. Most már nemcsak arról volt szó, hogy ismert tényeket kell valamiképpen egy adott modell keretein belül megmagyarázni, hanem sok új tény került napvilágra, melyekről a korábbi jelentéstani kutatások nem vettek tudomást.[8]

A generatív nyelvelmélet szigorú és egzakt módszereinek köszönhető, hogy a logika művelői már nem tekintették a nyelvtudományt számukra érdektelen területnek. A logikai szemantika tulajdonképpen — a mai nyelvtudomány szempontjából — részben ugyanolyan okokból marasztalható el, mint a hagyományosabb jelentéselmélet: egyikük sem vette figyelembe a nyelv szintaktikai tulajdonságait. A generatív nyelvtan formális rendszere megközelíthetővé tette a logikus számára a szintaxist. Ehhez járul az a körülmény, hogy a nyelvi jelentés kutatása közben sok olyan kérdés merült fel, mellyel a logikai szemantika már régóta foglalkozott (kvantorok, névelők szerepe, referencia, előfeltételezések, tények, események, folyamatok megkülönböztetése és még sok egyéb). A logika sokat tanulhatott a generatív nyelvelmélettől szintaktikai vonatkozásban, ami kihatott a logikai szemantikára is: a szemantikai formák gazdagsága bonyolultabb, gazdagabb szemantikai leírást kívánt meg. A generatív grammatikusok viszont módszertani szempontból tanultak sokat a logikától. Mindezek következtében a nyelvtudomány és a logika viszonya az elmúlt évtized folyamán gyökeresen megváltozott: nyelvtudósok éppúgy beszélnek logikai kérdésekről, mint ahogy logikusok beszélnek a természetes nyelvek szemantikai aspektusairól.

Jól emlékezünk még CHOMSKYnak az ötvenes évek közepén tett nyilatkozatára, melyben leszögezi, hogy a logika tudománya semmiben sem lehet segítségére a nyelvésznek.[9] A tudományfejlődés rácáfolt erre az állításra: ma nyelvészek és logikusok közösen kutatják a nyelvi jelentés kérdéseit. (Természetesen sokszor más-más szempontból, hiszen a logika és a nyelvtudomány feladatai eltérnek egymástól, és a nyelvi jelentésnek sok, a logikai jelentésen túlmutató aspektusa is van.) Tény az, hogy a nyelvi szemantika és a logikai szemantika művelőinek szoros együttműködése szintén döntő mértékben járult hozzá a jelentéselméleti kutatások fellendüléséhez.

[7] Ennek az irányzatnak főbb képviselői J. MCCAWLEY, G. LAKOFF, R. LAKOFF, P. POSTAL, téziseiknek összefoglaló tárgyalására vonatkozóan vö. G. LAKOFF, On Generative Semantics. Semantics: An Interdisciplinary Reader in Philosophy, Linguistics and Psychology (D. D. STEINBERG, L. A. JAKOBOVITS, eds.). Cambridge University Press, 1971. 232—296.

[8] E tények elsősorban mondatszemantikai jellegűek. Az alábbiakban néhányat közülük részletesebben fogunk bemutatni.

[9] Emlékeztetünk itt CHOMSKY és BAR-HILLEL vitájára: N. CHOMSKY, Systems of Syntactic Analysis. Journal of Symbolic Logic 18: 242—256. 1953 és Y. BAR-HILLEL, Logical Syntax and Semantics. Language 30 (1954): 230—237.

1.2.. A jelentéselmélet gyakorlati okokból is központi problémájává vált a nyelvtudománynak. Mint ismeretes, az ötvenes évek közepétől, elsősorban az Amerikai Egyesült Államokban és a Szovjetunióban, a számológépet megkísérelték fordítási célokra is felhasználni. A hatvanas évek elejére azonban már nyilvánvalóvá vált, hogy a gépi fordítás nem oldható meg megfelelő jelentéselmélet nélkül. A meglevő jelentéstani módszerek nem voltak elegendőek ahhoz, hogy a számológépet arra is megtanítsuk, hogy „megértse" az elemzendő mondatokat. Problémát jelentett például az oroszból angolra fordításnál, hogy mikor kell névelőt használni az angolban és mikor nem. A névelő használatának szabályai sokszor csak nagyobb szövegösszefüggés alapján lettek volna megállapíthatók, ami emberi fordító számára általában nem jelentett különösebb problémát, de e szövegösszefüggés „beprogramozására" gondolni sem lehetett. Probléma volt a frazeológiai egységek fordítása is, mert hiszen nem lehetett minden frazeológiai egységet — mint ahogy az idiómákat szokás — teljes egészében a számológép szótári részében elhelyezni. Így például az orosz „privodyity k kriziszu"-nak az angolban "to bring about a crisis" felel meg. E két kifejezés és a következő kettő: „porozsdaty szituaciju" és 'to produce a situation" között bizonyos hasonlóság van. Mindkét esetben az alapvető szemantikai reláció valahogy a következőképpen írható körül: a cselekvés olyan módon megy végbe, hogy valami (a krízis, egy helyzet) létrejön. A létrejövést egy operátorral jelölhetjük, például „Caus"-szal, ami a latin „causa" — „ok" rövidítése. Ezzel az operátorral írható le lényegében a következő páros is: „privogyity v otcsajanyije" — „to drive to despair" („kétségbeesésbe hajtani") vagy „zapuszkaty raketu" — „to launch the rocket". A frazeológiai struktúrák leírásához a „Caus"-hoz hasonló operátorok egész sorára van szükség. Pl. a „Caus" ellentéte az „AntiCaus"=Liqu", mellyel a következő kifejezések jellemezhetők: „sztyiraty szledi" — "to wipe out traces", „prekrascsaty panyik" — "to stop the panic", „iszpravljaty osibku" — "to correct the mistake".

Operátorokra természetesen nemcsak frazeológiai egységek leírásánál van szükség. Az „Anti" operátor például valamely melléknév antinóm párját képezi: Anti (szép) = csúnya, Anti(nehéz) = könnyű, vagy például a „Gener" operátor a genus proximumot képezi: Gener(zöld) = szín, „Gener(folyadék) = anyag, Gener(másik) = mozog, stb. Valamely lexikai egység jellemzésénél mindazokat az operátorokat, az operátor alkalmazásának eredményével együtt meg kell adni, melyek az adott lexikai egységnél szóba jöhetnek. Ezenkívül a lexikai egység jellemzésének tartalmaznia kell (1) a meg nem engedett kombinációkat (a szelekciós kikötéseket a KATZ—FODOR-féle elmélet értelmében) és (2) az esetleges idioszinkratikus, a szabályostól eltérő viselkedésre vonatkozó információt.

A fent vázolt elképzelés a lényege a moszkvai szemantikusok, APRESZJAN, MELCSUK és ZSOLKOVSZKIJ lexikai modelljének.[10] A lexikai operátorok

[10] Vö. YU. D. APRESYAN, I. A. MEL'ČUK, A. K. ŽOLKOVSKY, Semantics and Lexicography: Towards a New Type of Unilingual Dictionary. Studies in Syntax and Semantics (F. KIEFER, ed.), D. Reidel, Dordrecht, 1969. 1—33; I. A. MEL'ČUK, Towards a Linguistic 'Meaning-Text' Model, és JU. D. APRESJAN, I. A. MEL'ČUK, A. K. ŽOLKOVSKIJ, Materials for an Explanatory Combinatory Dictionary of Modern Russian, mindkettő megjelent: Trends in Soviet Theoretical Linguistics, (F. KIEFER, ed.) D. Reidel, Dordrecht, 1973. 33—57 és 411—438. Vö. továbbá I. A. MELCSUK, Opit tyeorii lingvistyicseszkih modelej szmiszl — tyekszt. Nauka, Moszkva, 1974. és JU. D. APRESZJAN, Lekszicseszkaja szemantyika. Nauka, Moszkva, 1974.

rendszere csak egy része a moszkvaiak jelentéselméletének. A lexikon az operátorokon kívül egyéb, pl. szintaktikai (generatív) szabályokat is tartalmaz. Az így elképzelt lexikon részét képezi egy általános modellnek, melyet MELCSUK „jelentés—szöveg"-modellnek nevez. A modell jelentésekből indul ki — ebből a szempontból hasonlít a generatív szemantikusok elképzeléséhez (és meg kell jegyeznünk, MELCSUKék jóval a generatív szemantika keletkezése előtt építették fel rendszerüket) —, és ezeket a jelentéseket alakítja át a konkrét nyelv szövegeire. A modell a következő szintekből áll: (1) a szemantikai szintből, mely a lexikonon kívül különféle szemantikai szabályokat, többek között a topikalizáció szabályát tartalmazza, (2) a szintaktikai szintből, melyet MELCSUKék is mélystruktúrákból és felszíni struktúrákból összetettnek képzelnek el (bár náluk mindkét fogalom, de főleg a mélystruktúráé másképpen fest, mint CHOMSKYnál), (3) a morfológiai szintből, ahol a lexémákat szintén először egy absztraktabb, mélymorfológiai szinten ábrázolják, és ezeket az absztrakt formákat morfológiai szabályok segítségével alakítják át felszíni morfológiai formákká, (4) a fonológiai szintből és (5) a fonetikai és grafematikai szintből. Ebből a vázlatos és rendkívül elnagyolt összefoglalásból is kitűnhet, hogy a moszkvai szemantikusok, annak ellenére, hogy más premisszákból indultak ki, lényegében hasonló eredményre jutottak, mint amerikai kollégáik. Bár MELCSUK a szóban forgó modellt nem nevezi generatívnak, hanem inkább transzlatívnak, lényegében mégis generálásról van szó, csupán a generálás technikai megvalósítása történik másképpen. Hangsúlyoznunk kell, hogy MELCSUKék e modellel a gépi fordítás gyakorlati megvalósítását kívánták szolgálni. Ennek ellenére nem gépi vagy alkalmazott nyelvészeti munkáról van itt szó. Bár a szerzők nem használják olyan gyakran az „elmélet" szót mint a amerikai iskola képviselői, valójában azonban modelljük a mai szemantika-elméletnek fontos eredményei közé tartozik.[11]

Szót kellene itt még ejtenünk a prágaiak (SGALL, HAJIČOVÁ, PIT'HA, BENEŠOVÁ) elméletéről is,[12] amely az ötvenes évek végén, a hatvanas évek elején szintén inkább a gépi fordítás és a matematikai nyelvészet célkitűzéseit tartotta szem előtt, mely azonban ma már a nyelv különböző aspektusait átfogó szerves modellé (elméletté) fejlődött. A modell éppúgy több szintű mint a generatív grammatikáé vagy MELCSUKéké. CHOMSKY iskolájával az az elképzelés köti őket össze, hogy a szintaxist tartják az alapvető szintnek és a szintaxisból kiindulva haladnak felfelé a szemantikai szinten át egészen a pragmatikai szintig. A szintek közti átmenetet azonban — CHOMSKYtól eltérően — transzlációs szabályokkal képzelik el. Az eltérés a MELCSUK-féle elképzeléstől ebből a szempontból inkább csak formai mint lényegi. Ezenkívül a különbségek inkább csak hangsúlybeliek: a prágaiaknál a pragmatika kidolgozottabb, mint akár MELCSUKéknál, akár a CHOMSKY-féle iskolánál. A modell lexikon része viszont még teljesen kidolgozatlan.

Amennyiben egyáltalán lehet ma iskoláról beszélni, összefoglalásképpen azt mondhatnánk, hogy a szemantikai kutatások elsősorban három modell

[11] A moszkvai szemantikusok egyelőre csak a lexikológiai szintet dolgozták ki részletesen. Kutatásaik elméleti értékének bizonyítására részletesen kellene foglalkoznunk lexikológiai problémákkal, melyre e helyen nem tudunk vállalkozni.

[12] Vö. elsősorban, P. SGALL, E. HAJIČOVA, E. BENEŠOVA, Topic, Focus and Generative Semantics, Scriptor, Kronberg/Taunus, 1973. és Functional Generative Grammar in Prague, Hrsg. W. KLEIN und A. v. STECHOW, Scriptor, Kronberg/Taunus, 1973.

keretében folynak (1) az amerikai generatív elmélet keretében, (2) a moszkvai transzlációs (generatív) elképzelés keretében és végül (3) a prágai funkcionális generatív elmélet keretében (megjegyezzük, hogy a prágaiak is a generatív iskolához tartozónak vallják magukat). Ezek közül az amerikai „iskola" a legelterjedtebb, ugyanakkor viszont a legkevésbé egységes. A generatív jelző sokszor csak módszert vagy attitűdöt jelent, nem pedig egy bizonyos kidolgozott modell elfogadását.

A jelentéselmélet kifejezés helyett valójában mindenütt jelentéskutatásról kellene beszélnünk. A jelentésről átfogó és a mai tudományelmélet követelményei szerint is elméletnek nevezhető jelentéselmélet jelenleg még nem létezik. Szigorú értelemben véve tehát sem a CHOMSKY-iskolának, sem a moszkvai kutatóknak, sem pedig a prágai irányzatnak nincsen jelentéselmélete. Mindezek az irányzatok és még néhány más e helyen nem említett irányzat, (pl. a lengyelek, ANNA WIERZBICKA és IRENA BELLERT által képviselt irányzat vagy THEO VENNEMANN és RENATE BARTSCH modell-logikai irányzata (és még említhetnénk másokat is)[13] jelentéstudományi kérdésekkel foglalkozik, de egységes elméletet nyújtani nem tud. Éppen ezért a következőkben eltekintünk az egyes irányzatok elképzeléseinek részletes ismertetésétől, és azokkal a problémákkal foglalkozunk, melyek ma a jelentéstani kutatások középpontjában állnak.

2. A mai jelentéstudomány problémái természetszerűleg nem mind egészen újak. Foglalkozott velük a régebbi, úgynevezett strukturális szemantika is.[14] A mai jelentéstan azonban több lényeges szempontban eltér a strukturális szemantikától:

(a) A strukturális szemantika a jelentés problémáit általában a nyelv többi aspektusától (pl. a szintaxistól, fonológiától) elszigetelten vizsgálta. A mai jelentéstani kutatás ezt már nem tartja lehetségesnek.

(b) A strukturális szemantika majdnem kizárólag a szókincs vizsgálatára szorítkozott és annak is csak egy bizonyos részére. A szótári egységek leírásánál szemantikai jegyeket („komponenciális analízis")[15] szemantikai mezőket (TRIER, WEISGERBER)[16] vagy szemantikai relációkat használt (LYONS).[17] Ezeket a módszereket ugyan a mai jelentéstan is használja, de másképp (gondoljunk pl. az (a) pontban említett szempontra.). Ugyanakkor a mai jelentéstan a szókészlet nagyobb metszetét vizsgálja: fontos szerephez jutott a névelők, határozószók, kvantorok („mennyiségjelzők") és néhány, a nyelvi kommunikációban kitüntetett funkciót betöltő igeosztály vizsgálata („performatív" igék, a beszélőnek mondanivalójához való attitűdjét kifejező igék,

[13] Vö. R. BARTSCH, TH. VENNEMANN, Semantic Structures, Athenäum, Frankfurt 1972, R. BARTSCH, Adverbialsemantik, Athenäum, Frankfurt, 1972, A. WIERZBICKA, Semantic Primitives, Athenäum, 1972. I. BELLERT, On the Logico-Semantic Structure of Utterances. Osselineum, Wrocław, 1972.

[14] Ide sorolható ULLMANN, STERN, GREIMAS, de a korai LYONS is.

[15] Vö. E. H. BENDIX, Componential Analysis of General Vocabulary: The semantic Structure of a Set of Verbs in English, Hindi, and Japanese. Int. Journal of American Linguistics. Vol. 32, No. 2, 1966.

[16] Vö. J. TRIER, Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes. Heidelberg, 1931, L. WEISGERBER, Vom Weltbild der deutschen Sprache. Düsseldorf, 1953/54.

[17] J. LYONS, Structural Semantics. Blackwell, Oxford, 1963.

faktív igék, implikációs igék stb.)[18] Ehhez járul még, hogy a fent említett hagyományos módszerek újakkal egészültek ki, így például a lexikai egységek leírásánál ma már nem elhanyagolhatók a lexikai operátorok és az előfeltételezések.[19]

(c) A mai jelentéskutatásban a kognitív jelentés játssza a legalapvetőbb szerepet. Ez nemcsak azzal magyarázható, hogy a logikai szemantika is a kognitív jelentéssel foglalkozik, hanem sok más tényezőnek is köszönhető, így például a kognitív jelentés ragadható meg legkönnyebben formális eszközökkel, amíg például a konnotatív jelentésről vagy az érzelmi jelentésről nem lehet általános és elméletileg érdekes állításokat felállítani. Azonkívül amíg a kognitív jelentés univerzális, a konnotatív és érzelmi jelentés sok nyelven kívüli tényező (társadalmi rendszer, kultúra, stb.) függvénye és így még sokszor egy nyelvi közösségen belül sem állandó. Végül a kognitív jelentés a jelentésnek az az aspektusa, amely (részben) szintaktikai szabályokkal rendeződik nagyobb egységekké.

(d) Az utóbbi évek szemantikai kutatásának talán legjellemzőbb tulajdonsága a mondatközpontúság. A szavak jelentését is a mondat szempontjából vizsgálja. A szintaktikai struktúra és a jelentés kapcsolatának kérdése is íly módon vált a jelentéskutatás egyik központi problémájává. A mondatközpontúság mögött nyilván az a felismerés rejlik, hogy szavakkal nem mondunk semmit, a nyelvi kommunikáció egysége a mondat (speciális esetben a szó mint kommunikációs egység a mondatból származtatható bizonyos törlések elvégzésével). A mai jelentéstan legfontosabb vívmányai (ahogy ezt az alábbiakban néhány példán látni fogjuk) ennek a feltételezésnek köszönhetők.

(e) A mai jelentéstudomány metodikájában szigorúbb, mint ahogy az elméleti nyelvtudomány ma általában szigorúbb módszertani elvek szerint dolgozik, mint régebben. Ez természetesen elsősorban a mai nyelvtudománynak és különösképpen a mai jelentéstudománynak a logikával való barátkozásából adódik, de szükséges következménye a tudományfejlődésnek is. Hangsúlyozni kívánjuk azonban, hogy mindez nem jelenti és nem jelentheti azt, hogy a mai jelentéstudomány lebecsülné a múlt eredményeit. A strukturális szemantika eredményei nélkül a mai jelentéstudomány egyáltalán nem jöhetett volna létre.

A mai szemantikai irodalomban tárgyalt kérdések közül a következőkkel kívánunk foglalkozni:[20] a) az előfeltételezések leírása, b) a szemantikai jegyek megállapítása és a szemantikai jegyekkel történő jelentésleírás lehetőségei és korlátai, (c) a mondat aktuális tagolásának (téma-réma) kérdése, (d) a beszédaktus problémája („performativitás"), és (e) a mondat és a szöveg viszonyának tisztázása. Az említett problémák mindegyike ma már hatal-

[18] A performatív igékre az alábbiakban még visszatérünk. Attitüdöt fejeznek ki például a következő igék: *hisz, vél, elképzel, sajnál, fél, örül* stb. A faktív igék olyan igék, melyek *hogy*-os mellékmondata tényt fejez ki: *Tudom, hogy Péter megjött.* Preszupozíció: *Péter megjött.* Az implikációs igék implikálják és nem feltételezik a beágyazott mondat igazságát: *Péternek sikerült megoldania a feladatot.* → *Péter megoldotta a feladatot.*

[19] Lexikai operátorok az APRESZJAN—MELCSUK—ZSOLKOVSZKIJ-féle értelemben. Az előfeltételezésekről a későbbiekben lesz szó.

[20] Sok fontos kérdés kimarad a tárgyalásból. Nem lesz szó az attitüdöt kifejező igék, valamint a faktív és implikációs igék jellemzéséről. Általában figyelmen kívül fogjuk hagyni a lexikológiai kérdéseket. Nem kívánunk foglalkozni a kvantorok problémájával, sem pedig a modalitás problémájával. A dolgozatban tárgyalt kérdések, úgy gondoljuk, így is jellemző képet nyújtanak a mai jelentéskutatásról.

mas irodalommal rendelkezik éppen ezért tárgyalásuk e helyen szükségképpen elnagyolt és vázlatos lesz. A problémák vázolásánál elsősorban a nyelvész, és nem a logikus szempontjait fogjuk szem előtt tartani.[21]

2.1. Az előfeltételezések elméletéről.[22] Amikor valakivel valamiről beszélünk, különféle dolgokat tételezünk fel hallgatónkról. Feltételezhetjük például, hogy már ismeri a személyt, akiről beszélünk. Nincs tehát szükség arra, hogy bemutassuk. Ha tehát valakitől megkérdezzük, hogy megjött-e már Péter, akkor természetesen feltételezzük, hogy a megkérdezett tudja, kiről van szó. Ugyanakkor e kérdéssel azt a feltételezésünket is kifejezzük, hogy Péter előzőleg valahol másutt volt. Ezek a feltételezések akkor is részei mondatunk jelentésének, ha állítunk és nem kérdezünk, azaz: „Péter megjött". Sőt akkor is, ha parancsolunk, óhajtunk vagy tagadunk. Ezeket a feltételezéseket nevezzük a szemantikában előfeltételezéseknek („preszuppozícióknak"). Az előfeltételezések állításunknak nem részei (éppen ezért nem tagadhatók és nem is vonhatók kétségbe). A következő példák az előfeltételezések fontos és sokrétű szerepét mutatják.

(1) *Nagyon meglepett, hogy Péter elment.*[23]
Bosszantott, hogy Péter elment.
Előfeltételezés: Péter elment.

(2) *János felhívott.*
Előfeltételezés: Van valaki, akit Jánosnak hívnak.
János elvette Mari nővérét.
Előfeltételezés: Van valaki, akit Jánosnak hívnak.
Van valaki, akit Marinak hívnak.
Marinak van nővére.
Mari és Péter Visegrádon találkoztak.
Előfeltételezés: Mari és Péter találkoztak valahol.
Rejtély előttem, hogyan tünhetett el a pénz.
Előfeltételezés: A pénz eltűnt.

(3) *János kiment, amikor Béla megérkezett.*
János kiment, mielőtt Béla megérkezett.
János kiment, miután Béla hazaérkezett.
Előfeltételezés: Béla megérkezett.

(4) *Éva, akivel több estét együtt töltöttem, végleg elutazott Budapestről.*
Előfeltételezés: Évával több estét töltöttem együtt.

(5) *Ha lenne pénzem, vennék most egy autót.*
Előfeltételezés: Nincs pénzem.

(6) *Még mindig szeretem.*

[21] A természetes logikára vonatkozóan vö. például, G. LAKOFF, Linguistics and Natural Logic, Semantics of Natural Language (D. DAVIDSON and G. HARMAN, eds.), D. Reidel, Dordrecht, 1972. 545—665.

[22] Az előfeltételezések rendkívül gazdag irodalmából itt most csak két összefoglaló munkára hivatkozunk: O. DUCROT, Dire et ne pas dire. Principes de sémantique linguistique. Collection Savoir. Hermann, Párizs, 1972 és R. ZUBER, Structure préussupositionelle du langage. Documents de linguistique quantitative, 17, Párizs, 1972.

[23] Minden típusnál csak a jellemző előfeltételezéseket említjük. Így például az (1)-nél az is előfeltételezés, hogy van valaki, akit Péternek hívnak.

Előfeltételezés: a (6) mondat elhangzása előtt is szerettem.

(7) *Péter is jön.*

Előfeltételezés: Péteren kívül más is jön.

Anna csúnya is.

Előfeltételezés: Annának még más tulajdonsága is van a csúnyaságán kívül (pl. gonosz).

(8) *Csak Pétert szeretem.*

Előfeltételezés: Pétert szeretem.

(9) *Péter részegebb, mint Pali.*

Előfeltételezés: Pali részeg.

(10) *Péter agglegény.*

Előfeltételezés: Péter egy felnőtt férfi.

A felsorolás természetesen korántsem teljes. A felsorolt típusok mindegyike valamilyen szóhoz vagy szintaktikai-szemantikai struktúrához kapcsolódik. Így (1)-nél az úgynevezett faktív igékkel van dolgunk („meglep", „boszszant", „tud", stb.). Ezekre általában az jellemző, hogy feltételezik a mellékmondat által kifejezett tényállás igazságát. A (2)-nél az előfeltételezések mind a határozott leírással ("definite description")[24] kapcsolatosak. Ilyen határozott leírások például a tulajdonnevek és a határozott névelővel ellátott főnévi szerkezetek. A (3) mondatai időhatározói, a (4) mondatai pedig nem korlátozó vonatkozói mellékmondatot tartalmaznak, az (5)-ben a feltételt kifejező mellékmondat tartalmazza a szerkezetre jellemző előfeltételezést. A (6)-ban az előfeltételezés a „meg"-hez, a (7)-ben az „is"-hez, a (8)-ban a „csak"-hoz kapcsolódik. A (9)-ben összehasonlító szerkezettel van dolgunk. Jegyezzük meg, hogy ez a szerkezet nem minden esetben jár az említett előfeltételezéssel. A „Az én feladatom nehezebb a tiednél" mondatnak nem előfeltételezése: A te feladatod nehéz. A (10) esetében az előfeltételezések valamiképpen az „agglegény" szó szemantikai jegyeivel függnek össze.

Ha csak annyiból állna a nyelvész feladata, hogy összeállítsa az előfeltételezések típusait, vagy hogy megvizsgálja valamely nyelv különféle szerkezeteinek előfeltételezéseit, akkor jogosan mondhatnánk, hogy már eléggé sokat tudunk az előfeltételezésekről. A nyelvész azonban nem elégedhet meg ezzel a „taxonomikus" feladattal. Először is az első látásra egyszerű fogalomnak tűnő „előfeltételezést" pontosan kell tudnia meghatározni. Az eddigi definíció kísérletek sajnos mind hibásak vagy elégtelenek.[25] Az előfeltételezések meghatározásánál általában kétféle megközelítésmód ismeretes. Az egyik szerint, nevezzük ezt logikainak, az előfeltételezések azoknak a feltételeknek a halmaza, melyeknek teljesülniök kell ahhoz, hogy a mondatnak, melynek előfeltételezéseiről van szó, igazságértéke legyen. Más szóval, csak akkor tudjuk megállapítani valamely mondatról ("ítéletről"), hogy igaz-e vagy hamis, ha a mondat előfeltételezései az adott beszédszituációban teljesülnek. Így például a „Péter megjött." mondatnak nincs igazságértéke, ha (a) nincs olyan személy, akit Péternek hívnak, vagy (b) ha Péter el se ment. A nyelvész többek között azért nem elégedhet meg ezzel a definícióval, mert hiszen nemcsak kijelentő mondatokkal kíván foglalkozni. A másik megközelítésmód a pragmatika felől

[24] Vö. H. REICHENBACH, Elements of Symbolic Logic. The Free Press. New York, 1966.

[25] Vö. DUCROT könyvének első két fejezetét (22. jegyzet).

kísérli meg az előfeltételezéseket meghatározni. Ezek szerint az előfeltételezések azoknak a feltételeknek a halmaza, melyek teljesülése szükséges ahhoz, hogy a mondatot, melynek előfeltételezéseiről van szó, kommunikációs szempontból megfelelően tudjuk használni. Ha például valaki azt mondja: „Nyisd már ki az ajtót!", akkor a pragmatikus előfeltételezések között szerepel „Van valaki, akihez beszélek és akiről feltételezem, hogy érti, amit mondok, vagyis amit mondok, azt kérésnek vagy parancsnak tekinti". A szemantikai és pragmatikai előfeltételezés-fogalom közötti viszony egyáltalán nem világos. Ez abból is adódik, hogy a pragmatikai előfeltételezések természetüknél fogva nagyon nehezen ragadhatók meg formális eszközökkel.

Akár a szemantikai, akár a pragmatikai előfeltételezések fogalmát tekintjük, a definícióban az előfeltételezések funkciója játssza a döntő szerepet. Elképzelhető azonban az is, hogy a definícióhoz — és ebben az esetben nem kellene különbséget tennünk szemantikai és pragmatikai előfeltételezések között — az előfeltételezéseknek azt a tulajdonságát használjuk fel, mely szerint nem tagadhatók: a Péter megjött." és a „Péter nem jött meg." mondatoknak azonosak az előfeltételezései. Azt mondhatnánk tehát, hogy E előfeltételezése az S mondatnak, ha mind S-ből mind S tagadásából, ±S-ből következik. Ebben az esetben persze a logikában szokásos módtól eltérően kell definiálnunuk a „következik"-et (vagyis „következik" nem jelenthet logikai implikációt). De tekintsünk most el ettől a nehézségtől. Az sem egyértelmű, hogy mit jelent S tagadása. „Ki ette meg a csokoládét?" azt feltételezi, hogy „Valaki megette a csokoládét." Ugyanakkor azonban „Ki nem ette meg a csokoládét?" nem azt feltételezi, hogy valaki megette a csokoládét, hanem inkább azt, hogy valaki nem ette meg. A kérdés tehát távolról sem egyszerű.

Az előfeltételezések definícióján kívül még sok más problémát kell megoldanunk ahhoz, hogy azt mondhassuk, tudjuk, mi az előfeltételezés. Különösen nehéz az összetett mondatok előfeltételezéseinek meghatározása.[26] A kumulatív hipotézis szerint az összetett mondatok előfeltételezései egyszerűen úgy állapíthatók meg, hogy a legmélyebben beágyazott mellékmondat előfeltételezéseit állapítjuk meg először, azután az eggyel magasabb szinten levő mellékmondatét és így tovább, amíg el nem érjük a teljes mondatot. A mellékmondatok előfeltételezései előfeltételezései lesznek az egész mondatnak is.

(11) *Péternek nem vált hasznára, hogy nem Karcsi volt az, aki megnyerte a pályázatot.*

A (11) mondatnak ténylegesen előfeltételezései a beágyazott (alárendelt) mellékmondatok előfeltételezései, vagyis

E_1: Valaki megnyerte a pályázatot.
E_2: Van valaki, akit Karcsinak hívnak.
E_3: Nem Karcsi volt az, aki megnyerte a pályázatot.

[26] Az összetett mondatok előfeltételezéseinek problémáival elsősorban L. KARTTUNEN foglalkozott: Presuppositions of Compound Sentences. Linguistic Inquiry IV/2 (1973): 169—193 és Presupposition and Linguistic Context. Theoretical Linguistics I/1 (1974): 181—194.

(Itt most eltekintünk attól a körülménytől, hogy „a pályázat" maga is határozott leírás, tehát szintén előfeltételezéshez kötött. Vegyük szemügyre azonban a következő mondatot:

(12) *Ha egyáltalán valaki megnyerte a pályázatot, nem Karcsi volt az, aki megnyerte.*

A legmélyebben beágyazott mondatnak itt is E^1 az előfeltételezése, az egész mondatnak viszont E^1 nem előfeltételezése, ami azt jelenti, hogy a kumulatív hipotézis helytelen. Egyes előfeltételezések kiszűrődnek. Felmerül tehát az a probléma, hogy milyen feltételek mellett szűrődnek ki az alsóbb szintű előfeltételezések. Többen is megkísérelték ezeknek a feltételeknek a megfogalmazását, anélkül hogy megnyugtató eredményekre jutottak volna.

2.2. A szemantikai jegyek kérdése. A generatív nyelvelméletben a szemantikai jegyeket KATZ és FODOR használta először.[27] A szemantikai jegyek feladata az volt, hogy segítségükkel egyrészt meg lehessen állapítani, hogy valamely mondat szemantikailag helyes-e (a jegyek ebben az esetben a szelektálás szerepét játszották), másrészt hogy lehetőséget nyújtsanak arra, hogy a mondat két- vagy többértelmű voltára következtessünk, vagy arra, hogy az adott mondat ellentmondásos vagy tautológikus-e. A szemantikai jegyek bevezetése többnyire ad hoc módon történt. (Ez egyébként még a későbbi generatív munkákra is jellemző volt.) A szemantikai jegyek megállapításának módszerét a következő példák illusztrálják. A

(13) *A kő beteg.*

mondat helytelen, mert „beteg" csak élőről állítható. A „kő" főnévnek egyrészt tehát tartalmaznia kell az „-élő" (azaz „élettelen") jegyet, másrészt a „beteg" melléknévnek szelekciós kikötésként kell tartalmaznia az „+élő" jegyet. A

(14) *Megoldásod kimondottan barna.*

mondat azért helytelen, mert általában csak konkrét dolgoknak lehet színük, tehát a „megoldás" főnevet a „-konkrét" jeggyel kell jellemeznünk, míg a színeknél a „+konkrét" jegynek kell szerepelnie szelekciós jegyként. Az

(15) *Iszom a kenyeret.*

mondat azért nem elfogadható, mert inni általában csak folyékony dolgokat lehet. A kenyér tehát „-folyékony", vagy, ha tetszik, „-folyadék" és az „inni" igének szelekciós jegyként kell tartalmaznia a „+folyadék" jegyet.

Ha el akarjuk kerülni, hogy jellemzésünk redundáns legyen, akkor megállapodhatunk abban, hogy egy adott lexéma jellemzésében csak a pozitív

[27] A szemantikai jegyeket a komponenciális analízis is használta. Vö. BENDIX (15. jegyzet) és az ott található irodalmat (elsősorban LOUNSBURY műveit).

jegyeket adjuk meg, a negatív jegyeket redundancia szabály vezetheti be.[28] A

(16) *Ez a könyv nagyon nehéz.*

mondat azért kétértelmű, mert a könyv felfogható tárgyként („+tárgy") vagy pedig olvasmányként („-tárgy"), de azt is mondhatnánk, hogy a „nehéz" kétértelmű, mert lehet „+konkrét" vagy „-konkrét", és hogy a „nehéz" kétértelműségének következménye az, hogy a könyv kétértelmű vagy a „könyv" is kétértelmű, meg „nehéz" is. E felfogás szerint „nehéz" csak „+konkrét" — jeggyel alkalmazható a „+tárgy" jeggyel ellátott könyvre és „-konkrét" jeggyel a „-tárgy" jeggyel jellemzett könyvre. A

(17) *Az agglegény a szomszédasszonyom.*

mondat ellentmondásos, mert „agglegény" a „+férfi" jegyet tartalmazza, míg a mondat állítmánya a „-férfi" jegyet. Hasonlóképpen a

(18) *Az agglegény még csak három éves.*

szintén ellentmondásos, mert a „+felnőtt" és a „-felnőtt" jegyek kizárják egymást.

Katzék módszere első pillantásra vonzónak és egyszerűnek tűnik. Következetes alkalmazása azonban potenciálisan végtelen számú jegyhez vezet minden egyes lexéma jellemzésénél. Íme néhány példa, mely újabb és újabb jegyek bevezetését teszi szükségessé.

(19) *Eszem a levest.* (eszik[1]=enni kanállal?)
Eszem a húst. (eszik[2]=enni villával vagy késsel és villával?)
Eszem a kenyeret. (eszik[3]=enni kézzel?)
A rizst kínai módra eszem. (eszik[4]=enni pálcikával?)
stb.

Nem csoda, hogy a jelentéstannal foglalkozó legtöbb kutató kétkedéssel fogadta a szemantikai jegyek hasznosságát.[29] Ehhez járult még az a körülmény, hogy Katzék a szemantikai jegyeket is bináris, kétértékű jegyként fogták fel a fonológiai jegyek (és később a szintaktikai jegyek) analógiájára. A fonológiai jegyek és a szemantikai jegyek között a binaritásra vonatkozóan van azonban egy lényeges különbség. A fonológiai jegyek absztrakt egységek, melyeket a fonológiai komponens többértékű fonetikai jegyekké alakít át. Más szóval, a generatív nyelvelmélet sohasem állította, hogy a beszédhangok biná-

[28] Ez a megállapítás kissé elnagyolt, hiszen a szemantikai jegyek között hierarchikus struktúrák is megállapíthatók, úgyhogy például a +férfi jegy feltételezi a +élő jegyet vagy a +nős jegy feltételezi a +férfi, +ember, +élő jegyeket. A redundancia szabályok megállapításánál erre a körülményre is figyelemmel kell lenni. Tovább bonyolítja a problémát a jelöltség kérdése. Valószínűleg adekvátabb eljárás, ha a lexémák jellemzésében csak a jelölt kategóriák szerepelnek függetlenül attól, hogy értékük plusz-e vagy mínusz. A jelölt-jelöletlen elv alkalmazása esetén a „hiányzó" jegyeket jelöltségi és nem redundancia szabályok vezetik be.

[29] Így például D. J. Bolinger, The Atomization of Meaning. Language 41 (1965): 555—573.

ris jegyekkel írhatók le a realizáció (a fonetika) szintjén. Amikor azonban szemantikai jegyek binaritását hangsúlyozzuk, akkor ezzel a többértékű jegyek létezését eleve kizártuk. Márpedig, hogy egy ismert példát idézzünk, a bináris szemantikai jegyek nem alkalmasak a színek és általában olyan halmazok leírására, melyek kettőnél több „egyszintű" elemet tartalmaznak. Maga KATZ is egy későbbi cikkében bevezet egy jegyet, melyet értékelési jegynek nevez ("evaluation marker"), amely nemcsak hogy nem bináris, hanem semmiféle előjelet nem kap.[30] Az értékelési jegy például a „jó" melléknév leírására használható fel: $E_{jó}$ (X), ahol X helyébe az adott értékelési szempontot kell behelyettesíteni. Az értékelési szempont viszont általában attól függ, hogy a melléknevet jelzőként mire alkalmazzuk: „jó ember" (etikai értékelés), „jó táncos" = jól táncol, „jó kés" = jól vágó kés, stb.

Le kell tehát szögeznünk, hogy a jelentéselméletben használt elemi szemantikai jegyek nem föltétlenül binárisak.

Térjünk most vissza a szemantikai jegyek megállapításának kérdésére. Ha a KATZék által alkalmazott módszer nem alkalmas a szemantikai jegyek megállapítására, akkor milyen módon állapíthatók meg? Egyáltalán szükség van-e rájuk?

Kíséreljük meg először az első kérdés megválaszolását. A fonológiában az úgynevezett disztinktív jegyeket nem fonológiai módszerekkel szokás megállapítani: a fonológiai elméletek ezeket a jegyeket általában adottnak tételezik fel. Megállapításuk inkább a kísérleti fonetika és a fiziológia feladata. A jelentéselméletben is adottnak szokás tekinteni a szemantikai jegyeket. E jegyek értelmezése többnyire pszicholingvisztikai probléma. A szemantikai jegyek pszichológiailag olyan elemi jegyeknek tekinthetők, melyek percepciónkat és appercepciónkat (tehát a kognitív folyamatokat is) megszabják, mintegy „vezérlik". A bennünket körülvevő tárgyakat például nem valóságos dimenziók szerint ítéljük meg, hanem valahogy úgy, ahogy látjuk őket.[31] Így az ablak két dimenziós és nem három: lehet hosszú, széles, de nem lehet vastag. Ugyanakkor a vonalat mindig két dimenziósnak érzékeljük: a vonal lehet hosszú vagy rövid, vastag vagy vékony. A „nagy" szó használata nem mindig világos, például a „nagy szekrény" jelentheti azt, hogy a szekrény magas és széles, de azt is jelentheti, hogy magas, széles és mély. A „széles", „hosszú" és a „mély" kategóriája függ attól, hogy a tárgyakat honnan nézzük, a „magas" nem. A könyvet lehet az asztalra fektetni vagy állítani, a kendőt csak fektetni. A cigaretta lehet hosszú, de nem lehet magas, a torony nem lehet hosszú, de lehet magas. Mindez azzal függ össze, hogy bizonyos tárgyaknál a különböző dimenziókat bizonyos mértékig egyenrangúnak tekintjük, másoknál pedig van egy kitüntetett dimenzió. Ismét más esetekben számít a tárgyak szokásos elhelyezési módja is. Mindezek a jelenségek különböző szemantikai jegyekkel írhatók le, és amennyire e pillanatban meg tudjuk ítélni, ilyen jegyekkel írhatók le legjobban.

A szemantikai jegyek megállapításához segítséget nyújthat az úgynevezett hibaelemzés is. Itt most nem idegen nyelvet tanulók hibáinak elemzéséről van szó, hanem anyanyelvi beszélők szórakozottságból vagy fáradtság-

[30] Vö. J. J. KATZ, The Philosophy of Language. Harper and Row, New York, 1966.

[31] Vö. M. BIERWISCH, Some Semantic Universals of German Adjectivals. Foundations of Language 3 (1967): 1—36.

ból elkövetett hibáinak elemzéséről. Az egyik hibatípus bizonyos lexémák felcserélése.[32]

20) a) *Ist das das verpachtete Rad?*
b) *Ist das das verpfändete Rad?*
21) a) *Er untersucht, ob die zwei nun derselbe sind oder zwei andere.*
b) *Er untersucht, ob die zwei nun derselbe sind oder zwei verschiedene.*

A beszélő az a) mondatokat mondta, de a b) mondatokat gondolta. A felcserélt szavak „verpachten" („bérbead") és „verpfänden" („elzálogosít") illetőleg „andere" („mások") és „verschiedene" („különbözők") szemantikailag közel állnak egymáshoz: kétségtelen, hogy vannak közös szemantikai jegyeik. A megfigyelések azt mutatják, hogy ilyesféle felcserélés főképp szemantikailag rokon szavak között jön létre. A hibaelemzés módszereinek pontosítása tehát lehetőséget adhatna a szemantikai jegyek megállapítására.

Az alexiás betegek félreolvasását is minden bizonnyal szemantikai jegyek határozzák meg. Így például egyik beteg „Ich erlaube es" („Megengedem.") helyett „Ich verbiete es."-t („Megtiltom.") olvasott. Ime még néhány további példa: egyik beteg „bluz" helyett „nadrág"-ot, „ananász" helyett „banán"-t, „füge" helyett „datolyá"-t, „főzelék" helyett „burgonyá"-t, „petrezselyem" helyett „karfiol"-t olvasott. Itt tehát bizonyos szemantikai jegyek által meghatározható szemantikai mezők fontos szerephez jutnak.[33]

A szemantikai jegyek megállapítása nem egyszerű feladat, ismeretük azonban hozzájárulhat az emberi gondolkodás és megismerés folyamatának részletesebb megismeréséhez is. Ezzel tehát második kérdésünkre igenlő választ kell adnunk: a szemantikai jegyekre szükségünk van.

Természetesen hiba lenne, ha minden lexéma jelentését szemantikai jegyek segítségével próbálnánk leírni. Sok esetben a jegyekkel történő leírásnak ki kell egészülnie más módszerekkel. Alighanem az „asztal" és „íróasztal" közti különbség nem szemantikai jegyeken múlik, hanem inkább funkcióbeli különbségeken. Erőltetett lenne, ha a „háromszög", „törzsszám" vagy „egyenlet" fogalmát szemantikai jegyekkel próbálnánk jellemezni. Ebben az esetben a definíció a kézenfekvő.[34]

A szemantikai jegyek és az előfeltételezések között érdekes összefüggés áll fenn. A szemantikai jegyek ugyanis bizonyos esetekben előfeltételezéseket is kifejezhetnek. Az „X agglegény" mondatban feltételezzük, hogy X felnőtt, hímnemű emberi lény és azt állítjuk róla, hogy nőtlen. Az „agglegény"-lexéma szemantikai jegyei közül tehát csak a „-nős" jegy szerepel állításként, a többi preszuppozíció:

<Agglegény>
állítás: -nős
előfeltételezés: +felnőtt, +férfi, +ember

[32] Vö. M. Bierwisch, Fehler-Linguistik. Linguistic Inquiry I/4 (1970): 397—414.
[33] Vö. M. Bierwisch, Fehler-Linguistik (32. jegyzet) és E. Weigl—M. Bierwisch, Neuropsychology and Linguistics: Topics of Common Research. Foundations of Language VI/1 (1970): 1—18.
[34] Vö. M. Bierwisch—F. Kiefer, Remarks on Definions in Natural Language. Studies in Syntax and Semantics (F. Kiefer, ed.), D. Reidel, Dordrecht, 1969. 55—79.

Hasonlóképpen az igék szelekciós jegyei is általában preszuppozíciók. Az érzelmet jelentő igék általában csak érzelmekre képes alany esetén alkalmazhatók. Ezért „X fél tőled" mondatban X-től meg kell követelnünk, hogy +élő, -növény, stb. legyen. Ez a követelmény a „fél" ige előfeltételezéseiből következik. A szemantikai jegyekkel történő jelentésleírás esetén tehát külön kell választanunk egymástól azokat a jegyeket, melyek állítást és azokat, melyek előfeltételezést fejeznek ki.

2.3. A téma-réma felosztás kérdéséhez. Az aktuális mondattagolás legtöbb művelője a különböző téma-réma felosztásoknak különböző kommunikációs értéket tulajdonít. Így például FIRBAS a téma-réma tagolást a „kommunikatív dinamizmus" részének tekinti.[35] Más szóval ez azt jelenti, hogy a mondat jelentése lényegében nem változik, ami változik, az azzal függ össze, hogy mit emelünk ki a mondatban. Mint ismeretes, a magyar szórend több kutatója is ezt a nézetet vallotta. Ezzel az elképzeléssel teljes összhangban áll a legutóbbi évek egyik nyelvészeti „felfedezése", mely szerint a téma-réma tagolás és az előfeltételezések között szoros kapcsolat áll fenn.[36] A

(22) *Anna szorgalmasan írja otthon a dolgozatát.*

mondat annyiféleképpen bontható fel a témára és rémára, ahányféle kérdés tehető fel e mondatra vonatkozóan:

(23) (a) *Ki írja otthon szorgalmasan a dolgozatát?*
(b) *Anna (írja otthon szorgalmasan a dolgozatát).*
(24) (a) *Hol írja Anna szorgalmasan a dolgozatát?*
(b) *(Anna) otthon (írja szorgalmasan a dolgozatát).*
(25) (a) *Mit ír Anna otthon szorgalmasan?*
(b) *(Anna írja otthon szorgalmasan) a dolgozatát.*
(26) (a) *Hogyan írja Anna otthon a dolgozatót?*
(b) *(Anna) szorgalmasan (írja otthon a dolgozatát).*
(27) (a) *Mit csinál Anna?*
(b) *(Anna) szorgalmasan írja otthon a dolgozatát.*
(28) (a) *Mit csinál Anna otthon?*
(b) *(Anna otthon) szorgalmasan írja a dolgozatát*
(29) (a) *Mit csinál Anna szorgalmasan?*
(b) *(Anna szorgalmasan) írja otthon a dolgozatát.*
(30) (a) *Mit csinál Anna otthon a dolgozatával?*
(b) *(Anna otthon) szorgalmasan írja (a dolgozatát).*
(31) (a) *Mit csinál Anna a dolgozatával?*
(b) *(Anna a dolgozatát) írja otthon szrorgalmasan.*
(32) (a) *Mit csinál Anna otthon szorgalmasan a dolgozatával?*
(b) *(Anna) írja (otthon szorgalmasan a dolgozatát).*

[35] Vö. J. FIRBAS, On the Concept of Communicative Dynamism in the Theory of Functional Sentence Perspective. Miscellanea of the Faculty of Philosophy. Brno, A 19, 135—144.

[36] Ezt először CHOMSKY figyelte meg. N. CHOMSKY, Studies on Semantics in Generative Grammar, Deep Structure, Surface Structure and Semantic Interpretation. Mouton, The Hague, 1972.

és így tovább. Mint látható (23) (a) feltételezi, hogy valaki otthon szorgalmasan írja a dolgozatát, tehát (23) (b) ismertnek tételezi fel ugyanezt és állítja, hogy Anna az, aki szorgalmasan írja a dolgozatát otthon. A többi példa elemzése hasonlóképpen végezhető el. A (23)—(32) mondatai közti különbség tehát preszuppozíciós jellegű. Az előfeltételezések szerint változnak, hogy mit tételezünk fel ismertnek és mit nem. A szenvedő szerkezetek képzése már más jellegű problémát vet fel. Ha a cselekvő mondat mennyiségjelzőket („kvantorokat") tartalmaz, akkor a cselekvő és szenvedő szerkezet között a preszuppozíciós különbségeken túlmutató jelentésbeli különbségek lépnek fel.[37] Ez a jelentésváltozás minden esetben fellép (tehát nemcsak a cselekvő-szenvedő mondatpároknál), ha a kvantorok valamilyen transzformáció folytán megváltoztatják a mondatban elfoglalt relatív helyzetüket. Más szóval, ha az (a) mondatban két kvantor szerepel, K^1 és K^2, és K^1 megelőzi K^2-t, továbbá a (b) mondatban ugyanaz a két kvantor szerepel (a (b) mondat az (a) mondat transzformált mondata), de fordított sorrendben, azaz K^2 megelőzi K^1-et, akkor a két mondat, (a) és (b), jelentése általában lényeges (kognitív) jelentésbeli különbségeket mutat:

(33) (a) *For some language each of these two types of description is adequate.*
(b) *Each of these two types of description is adequate for some language.*

(a) erősebb állítás mint (b). Más szóval, ha (a) igaz, akkor (b) is igaz, de előfordulhat, hogy (b) igaz, de (a) nem az. Ha van például két nyelvünk, L^1 és L^2, továbbá két leírásunk, D^1 és D^2, úgy hogy D^1 csak L^1 számára adekvát, D^2 pedig csak L^2 számára, akkor (b) mondatunk igaz, de (a) nem az. Hasonlóképpen lényeges jelentésbeli különbségek mutatkoznak a következő mondatpárok esetében is:

(34) (a) *Németül Ausztriában beszélnek.*
(b) *Ausztriában németül beszélnek.*
(35) (a) *Abban a szobában dohányozni kell.*
(b) *Dohányozni abban a szobában kell.*

(34) (a) nem feltétlenül igaz, (34) (b) viszont igaz. (35) (a) lehet úgy igaz, hogy (b) nem az. Ezek a példák tehát azt mutatják, hogy a téma-réma felbontás nem függhet egyszerűen a kommunikációs helyzettől, pontosabban nem egyszerűen presszupozíciók kérdése. Ezt támasztják alá azok a példák is, amelyek a törlési transzformáció és a téma-réma struktúra közti összefüggést mutatják.

(36) (a) *Jancsi vagy Karcsi elégedetlen Péterrel.*
(b) *Péter Jancsival elégedetlen vagy Karcsival.*
(c) *Jancsi elégedetlen Pistával, vagy Péter Karcsival.*

[37] A (3 3)—(35) példák Sgalltól valók: P. SGALL, Topic, Focus and the Ordering of Ements olef Semantic Representations. Philologica Pragensia 15 (1972): 1—14.

(36) (a) Jancsi mellől töröltük „elégedetlen Péterrel"-t, (b)-ben „Péter elégedetlen"-t töröltük „Karcsival" kapcsolatban, végül (c)-ben „elégedetlen"-t töröltük „Péter" és „Karcsival" között. Más szóval, mindegyik esetben a témát töröltük. Valószínűleg különböző téma-réma struktúrákra vezethetők vissza a következő kétértelmű mondatok is:[38]

(37) (a) *Péter éppúgy elégedetlen volt önmagával, mint én.*
(b) *Akkor vagy magaddal szigorú, ha mások is azok.*
(c) *Mi tudjuk, mit kell tennünk, de te nem.*
(d) *Sok bajunk van gyermekeinkkel, de a szomszédainknak is.*

Dilemmánk tehát a következő: a téma-réma tagolás a mélystruktúra szempontjából, de a felszíni struktúra szempontjából is releváns. A megoldás: vagy azt kell feltételeznünk, hogy a téma-réma tagolás a mondat generálásának minden fázisában szerepet játszik, vagy pedig azt, hogy a téma-réma tagolás már a mélystruktúrában jelen van. Gondoljunk azonban arra, hogy (23)—32) mondatait lehet „pragmatikusan" értelmezni, mert a köztük levő különbség kizárólag preszuppozíciós jellegű. Ezért helytelen lenne mindezeket a mondatokat különböző mélystruktúrákból eredeztetni. Ha ezt tennénk, akkor a felszíni struktúra kontextusban betöltött szerepét nem tudnánk megmagyarázni. Ugyanakkor azonban (33)—(37) mondatait nem lehet csupán „felszíni" tagolással megmagyarázni. Így tehát az első megoldás látszik járhatóbbnak.

2.4. A beszéd mint aktus. A beszéd sokféle funkciót tölt be. A nyelv mondatai például tényállást állapíthatnak meg:

(38) (a) *Péter megjött.*
(b) *Megint esik.*
(c) *Elvesztettem a fogadást.*

vagy idézhetjük mások megállapításait is:

(39) (a) *Anna azt mondta, hogy Péter megjött.*
(b) *Anna azt állította, hogy megint esik.*
(c) *Péter előre megmondta, hogy elvesztem a fogadást.*

Kifejezhetjük azt, hogy valamit hiszünk, valamit elképzelünk, valamit remélünk vagy valamitől félünk:

(40) (a) *Hiszek abban, hogy Péter megjavul.*
(b) *El tudom képzelni, Anna mennyire örült az ajándéknak.*
(c) *Remélem, Péter hamarosan megjön.*

Nehéz lenne most itt teljességre törekedve mindazokat a funkciókat felsorolni, melyeket a nyelv betölthet. Az említett funkcióknak azonban mind van egy közös vonásuk: valamit megállapítanak, „konstatálnak". A nyelvnek vannak

[38] A téma-réma problémát teljesen új megvilágításba helyezik T. SCHIEBE kutatásai. Vö. Zum Problem der grammatisch relevanten Identität. Generative Grammar in Europe (F. KIEFER and N. RUWET, eds.), D. Reidel, Dordrecht, 1973. 482—527.

azonban olyan mondatai is, melyek nem megállapító, „konstatív" jellegűek, hanem „performatívak":[39]

(41) (a) *Azzal vádollak, hogy megcsaltál.*
(b) *Mondom neked, hogy Péter már itt volt.*
(c) *Azt kérdezem, hogy mehetek-e veled.*

A (41) mondatok performatív jellege abban nyilvánul meg, hogy a beszéd aktusa és a vádolás, mondás vagy kérdezés aktusa egybeesik. Ezért nem vonhatók kétségbe illetőleg tagadhatók ezek a mondatok. A (41) (a)-ra nem válaszolhatok azzal, hogy „nem vádolsz azzal, hogy . . . " és a (b)-re azzal, hogy „Nem mondod nekem, hogy . . . " és (c)-re, hogy „Nem kérdezed, hogy . . . ". A performatív értelemben használt igék a (41)-ben mind jelen idő egyes szám első személyében állnak. Ez nem véletlen. A (41) mondatai elvesztik performatív jellegüket, amint második vagy harmadik személyben, vagy a jelen időtől különböző igeidőben használjuk az igéket. Így a (42) mondatai nem performatív jellegűek:

(42) (a) *Azzal vádoltak, hogy megcsalsz.*
(b) *Azt mondtad nekem, hogy Péter már itt volt.*
(c) *Meg fogom kérdezni, hogy mehetek-e vele?*

Ezek a mondatok már tagadhatók úgy, hogy „Nem azzal vádoltál, hogy . . . " „Nem azt mondtad nekem, hogy . . . " és „Nem fogod megkérdezni, hogy . . . ".

A performatív értelemben használható igéket szokták performatív igéknek nevezni. A generatív szemantikában többen megkísérelték a nyelv összes mondatait performatív mondatokra visszavezetni.[40] E szerint (43) mondatainak alapstruktúrája (44) megfelelő mondatai lennének:

(43) (a) *Esik az eső.*
(b) *Elmész?*
(c) *Gyere ide!*
(44) (a) *Azt állítom* (megállapítom stb.), *hogy esik az eső.*
(b) *Azt kérdezem, hogy elmész-e.*
(c) *Azt parancsolom, hogy gyere ide!*

Az úgynevezett performatív analízis mellett felhozott érvek általában szintaktikai jellegűek és a következő alakúak: bizonyos szerkezetek egy adott szintaktikai szabállyal (transzformációval) szemben kivételként viselked-

[39] A „performatív" — „konstatív" megkülönböztetés AUSTINtól származik. Vö. J. L. AUSTIN, How to Do Things with Words. Oxford Paperbacks, Oxford University Press, 1962.

[40] Így például ROSS tizennégy érvet sorol fel a performatív analízis mellett: J. R. ROSS, On Declarative Sentences. Readings in English Transformational Grammar (R. A. JACOBS and P. S. ROSENBAUM, eds.), Ginn and Company Waltham, Mass., 1970. 222—272.

[41] A performatív analízis ellen érvelt például FRASER és ANDERSON: B. FRASER, An Examination of the Performative Analysis. Indiana Linguistics Club, 1971 és S. R. ANDERSON, On the Linguistic Status of the Performative/Constative Distinction. Indiana Linguistics Club, Bloomington, 1971.

nek. Mindegyik kivétel-típus kizárására ad hoc megszorítások lennének szükségesek. Ha azonban elfogadjuk a performatív analízist, akkor az összes kivétel egyetlen megszorítás folyományaként magyarázható. A performatív analízis helyessége tehát a támogatására felhozott szintaktikai érvek érvényességétől függ. Tudomásunk szerint, emellett az analízis mellett szemantikai érvek nem szólnak.[42]

A performatív igéknek sok érdekes tulajdonságát ismerjük, Így például, a nem performatív funkciójukban használt performatív igék nem eresztik át az „alulról jövő" előfeltételezéseket:

(45) (a) *Péter azt mondta, hogy Franciaország jelenlegi királya kopasz.*
(b) *János azt állította, hogy Anna is okos.*

A beszélőnek ebben az esetben nem kell feltételeznie, hogy Franciaországnak van jelenleg királya, sem azt, hogy másvalaki, egy Annától különböző személy is okos. Más szóval, ezek az előfeltételezések (az alárendelt mondatok előfeltételezései) nem előfeltételezései az egész mondatnak.

A performatív mondatok, a nem-performatívakkal ellentétben, nem lehetnek igazak vagy hamisak (nincs igazságértékük). Ezek a mondatok viszont lehetnek szerencsések vagy nem szerencsések. Minden performatív mondat esetén megadható azoknak a szükséges és elégséges feltételeknek a halmaza, melyek teljesülése esetén a mondat szerencsésnek (találónak vagy adekvátnak) nevezhető.[43] Így például a

(46) *Azt parancsolom, hogy menj ki!*

mondat „szerencse" feltételei között szerepelnek a következők:

(a) Van valaki, akihez beszélek.
(b) Az illető ért magyarul.
(c) A beszélőhöz való viszonyom olyan, hogy adhatok neki ilyen parancsot.
(d) A hallgató képes a parancs végrehajtására.
. . .

Mások szerint a szerencsefeltételek csak egy részét képezik a beszédaktus fel-

[42] A Ross által javasolt elemzésre gondolunk, amely a nyelv összes mondatainak mélystruktúráját így képzeli el:

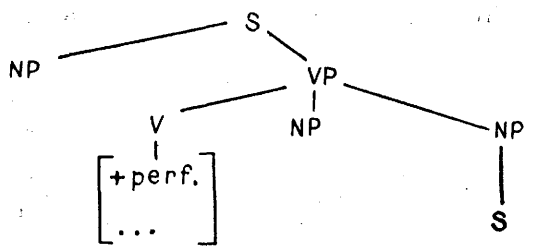

ahol tehát a főmondat igéje performatív ige, az alárendelt mellékmondat pedig az elemzendő mondat.

[43] Austin, 39. jegyzet.

tételeknek.[44] A szerencsefeltételeknél lényegesebb a beszélő szándéka a beszéd pillanatában. Más szóval, (46)-ot a parancsolás szándéka teszi elsősorban a parancsolás aktusává.

A beszédaktus elmélet szerint nemcsak a performatív mondatok fejeznek ki aktust. Valójában minden mondat egy vagy több beszédaktus kifejezője. A beszédaktus lehet kérés, kérdés, parancs, fenyegetés, ígéret, figyelmeztetés stb. Így például az „Időben ott leszek." mondat a helyzettől függően felfogható ígéretnek, fenyegetésnek, figyelmeztetésnek stb. A „Megkísérlem." lehet ígéret, fenyegetés, vagy egyszerűen egy jövőbeli cselekvésre való utalás. Egy mondat lehetséges beszédaktusai függhetnek (a) a mondat szemantikai struktúrájától és (b) a pragmatikai kontextustól. Az a körülmény, hogy milyen performatív igét használunk (amennyiben egyáltalán használunk), vagy hogy milyen igeidők és milyen modális elemek szerepelnek a mondatban, lényeges mértékben járul hozzá a lehetséges beszédaktusok meghatározásához. Ugyanakkor azonban a szemantikai struktúra egymagában még nem elegendő a lehetséges beszédaktusok meghatározásához. Ha például tilos helyen állok meg kocsimmal, és a rendőr megkérdezi: „Miért parkol itt?", akkor tulajdonképpen nem vár választ a kérdésére, hanem e kérdéssel inkább valami olyasfélét akar mondani, hogy jobban tenném, ha nem tilos helyen parkolnék. A pragmatikai szempontok megmagyarázására megfelelő pragmatikai elméletre van szükség. Ennek az elméletnek tartalmaznia kell többek között azokat a feltételeket, melyeket egy szokott körülmények között folyó társalgás résztvevőinek magukra nézve kötelezőnek kell elfogadniuk.[45] Ilyen feltétel (és talán a legfontosabb feltétel) az úgynevezett együttműködés elve, mely így fogalmazható meg: „Társalgásodat tedd a hely, idő és körülmények függvényévé! Társalgásod szolgálja az elfogadott társalgási célt!" Ehhez járulnak azután olyan feltételek mint „Ragaszkodj a lényeghez!", „Amit mondasz, az tartalmazza a szükséges információt!", „Ne mondj a szükségesnél többet!", „Fogalmazz világosan!" és így tovább. Nem kétséges, hogy egy mindent átfogó pragmatikai elmélet jelenleg még körvonalaiban sem létezik, a nyelvtudomány és a logika számos művelője fáradozik azonban a megfelelő elméleti alapok létrehozásán.

2.5. A szöveg és a mondat viszonya. Utolsó problémaként vizsgáljuk meg a szövegelmélet néhány kérdését.[46] A nyelvészeti szövegkutatásnak az a feladata, hogy megállapítsa, a mondatok milyen tulajdonsága tesz egy mondatsort szöveggé. Más szóval, a szövegelmélet arra a kérdésre keres választ, hogy mi különbözteti meg az értelmes szöveget a tetszőleges, összefüggéstelen mondatsoroktól. Annyi nyilvánvalónak látszik, hogy a kettő között lényegbevágóak a különbségek. Sokkal nehezebb azonban ezeket a különbségeket pontosan meghatározni.

A szövegösszefüggés meghatározásának egyik nehézsége abban áll, hogy nem világos a mondat (összetett mondat) és a szöveg közti különbség. Elméleti meggondolásból következik, hogy nem hivatkozhatunk arra, hogy a névelők

[44] Vö. J. R. Searle, Speech Acts. Cambridge University Press, 1969.

[45] Vö. P. Grice, Logic and Conversation. Harvard University, 1967, sokszorosított kézirat.

[46] E kérdéseket bővebben tárgyaljuk „A szövegelmélet grammatikai indokoltságáról" c. dolgozatunkban. Megjelenik az ÁNyT 11. kötetében.

vagy névmások használatának magyarázata mondatnál nagyobb összefüggések figyelemebevételét követeli meg. Igaz ugyan, hogy a

(47) *A festő befejezte a képet.*

mondatban a két határozott nevelő valamiképpen nagyobb szövegösszefüggésre utal. Ennek a szövegösszefüggésnek azonban nem kell aktuálisan jelen lennie. Sőt a szövegösszefüggés ilyen esetekben mindig kifejezhető a határozott leírásokhoz kapcsolódó előfeltételezésekkel. Ha a beszélő tudja, hogy hallgatója ismeri a festőt és tudja azt is, hogy melyik képről van szó, nyugodtan használhatja a (47)-t olyan mondatként, mely egy beszélgetést vezet be. Más szóval, a határozott névelő használatának leírása nem kívánja meg föltétlenül a szövegbeli összefüggések ismeretét. Ugyanez vonatkozik a névmások használatára is. A

(48) *Anna már találkozott vele.*

mondatban a szövegösszefüggésektől függetlenül is tudom, hogy „vele" hogyan jöhetett létre. A „pronominalizáció" szabályainak megfogalmazásához nincs szükségem a szövegkörnyezet ismeretére.

Lényegesen más lenne a helyzet, ha akár a névelők, akár a névmások használatának mások lennének a szabályai a mondatban mint a szövegben. Ebben az esetben tudniillik ténylegesen hivatkozhatnánk arra, hogy a névelők és névmások használatának megmagyarázáshoz szükségünk van a szövegösszefüggés ismeretére. A használati szabályok azonban, mint láttuk, azonosak függetlenül attól, hogy mondatról vagy szövegről van szó.

A szövegkutatás feladatainak körülhatárolása és a mondatgrammatikai problémáktól való elkülönítése bizonyos mértékig függ attól, hogy a mellérendelés szerepét hogyan ítéljük meg. Más szóval, választ kell kapnunk arra a kérdésre, hogy a mellérendelés mondatgrammatikai vagy szövegelméleti probléma-e. Nem véletlen, hogy a generatív grammatika nem tudott boldogulni a mellérendeléssel. A mellérendelés feltételei elsősorban szemantikai jellegűek; a mellérendelés teljes értékű mondatokat kapcsol össze bizonyos szemantikai (és néhány alapvető szintaktikai) feltétel teljesülése esetén.[47] A szemantikai feltételek elsősorban attól függnek, hogy a mondatok összekapcsolása milyen természetű, vagyis hogy milyen kötőszót használunk. Az „és" kötőszó esetén például nem kapcsolhatunk össze két olyan tagmondatot, melyek jelentése azonos vagy ellentmondó. Ezenkívül egy tagmondat jelentése sem következhet a másik tagmondat jelentéséből.[48] Ezért helytelenek a következő mondatok:

(49) (a) *Szeretem Budapestet és Magyarország fővárosát.*
(b) *Ebben a pillanatban aludt el és ébredt fel.*

[47] A mellérendelés szemantikai problémáiról megjelent dolgozatok közül kiemelkedik E. Lang disszertációja: Studien zur Semantik der koordinativen Verknüpfung. Berlin, 1974.

[48] Természetesen ezek a logikai feltételek még más feltételekkel egészülnek ki. Másrészt a logikai feltételek sok esetben megsérthetők, így például érzelmet jelentő igéknél: „Szeretem és gyűlölöm" vagy értékelést jelentő mellékneveknél: a jó és rossz, szép és csúnya jól megfér egymással.

(c) *Van egy Mercedeszünk és egy autónk.*
(d) *Van egy autónk és egy Mercedeszünk.*

A kötőszónak (nevezzük operátornak) tehát figyelembe kell vennie az összekapcsolandó mondatok jelentését. Márpedig ideális esetben egy generatív grammatika képes ugyan egy adott nyelv összes egyszerű vagy alárendeléssel összetett mondatait generálni, de — szintaktikai generálás esetén — nem képes egy adott mondathoz egy másik megfelelő mondatot kiválasztani, mely eleget tenne az alkalmazandó operátor („kötőszó") használati feltételeinek. A generálás csak úgy képzelhető el, hogy már rendelkezésünkre áll egy teljes mondatgrammatika (mely a nyelv összes egyszerű és alárendeléssel összetett mondatait képes generálni). A mellérendelés ennél magasabb szintű művelet. A mellérendelés tehát nem minden jogalap nélkül tekinthető a szövegalkotás részének. Ha ez a feltételezésünk jogos, akkor ebből az következne, hogy a szövegalkotásnak van egy kötöttebb és egy lazább formája. A kötöttebb forma a mellérendelés, melynél a kötöttség az alkalmazott operátor feltételeiből adódik. A lazább szövegalkotás esetén nincsenek kötőszók, a szövegösszefüggés tehát inkább tematikai jellegű.

A mellérendelés mint művelet eléggé világosan elhatárolható a mondatalkotás egyéb műveleteitől. Ugyanakkor a mellérendelés mint szövegképző művelet szintén elég világosan elhatárolható a szövegképzés egyéb műveleteitől. A (49)-cel ellentétben a szövegalkotás megengedi az ismétlést, az inklúziót és mivel (49) (b) két tagmondata nem vonatkozik „laza" szöveg esetén ugyanarra az időpontra, az e mondatban rejlő ellentmondás is feloldódik. Tehát

50) (a) *Szeretem Budapestet. Szeretem Magyarország fővárosát.*
(b) *Ebben a pillanatban aludt el. Ebben a pillanatban felébredt.*
(c) *Van egy Mercedeszünk. Van egy autónk.*
(d) *Van egy autónk. Van egy Mercedeszünk.*

Az (50) alatti szövegeknek más a kommunikatív funkciója, mint az (49) alatti mellérendelő szerkezeteké. A szövegeknek ugyanis más az időstruktúrája és másképpen viselkednek az úgynevezett „referenciális kommentálással" szemben. (50) (a) első mondatában mintegy bevezetjük beszélgetésünk tárgyát, a második mondatban e tárgyat „magyarázzuk", ehhez fűzünk megjegyzéseket.

Megjegyezzük, hogy a szövegeknek egy bizonyos típusát gyakran úgy értelmezzük, mintha kötőszó lenne a szöveg mondatai között. (51) mondatsorai szemantikailag semmiben sem különböznek (52) mondataitól.

(51) (a) *Péter öt órakor jött haza. Hét órakor ismét elment.*
(b) *Mária beteg. Elmegyek ma este hozzá.*
(52) (a) *Péter öt órakor jött haza, és hét órakor ismét elment.*
(b) *Mária beteg, ezért elmegyek ma este hozzá.*
Ma este elmegyek Máriához, mert beteg.

Ez az összefüggés lehet „hozzáértett" mint az (51)-ben, vagy kötőszóval kifejezett, mint az (52)-ben. A tematikai összefüggések („tematikus szabályok") akkor játszanak döntő szerepet a szövegalkotásnál, amikor a szöveg mondatai között az összefüggés nem mellérendelő.

A szövegelméleti problémákat talán a fent vázolt módon lehet legkönnyebben megközelíteni. A legfontosabb kérdések azonban még itt is tisz-

tázatlanok: Miben áll a mellérendelés? Mik a mellérendelés pontos feltételei? A mellérendelés valóban a mondatképzés egyéb műveleteinél magasabbrendű művelet? Hogyan jellemezhetők a szövegek tematikus összefüggései? Mindezekre a kérdésekre a további kutatásnak kell választ adnia.

3. Úgy gondoljuk, hogy a mai jelentéskutatás néhány problémájának bemutatása igazolja a bevezetőben mondottakat. A problémák kiválasztásánál szándékosan hagytuk figyelmen kívül a már hagyományosnak elkönyvelt kutatási témákat, így a lexikai szemantika legtöbb kérdését. Arra, hogy e téren is jelentős új eredmények születtek, már a bevezetőben utaltunk. A jelentéstani kutatásokban az újat azonban elsősorban mégsem a lexikológia hozta. A szintaktikára épülő rendszeres és egzakt szemantikai vizsgálat csak a legutóbbi évtizedben vált lehetségessé. Szintaktikai érvek felhasználása szemantikai megkülönböztetésekre új jelenség a jelentéstudományban. Fontos szemponttá vált, hogy mit mondhatunk (és nem annyira, hogy mit mondunk valójában) és hogy mit nem mondhatunk. Tudnunk azt, hogy mit nem mondhatunk, éppen olyan fontos, mint tudnunk azt, hogy mit mondhatunk. A nyelvi jelenségek magyarázatához valahogy így jutunk közelebb. Hangsúlyoznunk kell, hogy a mai nyelvtudomány a régebbi nyelvtudomány taxonomikus irányzataival ellentétben nem elégszik meg a nyelvi jelenségek leírásával, a leíráson túl e jelenségek pontos magyarázatát keresi.[49] A bemutatott jelentéstani problémák azt is igazolják, hogy a nyelvtudomány és a logika, ha más-más célkitűzéssel és módszerrel is, de karöltve fáradozik a nyelvi jelentés megértésén.[50]

[49] Ezzel természetesen nem kívánjuk a régebbi nyelvtudományt sommásan elmarasztalni, hiszen sok esetben a nyelvi jelenségek magyarázatát éppúgy megtaláljuk a régebbi munkákban, mint azok osztályozását vagy leírását (gondolunk itt elsősorban Bally, Meillet, Benveniste, Jespersen, Noréen és mások munkáira). A szembeállítás inkább a taxonomikus és nem-taxonomikus nyelvtudomány között indokolt, mintsem a hagyományos és nem hagyományos nyelvtudomány között. Az más kérdés, hogy ma bizonyos mértékig mást értünk magyarázaton, mint néhány évtizeddel ezelőtt.

[50] Logikusok ma éppúgy hivatkoznak nyelvészeti munkákra, mint nyelvészek logikai munkákra. Egy jó évtizeddel ezelőtt ez még kivételnek számított: A nyelvi jelentés leírása hiányos marad, ha nem vesszük tekintetbe a beszédben betöltött funkcióját. Kétségtelen, hogy a jelentéselmélet kutatói továbbra is absztrakt, a logikai struktúrákhoz hasonlítható, szemantikai struktúrákból építik fel a nyelvi jelentés alapjait. Ezekre az alapokra azonban sok más szint épül rá (így például a pragmatikai szint). Egyre többet hallhatjuk és olvashatjuk a „természetes logika" terminust, mely a természetes nyelvek jelentésének leírására szolgáló és alkalmas logikát jelöli. A természetes logikának eleget kell tennie a nyelvi valóság által támasztott követelményeknek, mert csak így válhat a nyelvi jelentést kutató nyelvész hasznos eszközévé. Számos jelentéstani munka éppen ezen fáradozik: hogyan lehet vagy lehetne a logika által kidolgozott eszközöket, módszereket a valóságos nyelvi jelentés minden aspektusának leírására alkalmassá tenni. Természetesen a természetes logika is, mint minden elmélet, absztrakt rendszer. Ezt azonban aligha vethetjük szemére. A „természetes logikára" vonatkozóan vö. a 21. jegyzetet. Még egy megjegyzés a logikáról: e dolgozatban gyakran esett szó arról, hogy egy mondatnak van-e igazságértéke vagy nincs. Az igazságérték kétségtelenül logikai és nem nyelvészeti fogalom. A nyelvész mégsem mondhat le róla, de tudnia kell, a nyelvi jelentés nem azonosítható az igazságértékkel. Ha valamely mondatnak nincs igazságértéke, még lehet nyelvi jelentése. Ugyanakkor azonban a logikai megkülönböztetés igazságértékkel rendelkező ítélet és igazságértékkel nem rendelkező ítélet között nyelvészeti szempontból azért is érdekes, mert e különbségtevésnek nyelvi jelei is vannak. Nélküle nem tudnánk számot adni arról, hogy mi a különbség az állítás és előfeltételezés között vagy, hogy mi a különbség a performatív és nem performatív mondat között. Természetesen nem a mondatnak van igazságértéke, hanem annak az ítéletnek, melyet a mondat kifejez. A mondatok igazságértékéről csak az egyszerűség kedvéért beszélünk.

Hozzászólások Kiefer Ferenc előadásához

BALÁZS JÁNOS:

Az elhangzott előadásban szakszerű, tömör és szemléletes kifejtését hallottuk a mai jelentéstudomány számos, fontos problémájának. Meg kell dícsérnünk az előadót minden dogmatizmustól mentes, kritikus szemléletmódjáért, rokonszenves szerénységéért, melynek fedezete az alapos felkészültség, a nemzetközileg is számon tartott és méltányolt teljesítmények sorozata. Az is elismerést érdemel, hogy KIEFER FERENC egyformán járatos a matematika, a logika és a modern nyelvészet oly szerteágazó s ma mégis oly szorosan érintkező, számos területén. Ugyanekkor tisztelettel adózik a korábbi kutatóknak, jól tudva, hogy a hegeli dialektika szellemében az újabb kutatások valójában megszüntetve tartják meg a régit, de a hangsúlynak nem okvetlenül csak a megszüntetésen kell lennie, hanem inkább a féltő, szerető megtartáson.

Több, lényeges kérdést is érintő és kitűnően megvilágító, szellemes előadásának az idő rövidsége miatt is csupán néhány pontjához szeretnék hozzászólni.

Említette KIEFER, hogy a generatív nyelvtan szigorúan egzakt módszere tette érthetővé a logikus számára is a szintaxist, s hogy a logika sokat tanulhatott a generatív nyelvelmélettől szintaktikai vonatkozásban is. Az is kitűnt az elhangzottakból, hogy a mai jelentéstudomány a maga módszertanában azért szigorúbb, mint a régi volt, mivel a mai nyelvtudomány, kiváltképpen pedig a mai jelentéstudomány szoros kapcsolatba került a logikával. Ezzel kapcsolatban foglalkozott az előadó az előfeltételezések elméletével. Mindjárt megjegyzem, hogy fejtegetései meggyőzőek voltak. Csak mellékesen jegyzem meg, hogy a szóban forgó műszónak magyar megnevezéseként talán jobb volna a rövidebb *előfeltevés*. Azt is említette, hogy az előfeltevések meghatározásában egyesek szemantikai, mások viszont inkább pragmatikus megközelítésmóddal próbálkoztak. A magam részéről az utóbbit tartom célravezetőbbnek, megjegyezve, hogy a múlt század 80-as éveiben „Szórend és Accentus" című nevezetes akadémiai felolvasásában (1888. ÉrtNyelvSzéptud 14. köt. 9.) maga BRASSAI SÁMUEL is ilyenféle módon kereste már e kérdés megoldását. Az ő kísérlete azért figyelemreméltó ma is, mivel akkor, amikor BRASSAI a közlés mechanizmusát elemezve a halló személy fontosságát emelte ki, valójában a pragmatika felől kísérelte meg az előfeltevések meghatározását. KIEFER szerint „az előfeltételezések azoknak a feltételeknek a halmaza, melyek teljesülése szükséges ahhoz, hogy a mondatot, melynek előfeltételezéseiről van szó, kommunikációs szempontból megfelelően tudjuk használni". Lényegében ezt vallotta már BRASSAI is említett értekezésében, rámutatva arra, hogy

a beszélő (nála m o n d ó) sohasem „halmozza el a hallót egyszerre sok újsággal, ismeretlennel, szóval: nem tudottal" (i. m. 24.) BRASSAI e megfogalmazása úgy értendő, hogy a beszélő ugyanekkor abból, amit mondani akar, több mindent már tudottnak tekint, vagyis fölteszi, hogy partnere számos körülményt már ismer. Az is rendkívül érdekes, hogy hogyan próbálta megállapítani a közlés tudott és nem tudott elemeinek arányát a zseniális magyar polihisztor. Végeredményben ugyanúgy mint a legújabb kutatók s köztük maga előadónk is, aki később a téma-réma tagolással kapcsolatban helyesen utalt arra, hogy „e tagolásmód és az előfeltételezések között szoros kapcsolat áll fenn". A tőle oly meggyőzően elemzett állító és kérdő mondatok hallatára önkénytelenül is eszünkbe ötlenek BRASSAI idézett művének alábbi mondatai: „Alakítsuk kérdéssé — mintha a halló tenné — az illető mondatot, de úgy, hogy a n e m t u d o t t a knak gyanítható szókat helyettesítsük kérdő szócskákkal, a tudottaknak képzelteket pedig ismételjük. Nevezhetjük t a p o g a t ó kérdésnek . . . pl. „a halállal senki se ivott áldomást". (Dug. tapogató kérdés: ki ivott áldomást a halállal? Fel.: senki se . . . " (i. m. 22.) HADROVICS LÁSZLÓ lényegében hasonló gondolatokat fejt ki a tudati tartalékról szóltában (A funkcionális magyar mondattan alapjai. Bp. 1969. 30.)

A téma-réma tagolással kapcsolatosan az előadó megállapította, hogy ez az elemzési mód nemcsak a mélystruktúra, hanem a felszíni struktúra szempontjából is releváns. Ezután a megoldást keresve utal arra a feltevésre, hogy a téma-réma tagolás esetleg a mondat generálásának minden fázisában szerepet játszik, vagy pedig, hogy a téma-réma tagolás már a mélystruktúrában is jelen van.

A kérdésnek ez a feltevése szerintem is fontos.

Meggyőződésem, hogy a mélystruktúrát, mind a logikai, mind a nyelvi szintaxis szempontjából is feltétlenül úgy kell elképzelnünk, hogy benne minden körülmények között szerepet játszik már a téma-réma tagolás is.

Ezt a véleményemet a következőkkel tudnám alátámasztani. Ha a szintaktikai mélystruktúra valóban struktúra, vagyis eleget tesz mindazon követelményeknek, amelyek bizonyos elemeknek akár logikai, akár nyelvi értelemben vett szintaktikai jellegű egybekapcsolódásához szükségesek, akkor a struktúra jelentéstani tartalmában okvetlenül szerepelnie kell a modalitásnak, s ezzel együtt a téma-réma szerinti elrendeződésnek is. Kétségtelennek tartom ugyanis, hogy akár a logikai ítéletnek, akár pedig a szintaktikai struktúra által kifejezett mondattartalomnak mindig kell lennie modalitásának, amelynek nyelvi kifejezője, mint tudjuk, igen gyakran a szórend, vagy a szupraszegmentális elemek bonyolult egybeszövődése. Sem logikai ítéletet, sem mondatot nem tudhatunk elképzelni modalitás nélkül. Aminek nincs modalitása, az még nem mondat sem logikai, sem nyelvi értelemben. (Erről már sok évvel ezelőtt szóltam „Mi a mondat, vagy mi mondat" című, a Nyelvtudományi Társaságban tartott előadásomban). Ha viszont az algebrai struktúrák mibenlétét vizsgáljuk, akkor is csak azt mondhatjuk, hogy struktúráról csupán akkor beszélhetünk, ha pontosan meghatározott elemekről, s ezeknek szintén szabatosan meghatározott relációiról van szó. Ezek mivolta azonban az algebrai struktúrában sem választható el a sorrendiségtől, a viszonyban levő elemek elhelyezkedésétől. A szintaktikai és logikai értelemben vett mélystruktúra is ugyanígy üres fantom, vagy puszta ködgomoly marad csupán, ha nem mondjuk meg világosan, hány elemből áll, továbbá, hogy ezeknek milyen relációiról van szó, s hogy ezek egymáshoz való viszonya milyen elrendeződésű.

Lehetetlen ugyanis akár logikai, akár nyelvi értelemben bármit is közölni, vagy kifejezni, ha az imént említett elemi követelményeknek nem teszünk eleget. A sokat emlegetett mélystruktúra tehát, akár logikai, akár nyelvi értelemben vesszük is, mindig és szükségképpen kötve van meghatározott elemekhez, viszonyokhoz, elrendeződésekhez. Elképzelhetünk persze egy metanyelvet, amelyre a világ minden nyelvének bármely helyes mondata lefordítható. Ám e metanyelvnek is kell lennie szintaxisának, amelyben a szintaktikai mélystruktúrák ismét csak pontosan meghatározott elemekből, ezek megszabott kapcsolataiból és elrendeződéséből jöhetnek létre. Azt, hogy a világ nyelveinek egységes szintaktikai mélystruktúrája van, szerintem csak ezek figyelembe vételével lehet valamiképpen is elképzelni vagy hihetővé tenni. Egyetértek tehát az előadóval abban, hogy a téma-réma tagolásnak a mondatgenerálás minden fázisában szerepet kell játszania.

Az is meggyőző, amit az előadó a performatív mondatokkal kapcsolatban kifejtett. Említette ennek során, hogy a generatív szemantikában már többen megkísérelték a nyelv összes mondatát performatív mondatokra visszavezetni. Meg kell jegyeznünk s erre előadásának jegyzeteiben persze közvetve előadónk mint e kérdés előzményeinek alapos ismerője szintén utalt, hogy nem a generativisták voltak az elsők e téren sem. Elég itt csak utalnunk Ballyra vagy Husserlra, akik, mint ismeretes, már századunk első évtizedeiben ugyanígy próbálták visszavezetni az összes állító, kérdő, felszólító és óhajtó mondatot ilyen tartalmú igékkel bevezetett állító mondatokra. Ez természetesen elfogadható megoldás, vagy legalábbis védhető, de csak azzal a megszorítással, hogy ilyen módon az eredeti mondatokat egy más szinten realizálódó közléssel hozzuk kapcsolatba. Nyilván ez az oka annak is, hogy bizonyos szerkezetek ilyenkor, mint előadónk is utalt rá, egy adott szintaktikai szabállyal (transzformációval) szemben kivételként viselkednek.

A performatív mondatokat a nem performatívakkal szembeállítva az előadó utalt arra a közismert tényre, hogy az előbbiek nem lehetnek igazak vagy hamisak, vagyis nincs igazságértékük, viszont lehetnek, mint mondotta, szerencsések vagy nem szerencsések. Hogy ez mit jelent, azt így fogalmazta meg: „minden performatív mondat esetén megadható azoknak a szükséges és elégséges feltételeknek a halmaza, melyek teljesülése esetén a mondat szerencsésnek (vagy találónak) nevezhető". Majd ki is fejti, hogy mit ért ezen. Ezzel kapcsolatban is érvényes persze az a megállapítása, hogy az efféle kérdésfeltevések meggyőzően bizonyítják a mai jelentéstudomány és a logika egyre szorosabb kapcsolatát. Ez feltétlenül igaz, de véleményem szerint mindehhez még azt is hozzá kell tennünk, hogy, mint az említett példa is mutatja, a mai jelentéstudomány számos esetben nemcsak a logikától, hanem a klasszikus retorikától is kapott indítást. Mert például az imént említett problémát, mint ismeretes, az ókori, görög—latin retorikák is fölvetették, még pedig pragmatikai szempontból, s nem szerencsésnek vagy találónak, hanem helyénvalónak (*prepon, decorum*) nevezték azt a mondatot, amely eleget tesz az előadótól is vázolt szükséges és elégséges feltételeknek. A latin *decorus* illetőleg a görög *prepon* jelző a retorikákban arra a viszonyra utalt, amelynek megfelelőnek, helyénvalónak kell lennie a nyelvi közlés és a beszéd társadalmi feltételei között. A nyelvi megnyilatkozás e retorikák szerint akkor heyénvaló, ha a beszélő pontosan tudja és kellőképpen figyelembe veszi, hogy szavait kihez vagy kikhez intézi, mikor és hol, milyen körülmények között szólal meg. Hogy ez mit jelent, arra ezúttal csak egy-két példát legyen szabad idéznem. Kosz-

TOLÁNYI említi valahol azt a kínos helyzetet, amelybe akkor került, amikor mint kezdő költő elbúcsúzott befolyásos, magasrangú pártfogójától, aki e szavakat intézte hozzá; „Ugye, fiatal barátom, majd máskor is elfárad hozzám?" Mire Kosztolányi zavarában ezt hebegte: „Igenis, méltóságos uram, majd máskor is elfáradok". S hogy miért nem helyénvaló az efféle, tréfásnak viszont kitűnően megfelelő megnyilatkozás: „Csekélységem tudatja csekélységeddel", vagy „Szerénységem mély tisztelettel köszönti szerénységedet", azt mindnyájan érezzük, még akkor is, ha sem az említett ókori retorikák *decorum*-elméletéről, sem pedig a ma oly behatóan tárgyalt performatív mondatok szerencsés vagy nem szerencsés voltáról nincsenek ismereteink.

Abban is egyetértek az előadóval, amit előadásának egyik jegyzetében mond, hogy sok esetben a nyelvi jelenségek magyarázatát éppúgy megtaláljuk a régebbi munkákban, mint azok (taxonomikus) osztályozását vagy leírását. Ám ma új körülmények között szükségképpen más megvilágításba kerülnek a régi, úgynevezett „hagyományos" nyelvészettől tárgyalt problémák is. Ezért nem helyes, ha mereven elzárkózunk minden új megközelítésmód elől. Egyet azonban mégse feledjünk. A hagyományos nyelvtudomány azért lett h a g y o m á n y o s , mert maradandó nyomot hagyott tudatunkban és emlékezetünkben, nélkülözhetetlen része lett kultúránk jelenének is. Azt kívánom, hogy ugyanilyen „hagyományos" vagyis t a r t ó s n y o m o k a t h a g y ó legyen mielőbb a mai nyelvtudomány, s ennek egyik, rendkívül gyorsan fejlődő, s az előadótól is oly eredményesen művelt és gazdagított jelentéstudomány is.

PAPP FERENC:

Két olyan területre szeretnék rámutatni, amelyekben a modern, a generatív nyelvelméletbe beépült szemantikai kutatások hasznosak lehetnek; mind a két területen csupán a moszkvai—moszkvai/leningrádi szemantikai iskola néhány gondolatát vetem fel.

1. Az egyik terület — a l e x i k o g r á f i a . Az új szovjet szemantikai iskola leningrádi ága (HOLODOVICS, HRAKOVSZKIJ és társaik) egészen szoros kapcsolatot tételeznek fel a szótár és a szöveg között: „ . . . az az információ, amelyet a mondat szükségszerűen tartalmaz, egyenlő azzal az információval, amelyet az igének, a mondat csúcsának, a lexikográfiai értelmezésében találunk",[1] az eredetiben ritkítva). Bár ez a rövid idézet így számos félreértésre adhat okot, most nem tudunk megállni tüzetesebb elemzésénél, inkább a lexikográfia szempontjából másik központi fontosságú szerzőre, APRESZJÁNra ugrom át. Ő nemrég megjelent könyvében[2] alaposan elemzi az eddigi nemzetközi lexikográfiai gyakorlat eredményeit és hiányosságait. Teszi ezt azért, mert számára sem kétséges, hogy a modern szemantika a grammatikaelmélet szerves része; másrészt pedig a szemantika számára épp a korábbi lexikográfiai művekben hatalmas tapasztalat halmozódott fel. Csak éppen — nem volt eléggé rendszerezett, azonos elvek alapján végiggondolt ez a gyakorlat; az

[1] Типология пассивных конструкций. Диатезы и залоги. [Ответственный редактор А. А. Холодович] Ленинград 1974, 8. l.

[2] Ю. Д. Апресян, Лексическая семантика. Синонимические средства языка. Москва 1974.

értelmezések logikai struktúrája nem volt eléggé „grammatikus", ha ez utóbbin épp a rendszerszerűséget értjük. Ebből a célból (részben MELCSUKkal és ZSOLKOVSZKIJjal együtt, illetőleg közös elméletükre támaszkodva), APRESZJÁN egy külön szemantikai metanyelvet hoz létre. Könyve még meg sem jelent, e szemantikai metanyelv, APRESZJÁN korábbi publikációi alapján, máris igen éles és elutasító bírálatban részesült.[3] Pedig világos, ezt valószínűleg épp a gyakorló lexikográfusok érzik a legjobban, milyen szükség van egy ilyen absztrakt, az egyes konkrét szótárak mögött álló elméletre és rendszerre, melyben néhány tucat tovább már nem magyarázott elemi szó (jelentés) és hasonló nagyságrendű logikai-jelentésbeli viszony segítségével írunk le minden egyes szótári egységet — és melyet valóban lehet szemantikai vagy lexikográfiai metanyelvnek nevezni. APRESZJÁNék ilyen elvek alapján közzétettek már számos (talán száznál több) próbaszócikket. Az olvasót, talán még a nyelvész-olvasót is, visszarettentheti e szócikkek absztraktsága, a mindig visszatérő kategóriák monotóniája; részben vagy talán ez váltotta ki az említett elutasító bírálatot is. Ugyanakkor világos, hogy az ilyen szótár elvileg-elméletileg igen hasznos; el lehet persze képzelni azt, hogy a tömeghasználatra szánt egy- vagy kétnyelvű szótárak erre a szikár elméletre épülve, de azt kissé emberire puhítva, tálalják. — Az APRESZJÁN-elmélet további ismertetése helyett két konkrét példát hozok fel.

Apreszján felújítja a szótári konverszivumok legalább fél évszázados elméletét és gyakorlatát (ha BALLY *Traité*-jétől számítjuk az eredetet; gyökerei az antikvitásra mennek vissza). BALLY példapárja: *avoir le droit — être légitime* 'A-nak joga van B-re/hez' vs. 'B jogos A számára'. További példák: *A győzött B-vel szemben — B vesztette A-val szemben; A eladta B-nek C-t — B megvette A-tól C-t — C A-tól B-hez ment át* stb. Világos, milyen szoros kapcsolat áll fenn e konverszivum-fogalom és a leningrádiak diatézis-fogalma között. Világos másrészt, milyen lényeges gyakorlati-szervező elv lehet a konverszivumok pontos nyilvántartása az egynyelvű szótár készítője számára.

Kétnyelvű szótár számára fontos viszont másik példánk, bár APRESZJÁN eredetileg azt is egynyelvű szempontból hozza fel: az or. *rubit'* vs. *kolot'* magyar megfeleltetése. (APRESZJÁN ezen igepárjához magyar szempontból legalább még a *rezat'*-ot oda lehet illeszteni.) E két (három) ige ugyanis a magyar szemantikai mező-rendszerben elég egyértelműen a 'vág' fogalmának felel meg: *rubit derevo* 'fát vág (az erdőben)' vs. *kolet drova* 'fát vág/hasogat (a pincében)'. APRESZJÁN könyvében most további pontosításokat kapunk arra vonatkozóan, hogy magán az orosz szemantikai rendszeren belül melyek a lényeges összetevői e két igének (vö. i. m. 63, 71). Ez persze csak két ige lenne: a Tankönyvkiadó 1976. évi tervébe iktatott egy APRESZJÁN—PÁLL ERNA készítette orosz—magyar igeszótárt, amelyben több ezer ige kap ilyen modern módszerű orosz és azzal konfrontált magyar jellemzést. Az eddigi, „hagyományos" egynyelvű (például orosz) szótárak értelmezései általában nem voltak elég részletesek és explicitek ahhoz, hogy épp az ilyen esetekben tájékoztatást nyújtsanak az idegen ajkúnak is; a durvább szemantikai különbségek meg általában nem jelentenek problémát a nyelvtanulónak. Reméljük, az APRESZJÁN—PÁLL vállalkozás nem csupán az új típusú szótárra fog példát nyújtani in abstracto, hanem annak összevető alkalmazására is.

[3] Н. З. Котелова, Искусственный семантический язык. — Вопросы языкознания 1974/5 48—63.

2. A továbbiakban arra szeretnék röviden kitérni, hogy mi a szerepe a moszkvai szemantikai elméletnek az idegen nyelv oktatásban.

A modern és legmodernebb irányzatok egyrészt mindig is közelebb voltak a nyelvoktatás gyakorlatához, mint a hagyományos nyelvészet, amennyiben egy-egy szinkrón nyelvállapot leírását is kitűzték elvi célul. (Oktatni általában egy-egy szinkrón rendszert szoktunk; nem tipikusnak mondható az az eset, amikor valakit így instruálunk: „ha románul akarsz beszélni, akkor a latin *kv* helyett mondják *p*-t stb.") Közismertek a transzformációk nyelvoktatási analogonjai, ha ugyan nemegyszer tévútra is vezették az alkalmazni kívánót. És így tovább. Ám a korábbi modern irányzatoknak mindemellett volt egy öreg hibája: éppen az, hogy a szemantika nem épült szervesen a grammatikába, sőt egyáltalán nem épült bele. Márpedig az idegen nyelvet tanuló nem egyszerűen formákat akar, transzformálni akar stb. — hanem bizonyos gondolataiból akar szöveget csinálni a tanulmányozott idegen nyelven; bizonyos, idegen nyelven észlelt szövegeket akar visszaalakítani „gondolattá" (ti. meg akarja érteni őket). Most MELCSUK néhány hónapja megjelent új könyvének[4] legelső lapjain ezt írja: „A nyelv alapvető funkciója bizonyos jelentéseket a nekik megfelelő szövegekké átalakítani és bizonyos szövegeket a nekik megfelelő jelentésekké" (9). Egész hatalmas monográfiáját e szöveg—értelem és értelem—szöveg automata leírásának szenteli; pontosabban ezen automata egyes részeinek (hasonló — 30 ívnyi — terjedelmű következő kötete nyomdában). Vagyis kezd megteremtődni az elvi alap ahhoz, hogy valóban a jelentést is tudjuk egzaktan kezelni; nem kétséges, hogy ez újabb lökést fog adni az idegen nyelv oktatásnak is.

Csak egyetlen konkrét példát erre. MELCSUK egyszerű, de zseniális ötlete a „szemantikai függvény" fogalma. Ezen elég kemény, matematikailag körülbástyázott, fogalom nyelvi-nyelvészeti értelme az, hogy van nem sok, mondjuk néhányszor tíz, olyan általános „valami", amit mindenféle szavak mellett ki kell tudnunk fejezni; az egyes szavak mellett (és, tegyük hozzá: az egyes konkrét nyelvekben) ezek a valamik váratlanul más és más módon fejeződnek ki. Például, ha valaminek a „végét, befejeztét" akarom mondani, akkor a *tűz kialszik* (*erlöschen, s'éteindre, cease burning*), a *háború befejeződik, véget ér* (*sich beenden, finir, drop/go down*), a *szél eláll, elül* (*sich austoben, s'abattre/retomber, end/come to an end*); az *emlékezik* vége az *elfelejt*, az *elalszik*-é a *felébred;* ha valaminek a „létrehozását, kauzálását" akarom kifejezni, akkor a *képet festik* (*malen, peindre, paint*), az *utat törik*, a *hangot kiadják*, a *rendet teremtik*, a *pánikot keltik;* ha valaminek a „kezdését" akarjuk kifejezni, akkor a *nehézség felmerül* (*sich erheben/auftauchen, se poser/se présenter, emerge/arise*), a *felkelés kirobban*, a *háború kitör*, a *szél kerekedik, feltámad*, a *barátság szövődik* stb. E három függvényen kívül nyelvenként és szavanként külön kell értelmezni még az olyan függvényeket, mint „nagy", „valaminek a közepe/magva" (pl. *erdő sűrűje, a kérdés veleje*) és így tovább. A lényeg számunkra az, hogy a fenti váratlan megfelelések (*eláll, szövődik, sűrűje* . . .) egyrészt nem egyszerűen idiómák, másrészt még a szófajtól is függetlenek: valóban olyan általános nyelvi függvények, amelyek értékeit adott szavak mellett nyelvenként tudni kell.

[4] И. А. Мельчук, *Опыт теории лингвистических моделей «смысл—текст»*. Семантика, синтаксис. Москва 1974.

BAKOS FERENC:

0. A dialektikának nem utolsósorban a marxista dialektikának sarkalatos tétele a tagadás tagadása. A tudományos kutatásnak is az egyik kötelessége, hogy a régebbi ismereteknek az újabb kutatási eredményekkel való szembesítése útján ezeket átformálja, magasabb fokra emelje. Ez az átértékelési folyamat meglehetősen jellemző a mai nyelvtudományra. KIEFER FERENC mai előadása jó példája annak, hogy a legújabb kutatási irányzatok és eredményeik kritikai bemutatása mekkora haszonnal jár, hogy ez a tudomány haladásának elengedhetetlen feltétele. A mai jelentéstani problematikának KIEFER azonban nem egyszerűen a kritikai ismertetője, hanem maga is aktív és alkotó művelője; fejtegetései tehát nagyon is megérdemlik, hogy komolyan gondolkozzunk rajtuk.

A hozzászólás korlátozott terjedelme miatt csupán két kérdéskört említek meg, ahol bizonyos pontokat a KIEFERtől vázoltakkal nem egészen egybevágóan látok.

1. Teljesen egyetértek az előadóval abban, hogy a nyelvtudomány és a logika „barátkozása" mindkettő számára csak megtermékenyítő lehet. Más országokkal szemben az ilyen természetű együttműködés nálunk sajnos csak most kezd kialakulni, de a gyümölcsöző együttműködés kialakításához elengedhetetlenül szükséges, hogy a közös kutatási területet pontosan körülhatároljuk, hogy a logika és a nyelvtudomány, ezen belül a szemantika, közös metszetét meghatározzuk. Bár történtek ilyen irányú kísérletek, tudomásom szerint ez sem nálunk, sem külföldön megnyugtató eredményre eddig még nem vezetett; további kutatás szükséges.

A logika és a szemantika tárgya természetesen nem azonos, ezért metodikájuk sem lehet m i n d e n b e n azonos, ugyanakkor Kiefer joggal utalt rá, hogy van mit tanulnunk egymástól. E téren én a mi számunkra a legtanulságosabbnak a logika szigorú módszerességét, egzaktságát, mélyebb metodikai értelmét, minden elvontsága mellett a valóság elemzésének a rejtett, immanens tulajdonságok feltárására való irányultságát látom, és hiba volna, ha jelentőségét pusztán és kizárólag technikai módszereiben (formalizálás, átírás, kvantifikálás stb.) látnánk. Erre annál is inkább fel kell hívni a figyelmet, mivel a modern logika csak szigorúan zárt rendszerekkel, definit osztályokkal dolgozik, és ha bizonyos esetekben kivételeket meg is enged, ezeknek feltételeit azonnal korlátozza is. Köztudomású, hogy a természetes, élő nyelv mindennek nem tud eleget tenni és különösen nem a valóságos Proteuszként viselkedő, örökösen változó, illékony jelentés.

Szeretném hangsúlyozni, hogy a közös metszet kijelölésének a bonyolultságáról beszélek, és nincs szándékomban tagadni azt, hogy ilyen metszet létezik. Ezt tagadni nehezen is lehetne, hiszen tudjuk azt, hogy a nyelv és a gondolkozás dialektikus egységet alkot. A logika mint tudomány azokat a törvényeket, gondolkozási műveleteket kutatja, amelyek révén a gondolkozás objektumairól helyes információkat kapunk (vö. G. HAVAS KATALIN: Formális logika. Bp. 1973, Kossuth 8), a nyelv gnoszeológiai aspektusát, a világ megismerésében játszott a k t í v szerepét pedig az eddiginél sokkal nyomatékosabban kell tekintetbe venni. Ez ismét jól mutatja, hogy milyen mély belső kapcsolatok vannak logika és nyelv között, de egyben mindkettő specifikumára is utal. A logikai pozitivizmus alaptévedése az, hogy a valóság, másrészt

a nyelv és a gondolkozás között izomorfizmust tételezett fel. Maga az elvont, általánosított nyelv sem azonos a valósággal, hanem annak a tükrözése; konkrét, működő változatai pedig a valóságnak mindig egyfajta tükrözései. Itt már erősen megnyilvánul a tükrözés emberi, szubjektív aspektusa, a valóság egyfajta nyelvi tagolása. Szubjektív aspektusa ellenére ez szigorúan logikai jellegű, ha úgy tetszik egy sajátos logikai rendszer szerinti formalizálás. A nyelvben csaknem mindig jelenlevő érzelmi-értékelő mozzanatok azonban már túllépnek a logikán. Előadónk is szólott erről. Mindehhez hozzájárul, hogy a nyelv az egész megismerési folyamat produktuma, benne az egyes szakaszok eredményei elkülönülten is kikristályosodtak és ez belső szerkezeti ellentmondásokhoz is vezethet. (A nyelv alapvető struktúrái és az univerzális logikai sémák között távolról sincs meg az az egy az egy arányban való megfelelés, amit a generatív elmélet egyik irányzata vél.) Ilyen módon a jelentés rendkívül bonyolult összetevők eredője lesz, ahol a referenciális érték — ez az, ami a logikát elsősorban érdekli — csak egy a sok közül.

A jelentés és a nyelv egész rendszere nem lehet ellentétes a logika törvényeivel, hiszen akkor azzal az idealista felfogással értenénk egyet, hogy a nyelv nem adekvát módon tükrözi a valóságot. E tétel helytelenségét ma már felesleges hosszasan cáfolgatni. A logika és a nyelv közös metszete tehát valahol ott van, ahol a logika átfogóbb, általánosabb törvényei a nyelv mint sui generis történeti—társadalmi alakulat saját minőségének megfelelő módosulásokat szenvednek, pontosabban a nyelv minőségének megfelelő módon nyilvánulnak meg. Ez a fajta logika (Kiefer „természetes logikának" mondja, nekem a „nyelv logikája" pontosabb terminusnak tűnik) nagy segítséget nyújthat abban, hogy a nyelvi forma sajátos „fordítási törvényeit" és ezáltal a nyelv működési szabályait megismerjük.

A fentiekből kitűnik, hogy minden belső rokonságuk ellenére hibás a fogalom és a szó azonosítása. Ugyanezt mondhatjuk az ítélet és a mondat viszonyáról is, még abban az esetben is, ha mondaton csak kijelentő mondatot értünk. Bár Kiefer a logikai „igazságérték" jelentéstani felhasználásában elvileg a kellő óvatossággal és körültekintéssel jár el, én némileg szkeptikusabb vagyok, az alkalmazás veszélyeit erősebbnek látom. Ha az igazságértékből indulunk ki, a logikai nézőpontot nagyon könnyű a nyelvi elé helyezni, különösen akkor, ha a mondatot a nagyobb összefüggésből kiszakítva, mint ítéletet önmagában szemléljük. Kiefer példái között szerepel ez a mondatpár: „Ausztriában németül beszélnek" és „Németül Ausztriában beszélnek". Az első igazsága kézenfekvő, logikailag a második hamisnak tűnhet, hiszen nemcsak Ausztriában, hanem Németországban, Svájc egy részében is németül beszélnek. Ugyanakkor azonban nyelvileg nem is nehéz olyan kontextust találni, ahol a pragmatikai szint alapján (pl. Hol beszélnek németül? Afrikában? Ausztriában? Kínában?) a „Németül Ausztriában beszélnek" nyelvileg helyes és logikailag is igaz. Előadónk meggyőzően mutatja be, hogy még változatlan szórend esetén is, de más aktuális tagolásban az „Anna szorgalmasan írja otthon a dolgozatát" mondat hány értéket, azaz hány jelentést vehet fel: a mondat logikai igazsága a nyelvi interpretáció függvénye.

2. Az idő rövidsége folytán csupán még egy kérdést kívánok érinteni. Csak felvetem a problémát, a mélyebb elemzésre most nincs alkalom. Kiefer Ferenc helyesen szögezte le, hogy a jelentéselmélet egy általános nyelvelmélet szerves részévé vált és ez a generatív nyelvelméletnek köszönhető.

Közbevetőleg hadd jegyezzem meg, hogy a kérdés nem új, hiszen PLATÓN és ARISZTOTELÉSZ óta a filozófia (nyelvfilozófia) a maga eszközeivel többszörösen is foglalkozott vele, de átvitele a nyelvi kutatás területére és a gócpontba állítása kétségtelenül újkeletű (a hagyományos „mondatjelentéstan" nem ezzel foglalkozott).

A mai kutatás fokozott figyelmet fordít szemantika és szintaxis belső összefüggésére és mondat-központú. Az evvel foglalkozó elméleti irodalomban ma már bevett terminus a „szemantikai szint". Vajjon csupán terminológiai aggály-e, ha ezt a fogalmazást nem tartom szerencsésnek. Az elemzés során használt szemantikai, szintaktikai, morfológiai, fonológiai szint műszók mintha kissé elhomályosítanák azt a különben felismert nyelvi tényt, hogy tulajdonképpen nincs szemantikai szint, mivel a nyelv minden szintjén megnyilvánul a jelentés. A jelentés sajátos módon, a mondatsémáknak és struktúráknak megfelelő módon jelentkezik a mondatban, de ugyanilyen speciális megnyilvánulásai mutatkoznak a morfológiában, a szókapcsolatokban, sőt az egyes szavakban is. Szem előtt kell tartani ezt akkor is, amikor lexikai szemantikáról és grammatikai szemantikáról beszélünk, hiszen még maga az egyes szó is valamely módon többnyire grammatikailag is megformált. Ilyen értelemben az ún. lexikai szemantikára is még sok megoldandó feladat (pl. a kompatibilitás teljes feltárása) vár.

A jelentés áthatja a nyelv egészét és a nyelv minden szintjén az annak megfelelő módon nyilvánul meg. Jelentés nélkül valóban nincs nyelv, a jelentés a nyelv legáltalánosabb funkcióinak a hordozója, ezért a nyelv funkcionális törvényeit is csak akkor fogjuk felismerni, ha a jelentést, pontosabban a jelentés szerkezetét a maga teljes összetettségében sikerül feltárni. KIEFER is említette, hogy a komponenciális elemzést a maga eredeti formájában ma már nem tartjuk járható útnak, de mégiscsak ezen az úton jutottunk arra az eredményre, hogy a nyelvi jelentésnek még a legegyszerűbb megnyilvánulása is összetett egész, szémáknak a kapcsolata. Amíg jelentésváltozás nem jön létre, a jelentést adó szémakomplexum állandó kapcsolat, de a nyelvi egységnek a mindenkori szövegösszefüggésből folyó konkrét jelentésfunkciójától függ, hogy az állandó szémakomplexum mely elemei kerülnek felszínre és melyek azok, amelyeket a szöveg kiszűr. A nyelvi pragmatikának éppen ezért óriási a jelentősége: lehetőséget nyújt egy dialektikusabb jelentésfelfogáshoz, a merev határok lebontásához, amelynek során a mélystruktúra és a felszíni struktúra mint az absztrakt, általános invariáns, illetve a konkrét, egyedi variáns oldódnak fel.

KELEMEN JÁNOS:

1. A nyelvtudomány jelenlegi fejlődési szakaszának talán legszembetűnőbb vonása, hogy a szemantika visszanyerte jogait. Szinte egyetemes egyetértés alakult ki abban, hogy a nyelvi kifejezésformák jelentésének elemzése a nyelvtudomány releváns kérdései közé tartozik. A generatív grammatikán belüli újabb keletű divergenciák is éppen arra vezethetők vissza, hogy a nyelvészek miképpen integrálják a szemantikát a grammatikai elméletbe. E divergenciák nagyjából a következő paraméterekkel jellemezhetők:

1. Vajjon a szemantika része-e a nyelvészeti leírásnak;
2. a szintaxis (a forma) független-e a jelentéstől;

3. a szemantika interpretatív jellegű-e;
4. a szintaktikai mély struktúra a mondat független szintje-e;
5. a szemantikai interpretáció kizárólag a mély struktúrán alapszik-e?

HOWARD MACLAY szerint az e kérdésekre adott válaszok tulajdonképpen a transzformációs grammatika egy-egy fejlődési szakaszát jelentik. Mint ismeretes, a bloomfieldi és harrisi hagyománynak megfelelően CHOMSKY kezdetben nemmel felelt az első kérdésre. KATZ és FODOR szemantikai modellje, majd CHOMSKY Aspects-e jelezte azt a fordulópontot, melynek nyomán elfogadottá vált, hogy a szemantika a nyelvészeti leírás része. CHOMSKY az Aspects-ben a fentebbi kérdések mindegyikére igennel válaszolt, s e válaszok képezik a generatív grammatika ún. standard elméletének a gerincét. A nyelvészek jelentékeny része ma már fenntartja az első kérdésre adott igent, de kételkedik abban, hogy a szintaxis független a jelentéstől, hogy a szemantika pusztán interpretatív komponense a grammatikának, hogy létezik egy független szintaktikai mély struktúra, s hogy kizárólag ez a mély struktúra határozza meg egy mondat szemantikai interpretációját.

Ma már CHOMSKY is kénytelen legalább egy ponton engedni, s elismeri, hogy a szemantikai interpretációba a felszíni struktúra is belejátszik (e tekintetben meggyőző erejűek a preszuppozíciókra, a referenciális funkcióra stb. vonatkozó logikai és grammatikai kutatások). A vázolt kereten belül az egyik legaktuálisabb kérdés az, hogy egy szintaktikai vagy egy szemantikai beágyazottságú grammatikai elmélet tűnike-e adekvátabbnak.

2. Mielőtt e kérdéshez további kommentárokat fűznék, érdemes megjegyezni, hogy a szemantika jelentőségének egyöntetű elismerése egy lényeges ponton nem követte a jelentés természetére vonatkozó filozófiai nézetek változását. Gondolok itt arra a paradigmára, melyet többek közt WITTGENSTEIN Philosophische Untersuchungen c. műve nyitott meg, s melyet egy marxista nyelvfilozófiának is szükséges tekintetbe vennie. Nem igen találkozunk azzal a kérdésfeltevéssel, hogy „a jelentés formális reprezentációjának milyen típusa lenne megfelelő", h a igaznak bizonyulnának WITTGENSTEINnek azok a nézetei, melyek értelmében a nyelv egésze nem alkot merev rendszert, s így nem bontható végső és elemi jelentésegységekre sem.

Ugyanakkor a generatív grammatikán belüli szemantikai modellek a a jelentés formális reprezentációját illetően is több tradícionális elemet tartalmaznak. Hiszen ha nem is azonosítják a jelentést egy csupán metafizikailag jellemezhető entitással, fix jelentés-struktúrát tartanak szem előtt, s a szemantikai komponenst olyan megvilágításba helyezik, mintha egy önmagába záródó s elméleti konstruktumokkal pontosan leírható Rendszer modellje lenne. A szemantikai kategóriákra bontás katzi módszerére, mely a komponenciális szemantikák egyik változata, mindez különösen illik.

3. Visszatérve a szintaktikai, illetve szemantikai beágyazottságú grammatikák kérdésére, megállapítható, hogy önmagában véve egyik alternatíva sem haladja meg a nyelvészet mondatra orientáltságát. Bár a preszuppozíciók, s néhány más probléma vizsgálata utal a mondaton túli relációk fontosságára is, a nyelvtudomány lényegében *még* nem lépte túl azt a határkőt, melyet a mondat jelent. Nem véletlen, hogy a mondaton túli egységek szerveződésé-

nek feltárására a legerősebb ösztönzések a nyelvészeten kívülről jönnek: a folklórból, a mitológiák kutatásából, az irodalomtudományból, a kulturális antropológiából, a pszichológiai terápiás eljárásokból, a szemiotikából stb.

Itt a következő, kissé talán élesen fogalmazott kérdés merül fel:

Vajon a mondaton túli egységek létrehozása, s általában a szövegprodukció egyáltalán nyelvi tevékenység-e?

Míg a mondatalkotás során kényszerítő erejű grammatikai szabályok működnek, addig a mindennapi vélekedés azt sugallja, hogy a szöveg létrehozása a beszélő szabad aktusa. Kérdésünk tehát úgy szól, hogy a szövegek létrehozásában működnek-e, érvényre jutnak-e kényszerítő és korlátozó erejű szabályok, s ha igen, ezek grammatikai természetűek-e, vagy inkább az extralingvisztikai képességek, az ideológiák, a stilisztika, a retorika, a költészet stb. területére tartoznak.

Másképpen fogalmazva: léteznek-e a mondaton túli, csak a nagyobb egységekre jellemző specifikus grammatikai relációk? Ha a szöveg nemcsak mondatok halmaza, hanem magasabbrendű egység sajátos koherenciával, akkor ennek vannak-e *grammatikai* kritériumai? Néhány egyszerű példa is mutatja, hogy bizonyos grammatikai szabályok betartása a szöveg koherenciájának szükséges, ha talán nem is elégséges feltétele (hogy nem elégséges feltétele, az azért van, mert minél inkább áttérünk magasabb egységekre, annál inkább kell számolnunk a beszédtevékenységet meghatározó pszichológiai, kognitív, szociológiai, ideológiai stb. mozzanatokkal, melyek jelenléte miatt a szöveg csak heterogén szempontok alapján közelíthető meg).

4. Könnyen felismerhető, hogy a következő mondatpárok közül egyesek folytonosak, mások nem:

1. *a*) *Ismerek egy illetőt. Az illető járt a Holdon.*
   b) *Ismerek egy illetőt. Egy illető járt a Holdon.*
2. *a*) *A hölgy kezében tartja a rózsát. A rózsának kellemes illata van.*
   b) *A hölgy kezében tartja a rózsát. A piros rózsának kellemes illata van.*
3. *a*) *Boldog az olyan ember, akinek tiszta a szíve. Tegnap találkoztam egy ilyennel.*
   b) *Boldog az olyan ember, akinek tiszta a szíve. Tegnap találkoztam vele.*

Az egyes példákban a második variáción belül megszűnt a mondatok közti folytonosság. Ez — anélkül, hogy mélyebb elemzésbe bocsátkoznánk — annak köszönhető, hogy megváltoztattuk bizonyos referáló kifejezések grammatikai jellemzőit, így megváltoztak az alkalmazásukkal kapcsolatos identitás-feltételek. Az 1. példa tanúsága szerint a referens azonossága megmarad, ha egy meghatározatlan leírást meghatározott leírás formájában ismételünk meg. Ha fordítva járunk el, vagy ha egyszerűen megismételjük a meghatározatlan referáló kifejezést, csak összefüggéstelen mondathalmazt kapunk.

A második esetben egy meghatározott leírást ismételtünk meg, de további specifikációt hajtottunk végre, s éppen ez szüntette meg a mondatok referenciális azonosságát, koherenciáját.

Amikor tehát a referenciális funkció betöltésére egy leírást alkalmazunk, akkor nemcsak a leírandó tárgy és a leíró kifejezés

viszonyára kell tekintettel lennünk, hanem a mondatok közötti viszonyokra is. Ezek szerint létezik egy szabályrendszer, mely mondatokon túli grammatikai relációkat határoz meg. Hasonló megállapítás vonható le a preszuppozíciók vizsgálatából.

5. Ha a szöveg koherenciáját bizonyos grammatikai relációk is jellemzik, akkor nyilván szükség van egy szöveggrammatikára. Itt újból választás elé kerülünk. Vajjon a szöveggrammatika „külön" grammatika-e, vagy az eddigi mondatközpontú grammatikák kiterjesztése?

Az eddigi kísérletek nagyrészt a mondatokon belüli grammatikai relációk, ezen belül is a szintaktikai kategóriák kiterjesztésében látták a megoldást. Egy ilyen felfogás szerint a szöveg tulajdonképpen egy szintaktikailag jellemezhető „hosszú" mondat, melynek a magmondatokat reprezentáló részmondatai pronominálisan és kötőszavak segítségével kapcsolódnak össze (KATZ—FODOR). Hasonló irányban mutatnak azok a szöveggrammatikai, illetve alkalmazási területüket tekintve „narratív grammatikai" modellek, melyeket az irodalomtudományban PROPP, LÉVI-STRAUSS stb. elméletei ihlettek (TODOROV, Grammaire de Décameron stb.). Az ilyen típusú elemzések a mondatból ismert funkciókat a szöveg bizonyos kritériumok alapján elkülönített egységeinek tulajdonítják, így tulajdonképpen a mondat analógiájára elkülönített struktúra rajzolódik ki.

6. Korábbi illusztratív példáink, s más evidenciák amellett szólnak, hogy a szöveg koherenciáját nem lehet a mondatból ismert szintaktikai struktúrák kiterjesztésével megragadni. A szöveg szintjén a szemantika elsődlegességéből kell kiindulni: a szöveggrammatika szemantikai beágyazottságú grammatika.

Ha a mondat esetében mégis amellett döntenénk, hogy a szintaxis a szemantika alapja, a szöveg esetében továbbra is fordított viszony állna fenn: a mondat grammatikájából elvont szemantikai komponens jelenne meg szervező elemként. Ekkor a szövegről is számot adó grammatika többlépcsős elméletté válna. Középpontja a mondat elmélete lenne, ez pedig rendelkezésre bocsátaná azt a szemantikát, mely egy újabb fokon a szövegek szerveződésének elveiről adna számot.

Ha viszont jogosnak bizonyulnak azok az újabb törekvések, melyek szerint a mondat esetében is a szemantika jelentheti a nyelvészeti leírás középpontját, akkor elképzelhető egy olyan grammatika, mely a szemantikát egységes alapként kezelve együttesen ad számot mind a mondat, mind a nagyobb nyelvi egységek grammatikai relációiról.

7. Ma már láthatók egy olyan szövegelmélet körvonalai, mely szemantikai modellre épül. Ennek minden bizonnyal igen fontos kategóriája a GREIMAS által bevezetett „szemantikai izotópia". Szemantikai izotópiát a különböző szemémák manifesztálódása hoz létre, amennyiben mindegyikük tartalmaz legalább egy olyan szémát, vagyis jelentésegységet, mely a többi szeméma un. nukleáris részében is előfordul. Ahhoz,hogy egy korpuszt szövegnek tekintsünk, legalább egy izotóp síkkal kell rendelkeznie. Ez a szövegek azonosításának igen hasznos formális kritériumát adja kezünkbe.

A baj csak az, hogy az izotópia fogalma komponenciális szemantikát előfeltételez. Márpedig minden komponenciális szemantika alapproblémája,

hogy elméletileg lehetetlen meghatározni azoknak az elemi szemantikai jegyeknek a listáját, melyekre a lehetséges jelentések lebonthatók. (Mint Wittgenstein megmutatta, nincs természetes határa annak, hogy egy jelentésegységet egyszerűbb elemekre bontsunk.)

Így csak az az út tűnik járhatónak, hogy az elemi jelentésegységekre bontás (a szémikus elemzés) eredményeit regulatív hipotézisként kezeljük, s ennyiben tegyük az izotópiák különféle típusait a szövegek azonosításának r e l a t í v kritériumává. Úgy kell tennünk tehát, mintha volna egy globális szemantikai rendszer, mely a legkülönbözőbb szövegek szémikus struktúrájának alapját képezi. Úgy azonban, hogy sohasem veszítjük szem elől: ilyen végső, mozdulatlan szemantikai rendszer nem létezik. Ha volna — mondja kis túlzással Umberto Eco, parafrazálva a híres görög bölcset —, nem lenne struktúrált, s ha struktúrált lenne, nem lehetne leírni.

Altrichter Ferenc:

1. Ma már vitathatatlan tény, hogy múlt század végén, illetve a—századforduló körül egy rendkívül jelentős változás történt a szemantikában. E változást röviden úgy jellemezhetném, hogy a szemantikai vizsgálódások fókuszába a mondat, illetve a m o n d a t j e l e n t é s e került. A változás jelentőségét csak úgy tudjuk felmérni és kellőképpen értékelni, ha összevetjük a szemantikai vizsgálódások korábbi állapotával, azzal a helyzettel, amelyben a szemantika elsősorban a szavak jelentésének a tudománya volt. Ebben a korábbi helyzetben a kutatóknak úgy tűnt, hogy a mondat, mivel, tagadhatatlan tény, szavakból épül fel, szemantikai nézőpontból nem jelent semmilyen új, minőségi vagy jellegbeli problémát. A mondat e hagyományos megközelítés számára, jóindulatú, káros következményektől mentes hipertrófiában szenvedő szónak tűnt. S ennek megfelelően, a mondat jelentése valami olyasminek látszott, ami ugyanazon a szinten vagy síkon van, mint a szó jelentése, s csak az összetettség vagy a bonyolultság fokában különbözik ez utóbbitól.

Gottlob Frege volt az, aki szakítani mert ezzel a hagyománnyal. Frege a nyelv logikai szerkezetének kutatása során jutott arra a következtetésre, hogy a hagyományos megközelítés olyannyira téves, hogy annak épp az ellenkezője igaz. Frege a szemantikai vizsgálódások kiindulópontjává a mondat, illetve a mondatjelentés elemzését tette. Emögött persze az az elméleti jellegű meggyőződése húzódott meg, hogy a nyelv szemantikai alapegysége nem a szó, hanem a mondat jelentése, s a szavak jelentése is csak annyiban vizsgálható, amennyiben a lehetséges mondatok összefüggésében, amelyek összetevőiként szerepelhetnek a kérdéses szavak., viszgáljuk őket. Frege megközelítése pillanatokon belül egészen látványos eredményekre vezetett. A mondatcentrikus szemantika alapján például kiderült, hogy olyan, mind a logikában, mind a nyelvészetben rendkívül fontos szerepet játszó különbség, mint a tulajdonnevek és köznevek különbsége, nem valamilyen *sui generis* szófaji különbséget takar, hanem a megfelelő szavak mondatokon belüli l o g i k a i f u n k c i ó i n a k különbségét. Mellesleg szólva, Frege maga is rendkívül sokat tett e funkcionális különbség tisztázása érdekében.

A Frege óta eltelt időben végzett logikai szemantikai vizsgálódások kiindulópontját és alapját szintén az a felismerés alkotja, hogy a mondat

jelentése a nyelv szemantikai alapegysége. Igen örvendetes tény, hogy ezalatt az idő alatt a konkrét nyelvészeti szemantikai vizsgálódásokat is megtermékenyítette ez a logika oldaláról jött felismerés, s a nyelvészeti szemantika is a szavak jelentése helyett a mondatok jelentését tette meg a kutatások elsődleges tárgyának. Erről győződhettünk meg az elhangzott főreferátum alapján is, hiszen például a preszuppozíciók kérdése szintén a mondatjelentés problémakörébe ágyazódik bele.

Persze, komoly nehézségekbe ütközünk, ha meg akarjuk mondani, hogy mi a mondat jelentése, legalább olyan komoly nehézségekbe, mint amilyeneknek a hagyományos szemantika ütközött, amikor meg akarta határozni a szó jelentését. De a mondat jelentésének meghatározása nem tűnik olyannyira reménytelen vállalkozásnak, mint a szó jelentésének a meghatározása. Mivel a főreferátum nem vállalkozhatott e feladat megoldására is, a továbbiakban, igen röviden, és ebből következően eléggé elnagyolt módon körvonalazni szeretnék egy megoldási javaslatot, amelynek bizonyos elemei a szakirodalomban általánosan elfogadottak, más, talán fontosabb elemei, egyáltalán nem elfogadottak.

2. Mindenekelőtt egy kritikai megjegyzést szeretnék tenni. Az utóbbi időben, főleg WITTGENSTEIN hatására, eléggé divatba jött azt mondani, hogy a jelentés a kifejezések használatával azonos. Evvel a megfogalmazással, sőt általában a jelentés úgynevezett használat-elméletével kapcsolatban a fő probléma az, hogy nem világos, mit is értsünk a „használat" szón. Sem WITTGENSTEIN, sem az elmélet későbbi képviselői nem tudják megmondani, hogy mely esetekben használunk és mely esetekben nem használunk egy kifejezést, azaz, nem világosak a használat fogalmának határai. A használat vagy a nemhasználat esetét alkotja-e például az, ha „a mellettem ülő kéksapkás férfi" kifejezést minden szándék és cél nélkül ötvenszer magam elé mormolom, vagy kimondom a rekedtségem vagy a hangszálaim, vagy akár az előttem levő mikrofon kiprbóbálásaként? De van a jelen témánk szempontjából fontosabbnak ígérkező ellenvetés is a használat-elmélettel szemben, nevezetesen az, hogy b e s z é l h e t ü n k - e e g y m o n d a t m i n t m o n d a t h a s z n á l a t á r ó l. Mert talán több-kevesebb leleményességgel meg tudjuk határozni, hogy miben áll egy szó használata, hogyan használunk, illetve hogyan kell használnunk bizonyos szavakat bizonyos mondatok összefüggésében, de kétséges, hogy van-e annyi leleményesség, amely kisegítene minket, ha ugyanezeket a kérdéseket a mondattal kapcsolatban vetjük fel. Mit jelentene például az „Esik az eső", vagy a „Ráléptem az új golyóstollamra" mondatok használatáról beszélni? Meg lehet-e adni azokat a körülményeket, amelyekben ténylegesen h a s z n á l j u k e mondatokat, s ha, mint WITTGENSTEIN jelzi, a használat szabályokhoz kapcsolódik, van-e értelme olyan szabályokról beszélni, amelyek megkötik, hogy mikor és hogyan mondjam ezeket a mondatokat? A tagadó válasz nyilvánvalónak tűnik, hiszen ezeket a mondatokat a beszéd értelmességére vonatkozó bizonyos, nagyon tág határokon belül akkor mondhatom, amikor kedvem tartja. Kérdezhetem, állíthatom, feltételezhetem, megtévesztés céljából mondhatom stb., hogy esik az eső, de értelmetlenség lenne azt gondolnunk, hogy az „Esik az eső" mondat jelentéséhez hozzátartozik, hogy én kérdezem, állítom, feltételezem stb. ezt. Furcsa módon WITTGENSTEIN mégis kiterjeszti a használat-elméletet a mondatok jelentésére is.

Mi hát a mondat jelentése, ha nem azonos a WITTGENSTEIN által feltételezett, de gyakorlatilag megfoghatatlannak talált használattal? Talán a válasz érdekében célszerű lesz bevezetni bizonyos megkülönböztetést. Különbséget kell tennünk ugyanis a mondat és a kijelentés között. A mondatot szintaktikai fogalomnak tekinthetjük, és azt mondhatjuk, hogy mondat az, ami a nyelv szintaktikai szabályai értelmében mondatnak bizonyul. A nyelv eme szabályai a „jólformáltságot" kötik ki a mondat kritériumául. A kijelentés fogalma szemantikai fogalom, azt a gondolatot jelenti — e szó fregei értelmében —, amelyet a kijelentő módban álló mondatok kifejeznek. A továbbiakban ezért az elterjedt „kijelentés" szó helyett a kevésbé elterjedt, de kevésbé félrevezető „gondolat" szót használom. Ha szemantikatörténeti analógiákat keresünk, akkor azt mondhatjuk, hogy a fregei gondolat fogalma a legközelebb PLATON és ARISZTOTELÉSZ logosz fogalmához, a sztoikus logika lekton fogalmához, vagy a középkori logika propositio fogalmához áll. Frege csupán csatlakozott ehhez a többezer éves hagyományhoz, amikor a mondat jelentését a mondat által kifejezett gondolattal azonosította. Talán érdemes megemlíteni: az, hogy FREGE csatlakozott e hagyományhoz, vagy jobban mondva, újra felfedezte azt, amit az előtte járó nemzedékek a többezer éves hagyományból már régen elfelejtettek, nem összeegyeztethetetlen azzal a korábbi megállapításunkkal, hogy mondat-centrikus szemantikája valóban gyökeres változást jelentett a szemantika történetében.

Elég könnyű kijelenteni, hogy a mondat jelentése nem más, mint az a gondolat, amelyet a mondat kifejez, sokkal nehezebb azonban megmondani, hogy mi is a gondolat. E nehézség megoldásában, sajnos, FREGE sem sokat segít. FREGE azonban észrevett valami egészen fontosat, valami egészen alapvetőt, amelyre legalábbis első megközelítésben lehet támaszkodni, nevezetesen azt, hogy a mondat jelentése, a gondolat valamilyen összefüggésben van az igazsággal, bár az összefüggés természetét megvilágítatlanul hagyta. Talán világosabbá válik, hogy mi a mondat jelentése, ha a gondolat és az igazság összefüggésére irányítjuk további vizsgálódásainkat.

Egészen nyilvánvalóan hamis lenne azt mondani, hogy a mondat jelentése megegyezik az igaz gondolattal, hiszen értjük azokat a mondatokat is, amelyek hamis gondolatot fejeznek ki. A mondat jelentését tehát nem köthetjük a gondolat igaz voltához. Persze, eléggé abszurd lenne, ha valaki, ezen felbuzdulva, a gondolat hamis voltához kapcsolná a mondat jelentését. Ezután próbálkozhatnánk azzal az ötlettel, hogy a mondat jelentése igaz-vagy-hamis, azaz, valamelyik igazságértékkel rendelkező gondolat. De, sajnos, nem sokra megyünk ezzel az ötlettel sem, mert vannak olyan teljesen „normális" kijelentő módban álló mondatok, amelyeket értünk, amelyeknek van jelentése, de az általuk kifejezett gondolatnak nem tulajdoníthatunk igazságértéket, azaz, a gondolat sem nem igaz, sem nem hamis. Ilyen mondat példája lenne az, amikor valakinek, akinek történetesen nincs gyereke, azt mondom, hogy „A kislányod megbukott matematikából". De mit jelent megérteni egy ilyen mondatot? E mondat megértése, sőt általában a mondat megértése magába foglalja, hogy tudjuk, milyen feltételek mellett lenne a mondattal kifejezett gondolat igaz, bár talán ténylegesen a gondolat hamis, vagy egyáltalán nem is tulajdonítható neki igazságérték. Ezeket a feltételeket a rövidség kedvéért igazságfeltételeknek nevezhetjük, és azt mondhatjuk, hogy ha vannak

igazságfeltételek, akkor a mondatnak van jelentése, és ha a mondatnak van jelentése, akkor vannak igazságfeltételei. Ez azonban még nem elegendő a mondat jelentésének meghatározásához, hiszen csak azt köti ki, hogy mikor fejez ki a mondat gondolatot, s nem mondja meg azt, hogy mi a gondolat. De ha ezen az úton továbblépünk, akkor, úgy vélem, hogy egy első megközelítésben helyes meghatározáshoz juthatunk. Azt mondhatjuk ugyanis, hogy a mondat jelentése, a gondolat nem más, mint szemantikai függvény, amely a mondathoz igazságfeltételeket rendel hozzá, és vice versa. A függvény konkrét formájának pontos meghatározása eléggé bonyolult feladat, mert a függvénynek értelmezhetőnek kell lennie olyan esetekre is, mint a tautológiák, sőt számot kell adnia arról a különbségről is, ami két, logikai formáját tekintve azonos tautológia között fennáll. Például, e függvény segítségével meg kell tudnunk mondani, hogy mi a szemantikai különbség „A tollam vagy piros, vagy nem piros" és „A rádió vagy szól, vagy nem szól" mondatok között.

3. A gondolat fínomszerkezetének, azaz, e függvény konkrét formájának megadására itt nem tehetünk kísérletet. A továbbiakban inkább azt a problémát elemeznénk, hogy a gondolat e fenti meghatározása egyáltalán alkalmazható-e arra a rendkívül sokféle mondatra, amelynek jelentését értjük. Mindenekelőtt, úgy tűnik, hogy a meghatározás alkalmazható az összes kijelentő módban álló deskriptív mondatra, függetlenül attól, hogy szinguláris-e a mondat, vagy pedig tartalmaz logikai kvantorokat is.

1. Első pillanatra viszont úgy tűnik, hogy a meghatározás nem alkalmazható a kérdő, felszólító, parancsoló, óhajtó mondatokra. Hiszen ezek esetében, úgy tűnik, nem beszélhetünk olyan feltételekről, amelyek mellett a gondolat igaz lenne. Nincs értelme azt firtatni, hogy mik a kérdés vagy a felszólítás igazságfeltételei, mert nincsenek igazságfeltételeik. Másrészt, azt is nehéz lenne tagadni, hogy értjük ezeket a mondatokat. Nem kell-e tehát már most feladnunk a mondatjelentés fenti definícióját, ha ezekre a mondatokra sem tűnik alkalmazhatónak? A helyzet azonban, szerencsére nem ennyire tragikus. Már a sztoikus logikában észrevették, hogy a lekton időnként erotematon vagy akár prosztaktikon formájában jelenik meg, azaz kérdésként vagy parancsként. Úgy tűnik, hogy a kérdések és a parancsok is kifejeznek gondolatot, csak az a nagy kérdés, hogyan. Ha például tudni akarom, hogy esik-e az eső, akkor a következő mondatok valamelyikével kérdezhetem meg: „Esik-e az eső?", „Azt kérdezem, hogy esik-e az eső", „Tudni szeretném, hogy esik-e az eső", „Esik az eső?". A legutóbbi mondatot nyilván csak a hangsúly különbözteti meg a kijelentő módban álló deskriptív „Esik az eső" mondattól. S ez a tény rögtön rávilágít arra, hogy a kérdések stb. két részből tevődnek össze, valami magszerű mondatféleségből, amit az egyszerűség kedvéért mondatgyöknek nevezhetünk, és egy operátorból, amely meghatározza, hogy a beszélő kérdezi-e, parancsolja-e, sőt állítja-e azt, amit a mondatgyök kifejez. A mondatgyök fejezi ki a gondolatot, a mód-operátor viszi át a mondatgyököt kérdő, parancsoló, sőt kijelentő mondatba, hiszen, bár a kijelentő módban álló mondatok felszíni szerkezete nem úgy mutatja a kijelentő módot, ahogy a kérdő mondatoké a kérdő módot, de ezek esetében sem arról van szó csupán, hogy pusztán csak „kieregetjük" magunkból őket, hanem állítjuk, mondjuk őket, bár külön nem jelezzük (illetve „zéró" formával jelezzük), hogy állítjuk őket.

A mondatgyök a felszíni szerkezetben „. . . . , hogy esik az eső" típusú mellékmondatok formájában jelentkezhet, bizonyos nyelvekben pedig jól megfelel az accusativus cum infinitivo szerkezeteknek. Történeti érdekesség, hogy a középkori, elsősorban a nominalista logikában a propositiones példáiként főleg a Socratem currere típusú szerkezeteket vizsgálták.

Összefoglalva, mindenekelőtt azt mondhatjuk, hogy mindaz, amit fentebb a mondat jelentéséről mondtunk valójában a mondatgyök jelentésére vonatkozik, s e finomítás alapján kijelenthetjük, hogy a gondolat olyan függvény, amely a mondatgyökhöz rendel igazságfeltételeket. A kijelentő, kérdő stb. mód pedig operátor, amely a mondatgyökre hat. Hasonló megfontolások megmutatnák, hogy a performatív mondatok esetében is mondatgyökről és bizonyos fajta operátorról van szó, amelyet AUSTIN terminológiájára támaszkodva illokuciós operátornak nevezhetünk. Ennek fényében nagyon úgy tűnik, hogy a mód-operátorok az illokuciós operátorok részosztályát alkotják.

2. Egy kicsit részletesebben kell még szólnunk az idők problémájáról is, hiszen a mondatokat különféle időkbe tesszük, s úgy tűnhet, hogy a mondat jelentéséről adott kiinduló definiciónk csorbát szenved legalábbis a jövő idejű mondatok esetében. Arisztotelész a De Interpretatione-ban elemzi a jövő idő problémáját; a múlttal és a jelennel kapcsolatban azonban nem lát sajátos problémát. ARISZTOTELÉSZ elemzése és az egész ún. futurum contingens kérdése vezetett el az időt tartalmazó mondatok logikájának és szemantikájának modern problémaköréhez.

Az idők kérdése a logikai és szemantikai problémák egész szövevényét veti fel, amelyekre itt csak jelzésszerűen utalhatunk. Először is, különböztessük meg az időt tartalmazó mondatokat az időtlenektől. A „Most esik az eső", „Holnap is esni fog" stb. időt tartalmazó mondat, szemben a „Jupiter nagyobb, mint a Föld" vagy „Minden ember halandó" mondatokkal, amelyek időtlenek. Ezután különböztessük meg a mondatok kimondásának vagy állításának idejét a mondatban szereplő időtől. Ez is eléggé nyilvánvaló különbség, hiszen ha ma azt mondom, hogy egy héttel ezelőtt esett az eső, akkor az eső és a kimondás között pont egy hét telt el — ami elég nagy idő már ahhoz, hogy érdemes legyen általában is megvonni ezt a különbséget.

Két kérdésre kellene most már válaszolnunk: egyrészt, mi a különbség az időt tartalmazó és az időtlen mondatok között, és másrészt mi a szemantikai különbség a múlt, a jelen és a jövő idő között. Ami az első kérdést illeti, a logika és a szemantika történetében három válasszal találkozhatunk. Az első válasz az időt tartalmazó mondatokat az időtlen mondatokra vezeti vissza olyanformán, hogy a mondatban szereplő időt a logikai állítmány részének fogja fel, s így a predikátumok különbségében, nem pedig a predikáció különbségében látja az eltérést. A második, főleg nominalista ihletettségű válasz szerint az a személy, aki két különböző alkalommal mond ki időt tartalmazó mondatot, más és más gondolatot fejez ki. A harmadik válasz szemantikailag nem tekinti teljesnek az időt tartalmazó mondatokat, amelyek csak akkor válnak teljessé, azaz egy gondolat kifejezésévé, ha pótlólagos információként a kimondás idejét is hozzávesszük. Azt hiszem, mindhárom elképzelés téves, mégpedig azért téves, mert nem veszi figyelembe azt a tényt, hogy a mondatban szereplő időket ekvivalens módon pótolhatjuk időt kifejező szinkategorematikus szavakkal, például a magyarban a „majd" szó ekvivalensen el tudja látni a jövő idő szerepét. Nos, mivel a szinkategorematikus szavak logikai

funkciókat töltenek be a mondaton belül, plauzibilisnek látszik azt mondani, hogy az időt tartalmazó mondatok abban különböznek az időtlenektől, hogy bizonyos pótlólagos operátorokat tartalmaznak.

Térjünk rá most a második kérdésre: szemantikai szempontból milyen különbséget takar tehát a jelen, a múlt és a jövő idő különbsége? Jelent-e valamilyen sajátos különbséget a kifejezett gondolat szempontjából, ha azt mondom, „Esett az eső", „Esik az eső", „Esni fog az eső"? Ha igaz az a fentebbi megállapításunk, hogy az idő valamilyen sajátos operátor, akkor úgy fogalmazhatnék, hogy tempora variata sunt, non propositiones. Ez a megfogalmazás azonban — és ez rendkívül fontos — csak szemantikai szempontból, a kifejezett gondolat, illetve az igazságfeltételek szempontjából helytálló. De ismeretelméleti szempontból, azaz az igazság megállapításának szempontjából már nem érvényes. Ez a megfogalmazás más oldalról ugyan, de ugyanazt mondja ki, mint az, hogy a grammatikai idő a mondatgyökre alkalmazott operátor, amely a mondatgyököt átviszi jelen idejű, múlt idejű vagy jövő idejű mondatba — ami egyben azt is mutatja, hogy a mondatgyököt időtlen értelemben kell felfognunk.

3. Természetesen nagyon sokféle más mondatot is meg kellene még vizsgálnunk, hogy nyugodt lélekkel merjük állítani, hogy a mondat jelentésének fent megkísérelt definíciója helytálló és alkalmazható. Hiszen sajátos szemantikai problémákat vetnek fel az úgynevezett tényellentétes mondatok is (például „Ha a liszt lőpor lenne, akkor a liszt felrobbanhatna" vagy „Ha a lőpor liszt lenne, akkor a lőporból sütni lehetne" (stb.), vagy a modális mondatok például („9 szükségképpen nagyobb mint 7" stb.), a propozícionális attitűdök (például „Péter tudja, hogy a kocsi elromlott"), vagy akár az inkonzisztens preszuppozíciókkal rendelkező, illetve a perszuppozícióikkal inkonzisztens mondatok is (például „Harold Wilson nem olyan nagy politikus, mint Anglia jelenlegi kormányfője" stb.). Ezek bemutatására itt már nincs idő, de talán annyit érdemes megjegyezni, hogy a felmerülő problémák elemzésében a mondatgyök fogalma sokat segít a gondon, bár nem teljesen úgy, ahogy Huxley szómája. Úgy tűnik ugyanis, hogy közelebb kerülünk e kérdések megoldásához, ha a mondatgyöknek, illetve a gondolatnak az ún. lehetséges-világok szemantikája alapján adunk értelmezést. A mondatgyök hipotézise azonban, mind a fenti, mind az esetleges lehetséges-világ szemantikai értelmezésben a nyelv logikai-szemantikai struktúrájára vonatkozó eléggé termékeny hipotézisnek bizonyulhat.

4. Befejezésül néhány szót szeretnék szólni a fent vázolt elképzelés jellegéről. A mondat jelentésének a korábbiakban megkísérelt definíciójában nem támaszkodtunk egyetlen természetes nyelv sajátosságaira sem. És nem véletlen, mert a gondolat nem függ attól, hogy milyen nyelven fejezzük ki, bár valamilyen nyelven ki kell fejeződnie. A gondolattal, a mondat jelentésével ebből a szempontból ugyanaz a helyzet, mint az igazsággal vagy a következtetéssel. Ugyanúgy, ahogy egy hamis tétel nem válik igazzá akkor, ha németből lefordítjuk oroszra vagy angolra, és ugyanúgy, ahogy a vaskos álkövetkeztetések sem válnak bizonyító erejű argumentumokká, ha magyarból lefordítjuk őket ékesszóló franciára, a gondolat is invariáns az ilyen átalakításokkal szemben, bár mint közismert, komoly gyakorlati nehézséget jelenthet a pontos fordítás elvégzése. Azt mondanám tehát, hogy a mondat je-

lentése univerzális szemantikai kategória. A gondolat univerzális szemantikai kategória, és nem az egyes nyelvek sajátos szemantikájának kategóriája. Csak ez a tény teszi érthetővé és magyarázhatóvá, hogy nemcsak az önmagam által produkált mondatokat értem, hanem képes vagyok megérteni mások mondatait is, sőt kellő gyakorlás után elvben képes vagyok megérteni bármilyen más nyelven beszélő vagy író ember mondatait is. A gondolat tehát, bár mindig valamilyen konkrét nyelvi formát ölt, nem tartozik sem ehhez, sem ahhoz a sajátos nyelvhez, hanem általában a nyelvhez tartozik, azaz interszubjektív, társadalmi képződmény, s kialakulása egybeesik magának a nyelvnek a kialakulásával.

SZÉPE GYÖRGY

Az alkalmazott nyelvészet néhány kérdése

A nyelvészet a nyelvvel kapcsolatos tevékenységek és reflexiók összessége. Magába foglalja a nyelvről való folklorisztikus (hiedelemszerű) ismeretektől elkezdve a hobby-nyelvészkedést, a különféle társas csoportok azonosságának szimbolizálását, illetőleg ennek felhasználását különféle célokra; a nyelvvel foglalkozók, pl. írók, nyomdászok, pedagógusok, tolmácsok mesterségbeli (mondhatnánk nyelvi-technológiai) tapasztalatait; az egyes szakmák sajátos kommunikációs problémáinak bizonyos vetületét; s végül az intézményes formájú nyelvészetet: a nyelvtudományt.

A nyelv, a beszéd, a kommunikáció, a szimbolizálás tanulmányozása azonban nem monopóliuma a nyelvtudománynak. Különféle okokból ilyen jellegű kérdésekkel foglalkozik a filozófia is évezredes hagyományában, azután a pszichológia, számos interdiszciplína, valamint olyan, újabban önállósuló tudományszakok mint az általános jeltudomány vagy szemiotika, illetőleg a kommunikációkutatás. Az a hétköznapi fordulattá vált formula, hogy a tudományokat tárgyuk szerint lehet meghatározni, nem elegendő támpont a nyelvészet tudományrendszertani besorolásához. Legföljebb azzal a módosítással kerülhet a nyelvészet meghatározásának, elhatárolásának középpontjába „tárgya", ha a feladatot úgy szemléljük: az intézményes nyelvészet, a nyelvtudomány vezérli, koordinálja és ha van mihez, akkor integrálja a nyelvvel stb. kapcsolatos ismereteket (bárhol is keletkeztek) és gyakorlati tapasztalatokat. Ebben benne rejlik az is, hogy egyáltalában nem triviális feladat ezt egy adott kor igényei szerint elvégezni: saját elméleti keret, különféle módszertanoknak egész ütege és — a szükségleteknek megfelelően — saját különálló szervezeti forma is kell hozzá.

A kérdésre azonban jóval bonyolultabb válasz is adható. Valójában alighanem elengedhetetlen a tudományrendszerezéssel kapcsolatos elemi kérdéseknek a megválaszolásához is bizonyos tudománytörténeti és tudományelméleti megalapozás. Sajnos, a nyelvészet területén nem nagyon áll rendelkezésre sem átfogó tudománytörténet, sem a kor színvonalán álló átfogó tudományelmélet. (Igaz, hogy a legutolsó 15 évben a nyelvészet történetének renaissance-a van kibontakozóban, s ez főként — de nem kizárólag — annak köszönhető, hogy a nyelvészet centrális területén: a grammatika elméletében fordulat történt; a nyelvtudomány egészének elméleti kerete azonban csak nagyon lassan bontakozik ki.) Ennek az előadásnak nem is feladata ezeknek a kérdéseknek a tárgyalása. Mindössze a jelenlegi helyzet jellemzésének érdekében próbáltam a témát szituálni.

1. A nyelvészet társadalmi funkciója

A széles értelemben vett nyelvészet nyilvánvalóan a mindennapi élet szférájának egyik része. A nyelv az ember definíciós jegye: szembeállítja mindennel, ami nem emberi. Ez azonban még nem elég ahhoz, hogy foglalkozzanak is vele. Ahogy mondani szoktuk: egy elzárt völgykatlanban fekvő és meglehetősen homogén kicsiny faluban aligha merül fel a nyelv mint külön probléma, hiszen mindenki ugyanazt a közös eszközt használja egyéni gondolatainak kifejezésére. Ez a kísérleti szituáció azonban történetileg érdektelen: amióta nyelvről tudunk, azóta az mindig egy adott konkrét „nyelv" volt explicit módon vagy implicit módon szembeállítva más nyelvekkel, nyelvjárásokkal vagy nyelvi változatokkal. (De még egy nyelven belül is maradva, maga a nyelv hordozza az önmagáról való beszélés lehetőségét: valamenynyi konkurrens kifejezési forma közül a nyelv az egyetlen, amelyen lehet beszélni a beszédről; más szóval: egyedül a nyelv tartalmazza önmaga metanyelvét.)

A széles értelemben vett nyelvészetnek különféle társadalmi funkciói alakultak ki még az intézményes nyelvészetnek, a nyelvtudománynak a létrejötte előtt. Tolmácsolni kellett, feljegyezni a feljegyzendő dolgokat (pl. adóval, joggal, intézményekkel, általában ismeretekkel kapcsolatban mint pl. a juhok száma, a birtoktestek elhelyezkedése, a csillagok állása); ehhez írás vagy más följegyző eszközök kellettek; a legkisebb közösségen belül is kialakulhatott bizonyos belső társadalmi szimbolizálás a nyelv segítségével: társadalmi kapcsolatokat szabályozott a nyelv; szakrális funkciója volt: a nyelv szülte a mitológiát és a vallások formáját is bizonyos mértékig; normákat rögzített és tartott fenn; stb. Mindezek összességükben azonban nem tudományos funkciók voltak, még akkor sem, ha a ma meglevő tudományok keletkezése és fennmaradása (akárcsak az emberi történet jó részének fennmaradása) lehetetlen lett volna nyelvi mozzanatok nélkül. — Mindezek a tudomány előtti tapasztalatok azonban valamilyen formában továbbélnek.

S fennmaradt mind a mai napig az a feladat is, hogy bizonyos műveltségi szint feletti társadalmak tanítják gyermekeiket az államnyelv (vagy közlekedési nyelv) meghatározott formáira, illetőleg az ő szempontjukból fontos egyéb nyelvekre.

Még azelőttről, talán az ember keletkezésével egyidőből pedig fennmaradt a költészet, amely formájában nyelv, s melynek megalkotása szintén az ember kizárólagos képessége.

Az intézményes nyelvészet, a nyelvtudomány ugyanúgy két funkciót — két, egymásra tekintettel levő funkciót lát el —, mint bármely más tudomány: a világ megismerésének és a világ átalakításának funkcióját. Ezt az elméleti és gyakorlati funkciót a nyelvészet nem önmagában, hanem a többi tudománnyal együtt, velük közös társadalmi kontextusban látja el.

Itt most nem kívánok külön — deklaratív módon — foglalkozni az elmélet és gyakorlat kölcsönhatásával, mivel voltaképpen egész gondolatsorom ennek szemléltetése. Szeretném azonban megjegyezni, hogy a kérdés tudományelméleti szempontból általában a matematika, illetőleg a fizika és a többi természettudományok szempontjainak figyelembevételével kerül tárgyalásra. A társadalomtudományok szempontjai, illetőleg az olyan jobbára de nem kizárólagosan társadalomtudományi jellegű diszciplína, mint a nyelvészet szempontjai viszont meglehetősen figyelmen kívül maradnak.

A társadalomtudományok elmélete sokkal szorosabb kapcsolatban áll magával a társadalmi gyakorlattal, mint a természettudományok elmélete. Ezért megismerő-elméleti funkció mellett ebben az esetben közvetlen gyakorlati funkcióról van szó.

A tudományelméletre épülő tudományszervezés és tudománynyilvántartás megkülönbözteti a kutatásoknak három szintjét: az elméleti, az alkalmazott és a fejlesztési kutatások szintjét. A nyelvtudományon belül az elméleti és az alkalmazott kutatások szintjét sikerül megkülönböztetni; a fejlesztési kutatások itt — legalább is a magyarországi tapasztalatokat figyelembe véve — nem választhatók külön az alkalmazott kutatásoktól. Hasonlóképpen nincs szükség külön technológiai kutatások szintjének felvételére, mint a műszaki tudományok esetében. A két szint (alap- és alkalmazott) értelmezése azonban még nem alakult ki; nincsenek a nyelvészeten belül egyértelműen elfogadott kritériumok a nagyszámú (és valójában érdekes) határeset hovatartozásának eldöntésére.

Nyilvánvaló, hogy elégtelen volna egy ilyen szervezési és nyilvántartási szempont az alkalmazott nyelvészetnek vagy bármely társadalmi szférában levő alkalmazott tudományszaknak a meghatározásához.

Valamivel közelebb jutunk az alkalmazott nyelvészet mibenlétéhez, ha megnézzük, hogy milyen alapon sorolják a saját tevékenységüket ide egyes országok kutatói, alkalmazott nyelvészei.

Francia nyelvterületen és a Benelux országokban a tudomány és felsőoktatás szervezetébe behatolt a tudományszervezés alkalmazott szintje mint többé-kevésbé általános terminus. Eszerint az alkalmazott nyelvészet olyan szintű (praxishoz közeli) diszciplína, mint az alkalmazott természettudományok: azok, amelyeket mi műszaki tudományoknak nevezünk; ideveszik az idegen nyelvek tanulását, a kétnyelvűség-vizsgálatát, valamint a számológépek felhasználását a nyelvészeti kutatásban és a dokumentalisztikában. — Angol nyelvterületen ma is elsősorban az idegen nyelvek (elsősorban az angol külföldiek számára való) tanításához szükséges speciális nyelvészetet nevezik alkalmazott nyelvészetnek. Ennek az eredete mintegy 30 évre megy vissza; a II. világháború alatt egy igen nagy idegennyelv-tanítási programhoz a nyelvészek segítségét vették igénybe; ezek pedig gyorsan rájöttek arra, hogy az akkor uralkodó statikus deszkriptív nyelvészet nem alkalmas erre a feladatra — bizonyos különleges szempontok figyelembevétele nélkül. Azóta él az alkalmazott nyelvészetnek az az értelmezése, hogy ez elsősorban megfelelő idegennyelvi tananyagok készítéséből áll. Ez a felfogás lassan kiszélesedett és magába foglalta az összevető nyelvészetet, a különféle nyelvek és kultúrák érintkezéséből adódó kérdések vizsgálatát, valamint egyéb olyan problémákat, amelyek elengedhetetlenek a jó tananyagok készítéséhez, így például a szógyakorisági vizsgálatokat. — Német nyelvterületen az idegennyelv-oktatással összefüggő és nem szorosan vett pedagógiai feladatok megoldását tartják szorosan véve alkalmazott nyelvészetnek, de tágabb értelemben a nyelvészetnek szinte minden ágával érintkezőnek tartják ezt a területet (kiadványaik elemzése alapján).

Hozzánk a szovjet gyakorlat állt a legközelebb. Nemcsak azért, mert az ötvenes évek végén az ő példájukon indultunk el jónéhányan Magyarországon, hanem azért, mert szemmel láthatóan ők gondolták végig legalaposabban az alkalmazott nyelvészet mibenlétét. Ők idetartozónak vélik az idegennyelvek tanítása diszciplínájának tudományos szintjét, az információs rendszerek

kialakításának nyelvi feladatkörét, az írásrendszerek megalkotását, a helyesírást, a terminológiát, az átírást (transzkripciót), a földrajzi nevek szabályozását, az interpunkciót, a nyomdai szerkesztés nyelvi vonatkozásait, és a hatékony kommunikáció feltételeinek kutatását. Ez az első pillanatban heterogén tevékenység a húszas években alakul ki: a fiatal szovjet állam szükségleteinek kielégítésére. Nem túlzunk, ha a szocialista forradalom kulturális részén belül helyezzük el. A világ megváltoztatásának, átalakításának funkciója alighanem kivételes lehetőséget kapott ebben a társadalmi forradalmi kontextusban. (Hadd jegyezzem meg, hogy ez az egyik oka annak, hogy az alkalmazott nyelvészet a Szovjetunión kívül is elkötelezett társadalmi és tudományos tevékenység az esetek nagy többségében. Természetesen ez társadalmilag és politikailag is érzékenyebbé teszi a nyelvészet néhány ágától eltérően.)

A szovjet példa nyomán az alkalmazott nyelvészet nem feltétlenül elkülönülő szervezeti forma, hanem elsősorban híd-funkció egyrészt az elméleti nyelvészet (és általában a tudományok), másrészt a társadalmi gyakorlat között a társadalom nyelvvel kapcsolatos problémáinak megoldására. Csak akkor és annyiban van szükség külön szervezetre, ha a meglevő szervezeti keretekben a felmerülő feladatokat nem lehet ellátni.

Tudományelméleti szempontból KURATOWSKI lengyel matematikus nevezetes mondását használhatjuk fel: nincs alkalmazott matematika, csak matematika van és annak alkalmazásai.

A társadalmi gyakorlat szempontjából viszont COURANTnak egy másik matematikusnak a nézete idézhető fel (még akkor is, ha túlzását nem vállaljuk): az elméleti matematika az alkalmazott matematikának kicsiny és viszonylag kevésbé fontos része. (Márcsak azért sem vállaljuk ezt teljes egészében a nyelvésztre, mert COURANT ezt az ötvenes években mondta, s azóta bizony a matematikának — ahogy halljuk — olyan részei is hasznossá váltak, amelyek évtizedek, évszázadok, sőt évezredek óta szunnyadtak.)

Az alkalmazott nyelvészet tehát — felfogásunk szerint — a nyelvészet egészének társadalmi-gyakorlati oldala. Körülbelül ez a felfogás került előtérbe az utóbbi négy-öt évben az alkalmazott nyelvészet nemzetközi fórumain is, Magyarországon pedig lassanként már hét—nyolc év óta.

2. Az alkalmazott nyelvészet körébe sorolható diszciplínák és tevékenységi körök

A fentiekből következik, hogy több olyan — Magyarországon is művelt — diszciplína is alkalmazott nyelvészeti jellegűnek tekinthető, amely ezt a besorolást önmaguk számára nem tartja nyilván. Ilyen elsősorban a nyelvművelés, más néven anyanyelvi művelődés elnevezésű komplex tudományos és kulturális tevékenység. Ennek egyik — speciális okokból elkülönült része — a helyesírás szabályozása. További ilyen terület a lexikográfia: az egynyelvű és kétnyelvű szótárak készítése. A nyelvművelésen belül hadd emeljük ki az önállósuló beszédművelést, valamint a szaknyelvek művelését.

Idetartozik továbbá a logopédia, a gyógypedagógiai egyik önálló része, amelyik a kommunikációs defektusokkal foglalkozik.

Több újabb határdiszciplína is figyelembe veendő: a szociolingvisztika (amelyre még visszatérek), a pszicholingvisztika, a kontrasztív nyelvészet, a kvantitatív nyelvészet, valamint a számítógépes nyelvészet (még folytathat-

nánk a sort). Ezeknek vagy állandóan előtérben álló szempontjuk az alkalmazás, vagy pedig szinte elválaszthatatlan komponensük a felhasználás szempontja (ilyen a kontrasztív nyelvészet és a számítógépes nyelvészet). Természetesen önmagukban nem tartoznak a nyelvészet „alkalmazott szintjébe"; gyakorlatilag azonban nemzetközi méretekben inkább az alkalmazott nyelvészettel társulnak, mint az elméleti nyelvészettel: s természetesen társulhatnak a másik partner-diszciplínával is: a szociológiával, a pszichológiával, a számítógép-tudománnyal (amely önmagában is komplex jellegű: az alkalmazott matematika és a műszaki tudományok több tagjának közös felhasználásából nőtt ki). A kontrasztív nyelvészet kapcsolódhat a nyelvtipológiához is, amely bizonyos szempontból nyelvészeti megalapozásának tekinthető. A kvantitatív nyelvészet pedig érdekes módon részben a kvantitatív pszichológiához kapcsolódik, részben pedig különféle szöveggel kapcsolatos — jobbára tudományos igényű — megközelítések együttesében vesz részt: olyan problémákban, mint a távközlés, a rejtjelfejtés, alakfelismerés, gyorsíráskutatás stb.

Ez a meglehetősen tarka sor még szaporítható volna, ha külön-külön megemlíthetnénk mindazt a sokféle együttműködési lehetőséget, komplex témát, egyedi kutatást, amelyet alkalmazott nyelvészet címen az utóbbi öt évben a világon publikáltak.

Nyilvánvaló, hogy ennyiféle elemet valamilyen formában csoportosítani kell (akárcsak a nyilvántartás céljából is). Többféle csoportosítás is született. A legelső (és legáltalánosabb), amely pusztán egymás mellé helyezi a részdiszciplinákat, amelyek a tudományok differenciálódása (és másodlagos integrálódása) útján létrejöttek a nyelvészet alkalmazásával kapcsolatban. Ezek a nem nagyon elvszerű felsorolások azért terjedtek el, mert a nemzetközi kongresszusokat ezek szerint hirdetik meg, osztják szekciókba. Bizonyos elvszerűséget próbáltak belevinni a diszciplínák elrendezésébe azok, akik egy-egy lényeges distinkciót javasoltak. Így pl. az egy nyelvvel/több nyelvvel foglalkozó alkalmazások megkülönböztetését (unilingvális: plurilingvális alkalmazott nyelvészet, beleértve az interlingvisztikát); ez nem is jelentéktelen szempont. Van olyan szokás is, amely az egyes nyelvészeti ágak szerint emleget alkalmazott fonetikát, szemantikát stb. Egy másik hasonló elképzelés megkülönbözteti a humán és a gépi alkalmazott nyelvészetet; ez a pusztán technikai jellegűnek minősíthető distinkció is érvényes korlátozottan, habár a gépi témák is általában humán célúak, csakhogy másféle munkaszervezeti és technikai feltételek közepette dolgoznak rajtuk.

Néhány évvel ezelőtt nekem volt az a javaslatom, hogy a gyakorlat szférái szerint lehetne az alkalmazott nyelvészetet felosztani. Kb. így, hogy oktatási alkalmazott nyelvészet, kulturális, egészségügyi, távközlési stb. Ma már nem tartom ezt a felosztást nagyon hasznosnak. Bár természetesen nem teljesen felesleges időről-időre ilyen jellegű áttekintést is elvégezni.

Egy másik kollega aszerint osztotta fel a nyelvészet felhasználási területeit (az alkalmazott nyelvészet kifejezést ő nem szerette), hogy milyen másik tudományhoz kapcsolódik. Így például a filmszinkronizálásban felhasznált nyelvészetetet ő a nyelvtudomány és a filmtudomány kölcsönhatásának tekintette; ez a hiper-szcientista álláspont azonban nem bizonyult nagyon termékenynek, nem is követte senki sem.

Történt kísérlet a kétféle szempont összeegyeztetésére is.

Több konceptuális kísérlet is történt, azonban meglehetősen alkalomszerűen. Fölmerült például az, hogy a nyelvészet részei szerint, azután a tár-

sadalomban élő ember szükségletei szerint, vagy a kommunikációs folyamat részei szerint csoportosítsuk ezeket a diszciplínákat. Valamennyi javaslat tartalmazott hasznos szempontokat.

Az alkalmazott nyelvészetnek az előzőekben körvonalazott híd jellegű felfogásával kapcsolatban azonban némileg világosabb lett maga a csoportosítás problémája is. Hát van a hidaknak saját csoportosítása? — kérdezhetnénk a metafora segítségével. Nyilván nincs. A hidak elhelyezésének a hidaktól független okaik vannak; ettől függetlenül a hidakat is célszerű tipizálni különféle célokból (pl. nyilvántartás céljából).

Nyilvánvaló, hogy az alkalmazott nyelvészet fenti felfogása nem az extenzív felsorolás teljességére helyezi a hangsúlyt, hanem az alkalmazásban résztvevő tényezők számbavételére.

Igy például előtérbe került a nyelvészet, amely felhasználásra kerül; az elméletileg megalapozott és alkalmazásra is kész fiatal nyelvészek kiképzése. Azután a társadalom igénye, lehetőségei, melynek keretében az alkalmazási (a nyelvészetnek és más fontos ismeretköröknek a felhasználása) történik. Továbbá az a komplex szakember vagy szakember-csoport, aki az alkalmazást elvégzi (kiderült, hogy ezek a világ különféle részein általában elkötelezett emberek, társadalmi aktivisták). S végül szükségszerűen előkerült az a kérdés, hogy végülis mi fogja össze a fenti tényezőket valami egységes egésszé. — Én azt a választ kínálom itt fel: hogy egy koherens tudományos világnézet, filozófia, amelyben mindennek megvan, meglehet a helye: a nyelvnek és a nyelvészetnek; a társadalomnak; a társadalmi problémák megoldásának; a problémát megoldó aktivistának; szakembereknek és a nyelvközösség tagjainak; illetőleg a tudománynak és az egyes érdekelt tudományoknak.

A fentiek alapján már évek óta nyilvánvaló, hogy az alkalmazott nyelvészet egy szocializmust építő országban a marxizmus filozófiájának, a tudományelméletnek keretében — lényegesen különbözik (számos egyező vonás mellett) például a Skóciában vagy Hessenben művelt, nagyon fejlett alkalmazott nyelvészeti tevékenységtől.

A fentiek egyúttal azt is jelentik, hogy előtérbe kerültek ezzel a komplex tudományos-gyakorlati tevékenységgel olyan rendszerelméleti, szervezéselméleti és tudományszervezési kérdések, mint bármely komplex és nagyobb súlyú társadalmi feladat megoldásában (még akkor is, ha a rendszerelmélet, szervezéselmélet szavakat nem nagyon használják a szakemberek, s ha a tervezést alig tekintik többnek, mint rutinszerű tevékenységnek).

Nyilvánvaló, hogy az alkalmazott nyelvészet probléma-orientált. Vagyis a fentiek alapján felismert vagy feladatul kapott problémák megoldásának céljából szerveződik, tagolódik. Ha nagyon keresünk összefoglaló szempontot, akkor — véleményem szerint — a legérvényesebb „kutatási főirányok" szerint csoportosítani az alkalmazott nyelvészeti tevékenységet. Ez természetesen azt is igényli, hogy az alkalmazott nyelvész, vagy röviden a nyelvész tartsa felelősségének az ilyen kiemelt témák előkészítésében (sőt esetleg kijelölésében) való közreműködést.

Mindez nem jelenti azt, hogy nincs szükség valami központi jellegű tevékenységre is. Az egyes problémák — bármely hosszantartó életűek is lehetnek — nem képesek felépíteni saját korszerű elméleti megalapozásukat, magyarán mondva nem képesek „saját elméleti" nyelvészet kiépítésére. Egy olyan méretű ország számára például luxus, ha a nyelvről eltérő elméleti alapokból kiindulva kutat és tanít az anyanyelvi oktatás és az idegen nyelvek oktatása,

illetőleg a tudományos szintű nyelvészet (vagyis a felsőoktatás és a kutatóintézetek köre). Nem is beszélve arról, hogy mennyire dezorganizálja ez az oktatási folyamatban résztvevő tanulókat. Voltaképpen az alkalmazott nyelvészetnek mint a nyelvészet részének a feladata a felhasznált nyelvészettel kapcsolatos ellentmondások kiküszöbölése. Ezért meglehetősen sokat konzultálnak, előadnak, tanítanak az alkalmazott nyelvészek világszerte — az elsődleges kutató és szervező munkájuk mellett.

Ezek szerint tehát nincs szükség külön alkalmazott nyelvészekre sem? — kérdezhetnénk. A fentiekből következik, hogy erre a kérdésre nem adható egyetlen válasz. Nyilvánvaló, hogy a nyelvészek kiképzésében fel kell őket készíteni az alkalmazások problémájára is. Az is világos, hogy egységes alapműveltség mellett előnyös a feladatok szempontjából történő későbbi specializálódás is. Sőt az is, hogy nagyon hasznos, ha van magának az alkalmazásnak — gazdasági, szervezési stb. vonatkozásainak — is szakembere. Mindennél fontosabb azonban az, hogy kialakuljon és működjön egy mechanizmus, amely a társadalom nyelvi, kommunikációs problémáiban megfelelő szinten készenlétben áll; illetőleg egy olyan gárda, amely a komplex gyakorlati és tervezési feladatokban ezt a nyelvi-kommunikációs komponenst megfelelő módon — tehát a társadalom érdekében, nem a nyelvészek érdekében — tudja érvényesítani.

S ugyanennek van alárendelve az is, hogy milyen szervezeti keretben folyjon az alkalmazott nyelvészeti tevékenység. Ha már kialakult a megfelelő forma, mint a szótárírás esetében, akkor azon nyilván nem célszerű változtatni. Ha szűknek bizonyulnak a jelenlegi keretek, mint a mostani magyar nyelvművelés esetében, akkor nyilván szükség van a szervezeti továbbfejlődésre. Ha elegendő a folyamatos tanácsadás — mint a logopédia esetében —, akkor azt célszerű folytatni. Csak ott kell új részleget felállítani — bármilyen névvel is —, ahol egyáltalában nincs szervezeti keret. Ott is célszerű a komplex szervezeti kereteknek előnyben részesítése.

3. Az anyanyelvi nevelésben alkalmazott nyelvészet problémája

Annak ellenére, hogy mindenkinek van anyanyelve (néha egynél több is), az alkalmazott nyelvészet aránylag későn fogott hozzá ehhez a feladathoz.

Magyarországon a közoktatásban egységes magyar tárgy van; ezen belül van irodalmi és nyelvi rész; néhol különféle módon szervezetszerűen is elkülönül, pl. külön osztályzat által. Az egységes magyar tantárgyat azonban mindenütt ugyanaz a tanár tanítja. Ezzel a kérdéssel itt nem szükséges foglalkozni; de hadd említsem meg, hogy egyelőre nem is kívánatos, hogy ezen a mostani helyzeten rövidesen változtatás történjen.

Az anyanyelv tanításával hosszú idők óta foglalkoznak szakdidaktikus, metodikus, tantárgypedagógus kollegák. Munkájukat a folyamatos fejlesztés jellemzi; tehát a mai feltételek, módszerek stb. mindenképpen fejlettebbeknek tekinthetők a 30 évvel ezelőttieknél, vagy akár a 10 éve voltaknál is. Mi szükség van akkor itt nyelvészetre? (Különösen akkor, ha meggondoljuk, hogy az iskolába lépő gyermekek nagy része sokkal jobban használja anyanyelvét, mint ahogy azt a legjobb nyelvtan idáig le tudta írni.)

Nem mondhatjuk, hogy egyszerűen csak sorra került az a kérdés is, miután már az idegen nyelvek tanításában bebizonyosodott, hogy a nyelvészet

felhasználása különféle előnyökkel járhat. Nem sorrakerült, hanem visszatért egy javaslat; s ezt a javaslatot pártolta a nyelvészek, alkalmazott nyelvészek egy része és az anyanyelvi oktatás szakembereinek egy része is szerte a világon. Ez a javaslat meglehetősen régi: mindössze annyi, hogy a nyelvészetnek tudományosan érvényes anyaga határozza meg — tartalmában — az iskolai anyanyelvi oktatás tevékenységét. Ebben nyilván nincsen semmi szenzáció, hiszen senki sem vitatja el a matematika és a természettudományok esetében ugyanennek az igénynek a létjogosultságát. A nyelvészetben azonban országonként változik, hogy mit tart a szakmai közvélemény a tudomány érvényes állapotának. A kérdés némileg összefonódott egyes újabb nyelvészeti irányzatok alkalmazásával. Hangsúlyozni szeretném azonban, hogy nem ez a fő kérdés, hanem az, hogy (1) az anyanyelv tanítása a magyarországi közoktatásban — szinte valamennyi érdekelt véleménye alapján — korszerűsítésre, hogy úgy mondjam most, extra-korszerűsítésre szorul; (2) ebben a korszerűsítésben a dolog természeténél fogva nemcsak módszertani, pedagógiai, hanem tartalmi feladatok is vannak; (3) a tartalmi feladatokban a nyelvészet illetékességét senki sem vitatja el. A vita természetesen több kérdésben folyik, ezek közül egyelőre két, általánosabb kérdést szeretnék kiemelni: (4) mi a megfelelő aránya a tartalmi és a pedagógiai mozzanatoknak; (5) milyen nyelvészet használható fel az iskolai oktatásban.

Ezzel kapcsolatban célszerű röviden elsorolni, hogy mi is történt a fenti ügyben az elmúlt években, s milyen tervek állnak rendelkezésre a jövőt illetően.

Az MTA Alkalmazott Nyelvészeti Bizottsága (akkor még más volt a neve) 1971-ben kiküldött egy öttagú munkacsoportot az anyanyelvi oktatás korszerűsítésének ügyében. A csoportot Szende Aladár vezette; tagjai a következők voltak: Hernádi Sándor, Szépe György, Takács Etel és Temesi Mihály. A csoport két és fél év alatt két terjedelmes jelentést tett közzé a szakterület helyzetéről, megjavításának lehetőségeiről. A jelentéshez kikérték az illetékes intézmények, testületek és szakemberek véleményét (beleértve a sajátjukat is), valamint 10 olyan alkotónak (filozófus, kémikus, orvos, pszichiáter, folklorista, irodalomtörténész stb.), a véleményét, aki nem dolgozik az anyanyelvi oktatásban, de alkalmasnak látszott arra, hogy szakmájának, egyéni tapasztalatainak írásbafoglalásával mintegy képviselje a közvélemény elvárásait, a társadalom szükségleteit. A munkacsoport jelentését megvitatták különféle nyelvészeti testületi szervek és a Magyar Tudományos Akadémia I. Osztálya. A munkacsoport tevékenysége 1973. december 31-vel végetért. Az idei év [1974] elején — a munkacsoport folytatásaként — megalakult az Anyanyelvi Oktatási Munkabizottság mint a Magyar Tudományos Akadémia és az Oktatási Minisztérium együttes bizottsága. Ez a munkabizottság az év folyamán havonként egy teljes munkanapot ülésezett; az üléseken áttekintettük a kérdéskört az óvodai oktatástól a tanárképzésig. A Munkabizottság tevékenysége beleilleszkedik a közeli és távoli oktatási reformmunkálatok keretébe mint az anyanyelvi nevelési terület illetékes szerve.

Az előbb említett kisebb, öttagú munkacsoport tevékenysége időben párhuzamos volt egyéb tudományágak és tantárgyak oktatás-korszerűsítési tevékenységével. Ilyenek voltak a Magyar Tudományos Akadémián belül, illetőleg az Akadémiával személyi összefüggésben a következő területeken: biológia, integrált természettudomány, komplex matematika (amelynek általános iskolai bevezetése meg is kezdődött), idegen nyelvek tanítása, valamint az anyanyelvi oktatás. Ezt a különféle készültségi fokokon levő, eltérő szervezeti

formák között folyó tevékenységet 1973. szeptember 25 óta a Magyar Tudományos Akadémia Elnökségi Közoktatási Bizottsága koordinálja.

Az Elnökségi Közoktatási Bizottság az Oktatási Minisztérium (akkor még: Művelődésügyi Minisztérium) felkérése alapján jött létre az 1990-es években időszerűvé váló nagyobb méretű oktatási reformnak, pontosabban a reform tartalmi részének kidolgozására. Egy összefüggő műveltségi koncepció kialakítása a feladat, amely a tantervi struktúra és a tananyagok megtervezésének alapjául szolgál majd. A közelebbi, 1978-ban esedékes részleges oktatási reform és teljes tankönyv-csere előkészítése nem feladata ennek az akadémiai bizottságnak. A távlati és a közeli célok folyamatos egyeztetésének azonban az a formája alakult ki, hogy az Oktatási Minisztérium és a Tudományos Akadémia a lehető legtöbb lényeges kérdésben egymással konzultál és igyekszik egységes álláspontot kialakítani.

Az Elnökségi Közoktatási Bizottság három albizottságra oszlik: a társadalomtudományi, a természettudományi és a matematikai albizottságra. Ezeken kívül az Akadémia rendes bizottságai közül részt vesz az Anyanyelvi Oktatási Munkabizottság, illetőleg az Idegennyelv-elsajátítási Munkabizottság mint az anyanyelvi, illetőleg az idegennyelvi terület gazdája. (Vannak egyéb részlegei és munkacsoportjai is ennek a munkálatnak.)

A műveltségi koncepció előzetes formája elkészült; ezen azonban még sok munkára lesz még szükség. Ebben a koncepcióban a műveltséget hét nevelési szférára, területre osztották fel; ezek nem tantárgyak, hanem az egységes műveltség oldalai, összetevői.

A hét terület a következő:

nyelvi-kommunikációs nevelés,
matematikai nevelés,
természettudományi nevelés,
történelmi, társadalmi és politikai nevelés,
esztétikai-irodalmi nevelés,
szomatikus (vagyis testi és egészségi) nevelés,
technikai (manuális-gyakorlati) nevelés.

A legelső — amint hallottuk — a nyelvi és kommunikációs nevelés. Ez magában foglalja igen röviden az anyanyelvi és idegennyelvi oktatásnak azokat az alapelveit, amelyeket az előző években az Anyanyelvi Oktatási és Idegennyelv elsajátítási Munkabizottság dolgozott ki; természetesen mindkét munkabizottság továbbdolgozik ezeknek az alapelveknek a finomításán, illetőleg a tervek konkretizálásán.

Hangsúlyozni szeretném, hogy egy távlati műveltségi koncepcióról van szó, azokról az eredményekről, amelyeket az egységes nevelési folyamat végére a kilencvenes években el kell érnie egy 18 éves magyar fiatalnak. S hadd tegyem hozzá, hogy ezek az elvek összhangban állnak a többi nevelési területtel, a jelenlegi magyarországi nyelvészet és nyelvművelés igényeivel.

Visszatérve az Anyanyelvi Oktatási Munkabizottságra, el kell mondani, hogy ennek a testületnek nagyon nehéz dolga van, mivel talán az egyetlen az egész hálózatban, melynek egyaránt feladata az 1978-as részleges oktatási reform támogatása és a távlati oktatási reform előkészítése. A dolog természete szerint először a most jobban sürgető közeli feladatokra kellett a figyelmüket fordítani. Ez azt jelenti, hogy előzetes tantervi vázlatokat, most bevezethető

korszerűsítési javaslatokat, az 1978-ban már érvényesíthető célok érdekében folyó kísérleteket kellett megbeszélni. Nagyon kevés a rendelkezésre álló idő, ha azt szereténk, hogy valamennyi iskolatípusban úgy lehessen korszerűsíteni az anyanyelvi tananyagot, hogy azt a most iskolában tanító átlag tanárok (tehát nem a kimagasló kísérletező tanáregyéniségek) által tanítható legyen.

A távlati szempontot az anyanyelvi oktatásban inkább egy-két olyan eredeti egyéniség, mint pl. FABRICZIUS-KOVÁCS FERENC vagy VARGHA BALÁZS azután két kollektíva: a pécsi Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvi Tanszékének kollektívája és egy másik, fiatalokból álló csoport képviseli. (Természetesen, amit lehet, azt a távlati elgondolásokból, kísérletekből már a közeli tervekben is megpróbálunk érvényesíteni.) Ez az említett fiatalokból álló kollektíva az MTA Nyelvtudományi Intézetének Strukturális és Alkalmazott Nyelvészeti Osztályában, pontosabban amellett alakult. Ők a gimnáziumi anyanyelvi oktatás korszerűsítésével foglalkoznak: tananyagokat készítenek és megfelelő tanári együttműködéssel őmaguk is részt vesznek ezeknek a tananyagoknak a tanításában. Ilyen kísérletek folynak Budapesten, Pécsett és Érden, több iskolában.

A munka felfutó jellegű. Először készítik el a tanári segédanyagot, majd megfelelő kísérleti tanítás után újraírják. Ezután készítik el a tanulók gyakorlófüzetét. Évről-évre, pontosabban félévről-félévre haladnak. A legelső félévben félretették a szokásos iskolai grammatikát; helyette a nyelvről általános ismereteket tanítanak. „Az ember és a nyelv" című kísérleti tanári segédkönyvük osztatlan sikert aratott; két kiadó is szeretné kinyomtatni. A gimnáziumi I. osztály II. félévtől kezdve a IV. osztályig a rendelkezésre álló nagyon csekély időben (leginkább heti 1 órákban) kétféle tevékenység párhuzamos tanításával kísérleteznek: részben tudományosan is helytálló és új nyelvtant (nem feltétlenül generatív grammatikát, de olyant, amely ennek a vívmányait figyelembe veszi) és beszédnevelést próbálnak tanítani. A IV. osztályban a nyelv mozgása kerül majd programra mintegy lezáró részként; ebben a nyelvi mozgás — beleértve a magyar nyelv történetének főbb kérdései, a jelenlegi magyar nyelvi váltakozás és a nyelvhasználat szabályozásának alapelvei — alkotják majd a megírandó tananyag vázát.

Az említett I. félévi anyag nemcsak a magyar nyelv, hanem általában a nyelv bemutatását tartja céljának. Sikerének ez is az egyik forrása; a tanulók műveltségében erre az időre már a magyaron kívül legalább egy idegen nyelv felmerült; nevelési szemponttal is össze kell kapcsolni az anyanyelvet és az idegennyelvet: meg kell tudni mutatni, hogy mindkettő az emberi nyelvnek a változata. Programjukban erről ezt írják: „Az anyanyelvi nevelésnek alapvető általános ismereteket kell nyújtani az emberi nyelvről. Ezáltal a magyar nyelv mint az egyetemes emberi nyelv egyik változata tárgyalható, s szélesebb keretbe kerülnek a magyar és az idegen nyelvekről az általános iskolában tanult ismeretek. Alkalmat kell adni arra is, hogy a nyelvtudomány időlló eredményei — mint az egyetemes kultúra része — megfelelő pedagógiai áttétellel súlyuknak megfelelő helyet kapjanak a tananyagban." Hangsúlyozzák az anyanyelvi nevelésnek az idegen nyelvek tanítását megalapozó funkcióját is, valamint több olyan gondolatot, amelyeket feltehetően a mai vitában is hallunk majd.

Ezzel kapcsolatban szeretnék a magyar nyelvnek mint iskolai tantárgynak a többféle feladatáról szólni röviden. A magyar nyelv az iskolai oktatásban egyszerre (és ebben a sorrendben)

(1) az emberi nyelv konkrét változata;
(2) a Magyar Népköztársaság hivatalos nyelve;
(3) a tanulók többségének anyanyelve.

Éppen ezért a ráháruló feladatokban is helyet kell kapni a nyelvről szóló általános (és elsősorban a magyarban konkretizálódó, de a többi nyelvet is figyelembe vevő) ismereteknek; másodsorban szükséges a gazdasági élet, társadalom, közigazgatás stb. által megkívánt nyelvi teljesítmények elérése, a köznyelv és irodalmi nyelv elsajátításának; harmadsorban a személyiség fejlesztésének, kibontakozásának: a személyiséggel összhangban levő eredeti szóbeli és írásbeli stílus kifejlesztésének. S mindennek összhangban kell állnia a magyar tantárgy másik felével, az irodalommal, melynek szintén többféle feladatot kell ellátnia. A magyar nyelv és irodalom együtt hordozza — más tárgyakkal is együtt — a magyar nemzeti nevelésnek a feladatát is. Ezt azonban minden esetben össze kell hangolni (magyarán mondva: alá kell rendelni) az egyetemes emberi művelődés és nevelés céljainak.

A (2) és (3) feladata közötti ellentmondást nem szabad ignorálni. A magyar anyanyelvű tanulók túlnyomó többsége tökéletesen tudja saját céljaira felhasználni környezetében elsajátított magyar nyelvváltozatát, s ez mégsem kielégítő az államnyelv, a köznyelv és az irodalmi nyelv területén megkívánt iskolai teljesítményhez. Ez gyakran súlyos konfliktusok forrása lehet. A társadalmi rétegződés, a szűkebb család társadalmi és műveltségi helyzete, a településbeli elhelyezkedése (nagyvárosi, kisvárosi, falusi, tanyasi) általában eltérő lehetőségeket nyújtanak a tanulók számára; ehhez gyakran hozzájárul az is, hogy környezetük nyelvét ismerik, összeütközésbe kerülnek az iskolai elvárásokkal. S mindezek alapján nyelvi (tehát nem értelmi) okokból nyújtanak gyengébb teljesítményt, mint azok a tanulók, akik hazulról a köznyelv ismeretét hozták magukkal. Mindezeknek a problémáknak a felderítésével és megoldásával foglalkozik az oktatásban alkalmazott szociolingvisztika (vagyis „társadalmi nyelvészet"). Magyarországon is megindult már ennek a művelése. Ez a kérdéskör egyébként a — nyelvi — része a hátrányos helyzetű, elsősorban fizikai dolgozók gyermekei iskolai teljesítményét javító törekvéseknek.

A fentiekhez még hozzájön két egyéb szempont is: magának a tanítási óráknak nyelvi-kommunikációs vizsgálata (tehát nemcsak a magyar anyanyelvi óráé). A tanítás nyelve — a tanár és a diákok nyelve, kommunikációjuk vizsgálata a szociolingvisztika és egy javasolt „pedagógiai alkalmazott nyelvészet" közös témaköre.

A másik pedig az a szempont, hogy az iskolában folyó — fentebb érzékeltetett — nyelvi nevelést össze kell hangolni az iskolán kívüli nyelvi neveléssel, a nyelvművelés és anyanyelvi művelődés egészével.

A nyelvi oktatás és nevelés kibontakozó egységes — tehát távlati és közeli, magyar és idegennyelvi, ismeretszerző és személyiségalakító, iskolai és iskolán kívüli — programja most szerveződik össze főként a VI. országos szintű kutatási főirány: a köznevelést elősegítő kutatások keretében.

4. Az idegennyelvek tanításában alkalmazott nyelvészet problémája

Amennyire új mindaz, ami az anyanyelvi nevelés terén történik (legalább is világméretekben új), annyira általános az idegen nyelvek elsajátítása-

ban alkalmazott nyelvészet. Mondhatnánk, hogy a világ nagy részén ez a kiváltképpen alkalmazott nyelvészeti terület. Meg kell azonban azt is jegyezni, hogy több szakember határozottan nyelvészet-ellenes ezen a területen. Szerintük a szakmódszertan, a didaktika és a tantárgypedagógia egyike elegendő hozzá; s ha már mindenképpen kell még valami egyéb is, az általános didaktika vagy pszichológia, legföljebb speciális alkalmazott pszichológia. Nem kívánunk belebocsátkozni a diszciplínák belharcába, márcsak azért sem, mert valamennyi felsorolt szakterületre ténylegesen szükség lehet az idegen nyelvek tanításának tudományos megalapozásában, gyakorlati megszervezésében. Az az álláspont azonban, amely úgy fél a nyelvészettől, mint az ördög a szenteltvíztől, voltaképpen egy ki nem fejtett és általában nagyon is koherens, de idejét múlta nyelvészeti felfogást takar. Természetesen ennek a helyzetnek a kialakulásában szerepet játszott néhány alkalmazott nyelvész kezdeti türelmetlensége is, amely abban nyilvánult meg, hogy az összes többi tényező rovására kívánta előtérbe állítani saját, kísérleti szintű eredményeit (általában) a tananyagok valamilyen tökéletesítésében.

Nagyon messze vinne, ha akár az egész szakterületet, akár csak az utolsó 15 évben Magyarországon megtett fejlődését próbálnánk meg bemutatni. Aligha volt olyan nyelvvel kapcsolatos terület, ahol egy-egy rész-újítást olyan nagy hangerővel népszerűsítettek volna csodaszerként. (Viszont alig akadt olyan javaslat, melynek ne lett volna valamilyen részleges haszna.)

Ehelyett az idegen nyelvek elsajátításával mint közoktatási méretű feladatot próbálom bemutatni igen röviden (természetesen az alkalmazott nyelvészet látszögéből). Visszautalok a Magyar Tudományos Akadémia Elnökségi Közoktatási Bizottsága által kidolgozott előzetes távlati műveltségi koncepcióra; annak a nyelvi és kommunikációs neveléssel foglalkozó részére. Ebben kifejezetten szerepel az, hogy a század végére elérendőnek tartjuk a közoktatásból kikerülő tanulók számára az orosz nyelv aktív — középfokú — ismeretét, továbbá megfelelő szintű alapismereteket egy másik idegen nyelvből (lehetőleg világnyelvből vagy magyarral szomszédos nyelvből). A dokumentumokban másutt megtalálható az az igény is, hogy a tanuló tanuljon meg önmagában további idegen nyelvet tanulni, a meglevő ismereteit fenntartani és továbbfejleszteni.

Az Idegennyelv-elsajátítási Munkabizottságnak egyelőre nem feladata a közeli, 1978-as részleges oktatási reformban való aktív részvétel (mindössze akkor nyilvánítanak véleményt, ha az oktatási szervek megkérdezik őket). Az ő feladatuk a távlati elképzelések kidolgozására korlátozódik; ez is elég nagy és felelősségteljes munka. Az eddigi tevékenységük alapján a legtöbb érdekelt szakember számára nyilvánvalóvá vált máris a magyarországi — közoktatási szintű — idegennyelv-tanulás alapvető ellenmondása: ez, hogy akkor kezdődik, amikor már csak kivételes körülmények mellett sajátítható el (nem a tanult nyelvet beszélők között) iskolában az idegen nyelv. Természetesen az elsajátításnak — ennek a még kutatás alatt álló célnak — nem elégséges, de szükséges feltétele a 9 évnél hamarabb történő kezdés. Az Idegennyelv-elsajátítási Munkabizottság szakembereinek javaslata szerint a 3. általános iskolában kellene elkezdeni az idegen nyelvet; erre mutat a világtendencia. Valószínűleg a közeli időben legföljebb a 4. általános iskolai osztályban lesz lehetséges valamilyen előkészítő jellegű oktatás; ez is nagy vívmány volna. — A vita abban áll, hogy egyesek a tanulók magyar nyelvi teljesítményét látják veszélyeztetve, ha 10 éves kor alatt elkezdenének idegen nyelvet tanulni.

A kérdésre irányuló nemzetközi vizsgálatok 8 és 9 éves tanulók esetében nem találtak ilyen veszélyeztető hatást.

Természetesen magának ennek a kérdésnek az eldöntése az oktatási hatóságokra tartozik. Az alkalmazott nyelvészek azonban tudományos előkészítést tudnak adni egy-egy ilyen döntéshez. — Hasonlóképpen olyanhoz is, hogy mikor kell azután a második idegen nyelvet elkezdeni, milyen óraszámban, milyen szervezeti keretekben. S ahhoz is, hogy milyen idegen nyelvek tanítására kell figyelemmel lenni a közoktatás rendszerében. Sőt arra a közoktatáson túlmenő problémára is, hogy ha valaki végülis három vagy négy idegen nyelvet kíván tanulni (amelyből a közoktatás szisztematikusan csak kettőt tud felajánlani országos méretekben), akkor mi legyen ennek a három vagy négy idegen nyelvnek az optimális sorrendje.

A távlati koncepció idegennyelvi részében a tervek szerint értékelésre kerül az a sok vívmány, amely a felsőoktatásban és a felnőttoktatásban született meg Magyarországon és máshol. Ez azonban nem elegendő egy új elképzelés teljes kimunkálásához: ehhez ugyanúgy komplex kísérletek kellenek, mint a többi tantárgy esetében. Ilyen kísérletek folynak is több helyen; s mivel az alkalmazott nyelvészet ezen a területen aránylag fejlett, ezért a kísérleti módszerük (a nyelvelsajátítást mérő nyelvi tesztelés) is meglehetősen kidolgozott. A kísérletek különféle témakörben folynak, talán a legtöbbet ígérő az ajkai iskoláskor előtti idegennyelv-elsajátítási próbálkozás.

Az idegennyelv-elsajátítás kérdéskörében nagyon nagy segítséget jelent az összevető (kontrasztív, konfrontatív) nyelvészet, az önálló módszerré alakult „hibaelemzés", valamint az anyanyelvi nevelés összehangolása. Ez utóbbiról szeretnék még röviden szólni.

Három évvel ezelőtt hallottuk egy kerekasztal-vitán egy volt tanártól, hogy előfordult: reggel 8 és 9 között a magyar órán más nyelvészeti műszóval kellett megjelölnie ugyanazon tanulók számára egy nyelvtani jelenséget, mint 9 és 10 között a német órán. Ez a kérdés külső mutatója. Belső lényege pedig abban áll, hogy az idegen nyelvi tananyagok nem veszik igénybe az anyanyelvi (grammatikai és egyéb nyelvi) ismeretek szintjét; az anyanyelvi órák pedig nem készítik elő az idegen nyelvek elsajátításának kérdését. (Így például sehol sem beszélnek a tanulókkal arról, hogy mi is az idegen nyelv, miért és hogyan tanuljuk . . .) Éppen ezért megindult néhány olyan kísérlet is, melynek az a célja, hogy összehangolja a magyar nyelvi és idegen nyelvi oktatást ugyanabban az osztályban ugyanazon tanár tanításában. Ez folyik orosz, német és francia viszonylatban.

Természetesen az Idegennyelv-elsajátítási Munkabizottságnak nem ez az egyetlen feladata. Különféle egyéb feladatai közül hadd emeljek ki még egyet: az idegen nyelvek elsajátítása kutatásának mint akadémiai diszciplínának a kialakítása Magyarországon is éppúgy, mint az a legtöbb országban folyik, ahol ezen a téren nálunk hagyományosan jobb eredményeket érnek el. Ebben a kutatási munkálatban beletartozik az oktatás objektív körülményeinek a vizsgálata is, hiszen a legszebb módszer is zátonyra futhat heti 2 órában egy 35 főből álló osztályban. Viszont a sok milliós laboratóriumok is üresen állhatnak és berozsdásodhatnak, ha nincs hozzájuk megfelelő tananyag.*

* Az előadás utolsú részét másutt teszem közzé önálló formában. Az előadáshoz nem készültek jegyzetek. Hivatkozási alapnak tekinthető a magyarországi alkalmazott nyelvészet utolsó 6—10 évének fejlődése.

Hozzászólások Szépe György előadásához

DEME LÁSZLÓ:

A Magyar Nyelv 1971/3. számában SZÉPE GYÖRGY a 70-es évek feladata- és lehetőségeként jelölte meg, hogy „a modern alkalmazott nyelvészetnek meg a nyelvművelésnek a fejlődése konvergáljon, egymáshoz közeledjék"; mintegy helyrehozva azt, amit korábban elmulasztott, amikor „— az ötvenes évek legelején — meglett volna a lehetőség arra, hogy a magyar nyelvművelés gyakorlatilag magára vállalja az akkori alkalmazott nyelvészetnek szinte valamennyi feladatát" (MNy. 67: 269).

Ezt a kettészakadást valóban többen és többször konstatáltuk, kívánatosnak jelezve a szétvált fejlődési ágak újraegyesülését is. Hogy a nyelvtudomány újraszervezésének és az intézet születése előkészítésének korszakában erre nemcsak a lehetőség volt meg, de a szándék is, azt demonstrálja — egyebek közt — „A magyar és finnugor nyelvtudomány első ötéves terve" (szövegét l. MNy. 45: 98—100). Ennek „Alapelv" című részében ott találjuk azokat a szempontokat, amelyeket ma a szociolingvisztika vetett fel újra;„Köznyelv" című passzusában pedig azokat a feladatokat, amelyek a nemzeti nyelv- és beszédkultúra közvetlen szolgálata érdekében látszottak megoldandónak. Csak mondatokat idéznék: „Figyelmünknek ki kell terjednie a városi és a vidéki lakosság minden rétegének nyelvére. . . A nyelvi jelenségeket nem szigeteljük el a társadalmi valóságtól, amelynek tükröződései. — Igyekeznünk kell mozgásukban, változásukban megfigyelni a nyelvi formákat. . . Különös figyelemmel kell kísérnünk az ötéves terv keretén belül. . . előállott társadalmi változások nyelvi tükröződését". A feladatok közül, címszerűen: „Képes magyar értelmező szótár. Különös tekintettel a legmodernebb szókincsre. . . A helyesírás ügyének rendezése. . . Rendszeres magyar leíró nyelvtan. . . Tüzetes magyar leíró nyelvtan".

Azóta tudjuk — magam is leírtam másutt —: „Ötévesnek ez a terv irreális volt (. . .rá vonatkozó találó megjegyzések pl. IMRE SAMUTÓL: MNy. 66: 275); de a szocializmus útjára lépő társadalomnak a nyelvtudománnyal szemben támasztott igényeit, s ennek alapján a kutatási tematika irányát lényegében helyesen szabta meg" (NyIOK 28: 445). — S nemcsak tematikusan vállalta az új korszak új feladatait, hanem tudatos volt benne az „alkalmazás", azaz a társadalmi hasznosság szándéka is. Ezt vele egykorú forrásból idézhetem: abból a (személyi körülmények folytán végül is kéziratban rekedt) társasági közgyűlési előadásból, amelyet 1949 júniusában tartottam, mint az intézet standardizálódását előkészítő és az ötéves tervet kidolgozó nyelvtudományi munkaközösségnek (s az e munkát támogató országos kommunista nyelvészaktívának) vezetője, s egyben a frissen átszervezett Magyar Nyelvtudományi Társaság titkára.

Csak töredékeket ismét! A kapitalista korszakra mondva: „A tudományt lassan valami arisztokratizmus önti el: az élettől való elszakadás; előáll az az ellentmondás, hogy a tudomány eredményeit a tömegekkel közölni a tudósok nem érzik feladatuknak. . . A gyakorlat szempontjai nem szempontok számára. Valami elefántcsonttorony-féle alakul ki, amelybe behúzódva a tudós egyrészt élő anyagát nem látja, másrészt azokat nem, akiknek dolgoznia kellene." — Majd a magunk feladatairól szólva: „A tudománynak. . . a szocializmus felé haladó társadalomban komoly funkciója van. Az életet vizsgálja a tömegek számára. . . A gyakorlati használhatóság nem jelent tudományos értéktelenséget; ellenkezőleg: a tudomány legmagasabb foka az, amelyen eredményei publikussá és használhatóvá válnak." (Az akkori kéziratból.)

Nos: a „fényes szellők" korszakának ezt a lendületét nem a realitás fogta le — bár bizonyára megfékezte volna az is —, hanem a marrizmus, illetőleg annak arakcsejevi módszerű propagálása. De nem adta vissza egészében a Sztálin-cikkekkel fémjelzett szovjet nyelvtudományi vita sem: annak „felszabadító" hatása kissé visszafelé „szabadította fel" a többséget, nem az előrelépés irányába. A hagyományos alkalmazások — mint a hagyományt folytató kutatások általában is — széles területet nyertek; az ezekre épülő, de az örökséget a spontán fejlődésnél mélyebben és gyorsabban átalakítani kívánó marxista törekvések azonban egyéni kezdeményezésekké szorultak, elszigetelődtek, mintegy eltűntek ezek sodrában. S így épp, ami új lett volna kutatásban és alkalmazásban, az kapott akkoriban kisebb teret és hangsúlyt.

„A magyar nyelvtudomány tíz évéről" írva, 1955-ben (MNy. 51: 267), de utána is ciklikusan ismétlődve (pl. NyK. 61: 3—27, de főleg i. h. 25), szóvá kellett tennem azt az elmélettől való tartózkodást, amely hagyományt folytató nyelvészeti munkálkodásunkat jellemezte. S akkor még veszélyként, később már tényként kellett rámutatnom: ez vezet oda, hogy míg a gyakorlati munkánk „belülről" nő ki, az elméletek „kívülről" törnek be, s ezzel a stúdium egysége megbomlik. S minthogy saját hagyományainkban felhalmozódni láttam és látom egy funkcionális szemlélet kikerekedésének lehetőségét, sohasem tartottam és ma sem azt tartanám ideális megoldásnak, hogy évszázados — és a marxizmus világnézetétől egyes részleteiben azóta eléggé megtermékenyült-átitatódott — reális tapasztalatainkat igazítsuk a divatokhoz; hanem azt, hogy vonjuk le, rostáljuk meg és kristályosítsuk ki saját — jó eredményű — gyakorlati munkánk elméleti következtetéseit, és azt szegezzük szembe a múló-változó — s nemegyszer a mienktől eltérő társadalmi valóságot tükröző — divatokkal (vö. pl. NyIOK. 27: 213—25, de főleg i. h. 224).

Hogyan tartozik mindez az alkalmazott nyelvészet mai kérdéseihez? A legszorosabban! Az alkalmazott nyelvészet hagyományos területein ma folyó munka ugyanis a magunk társadalmának belső és reális szükségleteiből nő ki tematikusan; de — elméletben nem nővén fel feladataihoz — azt sem szolgálja eléggé korszerűen és hatékonyan. Az alkalmazott nyelvészet új munkaterületei viszont más — és más rendszerű, tehát más problematikájú, esetleg más ideológiájú — társadalmakban kialakult szemléletet és módszereket ültetnek át, még ha rostálásuk-adaptálásuk jószándékával is; s művelésüknek indítója sem a magunk társadalmának gyakorlata elsősorban, hanem a ráalkalmazásnak némileg öncélú szándéka. (Itt betoldom: referátumában SZÉPE GYÖRGY a szovjet eredményeket jelölte meg „modern", azaz modernista alkalmazott nyelvészeti munkánk egyetlen külföldi forrásaként. Most csak annyit tennék hozzá: nagyon örülök ennek, csak egy kissé csodálkozom rajta.)

Egyetlen rövid példát az imént mondottakra! A klasszikus hagyományú magyar nyelvművelés ma is inkább csak terminológiájában közeledik a szociolingvisztika és a kommunikációelmélet új tanulságai felé, mintsem elméletében (vö. MTud. 1972. évi 12. szám 735). S ezért ha tematikájába és problematikájába átemel is egyet-mást az utóbbiakéból (pl. a hivatali-közéleti nyelvhasználattal való foglalkozást), vizsgálatában felületi szinten reked meg (elemhasználati és grammatikai kérdéseinél). — Az újként induló, „par excellence" szociolingvisztikai és kommunikációkutatási törekvések viszont kész vagy késznek vélt sémákhoz keresnek inkább példaanyagot, mintsem a hazai valóság teljébe túrnak, hogy annak belső mozgását és törvényeit tükrözzék a kutató tudatban.

Másutt (Élet és Irodalom 1974. június 8-i szám 3—4) részleteztem, itt csak summázom: a hagyományokat elvető új elszakít önmagunktól; az újat elvető hagyomány viszont belefullaszt önmagunkba. Így áll ez — mutatis mutandis — az elmélet és a gyakorlat viszonyában: a jó elmélet a gyakorlatból van és a gyakorlatért; a jó gyakorlat az elméletből táplálkozik és oda hat vissza. Szépe Györgytől is idézhetem (i. h. 262), de sokan megírtuk már: maga a tudomány hajdan az „alkalmazással", a társadalmi igények szolgálatával kezdődött, abból nőtt ki és nőtt fel; s hozzátehetem: ha végleg elszakad tőle, már nem is tudomány. És viszont is: a gyakorlat, a társadalom szolgálata valamikor önmaga érdekében fejlesztette ki és növesztette fel a tudományokat; s így ha elszakad tőlük, ha nélkülük akar boldogulni, már legpraktikusabb praxisában sem elég hatékony, nem előresegítő.

Meg kell vallanom — nem először, s tán nem is utoljára —: magam az általános és a konkrét nyelvészet nomenklaturális elkülönítését is kockázatosnak tartom; s még inkább az alapkutatásoktól az alkalmazásukét. Egy oszthatatlan stúdiumot ismerek: a nyelvészetet; s ennek feladatkörében benne látom a nyelvi állomány és a nyelvhasználati szabályok történeti fejlődésének és mai működésének feltárása mellett továbbalakulásuk operatív segítését is. (Vö. pl. Az általános nyelvészet alapjai 215, 226, 229.) A kutatások új eredményeitől elszakadó „hagyományos" alkalmazás tehát éppúgy féllábas, mint a problematikáját kívülről merítő, a magunk életére csak applikáló bármelyik „modernizmus". Ezzel az álalternatívával egyszer le kellene számolni már. S akkor a mai kétoldalú eltávolodást felváltó kölcsönös közeledés nem kompromisszumosan mutatna egymás felé, hanem — egészséges módon — közösen a reális társadalmi kommunikációs gyakorlat vizsgálata és szolgálata felé irányulna (vö. NyIOK. 28: 409—55, de különösen i. h. 432, 444); egyértelműen a marxizmus hegemóniája, sőt egyeduralma jegyében.

Úgy érzem: elemi és legsürgetőbb kötelességünk most megállítani és visszafordítani azt a szétszakadozást, amely általános (azaz elméleti és módszertani jellegű) és konkrét (s ezen belül elsősorban magyar tárgyú) és alkalmazott (azaz eredményeinkkel a fejlődést befolyásolni kívánó és hivatott) nyelvészkedésünk közt beállt; nem pedig intézményesen és intézményszerűen kiteljesíteni ezt a szétszakadozást (aminek ma tudomány- és kutatásszervezésben tanúi és szenvedő alanyai vagyunk). — Mert a tudomány — mint társadalmi tudatforma — azt hivatott tükrözni, ami az adott társadalomban van, és azt formálni, aminek az adott társadalomban lennie kell. Amely ága nem ebből indul ki vagy nem ér el idáig, az része lehet az emberiség hasznos ismereteinek; de funkcionálisan nem a maga korának tudománya, vagy nem a maga társadalmáé.

KELEMEN JÓZSEF:

SZÉPE GYÖRGYnek sok szempontra kiterjedő beszámolójához a nyelvstatisztikai és egyéb kvantitatív vizsgálatok szempontjából szólok hozzá.

1. A rendszeres nyelvstatisztikai vizsgálatok külföldön is (E. FÖRSTEMANN 1846, 1851/2, részben V. JA. BUNJAKOVSKIJ 1847), nálunk is (TOLNAI V. 1906, JAKAB L. 1926/39, NEMES T. 1934, MIKES F. 1935—8) betű- és hangstatisztikai vizsgálatokkal kezdődtek, s ezen a téren ma már jelentős eredményeink vannak, főleg TARNÓCZY T. 1942—3, 1951/2, 1961, LOTZ J. 1952, VÉRTES E. 1952—4, NEMES Z. 1959, FÓNAGY I. 1959, SZENDE T. 1969—73; JÉKEL P. — PAPP F. 1974; a lexikális anyagra vonatkozólag DEHE L. 1960, PAPP F. 1966—9; a szöveg- és lexikális hangstatisztika terén részben a magam eredményei (1966—70) alapján is.

1.1. A kezdeti nem-nyelvészeti (írógépbillentyűzettel kapcsolatos, helyesírás-, gyorsírás központú, esztétikai) vizsgálatok után fokozatosan tisztázódtak a fonetikai, majd a fonológiai módszerű kutatások és a magyar fonémarendszer sokoldalú vizsgálatának szempontjai, így a releváns értékű különbségek elvszerű figyelembe vétele, hangcsoportok statisztikai elemzése is (KELEMEN J. 1966, SZENDE T. 1973; az időtartambeli különbségek oppozíciós vizsgálata stb.). Kibontakozóban van a stilisztikai szempontú hangstatisztikai kutatás is (TARNÓCZY T. 1942—3, 1961; ZSILKA T. 1974, JÉKEL P.—PAPP F. 1974).

1.2. Megkezdődött a szóalakok és a szavak hangokban, ill. fonémákban mért hosszúságának vizsgálata az átlag és az eloszlás százalékos értékelésére (NEMES Z., KELEMEN J., SZENDE T.), de kevés az információelméleti értékelés.

1.3. Vannak részletkutatások a betű- és hangkapcsolatok elemzésére is: TARNÓCZY T. 1952, VÉRTES E. 1953; SZENDE T. 1973; TRETIAKOFF, A. 1974: a folyamatos szöveg szóalakjainak hangkapcsolataira, fonémakapcsolataira; NEMES Z. 1959: a betűpárokra; PAPP F. 1969: a szótári szó betű-, részben hangkapcsolataira. De hiányzik a hangkapcsolatoknak nagy korpusz alapján való rendszeres elemzése, információelméleti értékelése.

1.4. Hiányzik a módszeres vizsgálatra támaszkodó és nagy nyelvi anyagon végzett hangtörténeti statisztika, nyelvünk etimológiai rétegeinek részletes és módszeres hangstatisztikai tanulmányozása folyamatos szövegben, valamint a hangstatisztikának genetikus és areális rokon nyelvek vizsgálatában való tervszerű alkalmazása is.

2. A szótagstatisztikai vizsgálatok a folyamatos szövegbeli szótagtípusok, valamint az ilyen szóalakok szótagszerkezeti típusainak és arányainak meghatározásával kezdődtek (TARNÓCZY T. 1951—2, 1961, VÉRTES E. 1953—5; [kéziratban:] KELEMEN J. 1966; a szóalakok szótagokban mért hosszára SZENDE T. 1973). Magam egy — megjelenés előtt álló — tanulmányban a szövegbeli szóalakoknak és e szóalakok szótári típusának szótagstruktúráját hasonlítottam össze (1973). Ilyen vizsgálattal hasznos nyelvtipológiai mutatókat állapíthatunk meg a szótári szónak szövegbeli módosulása szempontjából.

Történt kísérlet a szótagstatisztikai elemzésnek stilisztikai értékesítésére, a szótaghosszúsággal és a szótagszerkezettel kapcsolatos entrópia meghatározására (TARNÓCZY T. 1961, ZSILKA T. 1973, 1974). és a redundancia-számításokra ZSILKA T, 1969/73, 1974) is.

2.1. A további szótagstatisztikai vizsgálatokban tisztázandónak tartom, hogy a szótagokat csupán fonológiai szempontból, a szóalak és a szó morfológiai tagoltságától függetlenül kell-e kiválasztani (fonológiai szótag), vagy a morfológiai tagoltság (tő + tő, tő + toldalékok) figyelembevételével (morfológiai szótag), vagy részben fonológiai, részben (pl. az összetételek tagjai határán) morfológiai szempontok szerint (fonológiai—morfológiai szótag). Ugyancsak hiányoznak nálunk olyan jellegű fonológiai vizsgálatok két nyelv összehasonlításában, amilyenre H. KUČERA (1962) mutatott példát az úgynevezett izotópia-vizsgálattal: a fonológiai szótagok struktúráján alapuló fonémaösszehasonlítással.

3. A morfémastatisztikai kutatások terén még csak a kezdő lépések történtek meg. SZARVAS G. (1872), SIMONYI (1875, 1895) néhány megállapítása sokáig elszigetelt maradt. NEMES ZOLTÁN (1932) már megvizsgálta — 40 000 szóadatot (szóalakelőfordulást) tartalmazó parlamenti beszédek alapján — a toldaléktípusok (képző, jel, rag) és egyes toldalékkapcsolatok gyakoriságát. Később (1939/41), szóstatisztikájában közölte az igekötők illetőleg az „igekötős szók" (279—304), a tőváltozatok (305—9), a „továbbképzések" (134—261) gyakoriságára vonatkozó eredményeit és az összetételeknek az összetételi tagok száma szerinti eloszlását (312—6). Még később (1955) elkészítette e szövegek alapján a ragstatisztikát (1955), majd (1957) a képzők és a képzőszerű jelek statisztikáját. Mindkettő kéziratban maradt. KÁROLY S. (1956) a kódexirodalom első szakaszának igeneveiről közölt statisztikai adatokat. PAPP FERENC (1969) az Értelmező Szótár címszavainak olyan szempontú elemzését közölte, amely tekintettel van mind az összetételek tagjainak, mind a tőhöz járuló toldalékoknak számára. JAKAB LÁSZLÓ (1969), Keszler Borbála (1972/4) ugyanezen szótár változó tövű igéinek szám szerinti és százalékos eloszlását vizsgálta meg. J. SOLTÉSZ K. (1965) a Petőfi-szótár egy mintája (H betűs címszavai) alapján képzőstatisztikát is közölt. NAGY FERENC (1967, 1971) lexikai és szövegbeli képzőgyakorisági részletkutatásokat végzett. A budapesti köznyelv alakváltozatainak százalékos megoszlását állította össze VARGA GYÖRGYI (1968), főleg kérdőívek adatai alapján.

3.1. Hiányzik azonban eddigi kutatásainkból annak tisztázása, milyen a valószínűsége a különböző szövegtípusokban és nyelvünkben általában az egyszerű és összetett szavaknak, az ikerszóknak; az igekötőnek és az igekötős szóknak, a különféle igekötős származékoknak — egymáshoz viszonyítva —; hogy milyen arányban fordulnak elő a toldalék nélküli és toldalékos szavak, szóalakok; a képzőtlen és a képzett szavak, a jelezetlen és a jelezett, a ragozatlan és a ragozott szóalakok s ezek különféle kombinációi; hogy milyen arány állapítható meg a különféle főtípusok közt, a morfémák és a toldaléktípusok különféle kapcsolatai közt. — Hiányzik a képzőstatisztikai vizsgálatokban a származék közvetlen és közvetett alapszavának külön-külön való vizsgálata, a közvetlen alapszó morfológiai típusának, szófaji értékének, a származék szófaji értékének árnyaltabb számbavétele; hiányzik a képző használatában

mutatkozó arányok tisztázása (pl. alapszó és származékok előfordulásának aránya; a képzővel alkotott származékok számának és e származékok előfordulásának aránya).

3.2. Van már néhány részleteredményünk a becéző képzőkkel alkotott névváltozatoknak egy-egy szűkebb nyelvközösségben felmért teljes állományára és e névváltozatok és képzők denotatív gyakoriságára: arra, hogy hány személy viselte a szóban forgó becézőnevet ill. egy-egy képzővel alkotott összes becézőnevet (HAJDÚ M. 1969, ÖRDÖG F. 1973). — Az eddigi részletkutatásokban nem különböztették meg a képző szövegbeli és denotatív gyakoriságát. A szövegen belül a denotatív gyakoriság mindig kisebb a szövegbeli gyakoriságnál s a kétféle gyakoriságnak mások a törvényszerűségei.

4. A szóstatisztikai vizsgálatok terén még nagyobb a hiány a hasonló külföldi kutatásokhoz viszonyítva. Ennek okát részben abban kereshetjük, hogy a szókincs statisztikai elemzése és gyakorisági eloszlásának tanulmányozása lényegesen több időt és anyagi áldozatot kíván, mint a hang-, szótag- és a morfémastatisztikai kutatások.

4.1. Magyar szógyakorisági vizsgálatok terén — a kisméretű, nagyrészt jelentéktelen szóstatisztikákat nem számítva — csak két rétegnyelvi vizsgálat fejeződött be a 30-as években, mindkettőt NEMES ZOLTÁN adta ki. Az első, „A magyar parlamenti nyelv leggyakoribb szavai" (1933) 40 977 szóalak-előfordulás („token") alapján 6571 „szó" ("type"; típus) adatait tartalmazza. A második, a „szóstatisztika egymillió szótagot felölelő újságszövegek alapján" (h. n. é. n. [1939/41]) 397 956 szóalak-előfordulás ("token") és 31 078 „különböző szó" ('szótári szó': típus) adatait közli. Elsődleges statisztikai szempontként azonban nem az önállóan használt szóalakok előfordulásának és a megfelelő szótári szóknak arányait vizsgálja, hanem — a gyorsírás szempontjainak megfelelően — az önállóan és összetételek (első, közbülső vagy utolsó) tagjaként használt szövegbeli alakok összes előfordulásának és az ilyen módon kikövetkeztetett „szó"-k mint típusok összegének arányait. Az ilyen szempontú előfordulások száma 473 813, az ilyen kikövetkeztetett típusok száma 16 561. Jól látható ezekből a számokból, hogy ezt a kétféle vizsgálatot nem szabad összekeverni. Tükrözi ezt a kétféleséget az átlagos előfordulás, ill. az ismétlődési arány is: ez (1) a szövegbeli szóalakok előfordulását és a megfelelő szótári szavak számát alapul véve 12,8; (2) az egyszerű szavaknak és az összetett szavak tagjainak összes előfordulását és típusait véve alapul: 28,6. Az átlagos „szóhosszúság" az előbbi esetben (mint szóalakhosszúság) 2,51 szótag, az utóbbi esetben [a kikövetkeztetett szótári alakokra értve?] 2,11 (i. m. 353. l.).

4.11. Megnehezíti NEMES anyagának használatát az a körülmény is, hogy a gyakorisági adatokat mind a kikövetkeztetett szó (önállóan használt szó + összetétel-tag) szempontjából, mind a zárójelben közölt önállóan használt szó, szempontjából részint a kikövetkeztetett szó gyakoriságának fogyó számai szerint (az azonos gyakoriságúakat betűrendben 56—62, 62—74, más szempontot alkalmazva 343—6, 354), részint betűrendben (80—133) közölte. Ugyanilyen irányban hat következetlen műszóhasználata is, pl. a *tag* hol az összetétel első, közbülső vagy utótagját (pl. 49—50, 55—62. l.), hol a szótagot jelenti.

4.12. NEMES két gyakorisági listájában nem azonos szempont szerint választotta ki azokat a lexikai egységeket, amelyeknek gyakoriságát vizsgálta, pl.: az igeneveket, a szenvedő, műveltető, ható igéket előbb az igék (alapigék) adataihoz számította, később pedig külön szóknak tekintette őket; az *az, ez* névmás ragos alakjaival viszont fordítva járt el; előbb külön szóknak vette, később az *az, ez* névmáshoz számította őket. A következetlenség tehát elég jelentős.

4.13. A tervezett harmadik szóstatisztika, a kereskedelmi levelezésé, nem készült el (vö. MNy, 28: 1932. 31., l. jegyzet; NEMES Z. 1933. 20).

4.14. Kevesen foglalkoztak szakirodalmunkban a szóstatisztikai vizsgálatok módszertani (ANTAL L. 1959, PAPP F. 1961, KELEMEN B. 1963, KALMÁR L. 1962/4, KELEMEN J. 1972) és technikai kérdéseivel (RUZSICZKY E. 1963/4; KELEMEN J. 1966).

4.2. A mai magyar nyelv modern szempontú gyakorisági szótára megtervezésében a kisszámú magyar szóstatisztika mellett a külföldi gyakorisági szótárak fejlődése során kialakult módszertani elveket és gyakorlati meggondolásokat is figyelembe vettük (KELEMEN J., Tervezet 1973, kézirat).

4.21. E szótárak elemzése alapján kiderült, hogy nem elég a szóalakgyakoriság meghatározása a szógyakoriság bemutatás nélkül, sem a szógyakoriság elemzése a szóalakok gyakoriságának figyelembe vétele nélkül, hanem mindkettőre szükség van a nyelvi jelenségek, a különféle halmazok számszerű összefüggéseinek és eloszlásának vizsgálatához.

4.22. Másrészt az is nyilvánvalóvá vált, hogy az abszolút számokkal kifejezett gyakoriság nem tükrözi elég híven a nyelvhasználatot. Azért többen az ilyen gyakoriságnál nagyobb jelentőséget tulajdonítottak annak a körülménynek, hogy hány műben fordul elő a szó (1920, A. KENISTON; 1926/7., M. A. BUCHANAN), néha a gyakoriság tizedrészét és a szót tartalmazó művek szövegegységek számát véve alapul (f/10 + r: BUCHANAN). A szógyakoriság és a szóhasználat elvi különbségét hangsúlyozta a magyar BAKONYI HUGÓ (1934) is, aki a KAEDING-féle német szóalakgyakorisági szótár (1897—8) adatai mellett az eredeti korpuszból hiányzó nyelvi rétegek (például gyermeknyelvi szavak, iskolai tankönyvek szavai) gyakorisági adatainak figyelembe vételével állított össze egy új gyakorisági szójegyzéket.

4.23. Mások a korpusz méreteinek arányos műfaji tagolásával és egyenlő nagyságú szövegrészek halmozott gyakorisági adatainak elemzésével keresték a helyesebb megoldást (G. Hoz 1953). Ismét mások a korpusz kronológiai és műfaji típusainak külön-külön elvégzett statisztikai elemzésével és összesítésével (JOSSELSON, 1953) vagy a korpusz méreteinek rendkívül nagyra növelésével (E. L. THORNDIKE 1921, 1931; THORNDIKE—I. LORGE 1944) igyekeztek elfogadhatóbb eredményt elérni.

4.24. Új törekvésekkel találkozunk a hatvanas években. A cseh nyelv gyakorisági szótára az egyes szavak összes előfordulásának számán kívül a szót tartalmazó műfajok és művek számát is közli; a nyolc műfaj mindegyikén

belül pedig a szó gyakoriságát és a szót tartalmazó művek számát (J. JELÍNEK—J. V. BEČKA—M. TĚŠITELOVÁ 1961). Ehhez hasonlóan az amerikai angol nyelvnek H. KUČERA—N. FRANCIS-féle gyakorisági szótára (1967) is a „szó" (szóalak) gyakoriságát, a szót (szóalakot) tartalmazó műfajok és művek számát közli, de bemutatja a szóalakoknak szóródás, hosszúság, a korpusznak műfajok, mondathosszúság szempontjából való statisztikai elemzését is.

4.241. Az A. JUILLAND és munkatársai szerkesztette spanyol (1964), román (1965) és francia (1970) gyakorisági szótárak a szónak szóalakok szerint, műfajonként részletezett és összesített gyakorisági adatai mellett a szó szóródását (a diszperziót) s az abszolút gyakoriság és diszperzió szorzataként meghatározott úzus adatait is tartalmazzák. — Ezt a típust képviseli az olasz nyelv gyakorisági szótára is (U. BORTOLINI—C. TAGLIAVINI—A. ZAMPOLLI 1971).

4.242. A JUILLAND-féle gyakorisági szótár koncepcióját követi a szlovák nyelv gyakorisági szótára (J. MISTRÍK 1969) is, de a cseh nyelv gyakorisági szótárához hasonlóan közli a gyakorisági adatok mellett (az összesítésben a gyakorisági adatok és műfajok száma mellett) azoknak a műveknek számát is, amelyekben a szó előfordul. Nincs tekintettel viszont MISTRÍK a szóhoz tartozó szóalakok szóródására, s csak egy gyakorisági listát közöl a relatív gyakoriság alapján.

4.25. Megváltozott a gyakorisági szótárak eredményeinek közlési módja is. A kezdeti felemás megoldás (némely részben gyakorisági, más részben betűrendes közlés) helyett a fejlődés folyamán — a kiválasztott szókra, szóalakokra vonatkozóan — a teljes betűrendes; — a kiválasztott szókra vonatkozólag — a teljes gyakorisági, a JUILLAND-féle szótárakban és az olasz gyakorisági szótárban azonkívül a teljes diszperzió- és teljes úzus-listák közlése vált általánossá. Az olasz gyakorisági szótár az utóbbi három listát nemcsak a kiválasztott szavakra, hanem a kiválasztott szóalakokra vonatkozólag is közli.

4.26. A minták megválasztásában két tendencia figyelhető meg: újabban teljes írásművek helyett inkább a viszonylag kis (kb. 2000 szóadatnyi) szövegrészleteket növelik, és a műfaji kereteket arányosítják. (A terjedelem növeléséről és határairól: KELEMEN J. Tervezet 1973. (kézirat), FÜREDI MIHÁLY 1974).

4.27. A gyakorisági szótárak nagyobb része, az újabbak kivétel nélkül szinkrón jellegű nyelvi anyagot elemeznek, de a szinkrónia értelmezésében részben eltérnek egymástól. Kb. 2—5 évtől 10—20 évig terjedő időszakot ölelnek fel, de vannak olyanok is, amelyeknek korhatára mintegy 50 évi időtartamot fog közre.

Ebben a kérdésben az egyes műfajok sajátos természetét, a műfajokba sorolt művek olvasottságának időtartamát is figyelembe kell venni. Írott szövegek közt legrövidebb időtartamúra a sajtónyelvi anyagot kell szabni; ha beszéltnyelvi anyagot is tartalmaz a korpusz, akkor természetesen a beszélt nyelvi anyag is igen szűk korhatár, 1—5 év közt mozogjon. Leghosszabb időtartamon, kb. 10—15 évin belül eloszlók a szépprózai elbeszélés és a dráma műfaja körébe tartozók legyenek A tudománynépszerűsítő művek időtartama

a két pólus közt állapítható meg. — A verses költői termékeket a modern gyakorisági szótárak nagyobb részének megfelelően a mi tervezetünk is kirekeszti a korpuszból. A verses költői művek szó-, szóalak- és egyéb gyakorisági viszonyai másfajta elemzést igényelnek mint a prózai műveké és az előbeszédé.

4.28. A gyakorisági szótárak nagy része e szavak és szóalakok statisztikai értékelése mellett a gyakorisági osztályok elemzését is nyújtja.

4.29. A mai magyar nyelv gyakorisági szótára megtervezésében az eddigi hasonló munkákból leszűrt tanulságokat is felhasználtuk, s egységes gyakorisági szótártípust igyekeztünk kialakítani.

4.291. A gyakorisági szótáraknak és listáknak a tervezet elkészítése óta több típusa máris előkészületben van. Megkezdődtek a magyar műszaki nyelv gyakorisági szótárának munkálatai (HELL GYÖRGY vezetésével), s előkészületek történtek a magyar politikai szókincs szógyakorisági listájának előkészítésére, egyes tankönyvek szövegének szógyakorisági elemzésére.

4.3. Hiányzik azonban nyelvtudományi irodalmunkban egyes terjedelmesebb irodalmi alkotások, egyes írói életművek nyelvstatisztikai elemzése, pedig ez mind az írói alkotások és az író sajátos stílusa jobb megismeréséhez, mind a „nyelvi mű" közösségi és egyéni jegyeinek elemzéséhez, mind a nagyobb korpuszok többrétű szó-, szóalak-, morféma-eloszlásának tanulmányozásához, mind megfelelő szövegelmélet kialakításához hasznos tanulságokkal szolgálhat. Efféle vizsgálatoknak még csak a kezdetén tartunk. Első kísérlet Ambrus Lajosé Arany János költői műveinek szókincséről (1951, kézirat).

4.31. Az írói életmű nyelvstatisztikai tanulmányozásához biztos alapot ígérnek a gondosan szerkesztett írói szótárak. Elkészült Juhász Gyula költői nyelvének szótára; ez a címszó mellett rendszerint a változat előfordulási adatait is közli (a határozott névelő kivételével; ez „kb. 15 000") (BENKŐ LÁSZLÓ 1972). Ehhez később a gyakorisági adatok fogyó számai szerint rendezett listát is közölte a szerző (1973—4).

4.32. Pontosabb statisztikai elemzésre ad alkalmat a készülő Petőfi-szótár (I. k. 1973). Ez a szavak gyakoriságán kívül a (paradigmatikus) szóalakok és az írásváltozatok, valamint bizonyos típusú ejtésváltozatok gyakorisági adatait is közli, s jó támpontokat ad a szójelentés gyakorisági vizsgálatához is. Egy mintát (a *h*-kezdetű címszavak anyagát) statisztikailag elemzett J. SOLTÉSZ K. (1965).

4.33. Folyamatban van Az Ember Tragédiája komplex szempontú nyelvstatisztikai feldolgozása (KELEMEN J.).

4.4. Mind a gyakorisági szótárak készítésében, — mind az írásmű- és az írói életmű szókészletének tanulmányozásán— tekintettel kell lennünk a *szó* és a *szóalak* mellett a *szövegszó(alak)ra* mint a szövegnek sajátos nyelvi egységére. A *szó* mint szótári egység: a paradigmatikus alakok, a hangzásbeli és írásbeli változatok összessége a hozzájuk fűződő jelentéssel, jelentéshálózattal. A *szóalak* mint a szó paradigmatikus alakjainak, hangzásbeli vagy írásbeli változatainak valamelyike, a szótári szó szövegbeli megjelenésének tipikus

változata: a mondatban, a szövegösszefüggésben a nyelvi alak és nyelvi jelentés megnyilatkozásbeli kapcsolatának, egységének hordozója. E két egységtől különbözik néha a „szövegszó"-nak sajátos formája, s ez különösen gépi nyelvstatisztikai vizsgálat esetén külön feladatot ró mind a szöveg előkészítőjére, mind a programozóra, mind a gépre. A gép számára ugyanis a „szövegszó'í-t, a „szövegszóalak"-ot úgy szokás meghatározni, mint a szövegnek szóköztől szóközig terjedő részét. Az ilyen értelemben vett szövegszónak a másik két egységhez, a (szótári) szóhoz és a (szótári-nyelvtani) szóalakhoz való viszonya háromféle lehet:

4.41. A szövegszóalak egybeesik a szótári szó alakjával, mint egyik tipikus szóalakkal, pl. ebben a mondatban: „*De elválasztva a felszínen úszó alakot, nézzük meg, ami alatta marad.*" (Babits ÖM. I. 1946, 730, Petőfi és Arany) ilyen szövegszó *a, alatta, ami, de, marad, úszó*. Részben ilyennek tekinthetjük statisztikai elemzésben az *elválasztva* igenevet, bár ez nem szótári címszó, de a nyelvi struktúra szempontjából különbözik az *elválaszt* igétől és annak paradigmatikus alakjaitól, ejtett (s esetleges írott) változataitól.

4.42. A szövegszóalak egybeesik a szótári szónak olyan (paradigmatikus) alakjával, amely különbözik magának a szótári szónak (címszó-)alakjától; az előző mondatban ilyen szövegszó(alako)k: *alakot, felszínen.*

4.43. Egészen más a helyzet a *nézzük meg* paradigmatikus szóalak tekintetében. Ez a „szövegszó(alak)" fenti értelmében nem egy, hanem két „szó"' a szótári elemzés és a paradigmatikus alakok szempontjából azonban a két elem egyetlen szónak egyetlen szóalakja. A *nézzük meg* és a *nézzük* közt lényeges jelentéskülönbség van, a *nézzük meg* és a *meg* kapcsolata alapján a *meg* „szövegszóalak" aligha jellemezhető másként, mint egy „szó" (szótári egység) egyik „szóalakjának" r é s z e, s ilyennek kell tekintenünk a *nézzük meg*-beli *nézzük* részt is.

4.44. Az ilyen „szórész" értékű „szövegszó"-k, pontosabban „szövegszóalak"-ok a nem gépi elemzést figyelmesen végző nyelvstatisztikus szempontjából nem jelentenek nehézséget a szavak és a szóalakok adatai közé való helyes besorolás szempontjából, de a szóköztől szóközig terjedő szövegegységeket számbavevő gépi elemzésben ezek besorolását külön meg kell oldani, akár előzetes kódjelleel, akár utólag elvégzendő gépi vagy nem gépi szövegelemzéssel.

4.5. Megkezdődött a magyar szókincs etimológiai rétegeinek statisztikai feldolgozása is. Tolnai Vilmos kérdésfelvetése és hozzávetőleges becslése (1920/4), valamint Vermes Stefánia rövid cikke (1943) után újabban Papp Ferenc 1967—69 több részlettanulmányt közölt az Értelmező Szótár címszóanyagából Bárczi Géza szófejtő szótára alapján, s előkészületeket tett a Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára 3 kötetének statisztikai feldolgozására is.

4.6. Hiányzik azonban nyelvtudományi irodalmunkban jelentős írásműveknek és írói életműveknek etimológiai-statisztikai rétegek szerinti elemzése. Tolnai Vilmos (1920/4) ide vágó kezdeményezése folytatás nélkül maradt.

4.61. Ugyancsak a jövőre vár a nagyobb méretű gyakorisági szótár szavainak etimológiai-statisztikai elemzése.

5. A tulajdonnevek gyakoriságának vizsgálata terén különösen az utolsó másfél évtizedben történtek jelentős kezdeményezések (Büky B. 1960—1, 1964, 1968, 1970, Csák L. 1965, 1970, Hajdú M. 1967, 1969, 1971, Berényi Zs. Á. 1969, 1970, Kovács I. 1969, B. Gergely P. 1969—71, J. Soltész K. 1970, Nagy F. 1971, 1972, 1974, Ördög F. 1973). Itt is találunk abszolút számokkal kifejezett gyakoriságot, százalékos gyakoriságot, hányadossal kifejezett értéket (a név viselői/ a nevek száma; a nevek száma/ viselőinek száma).

5.1. Az egy névhez tartozó névváltozatok száma és a nevek viselőinek száma szerint a nevek más-más rangsorolására a kutatók ritkán vannak tekintettel.

5.2. A névgyakorisági vizsgálatok nagyobb része a név és a denotátum összefüggéseivel foglalkozik. A szövegbeli névgyakoriság két fő tényezőjét, a szövegben szereplő denotátumok számát és e denotátumok ismétlődő előfordulását s az ezekből adódó névgyakorisági viszonyokat eddig nem tették vizsgálat tárgyává.

6. A szófajok statisztikai vizsgálata több fontos tanulsággal jár mind a szófajeloszlás szempontjából, mind a szófajcsoportok arányait tekintve, mind az egyes szófajtípusok előfordulási arányának (pl. melléknév/főnév; főnév/ige; melléknév/ige) stílusjellemző értéke szempontjából. A szövegek szófajgyakorisági vizsgálatában természetesen nem a szótárakban közölt szófaji egységet kell figyelembe vennünk, hanem a szónak (szóalaknak) szövegbeli, a szövegkörnyezetben realizálódó szófaji értékben való előfordulását. Több szófajú szavak a szöveg különböző részleteiben más-más szófaji értékkel szerepelhetnek, ezek tehát több szófaji érték előfordulását növelhetik. A kereszteződő szófaji értékeket (pl. a névmási határozószók névmási és határozószói értékét, a vonatkozó névmási és kötőszói értéket, a vonatkozó határozószói és kötőszói értéket) egy helyen, de mindig ugyanott kell számbavenni az eljárás következetességének biztosítása érdekében. A névmási alosztályok statisztikai vizsgálatát célszerű külön részletezni, s a részletek összefoglalását is közölni. A problematikus szófaji értéket (pl. az *egy* határozatlan névelői vagy számnévi, az *az* névmási és névelői előfordulásában) érdemes különválasztani a biztos esetektől.

6.1. Kisebb korpuszon alapuló szófajstatisztikai vizsgálatokkal már a mi nyelvünkre vonatkozólag is rendelkezünk (J. Soltész K. 1965, Mikó Pálné 1966, Zsilka T. 1967—74, Szende T. 1973, Nagy F. 1974; kéziratban: Kelemen J. 1966, egy részletét idézi Kelemen J. 1970). De ezeknél jóval terjedelmesebb szövegmennyiségen alapuló vizsgálatra lenne szükség a szófajgyakorisági kérdések tanulmányozásához. Nagy korpusz alapján elemezte névutóink használatát Sebestyén Á. 1965, a többi szófaj nélkül.

6.2. A szótári szófajgyakoriság arányait az Értelmező Szótár címszavai alapján Papp Ferenc vizsgálta meg (1966, 1967), a névmási alosztályok arányai nélkül.

7. A mondattani statisztikai vizsgálatok terén kísérletek történtek a mondatok jelentés szerinti gyakoriságának tisztázására (KELEMEN J. 1967, KISS A. 1970/1, NAGY F. 1974).

7.1. A mondathosszúság vizsgálatának legrégibb módja a mondat szavai átlagával kifejezett mondathosszúságon alapul (nálunk KELEMEN J. 1965/7, MIKÓ PÁLNÉ 1966, KISS A. 1970/1, ZSILKA T. 1970/4, SZENDE T. 1973). Az ilyen vizsgálat azonban nem egészen egyértelmű, mert lényegesen más átlagot kapunk ha az egyszerű mondatokat és az összetett mondatokat egyaránt azonos fokú mondatnak tekintjük; ha az egyszerű mondat adatait az összetett mondat tagmondatainak adataival egyesítjük; s ha az egyszerű mondat adatait mind az összetett mondatoktól, mind a tagmondatoktól elkülönítve vizsgáljuk. Efféle mondathosszúsági vizsgálat esetén tehát meg kell határozni azokat az egységeket, amelyeknek alapján az átlagot és az eloszlás mutatóit keressük. Legcélszerűbb a háromféle vizsgálat mindegyikének elvégzése s az eredmények összehasonlítása. — A mondathosszúság másfajta vizsgálata, s ez a nyelvi közlés szempontjából az előbbinél lényegesebbnek tekinthető, az egyszerű mondatok és az összetett mondatok arányának bemutatása (POMOGÁTS B. 1970/1, KISS A. 1970/1); az összetett mondat első, második, . . .*n*-dik tagmondatának egymáshoz és az összetett mondatok egészéhez való viszonyítása; esetleg meghatározott számú tagmondat-csoportok aránymutatóinak keresése (az utóbbira BENKŐ LÁSZLÓ 1962). Ez a vizsgálat azonban több problematikus részletet tartalmaz, tehát alaposabb előkészítést igényel.

7.2. Az egyszerű mondat és az egyes tagmondatok mondattagjai („mondatrészei") abszolút és relatív gyakoriságának vizsgálatában is történtek statisztikai felmérések (DEME L. 1971, SZENDE T. 1973; KELEMEN J. 1973 [kéziratban]; NAGY F. 1974; jelzők statisztikája KELEMEN J. 1954 [kéziratban]; TÖRÖK G. 1968).

7.21. Ilyen vizsgálatokban célravezetőbb az a megoldás, amely egyrészt külön megvizsgálja a mondattagok (állítmány, alany, tárgy, határozó) előfordulási arányait, másrészt a jelzőnek nem-birtokos (minőségi, mennyiségi, helyzet- vagy viszonyító, nevező, idézetjelző típusát) elválasztja a birtokosjelzőtől s mindegyiket az utójelzőtől. Ugyancsak célszerű az értelmező különválasztása az utójelzőtől. A jelzős és értelmezős szerkezeteken ilyen szempontú statisztikai elemzéseket végeztem 1954-ben.

7.3. Az egyszerű mondat és az összetett mondatbeli tagmondat sorrendi típusainak gyakorisági vizsgálatában különválasztandó a két, három és a négy szabad sorrendű mondattag (pl. — a mondattagok nevének kezdőbetűt használva — A—Á, Á—A; Á—T, T—Á; Á—H, H—Á; A—T, T—A; A—H, H—A; T—H, H—T; A—T—Á stb.). A kötött(ebb) sorrendű egységeket, mint az igekötős igék igéjét és igekötőjét, a jelzőt és a jelzett szót az előbbi típusok mindegyikében külön-külön kell megvizsgálni. A sorrendi típus előfordulását motiváló mozzanatot (pl. szembeállítás, kirekesztés, tagadás, összefoglalás) csak akkor érdemes külön figyelembe vennünk az elemzés során, ha egyértelműen meghatározható. Ilyen sorrendi statisztikai vizsgálatokkal még nem rendelkezünk.

7.4. DEME L. (1971) az itt említetteken kívül számos más mondatsajátság gyakoriságát és mutatóját elemezte (az összetett mondat szerkesztettségére, a tagmondat-kapcsolódásokra, a mondatbeli szintekre, a tagmondatok tömbösödésére, a mondat telítettségére vonatkozó és néhány kiegészítő mutatóval), ezek részletezése és elemzése azonban nem fér bele hozzászólásom keretébe.

8. Jelentésgyakorisági vizsgálat a mi nyelvünkre vonatkozólag csak a szótári anyag alapján készült (J. SOLTÉSZ K. 1965, PAPP F. 1969. 590—1).

8.1. A folyamatos szövegben megjelenő szójelentés gyakoriságára vonatkozó vizsgálatokat eddig csak Amerikában végeztek közel 5 millió (egyes szavakra 2,5 millió) szóadatnyi szöveg alapján az angol Oxford Dictionary jelentéstagolásának megfelelően. (I. LORGE—E. L. THORNDIKE 1938, vö. I. LORGE 1949). Ennek a vizsgálatnak eredményei alapján készült M. WEST szótára (1953), amely az egyes szavak jelentései mellett azok gyakorisági adatait is közli.

8.2. Nálunk a szövegbeli jelentések vagy jelentéselemek gyakorisági vizsgálatára nem történt kísérlet. Ennek nyilván az a magyarázata, hogy a jelentés elemeinek tervszerű kiválasztása sokkal nehezebb mint a morfológiai vagy fonológiai elemeké.

8.3. Hiányzik nyelvtudományunkban egyes jelentésmezők statisztikai vizsgálata is. (Első kísérlet nagyon kis korpuszon: MIKÓ PÁLNÉ 1966). Ilyen elemek összeállíthatók ugyan bizonyos mértékig nagy terjedelmű korpuszon alapuló olyan gyakorisági szótár alapján, amely az összes előfordulásokat közli, tehát az egyszer előforduló elemeket is (amilyen pl. H. KUČERA—W. N. FRANCIS gyakorisági szótára 1967), de ilyen alapon a kiterjedtebb jelentésmezőnek csak töredékei hozhatók össze. Egy-egy jelentésmező gyakorisági tagolódását nálunk még nem vizsgálta senki, más nyelvre vonatkozólag is kevés az efféle vizsgálat (MOSKOVIČ 1969).

8.4. Ugyancsak hiányzik nyelvtudományi irodalmunkban a szinonímacsoportok és a komplementáris, illetőleg antonim szópárok gyakoriságának meghatározására és a szavak, szócsoportok asszociációinak statisztikai elemzésére vonatkozó vizsgálat.

9.1. A stilisztikai statisztika terén több részletvizsgálattal rendelkezünk (FÓNAGY I. 1959, TARNÓCZY T. 1961, ZSILKA T. 1967—73, SZABOLCSI M. 1968, JÉKEL P.—PAPP F. 1974).

9.2. Megjelent egy összefoglaló igényű stilisztikai statisztika is (ZSILKA T. 1974). ZSILKA mind a fonológiai, mind a morfológiai, mind a mondattani szint több kérdésével foglalkozik, hasznosítja az információelméleti szempontokat, ismerteti és alkalmazza a stílus egyszerűbb statisztikai mutatóit.

Nem használja és nem tárgyalja ZSILKA az ún. Yule-féle karakterisztikát: $K = 10\,000\ S_2 - S_1/S_1^2$, vagy nagy terjedelmű szöveg esetén $K = S_2/S_1^2$, ahol S_2 = az **1**, **2**, . . . *n* gyakoriságú szavak számából és a megfelelő gyakoriság (**1**, **2**, . . . *n*) négyzetéből kialakított szorzatok összege = $S(fxX^2)$; S_1 = az előfordulások (a "token"-ek) összege = $S(fxX)$. Nem tárgyalja ennek tovább-

fejlesztett változatát, a Yule—Herdan indexet sem, amelyet úgy számíthatunk ki, hogy variációs hányadost, — azaz a szórás (standard eltérés) és az átlagos gyakoriság hányadosát, — osztjuk a szavak összegének négyzetgyökével: $vm = v/\sqrt{V}$, pedig ez az index elfogadott nézet szerint 10 000 és 100 000 szövegszónyi szövegre igen jó stilisztikai jellemző. Nem alkalmazza GUIRAUD egyszerűbb szövegjellemzőjét (V_1/V) sem. Az elemzett szöveg kis terjedelme miatt az eloszlásra levont következtetések néha problematikusok; az információelméleti elemzés egyes részletei ellentmondásosak. Vizsgálatai nélkülözik a nagy korpuszra támaszkodó átlagokhoz való viszonyítást, de ez eddigi statisztikai vizsgálataink szervezetlenségének következménye.

9.3. Fordított irodalmi szövegek és eredetijük statisztikai elemzése mind a forrásnyelv, mind a célnyelv(ek) kontrasztív vizsgálata szempontjából hasznos nyelvi jellemzőket adhat. Nálunk ilyen vizsgálatra kevés példa van (PAPP F. 1961, ZSILKA T. 1969/73). A francia G. BARTH (1961) hasonló vizsgálattal állapított meg több érdekes nyelvi sajátságot az angol, a francia és a spanyol nyelvre vonatkozólag.

9.4. Felhasználhatók a nyelvstatisztikai vizsgálatok szerzőségi kérdések, egyes művek keletkezése idejére vonatkozó kérdések vitájában is. Ilyenkor gyakran nem egy, hanem többszintű nyelvstatisztikai elemzéssel foglalnak állást a vitatott kérdésben. G. U. YULE (1939, 1944) például részint mondathosszúsági, részint szófaj-, pontosabban főnév-eloszlási statisztikai elemzéssel valószínűsítette, hogy a latin nyelvű „De Imitatione Christi" című mű szerzője nem lehet a párizsi egyetem rektora Jean Charlier de Gerson, hanem Kempis Tamás. Nálunk ilyen célú elvszerű és rendszeres statisztikai felmérés nem készült. Csupán BÓTA L. használt rímstatisztikát vitás szerzői kérdés eldöntésében (1967). Érdemes lenne hasonló vizsgálatokat alkalmazni pl. a vitatott Balassi-versek, a vitatott kuruc-balladák elemzésére.

10. Alig néhány kísérlet van irodalmunkban a statisztikai módszernek a rím, a ritmus vizsgálatában való alkalmazására (BÓTA L. 1967; ZSILKA T. 1969/73, 1974; VOIGT V. 1972; előkészületben Az Ember Tragédiája ritmusának statisztikai elemzése). Pedig külföldön ilyen vizsgálatokat is régóta folytatnak (pl. DROBISCH, W. M. 1866; BOLDRINI, M. 1948; BOLINGER, D. L. 1950).

11. Kevés történt a szupraszegmentális elemek (hangsúly, hangfekvés, hangmenet), a beszéd egyéb jellemzőinek, pl. a beszédszünet, a beszédiram statisztikai vizsgálata terén. Az előbbiekről néhány adat FÓNAGY I. (1958), ELEKFI L. (1962) tanulmányaiban; rendszerezés MAGDICS K. (1964) áttekintésében. A beszédsebesség statisztikai elemzésével főleg a gyorsírás szakemberei és fonetikusok foglalkoztak (NOSZ GY. 1943; FÓNAGY I.—MAGDICS K. 1960).

12. Történtek kísérletek a statisztikai szempontnak a nyelvjáráskutatásban való alkalmazására is (BENKŐ LORÁND 1958, 1962, IMRE S. 1962, 1971, MÁRTON GY. 1962, VÁMSZER M. 1962, MAGDICS K. 1964, PÉNTEK J. 1966, MURÁDIN L. 1968, GÁLFFY M. 1969). Ezek a vizsgálatok nagyrészt a nyelvatlasz-munkálatokból nőttek ki; rendszerint meghatározott szavak, szóalakok egyes hangtani jelenségei számának és az e jelenségeket mutató kutatópontok számának hányadosával értékelik a jelenség elterjedését.

12.1. Hiányzik a szakirodalmunkból a nyelvjárási jelenségek nyelvjárási szövegben való jelentkezésének statisztikai vizsgálata.

13. Nyelvtörténeti, nyelvjárástörténeti anyag statisztikai vizsgálata terén is történt néhány kísérlet nálunk (DEME L. 1945/6; KELEMEN J. 1954, a jelzőkről; SZENDE A. 1957; J. SOLTÉSZ K. 1959; BENKŐ LORÁND 1962; GRÉTSY L. 1962; PAPP L. 1962—3; FARKAS V. 1963; GULYA J. 1964; IMRE S. 1964; O. NAGY GÁBOR 1969).

13.1. Hiányát érzem olyan nyelvtörténeti statisztikai vizsgálatnak, amely irodalmi és egyéb nyelvi emlékeink megfelelő bőségéből választott nagyobb történeti (pl. ötszáz éves) távlatban 100—100 éves, esetleg 50—50 éves eloszlással kellő mennyiségű és megfelelő műfaji tagoltságú korpusznak azonos statisztikai paraméterekkel való vizsgálatában mutatja be a magyar fonémaállomány változását, gyakorisági változóit és esetleges állandóit (invariánsait), a morfémák és morfémakapcsolatok, a szókészlet, a szófaji értékek, a mondatszerkezet változásait, történetileg érvényesülő változatait és esetleges állandóit.

14. A kvantitatív tipológia terén csak néhány kezdeményező lépést találunk irodalmunkban: a hangállományra és hangok gyakoriságának tipológiai különbségére utaló megjegyzéseket, főleg a magánhangzókkal kapcsolatban (H. JUNKER 1935; TARNÓCZY T. 1942—3); a magánhangzók és mássalhangzók arányának vizsgálatát, a szótagtípusok összehasonlításával kapcsolatos észrevételeket, a tipológiai nyelvstatisztika problémakörének áttekintését (KELEMEN J. 1968/70). Egy közlésre leadott tanulmányban a szöveg szótári szavai és szóalakjai szótagtípusok szerinti arányát mutatom be mint tipológiai vizsgálatra alkalmas morfológiai paramétert (1973).

15. Az idézett tanulmányok, cikkek a különféle nyelvstatisztikai és egyéb matematikai módszerek alkalmazása szempontjából nem egységesek. Kezdetben volt, aki vegyes gyűjtésnek esetlegesen összegyűlt anyagát vizsgálta az eloszlás arányai szempontjából (SIMONYI 1875, a birtokos összetételekre; DEME L. 1945/6, a hangátvetésre). Legtöbben azonban meghatározott szöveg vagy szövegrészletek jelenségeinek arányát vizsgálják. Vannak olyan közlemények, amelyek csak abszolút számokkal kifejezett összefüggéseket tárnak fel. Máskor hányadossal kifejezett arányszámot, átlagértéket közölnek további elemzés nélkül, néha az arány helytelen értelmezésével. Gyakori a százalékszámítás, a táblázatok, a grafikonok, ábrák alkalmazása. Ritka a valószínűségszámítási elemzés, a szórásadatok, a variációs hányados közlése, a hibaszámítás, az elméleti és a valóságos gyakoriság eloszlásának összehasonlítása. Még ritkább a korrelációszámítások, a logaritmikus összefüggések, az információelméleti szempontú számítások alkalmazása (TARNÓCZY T. 1961, ZSILKA T. 1973, 1974, TRETIAKOFF, A. 1974), a vektor-elemzés (JÉKEL P.—PAPP F. 1974), a komplex paraméterek alkalmazása.

15.1. Nem történt nagyobb anyagra támaszkodó önálló vizsgálat nyelvészeti irodalmunkban a glottokronológia terén; a nyelvünkben és a rokon nyelvekben mutatkozó egyezések ilyen célú statisztikai elemzését senki sem végezte el, nyilván azért, mert hiányoznak még az előkészítő szótári munkák. FODOR I.

(1960—1, 1968) e módszert bíráló cikkei csak a negatívumokat hangsúlyozzák. A nyelvstatisztikai módszernek a finnugor nyelvhasonlításban való alkalmazása terén még csak kezdő lépés történt (Csűcs S. 1968). Történt kísérlet a valószínűségszámításnak a rokon nyelvi hangok rekonstrukciójában való alkalmazására (Vértes E. 1970), egyik uráli nyelvjárás szótagtípusainak és a szóalakban jelentkező szótagtípus-kapcsolatoknak statisztikai elemzésére (Márk T. 1972).

16. Mint az alkalmazott nyelvészet több más ágában, a nyelvstatisztikai vizsgálatok terén is tapasztaljuk, hogy — bár csak most van kibontakozóban — a nyelvtudomány eddig elért elvi eredményeinek alkalmazásával nemcsak régibb megállapításokat igazolhatunk objektív módszerrel, hanem újabb elvi kérdések felvetéséhez és megfogalmazásához is eljuthatunk. Tehát az alkalmazott nyelvtudománynak ez az ága is visszahat az elmélet teljesebb kidolgozására és módszereinek fejlesztésére is.

*

Irodalom

Ambrus L. 1951 = Ambrus Lajos, Arany János költészetének szóstatisztikája [betűrendben]. Kézirat, 1951, I—IV. I. A, Á—E, É; II. F—K; III. L—Q; IV. R—Zs(X) [A Ráth-féle kiadás I—IV., IX. köteteiben közzétett szövegek alapján].

Antal L. 1959 = Antal László, Megjegyzések a szóállomány statisztikai vizsgálatáról: Nyr. 83 (1959): 307—11.

Bakonyi, H. 1930/4 = Hugo Bakonyi, Die gebräuchlichsten Wörter der deutschen Sprache: Bulletin of the Association of German Teachers Abroad, Munich, 1930; München, 1934.

Barth, G. 1961 = G. Barth, Recherches sur la fréquence et la valeur des parties du discours en Français, en Anglais et en Espagnol. Paris, 1961.

Benkő László 1962 = Benkő László, A szépirodalmi stílus elemzése. Veres Péter szókincse és mondatfűzése: Nyelvtud.Ért. 35. sz. Bp., 1962.

Benkő László 1972 = Benkő László (szerk.), Juhász Gyula költői nyelvének szótára. Bp., 1972.

Benkő László 1973—4 = Benkő László, Juhász Gyula költői nyelvének gyakorisági szójegyzéke. I. A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1973/I. 95—122; II. uo. 1974/I. 89—160.

Benkő Loránd 1958—62 = Benkő Loránd, a) A hangsúly hangmódosító hatása a keleti magyar nyelvjárásokban. (Adalékok a leíró hangtan és a hangtörténet összefüggésére.) NyelvtudÉrt. 17. sz. 1958. 53—85; — b) A kórógyi nyelvjárás aspirált mássalhangzóiról. MNy. 58 (1962): 231—5; — c) Adatok a magyar szókincs szerkezetének változásához. NyK. 64 (1962): 115—36.

Berényi Zs. Á. 1969—70 = Berényi Zsuzsanna Ágnes, a) Gépi adatfeldolgozás alkalmazása a névtudományban. NyK. 71 (1969): 397—405; — b) XV. századi női neveink vizsgálata matematikai módszerekkel. NyelvtudÉrt. 70. sz. 1970. 134—8.

Boldrini M. 1948 = M. Boldrini, Esametri in Contributi del Laboratorio di Statistica. Ser. 6., Milano, 1948.

Bolinger, D. Q. 1950 = Dwight L. Bolinger, Rime, assonance and morpheme analysis. Word 6 (1950): 117—36.

Bortolini, V.—Tagliavini, C.—Zampolli, A. 1971 = Lessico di Frequenza della Lingua Italiana Contemporanea. IBM. Italia, é. n. (1971).

Bóta L. 1967 = Bóta László, A Madách—Rimay kódexek szerelmes versei. ITK. 71 (1967): 1—24. [A rímstatisztikai részletek: 23.]

Buchanan, M. A. 1926/7 = A Graded Spanish Word Book. Toronto. Ont. 1927.

Bunjakovskij, V. Ja. 1847 = V. Ja. Bunjakovskij, O vozmožnosti vvedenija opredelitel'nych mer doverija k rezul'tatam nekotorych nauk nabljudatel'nych i preimušestvenno statistiki. Sovremennik, III. (1847), otd. II. 36—49.

BÜKY B. 1960—70 = BÜKY BÉLA, a) A fővárosi keresztnévadás tanulmányozásának főbb kérdései. NévtVizsg. 1960. 157—63; — b) A fővárosi keresztnévadás hatóerői. NyelvtudÉrt. 26. sz. Bp., 1961. — c) Hagyomány és újszerűség a mai budapesti keresztnévadásban. Nyr. 88 (1964): 92—106; — d) Tények, elvek és a mai budapesti keresztnévadás. Nyr. 92 (1968): 149—56. — e) Keresztnévadási szokások Budán 1470—1541 között. NyelvtudÉrt. 70. sz. 1970. 138—45.

BÜKY, B. 1968 = B. BÜKY, Zur Frage der Orthographie der ungarischen Wörter im Calepinus-Wörterbuch (1585). ALH. 18 (1968): 309—15.

CSÁK L. 1970 = CSÁK LÁSZLÓ, Belfenyér családnevei 1580—1966. NyIr. Közl. 14 (1970): 59—73.

CSÚCS S. 1968 = CSÚCS SÁNDOR, A magyar szókészlet finnugor elemei a statisztika tükrében [A MSzFE. I. adatai alapján]. NyK. 70 (1968): 392—6.

DEME L. 1945/6 = DEME LÁSZLÓ, Statisztikai vizsgálatok a hangátvetés köréből. MNy. 41 (1945/6): 55—60.

DEME L. 1960 = DEME LÁSZLÓ, Szókezdet- és szóréteg-statisztikai számítások. MNy. 56 (1960): 458—65.

DEME L. 1971 = DEME LÁSZLÓ, Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata. Bp., 1971.

DROBISCH, W. M. 1866 = W. M. DROBISCH, Ein statistischer Versuch über die Formen des Lateinischen Hexameters. Ber. d. Verhandl. d. K. Sächs. Gesellschaft der Wiss. zu Leipzig, Phil-hist. Kl. Bd. 18 (1866): 75—139.

DÖMÖLKI B.—FÓNAGY I.—SZENDE T. 1962/4 = DÖMÖLKI BÁLINT—FÓNAGY IVÁN—SZENDE TAMÁS, Köznyelvi hangstatisztikai vizsgálatok [költői szövegek alapján]. ÁltNyT. 2: 117—32.

ELEKFI L. 1962 = ELEKFI LÁSZLÓ, Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz. NyelvtudÉrt. 34. sz. Bp., 1962.

FARKAS V. 1963 = FARKAS VILMOS, A type-token viszony vizsgálatának változatairól MNy. 59 (1963): 424—30; németül: Über die Varianten der Untersuchung des „Zeichen-Träger"—Verhältnisses. ALH. 15 (1965): 67—79.

FARKAS V. 1966 = FARKAS VILMOS, Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus történetében. NyelvtudÉrt. 55. Bp., 1966.

FODOR I. 1960 = FODOR ISTVÁN, A statisztikai módszer alkalmazásának néhány kérdése. Nyr. 84 (1960): 196—205. [A glottokronlógiáról v. lexikostatisztikáról mint a nyelvstatisztika téves ágáról: 201—4.]

FODOR I. 1960/1 = FODOR ISTVÁN, A glottochronologia érvényessége a szláv nyelvek anyaga alapján. NyK. 63 (1961): 308—55.

FODOR I. 1963 = FODOR ISTVÁN, A matematikai módszer nyelvtudományi alkalmazásának határai: a nyelvi változások lefolyásának tempója. NyK. 65 (1963): 297—339.

FODOR I. 1968 = FODOR ISTVÁN, Mire jó a nyelvtudomány? Bp., 1968.

FÓNAGY I. 1958 = FÓNAGY IVÁN, A hangsúlyról. NyelvtudÉrt. 18. sz. 1958.

FÓNAGY I. 1959 = FÓNAGY IVÁN, A költői nyelv hangtanából. ITF. 23. sz. Bp., 1959.

FÓNAGY I.—MAGDICS K. 1960 = FÓNAGY IVÁN—MAGDICS KLÁRA, Beszédsebesség, szólam, ritmusérzék. MNy. 56 (1960): 450—8, 11 ábrával.

FÖRSTEMANN 1846 = ERNST FÖRSTEMANN, Ueber die numerischen Lautverhältnisse im Deutschen. In: Germania 1846. 83—90.

FÖRSTEMANN 1851/2 = ERNST FÖRSTEMANN, Numerische Lautverhältnisse im Griechischen, Lateinischen und Deutschen. KZ. [ZfvglSprf.] 1851/2. 163—79.

FÜREDI M. 1974 = FÜREDI MIHÁLY, A gyakorisági szótárak mintavételi nagyságának kérdéséhez. (Javaslat a magyar gyakorisági szótár mintavételére.) NyK. 76 (1974): 412—8.

GÁLFFY M. 1969 = GÁLFFY MÓZES, A statisztikai módszer alkalmazása a nyelvjárási alakulatok elhatárolásában a csíki és a gyergyói tájnyelvi atlasz alapján. MNyj. 15 (1969): 21—39.

B. GERGELY P. 1969—71 = B. GERGELY PIROSKA, Inaktelke mai személynévrendszere. NyIrKözl. 13 (1969): 33—44; 14 (1970) 39—58; 15 (1971) 35—49.

GRÉTSY L. 1962 = GRÉTSY LÁSZLÓ, A szóhasadás. Egy kevéssé számba vett szóalkotásmód típusai és szerepe irodalmi és köznyelvünk életében. Bp., 1962. [Statisztikai részletek 88, 127—9, 156, 190.]

GULYA J. 1964 = GULYA JÁNOS, A fonémarendszerek változásának mennyiségi összetevői. NyK. 66 (1964): 303—15.

HAJDÚ M. 1967—71 = HAJDÚ MIHÁLY, a) Adatok a személynevek földrajzi vizsgálatához. Nyr. 91 (1967): 293—7; — b) Adatok a XVIII—XX. század névdivatjának földrajzi vizsgálatához. MNy. 64 (1968): 232—45; — c) Becézőnevek három Békés

megyei község iskolai anyakönyveiben (1870—1900). MNyj. 15 (1969): 67—78; — d) Magyar becézőnevek (1770—1970). Bp., 1974.

HELL GY. 1973=HELL GYÖRGY, Nyelvstatisztikai munkák a BME (a Budapesti Műszaki Egyetem) Nyelvi Intézetében. Fólia Practicolinguistica III. 1973. 5—35 (KELEMEN J. átírásában és kódolásában kapott szövegek alapján, vö. KELEMEN J. 1966. c)—e).)

HERDAN G. 1956—66 = GUSTAV HERDAN, a) Language as Choice and Chance, Groningen, 1956; — b) Type-token Mathematics—Gravenhage, 1960; — c) The Calculus of Linguistic Observations, s-Gravenhage, 1962; — d) Quantitative Linguistics, London, 1964; — e) The Advanced Theory of Language as Choice and Chance. Berlin—Heidelberg—New York, 1966.

HOZ, V. G. 1953 = V. GARCIA HOZ, Vocalulario usual, comun y fundamental. Madrid, 1953.

IMRE S. 1962 = IMRE SAMU, Nyelvjárási jelenségek statisztikai feldolgozása. (Módszertani kísérlet.) MNyj. 8 (1962): 11—26.

IMRE S. 1964 = IMRE SAMU, A magyar huszita helyesírás néhány kérdése. NyelvtÉrt. 43. sz. Bp., 1964.

IMRE S. 1971 = IMRE SAMU, A mai magyar nyelvjárások. Bp., 1971.

JAKAB L. 1926/39 = Jakab Lajos hang- és szóstatisztikája. Sajtó alá rendezte Traeger Ernő. Az Egységes Magyar Gyorsírás Könyvtára, 172. sz. Bp., 1939.

JAKAB L. 1969 = JAKAB LÁSZLÓ, Köznyelvünk hangzóhiányos igetövei. MNyj. 18 (1969): 53—60.

JÉKEL P.—PAPP F. 1974 = JÉKEL PÁL—PAPP FERENC, Ady összes költői műveinek fonéma-statisztikája. Bp., 1974. (Akad. K.).

JELÍNEK, J.—BEČKA, J. V., — M. TĚŠITELOVÁ, 1961 — JAROSLAV JELÍNEK—JOSEF V. BEČKA—MARIE TĚŠITELOVÁ, Frekvence slov, slovnich druhů a tvarů v Českém Jazyce. Praha, 1961.

JOSSELSON, H. H. 1953 = HARRY H. JOSSELSON, Подчёт ходовых слов Русского литературного языка. — The Russian Word Count and Frequency Analysis of Grammatical Categories of Standard Literary Russian. Detroit, 1953.

JUILLAND, A. és társa 1964 = ALPHONSE JUILLAND—E. CHANG-RODRIGUEZ, Frequency Dictionary of Spanish Words. London—The Hague—Paris, 1964.

JUILLAND, A. és társai 1965 = ALPHONSE JUILLAND—P. M. EDWARDS—ILEANA JUILLAND, Frequency Dictionary of Roman Words. The Hague—Paris, 1965.

JUILLAND és társai 1970 = ALPHONSE JUILLAND—DOROTHY BRODIN—CATHERINE DAVIDOVITCH, Frequency Dictionary of French Words. The Hague—Paris, 1970.

JUNKER, H. 1935 = HEINRICH JUNKER, Sprachklangbilder. Ung. Jb. 15 (1935): 460—71.

KAEDING, F. W. 1897—8 = F. W. KAEDING, Häufigkeitswörterbuch der deutschen Sprache, Steglitz bei Berlin [I.] 1898, II. Buchstabenzählungen, 1897.

KALMÁR L. 1962/4 = KALMÁR L. Matematikai és nyelvi struktúrák. ÁltNyT. 2 (1964): 11—74.

KÁROLY S. 1956 = KÁROLY SÁNDOR. Igenévrendszerünk . . . NyelvtudÉrt. 10. sz. 1956.

KELEMEN B. 1963 = KELEMEN BÉLA, A matematikai nyelvtudomány néhány kérdése. NyIr. Közl. 7 (1963): 57—9.

KELEMEN J. 1954—5 = KELEMEN JÓZSEF, A magyar jelzős szerkezetek. Kézirat, 1954—5. [20 szövegegység jelzős szerkezeteinek statisztikai elemzése.]

KELEMEN J. 1962/4 = KELEMEN JÓZSEF, A nyelvvel kapcsolatos matematikai halmazok értelmezésének kérdése. ÁltNyT. 2 (1964): 277—9. A nyelv modelljének kérdése. Uo. 281—3.

KELEMEN J. 1965/7 = UA., A gépi adatfeldolgozás lehetőségei a szórend és a kiejtés vizsgálatában. Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. Az egri kiejtési konferencia [1965] anyaga, szerk. Grétsy László és Szathmári István, Bp. 1967. 206—9.

KELEMEN J. 1972 = KELEMEN JÓZSEF, a) Gépi adatgyűjtés és adatfeldolgozás a lexikográfia szolgálatában. Szótártani Tanulmányok (szerk. Országh L.) Bp., 1966. 29—54; MNyTK. 114. sz. 1966. Oroszul a лексикология и лексикография (Moszkva, 1972) c. kötetben 3—22; — b) Lyukkártyarendszerű adatgyűjtés és adatfeldolgozás a nyelvtudományban. NyK. 67 (1966): 341—79; MNyTK. 118. sz. Bp., 1967; — c) Über die Experimente an einem Sprachstatistischen Automaten. CompLingu. 5 (1966): 149—57; — d) Beszámoló a gépi nyelvstatisztikai kísérletekről. (1966/7) NyelvtudÉrt. 58. sz. 1967. 480-5;—e) UA. 1966. Sokszorosított kézir. Részleteket közölt belőle: FODOR ISTVÁN: Mire jó a nyelvtudomány? Bp. 1968. 327—9.

KELEMEN J. 1967 = KELEMEN JÓZSEF, Magyar szövegek statisztikai feldolgozásának problémái. Nyelvfeldolgozás és dokumentáció. A tudományos tájékoztatás elmélete és gyakorlata. 11. sz. 1967. 61—73.

KELEMEN, J. 1968/70 = J. KELEMEN, Sprachtypologie und Sprachstatistik. Theoretical Problems of Typology and the Northern Eurasean Languages. Bp., 1970. 53—63. [1968-ban tartott előadás.]
KELEMEN J. 1970 = KELEMEN JÓZSEF, A mondatszók a magyar nyelvben. Bp., 1970 (Akad. K.) [Statisztikai vizsgálatukról: 390—1.]
KELEMEN J. 1971 = KELEMEN JÓZSEF, Törekvések a helyesírásnak megfelelő írógép-billentyűzet ügyében. NyelvtudÉrt. 75. sz. Bp. 1971. 103—21.
KELEMEN J. 1971/3 = KELEMEN JÓZSEF, Tervezet: „Javaslat egy magyar gyakorisági szótár előkészítésére." Kézirat, 1971, részben átdolgozva 1973.
KELEMEN J. 1972 = UA., A gyakorisági szótárak készítésének főbb problémái és szempontjai. Előadás a MNyT. ülésén. Rövid kivonata: MNy. 68 (1972): 509.
KELEMEN J. 1973 = KELEMEN JÓZSEF, a) Zur Frage der Silbenstruktur der Wortformen im Ungarischen. (Sajtó alatt.) — b) A gépi statisztikai nyelvészet szerepe a szakszövegkutatásban. Előadás, 1973. (Sajtó alatt.)
KENISTON, H. 1920—33 = HAYWARD KENISTON, a) Common Words in Spanish. Hispania 3 (1920): 85—96; — b) Spanish Idiom List. Selected on Basis of Range and Frequency of Occurrence. New York, 1929; — c) A Basic List of Spanish Word and Idioms. Chicago, 1933.
KESZLER B. 1972/4 = KESZLER BORBÁLA, Az igetövek kvantitatív vizsgálata. Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből, szerk. Rácz Endre és Szathmári István. Bp., 1974. 91—7.
KISS A. 1970/1 = KISS ANTAL, A novellák stilisztikai szempontú mondattani elemzése. A novellaelemzés új módszerei, szerk. Hankiss Elemér, Bp., 1971. 285—303.
KOVÁCS I. 1969 = KOVÁCS IMRE, Az ötven éves Kossuth Gimnázium tanulóinak névstatisztikai vizsgálata. A Kossuth Lajos Gimnázium jubileumi évkönyve. Bp., 1969. 28—33.
KUČERA, H. 1962/4 = HENRY KUČERA, Statistical Determination of Isotopy. Proc. of the 9th Int. Congress of Linguists (Cambridge, Mass. VIII. 27—31, 1962). London—The Hague—Paris, 1964. 713—21.
KUČERA, H.—FRANCIS, W. N. 1967 = HENRY KUČERA—W. NELSON FRANCIS, Computational Analysis of Present-Day American English. Providence, Rhode Island, 1967.
LORGE, I. 1949 = IRVING LORGE, The Semantic Count of the 570 Commonest English Words. New York, 1949.
LOTZ, J. 1952 = JOHN LOTZ, Vowel Frequency in Hungarian. Word 8 (1952): 227—35.
MAGDICS K. 1964 = MAGDICS KLÁRA, A magyar nyelvjárások összehasonlító hanglejtésvizsgálatának első tanulságai. MNy. 60 (1964): 446—62.
MÁRK T. 1972 = MÁRK TAMÁS, Vizsgálatok a szölkúp fonémarendszerben. NyK. 74 (1972): 407—15.
MÁRTON GY. 1962 = MÁRTON GYULA, Az a-zás állapota a Fekete-Körös völgyében. NyIr. Közl. 6 (1962): 85—116.
MIKES F. 1935—8 = MIKES FERENC, a) Új magyar hangstatisztika. Gyorsírástudomány XVI. 1. sz. 1935. 1—2. — b) Magyar írógépbillentyűzet. Uo. XVI. 8. sz. 1936. 93—6. — c) Betűstatisztika. Uo. XVII. 2. sz. 1936. 22—3. — d) A magyar írógép-billentyűzet kérdése. Uo. XVIII. 6. sz. 1938. 92—3.
MIKÓ PÁLNÉ 1962 = MIKÓ PÁLNÉ, A minimális szókincs kérdéséhez. NyK. 64 (1962): 137—55.
MIKÓ PÁLNÉ 1966 = MIKÓ PÁLNÉ, Nyelv-statisztikai vizsgálatok. Filol. Közl. 12 (1966): 201—9.
MISTRÍK, J. 1969 = JOZEF MISTRÍK, Frekvencia Slov v. Slovenčine. Bratislava, 1969.
MOSKOVIČ, V. A. 1969 = V. A. MOSKOVIČ, Statistika i semantika. Moskva, 1969.
MULLER, CH. 1968 = CHARLES MULLER, Iniciation à la statistique linguistique. Paris, 1968. (Librairie Larousse.) Németül: Einführung in die Sprachstatistik, ford. Fritz Heinzmann. Berlin, 1972 (Akad.-Verlag).
MURÁDIN L. 1968 = MURÁDIN LÁSZLÓ, Az a-zás az aranyosszéki nyelvjárásban. NyIr. Közl. 12 (1968): 209—22.
NAGY F. 1964 = NAGY FERENC, Denominális képzőink gyakoriságáról. MNy. 60 (1964): 201—3.
NAGY F. 1967 = NAGY FERENC, A képzőgyakoriság néhány jellemző vonása. MNy. 63 (1967): 331—46.
NAGY F. 1971 = NAGY FERENC, a) A tulajdonnevek szöveggyakoriságáról. Filol. Közl. 17 (1971): 212—20; — b) A helységnevek humora. MNy. 67 (1971): 195—203; — c) A szóképzés valószínűsége. NyK. 73 (1971): 249—53.

NAGY F. 1972 = NAGY FERENC, Kvantitatív nyelvészet. Egyetemi jegyzet. Bp., 1972.
NAGY F. 1974 = NAGY FERENC, A mai magyar nyelv című tankönyv és a kvantitatív nyelvészet: Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből, szerk.: Rácz Endre és Szathmári István. Bp., 1974. 21—32.
O. NAGY G. 1969 = O. NAGY GÁBOR, Vokalfrequenzwerte in altungarischen Denkmälern. Uralaltaische Jahrbücher 41 (1969): 146—54.
NEMES T. 1934 = NEMES TIHAMÉR, A szótagérthetőség-mérésekről. Műszaki Közlemények 8 (1934): 101—6.
NEMES Z. 1932 = NEMES ZOLTÁN, A magyar nyelv képző-, jel- és ragstatisztikája. MNy. 28 (1932): 30—6, 206—11 = Az Egységes Magyar Gyorsírás Könyvtára 57. sz. 1932.
NEMES Z. 1933 = NEMES ZOLTÁN, A magyar parlamenti nyelv leggyakoribb szavai. Az Egységes Magyar Gyorsírás Könyvtára 66. sz. 1933.
NEMES Z. 1939/41 = NEMES ZOLTÁN, Szóstatisztika egymillió szótagot felölelő újságszövegek alapján. Az Egységes Magyar Gyorsírás Könyvtára 190. sz. h. n., é. n. (1941 [készült 1939-ben]), kiadja a Gyorsírási Ügyek Kormánybiztossága.
NEMES Z. 1955 = NEMES ZOLTÁN, Ragstatisztika [egymillió szótagot felölelő újságszövegek alapján]. Kézirat, 1955.
NEMES Z. 1957 = NEMES ZOLTÁN, Képzőstatisztika egymillió szótagot felölelő újságszövegek alapján (a képzőszerű jelek statisztikájával). Kézirat, 1957.
NEMES Z. 1959 = NEMES ZOLTÁN, Betűpárstatisztika az írógépbillentyűzet számára. Egymillió szótag [2, 102, 489 betűnyi szöveg] alapján. Gyorsírók Lapja, IX. 3. sz. 1959. 74—5.
NOSZ GY. 1943 = NOSZ GYULA, Az élőszó nyomában. Tanulmányok a magasfokú gyorsírás és az élő beszéd kérdéseiről. Bp., 1943. 142 l.
ÖRDÖG F. 1973 = ÖRDÖG FERENC, Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén. Bp., 1973.
PAPP F. 1961 = PAPP FERENC, a) A stíluselemzés egy mennyiségi mutatókra épített módszere. Filol. Közl. 1961. 69—85. — b) A matematikai módszerek alkalmazásáról nyelvtudományunkban. IOK. 17 (1961): 289—306.
PAPP F. 1966—9 = PAPP FERENC, a) Megszólaltak a gépek. Nyr.90 (1966): 181—8; — b) Kettős és hármas szófajiságú szavaink. Nyr. 90 (1966) 404—8; — c) Néhány fontosabb adat szókincsünk szófaj szerinti megoszlásáról. Nyelvfeldolgozás és dokumentáció. A tudományos tájékoztatás elmélete és gyakorlata. 11. sz. 1967. 104—16; — d) Adatok tőszókincsünk etimológiai rétegeinek végződés szerinti eloszlásához. NyK. 70 (1968): 200—9; — e) A magyar nyelv szóvégmutató szótára. Bp., 1969; — f) Néhány megjegyzés a TESz. első kötetével kapcsolatban. NyK. 71 (1969): 129—35.
PAPP L. 1962—3 = PAPP LÁSZLÓ, a) Application de la statistique linguistique aux recherches de dialectologie historique. ALH. 12 (1962): 67—94; — b) Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika. Bp., 1963. 186 l.
PÉNTEK J. 1966 = PÉNTEK JÁNOS, A köröstői í-zés állapota. NyIr. Közl. 10 (1966): 61—75.
PESTI J. 1969/70 = PESTI JÁNOS, A földrajzi nevek alkotásának és használatának lélektani tényezői a Bikalárok völgyében [Baranya m.]. NyelvtudÉrt. 70: 99—104.
PETŐFI S. J. 1964—7 = PETŐFI S. JÁNOS, a) [zusammengestellt von —:] Sprachstatistische Untersuchungen. Comp.Lingu. 3 (1964): 216—25; — b) A nyelvstatisztikai vizsgálatok néhány kérdése. Nyelvfeldolgozás és dokumentáció. A tudományos tájékoztatás elmélete és gyakorlata. 11 (1967): 117—40.
POMOGÁTS B. 1970/1 = POMOGÁTS BÉLA, Mondatösszetétel és stílus. A novellaelemzés új módszerei, szerk. Hankiss Elemér. Bp., 1971. 273—83.
RUZSICZKY É. 1962/4 = RUZSICZKY ÉVA, Az elektromechanikus adatfeldolgozó gép nyelvtudományi alkalmazásának néhány kérdéséről. Ált.NyT. 2 (1964): 253—61.
SEBESTYÉN Á. 1965 = SEBESTYÉN ÁRPÁD, A magyar nyelv névutórendszere. Bp., 1965.
SIMONYI 1875 = SIMONYI ZSIGMOND, A szavak összetétele a magyarban. Nyr. 4 (1875). [Statisztikai egybeállítás a birtokos összetételekről: 245.]
SIMONYI 1895 = SIMONYI ZSIGMOND, Tüzetes magyar nyelvtan, Bp., 1895. [Az elbeszélő múlt idejű igealakok gyakoriságáról: 626.]
J. SOLTÉSZ K. 1959 = J. SOLTÉSZ KATALIN, Az ősi magyar igekötők. Bp., 1959.
J. SOLTÉSZ K. 1965 = J. SOLTÉSZ KATALIN, Nyelvstatisztikai vizsgálatok a Petőfi Szótár anyaga alapján. NyK. 67 (1965): 345—54.
J. SOLTÉSZ K. 1970 = J. SOLTÉSZ KATALIN, Kutyanevek, 1969. Nyr. 94 (1970): 291—303.
J. SOLTÉSZ K.—SZABÓ D.—WACHA I. (szerk.) 1973 = J. SOLTÉSZ KATALIN—SZABÓ

DÉNES—WACHA IMRE (szerk., GÁLDI LÁSZLÓ irányításával), Petőfi-szótár. Petőfi Sándor életművének szókészlete. I. A—F. Bp., 1973.
SZABOLCSI M. 1968 = SZABOLCSI MIKLÓS, A verselemzés kérdéseihez (József Attila: Eszmélet). ITF. 57. sz. Bp., 1968. 123 l.; ²1969 [Statisztikai táblázatok: 104—18].
SZARVAS G. 1872-SZARVAS GÁBOR, A magyar igeidők. Pest, 1872. [Statisztikai adatok az *íra, írt* igealakokról: 5., 121—3 l.
SZENDE A. 1957 = SZENDE ALADÁR, A határozott névelő elmélete és használata Sylvesternél. MNy. 53 (1957): 282—96.
SZENDE T. 1969—73 = SZENDE TAMÁS, a) A köznyelvi magyar ejtésnorma felé. NyK. 71 (1969): 345—85; — b) Az utca hangja. Nyr. 94 (1970): 189—204 (Szende Virággal); — c) Anyanyelvünk hangzásáról. (A hangkapcsolatok szerepe.) Nyr. 95 (1971): 442—53; — d) Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói. NyelvtudÉrt. 81. sz. Bp., 1973.
TARNÓCZY T. 1942—3 = TARNÓCZY TAMÁS, A magyar magánhangzók eloszlása. MNy. 38 (1942): 352—7. — Megjegyzések és kiegészítések a magyar magánhangzók eloszlásának kérdéséhez. Uo. 39 (1943): 369—74. — Németül: Die Verteilung der ungarischen Vokale. UJb. 23 (1943): 236—46.
TARNÓCZY T. 1951/2 = UA., A magyar hangzókapcsolatok eloszlása Ady költői nyelve alapján. NyK. 53 (1951/2): 107—52.
TARNÓCZY T. 1961 = TARNÓCZY TAMÁS, A jeloszlás és a hírtartalom nyelveket meghatározó tulajdonságairól. NyK. 63 (1961): 161—78.
THORNDIKE, E. L. 1921 = EDWARD L. THORNDIKE, The Teacher's Word Book. New York, 1921.
THORNDIKE, E. L. 1931 = EDWARD L. THORNDIKE, The Teacher's Word Book of 20 000 Words. New York, 1931.
THORNDIKE, E. L.—LORGE, I. 1944 = EDWARD L. THORNDIKE—IRVING LORGE, The Teacher's Word Book of 30 000 Words. New York, 1944, 1952 (Bureau of Publications, Teacher's College, Columbia University).
TOLNAI V. 1906 = TOLNAI VILMOS, Egynéhány számadat a hangokról és betűkről. Nyr. 35 (1906): 421—5.
TOLNAI V. 1920/4 = TOLNAI VILMOS, Halhatatlan magyar nyelv. MNy. 20 (1924): 50—9.
TOLNAI V. 1921 = TOLNAI VILMOS, A nyelvek szépségéről. MNy. 17 (1921): 28—32.
TOMPA J. 1962 = TOMPA JÓZSEF, A „kiemelő jel" mai nyelvtani szabályai. MNy. 58 (1962): 435—42. [Statisztikai adatok: 441—2.]
TÖRÖK G. 1968 = TÖRÖK GÁBOR, A líra: logika (József Attila költői nyelve). Bp., 1968.
TRETIAKOFF, A. 1974 = A. TRETIAKOFF, Liste de succession des voyelles en hongrois. ALH. 24 (1974): 363—71.
VÁMSZER M. 1962 = VÁMSZER MÁRTA, Az ikes ragozás állapota a kalotaszegi nyelvjárásban. NyIrKözl. 6 (1962): 117—27.
VARGA GY. 1967 = VARGA GYÖRGYI, Alakváltozatok a budapesti köznyelvben. Bp., 1967.
VERMES STEFÁNIA 1943 = VERMES STEFANIA, A magyar szókészlet etimológiai statisztikája. NyK. 51(1943): 435.
VÉRTES E. 1952—4 = VÉRTES EDIT, a) Adalékok a magyar nyelv hangtani szerkezetéhez. NyK. 54 (1952): 96—140; 55 (1953): 138; 56 (1954): 215—66; — b) [részben kibővített német változata:] Statistische Untersuchungen über den phonetischen Aufbau der ungarischen Sprache. ALH. 3 (1953): 125—58, 411—30; 4 (1954): 194—224.
VÉRTES E. 1970 = VÉRTES EDIT, Rekonstrukció és valószínűségszámítás. NyK. 72 (1970): 297—322.
VOIGT V. 1972 = VOIGT VILMOS, Számítógépes ritmuselemzési kísérlet. ITK. 76 (1972): 203—11.
WEST, M. 1953 = MICHAEL [PHILIP] WEST, A General Service List of English Words with Semantic Frequencies and a Supplementary Word-List for the Writing of Popular Science and Technology, London, 1953.
YULE, G. U. 1944 = G[EORGE] UDNY YULE, The Statistical Study of Literary Vocabulary, Cambridge, 1944. 305 p.
ZSILKA T. 1967—72/73 = ZSILKA TIBOR, A stílus hírértéke. Bratislava, 1973 [1967—72 közt írt tanulmányok, cikkek].
ZSILKA T. 1969/73 = ZSILKA TIBOR, A nyelvi rendszer és a struktúra. A stílus hírértéke. 1973. 121—36.
ZSILKA T. 1974 = ZSILKA TIBOR, Stilisztika és statisztika. Bp., 1974.

TEMESI MIHÁLY:

1. Tanár vagyok, s így a magyar nyelvtudomány eredményeinek alkalmazása hivatásom, — mégsem tudtam volna a magyar szakos tanárok képzésében évtizedek óta megfelelő színvonalon dolgozni, ha nem vagyok a nyelvtudomány alap- és alkalmazott kutatásainak egyszersmind részese is. Meglepett ezért, hogy DEME LÁSZLÓ a nyelvtudomány e részágazatainak ilyen összefoglaló elkülönítését megkérdőjelezte az imént, — ugyanakkor a tanárképzés és a tudományos kutatás gyakorlata e differenciálást megköveteli. Egyetértek azonban DEME LÁSZLÓ kérdésfelvetésére adott válaszában azzal, hogy az alkalmazott nyelvészet szerves és elidegeníthetetlen része a nyelvtudománynak. — Ezt fogalmazta meg már BENKŐ LORÁND is nemcsak az 1971-ben megjelent egyik tanulmányában (NytudÉrt. 75: 5.), hanem a történeti nyelvtudomány néhány általános kérdéséről elhangzott előadásának néhány megjegyzése is. Azt írta ugyanis BENKŐ LORÁND, hogy nincs a nyelvtudománynak egyetlen olyan részterülete sem, amelyben az elveknek, a kutatási eljárásoknak és az eredményeknek ne volna legalábbis közvetett társadalmi hasznosítási lehetősége, — és nincs az alkalmazott nyelvtudománynak olyan területe, amely ne kapcsolódnék szorosan a nyelvtudományi alapkutatások elvi-módszerbeli problémáihoz, elért eredményeihez, vagy ne hatna azokra vissza.

A magyar nyelvtudományi alapkutatások művelői jelentős értékű részletvizsgálatok és nagy összefoglaló munkák közreadása után viszont ma már csak anyanyelvünk tényei szerkezeti törvényeinek lehető teljes listája ismeretében vállalkozhatnak a magyar nyelv működtetési szabályrendszere korszerű bemutatására, hogy megfelelő szelekcióval a tényanyag végtelen áradatából nyelvünknek, ha nem is adekvát, de legalább azonos értékű modellálásához szükséges törvények szabályainak rendszerezett egészét leírva, a siker reményében kísérelhessék meg egy új nyelvpedagógia kimunkálását. Ugyanakkor világosan megfogalmazott szaktudományi állásfoglalásunk ellenére többen úgy vélik, hogy a magyar nyelv és a magyar közművelődés nyelvi anyagának leírása keretében mindinkább különválik a nyelvészet és az anyanyelvi nevelés, nyelvoktatás, valamint a magyar szakos tanárképzés struktúrája, noha még a hagyományos nyelvelméleti felfogást képviselő nyelvészeknél is ma már integrálódnak az újabb és korszerűbbnek ítélt irányzatok a klasszikussá merevedett megközelítésekkel. A magyar nyelv vizsgálatát ezért ma már kiterjesztették nemcsak az ún. metalingvisztikára, hanem nyelvünk nem-verbális szemiotikai kapcsolatainak feltárására, és mind jelentősebb eredményekre vezet a pszicho- és szociolingvisztikai, valamint az antropológiai kutatások eredményeinek felhasználása a magyar nyelv tanulmányozásában, sőt újabban sikerrel kapcsolják össze a kommunikációkutatás anyagával is. A nyelv patológiájának új szempontú vizsgálatai pedig a nyelvészek, a beszédpedagógusok és az ideggyógyászok együttműködésének mindinkább kiteljesedő lehetőségeit formálják a magyar nyelvi anyagban is.

2. Az ember társadalmi tevékenységének alapja a világ dolgainak és jelenségeinek megismerése, kölcsönös viszonylataik megértése, gondolkodásunknak igaz, értékes, a valóságnak megfelelő, helyes tartalmakkal való gyarapodása és gyarapítása és mindezeknek a nyelvi közlés jól szerkesztett szövegeiben, a szövegeket alkotó mondatokban történő kifejezése. Ez pedig feltételezi a nyelv és benne az anyanyelv lényegi jegyeinek, működtetési szabályrendsze-

rének megismerését és elsajátítását, de ugyanakkor megköveteli a gondolkodási és műveleti szintek egyértelmű feltárását és elsajátítását is. Ilyen értelemben a nyelv és elsősorban az anyanyelv nemcsak a megismerés kifejező-közlő eszközrendszere, hanem az emberi megismerés tárgya is, — és itt jelentkezik a leghangsúlyozottabban a nyelvtudományi alapkutatások eredményei gyakorlati alkalmazásának társadalmi igénye. Ez az alkalmazott nyelvtudomány voltaképpen a nyelvi tevékenységre vonatkoztatott, a nyelvészet fogalmi körén belül maradó hasznosítás, vagyis szorosan kötődik magának a nyelvnek az alkalmazásához a magyar társadalmon belüli és a társadalmak közötti nyelvi érintkezés elősegítésében. Minthogy pedig a nyelv belső szerveződése nem véletlenszerű, hanem megtestesíti mindazokat a funkciókat, amelyeket a nyelv a társadalmi ember szolgálatára kifejlesztett, — ezért olyan nyelvleírást kell az oktatásban alkalmaznunk, amellyel képesek vagyunk a nyelvhasználat és a nyelvi kreatívitás fejlesztésére. Ez a nyelvleírás tehát nyelvünk különböző funkcióiból elvonva eszköz a jelentés-választások megalapozására és egységes szerkezeti formákban történő realizálására. A gyermek nyelvi tevékenységének viszont általában nincsenek olyan funkcionális változatai, mint a felnőttek nyelvhasználatának. Nyelvünk egységes típusa a maga eszményi és normatív rendszerével ugyanakkor egyszerre szolgálja a nyelv valamennyi funkcióját, vagyis nyelvünk kifejezésegységei a fogalomalkotási, az interperszonális és a textuális jelentéseknek szimultán megvalósulásai.

Nem könnyű azonban elválasztanunk a magyar nyelvtudományban sem ezeket az alap- és az alkalmazott kutatásokat, hiszen az anyanyelvi nevelés, nyelvoktatás, — a beszédművelés és kiejtésnormalizálás, — a helyesírás szabályozása, — a nyelvművelés, — a beszédhibák diagnosztizálása és javítása, — az idegen nyelvek elsajátításának segítése magyar bázisnyelvű idegennyelv-oktatással, — a fordítás és a tolmácsolás gyakorlata, sőt bizonyos határok között különféle automatikák kidolgozása, — a dokumentáció és információtárolás, — a távközlés és kommunikációkutatás, — a különböző nyelvű közösségek nyelvi helyzetének, érintkezésének rendezésére az ún. „nyelvi politika" stb. mind feltételezi és megköveteli a magyar nyelvtudományi alapkutatások intenzív művelését. Mindenképpen hasznos lenne, ha már megvolnának a nyelvtudományi alapkutatásoknak mindazon eredményei, amelyeket az alkalmazás számára csak adaptálni kellene, s így nem kényszerülnénk olyan feladat megjelölésekre, amelyekhez sem a szervezeti, sem a személyi feltételek még nincsenek meg. Az alkalmazott nyelvészet munkásai ezért sürgetik már az alapkutatások tervezésében az alkalmazások szükségleteinek figyelembevételét: a magyar hangstatisztikai etalon, a magyar szótári minimum, a magyar nyelv gyakorisági szótára, a magyar morfémák törzsállománya feldolgozását és főleg az új, korszerű igényeket is kielégítő leíró magyar nyelvtan megalkotását. Az alkalmazások ritmusát ugyanis a társadalmi gyakorlat adja meg, és nem az alapkutatások belső helyzete. (Vö. Az alkalmazott nyelvészet helyzete Magyarországon. Bp., 1968. Szerk.: Imre Samu, 167—73. — Szépe György.)

2.1. Az utóbbi másfél évtizedben nálunk is az érdeklődés előtérbe került a nyelvi viselkedés alkotó jellegének felismerése és a nyelvtudás azon sajátságának vizsgálata, hogy a magyar beszélők is a változó közlési helyzetekben gyakran merőben új szemantikai és szintaktikai konstrukciókat alkotnak.

Ennek megértéséhez fel kellett tennünk, hogy ez a kreativitás a „beszéd" mögötti műveleti szabályrendszerben adott. E szabályrendszert rekonstruáló grammatika írásakor az emberi nyelv általános hipotetiko-deduktív modellját kellene ezért figyelembe vennünk, hogy meghatározhassuk e speciális magyar grammatikában feltárt nyelvi szinteket, összefüggésük módjait és a különböző nyelvtani kategóriákat. Sajnos, e feladat megoldásában még csak a kezdő vizsgálatokat végezzük, és nem állnak rendelkezésünkre más, részletesen kidolgozott ilyen grammatikák sem, pedig anyanyelvi nevelésünk, nyelvoktatásunk megújítására vonatkozó társadalmi igény egyértelműen tárja elénk, hogy a kommunikációs folyamatoknak mennél szélesebb területét kell azonos modell segítségével megvilágítanunk. Ha pedig az alkalmazott nyelvészeti részdiszciplinák anyaga szorosan összefügg magának a nyelvnek az alkalmazásával, akkor a nyelv szerkezeti rendszeréről való ismereteink színvonala, ezeknek az ismereteknek az elrendezési módja lényeges információkat nyújt a nyelv működtetési szabályainak gyakorlati alkalmazásáról is.

2.2. A tantervi cél és a hozzákapcsolódó feladatok megfogalmazása a nyelvtudományi alapkutatások részágazatai szerint az egységes nyelvtípus normalizált változatának, a köznyelvnek elsajátítására már az eddigi tantervekben is eléggé egyértelműen tárta elénk, hogy e tantárgyi ágazatok önmagukban is olyan teljes rendszert alkotnak, amelynek belső törvényei csak nehezen hangolhatók össze bármelyik másik részrendszer törvényeivel. A tantervek ugyanis már a múltban is általában világosan állást foglaltak a kitűzött célnak megfelelő feladatok meghatározásában, a nyelvtudományi alapkutatások eredményeinek alkalmazása az oktatás gyakorlatában azonban mindmáig nem tudta megvalósítani e követelményeket, és tankönyveink csak a nyelvi rendszer egyszerűsített leírását tartalmazzák teljesebben, a többinek alig tesznek eleget. Az anyanyelvi nevelés anyaga tervezésében és még inkább az anyanyelv oktatása folyamán viszont sajátos ellentmondással kell számolnunk: a nyelvi tevékenység oszthatatlan egész, vagyis a beszélő csaknem minden megnyilatkozásában a „teljes" nyelvet használja, — a tanításban azonban az esetek nagy részében és szükségszerűen csak egy-egy részterületre összpontosíthatunk.

Általánosan képző iskoláink anyanyelvi nevelésének, nyelvoktatásának ugyanakkor fő feladata, hogy tanulóinkat mennél teljesebb nyelvi-kommunikációs kód birtokába juttatva fejlessze megismerő és gondolkodó képességüket anyanyelvünk kommunikációs működésének, pszichikai és szociológiai aspektusainak megfelelő és jól alkalmazható gyakorlatsorozatokban történő formálásával. A mai általánosan képző iskoláink által nyújtott és megkívánt műveltség alapvetően verbális jellege viszont a szituációtól függetlenedett explicit beszédet kívánja meg, s így az induláskor nyelvi hátrányos helyzetben levők korlátozott kódjára vonatkozó vizsgálatok felvetik a nemek közötti különbség és a szociális hátrány interakciójára a társadalmi beavatkozás szükségességét. Ugyancsak a szociolingvisztikai kutatások mutattak rá arra is, mily jelentős a szülők kognitív képességeinek, kulturáltságának szerepe a család interakciós területén gyermekeik aktualizált környezetének nyelvi előkészítésében és kognitív feldolgozásában. Az anyanyelvi nevelésben, nyelvoktatásban alkalmazott nyelvészetnek ezért ma nálunk a nyelvi hátrányos helyzet kiegyenlítődése folyamatában mindinkább növekvő súlya van, — ti. a családot szocializációs funkciója teljesítésében szubkultúrája meghatározza, s így előtérbe kerül

az oktatásban alkalmazott nyelvészetnek a családdal szemben néha idegennek mondható kulturális szocializáló szerepe. A nyelvi hátrányok szubkulturális családi jellegével szemben eredményesen lépnek fel már az olyan társadalmi intézmények, mint az óvoda és az általánosan képző iskolák, de a probléma komplexitása miatt szerepe van még a felsőoktatásnak, a felnőttoktatásnak és a továbbképzésnek is. Szociolingvisztikai kutatásaink tehát integrálják a társadalmi és a nyelvi nézőpontot, figyelembe veszik a szocializációból adódó releváns kérdéseket és a nyelvtudományi alapkutatások eredményeinek gyakorlati alkalmazásával a körültekintő beavatkozás olyan folyamatát indítják el, amely a jelzett különbségeket előre tervezett területekre viheti át, de biztosítja a kontroll, a mérhetőség feltételeit is.

Minthogy pedig nyelvhasználatunk, megismerő tevékenységünk, társadalmi aktivitásunk korlátait társadalmi környezetünk szociális viszonylatai határozzák meg, az anyanyelvi nevelésben alkalmazott nyelvészet nem lehet „pedagógiai látásmód" és „gyakorlat" kérdése csupán, — ez is, de a lényeg az oktatásban alkalmazott anyag tartalma, az összes többi tényező ezen alapszik. Úgy vélem, hogy az anyanyelvi nevelésben alkalmazott nyelvészeti anyag tartalmának lényegét a nyelvi és az általános értelemben vett emberi kreativitás elmélete és gyakorlata adja. Ez a kreativitás a különböző szemiotikai rendszereknek (pl. a nyelv, zene, rajz, matematika, mindennapi emberi tevékenységek stb.) alkalmazására, használatára vonatkozó műveleti szabályok jól rendezett egészét jelentő konstrukciós szisztéma megismerését feltételezi. Ha az anyanyelvi nevelés tartalma és e tartalom közvetítési módja az általánosan vett kreativitás különböző rendszereinek tartalma és formája szerint szerveződik, ebbe belefér az anyanyelv oktatásában alkalmazott nyelvészet minden részágazata a nyelv működtetési szabályaitól a jól szerkesztett szövegek alkotásáig és a kiejtéstől a helyesírásig.

Az általánosan képző iskolákra tervezett „felfrissített" hagyományos leíró nyelvtani anyaggal az eddig érintetteket nem tudjuk megoldani, mert ez a grammatika azzal nem lészen kreatív tantárgyi anyag, hogy más összefüggésben tanítjuk a névutót vagy a vonatkozó névmást és a kötőszót stb. Mégha ez javítaná is a taxonomikus lista használati értékét, akkor sem válik kreativitást biztosító grammatikává. Korunk nyelvészete ugyan nem hozott még létre teljes rendszert bemutató grammatikát, — ez azonban nem jelenti, hogy nem lehet az eddigi eredményeket a kreativitás igényével tantárgyi rendszerbe szervezni. Az anyanyelvi nevelés, nyelvoktatás anyagát biztosító tantárgy ugyanis nem a nyelv teljes leírása, hanem a nyelvről való helyes gondolkodás és a nyelvhasználati készség fejlesztése egy társadalmi méretű nyelvművelés igényével.

3. Az anyanyelv oktatásában alkalmazott nyelvészet érintett összefüggéseinek realitása jól észlelhető az anyanyelvi nevelés korszerűsítése munkálatainak tendenciájában: ti. az eddigi egyoldalú didaktikai, metodikai szemlélet helyébe az a meggyőződés került, hogy a legkorszerűbb nyelvészet alkalmazásával lehet csak teljesítenünk a jövendő nemzedék nyelvi képzését, a nyelvalakítást és alakulást egész tartalmi világával ahogyan az a gyermekben az anyanyelv tanulásával megindul.

Az anyanyelv megismerését és elsajátítását pedig egyrészt a nyelvnek, mint a verbális közlés „általános" modelljának lényegi jegyei, — másrészt az anyanyelvi közlésnek az előzőekhez képest „sajátos", „megkülönböztető"

ismérvei és működtetési szabályrendszere határozza meg. E korszerű nyelvészeti modell az emberi nyelv magyarázó értékű leírását nyújtja, s ennek pedagógiai célokra történő alkalmazása azt jelenti, hogy az anyanyelvről szóló elméleti és gyakorlati ismereteket mint tananyagot annak a modellnek rendszerében kell elrendezni, amely anyanyelvünk mennél teljesebb anyagát képes egyetlen magyarázó és a nyelvi kreativitást biztosító rendszerbe foglalni. Erre a funkcióra a legnagyobb valószínűséggel a hipotetiko-deduktív modellek alkalmasak, s így az anyanyelvről szóló tananyag mondanivalója izomorf lesz a tananyag rendszerével, — ti. ez a mondanivaló a nyelvi jelkonstrukciók alkotásának, transzformációinak eljárásait és ennek gyakorlatát is magába foglalja.

A Pécsi Tanárképző Főiskola magyar nyelvi tanszékén az anyanyelvi nevelés, nyelvoktatás érintett kérdéskörének kimunkálására szervezett kutatócsoportunk az MTA Nyelvtudományi Intézete Strukturális és Alkalmazott Nyelvészeti Osztálya irányításával az 1975/76-os tanév kezdetéig megfelelő tantervi keretek között tananyagváltozatot dolgoz ki, és ezt oktatási kísérletekben ellenőrizve az MTA—OM Anyanyelvi Oktatási Bizottsága rendelkezésére bocsátja egy korszerűbb anyanyelvi nevelés megalapozásához. Bízunk benne, hogy több éves előkészítő munka után a vállalt feladatokat a szükséges személyi és tárgyi feltételek biztosításával megoldjuk.

Presentations Given at an Assembly Commemorating the 25th Anniversary Since the Founding of the Linguistics Institute (Summaries)

BÉLA KÖPECZI:

Opening Address

The author in the capacity of Secretary-General of the Hungarian Academy of Sciences opened with the speech published here the scientific session organized during the 25th Anniversary of the establishment of the Linguistics Institute. The opening address briefly outlines the history of the Institute and praises its role in furthering linguistic science in Hungary.

PÉTER HAJDÚ:

Achievements — Tasks

The address delivered at the 25th Anniversary of the Linguistics Institute is concerned mainly with the recent past and present as well as with problems of development. In the opinion of the speaker the activity of the Institute is more varied today from a methodological point of view than 15—20 years ago: the role of modern linguistic trends has become strengthened, but modern pursuits worthy of notice can be seen in the so-called area of traditional linguistics as well. In the future there will be a greater need for collaboration and team-work between the different trends.

Against such a background the speaker outlines the situation and anticipated perspectives of the more important topics. The second part of the presentation is concerned with what kind of tasks can be expected for the Institute after the completion of the old projects and within what kind of organizational, individual and methodological frameworks can they be completed.

LORÁND BENKŐ:

Some Questions Regarding Historical Linguistics

The first section of the presentation embraces questions of a historical scientific nature with a special emphasis on the Hungarian situation in historical linguistic studies while still considering the international developments as well. Among the factores which appear significant in determining the historical linguistic situation the author considers those which bind this branch of science to the disciplines of descriptive, general and applied linguistics. His principal argument is that the historical linguistic approach, theories and problems cannot be in contrast to the above mentioned scientific branches and their newer developments. In connection with this circle of questions, he examines those effects which have been felt on historical linguistics in its newer period of development since the appearance of the neo-grammarian school, or rather those effects which were and are in this relation potentially given. These influences appear significant from four aspects: linguistic geography, modern descriptive linguistics, related branches of science (developed earlier or more recently), and from the aspect of Marxism. In becoming inter-related with each other and with the earlier principles of historical or

rather the internal development of historical linguistics, these effects assure the possibilities of further developing the discipline.

The second part of the presentation is concerned with the sphere of questions regarding language changes, or rather he raises a few problems out of this. He emphatically refers to the fact that not only the disclosure and systematization of facts pertaining to language changes belongs to the task of historical linguistics, but also the exposure of the causes of the changes as well as an appraisal of the results of the changes too. With the goals of the changes (communication, economic and aesthetic goals) he examines the causes of the changes all together. The order of these reasons can be broken down into three levels: external reality in language, cognition, and the language system itself, emphasizing, however, their truly tight relationship. He relates to such examples in which the changes are induced by the characteristics of the language structure itself, or rather by the goal of communication directly. In estimating the language changes he considers the main point to be on the one hand the question regarding the change potential (the possibility), and on the other hand the question regarding the change realization (the actualization), bringing both factors into connection with the systematic nature of language and the system relations of the language signals. Among the factors pointing to the changes and which influence their nature, he especially emphasizes the problem of the strong and weak nature of the language elements, the problem which is the function of the position they occupy in langue and parole; he illustrates with examples the main rule that in the mutual influence and struggle of language elements on change, the strong defeats the weak.

FERENC KIEFER:

Tendencies and Problems in Contemporary Semantics

The article briefly surveys the development of semantics since the publication of the works of J. J. Katz and J. A. Fodor (1963). After comparing contemporary semantics and the previous so-called structural semantics, the author points out two reasons for the remarkable progress in semantic research. One reason is no doubt the close connexion between linguistic and logical semantics. It was made possible by the fact that generative grammar between 1957 and 1965 ahd formed the basis of a sufficiently precise syntax. The other reason is more practical: it was realized that one cannot menage in applied research (e. g. machine translation) without semantics. The three tendencies within generative grammar, i. e. (a) interpretative semantics, (b) modified interpretative semantics („surface interpretation") are only casually hinted at in the article. The chief purpose of the work is the discussion of a set of five problems which has played a crucial role in semantic research in recent years, to be more explicit (a) the theory of presuppositions, (b) semantic features and their role in the semantic representation, (c) ropic-comment and its status within the theory of grammar, (d) speech act theory and (e) the relation between sentence and text (the theoretical status of text grammars). In the rough exposition of the general problems of these questions the author points out not only the most important results of present semantic analysis, but is aware of its shortcomings and weak points as well.

GYÖRGY SZÉPE:

Some Problems of Applied Linguistics

After a short introduction concerned with the content of the term 'linguistics'; the following topics are presented: paragraph 1 'The social function of linguistics'; paragraph 2 'Disciplines and activities to be included in Applied Linguistics'; paragraph 3 'The problem of Applied Linguistics in mother tongue education'; and paragraph 4 'The problem of Applied Linguistics in foreign language teaching'. — The paper is based on a lecture given on the occasion of the 25th Anniversary of the founding of the Research Institute of Linguistics of the Hungarian Academy of Sciences. The last paragraph of the lecture ('On the linguistic problems of the Scientific and Technical Revolution') will be published in the volume *A magyar kultúra 2000-ben* ('Hungarian Culture in the Year 2000') ed. by E. Hankiss. Budapest, 1976.

Újabb irányzatok a generatív grammatikában[1]

Egy évtized telt el a következő két állásfoglalás megjelenése között:

„Alaptalan az a föltevés, hogy lehet szerkeszteni nyelvtant a jelentésre való tekintettel... Láthatólag nem vagyunk képesek olyan szemantikai abszolutumokat találni, amelyek a nyelvtant megelőzően ismertek lennének, s amelyeket a nyelvtan objektumainak meghatározására használhatnánk."[2]

„Nincs igazi különbség szintaxis és szemantika között... azok a szabályok, melyek az elemeket mondatokká szervezik, valójában nem mások, mint a szemantikai elemeket megszervező szabályok."[3]

Két, egymással homlokegyenest ellenkező állásfoglalás: az első, N. Chomskyé 1957-ben nemcsak azt hárítja el, hogy egy nyelv nyelvtanát szemantikai kategóriákra lehet építeni, hanem azt is, hogy ezeket a szemantikai kategóriákat — tudásunk jelenlegi fokán — egyáltalán megtalálhatjuk. Következésképpen egyelőre le kell mondanunk a jelentés vizsgálatáról, legalábbis addig, míg értelmes kérdéseket fel nem tudunk tenni erről a területről. Ebből az állásfoglalásból természetesen az is következik, hogy lehetséges szemantikától független szintaxis mint tudományos diszciplina, illetve elmélet.

A tíz évvel későbbi állásfoglalás ennek éppen az ellenkezőjét állítja. Azt, hogy nyelvtant csak a jelentésre való tekintettel, arra építve lehet szerkeszteni, másutt egyébként leszögezve azt is, hogy képesek vagyunk olyan szemantikai kategóriákat felállítani, amelyekre a nyelvleírást alapozni lehet.

Mivel Chomsky 1957-es állítása nem a szemantika létjogosultságát tagadja, hanem csak azt, hogy akkor elérkezett volna az idő ennek a területnek a tudományos vizsgálatára, azt a kérdést érdemes feltennünk, hogy az azóta eltelt másfél évtized alatt milyen tudományos ismeretek megjelenése, kidolgozása tette lehetővé, hogy komoly formában felmerülhessen az elméletű szintű nyelvleírásnak a jelentést központi területként felfogó változata.

Az első lépést maga a Syntactic Structures-ben vázolt szintaktikai elmélet jelentette. Chomsky a szintaxis elméletét már eleve úgy vázolta fel, hogy egy eljövendő szemantika arra ráépülhessen. Az a feladat tudniillik, amelyet szerinte a szintaxisnak el kell végeznie — egy nyelv jólformált mondatainak, és csak ezeknek a létrehozása — elvileg igen sokféleképpen megoldható. Elképzelhető például, hogy az ajánlott mondattan ezt a feladatot betölti, de nem szolgáltat elégséges alapot egy rá épülő szemantika számára, mivel

[1] A dolgozat az MTA Nyelvtudományi Intézetében 1975. március 11-én tartott előadás átdolgozott változata.

[2] N. Chomsky, Syntactic Structures. Mouton, 1957. 93, 101. l.

[3] J. D. McCawley, Review of T. A. Sebeok (ed.) Current Trends in Linguistics III.: Language 44 (1968): 586. l.

a szemantikai leírás szükségszerűen megköveteli a mondatok belső szerkezetének világos, részletes feltárását. Ilyen, azaz egy szemantikai elmélet szempontjából elégtelen megoldás lenne például a matematikában „véges állapotú Markov-folyamatok" néven ismert információelméleti modell, mely szándéka szerint létrehozza ugyan egy nyelv összes jólformált mondatát (tekintsünk el most attól, hogy valóban létrehozza-e őket), de ugyanakkor semmiféle lényeges információval nem szolgál a mondatok szerkezetére vonatkozólag. CHOMSKY 1957-es szintaktikai elmélete, valamint annak 1965-ös, Aspects-beli, némileg módosított változata már hordozott annyi információt a mondatok belső szerkezetéről, amelyre egy minimális célokat kielégítő szemantika ráépülhetett.

Ez a szemantikai elmélet született meg JERROLD J. KATZ és JERRY FODOR 1963-ban megjelent, "The Structure of a Semantic Theory"[4] című munkájában. Akár elfogadjuk, akár nem, hogy KATZ és FODOR szemantikája az első olyan elméleti szintű jelentéstan, mely számot ad, bár igen sajátos felfogásban, a mondatok jelentéséről, világosan kell látnunk, hogy ez a szemantika nem születhetett volna meg CHOMSKY szintaktikai elmélete nélkül. KATZ és FODOR jelentéselmélete arra a kérdésre ad választ, hogy hogyan épül fel a komplex elemek jelentése részeinek jelentéséből, s lehetővé teszi olyan összefüggések kimutatását, mint a szinonimia, a két- és többértelműség, az ellentmondás, az anomália stb. Ez az elmélet formájában hozzáillett N. CHOMSKY szintaktikai elméletéhez, s 1965-től, az Aspects megjelenésétől kezdve a kettő együtt alkotta a generatív grammatika sztenderd változatát.

A transzformációs generatív grammatika tehát mondattani elméletként indult. Alkalmasságát a nyelvek formális szerkezetének leírására jónéhány nyelv szintaxisának feldolgozása bizonyítja ma is. Amit a viták során megkérdőjeleztek, az nem a mondatszerkezetek megközelítésének CHOMSKY által javasolt módja, hanem az a szélesebb nyelvleírási keret, melynek a mondattani elmélet csak része; ennek a nyelvleírási keretnek is azok a tételei és fogalmai, melyek a jelentésre, a nyelvleírás szemantikai szintjére vonatkoznak. A szemantikai kérdések új megközelítése azonban helyenként megkövetelte a szintaxis módosítását is.

Ha végig akarjuk kísérni a fejlődés logikáját, úgy tűnik, két szálon haladhatunk. Érdemes sorravenni a transzformációs generatív grammatika belső forrongását, melynek középpontjában két, 1967 és 1971 között lefolyt vita és egy sor polémikus tanulmány áll. Számot kell adnunk azonban azokról a külső hatásokról is, amelyek jórészt más tudományágak, a logika és a filozófia, valamint a számítógépes nyelvészet egyik ága, a „mesterséges intelligencia" kutatása felől érték a generatív grammatikán belül kibontakozó irányzatokat. A számítógépes nyelvészet hatását részletesebben nem tárgyalom, csupán annyit említek meg, hogy a „kommunikáló" gépek építése sürgetően követelte a szemantikára és pragmatikára vonatkozó kutatások meggyorsítását, s ugyanakkor lehetővé tette a feltárt eredmények helyességének ellenőrzését.

Ha röviden előre akarjuk vetíteni a hetvenes évek elejére kibontakozó két, egymással szemben álló irányzat alakulását, azt mondhatjuk, hogy az eredeti generatív grammatika módosított, továbbfejlesztett változata inkább belső, „intenzív" fejlődés révén alakult ki, a „generatív szemantika" néven

[4] Language 39 (1963): 170—210. l.

emlegetett nyelvleírási keret viszont jórészt „extenzív" fejlődés eredményeként, azáltal, hogy új területeket, új szempontokat vontak be a nyelvleírásba.

Ahhoz azonban végülis mindkét fél hozzájárult, hogy a köztük zajló vita során — szinte észrevétlenül — új nyelvleírási stílus alakult ki: az elméletalkotás szükséges igénye mellett egyre erőteljesebben jelentkezett a nyelvi adatok aprólékos összehasonlításának, jelentésük finom boncolgatásának igénye is. Az adatgyűjtés, az egyre finomabb árnyalatok kibontása mint módszer persze nem a transzformációs grammatika találmánya. A novumot, mint annyiszor, az eredmény jelenti: klasszikus problémák kerültek be újra a nyelvleírásba új megvilágításban.

A vita ismertetésében arra törekszem, hogy ezt az új nyelvleírási stílust is érzékeltessem, miközben körvonalazni próbálom az álláspontok alakulásának fontosabb állomásait.

A sztenderd elmélet vitatott pontjai

A vita céltáblája a transzformációs generatív grammatika ún. „sztenderd" modelljének, az "Aspects of the Theory of Syntax" című kötetben körvonalazott nyelvleírási elméletnek a központi fogalmai és tételei voltak. Az ismertetés teljessége végett ismételjük meg néhány szóban ezeknek a fogalmaknak és tételeknek a lényegét.

Az Aspects kiindulópontja — a Syntactic Structures-étől eltérően — egy összetett elmélet, amely modellálja a beszélő nyelvtudását (kompetenciáját), azaz számot ad arról, hogy hogyan kapcsolja össze a beszélő a hangszignálokat a nekik megfelelő jelentéssel (vagy jelentésekkel). Az elmélet ennek megfelelően tartalmaz egy fonológiai és egy szemantikai részelméletet, valamint egy szintaktikai részelméletet, amelynek az a funkciója, hogy a hangsor és a jelentés közötti kapcsolatot megteremtse. A modellnek van ezen kívül egy szótár-komponense is. A mű — címének megfelelően — csak a szintaxis elméletét részletezi; a fonológia és a szemantika csak vázlatszerűen kerül szóba, kifejtését más művekben találjuk meg. A szintaktikai elmélet abban tér el a szintaxis közvetlen összetevős modelljétől (mely nagy vonalaiban megfelel a hagyományos nyelvészetből is ismert szintagmák szerinti mondatszerkezet-leírásnak), hogy k é t s z i n t r e o s z l i k: a közvetlen összetevős elven működő alap (bázis) és a transzformációk szintjére. Az így létrejött elmélet elvontabb, mint a szintagmatikus modell. Az elvontság okaként nagyon laza megfogalmazásban azt lehetne megemlíteni, hogy itt nemcsak olyan absztrakciók szerepelnek, mint a „fonéma", „morféma" vagy az „alanyi viszony", melyek az adatok egyszerű általánosításából adódnak, hanem az absztrakciós tevékenység olyan elvontabb termékei is, mint a föltett „m o n d a t s z e r k e z e t e k", melyek kapcsolatot teremtenek látszólag teljesen eltérő szerkezetű megnyilvánulások között. Vagyis az absztrakt entitások a korábbinál jóval nagyobb szerephez jutnak a szintaxisban, de így sikerül több összefüggést és viszonylag kevésbé bonyolultan magyaráznunk. A szintaktikai elméleten belül kapunk például magyarázatot arra, hogy milyen összefüggés áll fenn az aktív és passzív mondatok között, vagy az alárendelő összetételt tartalmazó mondatok (pl. *Pistát zavarja, hogy a gyerekek kiabálnak*) és az ún. nominalizációs szerkezetet tartalmazó mondatok (*Pistát zavarja a*

gyerekek kiabálása) között. Ezeket az összefüggéseket a modell nem a d h o c módon, hanem r e n d s z e r e s e n tárja fel.

Ebben a keretben a mondatok szintaktikai szerkezetére vonatkozó információkat levezetések eredményeként kapjuk meg. Minden levezetésben szerepel két olyan állomás, mely nevet is kapott: a szintaktikai f e l s z í n i s z e r k e z e t és a m é l y s z e r k e z e t. A kettő közül az első létjogosultságához nem fér kétség; ez az a szerkezeti váz, amelyet ha hangalakkal látunk el (fonológiailag és fonetikailag interpretálunk), megkapjuk a mondat tényleges formáját. Tegyük hozzá azonban, hogy a szerkezetben szereplő kategóriák természetét nem kis mértékben érintette a lefolyt vita. Az utóbbi, a m é l y s z e r k e z e t fogalma az ellentétes vélemények kereszttüzébe került, s a generatív szemantika elméleti keretében végül megszűnt. A mélyszerkezet az Aspects elméletében olyan mondattani szerkezet, mely a megfelelő lexikai elemek tartalmának hozzáadásával a m o n d a t o k j e l e n t é s é n e k, a szemantikai interpretációnak az alapjául szolgál.

Paul Postal azt állította,[5] hogy a szintaktikai mélyszerkezet gondolata mögött az az elképzelés dolgozott, hogy a s z i n t a x i s a l e g k i s e b b j e l e n t é s s e l b í r ó e l e m e k (a morfémák) e g y m á s h o z k a p c s o l ó d á s á n a k s z a b á l y a i t foglalja magába. E nézet a morfémákat megannyi, dobozkába zárt „jelentésmolekulának" fogta fel, s azt vallotta, hogy a játékszabályok megsértése nélkül nem törhetjük fel e molekulákat — a szintaxis keretében.

A támadott mélyszerkezet-fogalom fontosabb jegyei a következőképpen foglalhatók össze: a mondatszerkezetek levezetésében van egy olyan szint, amely kiterítve (expliciten) tartalmazza a jelentéssel rendelkező legkisebb elemek egymással alkotott viszonyait. Ehhez a szerkezethez (a fák „végeihez") hozzákapcsolva az egyes lexikai elemeket, megkapjuk a mélyszerkezetet. Ez a mélyszerkezet a mondat szemantikai olvasatának az alapja, ennek alapján határozhatjuk meg, hogyan áll össze az egész jelentése részeinek jelentéséből. A mélyszerkezet szintjéről indulnak el a szintaktikai transzformációk, melyek már nem változtatnak a mondat jelentésén.

A vita a következő kérdések körül forgott: a szavak, morfémák („jelentésmolekulák") nem jelentenek bűvös határt; az egyes lexikai elemek ugyanúgy szerkesztettek, mint a mondatok. (Agglutináló nyelvek esetében ezt a szerkezetet mutatja is a szavak morfológiai felépítése — *piros-it-tat-hat* —, de ez persze nem azt jelenti, hogy az agglutinatív nyelvek morfológiailag egyszerű lexikai elemei ne lehetnének összetettek, szerkesztettek szemantikai szempontból.) Ha pedig a szavak szemantikai szempontból szerkesztettek, akkor a szavak jelentésének is megvan a maga „szintaxisa", amely formailag ugyanolyan természetű, mint az igazi szintaxis. A szintaxis tehát kiterjesztendő a morfémák felépítésének szabályaira is. Ebből a felismerésből az következik, hogy nincs mód éles határt vonni szintaxis és szemantika között. Az érvelésbe beletartozik még, hogy a mondat jelentésszerkezetét kimutató fadiagram-sorozatban nem adható meg egyetlen olyan (egységes) szint, ahol a morfémák belső szerkezete lexikai elemmé, szóvá szerkesztődik; a mondatok levezetésének különböző fázisain „áll össze" egy-egy szó lexikai elemmé.

[5] P. M. Postal: On the Surface Verb 'Remind': Linguistic Inquiry, I/1 (1970): 100. l.

A mondatszerkezetet alkotó kategóriák állománya is bírálat tárgya volt. Egyre több és több kritikus állította, hogy sokkal kevesebb, és az NP, VP, V, Det, Adv stb. kategóriáktól eltérő jellegű elemek alkotják a mondatok szerkezetét, nevezetesen logikai kategóriák (predikátumok és argumentumaik, változók, operátorok). Szükségesnek tartom megjegyezni, hogy sem az előbbi, angolos rövidítéssel jelzett kategóriáknak, sem a logikai kategóriáknak önmagukban nincs semmiféle tartalmuk a szintaxis szintjén, csupán elrendeződésükben és a velük végezhető műveletekben különböznek. Nincs szó tehát egy szófaji (vagy eklektikus szófaji-mondattani) természetű készletnek egy logikai tartalmú készletre való átváltásáról, hanem csak két formális leírási rendszer különbségéről.

Új szempontok is megjelentek a vita során: egyre többen hangoztatták, hogy a mondatok jelentésének leírásában nemcsak arról kell számot adnunk, hogy hogyan áll össze az egész jelentése részeinek jelentéséből, hanem azokról a feltételekről is, amelyek teljesülése egyáltalán lehetővé teszi, hogy kijelentéseink érvényesek, értelmesek legyenek. Így léptek be a vizsgált jelenségek közé az előfeltevések (preszuppozíciók). Előrebocsátom, hogy a jelentés ezen aspektusainak leírása egyben azt is jelenti, hogy a jelenségek szélesebb tartományát tesszük a nyelvleírásban a vizsgálat tárgyává; szükségessé válna tehát, hogy újradefiniáljuk, mit is akarunk a nyelvelméletben modellálni, mi a leírás tárgya.

A vita során tehát az egyik fél kétségbe vonta a szintaxis független és autonóm státusát, s leírását a szemantikára építette, valamint kiterjesztette vizsgálatát eddig nem tárgyalt kérdésekre is. A másik fél tartotta álláspontját, de nem zárkózott el véleményének részleges módosításától.

Két vita folyt a folyóiratok hasábjain, s ezeket kiegészítették azok a sokszor polemikus jellegű tanulmányok, melyek különböző kötetekben és folyóiratokban jelentek meg. A Foundations of Language című folyóiratban lefolyt párbeszéd főleg elméleti kérdéseket érintett. Központi helyzete nemcsak abból adódik, hogy állandóan magába szívta a vitán kívül megjelent hozzászólások gondolati anyagát is, hanem abból, hogy 1971-re mindkét szemben álló fél — már nem ebben a folyóiratban — megjelentetett egy-egy olyan művet, amely összefoglalja a két kialakult irányzat, az interpretatív szemantika és a generatív szemantika álláspontját. A Linguistic Inquiry című folyóiratban folytatott vita egy angol ige, a *remind* ('emlékeztet') elemzése nyomán robbant ki. Az itt felmerült kérdéseket röviden érintem csak a szótári tételek jellemzésével kapcsolatban.

Az interpretatív-generatív vita kezdete

A Foundations-vita első cikkét George Lakoff írta, címe: Instrumental Adverbs and the Concept of Deep Structure.[6] A cikk abban talán nem volt a legelső, hogy a sztenderd elmélet kereteit feszegette, de abban igen, hogy nyíltan Chomsky 1965-ös teóriája ellen fordult.

Lakoff ebben a cikkben még nem támadja a mélyszerkezet fogalmának létjogosultságát, hanem csak annak az Aspectsben definiált változatát. Ha következtetéseit végiggondoljuk, a szerző pozitív javaslatát egy „mélyebb

[6] Foundations of Language, 4/1 (1968): 4—29.

mélyszerkezet'' föltételezésében láthatjuk. Lássuk azonban a cikk érvelését.

Nyelvi intuíciónkra támaszkodva is megállapíthatjuk, hogy a következő két mondat egymással szinonim:

Mária **késsel** *vágta fel a szalámit.*
Mária kést használt, hogy felvágja a szalámit.

Intuíciónkat azonban formálisan is igazolhatjuk, ha kimutatjuk, hogy az eszközhatározót tartalmazó mondatok valamint a *„használ''* igét (bizonyos jelentéseiben) tartalmazó mondatok azonos transzformációknak vethetők alá, és azonos szelekciós kikötésekkel rendelkeznek. (A szelekciós kikötések a mondat különböző pozícióit elfoglaló elemek „összeférhetőségét'' határozzák meg. Szelekciós kikötés például, hogy a *„meggyőz''* igének + élő jegyű alannyal és tárggyal kell járnia, azaz ilyen kikötések zárják ki a jólformált mondatok sorából pl. a következőt: *A lámpa meggyőzte a hamutartót.*) Az igazolás bemutatásától eltekintek, mert az angol nyelv szabályszerűségei nem állnak pontos megfelelésben a magyaréval.

Ha ezeket a mondatokat — amint a sztenderd elmélet képviselői teszik — különböző mélyszerkezetekből vezetjük le, jelentős általánosítások megfogalmazásától fosztjuk meg magunkat, mert grammatikánk nem fogja hűen modellálni a két mondat fenti tulajdonságainak megegyezését, hanem csak mint v é l e t l e n e g y b e e s é s t tartalmazza.

Következésképpen el kell állnunk attól, hogy a két mondat mélyszerkezete különböző, s mindkettőt azonos, megközelítően a második mondatnak megfelelő szerkezetből kell levezetni. Ha azonban ez igaz, akkor ebből egy sor olyan dolog következik, ami ellentétben áll a sztenderd elmélet szellemével. A sztenderd elméletben a mélyszerkezetben szereplő lexikai elemek mindegyike (egy-két jól meghatározott esetet kivéve) megjelenik a mondatok felszíni szerkezetében is. LAKOFF ajánlatát követve a mélyszerkezet mindkét mondat esetében tartalmazni fogja a *használ* igét, de az első mondat levezetése során ennek tartalma bekebeleződik az eszközhatározóba, s a *használ* ige n e m j e l e n i k m e g a f e l s z í n i s z e r k e z e t b e n. Együtt jár ezzel az a következtetés, hogy a z e s z k ö z h a t á r o z ó megszűnik mélyszerkezeti szintaktikai kategória lenni; l e v e z e t e t t k a t e g ó r i á v á v á l i k. Hasonlóképpen levezetett kategóriává válik az elv következetes érvényesítésével több más határozófajta is:[7]

János **Pistával** *sétálni ment.*
János és Pista sétálni ment.

Anna **természetesen** *megsértődött.*
Természetes, hogy Anna megsértődött.

Az első mondat társhatározója levezetett kategória lesz egy mellérendelést tartalmazó szerkezetből, a második mondatpár határozója[8] pedig melléknévi

[7] A következő példamondatok már nem LAKOFFtól származnak.

[8] A *természetesen* szót a hazai szakirodalom itt módosítószónak, szintaktikai szempontból pedig a mondat szervetlen elemének tekintené. A generatív grammatika szempontjából a mondat minden egyes eleme (sőt a szupraszegmentális elemek is) szerves tagja a mondatszerkezetnek, ezért szerencsésebbnek láttam ebben az esetben a „határozó'' mondattani kategória használatát.

állítmányt tartalmazó főmondatból. E három határozófajta levezetési módja azt is implikálja, hogy eddig egyszerű mondatként kezelt szerkezetek szintaktikai-szemantikai szempontból tulajdonképpen összetettek, több tagmondatból állnak. A több tagmondat hipotézisét egyebek közt azzal lehet igazolni, hogy az ilyen mondatok többféleképpen tagadhatók. (EMMON BACH[9] ötlete volt az a kritérium, hogy egy mondat, akármilyen felszíni szerkezetű, annyi tagmondatból áll, ahányféleképp tagadni lehet.)

Pali nyilvánvalóan **nem jóindulatú.**
Nyilvánvaló, hogy Pali **nem jóindulatú.**

Pali **nem nyilvánvalóan** *jóindulatú.*
Nem nyilvánvaló, *hogy Pali jóindulatú.*

További példákat megvizsgálva azt is kimutathatjuk, hogy az érvelés alapján levezethető tranzitív mondatból intranzitív mondat, segédigét tartalmazó mondatból pedig komplex morfológiai szerkezetű igét tartalmazó mondat:

Anna **megtörölte magát.**
Anna **megtörölközött.**

Nem **tudtam elmenni.**
Nem **mehettem el.**

LAKOFF ezzel a cikkével nemcsak a sztenderd elmélet ellen meginduló kritikai cikkek sorozatát kezdte meg, hanem új műfajt is teremtett; olyan műfajt, mely gyökeresen különbözik az „orthodox" generativistákétól, akik transzformációkat, derivációkat, szabályokat kerestek és írtak le. Ő már ebben a cikkében sem fejti ki, mit tart pontosan a mondatpárok közös mélyszerkezetének; figyelme inkább arra irányul, hogy kimutassa, milyen azonosságok és különbözőségek figyelhetők meg az egyes szerkezetek és szemantikai interpretációik között.

LAKOFFnál ebben a cikkben még csak a hangsúly tevődik át a szabályok leírásáról a mondatok jelentéskülönbségének feltárására. Érvelési módszere és a grammatika felépítéséről alkotott elképzelései még ugyanolyanok, mint a korábbi generativistákéi. Ugyanebben az időben azonban főleg Európában született már több olyan munka is, amelynek következtetései között szerepelnek a LAKOFF cikkében kimutatottakhoz hasonlók (mélyszerkezeti lexikai elemek, melyek nem jelennek meg a mondatok felszíni szerkezetében; szintaktikai-szemantikai szempontból összetett szerkezetek feltételezése egyszerű mondatok levezetésében stb.), sőt amelyeknek egyes tételei az amerikai generatív szemantikusok munkáiban csak később jelennek meg (a kijelentéskalkulus apparátusának felhasználása a nyelvleírásban; természetes nyelvre „igazított" logikai leírások). Az Egyesült Államokban tanulmányútját töltő lengyel ANNA WIERZBICZKA cikkeit 1967-ben nem fogadták el publikációra,[10]

[9] EMMON BACH: Nouns and Noun Phrases: BACH—HARMS (eds.) Universals in Linguistic Theory. 1968. 90—112.

[10] E cikkek csak 1972-ben jelentek meg a szerző Semantic Primitives (Athenäum) című kötetében.

HERBERT ERNST BREKLE könyve sokszorosított formában jelent meg 1968-ban,[11] s csak szűk, európai olvasóközönség ismerte, nem volt hatása a lefolyt vitákra. CHRISTIAN ROHRER disszertációja[12] csak 1971-ben jelent meg nyomtatásban, MANFRED BIERWISCH és IRENA BELLERT megjelent cikkei pedig úgy tűnik, túlságosan előremutattak mind tételeikben, mind logikai felkészültségükben ahhoz, hogy számottevő hatást tegyenek a két amerikai nyelvészgeneráció (KATZék és LAKOFFék) között folyó párbeszédre. Így történhetett meg, hogy a vita hátterében visszhang nélkül és az egységes irányzattá alakulás igénye nélkül kezdett kibontakozni a generatív grammatikai leírásnak egy olyan változata, mely egyes vonásaiban a sztenderd elmélethez, másokban a generatív szemantikához hasonlít. Mivel ennek az „irányzatnak" nem volt számottevő hatása a vitára, sajátosságait az interpretatív és generatív szemantikai elmélet körvonalazása után vázolom.

LAKOFF cikkére csak két évvel később, 1970-ben válaszolt a sztenderd elmélet nevében JERROLD J. KATZ az "Interpretative Semantics versus Generative Semantics"[13] című cikkében. Válaszában reflektált azokra a gondolatokra is, amelyeket JAMES D. MCCAWLEY időközben másutt megjelent cikkei[14] tartalmaztak.

KATZ azzal vádolta LAKOFFot, hogy az meghamisította a mélyszerkezet-fogalom definícióját, más értelmet adott neki, mint ami CHOMSKY munkáiban szerepel. Szerinte a mélyszerkezetet kizárólag azzal határozhatjuk meg, hogy a levezetésnek ez az állomása szolgál a szemantikai interpretáció alapjául, s hogy innen indulnak el a szintaktikai transzformációk. KATZ szerint az a tétel, hogy a mélyszerkezet szintjén adjuk meg a mondatok szelekciós kikötéseit és a kookurrencia-viszonyokat, valamint hogy ugyanitt rendeljük a mondatszerkezetekhez a lexikai elemeket, csak következik a mélyszerkezet általa megadott meghatározásából. Ezeknek az elméleti jellegű korrekcióknak a fényében KATZ irrelevánsaknak tekinti LAKOFF mondatelemzéseinek tanulságait is.

A meglehetősen terjedelmes vitacikkből még két gondolatot emelek ki. J. D. MCCAWLEY több helyütt állította azt, hogy a mondatok szemantikai és szintaktikai reprezentációi formájukra és a bennük szereplő kategóriákra nézve azonosak. Különösen azt emelte ki, hogy a szelekciós kikötések nem szintaktikai, hanem szemantikai jellegűek. KATZ ebből azt a következtetést vonta le, hogy a generatív szemantikusok visszatértek a tradicionális szófajok gondolatához, ha a szintaktikai kategóriáknak (NP, VP, N, V) szemantikai tartalmat tulajdonítanak. Nem olyan formaosztályok jelölőinek tartják tehát a mondattani kategóriákat, melyek disztribuciós (szintaktikai) tulajdonságaikban térnek el egymástól, hanem olyan tartalmak megjelölőiként, mint 'cselekvést, történést, létezést jelentő szó' (= V) stb., s ezzel elvetik a XX. századi nyelvtudomány egyik legfontosabb eredményét. JAMES D. MCCAWLEY vála-

[11] A kötet később megjelent hozzáférhető kiadásban is: H. E. BREKLE: Generative Satzsemantik und transformationelle Syntax im System der englischen Nominalkomposition. München, 1970.

[12] C. ROHRER: Funktionelle Sprachwissenschaft und transformationelle Grammatik. München, 1971.

[13] Foundations of Language 6/2 (1970): 220—259.

[14] J. D. MCCAWLEY: The role of Semantics in a Grammar: BACH—HARMS (eds.) Universals in Linguistic Theory. 1968. 125—170; Concerning the Base Component of a Transformational Grammar: Foundations of Language, 4/3 (1968): 243—269.

szában[15] visszautasítja KATZ következtetését. A generatív szemantikusok ugyanis a szintaktikai kategória-készletről logikai kategória-készletre tértek át, melyben csak három szimbólum: a mondat (= kijelentésfüggvény), a predikátum és az argumentumok szerepelnek.

KATZ másik kifogása az, hogy a generatív szemantikusok — a szintaxis és a szemantika közötti határ elmosása miatt — nem tudnak számot adni a szemantikai és a szintaktikai anomália közötti különbségről. Arról tudniillik, hogy lényeges különbség van a *Színtelen zöld gondolatok dühösen alszanak* mondat normától való eltérése és az *És az bár valóban menni* szósor szósaláta-jellege között. MCCAWLEY "Interpretative Semantics Meets Frankenstein"[16] című válaszcikkében, s egyéb helyeken is kifejti, hogy a szemantikai anomália esetei nem a szoros értelemben vett nyelvi rendszer szabályosságainak megsértéséből adódnak, hanem abból, hogy összeütközésbe kerülnek a világ természetéről alkotott előfeltevéseink. Azt az embert ugyanis — állítja —, aki *A fogkrém dühödt pillantásokat vetett rám* mondatot használja, nem nyelvtanórára fogjuk küldeni, hanem pszichiáterhez.[17] Ahhoz tehát, hogy számot adjunk ezeknek a mondatoknak a normától való eltéréséről, grammatikánkat össze kell kapcsolni egy olyan logikai leírással, melyben számolunk azokkal a következtetésekkel, amelyek a világ természetéről alkotott előfeltevéseinkből adódnak.

Az 1967 és 1971 között eltelt időben Amerikában és Európában is egyre sokasodtak azok az írások, amelyek néhány, egyre határozottabban kirajzolódó kérdés körül ugyanabban az irányban tértek el az Aspectsben kidolgozott elmélettől. A generatív nyelvészeti leírás e neuralgikus pontjai körül kialakult vita egy táborba tömörítette azokat, akik újabb területeket akartak bevonni a nyelvleírásba, vagy egy-egy ponton módosítani kívánták az eredeti elméleti keretet. Ebben az időszakban ugyan már kezdtek „generatív szemantikai elmélet"-ről beszélni, de az igazat megvallva ekkor még inkább a kritikai hangnem, mint valami pozitív, kidolgozott ellenjavaslat gyűjtötte őket egy oldalra.

A megmagyarázandó kérdések szép csokrát gyűjthetjük össze azokból a problémákból, amelyeket logikai jellegű kérdéseknek nevezhetünk.

Logikai kérdések a nyelvleírásban

A nyelvészet és a logika összetalálkozása nem véletlen. A nyelvtudomány belső szükségletei (a jelentéskülönbségek feltárásának problematikussága) fordították a figyelmet a logikai megközelítésmód, a logikai leírás felé.

A nyelvésznek esetleg szokatlan, ha az alábbi mondatról azt állítják neki, hogy kétértelmű:

A barátom egy csinos lányt akar elvenni.

A mondat egyik értelmezése, olvasata szerint 'Van egy csinos lány, s a barátom el akarja őt venni', a másik értelmezésben viszont a csinos lány egyelőre a

[15] J. D. MCCAWLEY: Interpretative Semantics meets Frankenstein: Foundations of Language, 7/2 (1971): 285—296.

[16] L. 15. jegyzet.

[17] J. E. MCCAWLEY: Where do Noun Phrases come from?: Jacobs—Rosenbaum (eds.) Readings in English Transformational Grammar. Blaisdell, 1970. 168. l.

képzelet tárgya: 'A barátom el akar venni valakit, de szeretné, ha ez a valaki egy csinos lány lenne'. Ez a különbség nem csupán a túl aprólékos logikai elemzés következménye. A két értelmezés különböző szövegfolytatást tesz lehetővé:

János egy pipát keresett. Meg is találta.
János egy pipát keresett. Talált is egyet.

Nyelvészetileg is indokolt tehát, hogy belevegyük a leírásba a két olvasat között meglevő különbséget, mely a szakirodalomban a meghatározott és nem meghatározott referencia nevet kapta. (A név arra utal, hogy az első esetben a határozatlan névelős főnévi csoport a valóság egy meghatározott tárgyára, személyére utal, a második esetben pedig nem egy meghatározott dologra, személyre, hanem bármelyikre azok közül, amelyeknek megnevezése lehet az illető főnévi csoport.) A különbség regisztrálása a leírás apparátusának megváltoztatását igényli: a logikai változók, operátorok, sezek egymáshoz viszonyított sorrendje megfelelő formai megoldást kínálnak a nyelvi leírás számára is erre a célra. Az elsők között javasolta ezt a megoldást — több más, a logika irányába mutató módosítással együtt — EMMON BACH "Nouns and Noun Phrases"[18] című kiváló munkájában, majd hasonlóképpen foglalt állást 1969-ben MANFRED BIERWISCH[19] is.

A sztenderd elméletben a *determináns* (nincs rá összefoglaló hagyományos elnevezés) kategória alatt jelennek meg olyan szavak, mint *minden, sok, kevés, néhány, egy, kettő* stb. Ha mármost megfigyeljük a következő mondatokban a tagadás által okozott jelentésváltozást, úgy találhatjuk, hogy a tagadás ugyanolyan módon változtatja meg az igei állítmány által állított tartalmat, mint a determinánsok által kifejezettet:

Sok nyíl érte el a céltáblát.
Sok nyíl **nem érte el** *a céltáblát.*
Nem sok nyíl *érte el a céltáblát.*

Az utolsó mondat parafrázisaként egy kissé nehézkes szerkezetet fogalmazhatunk meg: *Nyíl, mely a céltáblát elérte, nem volt sok;* vagy a mondat szavaihoz kevésbé ragaszkodva: *A céltáblát elérő nyilak száma nem volt sok.* A determináns állítmányi helyzete a parafrázisokban, valamint a formális logika műveletei sugallták többek közt CHRISTIAN ROHRERnek[20] és EMMON BACHnak,[21] hogy a nyelvi leírásba operátorokat vezessenek be, s egy másfajta, kevésbé szerencsés megoldást G. LAKOFFnak, aki a determinánsokat (s tegyük hozzá: a prepozíciókat, s még egy sor más kategóriát) állítmányoknak, illetve predikátumoknak tekintette.[22]

A *sok, kevés, minden* típusú determinánsok tagadása azonban mondatainkban nem ilyen egyszerű. A tagadott mondat jelentése nem csak attól függ, hogy az állítmányra vagy a determinánsra vonatkozik-e a tagadás,

[18] L. 9. jegyzet.
[19] M. BIERWISCH: On Classifying Semantic Features: Bierwisch—Heidolph (eds.) Progress in Linguistics. 1970. 27—51. l.
[20] I. m., l. 12. jegyzet.
[21] I. m., l. 9. jegyzet.
[22] G. LAKOFF: Irregularity in Syntax. 1970.

hanem „nyelvészetibb" összefüggésektől is. Fenti három példamondatunk nem többértelmű (bár az egyes mondatrészek hangsúlyozásával más jelentést adhatunk nekik). Az alább következő négy mondat közül azonban a harmadik két olvasatot tesz lehetővé. A két olvasat lehetősége valószínűleg összefügg azzal, hogy az érintett főnévi csoport tárgyi helyzetű, és sorrendileg az igei állítmány után következik:

Jancsi sok könyvet megvett.
Jancsi sok könyvet nem vett meg.
Jancsi nem vett meg sok könyvet.
Jancsi nem sok könyvet vett meg.

A harmadik mondatot kétféleképpen folytathatjuk: . . ., *csak hármat;* és . . ., *pedig igazán lett volna kedve hozzá.* Az első folytatás esetében tulajdonképpen a megvett könyvekről állítunk valamit; a másodikban viszont az otthagyottakról.

A logikának régi problémája a következő mondatpárok jelentésében kimutatható különbség. Ugyancsak korán felfigyeltek a kérdésre, de másfajta hagyomány, a funkcionális mondattagolás felől Petr Sgall és a többi prágai generativista,[23] akik a kezdeti megoldási kísérletek után végülis a generatív szemantika elméleti keretébe illesztették leírásukat. Lakoff,[24] Chomsky,[25] a francia Gilles Fauconnier[26] és mindazok, akik a jelenségre felfigyeltek, az angol és a francia nyelv aktív—passzív mondatpárjaira vonatkoztatták megfigyelésüket. Mi sem bizonyítja jobban azonban a megfigyelés jelentőségét, hogy az aktív—passzív szerkezeti változatokat nehezen megtűrő magyar nyelvben a jelentéskülönbség a szórend különböző változataiban mutatkozik meg. Egy angol és egy francia mondatpár után figyeljük meg a magyar mondatok jelentéskülönbségét:

Everyone in the room knows at least two languages.
At least two languages are known by everyone in the room.

Beaucoup d'hommes aiment plusieurs femmes.
Plusieurs femmes sont aimées par beaucoup d'hommes.

Sok férfi szeret több nőt.
Több nőt szeret sok férfi.

Sok ember olvas kevés könyvet.
Kevés könyvet olvas sok ember.

Egy kutató minden irányzatot ismer.
Minden irányzatot ismer egy kutató.

[23] P. Sgall: Functional Sentence Perspective in a Generative Description. PSML 2 (1967): 209. l.

[24] G. Lakoff: On Generative Semantics: Steinberg—Jakobovits (eds.) Semantics. Cambridge University Press, 1971. 266. l.

[25] N. Chomsky: Syntactic Structures, 100—101. l.; Deep Structure, Surface Structure and Semantic Interpretation: Steinberg—Jakobovits (eds.) Semantics, 1971, 208. l.

[26] Gilles Fauconnier: La coréférence: syntaxe ou sémantique? Seuil, Paris, 1974. 80—83. l.

A mondatpárok tagjainak nyilvánvalóan más a jelentése, pontosabban fogalmazva: értelmezési lehetőségeik között vannak esetleg azonos jelentésűek, de feltétlenül vannak különbözőek is. Az első magyar mondat csak úgy értelmezhető, hogy 'Sok olyan férfi van, akinek mindegyike egyenként több nőt is szeret', míg a második mondatban csak másodlagos, egyértelmű kontextust vagy hosszabb reflexiót igénylő jelentésként vehető fel ez az értelem. Elsődlegesen ennek a mondatnak a jelentése más: 'Több olyan nő van, aki egyenként sok férfi szeretetét élvezi'. A második és harmadik mondatpár jelentéskülönbsége hasonlóképpen adható meg.

A jelentéskülönbséget a mondatokban (s tegyük hozzá, a logikai leírásban is) a *sok, kevés, minden, egy* típusú szavak, a (logikai kvantorok analógiájára elnevezve) „nyelvi kvantorok" egymáshoz viszonyított, különböző sorrendje hordozza. Logikai terminussal kifejezve a sorrendben második helyen álló kvantor az első kvantor szkopuszába esik. Hozzávetőleg ez annyit jelent, hogy a második kvantor által jelölt kifejezés az elsőnek a hatókörébe kerül, s ennek eredményeképpen úgy értelmezzük a mondatokat, hogy az első kvantorral ellátott kifejezést (pl. *Sok ember...* vagy *Kevés könyvet...*) individuumokra bontjuk, s egyenként párosítjuk a második kvantált kifejezés által jelölt dolgokkal. Vagyis a *Sok ember olvas kevés könyvet* mondat esetében azt értjük, hogy a sok közül minden egyes ember kevés könyvet olvas; a *Kevés könyvet olvas sok ember* mondat esetében pedig egy-egy könyvről állítjuk, hogy azt sok ember olvassa.

A logikai leírásra vonatkozó állítást a nyelvészeti leírásra lefordítva azt mondhatjuk, hogy szemantikailag második „nyelvi kvantor" az első hatókörébe esik. A szkopuszra, illetve nyelvi megfelelőjére vonatkozó szabályszerűségek ismertetésétől itt eltekintek; a jelentésbeli különbséget nyelvérzékünkre támaszkodva így is érzékelni tudjuk.

Milyen kérdéseket vet fel a nyelvi kvantorok hatókörének problémája a nyelvelméletben? A transzformációs generatív grammatika sztenderd változatában igen erős hipotézist állítottak föl a szerzők; nevezetesen azt, hogy a mondatok jelentése egyértelműen meghatározható mélyszerkezetük alapján. Ha mármost a fenti aktív és passzív, valamint a csak szórendjükben különböző magyar mondatok mélyszerkezete közös (ahogy a kutatók zöme valóban feltételezte), s a transzformációk nem változtathatják meg ezt a jelentést, akkor a hipotézis hibásnak bizonyul. Következésképpen vagy fel kell hagyni azzal a föltételezéssel, hogy a mondatok jelentését egyértelműen meghatározza mélyszerkezetük, vagy pedig az aktív és passzív, illetve a különböző szórendű mondatokat különböző mélyszerkezetből (vagy a mélyszerkezet fogalmának kétségbevonása esetén különböző elvontabb alapszerkezetekből) kell levezetni.

A nyelvi kvantorok hatókörének szemantikai problémájára megoldásféle született mind a generatív szemantika, mind az interpretatív szemantika keretében. Anélkül, hogy részletesen belebocsátkoznánk a megoldások formális apparátusának leírásába, jelezzük, hogy a generatív szemantikusok külön-külön szerkezetekből vezetik le az aktív és passzív, s feltehetőleg ugyanígy vezetnék le a különböző szórendű mondatokat. A leírás alapjaként szolgáló szerkezet elvontabb, „mélyebb", mint a sztenderd elmélet mélyszerkezete, s formája közel áll a logikai leírás formájához. Ez a megoldásuk beleilleszkedik abba az általános tendenciába, ami a sztenderd elmélettől való távolodásuk irányaként megadható: absztraktabb és logikai jel-

legű (illetve szerintük logikai-szemantikai jellegű) szerkezeteket tételeznek fel a mondatok levezetésének alapjául. A nyelvi kvantort tartalmazó aktív és passzív mondatok kétféle szerkezetből való levezetése ellen azonban csábítóan kínálkozik G. LAKOFFnak, a kezdeményezőnek korábbi saját érve. LAKOFF ugyanis az eszközhatározók és a többi határozók vizsgálatakor azért javasolta a mélyebb alapszerkezet hipotézisét, hogy a mondatok szinonim voltát magyarázza. Felhozhatnánk most ellene, hogy jelentős általánosítás megfogalmazásától fosztja meg a leírást, ha az aktívum—passzívum és a szórendi változatok között meglevő kétségtelen szerkezeti szinonimiát nem modellálja azonos módon, vagyis ha a nyelvi kvantort tartalmazó aktív és passzív mondatokat külön-külön, a kvantor nélkülieket pedig egy alapszerkezetből vezeti le.

Az interpretatív szemantikusok (a sztenderd elmélet hívei) megtartották azt a feltételezést, hogy azonos mélyszerkezetből vezessék le az egymással transzformációsan összefüggő aktív és passzív, illetve különböző szórendű mondatokat. A kvantorok sorrendjéből eredő szemantikai különbség kérdését úgy oldják meg, hogy most már nem csak a mélyszerkezetet, hanem a felszíni szerkezetet (illetve az ún. transzformációs ciklusok végén kialakuló szerkezeteket) is értelmezik a jelentés szempontjából. Ezeknek a szerkezeteknek az értelmezésekor adják hozzá a mélyszerkezet szemantikai olvasatához a kvantorok hatóköréből (és még egy sor más jelenségből) kiolvasható jelentéskülönbséget.

Az előfeltevések

Az előfeltevések vagy preszuppozíciók kérdésköre is a logikából származik, főleg G. FREGE, P. F. STRAWSON és W. SELLARS foglalkoztak vele korábban. Ma már kötetekre tehető azoknak a nyelvészeti munkáknak a száma is, amelyek az előfeltevéseket tárgyalják. Többek között L. KARTTUNEN, KIEFER FERENC, PAUL és CAROL KIPARSKY, G. LAKOFF[27] vetették föl először, hogy a nyelvleírásnak is számot kell adnia azokról a feltételekről, amelyeknek teljesülése szükséges ahhoz, hogy mondataink értelmesek, érvényesek legyenek.

Az előfeltevések olyan kijelentés formában megfogalmazható tartalmak, melyek nem tartoznak a mondatok szoros értelemben vett, állított jelentéséhez, csupán hallgatólagosan tartjuk igaznak, érvényesnek őket.[28]

[27] LAURI KARTTUNEN: The Logic of English Predicate Complement Constructions. Indiana University Linguistic Club, November 1971. KIEFER FERENC: On Presuppositions. University of Stockholm, May 1971. PAUL and CAROL KIPARSKY: Fact: BIERWISCH—HEIDOLPH (eds.) Progress in Linguistics 1970, 143—174. GEORGE LAKOFF: Presupposition and Relative Well-formedness: STEINBERG—JAKOBOVITS (eds.) Semantics 329—341.

[28] Az előfeltevéseknek más típusú implicit tartalmaktól való elhatárolása körül még viták folynak. A fejezetben szereplő példák egy részét ezért sokan nem is tartanák előfeltevésnek. Az eddigi meghatározások közül számomra is a logikusok definíciója látszik a leghasználhatóbbnak. Ez megközelítőleg így hangzik: „Azok az implicit állítások alkotják a mondatok előfeltevéseit, melyeknek igaz volta feltétele annak, hogy a vizsgált mondat igaz vagy hamis lehessen." Jelen tanulmányban azonban nem az állásfoglalás volt a célom, hanem a problémák áttekintése, ezért maradtam a lazább megfogalmazás mellett. Az előfeltevés-fogalom különböző értelmezéseiről részletes elem-

A következő mondattal ugyan mondok valamit, amit képesek vagyunk fel is fogni, de tulajdonképpen értelmetlenséget, érvénytelen dolgot mondok, mivel a kiemelt főnévi csoport a valóságban nem vonatkozik semmire:

A magyar tagmémikus nyelvészet *jelentős eredményeket ért el.*

Ha csak hamisat állítottam volna, akkor a mondat tagadása igaz lenne:

A magyar tagmémikus nyelvészet nem ért el jelentős eredményeket.

Mondatunk azonban ebben az esetben is értelmetlen maradt. Ezt az összefüggést általánosítva azt mondhatjuk, hogy az a tartalom, amely érintetlen marad a mondatok tagadása esetén is, a mondat előfeltevését alkotja. A tagadás tehát az előfeltevések feltárásának módszereként alkalmazható.

Nemcsak ilyenfajta előfeltevéseket tartalmaznak azonban mondataink. A szemantikai anomália kérdésének tárgyalásakor hoztuk fel példaként a következő mondatot:

A fogkefém dühödt pillantásokat mért rám.

A mondat használója hallgatólagosan fölteszi, hogy *a fogkefe* kifejezés +élő szemantikai jeggyel rendelkezik. A kifejezések szemantikai jegyei többnyire a mondatok előfeltevéseiként funkcionálnak.

Az előfeltevések következő fajtája egész tagmondatokra vonatkozik:

Örvendetes, hogy tiszták Budapest utcái.

Bizonyára sokan reagálnak erre a mondatra úgy, hogy értelmetlenséget állít, mert Budapest utcái egyáltalán nem tiszták. Ha mondatunkat a tagadás próbájának vetjük alá, akkor is magától értetődőnek, igaznak tartjuk, hogy Budapest utcái tiszták:

Nem örvendetes, hogy tiszták Budapest utcái.

Már ebből a példából is láthattuk, hogy sokszor nem szorosan a nyelvi forma vagy az egyes szavak világtól, véleményektől független jelentése jelenik meg a mondatok előfeltevéseként, hanem olyan ismeretek, vélemények, melyek egy-egy korhoz, kultúrához vagy kisebb társasághoz tartoznak.

Értelmes, érvényes állításként hangozhat el a következő két mondat bizonyos környezetekben:

Én strukturalistának neveztem őt, majd ő is sértegetett engem.
János republikánus, de becsületes.

---

zést találhat az olvasó a következő művekben: Richard Garner: Presupposition in Philosophy and Linguistics. Fillmore—Langendoen (eds.) Studies in Linguistic Semantics 1971. 22—42; Kiefer Ferenc: Az előfeltevések elmélete, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1975. Sokszorosítás.

A *strukturalista* jelző rosszalló volta vagy a republikánusok nem éppen feddhetetlen jelleme kis csoportok megítélésétől, esetleg tapasztalataitól függ.

Ugyanígy egy ország történelmének ismerete szükséges ahhoz, hogy L. Johnson, az Egyesült Államok volt elnöke egyik beszédében előfordult mondat két lehetséges értelme közül éppen az egyiknek adjunk nagyobb valószínűséget:

Nem én leszek az első elnök, aki háborút veszít.

Ha tudjuk, hogy Johnson előtt már volt olyan elnök, aki háborút veszített, akkor a mondatot úgy értjük, hogy Johnson kilátásba helyezte a háború elvesztését. Ha viszont ellenkező a helyzet, akkor éppen azt ígérte meg, hogy nem fogja elveszteni a háborút.

Meglepő grammatikai következményei is lehetnek bizonyos előfeltevéseknek. Ilyen például a következő két mondatban az események bekövetkezésének biztonságáról alkotott előfeltevésünk, mely az első mondat esetében lehetővé teszi, hogy jelen időt használjunk, a másodikban viszont kizárja a jelen idő használatát:

Holnap nyolckor előadást tartok.
**Holnap nyolckor figyelmesek a hallgatók.*

Végül az előfeltevések témáját befejezve tekintsünk egy olyan mondatot, amelybe ún. „üres", grammatikai funkciójú szavakat helyezve a mondat előfeltevéseit változtatjuk meg — nem is éppen jelentéktelen módon. A jobb oldalon tüntettem fel a mondatok előfeltevéseit (illetve azokat közülük, amelyek szempontunkból fontosak):

Kállai túl hangos Bánk bánnak.	*Bánk bán nem nagyon hangos.* *Kállai játssza Bánk bánt.*
Kállai túl hangos **lenne** *Bánk bánnak.*	*Bánk bán nem nagyon hangos.* *Kállai nem játssza Bánk bánt.*
Még *Kállai* **is** *túl hangos Bánk bánnak.*	*Bánk bán egyáltalán nem hangos.* *Kállai játssza Bánk bánt.* *Kállai nem nagyon hangos.*
Kállai túl hangos **még** *Bánk bánnak* **is.**	*Bánk bán nagyon hangos.* *Kállai játssza Bánk bánt.* *Kállai nagyon hangos.*

Az „üres" szavak, a *lenne, még, is* részben új előfeltevéseket adtak a mondatokhoz, részben pedig megváltoztatták a meglevőket. Ha most megkérdezzük, mi is ezeknek az üres szavaknak a jelentése, nem mondhatjuk, hogy például a harmadik mondatbeli *még ... is* szócskák azt jelentik, hogy *'Kállai nem nagyon hangos'*, pedig valójában ennek az előfeltevésnek a megjelenését idézték elő. Ebben az értelemben (és néhány más meggondolás alapján) mondták filozófusok és nyelvészek is, hogy a szavaknak nincs jelentésük, csupán használati szabályaik vannak. A módosítószók, kötőszók stb. jelentéseit valóban csak azzal adhatjuk meg, ha feltárjuk, hogy használatuk milyen új konstellációkat idéz elő a mondatokban.

A fenti probléma megoldására megint csak eltérő megoldást adtak az interpretatív és a generatív szemantika művelői. Az interpretatív szemantiku-

sok azonos mélyszerkezetekből vezetik le ezeket a mondatokat, de felszíni szerkezetük alapján hozzáadják a mondat jelentéséhez a módosulatokat, vagy a felszíni szerkezet alapján megváltoztatják a mélyszerkezet jelentését. A generatív szemantikusok a mondat szintaktikai-szemantikai alapszerkezete mellé odacsatolják a mondat előfeltevéseit, s így a négy vizsgált mondatot négy különböző mondatszerkezet-halmazból vezetik le.

A szótár kérdései

A generatív grammatika kezdeti szakaszában kevés szó esett a szótárról. A szemantikai kérdések előtérbe kerülése folytán azonban egyre több szerző foglalkozott a szótári tételek szemantikai jellemzésével, valamint a szótárkomponensnek a grammatikai modellben elfoglalt helyével. A lexikai tételek leírására nem kis mértékben hatottak az időközben folytatott pszicholingvisztikai kutatások is.[29]

A szótári tételek leírásában a szovjet generatív nyelvészek mellett CHARLES FILLMORE-nak vannak a legnagyobb érdemei, jóllehet nevét itthon többnyire az „esetgrammatikával" szokták összekapcsolni. Az amerikai nyelvész szintaktikai kutatásai persze nem függetlenek a lexikaiaktól. FILLMORE szintaktikai elmélete, az esetgrammatika a sztenderd szintaktikai elmélet finomított változata. Lényeges vonásait tekintve megegyezik a generatív grammatika Aspectsben körvonalazott modelljével: kategóriái f o r m á l i s objektumok,[30] a szintaxis nála is független önálló szintet alkot a szemantika mellett; nála is szerepel a mélyszerkezet fogalma (bár egy fokkal „mélyebb" a sztenderd elméletbelinél), s a szemantika nála is értelmező, interpretatív szerepű. Az „esetek" (ágens, objektum, lokális stb.) nemcsak a szintaxisban, hanem a szótári tételek jellemzésében is szerepelnek: az állítmányi funkcióra alkalmas szavak és kifejezések mélyszerkezeti vonzataiként.

A fentiek miatt nem hinném, hogy FILLMORE szótártani kutatásai[31] ellentmondásba kerülhetnének CHOMSKY nyelvelméletének fontosabb tételeivel, annál is inkább nem, mivel a sztenderd elmélet keretében nem született érdemleges munka a szótári tételek jellemzéséről. A generatív szemantikusok nyelvleírásával azonban több ponton is szemben áll a FILLMORE-féle elképzelés. Ő ugyanis a s z ó t á r r a hárítja azoknak az információknak a jó részét, amelyeket a generatív szemantikusok az alapszerkezetekben és az előfeltevésekben, tehát a szemantikai-szintaktikai komponensben adnak meg. FILLMORE gondolatmenetének persze azért vannak közös mozzanatai a generatív szemantikusok munkáival is; különösen azokéval, akik a szavak szemantikai atomokra bontásával foglalkoztak.[32] Lássunk azonban az elméleti összehasonlítás helyett néhány példát.

[29] Pl.: GEORGE A. MILLER: Empirical methods in the study of semantics: STEINBERG—JAKOBOVITS (eds.) Semantics, 1971. 569—585.

[30] Ezen nem változtat az a tény, hogy a kategóriáknak az elemekkel történő megfeleltetésekor, a kutatás során szemantikai intuiciónkra kell támaszkodnunk.

[31] CHARLES FILLMORE: Types of Lexical Information: STEINBERG—JAKOBOVITS (eds.) i. m. 370—393; Verbs of judging: an exercice on semantic description. FILLMORE—LANGENDOEN (eds.) Studies in Linguistic Semantics, 1971. 272—289.

[32] P. M. POSTAL: On the Surface Verb 'Remind': Linguistic Inquiry, I/1 (1970): 37—120; J. D. MCCAWLEY: Lexical Insertion in a Transformational Grammar without Deep Structure: Bailey—Darden—Davison (eds.) Papers from the Fourth Regional Meeting Chicago Linguistic Society, 1968.

Az igékkel egy sorban azt tüntetem fel, hogy mit tekinthetünk a tagadásteszt alapján az igék állított jelentésének, a következő sorokban, *P* jelöléssel pedig azt, hogy milyen előfeltevések érvényesülésekor használhatjuk az illető igét:

emlékeztet:[33] x úgy ÉRZÉKELI, hogy y HASONLIT z-re
P: x élő, emberi lény

Az *emlékeztet* ige jelentései közül ez az értelem szerepel a következő mondatban:
A férfi Belmondóra emlékeztette Annát.

felment:[34] x azt MONDJA, hogy y NEM FELELŐS z-ért
P: z = cselekvés vagy annak eredménye
x úgy gondolja, hogy z rossz

rábeszél: x OKOZZA, hogy y SZÁNDÉKÁBAN LEGYEN z-t tenni
P: z = cselekvés

vádol: x azt MONDJA, hogy y FELELŐS z-ért
P: z = cselekvés
x úgy gondolja, hogy z rossz

meggyőz: x OKOZZA, hogy y azt GONDOLJA, hogy z
P: z = kijelentés (ítélet)

kényszerít: x OKOZZA, hogy y TEGYE z-t
P: z = cselekvés
y-nak nincs szándékában z-t tenni

Nagy betűkkel írtam azokat a szavakat, amelyeket a szerző szemantikai atomoknak (tovább nem bontható egységeknek) tekint, s amelyek a feltételezés szerint a szótár sok más tételében is szerepelnek ugyanebben a jelentésben. FILLMORE ezen túl számos más információt is (vonzatok típusa és száma, argumentumok száma stb.) a szótárban tüntet fel.

Az egyes lexikai tételek elemzése első pillantásra kísérteties hasonlóságot mutat a jól bevált szótárírói gyakorlattal. Különbség azonban mégis van a kettő között. A szemantikai atomok ugyanis itt nem mint ugyanannak a nyelvnek az elemei, hanem mint egy metanyelvegyértelmű tételei szerepelnek. Eltérést mutat ezen túl az is, hogy a szerző következetesen szétválasztja az egyes igék állított jelentését az előfeltevésektől, melyek akkor is tartalmai maradnak a szót tartalmazó mondatoknak, ha a mondatban az illető igét tagadjuk.

FILLMORE egy helyen céloz arra, hogy az igék felszíni szerkezeti vonzatai feltehetően megmagyarázhatók szó-

[33] Ezt az igét elemzi POSTAL említett tanulmányában. Nála az ige jelentése nem ilyen formában szerepel, hanem fa-diagram ábrázolással. A fa-diagram „végein" találjuk meg az itt nagy betűkkel írt szemantikai atomokat, az előfeltevést pedig szelekciós kikötésként. POSTAL az ige szemantikai leírásán túl sorraveszi azokat a mondatszerkezeteket is, amelyekben az emlékeztet ige szerepelhet. Felfogását két oldalról is támadták: J. KIMBALL a sztenderd elmélet oldaláról (Linguistic Inquiry, I/4: 511—524) és Y. BAR-HILLEL a logika oldaláról (Linguistic Inquiry, II/3: 401—406).

[34] Az igéknek mindig csak egyik jelentéséről van szó.

t á r b e l i t u l a j d o n s á g a i k b ó l.[35] Ezen azt érti, hogy egy-egy ige esetvonzatai (ezek nem azonosak a felszíni szerkezet vonzataival!), s a hozzá tartozó előfeltevések típusa és száma alapján megjósolhatjuk, hogy az igék a mondatok felszíni szerkezetében milyen ragos főnévi csoportokkal járnak együtt.

Megpróbáltam összegyűjteni néhány magyar szerkezetet ennek a hipotézisnek az alátámasztására:

Jancsi a pénz elrejtésével **vádolta** *Máriát.*
Jancsi a pénz elrejtésével **gyanúsította** *Máriát.*
Jancsi a pénz elrejtésével **bízta meg** *Máriát.*
Jancsi a pénz elrejtéséért **bírálta** *Máriát.*
Jancsi a pénz elrejtéséért **szidta le** *Máriát.*
Jancsi a pénz elrejtéséért **dicsérte meg** *Máriát.*

Az első három ige *-val, -vel* ragos főnévi csoporttal jár, a második három *-ért* ragossal. Az első három ige á l l í t o t t jelentése feltehetően tartalmazza a MONDJA elemet (x azt MONDJA, hogy y FELELŐS z-ért; x azt MONDJA, hogy y VALÓSZINŰLEG FELELŐS z-ért; és x azt MONDJA, hogy y TEGYE MEG z-t), s előfeltevéseik között feltétlenül szerepelnek a következők: „x és y élő, emberi lény", és „z = cselekvés". Ugyanilyen tulajdonságokkal rendelkeznek még például a következő kifejezések: *x azzal fordult y-hoz, hogy. . .*, és *x azzal hárította el y-t, hogy. . .*

A második három mondat esetében újra elő fog fordulni az igék á l l í t o t t jelentésében a MONDJA elem (x azt MONDJA (y-nak), hogy z ROSSZ; x INDULATOSAN MONDJA el y-nak HARAGJÁT z-ért; és x azt MONDJA (y-nak), hogy z JÓ). Az előfeltevések között azonban — az első három igétől eltérően — fog szerepelni a következő is: „y felelős z-ért", vagy esetleg „x tette z-t". Ugyanilyen tulajdonságai vannak a *valamiért kitüntet, gratulál, bocsánatot kér* kifejezéseknek is.

A fent elemzett közös vonások indokolják, magyarázzák talán az igék felszíni szerkezeti vonzatainak azonosságát, s az igecsoportok elemzésében kimutatott különbségek a vonzatok különbözőségét.

A félreértések elkerülése végett mindezekhez tegyük hozzá, hogy azonos felszíni szerkezeti vonzatok adódhatnak k ü l ö n b ö z ő „szótárbeli" tulajdonságokból, s egy-egy közös szótárbeli tulajdonság még csak s z ü k s é g e s d e n e m e l é g s é g e s f e l t é t e l e az azonos felszíni szerkezeti vonzatnak.

Ch. Fillmore néhány mondatban, óvatosan előadott hipotézisét látszik alátámasztani egy eltérő elvi alapokon készült empirikus felmérés a francia igék mondatbeli környezeteiről.[36] Maurice Gross nagy igeanyagon mutatta ki, hogy nincs akárcsak két olyan ige sem, melynek ö s s z e s lehetséges felszíni szerkezetei azonosak lennének, de a környezeteknek vannak k ö z ö s a l h a l m a z a i k. (Ez például azt jelenti, hogy a *megbíz* és a *vádol* igék egyaránt előfordulnak *-val, -vel* ragos bővítményekkel, ez a környezet tehát mindkét ige esetében azonos, de ha *hogy* kötőszós mellékmondattal egészülnek ki, akkor az egyik mellékmondatban kijelentő mód, a másikban felszólító mód, „kötő-

[35] Types of Lexical Information, i. h. 388—389.
[36] Maurice Gross: Grammaire transformationnelle du français, Syntaxe du verbe. Paris, 1968. 184 l.; Előadássorozat az 1972. évi pisai nyelvészeti nyári egyetemen.

mód" fog szerepelni.) GROSS maga ugyan erősen szkeptikus az elméleti általánosításokkal kapcsolatban, de vizsgálatait FILLMORE kutatásaival összevetve valószínűleg nem túlzás azt mondani, hogy a környezetek közös alhalmazait az igék azonos szemantikai vonásai (szótárbeli tulajdonságai: esetvonzatok, az állított jelentés azonos elemei, azonos előfeltevések stb.) magyarázzák, a különböző környezeteket pedig az eltérőek.

A 70-es évek elejére kialakult irányzatok

Itt az ideje, hogy összefoglalóan jellemezzük azt a két leírási keretet, elméletet, amely a tárgyalt kérdések megoldási kísérletei nyomán kb. 1971-re kialakult. Két összefoglaló munka vázolja az interpretatív és a generatív szemantikusok elképzelését: NOAM CHOMSKY "Deep Structure, Surface Structure and Semantic Interpretation"[37] című munkája, illetve GEORGE LAKOFF "On Generative Semantics"[38] című írása.

Az interpretatív szemantikusok elmélete, megkülönböztetésül az Aspectsben vázolt elmélettől, a kiterjesztett sztenderd elmélet nevet kapta. Ez a sztenderd elmélettől abban különbözik, hogy a mélyszerkezet jelentésének figyelembevétele (szemantikai interpretációja) mellett a felszíni szerkezet egyes sajátosságainak jelentésváltoztató, jelentésmódosító hatását is számításba veszi. (Vagyis ezentúl a felszíni szerkezetet is interpretálják szemantikailag.)

Az interpretatív szemantikusok véleménye szerint ez a módosítás nem érinti, nem érvényteleníti a sztenderd elmélet eddigi legfontosabb eredményeit; főleg plusz információkról ad számot. A kiterjesztett sztenderd elmélet megegyezik az Aspects modelljével abban, hogy a szintaxis független, önálló komponense a grammatikának, továbbra is szerepel a mélyszerkezet (és természetesen a felszíni szerkezet) fogalma, a szintaktikai transzformációk a mélyszerkezet szintjén kezdik meg működésüket. A szemantikai komponens a mélyszerkezet interpretációjakor — ugyanúgy, mint az Aspects-modellben — hozzárendeli az egyes lexikai tételekhez a szemantikai jegyeknek azt a halmazát, amely az illető tételt jellemzi, majd a „projekciós szabályok" segítségével összeolvassa a szavak jelentéséből és a mondat szintaktikai szerkezetéből adódó mondatjelentést. Más szóval a mélyszerkezet szemantikai interpretációját a kiterjesztett sztenderd elméletben is az egyes lexikai elemek jelentése és a mondat szintaktikai szerkezete határozza meg. A projekciós szabályok működése során, az összeolvasáskor a folyamat leáll, ha egymással össze nem férő szótári tételek vagy szintagmák kerültek egymás mellé; így jelzi a szemantikai komponens a szemantikailag rosszul formált sorokat.

A kiterjesztett sztenderd elmélet új vonása a felszíni szerkezet szemantikai interpretációja. E művelet során információkat nyerünk egyes előfeltevésekről (azokról például, amelyeket a *még ... is, csak* stb. szócskák jelenlétekor mutathatunk ki), a kvantorok és a tagadás hatóköréről (ezeket a logikai kérdések tárgyalásakor láthattuk), az anaforikus elemek (névmások) jelentéséről, a mondat téma-réma tagolásáról. CHOMSKY szerint „Ezek a meggondolások nem érintik azt a gyengébb hipotézist, hogy a mély-

[37] STEINBERG—JAKOBOVITS (eds.) i. m. 183—217.
[38] STEINBERG—JAKOBOVITS (eds.) i. m. 232—297.

szerkezetben kimutatott nyelvtani relációk határozzák meg a szemantikai interpretációt. Úgy tűnik azonban, hogy olyan jelenségek, mint a fókusz, a preszuppozíció, a téma és a réma, a referencia, a logikai elemek hatóköre s talán még más jelenségek is — legalábbis részben — . . . a felszíni szerkezet tulajdonságaiból határozhatók meg."[39] CHOMSKY e megállapítása azt emeli ki, hogy a mondatok jelentése alapvetően a kiterjesztett sztenderd elméletben is a lexikai elemek jelentésétől és a mélyszerkezetben ábrázolt mondattani viszonyoktól (a mondat alanya, állítmánya, az állítmány igei része, az ige tárgya stb.) függ; a mélyszerkezet interpretált jelentését lényegében nem változtatják meg a felszíni szerkezetet interpretáló szabályok. Amiről a felszíni szerkezet szemantikai interpretációjakor számot adunk, az részben nem volt kimutatható a sztenderd elmélet apparátusával (a logikai elemek hatóköre, az előfeltevések), kis részben pedig megoldásuk a régi keretben hamis vagy elégtelen eredményre vezetett. Ennyiben a kiterjesztett sztenderd elmélet az Aspects-modell kiterjesztésének és korrekciójának fogható fel.

A felszíni szerkezet interpretációjának van egy járulékos következménye is. A sztenderd elmélet képviselői szerint — mint már említettük — a mondat jelentését egyértelműen meghatározta a mélyszerkezet, s a transzformációk nem változtatták meg ezt a jelentést. A kiterjesztett sztenderd elmélet tételeiből egyértelműen következik, hogy amennyiben bizonyos jelentésbeli sajátosságokat csak a felszíni szerkezet alapján adhatunk meg, akkor a mélyszerkezettől a felszíni szerkezethez vezető derivációs folyamatban (a transzformációk során) működnek olyan szabályok is, amelyek a mondat mélyszerkezeti jelentését megváltoztatják. Vagyis az a tétel, hogy a transzformációk „jelentéstartók", csak a transzformációs szabályok egy részére lesz igaz, s megjelennek az ún. „jelentésváltoztató" transzformációk is.

Az ellentábor nyelvleírási elképzeléseit GEORGE LAKOFF foglalta össze. A LAKOFF cikkében vázolt elméletben a mondatok levezetése szemantikai—szintaktikai—logikai alapszerkezetből indul ki, mely logikai kategóriákat (predikátum, argumentumok stb.) és a fák végein szemantikai atomokat (kikövetkeztetett jelentéstani alapegységeket) tartalmaz. A szerkezet formája továbbra is fa-diagram. Mindes egyes mondat alapszerkezetéhez hozzájárulnak ezen kívül a mondatban szerepet játszó előfeltevések és a mondat téma—réma tagolását megszabó információk. A levezetések kiinduló állomása így jóval bonyolultabb, mint az interpretatív szemantikusoké. Részben maga az alapszerkezet is több kategóriát és elemet tartalmaz (a szemantikai atomokra bontás miatt), részben pedig a járulékos információk is (előfeltevések, téma-réma) végigkísérik az egész derivációt.

Ez a nyelvleírási keret abban különbözik az interpretatív szemantikusok elméleteitől — a sztenderd elmélettől és a kiterjesztett sztenderd elmélettől —, hogy a szintaxis nem alkot benne önálló, független szintet, s ezzel párhuzamosan a szemantikai komponens sem különíthető el benne. Az alapszerkezettől egyetlen összefüggő szabályrendszer vezet el a mondatok felszíni szerkezetéig; a szabályok egyöntetűen transzformációs jellegűek (vagy más megfogalmazásban megszorítások, l. később). Ebben a keretben tehát — az önálló szintaktikai szint megszüntetésével — nem lehet szemantikai interpretációról beszélni: a szemantikai interpretáció fogalmának csak olyan rendszerek esetében van

[39] Deep Structure, Surface Structure and Semantic Interpretation: STEINBERG—JAKOBOVITS (eds.) i. m. 213. l.

értelme, ahol elkülöníthető egymástól a szintaxis és a szemantika, s a mondatok formális szerkezetét megfelelésbe lehet állítani szemantikai tartalmukkal. Itt már a levezetés kezdetén elválaszthatatlanul együtt van a formális szerkezet és a jelentés. Ez az elmélet a generatívszemantika nevet kapta (az interpretatív szemantikával szemben), s bár az elnevezés nem szerencsés — a „generatív" terminusnak ugyanis a „szemantika" jelzőjeként nem sok értelme van —, a szakirodalomban annyira elterjedt, hogy továbbra is ezt fogjuk használni.

Az interpretatív és generatív szemantikusok közti vita értékelői egyöntetűen a szembenálló irányzatok közti azonosságokat tekintik alapvetőeknek a különbségekkel szemben. Howard Maclay például erőteljesen kiemeli, hogy a vita olyan tudósok között folyik, akik „azonos módon fogják föl a nyelvészeti elemzés általános céljait. Mindannyian megegyeznek abban, hogy a nyelvészeti leírás feladata két, egymástól függetlenül meghatározható tartomány: hang és jelentés közötti kapcsolat megmagyarázása. Továbbá fenntartják, hogy a leírásnak kell tartalmaznia egy szótárt, s hogy a transzformációs szabályok, melyek mondatjelölőket mondatjelölőkre [fa-diagramokat fa-diagramokra] képeznek le, alapvető mechanizmusát alkotják a nyelvelméletnek. . ., egyikük sem tagadja, hogy különbséget kell tenni felszíni szerkezetek és mélyebb szerkezetek között."[40] Ezek a megegyező vonások elégséges alapot szolgáltatnak arra, hogy a sztenderd modellt és a belőle kialakult két újabb modellt egyetlen nyelvelmélet, a transzformációs generatív grammatikaváltozatainak, irányzatainak tekintsük.

Vannak persze különbségek is az irányzatok között; elsősorban a szemantikai komponens szerepében. A szemantikai komponens szabálytípusainak megváltoztatására és a felszíni szerkezet interpretációjára elsősorban azért került sor, mert olyan jelenségekre is kiterjesztették a grammatikai leírást, amelyeket Chomsky a sztenderd elméletből még kirekesztett. (Áll ez elsősorban az előfeltevésekre, a logikai elemek hatókörére és a téma—réma tagolásra.) Számomra úgy tűnik ezen kívül, hogy nemcsak a két új modell különbözik ebből a szempontból a sztenderd elmélettől, hanem a kiterjesztett sztenderd elmélet és a generatív szemantika között is van különbség a nyelvleírás határait illetően. A szemantikai munkák azt mutatják, hogy Chomskyék csak bizonyos fajta előfeltevésekről akarnak számot adni a leírás során, míg Lakoffék az összes előfeltevést bevonják a nyelvleírásba. Ezt a kérdést azonban mindaddig nehéz eldönteni, amíg mindkét fél (nem is kimerítő) extenzionális meghatározást ad csak a szemantikai leírás tárgyáról. A generatív szemantikusok ezen felül az utóbbi évek során egyre szélesebb területre terjesztették ki illetékességüket. Időszerű lenne tehát mindkét új irányzat részéről, ha újra meghatároznák kutatásaik tárgyát, határait.

Mindkét tábor művelőinél felmerült az a gondolat, hogy a mondatszerkezetek levezetését ne transzformációk formájában, hanem az átalakítások típusait korlátozó megszorítások formájában adják meg. A levezetés lényegét ez nem érinti; a különbség körülbelül annyi, mintha egy folyó útját méterről méterre pontosan meghatároznánk, vagy csak annyit említenénk meg, hogy a hegyek között meghúzódó völgyekben halad ilyen és ilyen irányban. Megkülönböztetnek általános és helyi megszorításokat. Az előbbiek bármely levezetés általános feltételeit rögzítik, az utóbbiak ponto-

[40] Howard Maclay: Overview: Steinberg—Jakobovits (eds.) i. m. 178. l.

san azonosak a sztenderd elmélet transzformáció-fogalmával (vagyis megadják, hogy egy meghatározott fa-diagram hogyan alakul át egy másikká).

A generatív grammatikusok közti vita tárgyalásának kezdetén említettük, hogy az interpretatív és generatív irányzat kialakulásával párhuzamosan, de a vitán kívül kezdett kialakulni a hatvanas évek végén egy olyan „irányzat", mely egyes vonásaiban a sztenderd elmélethez, másokban a generatív szemantikához hasonlít. IRENA BELLERT, MANFRED BIERWISCH, HERBERT ERNST BREKLE, CHRISTIAN ROHRER és ANNA WIERZBICZKA munkáiról van szó. Ezek a kutatók — már abban az időben is — kiváló művelői voltak a generatív grammatikának, de ezen felül rendkívül alapos formális logikai felkészültséggel is rendelkeztek. Talán ez a közös háttér az oka annak, hogy azonos irányban kezdték el a sztenderd elmélet korrekcióját. Néhány alapvető kérdésben mindannyian azonos nézeteket vallanak, de a részletkérdésekben sok a különbség közöttük, és sohasem törekedtek egységes irányzat alakítására.

A sztenderd elmélet követőihez hasonlóan mindannyian fenntartják, hogy a transzformációs generatív grammatikának v a n f ü g g e t l e n s z i n t a k t i k a i k o m p o n e n s e (mely nagyjából megegyezik a sztenderd elméletben vázolt szintaxissal), s ezzel párhuzamosan azt is, hogy a s z e m a n t i k a i s ö n á l l ó részét alkotja a grammatikának. Az önálló szintaktikai komponens fenntartásával együtt jár az a következmény, hogy szerepel náluk a s z i n t a k t i k a i m é l y s z e r k e z e t fogalma (akár mélyszerkezetnek hívják a levezetésnek ezt az állomását, akár másképp). Mindannyiuk véleménye eltér azonban a sztenderd elmélet művelőiétől a s z e m a n t i k a i k o m p o n e n s f e l a d a t á n a k é s f o r m á j á n a k megítélésében. Elégtelennek tartják a KATZ és FODOR által felvázolt, majd KATZ és POSTAL[41] által továbbfejlesztett szemantikát; vagyis nem hiszik, hogy a mondatok jelentéséről csak annyit kell tudnunk, amennyi a lexikai elemek szemantikai jellemzéséből, a mondat szintaktikai szerkezetéből és a mondat egyes részeinek „összeférhetőségéből" kiolvasható.

BELLERT, BIERWISCH és a többiek egyetértenek a generatív szemantikusokkal abban, hogy a lexikai tételek nem elemezhetetlenek, azoknak is megvan a maguk belső szerkezete, „szintaxisa". Nem hiszik azonban, hogy a lexikai egységek „szintaxisa" azonos természetű lenne a mondatok szintaxisával. Szerintük a szemantikai komponens formális szerkezetének leírására a legalkalmasabb a kijelentéskalkulusnak egy természetes nyelvre igazított változata, míg a szintaxis megtartja eredeti, sztenderd-elméletbeli formáját. A generatív szemantikusoktól tehát röviden abban térnek el, hogy önálló (interpretatív) szerepet tulajdonítanak a szemantikának, és megtartják CHOMSKY grammatikájának szintaktikai részelméletét.

A szemantikai komponens a fenti változatában nemcsak azt lesz képes reprezentálni, hogy hogyan áll össze a mondat jelentése részeinek jelentéséből, valamint hogy melyek a szinonim, kétértelmű, szemantikailag jólformált és rosszul formált mondatok (mint a sztenderd elmélet keretében), hanem alkalmas lesz arra, hogy a szemantikai megkülönböztető jegyek (szemantikai atomok) egymással alkotott viszonyait, a mondatokban szereplő kifejezések referenciális viszonyait, valamint a kvantorok és a tagadás hatókörét is modellálni lehessen benne.

[41] KATZ—POSTAL: An Integrated Theory of Linguistic Descriptions. MIT Press, Cambridge, Mass. 178 l.

Kidolgozatlansága ellenére is rendkívül ígéretesnek tűnik ez a modell, ugyanis egyesíti magában a két interpretatív modell — a sztenderd elmélet és a kiterjesztett sztenderd elmélet — és a generatív szemantikai modell pozitív vonásait: megtartja a szintalkotás elvét a grammatikában (a szintaktikai és szemantikai szint megkülönböztetését, és a szintaxison belül a transzformációs szint elkülönítését), s ugyanakkor a formális logika kategóriáinak és szabályainak alkalmazásával meg tudja oldani az összes, cikkünkben vitatott szemantikai problémát.

A vita alapkérdése: mi a szemantika tárgya?

A generatív nyelvészek vitájában furcsa módon sohasem merült fel az a kérdés, amelyre pedig minden véleménykülönbség visszavezethető: mivel foglalkozik, mit ír le a szemantika?

A vita aktuális kérdéseit követve már eddig is feltűnhetett, hogy valami homályos köd lengi be mondanivalónkat abban a pillanatban, amikor a szemantika tárgyát akarjuk kijelölni. Egyszerűen válaszolhatnánk: a jelentéstan a jelentést tanulmányozza — ha ezzel egy gondolattal is előbbre vinnénk a problémát megoldásában. A szemantika tárgyának kijelölése ugyanis attól függ, hogy mit nevezünk jelentésnek. Nincs baj, amikor olyan nyelvi szintek kijelöléséről van szó, amelyek valamilyen forma képében mutatkoznak meg: általánosan elfogadjuk, hogy a fonológia a nyelv hangállományának szerkezetét írja le, a morfológia a szavak belső szerkezetét, a szintaxis pedig (ha önállóságáról vannak is viták) a szavak, morfémák mondatokba való kombinálódásának lehetőségeit. Bizonyos mértékig ezek a szintek mind művelhetők anélkül, hogy a jelentésre hivatkoznánk. Ami viszont a jelentést illeti, az összefüggések rejtve vannak előttünk, mert nemigen találunk világos, diszkrét elemeket, melyeknek formájában a jelentést közvetlenül leírhatnánk.

Az sem egyértelműen megválaszolható kérdés, hogy egyáltalán a nyelvnek milyen egysége hordozza a jelentést. Nyilvánvaló, hogy azok a nyelvészek, logikusok, filozófusok, akik azt a kérdést teszik föl, hogy hogyan áll össze az egész jelentése részeinek jelentéséből, vallják, hogy a részeknek (szavaknak, morfémáknak) van jelentésük. A részek jelentéseként ritkábban a szó által jelölt valóságbeli dolgot, gyakrabban pedig valamilyen szellemi entitást (ideát, fogalmat) szoktak feltételezni. Az utóbbi „a jelentés konceptualista felfogása" néven ismeretes. E felfogás szerint a nagyobb egységek, szintagmák, mondatok jelentése csak bonyolultságának fokában különbözik az alkotórészek jelentésétől. A filozófia történetében sokszor és sokféle módon mutatták már ki ennek a gondolatmenetnek a hiányosságait és ellentmondásait.

Nyelvészek és filozófusok is felvetették már azt a gondolatot, hogy a szó jelentése azonos a szó használatának a szabályával, abban az értelemben, hogy a szó jelentését az a hely határozza meg, amelyet az a mondatok összességében betölt, vagyis a szó disztribuciója. Ez már jóval következetesebb, ellentmondásmentesebb felfogás, de végképp megvilágítatlanul marad benne, hogy mi a mondat jelentése, hacsak nem fogadjuk el, hogy a mondat jelentését a benne szereplő szavak jelentésének, disztribuciójának puszta összege alkotja. E koncepció is ugyanolyan természetűnek tartja tehát a mondat jelentését, mint a szóét, csak más alapelv, más nézőpont alapján.

Megengedhető ez a gondolatmenet is, csak tisztában kell lennünk azzal, hogy e tételek elfogadásával a nyelv fogalmát formájára korlátozzuk, s a „jelentés" műszónak egész speciális értelmet tulajdonítunk. Ennek megfelelően azt, hogy mondatainknak értelmük van, vagy hogy a nyelvi elemek valamilyen módon vonatkoznak a valóságra, nyelven kívüli (pszichikai? társadalmi?) összefüggéseknek tartjuk, melyeknek tárgyalására a nyelvtudomány nem illetékes. Mivel ez a felfogás a jelentést formális összefüggésnek tartja, az elemek jelentését a többi elemmel alkotott kapcsolataiként definiálja, nevezzük el a jelentés formalista felfogásának.

A fent tárgyalt két felfogás (a konceptualista és a formalista) mögött az a meggyőződés rejlik, hogy a nyelv alapegységei a szavak, morfémák, a mondatok pedig valamiképpen másodlagos formális következményei a szavak bizonyos rendben történő egymás után rakásának.

A XX. századi logikai és nyelvészeti kutatások meggyőzően bizonyították azonban, hogy a mondat több, mint másodlagos formális képződmény, s hogy a jelentés két alapvető aspektusának, az értelemnek és a referenciának[42] csak a mondat, illetve a megnyilatkozás keretében van létjogosultsága. Mind a logikai, mind a nyelvészeti szemantika szempontjából tehát a mondat, illetve a megnyilatkozás az elsődleges, s a szavaknak, morfémáknak és a náluk komplexebb egységeknek csak a mondat keretében, csak a mondat összefüggésében van jelentésük. Logikusok és filozófusok éles megkülönböztetést tesznek mondat és megnyilatkozás között: az előbbit szintaktikai, az utóbbit szemantikai alapegységnek tartják. A hazai nyelvészetben azonban kevéssé terjedt el a 'megnyilatkozás' műszó, ezért a továbbiakban is a 'mondat' szót fogom használni 'megnyilatkozás' értelemben is.

A mondat jelentésének a vizsgálata a logikában a mondatigazságfeltételeinek vizsgálatát jelenti. Cikkünk folyamán is arra figyelhettünk fel, hogy a logikai kérdések vizsgálatakor a mondatok igazságának feltételeit vizsgáltuk. Ha például a nyelvi kvantorokat tartalmazó mondatokat ugyanarra a helyzetre alkalmaznánk, akkor az egyik mondat igaz lenne, a másik hamis; mindkettő csak akkor lehetne igaz vagy hamis, ha különböző helyzeteket írnánk le velük. Petr Sgall azért tartotta a téma—réma tagolás által hordozott jelentéskülönbségeket szemantikai kérdésnek, s nem pragmatikainak, mert a különbség a mondatok igazságfeltételeinek megváltozásában nyilvánult meg. Igen ám, de míg a logikában mindig is a mondatok igazságának feltételeit értették a mondatok jelentésén, a generatív nyelvészetben eddig (legalábbis a sztenderd elmélet jelentéstanában, de a generatív szemantikusok írásainak jó részében is) ha olykor hivatkoztak is az igazságértékre, ez semmiképpen sem számított következetesen végigvitt alapelvnek. A nyelvészeti jelentéstannak nem egy felemás vonását indokolja ez a határozatlanság.

Éles határ húzható nyelvészek és logikusok között abból a szempontból, hogy milyen mértékben és milyen következménnyel hivatkoznak leírásukban az igazság fogalmára. A logikai szemantikának központi fogalma az igazság. A nyelvészetben azonban más a helyzet. Többször felmerült már nyelvészek részéről az a kérdés, hogy szolgáltathatja-e a mondatok igazságfeltételeinek vizsgálata az egészét, vagy akárcsak döntő részét is azoknak az információknak,

[42] Az értelem és a referencia közötti ismert megkülönböztetést Gottlob Frege tette meg először: Über Sinn und Bedeutung. Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik 100 (1892): 25—50.

amelyeket egy nyelv szemantikai elméletétől elvárnánk. Sőt a nyelvészek egy része még ennél is élesebben teszi fel a kérdést: ki kell-e terjednie a nyelvészeti szemantikának az igazságfeltételek vizsgálatára? Mielőtt a választ megadnánk, célszerű elhatárolni egymástól két dolgot: mást jelent a mondatok igazságfeltételeinek felállítása és megint mást a mondatok igaz vagy hamis voltának tényleges megállapítása. Kezdjük az utóbbival. A mondatok igazságának vagy hamisságának megállapítása általában úgy történik, hogy megfeleléseket és meg nem feleléseket állapítunk meg a nyelvi elemek és a valóság objektumai között. Kiléphet-e azonban a nyelvészeti vizsgálat a valóságba? Egy közelmúltban megjelent szemantikai összefoglalás határozottan tagadó választ ad erre, de válaszában összekeveri egymással az imént elhatárolt két szempontot: „A filozófus meghatározhatja a jelentést saját céljaira az igazság és hamisság alapján; a behaviorista pszichológus a stimulus és válasz alapján; az irodalmár pedig az olvasó reakciójában... a nyelvész számára a 'valóságos világ' és a nyelv közötti különbség fel nem ismerése azt jelenti, hogy a szemantika körét kitágítjuk, mégpedig olyan hihetetlenül szélesre, hogy tanulmányozni kelljen mindent, amiről egyáltalán tudunk a minket körülvevő univerzumban... a nyelven b e l ü l i relációkat kell kutatni, olyanokat, mint a parafrázis vagy a szinonimia."[43] Mi mást jelent azonban a mondatok szinonimiája vagy a prafrázis, mint hogy azonos (vagy hasonló) értelmű mondatokat azonos (vagy hasonló) helyzetek leírására alkalmazhatunk? A mondatok szemantikai leírásában tehát nemigen kerülhetjük meg a mondat igazságfeltételeinek feltárását. Ugyanakkor feltétlenül igazat kell adnunk azoknak, akik nem akarják a nyelvészeti szemantikát azonosítani a világról alkotott ismereteink vagy akár tévedéseink leírásával. A jelentéstannak ezt a parttalan kiterjesztését csak azáltal kerülhetjük el, ha nem a világról alkotott ismereteinket akarjuk nyelvvé alakítani, hanem azt vizsgáljuk, hogy a nyelvi egységekhez, a m o n d a t o k h o z m i l y e n i s m e r e t e k, t a r t a l m a k t a r t o z n a k. Jogosult tehát a mondatokat olyan formában reprezentálni, olyan formára alakítani, hogy annak alapján e l v i l e g meghatározható legyen a mondatok igaz vagy hamis volta, de az igazság vagy hamisság megállapítása már nem a nyelvtudomány feladata. Fentebb föltett kérdésünkre tehát a következőképpen válaszolhatunk: a nyelvészeti vizsgálat feladatának tarthatjuk a mondatok igazságfeltételeinek megadását (vagyis a mondatoknak olyan formában történő leírását, amelynek alapján a mondatainkban foglalt explicit és implicit állítások igazságértéke eldönthető), de az már nem a nyelvész dolga, hogy ezeknek az állításoknak a konkrét igazságértékét eldöntse.

Gondolatmenetünknek van azonban még egy következménye. Ha a nyelvészeti jelentéstannak a nyelvi egységekhez (mondatokhoz) tartozó tartalmat, s nem a világról alkotott ismereteink nyelvvé (mondatokká) alakulását kell leírnia, akkor a mondatok szintaktikai szerkezete és a mondatban szereplő elemek határozzák meg a mondat értelmét és referenciális viszonyait, nem pedig fordítva. Ez az összefüggés pedig bizonyos értelemben az interpretatív szemantika koncepciójával áll összhangban.

A mondatok igazságfeltételeinek fenti értelemben értett leírása nem történhet meg közvetlenül a mondat felszíni szintaktikai szerkezete és a mondatban szereplő elemek alapján. Bizonyítottnak tekinthetjük, hogy a monda-

[43] Geoffrey Leach: Semantics, Penguin Books, 1974. 4, 5, 9. l.

tok felszíni szerkezete többértelműségeket tartalmaz, ezért a felszíninél „mélyebb", többértelműségektől mentes (kikövetkeztetett) mondatszerkezetek alkalmasak a jelentés kimutatására. A cikkünkben tárgyalt logikai kérdések alapján azonban megbizonyosodhattunk arról, hogy a szintaktikai mélyszerkezet sem megfelelő forma bizonyos jelentéskülönbségek feltárására: a nyelvi kvantorok sorrendjéből vagy a kvantorok és a tagadószó egymáshoz viszonyított sorrendjéből származó jelentéskülönbségek leírásához „finomabb" szerkezetre van szükség, mint a szintaktikai mélyszerkezet. Ugyancsak finomabb összefüggésekhez kell folyamodnunk, ha számot akarunk adni az egyes lexikai elemek belső szerkezetéről, vagyis a „szemantikai jegyek" rendszeréről, vagy a mondatainkban szereplő előfeltevésekről. E kérdések mindegyike vagy az értelem, vagy a referencia meghatározásához járul hozzá, vagyis most már erről az oldalról megközelítve: a szintaktikai mélyszerkezetnél finomabb szerkezet feltárására van szükség, ha a mondatok jelentésének két aspektusát, az értelmét és a referenciát akarjuk a leírás tárgyává tenni.

A nyelvi jelentésnek a fent tárgyaltakon kívül még (legalább) egy felfogása ismeretes. Ludwig Wittgenstein késői munkáinak[44] hatása nyomán alakult ki az a felfogás, mely a nyelvi egységek (mondatok, megnyilatkozások) jelentését használatukkal azonosítja. Természetesen a mondatok használatának szabályai vannak.

A formalista jelentésfelfogás ismertetését azzal kezdtük, hogy ez a koncepció a szavak jelentését a szavak használati szabályaként értelmezi. A szavak használati szabálya abban az értelemben formális (szintaktikai) összefüggés volt. A Wittgenstein-féle felfogás nem elsősorban szavak, hanem mondatok jelentéséről, mondatok használati szabályairól beszél. A formalista jelentésfelfogástól tehát már abban is eltér, hogy nem a szót, hanem a mondatot tartja a nyelv alapegységének. Részben ebből is következik a „használati szabály" eltérő értelmezése is. A mondatok használati szabálya itt a mondatok adekvát, helyzethez illő, kommunikációs célnak megfelelő használatát jelenti, tehát például azt, hogy parancsot nyelvi formában akkor adok helyesen, helyzethez illően, ha társadalmi helyzetemnél fogva „jogomban áll" partneremnek parancsolni, ha partnerem előreláthatólag képes a parancs teljesítésére, ha valóban szeretném, hogy beszédpartnerem megtegye a parancsban megfogalmazott cselekvést stb.

Míg a formalista és a konceptualista jelentésfelfogásból kirekesztődtek a mondat igazságfeltételei, a logikai szemantika elsődlegesen ennek a leírását célozza, a használat-elmélet a mondatok jelentésének csak egyik aspektusaként tartja számon az igazságfeltételeket; a nyelvi jelentésbe a szemantikai tényezőkön túl beleért minden pragmatikai tényezőt is. E felfogás pillanatnyi hátránya éppen a jelentés-fogalom kiszélesítésében rejlik: nem tudjuk még, hogy végesek-e, s hogy milyen formában írhatók le a nyelvi kommunikáció pragmatikai tényezői. A legújabb logikai és nyelvfilozófiai kutatások (főként a később tárgyalandó beszédaktus-elmélet) megtették már az első bíztató lépéseket a pragmatika feltárásában, de távol vagyunk még attól, hogy ez a terület a logika vagy a nyelvtudomány jól definiált, formálisan leírható fejezetei közé tartozna.

[44] L. Wittgenstein: Philosophical Investigations, Oxford, 1953.

A nyelvi jelentést tehát eltérően értelmezi a konceptualista illetve a formalista felfogás, a logikai szemantika, valamint a használat-elmélet. A szavak szűk értelemben értett tartalmi vagy formális sajátosságaként értelmezi a konceptualista illetve a formalista jelentésfelfogás, a mondat jelentését pedig mindkettő mint a részek jelentéséből összeadódó komplex egységet kezeli. A logikai szemantika a mondat jelentését az igazságfeltételek alapján definiálja, miközben számot ad a mondatnak és részeinek értelmi és referenciális sajátosságairól; a használat-elmélet pedig ezen felül a pragmatikai tényezőket is beleérti a mondatok jelentésébe.

E kis kitérő után visszatérve a generatív grammatika irányzataihoz megállapíthatjuk, hogy a sztenderd elmélet szemantikai komponensében a szerzők csupán azt tűzték ki célul, hogy megadják, hogyan áll össze a mondatok jelentése részeinek jelentéséből, s a projekciós szabályok segítségével a mondatok mint komplex, szavakból álló jelentéstani egységek közül ki tudták „válogatni" azokat, amelyek szemantikailag jól formáltak, amelyek ellentmondást vagy szemantikai anomáliát tartalmaztak stb. A sztenderd elmélet jelentéstanának n e m v o l t c é l j a, hogy számot adjon a mondatok igazságfeltételeiről. Ellentmondásos módon azonban már a kezdetekben szerepeltek a mondatszerkezetekben olyan mutatók (indexek), amelyek a mondatokban szereplő kifejezések referenciális viszonyaira vonatkoztak — eleinte ezek nélkülözhetetleneknek tűntek a névmások jelentésének leírására —, de nem szerepelt a kvantifikáció művelete, alapelemeikre voltak bontva a lexikai egységek, de a szemantikai jegyek egymással alkotott hierarchikus összefüggéseit nem lehetett a modellben megfelelően ábrázolni. Más szóval: voltak a szemantikai elméletben a referencia és az értelem leírását célzó mozzanatok, de a szemantikai elmélet célja nem a referencia és/vagy az értelem leírása volt.

A kiterjesztett sztenderd elmélet modelljében még gyakrabban tűnnek fel olyan fogalmak, amelyek egy logikai szemantika „kelléktárában" az igazság meghatározásában vesznek részt (preszuppozíciók, referencia, logikai elemek hatóköre), de a kiterjesztett sztenderd elmélet szemantikája sem tartja feladatának az igazságfeltételek meghatározását.

Mind a sztenderd, mind a kiterjesztett sztenderd elmélet keretében s z e m a n t i k a i j e g y e k e t t a r t a l m a z ó f a - d i a g r a m o k alkotják a mondatok szemantikai szerkezetét. Három kiváló logikus: RICHARD MONTAGUE, DAVID LEWIS és a nyelvészből logikussá lett BARBARA PARTEE egybehangzó nyilatkozata[45] állítja azonban, hogy egy ilyen „jelentéstan" lehet ugyan hasznos, tartalmazhat jó információkat, csak éppen neve nem fedi tárgyát, ugyanis amennyiben a j e l e k n e k j e l e k k e l v a l ó k a p c s o l a t a i t, a mondatrészek mondattá szerveződésének módjait írja le, *per definitionem* s z i n t a x i s, legalábbis „finomított szintaxis". A szemantikai magyarázatot pedig — teszi még hozzá DAVID LEWIS[46] — ez a modell egy szinttel eltolja, ugyanis ha az *agglegény* szó jelentéseként a *'hímnemű, felnőtt, emberi lény, aki nőtlen'* jegykapcsolatot adja meg, akkor a jegykapcsolat tagjainak és a jegyek közti viszonynak a jelentése marad megmagyarázatlanul, értel-

[45] RICHARD MONTAGUE: English as a formal language: B. Visentini (et al.) Linguaggi nella societá e nella tecnica. Milan, 1970. 102—122. l.; DAVID LEWIS: General Semantics: HARMAN—DAVIDSON (eds.) Semantics of Natural Language, Reidel, 1972. 169—218.; BARBARA PARTEE: Montague Grammar and Transformational Grammar, UCLA, 1973. Mimeo.

[46] I. m. 169—170.

mezés nélkül, s az érvelés a nem éppen megtisztelő végtelen regresszus nevet kapja. Még szigorúbban és következetesebben érvelt NYIRI JÁNOS KRISTÓF „Szemantika nélkül" című cikkében.[47] NYIRI szerint ha a szavak, morfémák kapcsolódási szabályait kimerítően tudjuk jellemezni a szintaxisban úgy, hogy minden egyes előfordulásukat környezetükre hivatkozva adjuk meg (a szintaxis szubkategorizációs szabályainak segítségével), akkor minden lényeges információt megkapunk a szintaxis keretében, s levonhatjuk azt a népszerűtlen, de tökéletesen konzisztens következtetést, hogy nincs szükség szemantikára.

A sztenderd elmélet és a kiterjesztett sztenderd elmélet szemantikai komponensének feladatát tehát elég szűken értelmezték a szerzők; mindössze azt tekintették célnak, hogy a szavakból, morfémákból összeálló mondatokat szemantikai (illetve szemantikainak vélt) formában reprezentálják, s kiszűrjék közülük az anomáliákat tartalmazó, a többértelmű és az egymással parafrázis viszonyban álló mondatokat. Logikusok és filozófusok szerint ha csupán ezt tartjuk a szemantikai leírás feladatának, akkor jelentéstan címen tulajdonképpen a szintaxist folytatjuk, más értelmezésben pedig ez a „szemantika" visszavezethető a szintaxisra, modellálható tiszta szintaktikai formában is.

Nehezebb feladat előtt állunk, ha a generatív szemantikai irányzat jelentésfelfogását akarjuk jellemezni. Eleinte a generatív szemantikusok is szemantikai jegyeket tartalmazó fa-diagramokat tételeztek fel a mondatok szemantikai szerkezeteként, tehát a logikusok kritikája (hogy ti. ez nem szemantika, hanem szintaxis) erre a felfogásra ugyanúgy érvényes, mint az interpretatív szemantikusok modelljeire. Időközben azonban úgy tűnik, hogy a fa-diagram formában megadott ábrázolás egyenértékűvé vált egy természetes nyelv leírására igazított formális logikai leírással, amely mint ilyen a mondatok igazságfeltételeinek meghatározására alkalmas. E szerkezetekhez csatolják az előfeltevések halmazát és a mondat téma—réma tagolására vonatkozó információkat. Ebben a formájában a generatív szemantikai modell a logikai szemantika jelentésfelfogását látszik követni. A legutóbbi években azonban bevonultak az alapszerkezetekbe a pragmatikai tényezőket reprezentáló formulák is (a mondatok használati szabályait rögzítő állítások), s így a generatív szemantika a használat-elmélet felfogása felé közelít. Amennyire a részlet-tanulmányokból és a nagyon is prognosztikus jellegű elméleti cikkekből következtetni lehet az elmélet alakulására, időközben elsikkadt a generatív grammatikának az az eredeti törekvése, hogy a mondatot mint szintaktikai kategóriát definiálja. Nagyon is kétségesnek tartom, hogy a generatív szemantikusok által föltett szemantikai—logikai—szintaktikai alapszerkezet tartalmazhatja-e egyszerre a „mondat" szintaktikai és (amennyiben lehetséges ilyen) szemantikai, valamint pragmatikai meghatározását, leírását. Azt hiszem, ez a veszteség az ára annak, hogy feladták az önálló, független szintaxis tételét, s elmosták a határt a szintaxis és a szemantika (s újabban a pragmatika) között.

Számomra a „névtelen" irányzat, a BIERWISCH, BELLERT, ROHRER stb. munkái által képviselt koncepció jelentésfelfogása tűnik legbíztatóbbnak. Ők a független szintaktikai komponens tételének megtartásával megőrizték

[47] ÁNyT 7 (1970): 189—207.

a „mondat"-kategória szintaktikai jellegét (a lehetséges mondatszerkezeteket a szintaktikai komponens szabályai hozzák létre, definiálják), a szemantikai komponensben pedig a mondat logikai-szemantikai finomszerkezetét írják le, mely alkalmas az értelem és a referencia összefüggéseinek kimutatására. Bierwischék a logikai szemantika koncepcióját vallják, a mondat jelentését igazságfeltételei alapján írják le.

A beszédaktus-elmélet

Nem lenne teljes a képünk a generatív grammatika másfél évtizedes alakulásáról, ha nem említenénk meg egy olyan gondolatrendszer hatását, amely — azt hiszem — nemcsak a nyelvtudományt, hanem a pszichológiát s talán az ember társas viselkedésének elméletét is forradalmasítani fogja. Ezúttal azonban az eddigiekkel ellentétes utat választok a bemutatásra. Nem azokat a kérdéseket emelem ki, amelyeknek a megoldása a nyelvészetben szükségessé tette az új gondolatrendszerhez való közelítést — amint azt a logikai kérdések tárgyalásakor tettem —, hanem magát az új elméletet, a beszédaktusok elméletét vázolom nagy vonalaiban.

A beszédaktus-elmélet persze n e m a generatív grammatika irányzata; nem is nyelvészek, hanem filozófusok alkották meg. Jelentősége azonban igen nagy a nyelvelmélet, s így a generatív grammatika szempontjából is.

Mi a különbség aközött, ha azt mondjuk: *Ennek a szobának két ajtaja van*, vagy ha így szólunk: *Fogadok veled tíz forintban, hogy Mari nem jön el*, vagy így: *Megígérem, hogy holnap újra eljövök?* Első mondatunk kétségtelenül egy tényállást ír le, annak rendje s módja szerint utal a valóság elemeire, eldönthető róla, hogy igaz vagy hamis, s ha a konceptualista jelentésfelfogást valljuk, akkor mondhatjuk, hogy a *szoba*, az *ajtó*, a *kettő* ideájához (fogalmához, jelentettjéhez) hozzáasszociáltuk a *szoba*, az *ajtó*, a *kettő* hangsort. A mondat által jelölt tényállás pedig akkor is fennáll, ha történetesen úgy határozunk, hogy nem szólalunk meg, a mondatot nem mondjuk ki. Második és harmadik mondatunk esetében azonban bajba kerülünk a magyarázatkor: milyen valóságbeli objektumra vagy tényállásra vonatkozik a *fogadok veled* vagy a *megígérem* kifejezés vagy az egész mondat? Állíthatom-e, hogy létezik a fogadás vagy az ígéret ténye abban az esetben, ha nem mondom ki a mondatokat? Tehetek-e másképp, ha fogadni vagy ígérni akarok, mint hogy azt mondom: *fogadok...*, *ígérem...?* Igen, esetleg tehetek; azt mondom: *Mibe!?* (de a hallgató ezt fogja érteni: *Fogadok veled bármiben, hogy...*), s azt mondhatom: *Holnap újra eljövök* (s a hallgató ezt érti: *Megígérem, hogy holnap újra eljövök*). Eldönthetjük-e, hogy igazat mondtam vagy hamisat, ha azt mondom: *Fogadok veled...?* S végül mit csinál valaki, ha fogadni akar? Azt mondja: *Fogadok veled...*

"How to do Things with Words" a címe John L. Austin klasszikussá vált posztumusz könyvének,[48] amely a nyelvről, nyelvtudásról, kommunikációról alkotott ismereteinket jelentős mértékben megbolygatta.

Austin könyvét a fentiekhez hasonló kifejezések elemzésével kezdi. Kimutatja, hogy vannak olyan kifejezések nyelvünkben, amelyeknek a k i-

[48] Oxford University Press, 1962. 166 l.

mondása azonos az illető cselekvés végzésével; ezek a kifejezések kimondva cselekvéseknek számítanak, még abban az értelemben is, hogy új szituációkat teremtenek, amelyekhez azon túl viselkedésünket szabnunk kell (egy ígéret után el vagyok kötelezve, egy kérdés feltétele után partnerem válaszolni kénytelen, a köszönésre visszaköszönéssel illik reagálni).

Ezeket a kifejezéseket AUSTIN performatív (megvalósító) kifejezéseknek nevezte, szembeállítva őket azokkal a kifejezésekkel, megnyilatkozásokkal, amelyek csak megállapítanak, konstatálnak. Tovább boncolgatva nyelvi megnyilatkozásainkat azonban úgy találta, hogy a konstatív mondatokat (mint: *Ennek a szobának két ajtaja van*) sem szoktuk úgy használni, hogy ne akarnánk beszédpartnerünket felvilágosítani, informálni, vagy más hanghordozás esetén figyelmeztetni, esetleg fenyegetni; a konstatív megnyilatkozásokat sem mormoljuk csak úgy, minden cél nélkül magunk elé. Vagyis megnyilatkozásaink a használatban mindig valamilyen cselekvést valósítanak meg, megnyilatkozásainkáltal mindig csinálunk valamit. Cselekvésünket hol nyíltan bevalljuk: *Figyelmeztetlek, hogy ennek a szobának két ajtaja van;* hol pedig csak hanghordozásba, hangerősségbe, gesztusokba rejtjük. Innen ered a nyílt (explicit) és rejtett (implicit) performatív kifejezés megkülönböztetése.

Ha azonban minden megnyilatkozásunk cselekvés, akkor nincs értelme a konstatív terminusnak, mert minden beszédtevékenységünk nyílt vagy rejtett performatívum. Egy másfajta megkülönböztetést érdemes inkább megtennünk: elemző munkával leválaszthatjuk minden egyes megnyilatkozásunkról azt, amit teszünk attól, amit kimondunk. Amit a kimondáskor létrehozunk, az nem más, mint egy hangsor, amelynek szegmentumai valahogyan részét képezik egy nyelvtannak, beletartoznak a szókincsbe, és van valamilyen saját jelentésük. Amit teszünk, az cselekvés, olyan aktusok, beszédaktusok produkálása, mint egy kérdés feltevése, parancs, ígéret, fenyegetés, figyelmeztetés, bocsánatkérés, köszönés, kételkedés. A megnyilatkozásnak ezt a két oldalát, két aspektusát AUSTIN lokúciónak és illokúciónak nevezte.

Lokúció és illokúció különbségét jól megfigyelhetjük, ha elgondoljuk, mi történik, ha valaki hozzánk fordul, s ezt mondja: *A lakáskarbantartó ügyeletet keresem.* A legvalószínűtlenebb dolog, hogy erre azt válaszoljuk: *Ez derék dolog, kérem, csak tessék.* Pedig beszélőpartnerünk egy kijelentő mondatot mondott, amelyről úgy tudjuk, hogy a világ, lelkiállapotunk vagy gondolataink leírására szolgál. Mi ennek ellenére ezt a kijelentő mondatot kérdésnek fogjuk tekinteni (úgy interpretáljuk, hogy partnerünk a kérdezés cselekvését hajtotta végre), s úgy válaszolunk, mintha ezt mondta volna: *Azt kérdezem öntől, merre van a lakáskarbantartó ügyelet.* Máskor éppen ellenkezőleg, egy kérdést fogunk másképp interpretálni: *Nem mész el innét!?* — mondják, s írásban a hanglejtést megjelölhetjük felkiáltójel-kérdőjellel. A válasz legvalószínűbben a viselkedés helyzethez való igazítása.

Mivel általában egyformán interpretáljuk ezeknek a furcsa formájú megnyilatkozásoknak az illokúciós értékét (azt, hogy milyen cselekvést akart általa beszédpartnerünk megvalósítani), fel kell tételeznünk, hogy ezeket az aktusokat szabályok teszik lehetővé, amely szabályok megtanulása részét képezi a nyelvi viselkedés elsajátításának.

A beszédaktusoknak van egy harmadik aspektusuk is, amit AUSTIN perlokúciónak nevezett: az a hatás, amit megnyilatkozásom beszédpartneremben kivált (megijesztés, elszomorítás, kiábrándítás stb.). A perlokúció nem tartozik megnyilatkozásomhoz mint cselekvéshez, hanem annak következménye.

Térjünk vissza a performatív kifejezésekhez. E kifejezések kimondásakor tehát teszünk valamit. A beszélő közösségben meglevő konvenció alapján értelmezzük a *fogadok* vagy *ígérem* hangsor kimondását a fogadás vagy ígéret cselekvés megvalósításának. Hogy a hangsor maga a cselekvés megvalósítása, nem pedig egy jel, ami valami helyett áll, valamit jelöl, azt kiválóan példázza a jelenség fonákját kihasználó részlet Janikovszky Éva és Réber László gyerekkönyvéből:[49] „... akárhogy figyeltem az igazgató bácsira, nem láttam, hogy a tanév mikor nyílt meg, pedig előtte még szólt is, hogy most fogja megnyitni." A *megnyitom* hangsor elhangzása tehát maga a megnyitás aktusa.

Ezzel a sajátossággal függ össze a performatív kifejezések némely nyelvi tulajdonsága is. Ha egy nyílt performatív kifejezést tartalmazó mondatot egyenes idézésből függő idézéssé alakítok, akkor törölhetem az egyenes idézés főmondatának igéjét:

Anna ezt mondta: Megígérem, hogy nem felejtem el.
⇒ *Anna megígérte, hogy nem felejti el.*

Ha azonban az egyenes idézés nem tartalmaz nyílt performatív kifejezést, akkor a főmondat igéjének törlése megváltoztatja a függő idézés jelentését:

Jancsi ezt mondta: Elhozom a könyvet Máriának.
⇏ *Jancsi elhozta a könyvet Máriának.*
⇏ *Janosi elhozza a könyvet Máriának.*

Jóllehet mindkét esetben az ígéret beszédaktusa szerepelt az idézetben, csak egyszer nyílt, másodszor pedig rejtett formában.

Megtörténik az is, hogy egy-egy határozó vagy alárendelt mondat nem tartozik a főmondathoz, hanem ahhoz a nyílt performatív kifejezéshez, melynek a mondat rejtett (implicit) megvalósítását képezi:

Pali nyilvánvalóan nem jóindulatú.
≈ *Nyilvánvalónak tartom, hogy Pali nem jóindulatú.*

Pali elment, ha még nem hallottad volna.
≈ *Megmondom neked, ha még nem hallottad volna hogy Pali elment.*

Ha mindent olyan jól tudsz, miért ment el János?
≈ *Ha mindent olyan jól tudsz, akkor megkérdezem tőled, hogy miért ment el János.*

A fenti összefüggések arra indították a generatív szemantika képviselőit, hogy a beszédaktus-elmélet tanulságait beépítsék nyelvleírási apparátusukba.

[49] Velem mindig történik valami, Móra, 1972. 7. l.

Javaslat született arra, hogy minden egyes levezetett mondat kapja meg az illokúciós értékét kifejező környezetet, vagyis ágyazódjék bele egy olyan mondatba, amely tartalmazza a beszélőt, a hallgatót, a megfelelő nyílt performatív kifejezést, a megnyilatkozás helyét és idejét stb. A javaslat ellen sokan tiltakoztak, s a tiltakozás jogos, nem utolsó sorban azért, mert felemás megoldást szül: le fogjuk tudni vezetni: a *nyilvánvalóan* határozott tartalmazó mondatot, de nem fogunk tudni mit kezdeni a következő szerkezettel: **Azt kérdezem tőled, hogy a lakáskarbantartó ügyeletet keresem.*

G. LAKOFF is előjött egy javaslattal.[50] Ő már számol az előbbi problémával, s a nehézségek elkerülésére fölöttébb bonyolult formális eljárást ajánl, melynek az a lényege, hogy a beszédaktusok pragmatikai feltételeit logikai formában leírt állítások formájában kell az alapszerkezetekhez csatolni. Egyelőre azonban jobbnak látom, ha a beszédaktus-elmélet filozófus művelőinek egyszerű, közérthető kifejtését követjük. Érdemes emellett megemlíteni, hogy született már egy nyelvészeti munka is, mely átgondoltan és komolyan számításba veszi a beszédaktus-elmélet tanulságait, de szerzője, OSWALD DUCROT nem kötelezte el magát egyetlen nyelvészeti irányzat mellett sem; minimális formális apparátussal dolgozik (legalábbis a generatív nyelvészek többségéhez képest), s inkább a nyelvi anyag természetéből bontja ki következtetéseit.[51]

Haladjunk azonban tovább a beszédaktus-elmélet érvelésének nyomán. JOHN R. SEARLE, a fiatalon elhunyt AUSTIN gondolatainak továbbvívője kimondja „Speech Acts" című könyvében,[52] hogy a nyelv elmélete része a cselekvés elméletének. SEARLE a beszédaktusokat tekinti a kommunikáció alapegységeinek, nem a szót, szimbólumot vagy a mondatot. Beszélni szerinte annyit jelent, mint szabályok szerint viselkedni. A nyelvi viselkedés elmélete azonban ettől még megmarad langue-szintű tudomány lenni. Langue-en azonban már nem pontosan azt kell érteni, amit Saussure értett; benne van az új langue-fogalomban a megnyilatkozások cselekvésértékének szabályrendszere is.[53]

Tegyük fel újra SEARLE-lel együtt a nyelvtudomány és a filozófia közös kérdését: mi a jelentés? A nyelvi egységek, mondatok különböző szituációkban történő használatának szabálya, vagy a szavak konceptuális tartalmából ill. formális tulajdonságaiból összeálló komplex egység?

SEARLE a következőképpen oldja meg a gordiuszi csomót: nincs kétféle jelentés, nincs kétféle szemantika; az említett két álláspont ugyannak a dolognak kétféle aspektusa. Minden egyes mondatnak van egy lokúció-szintű jelentése, mely a részek jelentésének egésszé kombinálódásából adódik, s minden egyes mondatot — éppen e jelentése folytán — használhatnak egy sor beszédaktus megvalósítására. A használatban nyilvánul meg a mondatok illokúciós jelentése. A megnyilatkozásban megvalósított beszédaktus illokúciós értéke a mondat lokúciós

[50] D. GORDON—G. LAKOFF: Conversational Postulats: Papers from the Seventh Regional Meeting Chicago Linguistic Society, Chicago, 1971. 63—85.

[51] OSWALD DUCROT: Dire et ne pas dire. Principes de sémantique linguistique. Paris, 1972.

[52] Cambridge University Press, 1969.

[53] SAUSSURE és a beszédaktus-elmélet langue-fogalmának különbségét szép, mélyreható tanulmányban elemzi O. DUCROT. (SEARLE: Les actes de la parole. Paris, 1973. Introduction.)

jelentésének függvénye. Akárhogy is igyekszünk, nem tudunk ígéretet, kérést vagy jótanácsot komponálni a *Lehet, hogy hab vagy cukrozott tejen* mondatból, mert lokúciós jelentése nem teszi lehetővé, hogy ígéretként vagy jótanácsként funkcionáljon. S más részről minden beszédaktus is megfogalmazható különböző mondatok formájában, feltéve, ha a mondatok lokúciós jelentése lehetővé teszi az illető beszédaktus illokúciós értékét.

Sót például a következőképpen kérhetünk:

Kérlek, hogy add ide a sót.
Ide tudnád adni a sót?
Megtennéd, hogy ideadod a sót?
De sótlan ez a leves!
Cukrot tettél a levesbe? stb.

Searle szerint ha csak a részek és az egész jelentését vizsgáljuk, csak a formális vonásokat tanulmányozzuk, anélkül, hogy számot vetnénk szerepükről a beszédaktusokban, az olyan, mintha a pénz- és hitelrendszereket formális szempontból tanulmányoznánk, anélkül, hogy számot adnánk arról, hogy milyen szerepet játszanak a kereskedelemben.

Az igazság kategória ebben az elméletben másodrendű és viszonylagos fogalommá válik, ugyanis a megnyilatkozások egy kis hányadának, az állító mondatok egy részének vagyunk képesek csak igazságértékét tulajdonítani. Nem vethető fel az igazság kérdése a kérdő és óhajtó mondatoknál, az ígéreteknél vagy a köszönéseknél.[54] Sőt az állítások egy részéről is csak nagy nehézségek árán tudjuk megmondani, hogy igazak vagy hamisak, mert ugyan ki tudná eldönteni, hogy a *Franciaország hatszög alakú* mondat igaz vagy hamis.[55]

A jelentés kétféle aspektusának tétele cáfolja, hogy összeegyeztethetetlen lenne az a két — a filozófia történetében — egymással szemben álló felfogás, miszerint a jelentés az egyszerű ideák összetett ideákká kombinálódása, illetve a jelentés a kifejezések használatának szabálya az egyes helyzetekben. Összebékíthető tehát Locke Berkeley-val, és a korai Wittgenstein a késői Wittgensteinnel. A normától eltérő mondatokat használók pszichiáterhez utalása pedig nem jelenti azt, hogy a szemantikai anomáliák tanulmányozása ne tartozna a nyelvtudomány körébe, ha a nyelv elméletét a nyelvi viselkedés elméletének tekintjük.

Úgy tűnik, szélesebb keretek között vehetjük most végül újra sorra a dolgozatban szóba került nyelvleírási elméleteket. Próbáljuk meg a beszédaktus-elmélet fogalmaiban kijelölni, mit is tartanak a nyelvleírás tárgyának, s a teljesebb áttekintés kedvéért említsük meg, mit produkáltak az elmúlt másfél évtized alatt.

A sztenderd elmélet — kiterjesztett sztenderd elméletté módosítva — a lokúció szintjét veszi célba, s bevallottan nem akar számot

[54] Searle könyvének megjelenése óta sikerrel kecsegtető kísérlet történt a nemállító mondatok igazságfeltételeinek leírására a logikában. Az új felfogás szerint a performatív kifejezések operátorokként funkcionálnak a különböző illokúciós értékű mondatok esetében. L. David Lewis: General Semantics, i. h. Altrichter Ferenc: A mondat jelentése, NyK. 1975/2. 398—9.

[55] Austin vetette fel ezt a kérdést. Halála óta a logikai szemantika fontos kutatási területévé vált a „lehetséges világok szemantikája", ahol nem okoz különösebb gondot az ilyenfajta mondatok igaz vagy hamis voltának eldöntése.

adni a megnyilatkozások illokúciós értékéről. Mivel azonban a kettő között nem húzható világos, éles határ, szükségszerűen megmagyarázhatatlan marad az elméletben a deixis, a performatív kifejezések valóságos értéke és bizonyára egy sor más kérdés is. Kétséges az is, hogy a szemantikai komponens milyen mértékben tudja feladatát ellátni, ugyanis az irányzat a jelentést igen speciális értelemben fogja fel. A sztenderd elmélet által „generált" mondatok nemcsak abban különböznek a nyelvi megnyilatkozásoktól, hogy típusai (*type*-jai) a kimondható mondat-*token*eknek, hanem abban is, hogy nem tartalmazzák a beszédaktus-típusok (*type*-ok) illokúciós értékeit sem. Vitathatatlanul alkalmas azonban a sztenderd elmélet arra, hogy saját határain belül számot adjon a nyelv részrendszereiről: bizonyítja ezt egy sor fonológiai és főleg szintaktikai kötet. Szép, minden eddiginél alaposabb mondattani leírások születtek ebben a keretben az angol, a francia, az algonkvin indián blackfoot, a fülöp szigeti kapampangan és a japán nyelvről.[56] Az irányzat elméleti összefoglalásának az „Aspects" és a „Deep Structure,, Surface Structure and Semantic Interpretation" című Chomsky-mű tekinthető. Megszületett a kiterjesztett sztenderd elmélet első összefoglaló szemantikai munkája is, Ray S. Jackendoff „Semantic Interpretation in Generative Gram mar"[57] című műve.

Az idők során egyre jobban bővítette tárgyát a generatív szemantikai irányzat. Ma már úgy tűnik, hogy a beszédaktus-elmélet lokúció-illokúció fogalmaival fedhető területet tekintik leírásuk tárgyának. Rengeteg új megfigyelés, fínom érzékű részlettanulmány és formalizálási kísérlet írható a számlájukra. Összefoglaló nyelvi leírás e keretben még nem született; az irányzat művelői szerint ma inkább a nyelvi adatok minél alaposabb tanulmányozásának van itt az ideje. Az elméleti összefoglalást George Lakoff két művében (On Generative Semantics,[58] Linguistics and Natural Logic[59]) találhatjuk meg, a tanulmányokat pedig az utóbbi kb. öt évben megjelent főleg szemantikai tárgyú) kötetekben és folyóiratokban.

Töredékes jellege ellenére Bierwischék koncepciója közelíti meg a legjobban a mondatok lokúciós szintjének leírását, mivel a sztenderd szintaxist elméletileg megalapozott, referenciáról és értelemről számot adó szemantikával egészítik ki. Komoly eredményként tartható számon Brekle könyve az angol szóösszetételekről, Wierzbiczka gyűjteményes szemantika-kötete és Rohrer elméleti gondolatokban is gazdag könyve[60] a francia mondatokról. A legteljesebb elméleti áttekintést a szemantikai részelméletről Manfred Bierwisch „On Classifying Semantic Features"[61] című tanulmánya tartalmazza.

Végül másfél évtized után érdemes újra elővenni Noam Chomsky első nyelvészeti könyvét, a „Syntactic Structures"-t. A szemantikáról szóló feje-

[56] Stockwell—Schachter—Partee: The Major Syntactic Structures of English, 1973. 847 l.; Dubois—Dubois-Charlier: Éléments de linguistique française; Syntaxe. Paris, 1970. 295 l.; D. G. Frantz: Toward a Generative Grammar of Blackfoot, SIL 1971. 151 l.; L. T. Mirikitani: Kapampangan Syntax, The University Press of Hawaii, 1972; S. Kuno: The Structure of the Japanese Language, The MIT Press, 1973. 406 l.

[57] The MIT Press, 1972. 400 l.

[58] I. h.

[59] Synthese, 22 (1970): 151—271.

[60] Brekle, i. m.; Wierzbiczka, i. m.; Rohrer, i. m.

[61] Steinberg—Jakobovits (eds.) Semantics, Cambridge University Press, 1971. 410—436.

zetben néhány rendkívül érdekes megállapítást találhatunk. Az 1957-es CHOMSKY szerint a szemantika valódi kérdése a következő: „Miként hozhatók működésbe egy nyelv szintaktikai eszközei a nyelv tényleges használatában?" (93. l.) „A formális és szemantikai jegyek közötti megfeleléseket a nyelvnek egy általánosabb elméletén belül kellene tanulmányozni, amely a nyelvi forma elméletét és a nyelv használatának elméletét mint részeit foglalná magába." (102. l.) Akkor még sejteni sem lehetett, hogy is nézne ki ez a két aspektust egyesítő elmélet. 1965-ben is meg kellett még elégedni a nyelvi forma egy teljesebb elméletével. Lehet, hogy nem tévedek, ha a nyelvhasználatnak a CHOMSKY által elképzelt szélesebb elméletét a beszédaktus-elmélet keretében látom kibontakozni?

RADICS KATALIN

A horizontális és vertikális magánhangzó-harmóniáról

1. A palatoveláris magánhangzó-harmónia (palatovelare Vokalharmonie) — vagy másképpen vertikális magánhangzó-harmónia (vertikale Vokalharmonie) — esetében a (vegyes hangrendű szavak kivételével) egy szóban vagy csak palatális, vagy csak veláris magánhangzók lehetnek, vagyis az egymással kapcsolódó magánhangzók a fonológiai leírásokban és ábrázolásokban vertikális tengely mentén helyezkednek el. Ilyen típusú magánhangzó-harmónia van például egyebek közt a magyarban (*adat* 'Angabe, Beleg', *faluban* 'in dem Dorf', *tüzel* 'heizen, feuern', *ökör* 'Ochs') és a finnben (*kala* 'Fisch', *kylässä* 'in dem Dorf', *soutaa* 'evez'). A „palatoveláris" terminus némileg megtévesztő, mivel voltaképpen nem a palatális és a veláris magánhangzók állnak egymással harmóniában, hanem éppen ellenkezőleg ezek egymást kizáró oppozíciós viszonyban vannak egymással. Az ugyancsak használatos palatális harmónia (Palatalharmonie) szakkifejezés még kevésbé alkalmas, mivel ez a jelenségnek csupán egyik oldalát nevezi meg. Ezért jobbnak, egyértelműbbnek tartom a fenti hangtani jelenség megnevezésére a vertikális magánhangzó-harmónia terminust. Ilyen meggondolások alapján használtam ezt a szakkifejezést korábban is dolgozatomban (NyK 70 : 42, ALH 41: 138).

A horizontális magánhangzó-harmónia (horizontale Vokalharmonie) a magánhangzók nyílásfok szerinti egyezését, illeszkedését jelenti (l. NyK 70: 42, ALH 41: 138), vagyis azt, hogy egy adott nyelv szavaiban — függetlenül a magánhangzók palatális vagy veláris képzésétől — azonos, illetőleg közeli nyílásfokú (a nyelv horizontális helyzetén avagy mozgásán alapuló, vö. E. SIEVERS, Grundzüge der Phonetik. 4. Auflage. §§ 239-240) magánhangzók lehetnek. A horizontális magánhangzó-harmónia bizonyos fokig rokon jelenség az *umlaut*tal vagy másképpen: a *metafónia*val. Tehát: az egymással kapcsolódó magánhangzók vízszintes (horizontális) síkban helyezkednek el. Vegyünk egy tetszés szerinti nyelvet, amelynek a magánhangzó-rendszere a következő hat fonémából áll:

u	*i*
o	*e*
a	*ä*

Ebben a nyelvben a horizontális magánhangzó-harmónia érvényesülése folytán a következő magánhangzó-kombinációk lehetségesek: *i-u* (*u-i*), *e-o* (*o-e*), *ä-a* (*a-ä*); továbbá: *i-e* (*e-i*), *i-o* (*o-i*), *e-u* (*u-*), *i-i*, *u-u* stb. Nem lehetséges kombinációk: *i-ä* (*ä-i*), *i-a* (*a-i*), *ä-u* (*u-ä*). E fiktív magánhangzó-rendszer a lehetséges kombinációkkal együtt, azt hiszem, szemléletesen illusztrálja a horizontális magánhangzó-harmónia lényegét.

Ilyen típusú, illetőleg megközelítően ilyen típusú magánhangzó-harmónia van az általam idézett nyelvekben (NyK 70: 42, UAJb 41: 138).[1]

Például a korjákban (Sztyebnyickij: JPNSz. 3: 56—7) a horizontális magánhangzó-harmónia két oppozíciós sorra különíti el a magánhangzókat:

1. sor:	*i*	*e*	*u*
2. sor:	*e*	*a*	*o*
Neutrális fonémák:		*ъ*	*ə*

Egy adott szóban vagy csak az 1. vagy csak a 2. sor magánhangzói fordulhatnak elő. Kivételt képeznek a neutrális magánhangzók (*ъ*, *ə*), ezek mind az 1. mind a 2. sorban elhelyezkedő magánhangzókkal kapcsolódhatnak. A szóképzés és a szóragozás során a szuffixális elem magánhangzójának a hatására az 1. és a 2. sor magánhangzói egymással váltakoznak. Például: *milut* 'nyúl' ~ *melotajtъŋ* 'nyúlhoz, nyúlnak' (*-jtъŋ* dativusrag), *iwnin* 'mondta neki' ~ *ewŋъvoj* 'beszélt' (*-ŋъvo*, *-ŋvo* durativ igeképző) *quti* 'felállt' ~ *mьtъlqolla* 'felálltunk' (a tő *qut/lqut*, a *mьt* többesszám 1. személyének a praefixuma, a *la* többesjel igei alakokban).

A horizontális magánhangzó-harmónia hasonló képet mutat a kamcsadálban is (Sztyebnyickij: i. m. 88—9). Itt a következő váltakozások lehetségesek: $i^e \sim æ$, $i \sim e$, a, $e \sim a$, $u \sim o$, $ü \sim ö$. Neutrális fonémák az *ъ* és *ə* (olykor az *e* és *a* is). Például: *kistenk* 'házban' ~ *kestank* 'házhoz' (*kist* 'ház'), *sünk* 'erdőben' ~ *sönk* 'erdőhöz' (*sün* 'erdő'), *txiink* 'náluk' ~ *txaanke* 'hozzájuk' (*itx* 'ők'), *kiexenk* 'folyóban' ~ *kœxank* 'folyóhoz' (*kiex* 'folyó').

2. 1968-ban jelent meg „A permi nyelvek első szótagi magánhangzóinak a történetéhez" című dolgozatom (NyK 70: 35—45); német nyelvű változata („Neue Aspekte zur permischen Vokalforschung") 1969-ben látott napvilágot (UAJb. 41:130—141). Ebben a munkámban a horizontális magánhangzó-harmóniát magyarázó elvként alkalmaztam az őspermi magánhangzórendszerben végbement egyes hangváltozások tisztázására. Abból indultam ki, hogy bizonyos hangváltozások (zártabbá és nyíltabbá válás) kiváltó oka az őspermiben létrejött horizontális magánhangzó-harmónia lehetett. A horizontális magánhangzó-harmóniának a finnugor vokalizmuskutatásban való további eredményes alkalmazhatóságáról pozitív értékelést adott Décsy az UAJb. ugyanezen számában (205. l.). Az azóta eltelt időben valóban más kutatók is alkalmazták a horizontális magánhangzó-harmóniát mint magyarázó elvet saját kutatásaikban (l. Honti: NyK 75: 301—318; Korenchy É.: NyK 76: 37—75; Molnár: uo. 77—118).

Mindezek után csodálkozással, sőt érthető meghökkenéssel olvastam E. Itkonen „Diskussion — Nachträgliche Bemerkungen" című vitasorozatának harmadik részét: Horizontale und vertikale Vokalharmonie (FUF 41: 358—70), melynek első felében a szerző azt rója fel, hogy én a *vertikális* és *horizontális* terminusokat összekeverem, helytelenül, éppen fordított értelemben használom. A továbbiakban azt kutatja, hogy tulajdonképpen ki is alkalmazta elsőnek a horizontális magánhangzó-harmóniát, illetőleg hogy ki indította el a téves terminológiai láncreakciót az említett magyar kutatók vokalizmussal

[1] Az ott felsoroltakhoz hozzáteszem, hogy nyílásfok szerinti (tehát horizontális) magánhangzó-harmónia van az afrikai tangale nyelvben is (l. Jungraithmayr: Zeitschrift für Phonetik und Allgemeine Sprachwissenschaft 10 (1957): 144—52).

foglalkozó írásaiban. Megállapítja, hogy a sajátos láncreakciót GULYA „figyelmetlensége" váltotta ki (l. NyIOK 23: 151, CSIFU 149), mivel hogy cikkemben (NyK 70: 42 jegyz., UAJb. 41: 138 jegyz.) én is és HONTI is (NyK 75: 311) megemlítjük, hogy ezt a terminust — az osztják ablaut-változások magyarázatánál rövid utalás formájában — előttünk már GULYA használta. De vajon valóban téves terminológiai láncreakcióról van szó? És a felsorolt kutatók közül erre senki sem jött volna rá?!

E. ITKONEN vitacikkéből az derül ki, hogy ő egészen mást ért vertikális, illetőleg horizontális magánhangzó-harmónián, mint mind azok a kutatók, akik ezeket a terminusokat alkalmazták. A félreértés, illetőleg a terminológiai különbség azon alapul, hogy E. ITKONEN a szinkrón és diakrón szempontokat felcserélte. A magánhangzó-harmónia — akár vertikális, akár horizontális — szinkrón nyelvi állapotot tükröz, deszkriptív fonológiai kategória. Amikor E. ITKONEN az általam horizontális magánhangzó-harmóniának nevezett jelenséget vertikálisnak nevezi, akkor tulajdonképpen összetéveszti a horizontális magánhangzó-harmóniát (mint szinkrón kategóriát) az általa előidézett vertikális irányú (diakrón) nyelvi mozgásokkal (a zártabbá, illetőleg nyíltabbá válással). Az őspermi magánhangzó-rendszerben lejátszódott zártabbá, illetőleg nyíltabbá válási folyamatok tehát a horizontális magánhangzó-harmónia minél teljesebb érvényesülése érdekében megindult vertikális irányú mozgásokkal függenek össze. A megváltozott magánhangzók egymáshoz való viszonyát, persze már a horizontális magánhangzó-harmónia szinkrón törvényszerűségei határozták meg. — Ezzel szemben a horizontális síkban történő nyelvi mozgás (asszimilációs hangváltozatás) a vertikális (palatoveláris) magánhangzó-harmónia érvényesülése irányában hat. Ez a jelenség jól megfigyelhető például a magyar nyelv szláv, német stb. jövevényszavain (pl. ómagyar *miloszt* > mai m. *malaszt* 'Gottesgnade' < szláv *milost*, m. *gabona* 'Getreide' < szláv *gobino*, m. *tonna* < ném. *Tonne*), olykor eredeti szavain is (pl. *kígyó*, N. *kijó* > N. *kijő* 'Schlange').

Láthatjuk, hogy a horizontális magánhangzó-harmónia terminus használatában nálam és másoknál nem sajátos terminológiai láncreakcióról van szó, hanem arról, hogy E. ITKONEN félreértette e jelenség lényegét, felcserélve egymással a horizontális magánhangzó-harmóniát és az általa előidézett vertikális irányú diakrón nyelvmozgásokat.[2] A továbbiakban (363—5) arról ír, hogy tulajdonképpen ki alkalmazta elsőként a horizontális magánhangzó-harmóniát — E. ITKONEN szakkifejezésével élve a regresszív vertikális magánhangzó-harmóniát (die regressive vertikale Vokalharmonie) — mint magyarázó elvet a finnugrisztikában: GULYA vagy RÉDEI. Megállapítja, hogy egyikük sem. Az első kutató, aki a második szótag hatását az első szótagra észrevette, A. GENETZ volt, s így ő volt az, aki — szerinte — a horizontális magánhangzó-harmónia (E. ITKONENnél: regresszív vertikális magánhangzó-harmónia) tendenciáját elsőként észrevehette volna. (Ensi tavuun vokaalit suomen, lapin ja mordvan kaksi- ja useampitavuisissa sanoissa 1896). Valóban, egyes, GENETZ által tárgyalt lapp hangváltozások ($o > o_a >$ *oa: oakse* < **oksa*) a horizontális magánhangzó-harmónia esetei közé sorol-

[2] Úgy vélem, hogy E. ITKONEN eltérő felfogása abból is adódik, hogy ő a horizontális és vertikális kifejezéseket nem a magánhangzó-harmóniára, hanem a magánhangzó-oppozíciókra alkalmazza: „Nach der horizontalen Zungenstellung teilt man die Vokale ein in vordere, mittlere und hintere"; „Die vertikale Zungenstellung wiederum bestimmt die Größe des Öffnungsgrades" (359. l.).

hatók, de a hangváltozások konstatálása még egyáltalán nem jelenti a jelenség lényegének a felismerését. Ez persze egyáltalán nem csökkenti a kiváló tudós, A. GENETZ úttörő érdemeit a finnugor vokalizmuskutatásban. A 364—5. lapon E. ITKONEN arról értekezik, hogy számos lappológus (ÄIMÄ, COLLINDER, LAGERCRANTZ, E. ITKONEN) észrevette már a második szótag magánhangzója nyílásfokának az alakító szerepét az első szótag vokalizmusában. Maga E. ITKONEN ezt a hangtani jelenséget „Der ostlappische Vokalismus vom qualitativen Standpunkt aus" (MSFOu. 79, 1939) című monográfiájában regresszív magánhangzó-harmóniának („regressive Vokalharmonie") nevezi. Hogy a lappra, mint a horizontális magánhangzó-harmónia jelenségének igéretföldjére („das gelobte Land der vertikalen Vokalharmonie", E. ITKONEN: i. h. 365) cikkemben nem utaltam, annak két oka volt: 1. Dolgozatomban mindössze egy lapon tárgyalom — inkább csak problémafelvetés, semmint kifejtés formájában — a horizontális magánhangzó-harmóniát mint olyan magyarázó elvet, amellyel bizonyos őspermi hangváltozásokat (zártabbá és nyíltabbá válás) motiválni lehet. 2. A másik ok az volt, hogy én az említett hangváltozási folyamatokat egyértelműen az őspermi korra feltehető horizontális magánhangzó-harmónia első szótagot formáló szerepével kapcsoltam össze. Erről pedig a finnugor nyelvészeti szakirodalomban nem olvashattam, hiszen a horizontális magánhangzó-harmónia terminus előttem — rövid ?-es utalás formájában — csupán GULYA említett tanulmányában fordul elő: „d) magánhangzó-váltakozás (?=horizontális magánhangzó-harmónia)", „d) Vokalwechsel (?= horizontale Vokalharmonie)" (l. NyIOK 23: 151, CSIFU 149). Az E. ITKONEN és más lappológusok által tárgyalt lapp magánhangzó-változások valóban a horizontális magánhangzó-harmónia hatásával — vagyis ezen magánhangzó-harmónia által irányított regresszív vertikális mozgásokkal — magyarázhatók. Az említett kutatók közül azonban senki sem utalt arra, hogy a kérdéses hangtörténeti jelenség valahogy összefügghet a magánhangzó-harmóniának egy olyan típusával, amely megvan pl. az általam idézett paleoszibériai, afrikai stb. nyelvekben, s amely esetleg meglehetett egyik-másik finnugor nyelv valamelyik korábbi fázisában (pl. az őspermiben és az őslappban) is. Az E. ITKONEN által használt (vertikális) regresszív magánhangzó-harmónia kifejezés félrevezető, ti. az ok és okozat kontaminálásán alapul. Adekvátabb lett volna a (vertikális) regresszív asszimiláció szakkifejezést használni, melynek eredménye — és sok esetben kiváltó oka (1. permi nyelvek) — a horizontális (tehát: azonos nyílásfok szerinti) magánhangzó-harmónia.

E. ITKONEN konkrét kifogásaira (365 kk.) ezúttal nem térek ki. Ma sem tudnék lényegesen mást mondani, mint amit korábbi tanulmányomban kifejtettem. Ma is azt vallom, hogy az őspermi alapnyelvben a második szótag nyílásfokának nagymérvű formáló szerepe volt az első szótag vokalizmusában. Más terminológiával, de lényegében ezt a magyarázó elvet alkalmazta a lappra vonatkozóan E. ITKONEN is. Miért ne volna alkalmazható tehát ez az elv az őspermi alapnyelv vokalizmusára is, amikor a nyelvi tények ezt a magyarázatot szinte önként felkínálják? E. ITKONEN ellenérvei nem meggyőzőek számomra. Annál is inkább nem, mert a horizontális magánhangzó-harmónia hatásának kérdését legutóbb KORENCHY ÉVA (Permi vokalizmusproblémák. NyK 76: 37—75) nagyobb anyag alapján, behatóan — s úgy vélem —, meggyőzően kifejtette. Egyébként KORENCHY É. dolgozatával E. ITKONEN mindössze egy-két elutasító megjegyzés erejéig foglalkozik.

3. Sajnálom, hogy rövid írássommal kénytelen voltam E. ITKONENnal — az iránta érzett tisztelet ellenére — vitába szállni. Remélem, hogy válaszomban sikerült tárgyilagosnak maradnom, s nem bántottam meg őt, akitől munkáin keresztül a finnugor nyelvészetben talán a legtöbbet tanultam. Noha felfogásunk a permi vokalizmus egyes kérdéseiben eltér egymástól, de ez — szerintem — egyáltalán nem baj. Hiszen a tudományos vitáknak egyetlen célja lehet: a tudományos igazság minél teljesebb megismerése.

RÉDEI KÁROLY

TARTALOM

Köpeczi Béla: Megnyitó 313
Hajdú Péter: Eredmények — feladatok 317
Benkő Loránd: A történeti nyelvtudomány néhány kérdéséről 327
Hozzászólások:
Hadrovics László 345
Herman József 347
Papp László 351
Manherz Károly 353

Kiefer Ferenc: Irányzatok és problémák a mai jelentéstudományban 359
Hozzászólások:
Balázs János 383
Papp Ferenc 386
Bakos Ferenc 389
Kelemen János 391
Altrichter Ferenc 395
Szépe György: Az alkalmazott nyelvészet néhány kérdése 403
Hozzászólások:
Deme László 416
Kelemen József 419
Temesi Mihály 437

Summaries 443

SZEMLE

Radics Katalin: Újabb irányzatok a generatív grammatikában 445
Rédei Károly: A horizontális és vertikális magánhangzó-harmóniáról 480

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki szerkesztő: Agócs András
A kézirat nyomdába érkezett: 1975. VII. 31. — Terjedelem: 15,4 (A/5) ív

75.2139 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

MUNKATÁRSAINKHOZ

Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának megkönnyítése érdekében vegyék figyelembe a következőket:

1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalára gépeljék.

2. Egy lapra legfeljebb 30 sort, soronként legfeljebb 60 betűt írjanak.

3. A kézirat szövegében a következő jelzéseket használják: ——— kurzív (nyelvi adatok jelölésére), – – – ritkított (értelmi kiemelésre), ═══ félkövér (alcímek betűtípusaként), ≈≈≈ kapitälchen (a szerzők nevének kiemelésére).

4. A kézirat géppel írott szövegében az utólagos javításokat, a fonetikai jeleket tintával vagy golyóstollal írják.

5. A folyóiratok és sorozatok kötetszámát arab számmal írják. A kötetszám és lapszám közé kettőspontot tegyenek.

Ára: 24,— Ft
Előfizetési ára egy évre: 40,— Ft

INDEX: 25.666

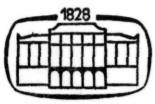

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST